SHRÎ SIDDHA HEMACHANDRA SHABDÂNUSHÂSHANAM.

(SANSKRIT GRAMMAR)

With Glossary By

SHRI HEMACHANDRÂCHÂRYA.

Edited with

Appendices, Notes, Veriants & Introduction,

By

MUNI HEMÂNSHUVIJAYA

Nyâya-Sâhitya-Tîrth.

First Edition 1934 A. D.

PUBLISHED BY
SHETH ÂNANDJI KÂLYANJI
Zaverivád, AHMEDÁBÁD

500 Copies
Price Rs 4-8-0

PRINTED BY
VÁDILAL BÁPULAL SHÁH
MANAGER JAIN ADVOCATE PRESS
Ghee Kântâ, AHMEDÁBÁD

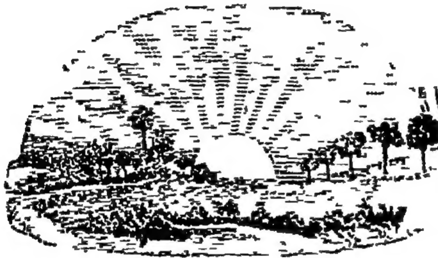
स्वोपज्ञलघुवृत्तिसंवलितं

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्।

(सप्ताध्यायात्मकं संस्कृतव्याकरणम्)

कर्त्ता

सर्वज्ञकल्पश्रीहेमचन्द्राचार्यः।

परिशिष्टपाठान्तरप्रस्तावनादिभिः समलङ्कृत्य

सम्पादकः—

मुनिहिमांशुविजयः, न्यायकाव्यतीर्थः।

श्रीआनन्दजीकल्याणजीपेढीकार्यवाहकैः प्रकाशितम्।

धर्मसं. १३. महावीरसं २४६१. विक्रमस. १९९१

मूल्यं रूप्यकं सार्धचतुष्कम् ४-८-०

प....स्ता....व....ना

व्याकरणे किल चिरकालादद्यावधि निरवद्या प्रीतिर्विद्यते विद्यावताम्। व्याकरणं हि न केवलं भाषापरिच्छेदकमेव, किन्त्विदं शास्त्रं स्वर्गापवर्गप्रदमपीति पण्डितमण्डली मन्यते, अतोऽस्य भूयिष्ठा प्रतिष्ठा प्रचुरः प्रचारश्च विबुधैर्व्यधायि। वैदिकाश्च वेदस्य प्रधानमङ्गमामनन्तीदम्।

एतत्तु सुस्पष्टं यद् 'वाचां व्यवहारः कर्त्तव्यस्तर्हि वाक्शुद्धिविधायकं व्याकरणमवश्यमध्येतव्यम्' अन्यथा लोकेऽनर्थोत्पत्तिरुपहासश्च स्याद्, अतः परःशतैः पण्डितैर्वाङ्मलप्रक्षालनाय भूयांसो व्याकरणग्रन्थाश्चक्रिरे।

---

१ नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वड्वागरथैः। पाणिनीयदर्शनम्। विविक्तानामसाधुत्वनिर्मुक्तानां शब्दानां प्रयुक्तौ सम्यग्ज्ञानलक्षणा सिद्धिर्भवति। ... तद्द्वारेण च निःश्रेयसं परमिति। हैमबृहन्न्यासः। १। १। २। पृ १०।

२ आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।
प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः॥ वाक्यपदीये १। ११।

३ वाणीप्रयोगरूपो हि व्यवहारोऽत्र दृश्यते।
तस्माद् वाणीप्रयोगस्य साधि व्याकरणं पठेत्॥
अस्माभिः सिद्धान्तरत्निकाप्रस्तावनायां व्याकरणस्य महत्त्वं निपुणं लिखितमतो नात्र पुनर्लिख्यते।

सिद्धहेमचन्द्रव्याकरणम् ।

अथ नैकान् पुस्तकान् आलोच्य पाठकानां पुरस्तादुपढौक्यमान-हैमव्याकरणविषये वयमत्र किञ्चिल्लिखिष्यामः ।

उत्पत्तिः ।

वैक्रमद्वादशशताब्द्यां चौलुक्यवंशोत्पन्नः सिद्धराजजयसिंह-नामा प्रतापी गूर्जरभूपालो बभूव। यशोवर्म-नामानं मालवदेशस्य राजानं स विजिग्ये। यदा सिद्धराजः पाटणाऽऽख्यं स्वनगरं प्राप तदा विजयिनं तं नैके बुधास्तुष्टुवुः। श्रीहेमचन्द्रनामा जैनाचार्यस्तदानीं बुधानामग्रगण्योऽभूत्। सोऽपि "भूमिं कामगवि..." इत्याद्यनवपद्य-तस्तस्मै आशिषं ददौ। तन्नव्यभव्यकाव्यगुणेन चमत्कृतो विद्योत्तेजको भूपो हेमचन्द्राचार्येऽतितरां भक्तिं बभार। तदाप्रभृति स स्वहर्म्येऽ-सकृदाचार्यमामन्त्रयामास ।

उज्जयनीग्रन्थभाण्डागारत आगतपुस्तकेष्वन्यतमं भोजेन राज्ञा कृत 'सरस्वतीकण्ठाभरणं' व्याकरणमेकदा सिद्धराजो ददर्श, तेन विद्वद्यशोऽभिलाषिणो मालवशत्रोस्तस्य चेतस्यपि नूतन व्याकरणमु-त्पादयितु स्पृहाऽऽविर्भूता ।

किञ्च तदानीं गूर्जरे कलापस्य—कातन्त्रस्य प्रचुरः प्रचार आ-सीत्, परन्तु तेन छात्राणां सम्पूर्णा समीचीना च व्युत्पत्तिर्नैव जायते स्म। शाकटायनपाणिनीयादीन्यपि लक्षणानि क्लिष्टत्वदुःश्रवत्वादि-हेतुभिर्वैरस्यभाजनानि बभूवुः, तेन सर्वाङ्गपूर्णमपि सरलं सुश्रवं नवं व्याकरणं राज्ञा लोकैश्चाकाङ्क्ष्यत ।

---

१ प्रभाचन्द्रसूरिकृतप्रभावकचरित्रगतहेमचन्द्रसूरिचरित्रे ७०–१११ पद्यान्तं विस्तरात् प्रस्तुतव्याकरविषयोल्लेखोऽस्ति। प्रबन्धचिन्तामणौ तु समासादस्ति। "भूमिं कामगवि" इतिपद्य हैमव्याकरणप्रशस्तौ दृश्यते, सा चात्र द्वितीये परिशिष्टे सम्पादिताऽस्ति ।

'इत्थमेकतो भोजराजकीर्त्तिजित्वरीं कीर्त्तिमवाप्तु स्पृहा, अपरतश्च सम्पूर्णसरलसुन्दरव्याकरणन्यूनतामपाकर्त्तुमीहा' इति रजःसत्त्वगुणं कारणद्वयं नूत्नव्याकरणकारणे गूर्जरेन्द्रं प्रेरयामास।

राजा नव्यव्याकरणनिर्माणस्वरूपामात्मीयामिच्छां गूर्जरविदुषामग्रे निवेदयामास। एतत्कार्यनिर्वाहे क्षमं हेमचन्द्राचार्यमेव सर्वे बुधाः सूचितवन्तः। ततो राजा भक्तिभराद् हेमचन्द्रसूरिं नवीनव्याकरणकरणे प्रार्थयाञ्चक्रे। आजन्म साहित्यनिर्माणैकव्रतेन यतीन्द्रहेमचन्द्रेण सिद्धराजेन्द्रस्याऽभ्यर्थना सानन्दमङ्गीचक्रे, तेन राजा तुतोष।

कश्मीरादिदेशतो राजाऽऽज्ञया तत्प्रधानपुरुषैर्व्याकरणपुस्तकान्यानीयाचार्याय समर्पितानि। विद्वद्वर्यो हेमचन्द्राचार्योऽप्रतिमया स्वया प्रतिभया सर्वाङ्गपूर्णं तूर्णं सरलसुश्रव नवं व्याकरणं व्यरचत्।

नामकरणम्। प्रस्तुत शब्दानुशासनं (व्याकरणं) सिद्धराजाऽभ्यर्थनया हेमचन्द्रेण विरचित तस्माद् एतस्य 'सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्' इति नामधेय दत्तम्।

मानम्। अत्र हैमव्याकरणेऽष्टौ अध्यायाः सन्ति। प्रत्येकाध्यायं चत्वारः पादा विद्यन्ते, तेन सम्पिण्डिताः पादा ३२ भवन्ति। तेषु ४६८५ सूत्राणि, उणादीनां च १००६ सूत्राणि सन्ति। सर्वेषां सूत्राणा सङ्ख्या तु ५६९१ भवति। एतेषु सप्ताध्यायपर्यन्तं संस्कृतभाषाव्याकरणमस्ति। अष्टमाध्याये चेतरभाषाणां विद्यते। संस्कृतव्याकरणसूत्राणा सङ्ख्या ३५६६, प्राकृतादिव्याकरणाना चाष्टमाध्याये सूत्रगणना १११९ विद्यते।

---

[1] क्वचित् प्राचीनप्रतौ एवमस्ति—"सिद्धराजेन कारितत्वात् 'सिद्धम्' हेमचन्द्रेण कृतत्वाद् 'हैमचन्द्रम्'" Systems of Sanskrit Grammar P. 75.

तत्र प्रत्येकाध्यायं सूत्रसङ्ख्या निम्नलिखिता वर्त्तते—

अध्याये ।	हैमसूत्राणि ।	अध्याये ।	हैमसूत्राणि ।
प्रथमे	२४१	पञ्चमे	४९८
द्वितीये	४६०	षष्ठे	६९२
तृतीये	५२१	सप्तमे	६७३
चतुर्थे	४८१	अष्टमे	११११९

एतेषु षष्ठसप्तमाष्टमाध्याया बृहत्तमाः सन्ति । पञ्चाध्यायेषु यावती सूत्रसङ्ख्याऽस्ति ततोऽप्यधिका अवशिष्टेषु त्रिष्वध्यायेषु विद्यते । कारणमत्र कृत्-तद्धित-प्राकृतादिषड्भाषाव्याकरणाऽऽख्यानि महान्ति प्रकरणानि सन्ति । यतोऽत्र बहुविषयतया बहु वक्तव्यं भवति प्रतिव्याकरणम् । सूत्र—गणपाठोपेतवृत्ति—धातुपाठ—उणादि—लिङ्गानुशासनेत्याख्यानि व्याकरणस्य पञ्चाप्यङ्गानि हैमव्याकरणे एकाकिनैव हेमचन्द्राचार्येण कृतानि । एषां सूत्राणां तादृशी रचना कृता येन पुनर्वार्त्तिकादीनामावश्यकता नोत्पद्येत । एषामङ्गानां टीका बृहन्न्यासश्चाप्यनेनैव कर्त्रा चक्रिरे तेनास्य सम्पूर्णता प्रकटीभवति । सर्वं हेमचन्द्राचार्येण १२५००० सपादलक्षश्लोकात्मकमेतद् व्याकरणमकारीतिप्रबन्धचिन्तामणिकारेण लिखितम् ।[1]

श्रीहेमचन्द्राचार्यो न केवलं संस्कृतभाषाव्याकरणमेवाऽत्र चकार,

सप्तभाषाणां व्याकरणम्

किन्तु सप्तसु अध्यायेषु सम्पूर्णं संस्कृतभाषाव्याकरणं विरचय्य; अष्टमेऽध्याये प्राकृत—शौरसेनी—मागधी—पैशाची—चूलिकापैशाची—अपभ्रंश इतिषण्णां शिष्टसाहित्यभाषात्वेन प्रख्यातिं प्राप्तानां भाषाणां व्याकरणानि रचयामासेति समेषा

1 सिद्धराजप्रबन्धे पृ० ६० ।

विदुषामतिप्रमोदावहमस्ति । देशभाषाणा जनन्या अपभ्रंशभाषाया विशदं व्याकरणं ‘देशीनाममाला[1]’ चेतिद्वय तु न हेमचन्द्रादन्यः कश्चित् प्राचीनोऽर्वाचीनो वा विद्वान् निबद्धवानिति सम्प्रति मनीषिणो मन्यन्ते ।

यथा किल पाणिनिना महर्षिणा लौकिकव्याकरणाद् अनन्तर वैदिकसाहित्यपरिच्छेदाय प्रान्ते वैदिकप्रक्रिया व्याचक्रे, तथा हेमचन्द्रेण महर्षिणाऽष्टमाध्याये जैनागमव्युत्पत्तये समासाद् आर्ष[2]-भाषा यथाप्रयोगं व्याचक्रे । अत्र पुस्तके तु अस्माभिः संस्कृतभाषायाः साधकाः सप्तैव अध्यायाः सम्पादिताः । प्राकृतादिभाषा-साधकोऽष्टमोऽध्यायस्तु परै[3]रसकृत् सम्पादितः सुलभश्च वर्त्ततेऽतो नात्र सपादितः । दिदृक्षुभिरन्यतो द्रष्टव्यः ।

व्याकरणस्य काव्यद्वयम् ।

यथा किल पाणिनीयसूत्रसिद्धिमुद्दिश्य रामचरितापरनाम भट्टिकाव्यं निष्पन्नं, तथाऽऽचार्यहेमचन्द्रेण स्वव्याकरणसूत्रसिद्धये सरलललितं काव्यद्वयं निर्मायि । सप्ताध्यायसूत्राणां सिद्ध्यर्थं ‘संस्कृतद्व्याश्रयकाव्यम्’ अष्टमाध्याय-प्राकृतादिभाषासाधनार्थं च ‘प्राकृतद्व्याश्रयकाव्यं (कुमारपालचरितम्) इतिनामकं काव्यद्वय हेमचन्द्रर्षिरेव चक्रिवान् । अत्र भट्टिकाव्यादप्ययं विशेषो यत् क्रमशोऽविकलहैमव्याकरणसूत्रप्रयोगाः

---

१ अय देश्यशब्दाना कोश । ‘रत्नावली’ इत्यस्यैव नामान्तरमस्ति (दे० ना–८–७७) । अय ग्रन्थ सवृत्ति प मुरलीधरवेनर्जीतिमहाशयेन सम्पादित, प्रकाशितश्च ईस्वीसन् १९३१ वर्षे कलकत्ता राजकीयविद्यालयेन ।

२ जैनमूलसूत्राणां भाषाया आर्ष-अर्धमागधी–ऋषिभाषितेत्यादीनि नामानि सन्ति ।

३ जर्मनीयप० पिश्चल (Dr R Pischel) इतिमहाशयेन, तथा P. L. Vaidya पण्डितेनाऽयमष्टमाध्याय सम्पादित ।

काव्यद्वयेऽत्र निबद्धाः, आ मूलराजात् कुमारपालपर्यन्तं चौलुक्यवंशभूपालाना विस्तरादितिवृत्त च वर्णितमतो द्व्याश्रयकाव्यमिति कथ्यते ।

प्रशस्तिः । अस्य व्याकरणस्य जयसिंहाख्यगूर्जरराजप्रार्थनया तद्दत्तपुस्तकादिसाधनसाहाय्येन निर्माणात् व्याकरणकारः श्रीहेमाचार्यः प्रतिपादान्तमेकैकेन पद्येन, पश्चिमपादान्ते च चतुर्भिः पद्यैः क्रमशः सप्तानां चौलुक्यभूपानां प्रशस्ति रचयामास ।

रचनासमयः । मालवेशं विजित्य स्वराजधानीनगरमागमनाऽनन्तर गूर्जरेशितुर्हेमचन्द्रेण समं समागमोऽजनि । तदनन्तरमाचार्यहेमचन्द्रेण प्रस्तुतं व्याकरणं निर्मायीतीदं तु सर्वेऽपि निर्विवादं मन्यन्ते । गूर्जरेशितु स नगरप्रवेशस्तु विक्रमसं० ११९२ वर्षात् पूर्व सजात इति सम्भाव्यते । तत्पश्चात् श्रीहेमचन्द्रसूरिणा व्याकरणमारब्धम् ।

प्रबन्धचिन्तामणिमतेनैकवर्षात्मकः कालः सपादलक्षश्लोकमितस्यास्य हैमव्याकरणस्य निर्माणे व्यतीतः । इयं च गणना हैमन्यासश्लोकगणनासहितैव भवितव्या, अन्यथा नेदृशी सख्या सम्भवति । हैमसूत्रस्य १।१।२६ हैमन्यासे च स्वोपज्ञालङ्कारचूडामणेः (काव्यानुशासनस्य) उल्लेखोऽस्ति, तेन हैमन्यासात् पूर्वमेव हैमालङ्कारचूडामणेर्निर्माण जातमिति निश्चितम् । अलङ्कारचूडामणिश्च

---

१ सस्कृतद्व्याश्रयकाव्य विंशतिसर्गात्मकं, प्राकृत चाष्टसर्गात्मकमस्ति । प्रथमं गीर्वाणवाण्या, द्वितीय च प्राकृतादिषड्भाषाकाव्यैर्दृब्धम् । व्याकरणमितिहासश्चेतिद्व्याधारवत्त्वादनयोर्द्व्याश्रयविशेषणमन्वर्थमस्ति । एतत् काव्यद्वयमपि Bombay Sanskrit and Prakrit Series इतिनाम्न्या बवईराज्यसस्थया प्रकाशितम् ।

२ अस्या प्रशस्ते कानिचित् पद्यानि प्रबन्धचिन्तामणावुद्धृतानि सन्ति ।

३ प्र० चि० सिद्धराजप्रबन्धे पृ० ६० ।

४ "यदाह स्वोपज्ञालङ्कारचूडामणौ–" वक्त्रादिवैशिष्ट्यादर्थस्यापि मुख्यामुख्यात्मनो व्यञ्जकत्वम्" । हैमबृहन्न्यास., पृ ३५ प, भगवान्दाससम्पादित. ।

हेमचन्द्राचार्येण व्याकरणरचनाऽनन्तर निर्मीयीति हेमाचार्य एव तत्रोल्लिलेख, तस्माद् 'पूर्वं हेमाचार्यः सूत्रवृत्त्याद्यात्मकं व्याकरणमूलपञ्चाङ्गभागं विक्रमसं० ११९३ वर्षे व्यररचत्, न्यासादीन् टीकाग्रन्थाँस्तु पश्चाद् जग्रन्थ' इत्यस्माकं मतमस्ति । प्रबन्धचिन्तामणिलिखितैकवर्षात्मकः कालो व्याकरणमूलपञ्चाङ्ग-निर्माणस्यैव सभवति । जर्मनदेशीयबुह्लराख्यः पण्डितः (DR G. BUHLER) अस्य हैमव्याकरणस्य निर्माणे वर्षत्रयमित काल कल्पते[2], स च कालो वि० स० ११९७ कल्प्यते तेन ।

तुलना । हेमचन्द्राचार्यात् प्राग् जैनेन्द्रशाकटायन[3]बुद्धिसागरादीनि जैनानि, पाणिनीयादीनि चाऽजैनानि व्याकरणानि विद्यन्ते स्म । पूर्वग्रन्थस्य प्रतिच्छाया न्यूनाधिक्यरूपेणोत्तरग्रन्थेषु प्रायः पतति । व्याकरणे तु गौरवं दोषत्वेन मतम्, शब्दसाधका नियमाः प्रयोगाश्च सर्वत्र सदा च समाना एव प्रायेण स्युरतः सर्वव्याकरणेषु प्रतिबिम्ब विशेषेण सभवि । अत्र मूलसूत्रेषु शाकटायनकृतानां सूत्राणां विशेषेण प्रति-

---

१ " शब्दानुशासनेऽस्माभि साध्यो वाचो विवेचिता ।
तासामिदानीं काव्यत्व यथावदनुशिष्यते ॥ २ ॥ "

हैमकाव्यानुशासनं पृ० २ ।

२ The Life of Jain monk Hemchandra (हेमचन्द्राचार्यचरित्रे) ईस्वीसन् १८८९ वर्षे जर्मनीभाषाया लिखिते ।

३ अय जैनाचार्य आसीत् । एतत्कृतव्याकरणस्य रचनासमय प्रो० काशीनाथबापुजीपाठकमतेन वि० स० ८५० अस्ति । स्वसूत्रोपरि तेनैव शाकटायनेन अमोघवृत्तिर्विरचिता । अस्य जैनत्वादिविषये प्रो० गुस्तावओपर्ट (P Gustav Oppert) इतिविदुषा ईस्वीसन् १८९३ वर्षे निबन्धो लिलिखे । " व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य " (पा० ८-३-१८) इति पाणिनि-लिखितादयमाचार्यो भिन्नोऽर्वाचीनश्च वेद्य ।

च्छाया प्रतिभाति, हैमबृहद्वृत्तौ च अमोघवृत्तेः कश्चित् साम्यं दृष्टिपथमवतरति । विद्वत्तोपायात्र किञ्चिद् दर्श्यते—

पृष्ठाङ्कः।	हैमव्याकरणसूत्रम् ।	शाकटायनसूत्रम् ।
१३०	कर्णेमनस्तृप्तौ । ३ । १ । ६ ।	कणेमन श्रद्धोच्छेदे ।
१३१	नित्य हस्ते पाणौ उद्वाहे । ३ । १ । १५ ।	नित्य हस्ते पाणौ स्वीकृतौ ।
१३१	प्राध्वं बन्धे । ३ । १ । १६ ।	प्राध्व बन्धे ।
१३५	पारेमध्येऽग्रेऽन्त षष्ठ्या वा । ३ । १ । ३० ।	पारेमध्येऽन्त षष्ठ्या वा ।
१९०	क्रियाऽर्थो धातु । ३ । ३ । ३ ।	क्रियाऽर्थो धातु ।
१९०	न प्रादिरप्रत्यय । ३ । ३ । ४ ।	प्रादिर्नाप्रत्यये ।
४०८	दर्भकृष्णाग्निशर्मरणशरद्वतशुनकात् आग्रायणब्राह्मणवार्षगण्यवाशिष्टभार्गववात्स्ये । ६ । १ । ५७ ।	शरद्वच्छुनकरणाग्निशर्मकृष्णदर्भात् भृगुवत्सवसिष्ठवृषगणब्राह्मणाग्रायणे ।
	हैमबृहद्वृत्तिः ।	**अमोघवृत्तिः ।**
८	आग्निशर्मायणो वार्षगण्य, आग्निशर्मिरन्य । ६ । १ । ५७ ।	आग्निशर्मायणो वार्षगण्य, आग्निशर्मिरन्य । २ । ४ । ३६
	हैमलघुवृत्तिः ।	
४०८	आग्निशर्मायणो वार्षगण्य । ६ । १ । ५७ ।	

विकासः । लोकप्रयोगानुगामिनी भाषा भवति विकसति च, ततः स्वसमयपर्यन्तं यावान् संस्कृतादिभाषाणा विकासोऽजनि तावन्तमत्र श्रीहेमचन्द्राचार्यः सर्वं सूत्रयामास । सूत्रोल्लेखपूर्वकमत्र किञ्चिद् निदर्श्यते—

पाणिनीयसूत्रम् ।	जैनेन्द्रसूत्रम् ।	शाकटायनसूत्रम् ।	हैमसूत्रम् ।
पारेमध्ये षष्ठ्या वा ।	पारेमध्ये तया वा ।	पारेमध्येऽन्त षष्ठ्या वा ।	पारेमध्येऽग्रेऽन्त षष्ठ्या वा ।
दिवसश्च पृथिव्याम् ।	दिवश्च ।		दिवस्दिव पृथिव्या वा ।
अलंकृञ् . ।	अलंकृञ . ।		भ्राजि-अलङ्कृग् ।

संज्ञा ।

'व्याकरणसूत्रतत्प्रत्ययसञ्ज्ञा बाहुल्यकाद् दुर्बोधा दुःश्रवाश्च भवन्ति, तेन लोकास्तस्मादुद्विजन्ते' इति विचार्याऽऽचार्यहेमचन्द्रेणाऽत्र व्याकरणे सूत्र-प्रत्ययसञ्ज्ञानां शीघ्रसुबोधत्वं सुश्रवत्वं च सम्पादितम् । विदुषां प्रतीत्यर्थं दिग्दर्शनं क्रियतेऽत्र—

पाणिनीये ।	हैमचन्द्रीये ।	पाणिनीये ।	हैमचन्द्रीये ।
अच् ।	स्वरः ।	टच् ।	अत् ।
हल् ।	व्यञ्जनम् ।	ढक् ।	एयण् ।
प्रकृतिभावः ।	असन्धिः ।	ढ्रक ।	एरण् ।
खर् ।	अघोषः ।	फक् ।	आयण् ।
विभाषा ।	नवा ।	छः ।	ईयः ।
हश् ।	घोषः ।	ढक् ।	इकण् ।
सुः ।	सिः ।	झिः ।	अन्ति ।
औट् ।	औ ।	महिङ् ।	महि ।
टाप् ।	आप् ।	णिच् ।	णिङ् ।
ङीप् ।	ङी. ।	ण्वुल् ।	णकः ।
		ढः ।	एयः ।

हैमव्याकरणस्य प्रचारः ।

गूर्जरपतेः प्रबलेच्छाप्रार्थनात इद हैमव्याकरणं निष्पन्नमतोऽस्य पूर्त्यनन्तरं राज्ञा राजहस्तिनि तत् समारोप्य सोत्सवं निजहर्म्यमानीय संपूज्य च तत्रैव स्थापितम्[1] । शतत्रयसङ्ख्यैः कुशललेखकैः (३००) अस्य प्रतिलिपीपुस्तकानि (कॉपीति भाषायां) लेखितानि । अङ्गबङ्गकलिङ्गादिषु द्वात्रिंशद्देशनगरेषु राज्ञाऽस्य भूयान् प्रचारश्चक्रे । कश्मीरग्रन्थभाण्डागारेऽस्य प्रतिलिपी-

---

१ प्रबन्धचिन्तामणि पृ ६१ ।

पुस्तकानां विंशतिः (२०) प्रेषिताः। स्वाधीनप्रदेशेषु हैमव्याकरणमेवाध्यापयितुमाज्ञा राज्ञा प्रसारिता। अष्टव्याकरणवेदी काकलाख्यो प्रख्यातो वैयाकरणो हैमव्याकरणाध्यापकत्वेन नियुक्तः। परीक्ष्य च हैमव्याकरणपाठिभ्योऽमकृत् पुरस्कारा राज्ञा दीयन्ते स्मं। अनेन व्याकरणेन गूर्जरस्य राजा प्रजाश्च गौरवं मेनिरे।

एवं श्रीहेमचन्द्रजीवनकाल एवास्य प्रचारः सर्वत्र सम्पन्नः। हेमचन्द्राचार्यनिर्वाणपश्चादद्यावधि सहस्रशः पाठिभिरेतत् पठितम्। ग्रन्थकारैः स्वग्रन्थेषु प्रमाणितम्। कविभिः तुष्टुवे। बुधैर्बहुमेने। इदं हैमव्याकरणमुद्दिश्य नैकैर्वैयाकरणैरनेके व्याकरणग्रन्था रचयाञ्चक्रिरे। साम्प्रतमपि कलकत्ताराजकीयमहाविद्यालयपरीक्षायामन्यत्र चेद पाठ्यते।

आचार्यहेमचन्द्रस्य प्रतिभा सर्वतोव्यापिन्यासीत्, प्रस्तुतव्याकरणस्य च सर्वाङ्गपूर्णकरणे राज्ञ आचार्यस्य च मनोरथो बभूवातोऽन्यान्यपि व्याकरणानि निपुणं विलोक्य स्वप्रतिभया यथार्हं तेषां वैशिष्ट्यं सजग्राहाचार्यः। स्वव्याकरणस्य बृहद्वृत्तौ स्वोपज्ञबृहन्न्यासे

१ प्रभावकचरित्रे हेमचन्द्रसूरिचरित्रम्।

२ सारस्वतीयचन्द्रकीर्त्तीयटीका–त्रैविद्यगोष्ठी–वाक्यप्रकाशोत्तराध्ययनकमलसंयमीयटीका–स्याद्वादमञ्जरी–वाग्भटालङ्कार–हीरसौभाग्य–विजयप्रशस्ति–निलकमञ्जरीटीकाप्रभृतिषु।

३ भ्रात। संवृणु पाणिनिप्रलपित, कातन्त्रकन्था वृथा।
मा कार्षी कटु शाकटायनवच, शूद्रेण चान्द्रेण किम्?।
क कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुरा श्रीसिद्धहेमोक्तयः॥

—प्रबन्धचिन्तामणि पृ ६१।

४ हैमव्याकरणन्यास–टीकादि–न्यायसंग्रह–क्रियारत्नसमुच्चय–हेमकौमुदी–(चन्द्रप्रभा)–हैमलघुप्रक्रिया–हैमप्रक्रिया–सिद्धसारस्वताद्य पञ्चाशत्तोऽप्यधिका ग्रन्था हैमव्याकरणोपरि निष्पन्नाः।

५. Pro. S K Beivalkar.

च महर्षिणा हेमचन्द्रेण बहूनि वैदिकबौद्धजैनग्रन्थ–ग्रन्थकाराणां मतानि नामानि चोल्लिखितानि, बहूनां मतानां कालिदासादिप्रयोगाणां चाऽऽलोचना चक्रे । सूत्रवृत्त्यादिषु च यथाऽऽस गौरवदोषस्त्यक्तः ।

अत्र मुद्रिता 'लघुवृत्तिः' सूत्रकर्त्रा हेमचन्द्रर्षिणैव विरचिता । अस्य प्रमाणं षट्सहस्रश्लोकसङ्ख्यमुच्यते ।

लघुवृत्तिः । बृहद्वृत्ताविवाऽत्राऽपि समस्तानि हैमसूत्राणि समासतः प्रयोगपुरस्सर सरलभाषयाऽऽचार्येण व्याख्यातानि । बृहद्वृत्तिरचनाऽनन्तर समासात् तत्साराशभूताया अस्या लघुवृत्तेः साधारणलोकबोधार्थं निर्माणं कृतम्, तेन सिद्धराज-जयसिंहस्य मृत्योः (वि. स. ११९९) प्रागेवेयं लघुवृत्तिरपि पूर्त्तिं प्राप्तेति सम्भाव्यते । अष्टमाध्याये प्राकृतादिभाषार्थं तु वृत्तिद्वयं हेमसूरिणा न कृतमिति सभाव्यते, यतस्तत्प्रान्ते ". . स्वोपज्ञ-शब्दानुशासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः" (पृ. १७६ प्रो. पी एल. वैद्यसम्पादितावृत्तिः) वृत्तेर्विशेषणं किमपि न दृश्यते, मुद्रिता अष्टमाध्यायवृत्तिश्च सप्ताध्यायलघुवृत्तेः सकाशात् विस्तीर्णा विशदप्रभूतोदाहरणा चास्ति । किञ्च तत्प्रान्ते "समाप्ता चेयं सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनवृत्तिः प्रकाशिकानामेति" (पृ० १७६) इति लिखितमस्ति । 'तत्त्वप्रकाशिका' च बृहद्वृत्तेर्नामास्तीतिपण्डितभगवान्दाससम्पादितहैमन्यासाद् ज्ञायतेऽतो निर्विशेषणात् अष्टमाध्याये तु एकैव वृत्तिर्हेमचन्द्राचार्येण कृतेति सम्भाव्यतेऽस्माभिः ।

इयं लघुवृत्तिः सप्ताध्यायेषु हेमचन्द्राचार्येणैव कृता इत्ययमर्थस्तु सर्वस्यापि निश्चित एव । अस्या प्रतिपादपूरणे सूरिरेवमुल्लिलेख–

---

१ गूर्जरविद्वद्भूषण श्रीकेशवलालध्रुवाख्यो विद्वान् वक्ति यद् 'अष्टमाध्यायेऽपि हेमचन्द्रीय वृत्तिद्वयं सम्भाव्यते, या च मुद्रिता वृत्ति, सा लघुरस्ति, अष्टमाध्यायबृहद्वृत्तिपुस्तकं खम्भातभाण्डागारेऽस्तीति श्रूयते' इति ।

" इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ ."

अल्पीयसा समेणन श्रमेण च संस्कृतव्याकरणस्य समासाद् निपुणं स्फुटमामूलं ज्ञानमवाप्तुमिच्छतामियं आधुनिका ग्रन्थाः। श्रीहेमचन्द्राचार्यकृता स्वोपज्ञलघुवृत्तिरतीवोपयुक्ता, विस्तरबोधार्थं च बृहद्वृत्तिरुपयुक्ता, नापरे हैमव्याकरणस्य वृत्त्यादिग्रन्थाः। साम्प्रतं केचन पल्लवग्राहिपाण्डित्येनात्यल्पपरिश्रमेण च पण्डितप्राप्त्या कीर्त्तिमवाप्तु मिथ्यालालसया हैमसूत्रोपरिष्टान्नवा वृत्तीरकार्पुः, परन्तु सावधान समालोचितासु तासु हैमचन्द्रवृत्तिगताः प्राविण्यसारल्यगाम्भीर्यगुणा नैव दरीदृश्यन्ते। सर्वत्र पर्यायशब्दमात्रात्, केषाञ्चित् च प्रसिद्धानुपयुक्तोदाहरणरूपानां भेदाद् हैमवृत्तिद्वये पिष्ट एव पदार्थः तासु पिष्यते, नूतनविशिष्टावश्यकार्थस्तु न समर्थ्यते, तेन तादृशवृत्त्यादिग्रन्था न विद्वद्योग्या न च छात्रोपभोग्या भवन्ति, प्रत्युत तैर्वृथैव वत धनहानिः वेलाक्षयश्च प्रजायते, न च तादृग्ग्रन्थकारैर्वैयाकरणस्य यशोऽप्यवाप्यते इति दृष्ट्वा दूयते सोपहासमस्मन्मानसम्। अस्ति चेत् वैयाकरणत्व स्वस्मिन् तदा हैमवृत्त्याद्युपरि हैमसूत्रवृत्त्याद्यर्थसाधकपोषकाऽऽलोचकास्टीकाटिप्पणवार्त्तिकादिग्रन्थाः सरलसुन्दरार्थवत्या भाषयाऽवश्य लेखनीयाः, येन स्वकीया कीर्त्तिः, परोपकारः, साहित्यसौहित्यं चेत्यखिलं सपद्येतेति मामकं विनम्रं मतमस्ति।

श्रीहेमचन्द्राचार्यः।

अस्य सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य कर्त्ता श्रीहेमचन्द्रसूरिराचार्याणां धुर्यः, धीमतां धौरेयः, वाग्मिनां वरेण्यः, पण्डितमण्डलमण्डन चाऽऽसीत्। अनेन व्याकरणस्येव काव्यस्य, काव्यस्येव छन्दसः, छन्दस इव न्यायस्य, न्यायस्येवाऽध्यात्मस्य शास्त्रस्य,

अध्यात्मस्येव कोशानामनुशासनं चक्रे । एकक एवायमाचार्य अनेकाचार्यसाध्यं कार्यजातं चक्रिवान्, अत एवैनं प्राज्ञाः '**कलिकालसर्वज्ञम्**' आम्नायिसुः ।

अस्य सीमातिलङ्घिनी प्रतिभा, महान् ग्रन्थराशिः, पवित्रं चरित्रम्, धैर्यौदार्यपुरस्सर कार्यं महीयमामपि चेतस्विना चतांसि चमत्करोति ।

एतस्याचार्यस्य चरित्रविपये व्याकरणादिसाहित्यविपये च विस्तरात् सप्रमाणं लेखितुमस्मत्सविधे समुदार साधनं विद्यते, परन्तु गौरवाद् विभ्यद्भिरस्माभिर्वत्त जन्मादिसमयोल्लेखमेव विलिख्यात्र तुष्यते, प्राप्तेऽवसरेऽन्यदा विस्तराल्लिखिष्यते ।

श्रीहेमचन्द्रसूरेर्विक्रमस० ११४५ कार्त्तिकीपूर्णिमायां **जन्म**, ११५० माघशु० १४ **साधुदीक्षा**, ११६६ वैशाखतृतीयायाम् **आचार्यपदम्**, १२२९ वैक्रमे वर्षे च **निर्वाणमभूत्** ।

आचार्यधुर्यस्यास्य श्रीरामचन्द्रादयः शिष्या अपि विशिष्टग्रन्थकाराः, शिष्टमान्या मान्यचरित्रकीर्त्तयश्च वभूवुरिति विदाङ्करोतु कोविदावलिः ।

सम्पादनम् ।

अय ग्रन्थः पुरा श्रीयशोविजयग्रन्थमालया प्राकट्यं निन्ये । परन्तु तत्राऽऽवृत्तौ **मूलग्रन्थ एव मुद्रितः**, परिशिष्टप्रस्तावनाविपयानुक्रमादि तत्र किमपि वैशिष्ट्यं नासीत् । गीतकीर्तिश्री**विजयधर्मसूरि**पादानां प्रयासेन तेषा भक्तः **श्रीसतीशचन्द्रविद्याभूपणनामा** महान् पण्डितो **राजकीयकलकत्तामहाविद्यालये** Calcutta University सस्कृतपरीक्षायां श्वे० **जैनव्याकरणपरीक्षां** नियोज्य तत्रैनं ग्रन्थं मध्यमायां नियोजितवान् । प्रभूतप्रचारादस्यानुपलब्धिर्जाता ।

विद्याप्रचारोद्यतानवद्यमतिभिर्व्यक्तवक्तृत्वलेखनशक्तिभाग्भिः पूज्यश्रीविद्याविजयैरस्य पुनःप्रकाशनार्थं अमदावादनगरस्थ-श्रीआनन्दजीकल्याणजीसभाकार्यवाहका उपदिष्टास्तैरुपदेशः प्रमाणीकृतः। ततः पूज्यैरस्य नूतनपद्धत्या सम्पादनं मह्यमादिष्टम्। अनुग्रहेण सम मया तेषामादेशः स्वीकृतः।

अत्र मूलपाठस्तु पूर्वप्रकाशितपुस्तकादेव गृहीतः। तत्र यो यः पाठोऽशुद्धोऽसम्बद्धश्च प्रतिभातोऽस्माकं स स हैमबृहद्वृत्तिबृहन्न्यासलघुवृत्तिहस्तलिखितप्रत्यादीनां ग्रन्थानां पर्यालोचनया शोधितः। क्वापि तत्पार्श्वे एव (   ) इतिचिह्नान्तर् अस्मन्मतिकल्पितः शुद्धपाठोऽलेखि। शीघ्रबोधार्थं सन्धिविघटनं समासेऽसमासेऽपि च यथावश्यकं विवक्षानोऽकारि। बालबोधार्थं सरलं 'बालटिप्पणं' समासतो यथावश्यकं मया कृतम्। एवमन्यदपि यद् यदावश्यकं प्रतिभातं तत् तद् व्यधायि। शिष्टछात्राणां तुष्टयेऽत्र सप्तपरिशिष्टानि योजितानि।

खेडानगरादवाप्तहस्तलिखितप्रतिद्वयात् पाठान्तराणि गृहीत्वाऽत्र तुर्ये परिशिष्टे सम्पादितानि। तयोरेकं पुस्तकं ४९ पत्रात्मकमस्ति तत्प्रान्ते च "हीररत्नसूरिशिष्यलब्धिरत्नसिद्धिरत्नपठनार्थम्" इति लिखितमस्ति। द्वितीयं चाष्टपत्रात्मकं मञ्जुलाक्षरमस्ति, तस्मात् कलावतां लाभाय तदेकपत्रस्य यन्त्रात् प्रतिलिपी (ब्लॉक) कारिता, सा चात्र पुस्तके नियोजिता। द्वयोः प्रत्योः क्रमशः 'क' 'ख' इति सञ्ज्ञे निर्धारिते स्तः। एतद् द्वयमपि कविराजोदयरत्नोत्तरपरम्पराशिष्यभाग्यरत्नयतिर्मह्यं प्रदत्तवान् एतदर्थं तस्मै धन्यवादं वितरामि। अत्र समग्रे ग्रन्थे मया ये ग्रन्था उपयुक्तास्तत्कर्तृप्रकाशकानामनुग्रहं मन्ये। विषयानुक्रमकारिणं विद्वद्वर्यं श्रीरामगोपालाचार्यं च बहुमन्ये।

भारतीयमुद्रणालयेषु अक्षरयोजका प्रायेण असंस्कृतज्ञाः प्रमादिनश्च भवन्ति । तेषामनुग्रहात् प्रयत्नशीलेनाऽपि विदुषा सम्पादिते संस्कृतग्रन्थे वत सुलभा अशुद्धयः स्युरिति खेदावहमस्ति । मयाऽस्य नैकक्रुत्वः प्रुफसञ्ज्ञानि पत्राणि शोधितानि । प्रस्तुतपुस्तकसम्पादने परिशिष्टादिघटने चात्र वर्षत्रयमस्वीकृतापरमुख्यकार्येण मया सावधानं भूयान् प्रयासः सेवितस्तथापि मानवयोग्यानि स्खलनान्यत्र दृष्टिमार्गमागच्छेयुस्तदा क्षमापरैः क्षन्तव्यः सूचयितव्यश्चाऽयं जनः ।

विविधपथा समुपयुक्तमिमं ग्रन्थमवधारयन्तु धीधनाः, पठन्तु पाठयन्तु च पाठकाः, विमृशन्तु विमर्शकाः, प्रेक्षन्ता प्रेक्षावन्तस्तेन च सकला अपि सफलयन्तु कर्तृ–सम्पादक–प्रकाशकपरिश्रममिति ।

ग्रन्थेऽत्र बुद्धिदोषाद्वा दृष्टिदोषात् त्वरादितः ।
स्खलितं दृश्यते यत् चेत्, तच्छोध्यं धीधनैर्जनैः ॥

निवेदकः—

हिमांशुविजयः

(अनेकान्ती)

विषयाणामनुक्रमः

कृत्प्रकरणम् ।

तद्धितप्रकरणम् ।

आ बुकना मुख्य पृष्ठ, प्रस्तावना अने विषयानुक्रमणिकाना पृष्ठ २०, फोर्म अढी, भावनगर श्रीमहोदय प्रीन्टींग प्रेसमा शाह गुलाबचंद लल्लुभाईए छाप्या छे.

श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासने

। परिशिष्टानि ।

संग्राहकः-

अनेकान्ती.

श्रीहेमचन्द्र कविकालिदासः
सर्वज्ञकल्पः कविचक्रवर्ती ।
योगे च पातञ्जलयोगसूत्रं
ज्ञानात् मुनीन्द्रोऽप्यधरीचकार ॥

प्रथमं परिशिष्टम् ।

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणाम्-

अकारादिवर्णानुक्रमः ।

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
अञ्चोऽनर्चायाम्	।४।२।४६।।
अञ्जनादीनां गिरौ	।३।२।७७।।
अञ्वर्ग-तः	।१।३।३३।।
अञ्वर्गात्-न्	।१।२।४०।।
अट्यर्तिसू-र्णोः	।३।४।१०।।
अड्धातोरा-ङा	।४।४।२९।।
अणञेयेक-ताम्	।२।४।२०।।
अणि	।७।४।५२।।
अणिकर्म णिक्-तौ	।३।३।८८।।
अणिगि प्राणिक०	।३।३।१०९।।
अतः	।४।३।८२।।
अतः कृकमि-स्य	।२।३।५।।
अतः प्रत्ययाल्लुक्	।४।२।८५।।
अतः शित्युत्	।४।२।८९।।
अतः स्यमोऽम्	।१।४।५७।।
अत आ -ये	।१।४।१।।
अत इञ्	।६।१।३१।।
अतमबादे-यट्	।७।३।११।।
अतिरतिक्रमे च	।३।१।४५।।
अतोऽति रोरुः	।१।३।२०।।
अतोऽनेकस्वरात्	।७।२।६।।
अतो म आने	।४।४।११४।।
अतोरिथट्	।७।१।१६१।।
अतोऽह्नस्य	।२।३।७३।।
अत्र च	।७।१।४९।।
अदश्चाट्	।४।४।९०।।
अदसोऽकञायनणोः	।३।२।३३।।
अदसो दः सेस्तु डौ	।२।१।४३।।
अदिक्स्त्रियां०	।७।१।१०७।।
अदीर्घात्-ने	।१।३।३२।।
अदुरुपसर्गा-नेः	।२।३।७७।।
अदूरे एनः	।७।२।१२२।।
अदृश्याधिके	।३।२।१४५।।
अदेतः-क्	।१।४।४४।।
अदेवासुरादिभ्यो०	।६।३।१६४।।
अदेशकालादध्या०	।६।४।७६।।
अदोऽनन्नात्	।५।१।१५०।।
अदो मुमी	।१।२।३५।।
अदोरायनिः०	।६।१।११३।।
अदोर्नदीमा-ञ्जः	।६।१।६७।।
अद्यतनी	।५।२।४।।
अद्यतनी-महि	।३।३।११।।
अद्यतन्यां वा-ने	।४।४।२२।।
अद्यर्थाच्चाधारे	।५।१।१२।।
अद्व्यञ्जनात् स-लम्	।३।२।१८।।
अद्व्यञ्जने	।२।१।३५।।
अधण्-सः	।१।१।३२।।
अधरापराच्चात्	।७।२।११८।।
अधर्मक्षत्रत्रि-याः	।६।२।१२१।।
अधश्चतुर्थात् तथोर्धः	।२।१।७९।।

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
उतोऽप्राणिन–ऊङ्	।२।४।७३॥
उत्करादेरीयः	।६।२।९१॥
उत्कृष्टेऽनूपेन	। २ । २ । ३९ ॥
उत्तरादाहञ्	। ६ । ३ । ५ ॥
उत्थापनादेरीयः	।६।४।१२१ ॥
उत्पातेन ज्ञाप्ये	। २ । २ ।५९॥
उत्सादेरञ्	। ६ । १ । १९ ॥
उत्स्वराद्यु–ञे	।३।३।२६॥
उदः पचि–रेः	।५।२।२९॥
उदः श्रेः	। ५ । ३ । ५३ ॥
उदः स्थास्तम्भः सः	।१।३।४४॥
उदकस्योदः पेषंधि०	।३।२।१०४॥
उदग्ग्रामाद्य–घ्नः	।६।३।२५॥
उदङ्कोऽतोये	।५।३।१३५॥
उदच उदीच्	। २ । १ ।१०३॥
उदन्वानब्धौ च	।२।१।९७॥
उदरे त्विकणाद्यूने	।७।१।१८१॥
उदश्वरः साप्यात्	।३।३।३१॥
उदितः स्वरान्नोन्तः	।४।४।९८॥
उद्दितगुरोर्भा–ब्दे	।६।२।५॥
उदुत्सोरुन्मनसि	।७।१।१९२॥
उदोऽनूर्ध्वेहे	। ३ । ३ । ६२ ॥
उद्यमोपरमौ	। ४ ।३। ५७ ॥
उपज्ञाते	। ६ । ३ । १९० ।
उपत्यकाधित्यके	।७।१।१३०॥

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
उपपीडरुध–ष्या	।५।४।७५॥
उपमानं सामान्यै	।३।१।१०१॥
उपमानसहित–रोः	।२।४।७५॥
उपमेयं व्याघ्रा–क्तौ	।३।१।१०२॥
उपसर्गस्यानि–ति	।१।२।१९॥
उपसर्गस्यायौ	।२।३।१००॥
उपसर्गात्	।७।३।१६२॥
उपसर्गात् खल्घ०	।४।४।१०७॥
उपसर्गात् सुग्–त्वे	।२।३।३९।
उपसर्गादध्वनः	।७।३।७९॥
उपसर्गादस्योहो वा	।३।३।२५॥
उपसर्गादातः	।५।३।११० ॥
उपसर्गादातो–ड्यः	।५।१।५६॥
उपसर्गादूहो ह्रस्वः	।४।३।१०६॥
उपसर्गाद्दः किः	।५।३।८७॥
उपसर्गाद्दिवः	।२।२।१७॥
उपसर्गाद्देवृ–शः	।५।२।६९॥
उपाजेऽन्वाजे	।३।१।१२॥
उपाज्जानुनीवि–ण	।६।३।१३९॥
उपात्	। ३ । ३ । ५८ ॥
उपात् किरो लवने	।५।४।७२॥
उपात् स्तुतौ	।४।४।१०५॥
उपात् स्थः	। ३ । ३ । ८३॥
उपाद्भूपासमनाय–रे	।४।४।९२॥
उपान्त्यस्यासमा–डे	।४।२।३५॥

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।	सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
काले भात् नवाऽऽधारे	।२।२।४८॥	कुत्वा डुपः	।७।३।४९ ॥
कालो द्विगौ च मेयैः	।३।१।५७॥	कुत्सिताल्पाज्ञाते	।७।३।३३॥
काशादेरिलः	। ६ ।२। ८२ ॥	कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम्	।६।१।१२१॥
काश्यपकौ–च	।६।३।१८८ ॥	कुप्यभिद्यो–क्लि	। ५ ।१।३९ ॥
काश्यादेः	। ६ । ३ । ३५ ॥	कुमहद्भ्यां वा	।७।३।१०८॥
कासूगोणीभ्यां तरट्	।७।३।५०॥	कुमारःश्रमणादिना	।३।१।११५॥
कियत्तत्सर्वै-दा	।७।२।९५॥	कुमारशीर्षात् णिन्	।५।१।२८॥
किंवृत्ते लिप्सायाम्	।५।३।९॥	कुमारीक्रीड–सोः	।७।३।१६॥
किंवृत्ते सप्तमी–न्त्यौ	।५।४।१४॥	कुमुदादेरिकः	।६।२।९६ ॥
कियत्तद्बहोरः	।५।१।१०१॥	कुरुछुरः	।२।१।६६॥
किंकिलास्त्यर्थ–न्ती	।५।४।१६॥	कुरुयुगंधराद् वा	।६।३।५३॥
किं क्षेपे	।३ ।१। ११० ॥	कुरोर्वा	। ६ ।१। १२२ ॥
कितः संशयप्रतीकारे	।३।४।६॥	कुर्वादेर्न्यः	। ६ ।१ । १०० ॥
किंत्याद्ये–स्याम्	।७।३।८॥	कुलकुक्षि–रे	।६। ३ । १२ ॥
किमः क–च	।२।१।४० ॥	कुलटाया वा	। ६ । १ ।७८ ॥
किमद्व्यादि–तस्	।७।२।८९॥	कुलत्थकोपान्त्यादण्	।६।४।४ ॥
किरो धान्ये	। ५ । ३ । ७३ ॥	कुलाख्यानाम्	।२।४।७९॥
किरो लवने	।४।४।९३ ॥	कुलाज्जल्पे	। ७ । १ । ८६॥
किशरादेरिकट्	।६।४।५५ ॥	कुलादीनः	। ६ ।१। ९६ ॥
कुक्ष्यात्मोदरा–खिः	।५।१।९०॥	कुलालादेरकञ्	।६।३।१९४॥
कुञ्जादेर्नायन्यः	।६।१।४७ ॥	कुलिजाद्वा लुप् च	।६।४।१६५॥
कुटादेर्ङिद्वदञ्णित्	।४।३।१७॥	कुल्मासादण्	।४।१ । १९५ ॥
कुटिलिकाया अण्	।६।४।२६॥	कुशलायु याम्	।२। ३ । ९७ ॥
कुटीशुण्डाद् रः	।७।३।४७ ॥	कुशले	। ६ । ३ । ९५ ॥
कुण्ड्यादिभ्यो यलुक्	।६।३।११॥	कुशाग्रादीयः	।७। १ । ११६ ॥

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
क्तयोः । ४ । ४ । ४० ॥	
क्तयोरनुपसर्गस्य ।४।१।९२ ॥	
क्तयोरसदाधारे ।२।२।९१ ॥	
क्ताः । ३ । १ । १५१ ॥	
क्ताच्च नाम्नि वा ।२।४।२८॥	
क्तात्तमवादे–न्ते ।७।३।५६॥	
क्तादल्पे । २ । ४ । ४५ ॥	
क्तादेशोऽषि ।२।१।६१ ॥	
क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात्।५।३।१०६॥	
क्तेन । ३ । १ । ९२ ॥	
क्तेनासत्त्वे । ३ । १ । ७४ ॥	
क्तेऽनिटश्चजोः–ति ।४।१।१११॥	
क्त्वा । ४ । ३ । २९ ॥	
क्त्वातुमम् । १ । १ । ३५ ॥	
क्त्वातुमम्-वे । ५ । १ । १३॥	
क्नः पलितासितात् ।२।४।३७॥	
क्यः शिति । ३ । ४ । ७० ॥	
क्यङ् । ३ । ४ । २६ ॥	
क्यङ्मानिपित्–ते ।३।२।५०॥	
क्यङ्षो नवा ।३।३।४३ ॥	
क्यनि । ४ । ३ । ११२ ॥	
क्ययङाशीर्ये ।४।३।१०॥	
क्यो वा ।४। ३ । ८१ ॥	
क्रमः । ४ । ४ । ५४॥	
क्रमः क्त्वि वा ।४।१।१०६॥	

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
क्रमो दीर्घः परस्मै ।४।२।१०९॥	
क्रमोऽनुपसर्गात् ।३।३।४७॥	
क्रय्यः क्रयार्थे ।४।३।९१ ॥	
क्रव्यात् क्रव्या–दौ ।५।१।१५१॥	
क्रियातिपत्तिः–महि ।३।३।१६ ॥	
क्रियामध्येऽध्व–च ।२।२।११०॥	
क्रियायां क्रियार्थो०।५।३।१३॥	
क्रियार्थो धातुः ।३।३।३॥	
क्रियाव्यवशेषणात् ।२।२।४१॥	
क्रियाव्यतिहा–र्थे ।३।३।२३॥	
क्रियाश्रयस्या–णम् ।२।२।३०॥	
क्रियाहेतुः कारकम् २।२।१॥	
क्रीडोऽकूजने ।३।३।३३॥	
क्रीतात् करणादेः ।२।४।४४॥	
क्रुत्संपदादिभ्यःक्विप् ।५।३।११४॥	
क्रुद्द्रुहे–पः ।२।२।२७॥	
क्रुशस्तुनः–सि ।१।४।९१॥	
क्रोशयोजन–माहे ।६।४।८६॥	
क्रोष्टुशलङ्कोर्लुक् च ।६।१।५६ ॥	
क्रौडयादीनाम् ।२।४।७९॥	
क्र्यादेः । ३ । ४ । ७९ ॥	
क्लिबाल्ल स्य ।७।१।१३०॥	
क्लीबमन्ये–वा ।३।१।१२८ ॥	
क्लीबे । २ । ४ । ९७ ॥	
क्लीबे क्तः ।५।३।१२३ ॥	

सूत्रम् । सूत्राङ्कः ।

सूत्रम् । सूत्राङ्कः ।

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
देवता	। ६ । २ । १०१ ॥
देवतानामात्वादौ	।७।४।२८॥
देवतान्तात्तदर्थे	।७।१।२-॥
देवपथादिभ्यः	।७।१।१११॥
देववातादापः	।५।१।९९॥
देवव्रतादीन् डिन्	।६।४।८३॥
देवात् तल्	। ७ । २ । १६२॥
देवाद्यञ् च	।६।१।२१॥
देवानांप्रियः	।३।२।३४॥
देवार्चामैत्री-स्थः	।३।३।६०॥
देविकाशिं-वाः	।७।४।३॥
देशे	। २ । ३ । ७० ॥
देशेऽन्तरो-नः	।२।३।९१॥
दैर्घ्येऽनुः	। ३ । १ । ३४ ॥
दैवयज्ञिशौचिवृ-र्वा	।२।४।८२॥
दो मः स्यादौ	। २ । १ ।३९॥
दोरप्राणिनः	।६।२।४९॥
दोरीयः	। ६ । ३ । ३२ ॥
दोरेव प्राचः	।६।३।४०॥
दोसोमास्थ इः	।४।४।११॥
द्यावापृथिवी-यौ	।६।२।१०८॥
द्युतेरिः	। ४ । १ । ४१ ॥
द्युद्भ्योऽद्यतन्याम्	।३।३।४४॥
द्युद्रोः	। ७ । २ । ३७ ॥
द्युप्रागपागु-यः	।६।३।८॥
द्युप्रावृड्वर्षा-त्	।३।२।२७॥
द्रमक्रमो यङः	।५।२।४६॥
द्रव्यवस्नात्केकम्	।६।४।१६७॥
द्रीणो वा	। ६ । १ । १३० ॥
द्रेरञणोऽप्राच्य०	।६।१।१२३॥
द्रोणाद्वा	। ६ । १ । ५९ ॥
द्रोर्भव्ये	। ७ । १ । ११५ ॥
द्रोर्वयः	। ६ । २ । ४३ ॥
द्र्यादेस्तथा	। ६।१।१३२॥
द्वन्द्वं वा	। ७ । ४ । ८२ ॥
द्वन्द्वात् प्रायः	।६।३।२०१॥
द्वन्द्वादीयः	। ६ । [illegible] । ७ ॥
द्वन्द्वाल्लित्	।७।१।७४॥
द्वन्द्वे वा	। १ । ४ । ११ ॥
द्वयोर्विभज्ये च तरप्	।७।३।६॥
द्वारादेः	। ७ । ४ । ६ ॥
द्विः कानः-सः	।१।३।११॥
द्विगोः संशये च	।७।१।१४४॥
द्विगोः समाहारात्	।२।४।२२॥
द्विगोरनपत्ये-द्विः	।६।१।२४॥
द्विगोरन्होऽट्	।७।३।९९॥
द्विगोरीनः	। ६ । ४ । १४० ॥
द्विगोरीनेकटौ वा	।६।४।१६४॥
द्वितीयतुर्य-चौ	।४।१।४२॥
द्वितीयया	। ५ । ४ । ७८ ॥

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
निमाद्युजः शक्ये	।४।१।११६।।
निप्रेभ्यो घ्नः	। २ । २ । १५।।
निमिल्यादिमेङ–के	।५।४।४६।।
निमूलात्कषः	। ५ । ४ । ६२ ।।
निय आम्	। १ । ४ । ५१ ।।
नियश्चानुपसर्गाद्वा	।५।३।६०।।
नियुक्तं दीयते	। ६ । ४ ।७०।।
निरभेः पूल्वः	। ५ । ३ ।२१ ।।
निरभ्यनोश्च–नि	।२।३।५० ।
निर्गो देशे	। ५ । १ ।१३३ ।।
निर्दुःसुवेः–तेः	।२।३।५६।।
निर्दुर्वहि–राम्	। २ । ३ । ९ ।।
निर्दुःसोः–म्नाम्	।२।३।३१।।
निर्नेः स्फुरस्फुलोः	।२।३।५३।।
निर्वाणमवाते	। ४ । २ । ७९ ।।
निर्विण्णः	। २ । ३ । ८९ ।।
निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः	।६।४।२०।।
निर्वृत्ते	। ६ । ४ । १०५ ।।
नि वा	। १ । ४ । ८९ ।।
निवासाच्चरणेऽण्	।६।३।६५।।
निवासादूरभवे–म्नि	।६।३।६९।।
निविशः	। ३ । ३ २४ ।।
निविस्वन्ववात्	। ४ । ४ । ८।।
निशाप्रदोषात्	।६।३।८३।।
निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा	।५।४।४४।
निष्कादेः स्नात्	।७।२।५७।।
निष्कुलान्नि–णे	।७।२।१३९।।
निष्कुपः	। ४ । ४ । ३९ ।
निष्प्रवाणिः	। ७ । ३ । १८१ ।।
निष्फले तिला–ञौ	।७।२।१५४।।
निष्प्रा–नस्य	। २ । ३ । ६६ ।।
निसस्तपेऽनासेवा०	।२।३।३५।।
निसश्च श्रेयसः	।७।३।१२२।।
निसो गते	। ६ । ३ । १८ ।।
निह्नवे ज्ञः	। ३ । ३ । ६८ ।।
निद्रावशस्–त्वट्	।५।२।८८।।
नीलपीतादकम्	।६।२।४।।
नीलात्प्राण्यौषध्योः	।२।४।२७।।
नुप्रच्छः	। ३ । ३ । ५४ ।।
नुर्जातेः	। २ । ४ । ७२ ।।
नुर्वा	। १ । ४ । ४८ ।।
नृतेर्यङि	। २ । ३ । ९५ ।।
नृत्खन्रञ्जः–ट्	।५।१।६५।।
नृहेतुभ्यो–वा	।६।३।१५६।।
नृनः–त्वा	। १ । ३ । १० ।।
नेन् सिद्धस्थे	।३।१।२९।।
नेमार्ध–वा	।१।४।१०।।
नेरिनपिट–स्य	।७।१।१२८।।
नेर्ङ्मादापत–च्यौ	।२ ३।७९।।
निध्रुवे	। ६ । ३ । १७ ।

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
शकृत्स्तम्बाद्-गः	।५।१।१००॥
शकोऽजिज्ञासायाम्	।३।३।७३॥
शक्तार्थवषड्नमः-मिः	।२।२।६८॥
शक्तार्हे कृत्याश्च	।५।४।३५॥
शक्तियष्टेष्टीकण्	।६।४।६४॥
शक्तेः शस्त्रे	।२।४।३४॥
शङ्कूत्तर-च	।६।४।९०॥
शण्डिकादेर्ण्यः	।६।३।२१५॥
शतरुद्रात्तौ	।६।२।१०४॥
शतषष्टेः पथ इकण्	।६।२।१२४॥
शता केव-कौ	।६।४।१३१॥
शतादिमासा-रात्	।७।१।१५७।
शताद्य	।६।४।१४५॥
शत्रानशावे-ष्यौ	।५।२।२०॥
शदिरगतौ शात्	।४।२।२३॥
शदेः शिति	।३।३।४१॥
शन्शद्विंशतेः	।७।१।१४६॥
शप उपलम्भने	।३।३।३६॥
शपभरद्वाजादात्रेये	।६ १।५०॥
शब्दनिष्कघोषभि०	।३।२।९८॥
शब्दादेः कृतौ वा	।३।४।३५।
शमष्टकात्-ण्	।५।२।४९।
शमो दर्शने	।४।२।२८॥
शमो नाम्न्यः	।५।१।१३४॥
शम्या रुरौ	।७।३।४८॥

सूत्रम्	सूत्राङ्कः।
शम्या लः	।६।२।३४॥
शमसप्तकस्य श्ये	४।२।१११॥
शयवासिवासे-त्	।३।२।२५॥
शरदः श्राद्धे कर्मणि	।६।३।८१॥
शरदर्भकूदी-नात्	।६।२।४७॥
शरदादेः	।७।३।९२॥
शर्करादेरण्	।७।१।११८॥
शर्कराया इक-ण्च	।६।२।७८॥
शलालुनो वा	।६।४।५६॥
शषसे श-वा	।१।३।६॥
शसोता-सि	।१।४।४९॥
शसो नः	।२।१।१७॥
शस्त्रजीवि-वा	।७।३।६२।
शाकटशा-त्रे	।७।१।७८॥
शाकलादकञ् च	।६।३।१७३॥
शाकीप-श्च	।७।२।३०॥
शाखादेर्यः	।७।१।११४॥
शाणात्	।६।४।१४६॥
शान्दान्मान्वधा-तः	।३।४।७॥
शापे व्याप्यात्	।५।४।५२॥
शाब्दिकदार्द-कम्	।६।४।४५॥
शालङ्कयौडिषा-लि	।६।१।३७॥
शालीनकौ-नम्	।६।४।१८५॥
शासम्हनः-हि	।४।२।८४॥
शासूयुधिदृशि-नः	।५।३।१४१॥

सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।	सूत्रम् ।	सूत्राङ्कः ।
हेत्वर्थैस्तृ–चाः	।२।२।११८।।	ह्रस्वात् ङ्णनो द्वे	।१।३।२७।।
हेमन्ताद्वा तलुक् च	।६।३।९१।।	ह्रस्वान्नाम्नस्ति	।२।३।३४।।
हेमादिभ्योऽञ्	।६।२।४५।।	ह्रस्वापश्च	। १ । ४ । ३२ ।।
हेमार्थात् माने	।६।२।४२।।	ह्रस्वे	। ७ । ३ । ४६ ।।
हेहैष्वेषामेव	।७।४।१००।।	ह्रस्वोऽपदे वा	।१।२।२२।।
होत्राभ्य ईयः	।७।१।७६।।	हस्तनी–महि	।३।३।९।।
होत्राया ईयः	।७।२।१६३।।	हो गोदोहादी–स्य	।६।२।८८।।
हो धुट्पदान्ते	।२।१।८२।।	ह्रादो ह्रत्–श्च	।४।२।६७।।
ह्रौ दः	। ४ । १ । ३१ ।।	ह्वः समाह्वया–ह्नोः	।५।३।४१।।
ह्रस्वः	। ४ । १ । ३९ ।।	ह्वः स्पर्धे	। ३ । ३ । ५६ ।।
ह्रस्वस्य गुणः	। १ । ४ । ४१ ।।	ह्वालिप्सिचः	।३।४।६२।।
ह्रस्वस्य तः पित्कृति	।४।४।११३।	ह्विणोरप्विति व्यौ	।४।३।१५।।

इतिश्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनपरिशिष्टेषु हैममूलसूत्राणाम्

अकरादिवर्णानुक्रम समाप्त ।

॥ द्वितीयं परिशिष्टम् ॥

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनप्रशस्तिः ।

(2)

प्रस्तुतश्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य निर्माताऽऽचार्यश्रीहेमचन्द्र-सूरिणाऽस्य व्याकरणस्य स्वोपज्ञबृहद्वृत्तेश्चरमभागे प्रशस्तिर्निबद्धा, तस्या मूलराजत आरभ्य सिद्धराजपर्यन्तं चौलुक्यगूर्जरभूपावलिरतिगमीरमनोज्ञया सरण्या सूरिणा वर्णिता। तद् वर्णनमितिवृत्तकवित्वासक्तचेतसामतीवोपयुक्त प्रसाद-कर चास्तीतिहेतोरस्माभिर्मुद्रितवृहद्वृत्तित उद्धृत्यात्र परिशिष्टे सा प्रशस्ति प्रकाश्यते।—संशोधकः।

हरिरिव बलिबन्धकरस्त्रिशक्तियुक्तः पिनाकपाणिरिव ।
कमलाऽऽश्रयश्च विधिरिव जयति श्रीमूलराजनृपः ॥ १ ॥

पूर्वभवदारगोपी—हरणस्मरणादिव ज्वलितमन्युः ।
श्रीमूलराजपुरुषो—त्तमोऽवधीद् दुर्मदाऽऽभीरान् ॥२॥

चक्रे श्रीमूलराजेन नवः कोऽपि यशोऽर्णवः ।
परकीर्तिस्रवन्तीनां न प्रवेशमदत्त यः ॥ ३ ॥

सोत्कण्ठमङ्गलगतैः कचकर्षणैश्च
वक्त्राब्जचुम्बननखक्षतकर्मभिश्च ।
श्रीमूलराजहतभूपतिभिर्विलेसुः
सङ्ख्येऽपि खेऽपि च शिवाश्च सुरस्त्रियश्च ॥ ४ ॥

माद्य जातेति हे ! भूपा मा स्म त्यजत काननम् ।
हरिः शेतेऽत्र न त्वेषो मूलराजमहीपतिः ॥ ५ ॥

मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे सर्वकल्याणकारणम् ।
अधुना मूलराजस्तु चित्रं लोकेषु गीयते ॥ ६ ॥

मूलराजासिधारायां निमग्ना ये महीभुजः ।
उन्मज्जन्तो विलोक्यन्ते स्वर्गगङ्गाजलेषु ते ॥ ७ ॥

श्रीमूलराजक्षितिपस्य वाहुर्बिभर्त्ति पूर्वाचलशृङ्गशोभाम् ।
संकोचयन् वैरिमुखाम्बुजानि यस्मिन्नयं स्फूर्जति चन्द्रहासः ॥८॥

असंरब्धा अपि चिरं दुःसहा वैरिभूभृताम् ।
चण्डाश्चामुण्डराजस्य प्रतापशिखिनः कणाः ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभराजस्य प्रतापः कोऽपि दुःसहः ।
प्रसरन् वैरिभूपेषु दीर्घनिद्रामकल्पयत् ॥ १० ॥

श्रीदुर्लभेशद्युमणेः पादास्तुष्टुविरे न कैः ? ।
लुलद्भिर्मेदिनीपालैर्वालिखिल्यैरिवाग्रतः ॥ ११ ॥

प्रतापतपनः कोऽपि मौलराजेर्नवोऽभवत् ।
रिपुस्त्रीमुखपद्मानां न सेहे यः किल श्रियम् ॥ १२ ॥

कुर्वन् कुन्तलशैथिल्यं मध्यदेशं निपीडयन् ।
अङ्गेषु विलसन् भूमेर्भर्ताऽभूद् भीमपार्थिवः ॥ १३ ॥

श्रीभीमपृतनोत्खातरजोभिर्वैरिभूभुजाम् ।
अहो! चित्रमवर्धन्त ललाटे जलविन्दवः ॥ १४ ॥

कर्णं च सिन्धुराजं च निर्जित्य युधि दुर्जयम् ।
श्रीभीमेनाधुना चक्रे महाभारतमन्यथा ॥ १५ ॥

दुर्योधनोर्वीपतिजैत्रवाहु-गृहीतचेदीशकरोऽवतीर्णः ।
अनुग्रहीतुं पुनरिन्दुवंशं श्रीभीमदेवः किल भीम एव ॥१६॥

अगणितपञ्चेषुवलः पुरुषोत्तमचित्तविस्मयं जनयन् ।
रामोल्लासनमूर्तिः श्रीकर्णः कर्ण इव जयति ॥ १७ ॥

अकृत्वासननिर्बन्धमभित्त्वा पावनीं गतिम् ।
सिद्धराजः परपुरप्रवेशवशितां ययौ ॥ १८ ॥

मात्रयाऽप्यधिकं किंचिन्न सहन्ते जिगीषवः ।
इतीव त्वं धरानाथ ! धारानाथमपाकृथाः ॥ १९ ॥

क्षुण्णाः क्षोणिभृतामनेककटका भग्नाऽथ धारा ततः
कुण्ठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे ! मा मंसत क्षत्रियाः ! ।
आरूढप्रबलप्रतापदहनः संप्राप्तधारश्चिरात्
पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्ताऽयमेधिष्यते ॥२०॥

श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य त्वया न किञ्चित् प्रकृतं नरेन्द्र! ।
यशांस्यहार्षीः प्रथमं समन्तात् क्षणादभाङ्क्षीरथ राजधानीम् ॥२१॥

मृदित्वा दोःकण्डूं समरभुवि वैरिक्षितिभुजां
भुजादण्डे दध्रुः कति न नवखण्डां वसुमतीम् ? ।
यदेवं साम्राज्ये विजयिनि वितृष्णेन मनसा
यशो योगीशानां पिबसि नृप ! तत् कस्य सदृशम् ? ॥२२॥

जयस्तम्भान् सीमन्यनुजलधिवेलं निहितवान्
वितानैर्ब्रह्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ।
यशस्तेजोरूपैरलिपत जगन्त्यर्घघुसृणैः
कृतो यात्राऽऽनन्दो विरमति न किं सिद्धनृपतिः ? ॥२३॥

भूमिं कामगवि ! स्वगोमयरसैरासिञ्च, रत्नाकरा !
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप ! त्वं पूर्णकुम्भीभव ।
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा-
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥२४॥

लब्धलक्षा विपक्षेषु विलक्षास्त्वयि मार्गणाः ।
तथाऽपि तव सिद्धेन्द्र ! दातेत्युक्तिधरं यशः ॥ २५॥

उत्साहसाहसवता भवता नरेन्द्र !
धाराव्रतं किमपि तद्विषमं सिषेवे ।
यस्मात् फलं न खलु मालवमात्रमेव
श्रीपर्वतोऽपि तव कन्दुककेलिपात्रम् ॥ २६ ॥

अयमवनिपतीन्दो ! मालवेन्द्रावरोध-
स्तनकलशपवित्रां पत्रवल्लीं लुनातु ।
कथमखिलमहीभृन्मौलिमाणिक्यभेदे
घट्टयति पटिमानं भग्नधारस्तवासिः ? ॥ २७ ॥

क्षितिधव ! भवदीयः क्षीरधारावलक्षै-
रिपुविजययशोभिः श्वेत एवासिदण्डः ।
किमुत कवलितैस्तैः कज्जलैर्मालवीनां
परिणतमहिमाऽसौ नीलिमानं बिभर्ति ? ॥ २८ ॥

यद् दोर्मण्डलकुण्डलीकृतधनुर्दण्डेन सिद्धाधिप !
क्रीतं वैरिकुलात् त्वया किल दलत्कुन्दावदातं यशः ।
भ्रान्त्वा त्रीणि जगन्ति खेदविवशं तद् मालवीनां व्यथा-
दापाण्डौ स्तनमण्डले च धवले गण्डस्थले च स्थितिम् ॥२९॥

द्विषत्पुरक्षोदविनोदहेतो-र्भवादवामस्य भवद्भुजस्य ।
अयं विशेषो भुवनैकवीर ! परं न यत्काममपाकरोति ॥३०॥

ऊर्ध्वं स्वर्गनिकेतनादपि तले पातालमूलादपि
त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमति क्षितीश्वरमणे ! पारे पयोधेरपि ।
तेनास्याः प्रमदास्वभावसुलभैरुच्चावचैश्चापलै-
स्ते वाचंयमवृत्तयोऽपि मुनयो मौनव्रतं त्याजिताः ॥३१॥

आसीद् विशां पतिरमुद्रचतुःसमुद्र-
मुद्राङ्कितक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः ।
श्रीमूलराज इति दुर्धरवैरिकुम्भि-
कण्ठीरवः शुचिचुलुक्यकुलावतंसः ॥ ३२ ॥

तस्यान्वये समजनि प्रबलप्रताप-
तिग्मद्युतिः क्षितिपतिर्जयसिंहदेवः ।

येन स्ववंशसवितर्यपरं सुधांशौ
श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलेखि ॥ ३३ ॥

सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोऽप्युपायान्
जित्वोपभुज्य च भुवं चतुरब्धिकाञ्चीम् ।
विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा
काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥ ३४ ॥

तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण-
शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त
शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥ ३५ ॥

इति परिशिष्टेषु श्रीहेमचन्द्रसूरिदृब्धा सिद्धहेम-
चन्द्रशब्दानुशासनप्रशस्ति समाप्ता ।

॥ तृतीयं परिशिष्टम् ॥

॥ सिद्धहेमशब्दानुशासनलघुवृत्तौ ॥

टिप्पण्युल्लिखितग्रन्थग्रन्थकाराः।

(अकारादिक्रमतः)

(3)

ग्रन्थकारनामधेयानि।

आचार्यः (हेमचन्द्राचार्य)

उमास्वातिः।
कालिदास ।
जयमङ्गलः।
धनञ्जय.।
न्यासकार ।
भट्टिकाव्यटीकाकार.।
भास्कराचार्य ।
मेघविजयोपाध्यायः।
यशोविजयः।
लीलावती।
हेमचन्द्राचार्यः।
हेमहंसगणि.।
सिद्धहेमलघुन्यासकारः।

ग्रन्थनामधेयानि ।

आचाराङ्गम्।
उत्तररामचरित्रम्।
किरातार्जुनीयम्।
चन्द्रप्रभा।
चान्द्रम्।
तत्त्वार्थसूत्रम्।
दशवैकालिकम्।
न्यायसङ्ग्रहः।
पाणिनीयम्।
भट्टिः।
महावीरगणितम्।
रघुवंशः।
वासवदत्ता
शामीनपार्श्वनाथस्तोत्रम्।
सारस्वतम्।
सिद्धान्तकौमुदी।
सिद्धान्तचन्द्रिका।
सिद्धान्तरत्निका
हैमः (कोष.)।
हैमधातुपाठः।
हैमबृहद्वृत्ति.।
हैमलिङ्गानुशासनम्।

चतुर्थं परिशिष्टम् ।

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तेः

पाठान्तराणि ।

(4)

प्राचीप्रतीचीसन्न्यस्तकीर्त्तिभिरनवद्यविद्याविद्योतितदिङ्मण्डलैः पूज्यगुरुदेवश्रीविजयधर्मसूरिभिः संस्थापितश्रीयशोविजयजैनग्रन्थमालाङ्कितपुस्तकाधारेणायं ग्रन्थः सम्पादितः । तदनन्तरं खेटकदुर्गं (खेडा) गतवद्भिरस्माभिस्तत्रत्यैकस्मात् यतिमहाशयात् श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तेः पञ्चाऽध्यायात्मिकैकाऽऽदर्शप्रतिरुपलब्धा । द्वितीया च पञ्चमाध्यायप्रमाणाऽधिगता । ततः प्रतिद्वयमनुसृत्यास्माभिस्तस्योपयुक्तानि पाठान्तराणि सगृह्यायात्र दीयन्ते।—संशोधकः ।

पृष्ठपङ्क्ती ।	मुद्रितपुस्तकपाठ ।	'क'–पुस्तकपाठ ।
२–१०	आ३ ई३ ऊ३ इत्यादि ।	आ३ ई३ ऊ३ ऋ३ ऌ३ इत्यादि ।
२-२२	एतौ यथासङ्ख्य० ।	यथासंख्य० ।
३–५	कादिर्वर्णो धुट् स्यात् ।	कादिर्वर्णो हपर्यन्तो धुट् स्यात् ।
३–९	पञ्चसङ्ख्यापरिमाणो वर्ण ।	पञ्चसङ्ख्यापरिमाणः ।
३–१६	कादिर्वर्णो ।	गादिर्वर्णो ।
४–११	परस्परं स्वा. ।	स्वाः ।
६–१९	अद्रव्ये ।	असत्त्वे अद्रव्ये ।
९–३	तेन समानेन परेण ।	तेन परेण समानेन ।
९–७	वालर्श्यः ।	वालर्श्ये इत्यादि ।
९–१०	ऋता ऋकार ।	ऋकारः ।
९–१०	ऋकारः ।	ऋकार ऋकार ।
९–११	ऌ लकारः ऌकारः ।	ऋ लकारः ।
९–१५	पितृषभः, पक्षे ।	पितृषभ ।
९–२२	एत् ओत् ।	ए ओ ।
९–२४	तवोढा ।	तवोढा गंगोदक सोढा ।
१०–३	दशार्णम् ।	दशार्णम्, ऋणार्णम् ।

पृष्ठपङ्क्ती ।	मुद्रितपुस्तकपाठ ।	'क'-पुस्तकपाठ ।
१०-८	समास इति किम्? ।	०
१०-१३	ऋकारादौ।	ऋकारादौ वर्ण परे ।
११-६	अक्षौहिणी सेना।	अक्षौहिणी ।
१३-१९	परेऽसन्धिभावो० ।	परे सन्ध्यभावो० ।
१४-७	ईदूदेदिति किम्? वृक्षावत्र। द्विवचनमिति किम्? कुमार्यत्र ।	०
१७-२४	इत्येव ?।	इति किम्? ।
१८-२	शसन्तस्यानुकरणम्।	शसन्तस्य नृशब्दस्यानुकरणम्।
१८-६	शसन्तस्यानुकरणम्, द्विरुक्तस्य कान कानि।	शसन्तस्य द्विरुक्तस्य कानि।
१९-१२	पट्टश्च्योतति ।	पट्टश्च्योतति, भवान् श्च्योतति।
२३-४	धुटि वर्गे ।	धुड्वर्गे ।
२३-९	म्नाम् ।	मनानाम् ।
२३-२१	सोढा ।	सोढा वोढा ।
२४-४	स एष भरतो राजा।	स एष भरतो राजा सौषधो-रनुरुध्यते।
२४-६	०स्तदश्च परस्य सेर्व्यञ्जने परे लुक् ।	०स्तदश्च व्यञ्जने परे परस्य सेर्लुक् ।
२४-११	सवर्णे परे ।	सवर्णे ।
२६-९	शचवर्गाभ्यां षटवर्गाभ्यां।	श्चवर्गाभ्यां ष्टवर्गाभ्यां ।
३१-१७	पुंविषयायाश्छाया० ।	पुंविषये छाया० ।
३२-६	ङिदिति किम्? ।	ङितीति किम् ।
३३-२०	धेनो, धेनोः ।	०
३४-४	०सोर्डुर् स्यात् ।	सोः स्थाने प्रत्येक डुर् स्यात् ।
३४-१४	मातुरामन्त्र्ये पुत्रे वर्तमानस्य ।	आमन्त्र्ये पुत्रे वर्तमानस्य मातृशब्दस्य ।
३४-२२	सहैकारः ।	सह एत् ।
३५-१७	लुप् ।	लुक् ।

पृ० प०	मुद्रितपुस्तकपाठ ।	'क'-पुस्तकपाठ ।
३९-३	०घुडन्तस्य ।	०घुटन्तस्य ।
३९-६	घुडन्तस्य ।	घुटन्तस्य ।
३९-१०	"	"
३९-११	नोन्त ।	घुटि नोन्तः ।
३९-१५	घुडन्तस्य ।	घुटन्तस्य ।
३९-१८	पुमांसौ पुमांस०, प्रियपुमान् ।	०
४०-१९	वृत्तेरुशनसो नलुकौ सौ परे वा स्याताम् ।	०वृत्तेः सौ परे उशनसो नलुकौ वा स्याताम् ।
४१-१७	राजानः, राजानम् ।	०
४२-२	परयोर्दीर्घं ।	दीर्घं ।
४२-२२	स्वरादौ परे ।	स्वरे परे ।
६५-३	करोतीति कारकम् ।	०
६५-४	अनन्तरव्यापारस्य ।	०
६५-११	तत् त्रेधा ।	त्रिधा ।
६७-२	०पद्विषयस्य ।	०पदस्य ।
६७-८	सर्पिष सर्पिषा द्र्यते ।	सर्पिषो द्र्यते सर्पिर्द्र्यते ।
६७-१०	०तद्वृत्ते. ।	तदर्थस्य ।
६९-३	आवसति ।	आवसति वा ।
७०-१५	श्रीशत्रुञ्जय ।	शत्रुञ्जयः ।
७१-१७	नाम्न ।	०
७२-९	०जनक ।	०जनकम् ।
७२-११	गिरिमन्वासिता ।	गिरिमन्ववसिता ।
७३-९	क्रोशेन क्रोशाभ्यां क्रोशैर्वा प्राभृतमधीतम् ।	०
७३-१०	नानेन ।	न तु ।
७३-२३	०स्तद्धतो० ।	०स्तद्धतोऽर्थवतो० ।
७४-५	युक्ताचृतीया ।	युक्ताग्राम्नस्तृतीया ।
७६-५	ज्ञाप्ये ।	ज्ञाप्ये ज्ञाप्यमाने प्रयोज्ये ।
७६-१३	शपते ।	शपते वा ।

पृष्ठपङ्क्ती ।	मुद्रितपुस्तकपाठ ।	'क'-पुस्तकपाठ ।
७७-११	न त्वा रत्न मन्ये । करणाश्रयणं किम् ? ।	०
७७-२०	शर्म्म ।	०
७७-२४	प्रयोजन ।	०
७८-१८	मेघ ।	देवः ।
७९-७	कर्माऽऽधारवाचिनः।	कर्माधारवाचिभ्यां ।
८०-२१	उत्तराद्वा।	उत्तरात् ।
८२-६	कृतां ।	०
८२-७	उद्न्त ० क्वसु ० आनः ० ।	उद्न्त० क्वसु० आन०।
८२-१२	व्रजति ।	याति ।
८२-१३	त्वया ।	मया ।
८२-१५	यौ क्तक्तवतू तयोः।	क्तक्तवत्वोः ।
८२-२०	वा स्यात्।	वा न स्यात्।
८५-९	०ऽध्वन एव ।	०ऽध्ववाचिनोऽध्वन एव।
८६-२१	धर्म्मात् कुत सुखम्।	धर्माद्वा कुत सौख्यम् ।
८७-१७	टाङसिङयमः।	टाङसिङयम् ।
८९-१६	०कर्णी० ।	०पर्णी० ।
८९-१८	यशस्काम', पयस्कंसः	अयस्काम', अयस्कंस ।
८९-१९	अयस्कर्णी ।	पयस्पर्णी।
९०-९	काम्ये।	च परे काम्ये ।
९१-३	तस्मिन्नेकार्थे तुल्याधिकरणे ।	तस्मिन्नेकाधिकरणे ।
९१-६	एकार्थं इति ।	एकार्थ्यं इति ।
९२-२३	स्नातस्य सः ।	स्नातस्थस्य सस्य ।
९४-१६	स्थस्य सः ।	स्थस्य सः समासे।
९६-३	अत्यष्ठात् ।	प्रत्यष्ठात् ।
९७-१७	वृषभस्यावष्टम्भः ।	वृषलस्यावष्टम्भ ।
९९-८	सुषम, विषमः ।	०
१००-१९	नो ण् स्यात् ।	नो ण् स्यात्, सञ्ज्ञायाम् ।
१०१-११	०गिरिनदी ।	०गिरिनदी। गिरिणितम्बं, गिरिनितम्बम् ।

पृ० पं०। मुद्रितपाठ।	'क'—पाठ।
१०२-१७ प्रपक्वानि।	प्रपक्वानि। प्रपक्वानाम्।
१०२-२० नागमस्य स्यादेश्च।	नस्यादे।
१०३-१८ धातुपाठ।	धातुः।
१०४-३ परिपूर्वस्य।	परिपूर्वस्य तु।
१०४-८ प्राह्णयत।	०
१०५-३ स्वरादुत्तरस्य कृतस्य नो०।	स्वरात् परस्य कृतो नो०।
१०५-१६ परस्य नो०।	परस्य कृतो नो०।
१०५-२० ०विचारणार्थात्।	०विचारार्थात्।
१०६-२ प्रभापना।	प्रभावना, प्रभापना।
१०६ ३ प्रवेपनीयम्।	प्रवेपणीय प्रवेपनीयम्।
१०६-११ ०नाऽऽङ्‌यतद्धिते।	०नाङ्तद्धिते।
१०७-१३ उपसर्गस्थस्य रस्या०	उपसर्गरस्या०।
१०७-२२ परिस्थस्य रो घादौ परे।	परेर्घादिषु परेषु रस्य।
११०-३ क्विपि पाद् सा त्रिपात्।	पाद् . त्रिपात्।
११०-१२ त्रिहायणी, चतुर्हायणी वडवा।	द्विहायनी गौ।
११०-१३ चतुर्हायना।	द्विहायना।
११२-११ ०परिमाणान्तात्।	परिमाणात्।
११३-२ नक्षत्रवृत्तिभ्यां।	नक्षत्रवाचिभ्यां।
११३-१० ०पापापर०।	०पापावर०।
११४-२० ०भरित०।	०भरत०।
११४-२३ भरिता।	भरता०।
११५-११ बहुगुदा।	पीनगुदा।
११६-११ उपमान०।	उपमा०।
११९-१६ मनोरौ च।	मनोरौश्च।
१२०-४ ०द्ववाचिनो०।	०द्वेचवाचिनो०।
१२२-११ नाम्नोऽन्त्यस्य।	०
१२३-११ तत्पुरुषे समासे।	तत्पुरुषसमासे।
१२६-१० गङ्गमह।	गन्धवह, गङ्गवह।
१२९-५ प्रादिरुपसर्ग.।	प्रादिगण उपसर्गः।
१२९-६ न परो न व्यवहितः।	परो न व्यवहितो न।

पृष्ठपङ्क्ती ।	मुद्रितपाठ ।	'क'—पाठ ।
१३०-४	मा कारीत्यर्थः ।	मा कार्षीरित्यर्थः ।
१३०-९	गम्यमानायां ।	गम्यायां ।
१३ -१३	ग्राममधिकृत्त्वा ।	ग्राममधिकृत्य ।
१३ -१८	नित्यं ।	०
१३२-६	०सक्रमाऽभावे ।	०संक्षाऽभावे ।
१३२-१५	छिद्रगाः, छित्राः ।	छिदशा., छिदश ।
१३३-१२	चैकार्थे समानाधिकरण० ।	चैकार्थ्यं समानाधिकरण्य० ।
१३३-१९	०ऽपदार्थे ।	०ऽपदार्थेऽर्थे ।
१३३-२३	बहुव्रीहि ।	बहुव्रीहिश्च ।
१३४-७	०ऽव्ययीभावः ।	०ऽव्ययीभावश्च ।
१३४-१३	सख्य कृतम् ।	कृतं युद्धं सख्यम् ।
१३४-१५	०मन्यपदार्थे ।	०मन्यार्थेऽर्थे ।
१३५-१०	वा स्यात् ।	वा स्युः ।
१३६ ६	समीपिवाचिनाम्ना ।	समीपवाचिनाम्ना ।
१४०-३	नाम्ना ।	नाम्ना सह ।
१४४-२०	कृष्णा सम्पन्नक्षीरा ।	कृष्णाः सम्पन्नक्षीरा ।
१४५-३	या ।	च या ।
१४६-७	न समस्यते ।	न समासः स्यात् ।
१४७-६	गम्यमानायाम् ।	गम्यायाम् ।
१४९-९	०दुर्दुरूट. (०रूढः ?) ।	०दुर्दुरूक ।
१५०-२०	०परमोत्तमोत्कृष्टं ।	०परमोत्कृष्ट ।
१५०-२२	स्यात् ।	स्युः ।
१५२-३	समासः ।	सह समास ।
१५२-७	०वलिन ।	०वलिन., युववलिना ।
१५४-२२	रूढस्त्रीवाचिना ।	रूढः स्त्रीवाचिना ।
१५५-३	स्त्रीपुसौ ।	पुरुषयोषितौ ।
१५५-२१	पुनर्वसुः सहोक्तौ ।	पुनर्वसुपुष्यसहोक्तौ ।
१५६-११	त्रयोऽपि द्वन्द्वा० ।	त्रयो द्वन्द्वा० ।
१५७-३	स्वैद्वन्द्व ..नित्यं स्यात् ।	द्वन्द्व स्यात् ।
१६१-५	द्वन्द्वेष्वप्राप्तप्राक्त्वं वा ।	द्वन्द्वे प्राप्तप्राकृतं वा ।
११६१-१०	अस्त्रशस्त्रम् ।	शस्त्राशस्त्रम् ।

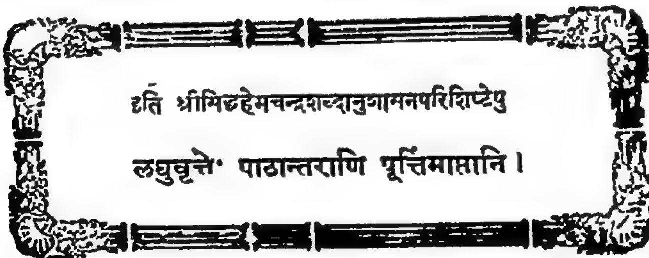
पृ० प० । मुद्रितपाठ ।	'क'—पाठ ।
१६३-७ इमे नरा ।	नराः ।
१६३-२० निधेहि ।	धेहि ।
१६४ १४ लुप्विधानात् ।	लुग्विधानात् ।
१६५-४ ङसेर्लुवभावो ।	लुवभावो ।
१६५-१० ट इति ।	प्राप्तं ट इति ।
१६५-२४ मनसादेवी।	मनसावेदी ।
१६६-१० प्राचा दशे ।	प्राचां देशाना ।
१६८-९ इन्प्रत्ययान्ते ।	इनते ।
१६८-१६ परे	०
१६८-२२ अकञ्विषये ।	अकञंते ।
१६९-२ लुवू न ।	अलुप् ।
१६९-५ ०लाङ्गूलक ।	०लागूल ।
१६९-११ विद्यया योन्या वा कृते सम्बन्धे ।	विद्यायोनिसम्बन्धे ।
१६९-१७ ०सम्बन्धनिमित्ता० ।	०सम्बन्धा० ।
१७२-१६ स्त्री ।	स्त्रियः ।
१७४-१ स्त्री ।	स्त्री अस्त्यर्थे
१७४-२१ ह्रुवादिषु ।	भ्रुवादिष्वेकार्थेषु ।
१७५-१५ तरादौ ।	तरादौ भ्रुवादौ च ।
१७६-२ एकार्थ्ये ।	एकार्थे ।
१७६-३ जातीयैकार्थ्ये इति ।	जातीयैकार्थे इति ।
१८६-२ अकृताकाराद्यादेशा।	कृतनादेशा ।
१८६-१६ रोहिषाख्या ।	रोहिताख्या ।
१८८-२ उत्तरपदे ।	अन्यार्थे उत्तरपदे ।
२००-७ अविद्यमानोपसर्गात् क्रमते ।	अत ।
२००-११ ०वन्ध ।	० वन्ध । वेति निवृत्तं ।
२०५-१ कृग आम एव प्राग् ।	करोतेराम एव पूर्वो० ।
२०५-३ विभराञ्चकार ।	विभयाञ्चकार ।
२०६-१० विवादरूपसहोक्त्यर्थात् ।	सहोक्तौ विवादरूपायां ।
२०७-१९ वा । स्वेऽङ्गे ।	०

पृष्ठपङ्क्ती ।	मुद्रितपाठ ।	'क'—पाठ ।
२०९–२२	स्यात् ।	स्यात् । गृधौ चाभिकांक्षायाम् ।
२११–१४	क्षिपः ।	क्षिपे ।
२१९–१४	चतुर्थीति ।	चतुर्थीनिर्देशः ।
२२०–१२	यथासङ्ख्य० ।	कृतावथ यथासख्य० ।।
२२१–१	परिधानार्जने ।	परिधार्जने ।।
२२९–२४	यथासंभवं ।	०
२३१–३	दुग्धे ।	दुह्यते ।
२३१–७	कर्तरि ।	कर्मकर्तरि ।
२३१–१५	ञिच् वा स्यात् ।	ञिच् वा न स्यात् ।
२३४–१८	यव द्वि' स्यात् ।	यवांशो द्वि स्यात् ।
२३७–६	स्वरस्यैः ।	स्वरस्याऽत यः ।
२३७–११	स्वरस्यावि० ।	स्वरस्यातो वि० ।
२४५–२	यजादेर्वश्चचोश्च। प्रत्यासत्त्या ।	यथा । . आसन्ना ।
२४६–२०	चेकीत ।	चेकीयते, चेकीत ।
२४७–२१	नियमात् ।	नियमात् प्राङः परस्य ।
२४८–१	स्फीर्वा ।	स्फी वा ।
२४९–७	क्षीरं वा ।	शृतं क्षीरं ।
२५३–२०	उपदायो	विषयनिर्देशाद् उपदायो ।
२६३–१८	प्रजाय ।	प्रजायते प्रजन्यते । प्रजाय ।
२६५–११	जलम् ।	जलं कूपात् ।
२६७–१	शकलमिति किम् ? भिन्नम्।	भिन्नमन्यत ।
२६८–७	शिति अविति य उ , तन्निमित्तस्य कृगोऽत उ स्यात्।	कृगोऽस्य शित्यवित्यु॰ स्यात् ।
२८०–१७	उपायंस्त महास्त्राणि।	उपायंस्तास्त्राणि ।
२८१–७	परस्मैपद इति ।	परस्मै इति ।
२८३–२१	सुनोति ।	सुनोमि ।
२८४–१३	बहुल परादि॰ स्यात्	बहुलं स्यात , स च परादिः स्यात्।
२८८–२१	क्षेयं पापं जेयं मन ।	क्षेयं जेयम् ।
२९७–१६	०र्द्यतन्या क्रियातिपत्ति०	०र्द्यतनीक्रियातिपत्ति० ।

पृ० पं०।	मुद्रितपाठ।	'क'—पाठ।
२९८-१५	वृ ऋदन्तः परयोरात्मनेपदविषये।	वृदूभ्यां परयोरात्मनेपदविषययोः।
३०१-२१	सादेरिट्।	सादेरादिरिट्।
३०७-७	व्यञ्जनादेरिट्।	व्यञ्जनादेरादिरिट्।
३१०-५	ससट् वाऽऽदिः स्यात्।	ससट् वा निपात्यते।
३११-१३	न् अन्तः।	नोंतः।
३११-१७	स्तुतौ गम्यायां न् अन्तः।	नोंतः।
३१२ ४	परस्य	परस्य लभ'।
३१३-१८	शास्तेरासोऽङि।	शास्तेरंशस्यासोङि।
३१४-३	व्यञ्जनादौ च।	व्यजनादौ कौ च।
३२६-२१	ज्ञो दारूपाच्च।	ज्ञादागश्च।
३२७-८	०रचित्तवति।	०रचित्ते।

पृष्ठपङ्क्ती ।	मुद्रितपुस्तकपाठ ।	'क'-पुस्तकपाठ ।	ख-पुस्तकपाठ ।
३२९-६	आङ्पूर्वाद् हृगोः।	धातोराङ्पूर्वात् हृगः।	आङ्पूर्वात् हृग. ।
३३१-१७	अभ्रङ्कषा ।		अभ्रंकष. ।
३३४-४	खश् स्यात् ।		खशद्दीर्घाभाव स्यात ।
३३५-१४	पार्श्वशय. ।	पार्श्वशय, दिग्धसहशय. ।	पार्श्वशय, दिग्धसहशय' ।
३३५-१९	आधारात्।		आधारार्थात् ।
३३५-२२	,,		,,
३३६-१६	कर्णेजपोऽतिखल.		कर्णे जप. खल।
३३९-१७	०ण्यर्थे ।		०ण्यर्थेऽर्थे ।
३४३-६	०विक्षेपादिना।	व्याक्षेपादिना।	०व्याक्षेपादिना ।
३४३-८	क० व्रा० हत०।	०	०
३४३-२१	कंस किल ।	कंसं ।	कम ।
३४६-१	भवि० विषयेर्थे।	भविष्यत्यर्थे नु	
३४५-४	शत्रानशावेव।		शत्रानशौ ।
३४६-१	शीलादिषु सदर्थाद्।	शीलादिसदर्थाद् ।	शीलादिष्वर्थेषु सदर्थाद्।
३४७-१९	०नेमि	०नेमि।	
३४७-२०	सदर्थाद् ।	सदर्थे ।	सत्यर्थे ।
३४९-२१	०सदर्थाभ्या०।		०सदर्थादा० ।
३५०-१३	०सदर्थात्।		०सदर्थाभ्यां ।
३५०-१६	०सदर्थादेभ्य.'।		०सदर्थेभ्य एभ्यः ।
३५४-३	क्विप् ।	क्विप ।	क्विपः ।
३५५-१७	ईड्डः ।	ईड ।	ईडः ।
३५७-१७	यो ।		यो भवतां ।
३५८-४	आगच्छति।	आगच्छति आगमिष्यति ।	आगमिष्यति ।
३६२-३	निरन्तरम् ।		निरन्तरं तत्र।
३६२-१०	स्तम्बघनो ।		स्तम्बघना ।
३६५-३	शिष्यस्य।	०	०
३७४ १	व्यतीहार० ।	व्यतिहार० ।	व्यतिहार० ।
३७४-१९	क्षणे।	०	०
३७७-११	करणाधारे ।		करणे ।
३७७-१९	परिवर्त्तते ।	परिवृत्त. ।	परिवृत्ति. ।
३८१-१५	क्रियातिपत्तौ।	०	०

पृष्ठपङ्क्ती ।	मुद्रितपुस्तकपाठ ।	'ख'-पुस्तकपाठ ।
३८३-६	न श्रद्दधे ।	न श्रद्दधे न संभावयामि ।
३८५-९	०प्रवेदन० ।	०प्रवेदने ।
.९३-६	तस्यैव ।	तस्यैष धातो ।.
३९३-१७	पुष्णाति ।...क्षीरपेष ।	पुष्णाति पुष्यति पोषति । गोपेष क्षीरपेष पिनष्टि ।
३९५-८	खेटयति ।	सादयति ।
३९५-११	धातो सम्बन्धे ।	धातुभ्यः ।
३९५-१५	गृह्णाति । शेते ।	धाना गृह्णाति । शेते । नानाकृत्वा नानाकृत्य नानाकारं शेते । विनाकृत्वा विनाकृत्य विनाकारं गतः । द्विधाकृत्वा द्विधाकृत्य द्विधाकारमास्ते ।

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनपरिशिष्टेषु

लघुवृत्तेः पाठान्तराणि पूर्त्तिमाप्तानि ।

पञ्चमं परिशिष्टम् ।

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तेः-

विशिष्टवाक्यानि ।

(5)

व्याकरणं नाम समस्तधर्मवतामुपयुक्तमध्येतव्यशास्त्रं चास्तीति मनसि निर्धार्याऽस्यानुशासको जैनाचार्योऽपि सन् अस्मिन् लघुवृत्तिमनाघे सिद्धहेमचन्द्राख्ये व्याकरणे सूत्रप्रयोगसाधनार्थं सर्वधर्मवतामपयुक्तानि प्रमोदकराण्येवोदाहरणान्युदारचेतसा दत्तवान्। कुत्रचित् प्राचीनपद्यवाक्यान्यप्युदाजहार। तेषु यानि राज्य-समाज-धर्मेतिहास-तत्त्वज्ञान-ज्योतिर्वैद्यक-भूगोलकाव्यलोकोक्त्यादिदृष्ट्या महत्त्वोपेतानि मनोहराणि च सन्ति तानि विशिष्टानि वाक्यान्यस्माभिः सगृहयात्र परिशिष्टे कोविदवृन्दविनोदार्थं दीयन्ते।—संशोधकः ।

वाक्यानि ।	सूत्राङ्कः ।
सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः। स एष भरतो राजा ।	१।३।४५।
धर्मस्ते स्वम् । धर्मो मे स्वम् ।	२।१।२३।
जना युष्मान् पातु धर्मः।...साधो! त्वां पातु तपः ।	२।१।२५।
मयैतत् सर्वमाख्यातं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ! ।	२।१।२५।
जिनाः! शरण्याः! युष्मान् शरणं प्रपद्ये ।	२।१।२६।
साधो ! सुविहित! वोऽथो शरणं प्रपद्ये ।	२।१।२६।
आचार्या युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये ।	२।१।२६।

वाक्यानि ।	सूत्राङ्क ।
आचार्या उपाध्याया युष्मान् शरणं प्रपद्ये।	२।१।२६।
वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता।	
स एव नाथो भगवान् अस्माकं पापनाशनः ॥	२।१।२८।
ज्ञानं युष्मान् रक्षतु । ज्ञानं च शीलं च ते स्वम्।	२।१।२९।
ग्रयं विनीतास्तद्गो गुरवो मानयन्ति।	२।१।३१।
धनवांस्त्वमथो त्वा लोको मानयति।	२।१।३१।
उद्दिष्टमेतदध्ययनमथो एनमनुजानीत।	२।१।३३।
एतकं साधुमावश्यकमध्यापय, अथ एनमेव सूत्राणि।	२।१।३३।
क्रियाहेतुः कारकम्।	२।२।१।
स्वतन्त्रः कर्त्ता।	२।२।२।
कर्तुर्व्याप्यं कर्म।	२।२।२।
साधकतमं करणम्।	२।२।२४।
कर्माभिमेयः सम्प्रदानम्।	२।२।२५।
अपायेऽवधिरपादानम्।	२।२।२९।
अधर्माज्जुगुप्सते विरमति वा।	२।२।२९।
उपाध्यायादन्तर्धत्ते।	"
शृङ्गाच्छरो जायते। हिमवतो गङ्गा प्रभवति।	२।२।२९।
वलभ्याः श्रीशत्रुञ्जयः षड् योजनानि।	२।२।२९।
माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः।	२।२।२९।
क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम्।	२।२।३०।
अन्तराऽन्तरेण च निषधं निलं च विदेहाः।	२।२।३३।
जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः।	२।२।३८।
अनुसिद्धसेनं कवयः।	२।२।३९।
उपोमास्वातिं संग्रहीतारः।	२।२।३९।
०मासैर्वा आवश्यकमधीतम्।	२।२।४३।

वाक्यानि ।	सूत्राङ्क ।
०क्रोशैर्वा प्राभृतमधीतम् ।	२।२।४३।
मासमधीत आचारो नानेन गृहीतः	२।२।४३।
पुष्येण पुष्ये वा पायसमश्नीयात् ।	२।२।४८।
वाताय कपिला विद्युद्, आतपायातिलोहिनी।	
पीता वर्षाय विज्ञेया, दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ।	२।२।५९।
उत्तरो विन्ध्यात् पारियात्रः ।	२।२।७४।
मातरि निपुणः साधुर्वा ।	२।२।१०३।
अधिमगधेषु श्रेणिकः, अधिश्रेणिके मगधाः ।	२।२।१०४।
गविधूमतः साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि ।	२।२।१०७।
रुदतो लोकस्य रुदति लोके वा प्राव्राजीत् ।	२।२।१०८।
क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः ।	२।२।१०९।
युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां कुरुषु वा ।	२।२।१०९।
इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशात् क्रोशे वा लक्ष्यं विध्यति।	२।२।११०।
एको व्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति।	२।२।१२१।
क्षीरपाणा उशीनराः ।	२।३।७०।
कालकृताऽवस्था वयः ।	२।४।२१।
परितः सर्वतो मानं परिमाणम् ।	२।४।२३।
भार्या अविधवा स्त्री ।	२।४।५३।
स्थितिर्मर्यादा वृत्तिर्वा ।	३।१।३।
दण्डैश्च दण्डैश्चाऽऽहत्य कृतं युद्धं गृहकोकिलाभ्याम् ।	३।१।२६।
हस्ते च हस्ते चाऽऽदाय सख्यं कृतम् ।	३।१।२६।
उन्मत्तगङ्गं देशः । तूष्णिगङ्गम् । शीघ्रगङ्गो देशः ।	३।१।२७।
विद्यया जन्मना वा एकसन्तानो वंशः, तत्रभवो वंश्यः ।	३।१।२९।

वाक्यानि।	सूत्राङ्कः।
एकमुनि व्याकरणस्य। सप्तकाशि राज्यस्य।	३।१।२९।
द्विमुनिकं व्याकरणम्।	३।१।२९।
अनुगङ्गं वाराणसी।	३।१।३४।
विभक्त्यर्थः कारकम्।	३।१।३९।
असूर्यम्पश्या राजदाराः।	३।१।५१।
गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा	३।१।७६।
गणधरोक्तिः।	३।१।७७।
शब्दानुशासनं गुरोः	३।१।८४।
तीर्थकृतां षोडशः।	३।१।८५।
अष्टौ प्रवचनमातरः।	३।१।९९।
वैयाकरणखसूची।	३।१।१००।
मीमांसकदुर्दुरूटः (०रूढः ?)... वैयाकरणश्चौरः	।३।१।१००।
ग्रामो ग्रामो रमणीयः।	३।१।११७।
अध्वर्युः—यजुर्वेदः। अर्काश्वमेधम्।	३।१।१३९।
राजलभ्यो रक्षानिर्वेशः कारः।	३।२।१९।
मुकुटे कार्षापणः। समिधिमापकः।	३।२।१९।
अन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन हरणं करणं क्रियाव्यतिहारः।	३।३।२३।
उभौ लोकौ सञ्चरसि।	३।३।३२।
पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। नटो राममनुहरति।	३।३।३८।
नयते विद्वान् स्याद्वादे। मद्राः कारं विनयन्ते।	३।३।३९।
वृत्तिरप्रतिबन्धः। सर्गे उत्साहः। तायनं स्फीतता।	३।३।४८।
शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः। सूत्राय क्रमते। क्रमन्तेऽस्मिन् योगाः।	३।३।४८।

वाक्यानि ।	सूत्राङ्कः ।
मल्लो मल्लमाह्वयते ।	३।३।५६।
जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।	३।३।६०।
मुक्तावुत्तिष्ठते ।	३।३।६२।
स्याद्वादं सङ्गिरते ।	३।३।६६।
विरुद्धो वादो विवादः। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा मौहूर्त्ताः।	३।३।८०।
चिकित्सामुद्यच्छति ।	३।३।९८।
उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति ।	३।४।२०।
व्रत शास्त्रविहितो नियमः। पयो व्रतयति, सावद्यान्नं व्रतयति	३।४।४३।
अन्ववातप्त पापः स्वकर्मणा । अतापि पृथ्वी राज्ञा ।	३।४।९१।
निर्वाणो मुनिः ।	४।२।७९।
उपायंस्त महास्त्राणि ।	४।३।४०।
क्षय्यो व्याधिः। जय्यः शत्रुः। क्षेयं पापम्। जेयं मनः।	४।३।९०।
उपस्कीर्यं मद्रका लुनन्ति ।	४।४।९३।
उपलभ्या विद्या ।	४।४।१०५।
प्रवचनीयो गुरुः शास्त्रस्य। उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः।	५।१।८।
पापघातो यतिः ।	५।१।८३।
जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी कन्या ।	५।१।८४।
नग्नं करोति द्यूतेन ।	५।१।१२९।
शम्भवोऽर्हन् । शङ्करी दीक्षा ।	५।१।१३४।
शोकापनोदो धर्माचार्यः ।	५।१।१४३।
अरुणत् सिद्धराजोऽवन्तीम् ।	५।२।८।
स्मरसि मित्र ! कश्मीरेषु वत्स्यामोऽवसामो वा ।	५।२।१०।
नाहं कलिङ्गान् जगाम ।	५।२।११।
धर्म्मं दिदेश तीर्थङ्करः ।	५।२।१२।

वाक्यानि ।	सूत्राङ्कः ।
अहन् कंसं किल वासुदेवः ।	५।२।१४।
तद्दाभाषिष्ट राघवः ।	५।२।१५।
वसन्तीह पुरा छात्राः । अथाऽऽह वर्णी ।	५।२।१६।
धारयन् आचाराङ्गम् . अधीयन् द्रुमपुष्पीयम् ।	५।२।२५।
वधूमूढां मुण्डयितारः श्राविष्ठायनाः ।	५।२।२७।
पवित्रोऽर्हन् ।	५।२।८५।
पात्रप्रग्राहेण चरति पिण्डपातार्थी भिक्षुः।	५।३।५७।
संग्राहो मल्लस्य। संग्रहः शिष्यस्य ।	५।३।५८।
आकायमग्निं चिन्वीत ।	५।३।७९।
उपाध्यायश्चेदागच्छति एते तर्कमधीमहे ।	५।४।२।
यावज्जीवं भृशमन्नमदात् , ।	५।४।५।
येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यां जिनमहः मात्रर्चिष्ट ।	५।४।५।
योऽयमध्वा अतिक्रान्त आ शत्रुञ्जयात् ; तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र युक्तात् छिरध्यैमहि ।	५।४।६।
योऽयमागामी संवत्सरस्तस्य यदवरमाग्रहायण्या-स्तत्र जिनपूजां करिष्यामः ।	५।४।७।
जातु तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति ?, धिग् गर्हामहे ।	५।४।१२।
कथं नाम तत्रभवान् मांसं भक्षयेत् , भक्षयति वा ?; गर्हामहे, अन्याय्यमेतत् ।	५।४।१३।
यदि गुरूनुपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत् ।	५।४।२९।
हिसन्ध्यमावश्यकं कुर्यात् , करोतु ।	५।४।२८।
कालः पचति भूतानि ।	५।४।३३।
अनुष्टुब् मध्यमस्य प्रगाथस्य ।	६।२।११२।
अष्टकाः पाणिनीयाः ।	६।२।१२८।
गोतमेन प्रोक्तं गौतमं; तदधीते वा गौतमः ।	६।२।१२९।

वाक्यानि।	सूत्राङ्कः।
कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः	६।२।१३०।
ताण्डयेन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा ताण्डिनः।	,,
क्रौञ्चं साम।	६।२।१३३।
औपगवकं साम।	६।२।१३४।
वामदेव्यं साम।	६।२।१३५।
चौरा हि नागरकाः, दक्षा हि नागरकाः।	६।३।४९।
वाशिष्ठिकोऽध्यायः।.. .. वाशिष्ठी ऋक्।	६।३।१४७।
भाद्रबाहवं शास्त्रम्।	६।३।१८१।
शैलालिनो नटाः, पाराशरिणो भिक्षवः।	६।३ १८९।
कृशाश्विनो नटाः, कर्मन्दिनो भिक्षवः।	६।३।१९०।
पाणिनीयं शास्त्रम्।	६।३।१९१।
शैवो ग्रन्थः। सिद्धसेनीयः स्तवः।	६।३।१९२।
शिशुक्रन्दीयः, यमसभीयो ग्रन्थः।	६।३।२००।
जैनमहिकं देवागमनम्।	६।४।११७।
आकालिकोऽनध्यायः।	६।४।१२८।
सोमग्रहणिको भूमिकम्पः।	६।४।१६३।
अच्छवाकीयं सूक्तम्, यज्ञायज्ञीयं साम।	६।२।७१।
गर्दभाण्डीयोऽध्यायोऽनुवाको वा।	७।२।७२।
देवा अर्जुनतोऽभवन्, रविः कर्णतोऽभवत्।	७।२।८१।
प्रियं करोति साम, सुखं करोति पौषधव्रतम्।	७।२।१४०।
अपूपमयं पर्व।	७।३।२।
साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः।	७।३।६।
अनृचो माणवः। बह्वृचश्चरणः। अनृक्कं साम, बह्वृक्कं सूक्तम्।	७।३।१३५।
सुहृदयो मुनिः। दुर्हृदयो व्याधः।	७।३।१२७।

वाक्यानि ।	सूत्राङ्क ।
आयसं द्वादशाह्नम् ।	७।४।३।
सौवरो ग्रन्थः ।	७।४।६।
न्याग्रोधमूलाः शालयः ।	७।४।७।
आग्नावैष्णवं सूक्तम् । ब्राह्मप्रजापत्यम् ।	७।४।२८।
प्रप्रशान्तकपायाग्नेरुपोपप्लववर्जितम् । उदुज्ज्वलं तपो यस्य संसंश्रयत तं जिनम् ॥	७।४।७८।
द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।	७।४।८३।
द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ ।	७।४।८४।
कोपेन दण्डाऽऽविष्क्रिया भर्त्सनम् ।	७।४।९०।
सिद्धान्तमध्येपोष्ठाः, नर्क्क च तात !।	७।४।९२।
ओ३म्, ओम् वा ऋपभमृपभगामिनं प्रणमत ।	७।४।९६।
अभिवादये गार्ग्योऽहं भोः!, कुशलय्यसि गार्ग्य ३!।	७।४।१०१।

षष्ठं परिशिष्टम्।

श्रीसिद्धहेमचन्द्रव्याकरणलघुवृत्तेः—

विशिष्टशब्दकोशः।

लघुवृत्तिमलङ्कुर्वतेऽत्र शब्दानुशासने परःसहस्रमस्कृतशब्दानामनुशासनं विहितम्। पाणिनीयव्याकरणे इवात्र वैदिकसूक्तमन्त्रोपकरणऋषिकुलजात्यादिवाचका अपि शब्दा उदारया धिया साधिता येनेदं व्याकरणं सर्वधर्मवतामुपयुज्येत। उदाहृतसाधितशब्देषु ये विशिष्टग्रन्थ-ग्रन्थकार--कवि-प्राचीन—वैदिकमुनिऋषि-धर्मप्रवर्त्तक-सूक्त-मंत्र-शाखा-कुल-गोत्रापत्य-जाति-वंश-देशगण--नगरी ग्राम-पर्वत-नदी वनौषधी--रत्नगणित-वैद्यक—ज्योतिषादिविषयका शब्दा अस्माभिरत्र दृष्टास्तान् संगृह्याऽकारादिक्रमं च तेषां निर्माय साहित्येतिहासवेदिनामुपयोगार्थं लिख्यन्ते। एकार्थक एकशब्दस्तत्पृष्ठाङ्कश्च गौरवभिया सकृदेव लिखित। भिन्नार्थक सदृशशब्दस्तत्पृष्ठाङ्कश्चासकृदपि लिखित इति विज्ञाङ्कुर्वन्तु कोविदाः।

—संशोधकः।

इति परिशिष्टेषु सि० हे० श० लघुवृत्ते विशिष्टशब्दकोश संमाप्त ।

सप्तमं परिशिष्टम्

हैमव्याकरणोपयुक्ताः श्लोकाः ।

अनुबन्धफलम्

(7)

उच्चारणेऽस्त्यवर्णाद्य आस्क्तयोरिण्निषेधने ।
इकाराद्वात्मनेपदमीकाराच्चोभयं भवेत् ॥ १ ॥
उदित. स्वरान्नोन्तश्चोस्क्तादाविटो विकल्पनं ।
रुपान्त्ये ङे परे ह्रस्व ऋकारादङ्विकल्पकः ॥ २ ॥
लकारादङ्समायात्ये' सिचि वृद्धिनिषेधकः ।
एेस्क्तयोरिण्निषेधः स्यादोस्क्तयोस्तस्य नो भवेत् ॥ ३
औकार इड्विकल्पार्थेऽनुस्वारोऽनिड्विशेषणे ।
ऌकारश्च विसर्गश्चानुबन्धे भवतो नहि ॥ ४ ॥
कोदादिर्न गुणी प्रोक्त खे पूर्वस्य मुमागमः ।
गेनोभयपदी प्रोक्तो घश्च चजोः कगौ कृतौ ॥ ५ ॥
आत्मने गुणारोधे ङश्चो दिवादिगणो भवेत् ।
ञौ वृद्धौ वर्त्तमाने क्तः ट' स्वादिष्ठथुन्तारकः ॥ ६ ॥
त्रिमगर्थो डकारः स्याण् णत्तुरादिश्च वृद्धिकृत् ।
तस्तुदादौ नकारश्चेच्चापुंसीति विशेषणे ॥ ७ ॥
रुधादौ नागमे पो हि मो दामः सम्प्रदानके ।
यस्तनादेरकारः स्यात् पुंवद्भावार्थसूचक ॥ ८ ॥
स्त्रीलिंगार्थे लकारो हि उत औविंति वो भवेत् ।
श. क्र्यादिः क्य' शिति प्रोक्त' प.षितोऽङविशेषणे ॥९॥
पदत्वार्थे सकारो हि नोक्ता अत्र न सन्ति च ।
धातूनां प्रत्ययानां चानुबन्ध कथितो मया ॥ १० ॥

वृत्गणफलम्

द्युतादेरद्यतन्यां चाडात्मनेपदमिष्यते ।
वृदादिपञ्चकेऽन्यो वा स्यसनोरात्मनेपदम् ॥ १ ॥
ज्वलादिर्णो भवेद्वृद्धिर्यजादे संप्रसारणं ।
घटादिनां भवेद्ध्रस्वो णौ परेऽजीघटत् सदा ॥ २ ॥

अद्यतन्यां पुषादित्वादङ्परस्मैपदे भवेत् ।
स्वादित्वाच्च क्तयोस्तस्य नकारः प्रकटो भवेत् ॥३॥
प्वादीनां गदितो ह्रस्वो ल्वादेस्क्तक्तयोश्च नो भवेत् ।
युजादयो विकल्पेन ज्ञेयाश्चुरादिके गणे ।४॥
मुचादेर्नागमोरो च कुटादित्वात् सिचि परे ।
गुणवृद्धेरभावश्च कथितो हेमसूरिणा ॥ ५ ॥
अदन्ताना गुणो वृद्धिर्यङ्चुरादिश्च नो भवेत् ॥
संक्षेपेण फल चैतद्दीपितं वानरेण हि ॥ ६ ॥

अनिट्कारिका ।

श्विश्रीडीशीयुरुक्षुक्ष्णुणुस्नुभ्यश्च वृगो वृङः ।
ऊदृदन्तयुजादिभ्यः स्वरान्ता धातवोऽपरे ॥ १ ॥
पाठ एकस्वराः स्यु,र्येऽनुस्वारेत इमे स्मृता' ।
द्विविधोऽपि शक्निश्चैव, वचिर्विचिरिची पचि. ॥ २ ॥
सिञ्चतिर्मुचिरतोऽपि पृच्छति भ्रस्जिमस्जिभुजयोर्युजिर्यजिः ।
त्वञ्जिरञ्जिरुजयोर्निजिर्विजृ' पञ्जिभञ्जिभजयः सृजित्यजी ॥३॥
स्कन्दिविद्यविद्लविन्तयोर्नुदिः स्विद्यति शदिसदी भिदिच्छिदी ।
तुद्यदी पदिहदी खिदिक्षुदी । राधिसाधिसुधयो युधिव्यधी ।
बन्धिबुध्यरुधयः क्रुधिक्षुधी । सिद्ध्यतिस्तदनु हन्तिमन्यती ।
आपिना तपिशपिक्षिपिच्छुपो । लुम्पतिः सृपिलिपी वपिस्वपी ।।५॥
यभिरभिलभियमिरमिनमिगमयः क्रुशिलिशिरुशिरिशिदिशतिदशयः ।
स्पृशिमृशतिविशतिदशिशिष्लशुष्यस्त्विषिपिषिविष्लकृषितुषिदुषिपुषय
श्लिष्यतिर्द्विषिरतोघसिवसती रोहतिर्लुहिरिही अनिड्गदितौ ।
देग्धिदोग्धिलिहयोर्मिहिवहती नह्यतिर्दहिरिति स्फुटमनिटः ॥७॥

इति परिशिष्टेषु सप्तम परिशिष्ट पूर्ण

तत्पूर्तौ च सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनपरिशिष्टानि सम्पूर्णानि ।

विशिष्टपरिशिष्टानि सप्त शिष्यप्रसत्तये ।
सङ्गृहीतानि हैमेऽस्मिन् ग्रन्थे भिक्षुहिमांशुना ॥१॥

श्रीसिद्धहैमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिप्राचीनपुस्तकपत्रम् ।

(पञ्चमाध्यायद्वितीयपादभाग सूत्र २१-५८)

स्वोपज्ञलघुवृत्तियुक्तसिद्धहेमचन्द्रव्याकरण की हस्तलिखित प्रति का पेज

(पाँचवे अध्याय का दूसरा पाद, सूत्र २१ से ५८)

अर्हँ

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितं

स्वो प ज्ञ ल घु वृ त्ति सं व लि तं.

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम् ।

[1]प्रणम्य परमात्मानं श्रेयःशब्दानुशासनम् ।
आचार्यहेमचन्द्रेण स्मृत्वा किञ्चित् प्रकाश्यते ॥१॥

[2]अर्हँ[1] । १ । १ । १ ।

अर्हमित्येतदक्षरं परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम्, मङ्गलार्थं शास्त्रस्याऽऽदौ प्रणिदध्महे ॥ १ ॥

सिद्धिः स्याद्वादात् । १ । १ । २ ।

स्याद्वादादनेकान्तवादात् प्रकृतानां शब्दानां सिद्धि निष्पत्तिर्ज्ञप्तिश्च वेदितव्या ॥२॥

ओं अर्हं नम । १ प्रस्तुतहैमव्याकरणबृहद्वृत्तावपीदमेवाद्य पद्यमस्ति । 'श्रेय' इति शब्दानामनुशासनस्य परस्याऽऽत्मनो वा विशेषणम् । शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासन व्याकरणशास्त्रमित्यन्वर्थं नामास्ति । आचार्यः शास्त्राणा ज्ञाता उपदेष्टा वा । हेम स्वर्णार्थं, चन्द्रश्च हिमाद्यर्थक शब्द, तद्गुणतत्समत्वाभ्या मयूरव्यंसकादितः कर्मधारये हेमचन्द्रेति सिध्यति । आचार्येत्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपाते आचार्यहेमचन्द्र इति, तेन। तृतीया च षष्ठीपक्षे ज्ञेया । 'किञ्चित्'इति क्रियाविशेषणम् । अत्र साधव. शब्दा अभिधेया । प्रयोजनं च तेषा सम्यग्ज्ञानमिति श्रेय शब्दाद् वेद्यम् ।

२ 'अर्हँ' इति सानुनासिक मान्तं वाऽव्यय सकलागमरहस्यभूत योगिजनाङ्गीकृत महाप्रभावकं मन्त्राक्षरमिति तद्विद आहु (योगशास्त्रम्८)। अत एवात्रान्यत्र चाऽऽचार्यो मङ्गलत्वेनेदमाद्यमुल्लिखति। विष्णुब्रह्मशिवानामप्यय वाचक इति कनकप्रभः प्राह । 'प्रणिदध्महे' इत्यत्र बहुवचन ध्येयगुणबाहुल्यात् कर्तुस्तदभेदेन, "अविशेषणे द्वौ चास्मदः"(पृ० ८८) इति सूत्रेण वा निर्दोषमस्ति, नाऽऽचार्यगर्वद्योतकमिति वेद्यम् ।

लोकात् । १ । १ । ३ ।

अनुक्तानां संज्ञानां न्यायानां च लोकाद् वैयाकरणादेः सिद्धिर्ज्ञसिश्च वेदितव्या, वर्णसमाम्नायस्य च तत्र ॥३॥

औदन्ताः स्वराः । १ । १ । ४ ।

औकारावसाना वर्णाः स्वरसंज्ञाः स्युः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ॥ ४ ॥

एक-द्वि-त्रिमात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः । १ । १ । ५ ।

मात्रा कालविशेषः । एकद्वित्र्युच्चारणमात्रा औदन्ता वर्णा यथासङ्ख्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः स्युः। अ इ उ ऋ ऌ, आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ, आ ३ ई ३ ऊ ३ इत्यादि ॥ ५ ॥

अनवर्णा नामी । १ । १ । ६ ।

अवर्णवर्ज्जा औदन्ता वर्णा नामिसंज्ञाः स्युः । इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ॥ ६ ॥

ॡदन्ताः समानाः । १ । १ । ७ ।

ॡकारावसाना वर्णाः समानाः स्युः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ॥ ७ ॥

ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् । १ । १ । ८ ।

ए ऐ ओ औ इत्येते सन्ध्यक्षराणि स्यु. ॥ ८ ॥

अं--अः अनुस्वार-विसर्गौ । १ । १ । ९ ।

अकारावुच्चारणार्थौ । 'अं' इति नासिक्यो वर्णः। 'अः' इति च कण्ठ्यः। एतौ यथासङ्ख्यमनुस्वारविसर्गौ स्याताम् ॥ ९ ॥

कादिर्व्यञ्जनम् । १ । १ ।

कादिर्वर्णो हपर्यन्तो व्यञ्जनं स्यात्। क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व, श ष स ह॥ १० ॥

अपञ्चमान्तस्थो धुट्। १। १। ११।

वर्गपञ्चमान्तस्थावर्ज्जः कादिर्वर्णो धुट् स्यात्। क ख ग घ, च छ ज झ, ट ठ ड ढ, त थ द ध, प फ ब भ, श ष स ह॥ ११ ॥

पञ्चको वर्गः। १। १। १२।

कादिषु वर्णेषु यो यः पञ्चसङ्ख्यापरिमाणो वर्णः स स वर्गः स्यात्। क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म॥ १२ ॥

आद्य-द्वितीय-श-ष-सा अघोषाः। १। १। १३।

वर्गाणामाद्यद्वितीया वर्णाः शषसाश्चाऽघोषाः स्युः। क ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ, श ष स॥ १३ ॥

अन्यो घोषवान्। १। १। १४।

अघोषेभ्योऽन्यः कादिर्वर्णो घोषवान् स्यात्। ग घ ङ, ज झ ञ, ड ढ ण, द ध न, ब भ म, य र ल व, ह॥ १४ ॥

य-र-ल-वा अन्तस्थाः। १। १। १५।

एते अन्तस्थाः स्युः॥ १५ ॥

अं-अः-꠲ क-꠲ प-श-ष-साः शिट्। १। १। १६।

अकपा उच्चारणार्थाः, अनुस्वारविसर्गौ वज्रगजकुम्भाऽऽकृती च वर्णौ, शषसाश्च शिटः स्युः॥ १६ ॥

तुल्यस्थानाऽऽस्यप्रयत्नः स्वः।१।१।१७।

स्थानं कण्ठादि।

" अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च॥१॥

आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः स्पृष्टतादिः, तुल्यौ वर्णान्तरेण सदृशौ स्थानाऽऽस्यप्रयत्नौ यस्य स वर्णस्तं प्रति स्वः स्यात्। तत्र त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिक-निरनुनासिकभेदात् षट्। एवं दीर्घप्लुतावित्यष्टादश भेदा अवर्णस्य, ते सर्वे कण्ठस्थाना विवृत करणाः परस्परं स्वाः। एवमिवर्णास्तावन्तस्तालव्या विवृतकरणाः स्वाः। उवर्णा ओष्ठ्या विवृतकरणाः स्वाः। ऋवर्णा मूर्द्धन्या विवृतकरणाः परस्परं स्वाः॥ ऌवर्णा दन्त्या विवृतकरणाः परस्परं स्वाः। सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति इति तानि प्रत्येकं द्वादशभेदानि। तत्र एकारास्तालव्या विवृततराः स्वाः। ऐकारास्तालव्या अतिविवृततराः स्वाः। ओकारा ओष्ठ्या विवृततराः स्वाः। औकारा ओष्ठ्या अतिविवृततराः स्वाः। वर्ग्याः पञ्च पञ्च परस्परं स्वाः। यलवानामनुनासिकोऽननुनासिकश्च द्वौ भेदौ परस्परं स्वौ॥ १७॥

स्यौ-जसमौ-शस्-टा-भ्यां-भिस्-ङे-भ्यां-भ्यस्-ङसि-भ्यां-भ्यस्-ङसोसाम्-ङ्योस्-सुपां त्रयी त्रयी प्रथमाऽऽदिः। १। १। १८।

स्यादीनां प्रत्ययानां त्रयी त्रयी यथासङ्ख्यं प्रथमा द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमी च स्यात्॥१८॥

स्त्यादिर्विभक्तिः। १। १। १९।

'स्' इति च 'ति' इति च उत्सृष्टानुबन्धस्य सेस्तिवश्च ग्रहणम् । स्यादयस्तिवादयश्च सुप्-स्यामहिपर्यन्ता विभक्तयः स्युः ॥ १९ ॥

तदन्तं पदम् । १ । १ । २० ।

स्याद्यन्तं त्याद्यन्तं च पदं स्यात् । धर्मो वः स्वं ददाति, नः शास्त्रम् ॥ २० ॥

नाम सिदय्व्यञ्जने । १ । १ । २१ ।

सिति प्रत्यये यवर्जव्यञ्जनादौ च परे पूर्वं नाम पदं स्यात् । भवदीयः, पयोभ्याम् । अयीति किम् ? वाच्यति ॥ २१ ॥

नं क्ये । १ । १ । २२ ।

'क्ये' इति क्यन् क्यङ्-क्यङ्षां ग्रहणम् । नान्तं नाम क्ये परे पदं स्यात् । राजीयति, राजायते, चर्मायति॥२२॥

न स्तं मत्वर्थे । १ । १ । २३ ।

सान्तं तान्तं च नाम मत्वर्थे परे पदं न स्यात् । यशस्वी, तडित्वान् ॥ २३ ॥

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति । १ । १ । २४ ।

एतानि वति परे पदं न स्युः । मनुष्वत् , नभस्वत् , अङ्गिरस्वत् ॥ २४ ॥

वृत्त्यन्तोऽसषे । १ । १ । २५ ।

परार्थाभिधायी समासादिर्वृत्तिः । तस्या अन्तः-अवसानं पदं न स्यात् , असषे-सस्य तु षत्वे पदमेव । परमदिवौ, बहुदण्डिनौ । असष इति किम् ? दधिसेक् ॥ २५ ॥

सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् । १ । १ । २६ ।

प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा विशेषणैः सहितं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा आख्यातं वाक्यं स्यात्। धर्म्मो वो रक्षतु, लुनीहि२ पृथुकाँश्च खाद, शीलं ते स्वम् ॥ २६ ॥

[1]अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम । १ । १ ।२७ ।

धातुविभक्त्यन्तवाक्यवर्ज्जमर्थवच्छब्दरूपं नाम स्यात्। वृक्षः, स्वः, धवश्च । अधातुविभक्तिवाक्यमिति किम् ? अहन्, वृक्षान्, साधुर्धर्म्मं ब्रूते ॥ २७ ॥

शिर्घुट् । १ । १ । २८ ।

जस्शसादेशः शिर्घुट् स्यात् । पद्मानि तिष्ठन्ति पश्य वा ॥ २८ ॥

पुं-स्त्रियोः स्यमौ-जस् । १ । १ । २९ ।

स्यादयः पुंस्त्रीलिङ्गयोर्घुटः स्युः । राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ, सीमा, सीमानौ, सीमानः, सीमानम् ॥ २९ ॥

स्वराऽऽदयोऽव्ययम् । १ । १ । ३० ।

स्वरादयोऽव्ययानि स्युः । स्वर्, अन्तर्, प्रातर् इत्यादि ॥ ३० ॥

चाऽऽदयोऽसत्त्वे । १ । १ । ३१ ।

अद्रव्ये वर्त्तमानाश्चादयोऽव्ययानि स्युः । वृक्षश्चेत्यादि ॥ ३१ ॥

अधण्तस्वाद्या शसः । १ । १ । ३२ ।

१ अधात्विति विशेषणात् "नाम्नो नोऽनह्नः" (पृ० ६०) इत्यादिसूत्रैर्नलोपाऽऽदिकार्यं न स्यात् ।

धण्वर्ज्जास्तस्वादयः शस्पर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तं नामाव्ययं स्यात्। देवा अर्जुनतोऽभवन्, ततः, तत्र, बहुशः। अधणिति किम्? पथिद्वैधानि ॥ ३२ ॥

विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः । १ । १ । ३३ ।

विभक्त्यन्ताभाः, थमवसानतसादिप्रत्ययान्ताभाश्चाऽव्ययानि स्युः । अहंयुः, अस्तिक्षीरा गौः, कथम्, कुतः ॥ ३३ ॥

वत्-तस्याम् । १ । १ । ३४ ।

वत्-तसि आम्प्रत्ययान्तमव्ययं स्यात्। मुनिवद् वृत्तम्, उरस्तः, उच्चैस्तराम् ॥ ३४ ॥

क्त्वा-तुमम् । १ । १ । ३५ ।

क्त्वा-तुम्-अम्प्रत्ययान्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा, कर्त्तुम्, यावज्जीवमदात् ॥ ३५ ॥

गतिः । १ । १ । ३६ ।

गतिसंज्ञमव्ययं स्यात्। अदःकृत्य। "अतः कृ-कमि.. (२-३-५ पृ. ८९)" इत्यादिना रः सो न स्यात् ॥ ३६॥

अप्रयोगीत् । १ । १ । ३७ ।

इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णस्तत्समुदायो वा प्रयोगेऽदृश्यमान इत् स्यात्। एधते, यजते, चित्रीयते ॥३७॥

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः । १ । १ । ३८ ।

पञ्चम्यर्थाद् विहितोऽन्तशब्दाऽनिर्दिष्टः प्रत्ययः स्या-

१ अत्र "व्याश्रये तसु" (पृ० ५४५) सूत्रेण तसुः। 'तत' इतीह तु "किमद्व्यादि " (पृ० ५४६) सूत्रात् तस्। "तद्वति धण्" (पृ० ५४९) सूत्रेण यो धण् स्यात्तन्निषेध ।

त्। "नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ" (२-२-३१ पृ. ७०)। वृक्षः। अनन्त इति किम्? आगमः प्रत्ययो मा भूत्॥ ३८॥

डत्यतु संख्यावत्। १। १। ३९।

डत्यन्तमत्वन्तं च संख्याकार्यभाक् स्यात्। कतिकः, यावत्कः ॥ ३९॥

बहु-गणं भेदे। १। १। ४०।

बहुगणशब्दौ भेदवृत्ती सङ्ख्यावत् स्याताम्। बहुकः, गणकः। भेद इति किम्? वैपुल्ये सङ्घे च मा भूत्॥४०।

क-समासेऽध्यर्द्धः। १। १। ४१।

अध्यर्द्धशब्दः के प्रत्यये समासे च विधेये सङ्ख्यावत् स्यात्। अध्यर्द्धकम्, अध्यर्द्धशूर्प्पम्॥ ४१॥

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः। १। १। ४२।

अर्द्धपूर्वपदः पूरणप्रत्ययान्तः के प्रत्यये समासे च कार्यें संख्यावत् स्यात्। अर्द्धपञ्चमकम्, अर्द्धपञ्चमशूर्प्पम्॥४२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ १। १॥

द्वितीयः पादः

समानानां तेन दीर्घः । १ । २ । १ ।

समानानां तेन समानेन परेण सह दीर्घः स्यात् । दण्डाग्रम्, दधीदम्, नदीन्द्रः ॥ १ ॥

ऋलृति ह्रस्वो वा । १ । २ । २ ।

ऋति लृति च परे समानानां ह्रस्वो वा स्यात् । बाल ऋश्यः, लृ ऋषभः, होतृ लृकारः । पक्षे बालर्श्यः ॥२॥

लृत ऋलृ ऋलृभ्यां वा । १ । २ । ३ ।

लृत ऋता लृता च सह यथासंख्यं ऋलृ इत्येतौ वा स्याताम् । ऋता ऋकारः, पक्षे लृ ऋकारः, ऋकारः । लृता-लृकारः, पक्षे लृ लृकारः लृकारः ॥ ३ ॥

ऋतो वा तौ च । १ । २ । ४ ।

ऋत ऋलृभ्यां सह यथासंख्यं ऋलृ इत्येतौ वा स्यातां, तौ च ऋकारलृकारौ ऋलृभ्यां सह वा स्याताम् । ऋता-पितृषभ, पक्षे पितृ ऋषभः, पितृषभः । लृता- होतृ लृकारः, पक्षे होतृ लृकारः, होतृकारः । तौ च पितृषभः होतल्लृकारः, पक्षे पूर्ववत् ॥ ४ ॥

ऋस्तयोः । १ । २ । ५ ।

तयोः पूर्वस्थानिनोर्लृकारऋकारयोर्यथासंख्यं ऋलृभ्यां सह ऋ इति दीर्घः स्यात् । ऋषभः, होतृकारः ॥५॥

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् । १ । २ । ६ ।

अवर्णस्य इ उ ऋ लृ वर्णैः सह यथासंख्यं एत् ओत् अर् अल् इत्येते स्युः । देवेन्द्रः, तवेहा, मालेयम्, सेक्षते, तवोदकम्, तवोढा, तवर्षिः, तवर्कारः, महर्षिः, सर्कारः, तवल्कारः, सल्कारेण ॥ ६ ॥

ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार् ।१।२।७।

प्रादीनामवर्णस्य ऋणे परे ऋना सह आर् स्यात् । प्रार्णम्, दशार्णम्, वसनार्णम्, कम्बलार्णम्, वत्सरार्णम्, वत्सतरार्णम् ॥ ७ ॥

ऋते तृतीयासमासे । १ । २ । ८ ।

अवर्णस्य ऋते परे तृतीयासमासे ऋता सह आर् स्यात् । शीतार्त्तः । तृतीयासमास इति किम् ? परमर्त्तः । समास इति किम् ? दुःखेनर्त्तः ॥ ८ ॥

ऋत्यारुपसर्गस्य । १ । २ । ९ ।

उपसर्गस्थस्यावर्णस्य ऋकारादौ धातौ परे ऋता सह आर् स्यात् । प्रार्च्छति, परार्च्छति ॥ ९ ॥

नाम्नि वा । १ । २ । १० ।

उपसर्गस्थस्यावर्णस्य ऋकारादौ नामावयवे धातौ परे ऋता सह आर् वा स्यात् । प्रार्षभीयति, प्रर्षभीयति ॥१०॥

ॡत्याल्वा । १ । २ । ११ ।

उपसर्गावर्णस्य ऌकारादौ नामावयवे धातौ परे ऌता सह आल्वा स्यात् । उपाल्कारीयति, उपल्कारीयति॥११॥

ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः । १ । २ । १२ ।

अवर्णस्य सन्ध्यक्षरैः परैः सह ऐ औ इत्येतौ स्याताम् । तवैषा, खट्वैषा, तवैन्द्री, सैन्द्री, तवौदनः, तवौपगवः ॥ १२ ॥

ऊटा । १ । २ । १३ ।

अवर्णस्य परेण ऊटा सह औः स्यात् । धौतः, धौतवान् ॥ १३ ॥

प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण । १ । २ । १४ ।

प्रावर्णस्य एषादिषु परेषु परेण स्वरेण सह ऐ औ स्याताम् ॥ प्रैषः, प्रैष्यः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रौहः ॥ १४ ॥

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् । १ । २ । १५ ।

स्वैरादिष्वऽवर्णस्य परेण स्वरेण सह ऐ औ स्याताम् । स्वैरः, स्वैरी, अक्षौहिणी सेना ॥ १५ ॥

अनियोगे लुगेवे । १ । २ । १६ ।

अनियोगो अनवधारणं तद्विषये एवे परेऽवर्णस्य लुक् स्यात् । इहेव तिष्ठ, अद्येव गच्छ, नियोगे तु, इहैव तिष्ठ मागाः ॥ १६ ॥

वौष्ठौतौ समासे । १ । २ । १७ ।

ओष्ठौत्वोः परयोः समासेऽवर्णस्य लुग्वा स्यात् । बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी, स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । समास इति किम् ? हे पुत्रौष्ठं पश्य ॥ १७ ॥

ओमाङि । १ । २ । १८ ।

अवर्णस्य ओमि आङादेशे च परे लुक् स्यात् । अद्योम् , सोम् , आ ऊढा, ओढा, अद्योढा, सोढा ॥१८॥

उपसर्गस्यानिणेधेदोति । १ । २ । १९ ।

उपसर्गावर्णस्य इणेधिवर्ज्जे एदादावोदादौ च धातौ परे लुक् स्यात् । प्रेलयति, परेलयति, प्रोषति, परोषति, अनिणेधिति किम् ? उपैति, प्रैधते ॥ १९ ॥

वा नाम्नि ।१।२।२०।

नामावयवे एदादावोदादौ च धातौ परे उपसर्गावर्णस्य लुग् वा स्यात् । उपेकीयति, उपैकीयति । प्रोषधीयति, प्रौषधीयति ॥ २० ॥

इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् । १ । २ । २१ ।

इ उ ऋ ऌ वर्णानामस्वे स्वरे परे यथासंख्यं य व र ल इत्येते स्युः । दध्यत्र, नद्येषा, मध्वत्र, वध्वासनं, पित्रर्थः, ऌकारादिः, लित्, लाकृतिः ॥ २१ ॥

ह्रस्वोऽपदे वा । १ । २ । २२ ।

इवर्णादीनामस्वे स्वरे परे ह्रस्वो वा स्यात् । नचेत्तौ निमित्तनिमित्तिनावेकत्र पदे स्याताम् । नदी एषा, नद्येषा । मधु अत्र, मध्वत्र । अपद इति किम् ? नद्यौ, नद्यर्थः ॥ २२ ॥

एदैतोऽयाय् । १ । २ । २३ ।

एदैतोः स्वरे परे यथासंख्यं अय् आय् इत्येतौ स्याताम् । नयनम्, वृक्षयेव, नायकः, रायैन्द्री ॥ २३ ॥

ओदौतोऽवाव् । १ । २ । २४ ।

ओदौतोः स्वरे परे यथासंख्यं अव् आव् इत्येतौ स्याताम् । लवनम्, पटवोतुः, लावकः, गावौ ॥ २४ ॥

य्यक्ये । १ । २ । २५ ।

ओदौतोः क्यवर्जे यादौ प्रत्यये परे यथासंख्यमव् आवौ स्याताम् । गव्यति, गव्यते, नाव्यति, नाव्यते, लव्यम्, लाव्यम्, अक्य इति किम् ? उपोयेते । औयत ॥ २५ ॥

ऋतो रस्तद्धिते । १ । २ । २६ ।

ऋकारस्य यादौ तद्धिते परे रः स्यात् । पित्र्यम् । नद्धित इति किम् ? कार्यम् ॥ २६ ॥

एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् । १ । २ । २७ ।

एदोद्भ्यां पदान्तस्थाभ्यां परस्याकारस्य लुक् स्यात् । तेऽत्र, पटोऽत्र । पदान्त इति किम् ? नयनम् ॥ २७ ॥

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे । १ । २ । २८ ।

गोरोतः पदान्तस्थस्य अक्षे परे संज्ञायां अव इति स्यात् । गवाक्षः । नाम्नीति किम् ? गोऽक्षाणि ॥ २८ ॥

स्वरे वा ऽनक्षे । १ । २ । २९ ।

गोरोतः पदान्तस्थस्य स्वरे परे अव इति वा स्यात् । स चेत् स्वरोऽक्षस्थो न स्यात् । गवाग्रम्, गोऽग्रम् । गवेशः, गवीशः । अनक्ष इति किम् ? गोऽक्षम् । ओत इति किम् ? चित्रग्वर्थः ॥ २९ ॥

इन्द्रे । १ । २ । ३० ।

गोरोतः पदान्तस्थस्य इन्द्रस्थे स्वरे परे अव इति स्यात् । गवेन्द्रः ॥ ३० ॥

वात्यसन्धिः । १ । २ । ३१ ।

गोरोतः पदान्तस्थस्याकारे परेऽसन्धिभावो वा स्यात् । गो अग्रम्, गवाग्रम्, गोऽग्रम् । अतीति किम् गवेङ्गितम् ॥ ३१ ॥

प्लुतोऽनितौ । १ । २ । ३२ ।

इति वर्ज्जे स्वरे परे प्लुतः सन्धिभाग् न स्यात् । देवदत्त ३ अत्रन्वसि । अनिताविति किम् ? सुश्लोकेति ॥३२

इ ३ वा । १ । २ । ३३ ।

इ स्थानः प्लुतः स्वरे परेऽसन्धिर्वा स्यात् । लुनीहि ३ इति । लुनीहीति ॥ ३३ ॥

ईदूदेद्द्विवचनम् । १ । २ । ३४ ।

ई ऊ ए इत्येवमन्तं द्विवचनान्तं स्वरे परेऽसन्धिः स्यात् । मुनी इह, साधू एतौ, माले इमे, पचेते इति । ईदूदेदिति किम् ? वृक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् ? कुमार्यत्र ॥ ३४ ॥

अदो मुमी । १ । २ । ३५ ।

अदसः सम्बन्धिनौ मुमी इत्येतौ स्वरे परे ऽसन्धी स्याताम् । अमुमु ईचा । अमी अश्वाः ॥ ३५ ॥

चादिः स्वरो ऽनाङ् । १ । २ । ३६ ।

आङ्वर्ज्जश्चादिः स्वरः स्वरे परे ऽसन्धिः स्यात् । अ अपेहि, इ इन्द्रम् पश्य, उ उत्तिष्ठ, आ एवं किल मन्यसे, आ एवं नु तत् । अनाङिति किम् ? आ इहि एहि ॥३६

ओदन्तः । १ । २ । ३७ ।

ओदन्तश्चादिः स्वरे परेऽसन्धिः स्यात् । अहो अत्र ॥३७

सौ नवेतौ । १ । २ । ३८ ।

सिनिमित्त ओदन्त इतौ परेऽसन्धिर्वा स्यात् । पटो इति, पटविति ॥ ३८ ॥

ऊँ चोञ् । १ । २ । ३९ ।

उञ् चादिरितौ परेऽसन्धिर्वा स्यात् । असन्धौ च उञ् ऊँ इति दीर्घोऽनुनासिको वा स्यात् । उ इति, ऊँ इति, विति ॥ ३९ ॥

अञ्वर्गात् स्वरे वो ऽसन् । १ । २ । ४० ।

अवर्जवर्गेभ्यः परः ञ्न् स्वरे परे वो वा स्यात्, सचासन् । क्रुङ्ङ्वास्ते, क्रुङ्ङु आस्ते । असत्वाद्द्वित्वम् ॥ ४० ॥

अ इ उ वर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः । १ । १ । ४१ ।

अ इ उ वर्णानामन्ते विरामेऽनुनासिको वा स्यात् । नचेदेते 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इत्यादि सूत्रसम्बन्धिनः स्युः । सामँ, साम । खट्वाँ, खट्वा । दधिँ, दधि । कुमारीँ, कुमारी । मधुँ, मधु । अनीदादेरिति किम् । अमी, अमी, किमु ॥ ४१ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।१।२॥

तृतीयः पादः

तृतीयस्य पञ्चमे । १ । ३ । १ ।

वेति पदान्त इति अनुनासिक इति च अनुवर्त्तते। वर्गतृतीयस्य पदान्तस्थस्य पञ्चमे परेऽनुनासिको वा स्यात्। वाङ्ङवते, वाग्ङवते। ककुम्मण्डलम् , ककुब्मण्डलम् ॥ १

प्रत्यये च । १ । ३ । २ ।

पदान्तस्थस्य तृतीयस्य प्रत्यये पञ्चमे परेऽनुनासिको नित्यं स्यात्। वाङ्मयम्, षण्णाम्। च उत्तरत्र वा अनुवृत्त्यर्थः ॥ २ ॥

ततो हश्चतुर्थः । १ । ३ । ३ ।

पदान्तस्थात् ततस्तृतीयात् परस्य हस्य पूर्वसवर्गश्चतुर्थो वा स्यात। वाग्घीनः, वाग्हीनः । ककुब्भासः, ककुब्हासः ॥ ३ ॥

प्रथमादधुटि शश्छः । १ । ३ । ४ ।

पदान्तस्थात् प्रथमात परस्य शस्याधुटि परे छो वा स्यात्। वाक् छूरः, वाक्शूरः । त्रिष्टुप्छ्रुतम्, त्रिष्टुप्श्रुतम्। अधुटीति किम्? वाक्श्च्योतति ॥ ४ ॥

रः कखपफयोः ≍क≍पौ । १ । ३ । ५ ।

पदान्तस्थस्य रस्य कखे पफे च परे यथासंख्यं ≍क ≍पौ वा स्याताम्। क ≍करोति, कःकरोति । क≍खनति, कःखनति। क≍पचति, कःपचति। क≍फलति, कःफलति ॥ ५ ॥

शषसे शषसं वा । १ । ३ । ६ ।

पदान्तरस्थस्य रस्य शषसेषु परेषु यथासंख्यं शषसा वा स्युः । कश्शेते, कःशेते । कष्षण्ढः, कःषण्ढः । कस्साधुः, कःसाधुः ॥ ६ ॥

चटते सद्वितीये । १ । ३ । ७ ।

पदान्तस्थस्य रस्य चटतेषु सद्वितीयेषु परेषु यथासंख्यं शषसा नित्यं स्युः । कश्चरः, कश्छन्नः, कष्टः, कष्ठः, कस्तः, कस्थः ॥ ७ ॥

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे । १ । ३ । ८ ।

पदान्तस्थस्य प्रशान्वर्ज्जशब्दसम्बन्धिनो नस्य चटतेषु सद्वितीयेषु अधुट्परेषु शषसा यथासंख्यं स्युः । अनुस्वारानुनासिकौ चागमादेशौ पूर्वस्य क्रमेण स्याताम् । भवांश्चरः, भवाँश्चरः । भवांश्छयति, भवाँश्छयति । भवांष्टकः, भवाँष्टकः । भवांष्ठकारः, भवाँष्ठकारः । भवांस्तनुः, भवाँस्तनुः । भवांस्थुडति, भवाँस्थुडति । अप्रशान् इति किम् ? प्रशाञ्चरः । अधुट्पर इति किम् ? भवान्त्सरुकः ॥ ८ ॥

पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः । १ । ३ । ९ ।

पुमिति पुंसः संयोगलुक्यऽनुकरणं अधुट्परे अघोषे शिट्ख्यागिवर्जे परे पुमित्येतस्य रः स्यात् । अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । पुंस्कामा, पुँस्कामा । अशिटीति किम् ? पुंशिरः । अघोषे इति किम् ? पुंदासः । अख्यागीति किम् ? पुंख्यातः । अधुट्पर इत्येव पुंक्षारः ॥ ९ ॥

नॄनः पेषु वा । १ । ३ । १० ।

नॄनिति शसन्तस्यानुकरणम् । नॄनः पे परे रो वा स्यात् । अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । नॄंᳲपाहि, नॄँᳲपाहि, नॄन्पाहि, नॄःपाहि ॥ १० ॥

द्विः कानः कानि सः । १ । ३ । ११ ।

कानः किमः शसन्तस्यानुकरणम् । द्विरुक्तस्य कानः कानि परे सः स्यात् । अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । कांस्कान्, काँस्कान् । द्विरिति किम् ? कान्कान् पश्यति ॥ ११ ॥

स्सटि समः । १ । ३ । १२ ।

समः स्सटि परे सः स्यात् । अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । संस्स्कर्त्ता, सँस्स्कर्त्ता । स्सटीति किम् ? संकृतिः ॥ १२ ॥

लुक् । १ । ३ । १३ ।

समः स्सटि परे लुक स्यात् । सस्कर्ता ॥ १३ ॥

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ । १ । ३ । १४ ।

मोम्वागमस्य पदान्तस्थस्य च मस्य व्यञ्जने परे तस्यैव स्वौ तावऽनुस्वाराऽनुनासिकौ क्रमेण स्याताम् । चंक्रम्यते, चङ्क्रम्यते । वंवम्यते, वव्ँम्यते । त्वंकरोषि, त्वङ्करोषि । कंवः, कव्ँवः ॥ १४ ॥

मनयवलपरे हे । १ । ३ । १५ ।

मनयवलपरे हे पदान्तस्थस्य मस्याऽनुस्वाराऽनुनासिकौ स्वौ क्रमात्स्याताम् । किंह्मलयति, किम्ह्मलयति । किंह्नुते, किन्ह्नुते । किंह्यः किय्ँह्यः । किंह्वलयति, किव्ँह्वलयति । किंह्लादयते, किल्ँह्लादयते ॥ १५ ॥

सम्राट् । १ । ३ । १६ ।

समो मस्य राजौ क्विबन्तेऽनुस्वाराभावः स्यात् । सम्राट्, सम्राजौ ॥ १६ ॥

ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा । १ । ३ । १७ ।

पदान्तस्थयोर्ङणयोः शिटि परे यथासंख्यं कटावन्तौ वा स्याताम् । प्राङ्क्छेते, प्राङ्क्शेते, प्राङ्शेते । सुगण्ट्छेते, सुगण्ट्शेते, सुगण्शेते ॥ १७ ॥

ङ्नः सः त्सोऽश्चः । १ । ३ । १८ ।

पदान्तस्थाभ्यां ङनाभ्यां परस्य सस्य त्स इति तादिः सो वा स्यात् । अश्च-श्चाऽवयवश्चेत् सो न स्यात् । षड्त्सीदन्ति, षट्सीदन्ति । भवान्त्साधुः, भवान्साधुः । अश्च इति किम् ? षट्श्च्योतति ॥ १८ ॥

नः शि ञ्च् । १ । ३ । १९ ।

पदान्तस्थस्य नस्य शे परे ञ्च् वा स्यात् । अश्चः, । भवाञ्छूरः, भवाञ्च्शूरः, भवाञ्शूरः । * अश्च इत्येव ? भवाञ्श्च्योतति ॥ १९ ॥

अतोऽति रोरुः । १ । ३ । २० ।

आत्परस्य पदान्तस्थस्य रोरति परे उर्नित्यं स्यात् । कोऽर्थः ॥ २० ॥

---

* "धुटो धुटि स्वे वा" ॥ १-३-४८ ॥ इति सूत्रेण भवाञ्छूर इति चतुर्थं रूपमपि भवति ॥ सं०

घोषवति । १ । ३ । २१ ।

आत्परस्य पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति परे उः स्यात् । धर्म्मो जेता ॥ २१ ॥

अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धिः । १ । ३ । २२ ।

अवर्णाद्भोभगोअघोभ्यश्च परस्य पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति परे लुक् स्यात् । स च न सन्धिहेतुः । देवा यान्ति, भो यासि, भगो हस , अघो वद ॥ २२ ॥

व्योः । १ । ३ । २३ ।

अवर्णात्परयोः पदान्तस्थयोर्वययोर्घोषवति परे लुक् स्यात् । स चासन्धिः । वृक्षवृश्चमव्ययश्चाचक्षाणो वृक्षव् । अव्यय् , वृक्षयाति, अव्ययाति ॥ २३ ॥

स्वरे वा । १ । ३ । २४ ।

अवर्णभोभगोअघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्वययोः स्वरे परे लुग्वा स्यात् । स चासन्धिः । पट इह, पटविह । वृक्षा इह, वृक्षाविह । त आहुः, तयाहुः । तस्मा इदम्, तस्मायिदम् । भो अत्र, भोयत्र । भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र, अघोयत्र ॥ २४ ॥

अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञि वा । १ । ३ । २५ ।

अवर्णभोभगोअघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्वययोरस्पष्टावीषत्स्पृष्टतरौ वयौ स्वरे परे स्यातान् । अवर्णात्तु परयोर्व्योरुञ्वर्ज्जे स्वरेऽस्पष्टौ वा स्याताम् । पटवुँ, असावुँ, कयुँ, देवायुँ, भोयँत्र, भगोयँत्र, अघोयँत्र । अवर्णात्त्वनुञि वा । पटविह, पटविँह २ । असाविन्दुः २, तयिह २, तस्मायिदम् २ ॥ २५ ॥

रोर्यः । १ । ३ । २६ ।

अवर्णभोभगोअघोभ्यः परस्य पदान्तस्थस्य रोः स्वरे परे यः स्यात् । कयास्ते, देवायासते, भोयत्र, भगोयत्र, अघोयत्र ॥ २६ ॥

ह्रस्वाद्ङणनो द्वे । १ । ३ । २७ ।

ह्रस्वात्परेषां पदान्तस्थानाम् ङणनानाम् स्वरे परे द्वेरूपे स्याताम् । क्रुङ्ङास्ते, सुगण्णिह, कृषन्नास्ते ॥२७॥

अनाङ्माङो दीर्घाद्वाच्छः । १ । ३ । २८ ।

आङ् माङ् वर्जदीर्घात्पदान्तस्थात्परस्य छस्य द्वेरूपे वा स्याताम् । कन्याच्छत्रम्, कन्याछत्रम् । अनाङ्माङिति किम् ? आच्छाया, माच्छिदत् ॥ २८ ॥

प्लुताद्वा । १ । ३ । २९ ।

पदान्तस्थादीर्घात्प्लुतात्परस्य छस्य द्वे रूपे वा स्याताम् । आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ च्छत्रमानय, पक्षे छत्रमानय ॥ २९ ॥

स्वरेभ्यः । १ । ३ । ३० ।

स्वरात्परस्य छस्य द्वे रूपे स्याताम् । इच्छति, गच्छति ॥ ३० ॥

र्हादर्हस्वरस्यानु नवा । १ । ३ । ३१ ।

स्वरात्पराभ्याम् रहाभ्यां परस्य रहस्वरवर्जस्य वर्णस्य द्वे रूपे वा स्याताम् । अनु-कार्यान्तरात्पश्चात् । अर्क्कः, अर्कः । ब्रह्म्म, ब्रह्म । अर्हस्वरस्येति किम् ? पद्महृदः, अर्हः, करः । स्वरेभ्य इत्येव ? अभ्रयते । अन्विति किम् ? प्रोर्णुनाव ॥ ३१ ॥

अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने । १ । ३ । ३२ ।

अदीर्घात्स्वरात्परस्य रहस्वरवर्जस्य वर्णस्य विरामे असंयुक्तव्यञ्जने च परेऽनु द्वे रूपे वा स्याताम् । त्वक्क्, त्वक् । दद्ध्यत्र, दध्यत्र । गो३त्त्रात, गो३त्रात । अर्हस्वरस्येत्येव ? वर्या, वर्ष्यं, तितउ ॥ ३२ ॥

अञ्वर्गस्यान्तस्थातः । १ । ३ । ३३ ।

अन्तस्थातः परस्य ञवर्जवर्गस्य अनु द्वे रूपे वा स्याताम् । उल्क्का, उल्का । अञितिकिम् ? हल्ञौ ॥ ३३ ॥

ततोऽस्याः । १ । ३ । ३४ ।

ततोऽञ्वर्गात्परस्या अस्या अन्तस्थाया द्वे रूपे वा स्याताम् । दध्य्यत्र, दध्यत्र ॥ ३४ ॥

शिटः प्रथमद्वितीयस्य । १ । ३ । ३५ ।

शिटः परयोः प्रथमद्वितीययोर्द्वे रूपे वा स्याताम् त्वं क्करोषि, त्वं करोषि । त्वं क्खनसि, त्वं खनसि ॥३५॥

ततः शिटः । १ । ३ । ३६ ।

ततः प्रथमद्वितीयाभ्यां परस्य शिटो द्वे रूपे वा स्याताम् । तच्श्शेते, तच्शेते ॥ ३६ ॥

न रात्स्वरे । १ । ३ । ३७ ।

रात्परस्य शिटः स्वरे परे द्वे रूपे न स्याताम् । दर्शनम् ॥ ३७ ॥

पुत्रस्यादिन्-पुत्रादिन्याक्रोशे । १ । ३ । ३८ ।

आदिनि पुत्रादिनि च परे पुत्रस्थस्य तस्य आक्रोशविषये द्वे रूपे न स्याताम् । पुत्रादिनी त्वमसि पापे, पुत्रपुत्रादिनी भव । आक्रोश इति किम् ? पुत्त्रादिनी शि-

शुमारी, पुत्रादिनीति वा । पुत्रपुत्रादिनी नागी, पुत्रपुत्रादिनीति वा ॥ ३८ ॥

म्नां धुड्वर्गेऽन्त्यो पदान्ते ।१।३।३९।

अपदान्तस्थानाम् मनानाम् धुटि वर्गे परे निमित्तस्यैवान्त्योऽनु स्यात्। गन्ता, शङ्किता, कम्पिता। धुडितिकिम्? आहन्महे। धुड्वर्ग इति किम्? गम्यते। अपदान्त इति किम्? भवान् करोति॥ ३९ ॥

शिड्हेऽनुस्वारः ।१।३।४०।

अपदान्तस्थानाम् म्नाम् शिटि हे च परेऽनुस्वारोऽनु स्यात्।पुंसि, दंशः, बृंहणम्॥ ४० ॥

रो रे लुग्दीर्घश्चादिदुतः । १।३।४१।

रस्य रे परेऽनु लुक् स्यात् । अइउनाश्च दीर्घः । पुना रात्रिः, अग्नीरथेन, पटूराजा । अनु इत्येव ? अहोरूपम् ॥ ४१ ॥

ढस्तड्ढे ।१।३।४२।

तन्निमित्ते ढे परे ढस्यानु लुक् स्यात । दीर्घश्चादिदुतः । माढिः, लीढम्, गूढम्, तड्ढ इति किम्? मधुलिड्ढौकते ॥ ४२ ॥

सहिवहेरोच्चाऽवर्णस्य ।१।३।४३।

सहिवहोर्ढस्य तड्ढे परेऽनु लुक् स्यात्। ओच्चाऽवर्णस्य । सोढा, उदवोढाम् ॥ ४३ ॥

उदः स्थास्तम्भः सः ।१।३।४४।

उदः परयोः स्थास्तम्भोः सस्य लुक् स्यात्। उत्थाता, उत्तम्भिता ॥ ४४ ॥

तदः सेः स्वरे पदार्था । १ । ३ । ४५ ।

तदः परस्य सेः स्वरे परे लुक् स्यात् । सा चेत्पादपूरणी स्यात् । सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः । पादार्था इति किम् ? स एष भरतो राजा । ४५ ॥

एतदश्च व्यञ्जने ऽनग्नञ्समासे । १ । ३ । ४६ ।

एतदस्तदश्च परस्य सेर्व्यंजने परे लुक् स्यात् । अकि नञ्समासे न । एष दत्ते । स लाति । अनग्नञ्समास इति किम् ? एषकः कृती । सको याति । अनेषो याति । असो वाति ॥ ४६ ॥

व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा । १ । ३ ।४७।

व्यञ्जनात् परस्य पंचमस्यान्तस्थायाश्च सरूपे वर्णे परे लुग् वा स्यात् । कुञ्ञो ङ्ङौ, कुङ्ङौ, कुङ्ङ्ङौ । आदित्यो देवतास्य आदित्यः, आदित्य्यः । सरूप इति किम् ? वर्ण्यते ॥ ४७ ॥

धुटो धुटि स्वे वा । १ । ३ । ४८ ।

व्यञ्जनात्परस्य धुटो धुटि स्वे परे लुग्वा स्यात् । शिण्ढि, शिण्ड्ढि । स्व इति किम् ? तर्प्ता, दर्प्ता ॥ ४८ ॥

तृतीयस्तृतीयचतुर्थे । १ । ३ । ४९ ।

तृतीये चतुर्थे च परे धुटस्तृतीयः स्यात् । मज्जति, दोग्धा ॥ ४९ ॥

अघोषे प्रथमोऽशिटः । १ । ३ । ५० ।

अघोषे परे शिट् वर्जस्य धुटः प्रथमः स्यात् । वाक्पूता । अशिट इति किम् ? पयस्सु ॥ ५० ॥

विरामे वा । १ । ३ । ५१ ।

विरामस्थस्याऽशिटो धुटः प्रथमो वा स्यात् । वाक्, वाग् ॥ ५१ ॥

न सन्धिः । १ । ३ । ५२ ।

उक्तो वक्ष्यमाणश्च सन्धिर्विरामे न स्यात् । दधि अत्र, तद् लुनाति ५२ ॥

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । १ । ३ । ५३ ।

पदान्तस्थस्य रस्य तयोर्विरामाघोषयोर्विसर्गः स्यात् । वृक्षः, स्वः, कःकृती । पदान्त इति किम् ? इर्त्ते ॥ ५३ ॥

ख्यागि । १ । ३ । ५४ ।

पदान्तस्थस्य रस्य ख्यागि परे विसर्ग एव स्यात् । कः ख्यातः । नमः ख्यात्रे ॥ ५४

शिट्यघोषात् । १ । ३ । ५५ ।

अघोषात्परे शिटि परतः पदान्तस्थस्य रस्य विसर्ग एव स्यात् । पुरुषः त्सरुकः, सर्पिः प्साति, वासः क्षौमम् , अद्भिः प्सातम् ॥ ५५ ॥

व्यत्यये लुग्वा । १ । ३ । ५६ ।

शिटः परोऽघोष इति व्यत्ययस्तस्मिन्सति पदान्तस्थस्य रस्य लुग्वा स्यात् । चक्षुश्च्योतति, चक्षुः श्च्योतति ॥ ५६ ॥

अरोः सुपि रः । १ । ३ । ५७ ।

रोरन्यस्य रस्य सुपि परे र एव स्यात् । गीर्षु, धूर्षु, अरोरिति किम् ? पयस्सु ॥ ५७ ॥

वाहर्पत्यादयः ।१।३।५८।

अहर्पत्यादयो यथायोगमकृतविसर्गाः कृतोत्वाभावाश्च वा स्युः । अहर्पतिः, अहःपतिः । गीर्पतिः,गीःपतिः । प्रचेता राजन्, प्रचेतो राजन् ॥ ५८ ॥

शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।१।३।५९।

प्रथमस्य शिटि परे द्वितीयो वा स्यात् । ख्षीरम्, क्षीरम् । अफ्सराः, अप्सराः ॥ ५९ ॥

तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ।१।३।६०।

तवर्गस्य शचवर्गाभ्यां षटवर्गाभ्यां च योगे यथासंख्यं चवर्गटवर्गौ स्याताम् । तच्शेते, भवाञ्शेते, तच्चारु तज्ञकारेण, पेष्टा, पूष्णः, तट्टकारः, तण्णकारेण, ईट्टे ॥६०॥

सस्य शषौ ।१।३।६१।

सस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे यथासंख्यं शषौ स्याताम् । चवर्गेण-श्च्योतति, वृश्चति, षेण, दोष्षु । टवर्गेण-पापट्षि ॥ ६१ ॥

न शात् ।१।३।६२।

शात्परस्य तवर्गस्य चवर्गो न स्यात् । अश्नाति, प्रश्नः ॥ ६२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः ।१।३।६३।

पदान्तस्थाट्टवर्गात्परस्य नाम्नगरीनवतिवर्जस्य तवर्गस्य सस्य च टवर्गषौ न स्याताम् । षण्नयं, षण्नयाः, षट्सु । अनाम्नगरीनवतेरिति किम् ? षण्णाम्, षण्णगरी, षण्णवतिः ॥ ६३ ॥

षि तवर्गस्य । १ । ३ । ६४ ।

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य षे परे टवर्गो न स्यात् । तीर्थकृत्षोडशः शान्तिः ॥ ६४ ॥

लि लौ । १ । ३ । ६५ ।

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य ले परे लौ स्याताम् । तल्लूनम् , भवाल्लँ्लुनाति ॥ ६५ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ।१। ३ ॥

चतुर्थः पादः

अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये । १ । ४ । १ ।

स्यादौ जसि भ्यामि ये च परेऽकारस्य आः स्यात् । देवाः, आभ्याम्, सुखाय । स्यादाविति किम्? बाणान् जस्यतीति क्विप्—बाणजः ॥ १ ॥

भिस् ऐस् । १ । ४ । २ ।

आत्परस्य स्यादेर्भिस ऐस् स्यात् । देवैः । ऐस्करणादतिजरसैः ॥ २ ॥

इदमदसोऽक्येव । १ । ४ । ३ ।

इदमदसोरक्येव सति आत्परस्य भिस ऐस् स्यात् । इमकैः, अमुकैः । अक्येवेति किम्? एभिः, अमीभिः ॥३॥

एद्बहुस्भोसि । १ । ४ । ४ ।

बह्वर्थे स्यादौ सादौ भादौ ओसि च परे अत एत्स्यात् । एषु, एभिः, देवयोः ॥ ४ ॥

टाङसोरिनस्यौ । १ । ४ । ५ ।

आत्परयोष्टाङसोर्यथासंख्यं इन स्यौ स्याताम् । तेन, यस्य ॥ ५ ॥

ङेङस्योर्यातौ । १ । ४ । ६ ।

आत्परस्य ङेर्ङसेश्च यथासंख्यं य आच्च स्याताम् । देवाय, देवात् ॥ ६ ॥

सर्वादेः स्मैस्मातौ । १ । ४ । ७ ।

सर्वादेरदन्तस्य सम्बन्धिनोर्ङेङस्योर्यथासंख्यं स्मै-

स्मातौ स्याताम् । सर्वस्मै, सर्वस्मात् । सर्व, विश्व, उभ, उभयट्, अन्य,अन्यतर, इतर,डतर,डतम, त्व, त्वत्, नेम, समसिमौ सर्वार्थौ , पूर्वापरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् , स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् . अन्तरम्बहिर्यो-गोपसंव्यानयोरपुरि, त्यद्, तद्, यद्, अदस् , इदम् एतद्. एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् इत्यसंज्ञायां सर्वादिः ॥ ७ ॥

ङेः स्मिन् ।१।४।८।

सर्वादेरदन्तस्य ङेः स्मिन् स्यात् । सर्वस्मिन् ॥ ८ ॥

जस इः ।१।४।९।

सर्वादेरन्तस्य जस इः स्यात् । सर्वे ॥ ९ ॥

नेमार्द्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा ।१।४।१०।

नेमादीनि नामानि तयायौ प्रत्ययौ तेषामदन्तानां जस इर्वा स्यात् । नेमे, नेमाः । अर्द्धे, अर्द्धाः । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । द्वितये, द्वितयाः । त्रये, त्रयाः । अल्पे, अल्पाः । कतिपये, कतिपयाः ॥ १० ॥

द्वन्द्वे वा ।१।४।११।

द्वन्द्वसमासस्थस्यादन्तस्य सर्वादेर्जस इर्वा स्यात् । पूर्वोत्तरे, पूर्वोत्तराः ॥ ११ ॥

न सर्वादिः ।१।४।१२।

द्वन्द्वे सर्वादिः सर्वादिर्न स्यात् । पूर्वापराय, पूर्वा-परात्, पूर्वापरे । कतरकतमानाम्, कतरकतमकाः ॥१२॥

तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे ।१।४।१३।

तृतीयान्तात्परौ पूर्वावरौ योगे सम्बन्धे सति सर्वादी

न स्याताम् । मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय । दिनेनावराय दिनावराय । दिनेनावराः दिनावराः । तृतीयान्तादिति-किम् ? पूर्वस्मै मासेन ॥ १३ ॥

तीयं ङित्कार्ये वा । १ । ४ । १४ ।

तीयान्तम् नाम ङेङसिङस्ङीनां कार्ये सर्वादिर्वा स्यात् । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । ङित्कार्य इति किम् ? द्वितीयकाय ॥ १४ ॥

अवर्णस्यामः साम् । १ । ४ । १५ ।

अवर्णान्तस्य सर्वादेरामः साम् स्यात् । सर्वेषाम्, विश्वासाम् ॥ १५ ॥

नवभ्यः पूर्वेभ्य इस्मात्स्मिन्वा । १ । ४ । १६ ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ये इस्मात्स्मिनो यथास्थानमुक्ता-स्ते वा स्युः । पूर्व्वे, पूर्व्वाः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मि-न्, पूर्वे । इत्यादि । नवभ्य इति किम् ? त्ये ॥ १६ ॥

आपो ङितां यै-यास्-यास्-याम् । १ । ४ । १७ ।

आबन्तस्य ङिताम् ङेङसिङस्ङीनां यथासंख्यं यै-यास्-यास्-यामः स्युः । खट्वायै, खट्वायाः, खट्वायाः, खट्वायाम् ॥ १७ ॥

सर्व्वादेर्डस्पूर्व्वाः । १ । ४ । १८ ।

सर्व्वादेरावन्तस्य ङिताम् यै-यास्-यास्-यामस्ते डस् पूर्वाः स्युः । सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्व्वस्याः, सर्व्वस्याम् ॥ १८ ॥

टौस्येत् । १ । ४ । १९ ।

आबन्तस्य टौसोः परयोरेकारः स्यात् । बहुराजया, बहुराजयोः ॥ १९ ॥

औता । १ । ४ । २० ।

आबन्तस्य औता सहैकारः स्यात् । माले स्तः पश्य वा ॥ २० ॥

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् । १ । ४ । २१ ।

स्त्रेरन्यस्येदन्तस्योदन्तस्य च औता सह यथासंख्यम् ईदूतौ स्याताम् । मुनी, साधू । अस्त्रेरिति किम् ? अतिस्त्रियौ नरौ ॥ २१ ॥

जस्येदोत् । १ । ४ । २२ ।

इदुदन्तयोर्जसि परे यथासंख्यमेदोतौ स्याताम् । मुनयः, साधवः ॥ २२ ॥

ङित्यदिति । १ । ४ । २३ ।

अदिति ङिति स्यादौ परे इदुदन्तयोर्यथासंख्यमेदोतौ स्याताम् । अतिस्त्रये, साधवे, अतिस्त्रेः साधोरागतं स्वम् वा । अदितीति किम् ? बुद्ध्याः, धेन्वाः । स्यादावित्येव ? शुची स्त्री ॥ २३ ॥

टः पुंसि ना । १ । ४ । २४ ।

इदुदन्तात्परस्याः पुंविषयायाष्टाया ना स्यात् । अतिस्त्रिणा, अमुना । पुंसीति किम् ? बुद्ध्या ॥ २४ ॥

ङिडौं । १ । ४ । २५ ।

इदुदन्तात्परो ङिडौंः स्यात् । मुनौ, धेनौ । अदिदित्येव ? बुद्ध्याम् ॥ २५ ॥

केवलसखिपतेरौः । १ । ४ । २६ ।

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो ङिरौः स्यात् । सख्यौ, पत्यौ । इत इत्येव ? सखायमिच्छति, पतिमिच्छ-

ति, सख्यि, पत्यि। केवलेति किम्? प्रियसखौ, नरपतौ ॥ २६ ।

न ना ङिदेत् । १ । ४ । २७

केवलसखिपतेर्यष्टाया ना ङिति परे एच्चोक्तः स न स्यात्। सख्या, पत्या, सख्ये, पत्ये, सख्युः, पत्युः आगतं स्व वा। सख्यौ, पत्यौ । ङिदिति किम्? पतयः ॥ २७ ॥

स्त्रियां ङितां वा दैदास्दास्दाम् । १ । ४ । २८ ।

स्त्रीलिङ्गादिदुदन्तात्परेषाम् ङिताम् ङे--ङसि--ङस्-ङीनाम् यथासंख्यं दै दास् दास् दामो वा स्युः। बुद्ध्यै, बुद्धये। बुद्ध्याः, बुद्धेः आगतम् स्वम् वा। बुद्ध्याम्, बुद्धौ। धेन्वै, धेन्वे। धेन्वा, धेनोः। धेन्वाम्, धेनौ । प्रियबुद्ध्यै, प्रियबुद्धये। पुंसे स्त्रियै वा ॥ २८ ॥

स्त्रीदूतः । १ । ४ । २९ ।

नित्यं स्त्रीलिङ्गादीदूदन्ताच्च परेषां स्यादेर्ङिताम् यथासंख्यं दै--दास्--दास्--दामः स्युः। नद्यै, नद्याः, नद्याः, नद्याम्। कुर्वै, कुर्व्वाः, कुर्व्वाः, कुर्व्वाम्। अतिलक्ष्म्यै पुंसे स्त्रियै वा। स्त्रीति किम्? ग्रामण्ये, खलप्वे पुंसे स्त्रियै ॥२९॥

वेयुवोऽस्त्रियाः । १ । ४ । ३० ।

इयुवस्थानिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्तात् स्त्रीवर्ज्यात्परेषाम् स्यादेर्ङिताम् यथासंख्यम् दै--दास्--दास्--दामो वा स्युः। श्रियै, श्रिये। श्रियाः, श्रियः २। श्रियाम्, श्रियि। अतिश्रियै, अतिश्रिये । पुंसे स्त्रियै वा। भ्रुवै, भ्रुवे। भ्रुवाः, भ्रुवः। भ्रुवाः भ्रुवः। भ्रुवाम्, भ्रुवि । अतिभ्रुवै,

अतिश्रुवे। पुंसे स्त्रियै वा। इयुव इति किम्? आध्यै। अस्त्रिया इति किम्? स्त्रियै ॥ ३० ॥

आमो नाम् वा । १ । ४ । ३१ ।

इयुवोः स्थानिभ्यां स्त्रीदूदन्ताभ्यां परस्य आमो नाम् वा स्यात्। न तु स्त्रियाः। श्रीणाम्, श्रियाम्। भ्रूणाम्, भ्रुवाम्। अतिश्रीणाम्, अतिश्रियाम्। अतिभ्रूणाम्, अतिभ्रुवाम्। नृणाम्। स्त्रीणाम् वा। इयुव इत्येव? । प्रधी-नाम् ॥ ३१ ॥

ह्रस्वापश्च । १ । ४ । ३२ ।

ह्रस्वान्तादाबन्तात् स्त्रीदूदन्ताच्च परस्यामो नाम् स्यात्। देवानाम्, मालानाम्, स्त्रीणाम्, वधूनाम् ॥ ३२ ॥

संख्यानां र्ष्णाम् । १ । ४ । ३३ ।

रषनान्तानां संख्यावाचिनामामो नाम् स्यात्। चतुर्णाम्, षण्णाम्, पञ्चानाम्, अष्टानाम् ॥ ३३ ॥

त्रेस्त्रयः । १ । ४ । ३४ ।

आमः सम्बन्धिनस्त्रेस्त्रयः स्यात्। त्रयाणाम्, परम-त्रयाणाम् ॥ ३४ ॥

एदोद्भ्यां ङसिङसो रः । १ । ४ । ३५ ।

एदोद्भ्यां परयोः प्रत्येकं ङसि-ङसो रः स्यात्। मुनेः, मुनेः। धेनोः, धेनोः। गोः, गोः। द्योः, द्योः ॥ ३५ ॥

खिति-खीतीय उर् । १ । ४ । ३६ ।

खिति-खीतीसम्बन्धिनो यात्परयोर्ङसिङसोरुर् स्यात्। सख्युः, सख्युः। पत्युः, पत्युः। सखायं पतिं चेच्छतः

सख्युः २, पत्युः २। य इति किम् ? अतिसखेः, अधिपतेः ॥ ३६ ॥

ऋतो डुर् । १ । ४ । ३७ ।

ऋतः परयोः ङसि-ङसोर्डुर् स्यात्। पितुः,पितुः ॥३७॥

तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रो घुट्यार् । १ । ४ । ३८ ।

तृच् तृन्नन्तस्य स्वस्रादीनां च ऋतो घुटि परे आर् स्यात्। कर्त्तारम्, कर्त्तारौ २, कर्त्तारः। स्वसारम्, नप्तारम्, नेष्टारम्, त्वष्टारम्, क्षत्तारम्, होतारम्, पोतारम्, प्रशास्तारम्। घुटीति किम् ? कर्तॄ कुलम् पश्य ॥ ३८ ॥

अर्ङौ च । १ । ४ । ३९ ।

ऋतो ङौ घुटि च परे अर् स्यात्। नरि। नरम् ॥३९॥

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनाऽऽमन्त्र्ये । १ । ४ । ४० ।

मातुरामन्त्र्ये, पुत्रे वर्त्तमानस्य सिना सह मातः स्यात् अर्हे-प्रशंसायाम्। हे गार्गीमात ! । पुत्र इति किम् ? हे मातः ! हे गार्गीमातृके वत्से ! । अर्ह इति किम्। अरे गार्गीमातृक ! ॥ ४० ॥

ह्रस्वस्य गुणः । १ । ४ । ४१ ।

आमन्त्र्यार्थवृत्तेर्ह्रस्वान्तस्य सिना सह गुणः स्यात्। हे पितः !, हे मुने ! ॥ ४१ ॥

एदापः । १ । ४ । ४२ ।

आमन्त्र्यार्थवृत्तेराबन्तस्य सिना सहैकारः स्यात् । हे माले !, हे बहुराजे ! ॥ ४२ ॥

नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः । १ । ४ । ४३ ।

नित्यं दिदै-दास्-दास्-दामादेशा येभ्यस्तेषां द्विस्वराम्बार्थानां चावन्तानामामन्त्र्यवृत्तीनां सिना सह ह्रस्वः स्यात् । हे स्त्रि!, हे लक्ष्मि!, हे श्वश्रु!, हे वधु!, हे अम्ब!, हे अक्क!, नित्यदिदिति किम्? हे हूहूः! द्विस्वरेति किम्? हे अम्बाडे!! आप इत्येव ? हे मातः ! ॥ ४३ ॥

अदेतः स्यमोर्लुक् । १ । ४ । ४४ ।

अदन्तादेदन्ताच्च आमन्त्र्यवृत्तेः परस्य सेरमश्च लुक् स्यात् । हे देव !, हे उपकुम्भ !, हे अतिहे ! ॥ ४४ ॥

दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात्सेः । १ । ४ । ४५ ।

दीर्घङ्याबन्ताभ्यां व्यञ्जनाच्च परस्य सेर्लुक् स्यात् । नदी । माला । राजा । दीर्घेति किम् ? निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः ॥ ४५ ॥

समानादमोऽतः । १ । ४ । ४६ ।

समानात्परस्यामोऽस्य लुक् स्यात् । देवम्, मालाम्, मुनिम्, नदीम्, साधुम्, वधूम् ॥ ४६ ॥

दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषृः । १ । ४ । ४७ ।

तिसृ चतसृ षरान्तवर्जस्य समानस्य नामि परे दीर्घः स्यात् । वनानाम्, मुनीनाम्, साधूनाम्, पितॄणाम्। अतिसृचतसृष इति किम्? तिसृणाम्, चतसृणाम्, षण्णाम्, चतुर्णाम् ॥ ४७ ॥

नुर्वा । १ ४ । ४८ ।

नुः समानस्य नामि परे दीर्घो वा स्यात् । नृणाम्, नॄणाम् ॥ ४८ ॥

शसोऽता सश्च नः पुंसि । १ । ४ । ४९ ।

शसोऽता सह पूर्वसमानस्य दीर्घः स्यात् । तत्सन्नियोगे च पुंसि शसः सो नः । देवान्, मुनीन्, वातप्रमीन्, साधून्, हूहून्, पितॄन् । पुंसीति किम् ? शालाः ॥४९॥

संख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा । १ । ४ । ५० ।

संख्यावाचिभ्यः सायविभ्यां च परस्याह्नस्य ङौ परेऽहन्वा स्यात् । द्व्यहनि, द्व्यह्नि, द्व्यह्ने । सायाहनि, सायाह्नि, सायाह्ने । व्यहनि, व्यह्नि, व्यह्ने ॥ ५० ॥

निय आम् । १ । ४ । ५१ ।

नियः परस्य ङेराम् स्यात् । नियाम् । ग्रामण्याम् ॥५१॥

वाष्टन आः स्यादौ । १ । ४ । ५२ ।

अष्टनः स्यादौ परे आ वा स्यात् । अष्टाभिः, अष्टभिः । प्रियाष्टाः, प्रियाष्टा ॥ ५२ ॥

अष्ट और्जस्शसोः । १ । ४ । ५३ ।

अष्टनः कृतात्वस्य जस्शसोरौः स्यात् । अष्टौ, अष्टौ ॥ ५३ ॥

डतिष्णः संख्याया लुप् । १ । ४ । ५४ ।

डति-षनान्तानां संख्यानां जस्शसोर्लुप् स्यात् । कति, कति । षट्, षट् । पञ्च, पञ्च ॥ ५४ ॥

नपुंसकस्य शिः । १ । ४ । ५५ ।

नपुंसकस्य जस्शसोः शिः स्यात् । कुण्डानि, पयांसि ॥ ५५ ॥

औरीः । १ । ४ । ५६ ।

नपुंसकस्य औरीः स्यात् । कुण्डे । पयसी ॥ ५६ ॥

अतः स्यमोऽम् । १ । ४ । ५७ ।

अदन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोरम् स्यात् । कुण्डम्, हे कुण्ड ! ॥ ५७ ॥

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः । १ । ४ । ५८ ।

पञ्चपरिमाणस्य नपुंसकस्यान्यादेः स्यमोर्दः स्यात् । एकतरवर्जम् । अन्यत्, अन्यतरत्, इतरत्, कतरत्, कतमत् । अनेकतरस्येति किम् ? एकतरम् ॥ ५८ ॥

अनतो लुप् । १ । ४ । ५९ ।

अनकारान्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुप् स्यात् । कर्तृ, पयः ॥ ५९ ॥

जरसो वा । १ । ४ । ६० ।

जरसन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुब्वा स्यात् । अतिजरः, अतिजरसम्, अतिजरम् ॥ ६० ॥

नामिनो लुग्वा । १ । ४ । ६१ ।

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुग्वा स्यात् । हे वारे !, हे वारि ! । प्रियतिसृ, प्रियत्रि कुलम् ॥ ६१ ॥

वान्यतः पुमांष्टादौ स्वरे । १ । ४ । ६२ ।

अन्यतो विशेष्यवशान्नपुंसको नाम्यन्तष्टादौ स्वरे परे पुंवद्वा स्यात् । ग्रामण्या ग्रामणिना कुलेन, कर्त्रोः कर्तृणोः कुलयोः । अन्यत इति किम् ? पीलुने फलाय । टादाविति किम्? शुचिनी कुले, नपुंसक इत्येव?, कल्याण्यै स्त्रियै ॥ ६२ ॥

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् । १ । ४ । ६३ ।

एषां नपुंसकानां नाम्यन्तानामन्तस्य टादौ स्वरे परे अन् स्यात् दध्ना, अतिदध्ना । अस्थ्ना, अत्यस्थ्ना । सक्थ्ना, अतिसक्थ्ना । अक्ष्णा, अत्यक्ष्णा ॥ ६३ ॥

अनाम्स्वरे नोन्तः । १ । ४ । ६४ ।

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्यामवर्ज्जे स्यादौ स्वरे परे नोऽन्तः स्यात् । वारिणी, वारिणः । कर्तृणी, कर्तृणः । प्रियतिसृणः अनामिति किम् ? वारीणाम् । स्वर इति किम् ? हे वारे स्यादावित्येव ? नौम्बुरवं चूर्णम् ॥ ६४ ॥

स्वराच्छौ । १ । ४ । ६५ ।

शौ परे स्वरान्तान्नपुंसकात्परो नोऽन्तः स्यात् । कुण्डानि । स्वरादिति किम् ? चत्वारि ॥ ६५ ॥

धुटां प्राक् । १ । ४ । ६६ ।

स्वरात्परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे धुड्भ्य एव प्राग् नोऽन्तः स्यात् । पयांसि, अतिजरांसि, काष्ठतक्षि । स्वरादित्येव ? गोमन्ति । ॥ ६६ ॥

र्लो वा । १ । ४ । ६७ ।

रलाभ्यां परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे धुड्भ्य एव प्राक् नोऽन्तो वा स्यात् । बहूर्न्जि, बहूर्जि । सुवल्ग्नि, सुवल्गि । र्ल इति किम् ? काष्ठतक्षि । धुटा-मित्येव ? सुफुल्लि ॥ ६७ ॥

घुटि । १ । ४ । ६८ ।

निमित्तविशेषोपादानं विना आपादपरिसमाप्तेर्य-

१. अत्र ' ऋदुदितः " इत्यनेन सूत्रेण नोन्तो भवति । सं० ।

त्कार्यं वक्ष्यते तद् घुटि वेदितव्यम् ॥ ६८ ॥

अचः । १ । ४ । ६९ ।

अञ्चतेर्धातोर्धुडन्तस्य धुटः प्राक् नोन्तो घुटि स्यात् । प्राङ्, अतिप्राङ्, प्राञ्चौ । प्राञ्चि कुलानि ॥ ६९ ॥

ऋदुदितः । १ । ४ । ७० ।

ऋदुदितो धुडन्तस्य घुटि परे धुटः प्राक् स्वरात्परो नोन्तः स्यात् । कुर्व्वन्, विद्वान्, गोमान् । घुटीत्येव ? गोमता ॥ ७० ॥

युजोऽसमासे । १ । ४ । ७१ ।

"युजृंपी योगे" इत्यस्यासमासे धुडन्तस्य धुटः प्राक् नोन्तः स्यात् । युङ्, युञ्जौ । युञ्जि कुलानि । बहुयुङ् । असमास इति किम् ? अश्वयुक् । युज इति किम् ? "युजिं च् समाधौ" । युजमापन्ना मुनयः ॥ ७१ ॥

अनडुहः सौ । १ । ४ । ७२ ।

अनडुहो धुडन्तस्य धुटः प्राक् सौ परे नोन्तः स्यात् । अनड्वान्, प्रियानड्वान् ॥ ७२ ॥

पुंसोः पुमन्स् । १ । ४ । ७३ ।

पुंसोः पुमन्स् घुटि स्यात् । पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः । प्रियपुमान्, प्रियपुमांसि ॥ ७३ ॥

ओत औः । १ । ४ । ७४ ।

ओतो घुटि परे औः स्यात् । गौः, गावौ । द्यौः, द्यावौ । प्रियद्यावौ । ओत इति किम् ? चित्रगुः ॥७४॥

आ अम्शसोऽता । १ । ४ । ७५ ।

ओतोऽम्-शसोरता सह आः स्यात् । गाम् । सुगाम् ।

गाः । द्याम् । अतिद्याम् । द्याः । सुद्याः ॥ ७५ ॥

पथिन्मथिन्नृभुक्षः सौ । १ । ४ । ७६ ।

एषां नान्तानामन्तस्य सौ परे आः स्यात् । पन्थाः, हे पन्थाः ! । मन्थाः, हे मन्थाः । ऋभुक्षाः, हे ऋभुक्षाः! । नान्तनिर्देशादिह न स्यात्–पन्थानमैच्छत् पथीः ॥ ७६ ॥

एः । १ । ४ । ७७ ।

पथ्यादीनां नान्तानामितो घुटि परे आः स्यात् । पन्थाः पन्थानौ, पन्थानः, पन्थानम्, सुपन्थानि कुलानि । मन्थाः ऋभुक्षाः । नान्तनिर्देशादिह न स्यात्–पथ्यौ, पथ्यः ॥७७॥

थोन्थ् । १ । ४ । ७८ ।

पथिन्मथिनोर्नान्तयोस्थस्य घुटि परे न्थ् स्यात् । तथैवोदाहृतम् ॥ ७८ ॥

इन् ङीस्वरे लुक् । १ । ४ । ७९ ।

पथ्यादीनां नान्तानां ङ्यामघुट्स्वरादौ च स्यादौ परे इन् लुक् स्यात् । सुपथी स्त्री कुले वा । पथः । सुमथी स्त्री कुले वा । मथः । अनृभुक्षी सेना कुले वा । ऋभुक्षः ॥ ७९ ॥

वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ । १ । ४ । ८० ।

आमन्त्र्यवृत्तेरुशनसो नलुकौ सौ परे वा स्यानाम् । हे उशनन्!, हे उशन!, हे उशनः! । आमन्त्र्य इति किम् ? उशना ॥ ८० ॥

उतोऽनडुच्चतुरो वः । १ । ४ । ८१ ।

आमन्त्र्यवृत्त्योरनडुच्चतुरोरुतः सौ परे वः स्यात् । हे अनड्वन् ! । हे प्रियचत्वः ! । हे अतिचत्वः ! ॥८१॥

वाः शेषे । १ । ४ । ८२ ।

आमन्त्र्यविहितात्सेरन्यो घुट्शेषस्तस्मिन्परे अनडु-
च्चतुरोऽन्तो वाः स्यात् । अनड्वान्, अनड्वाहौ । प्रियच-
त्वाः, प्रियचत्वारौ । शेष इति किम् ? हे अनड्वन् ! ।
हे प्रियचत्वः ! ॥ ८२ ॥

सख्युरितोऽशावैत् । १ ।४ । ८३ ।

सख्युरिदन्तस्य शिवर्जे शेषे घुटि परे ऐत् स्यात् ।
सखायौ, सखायः, सखायम् । इत इति किम् ? सख्यौ
स्त्रियौ । अशाविति किम् ? अतिसखीनि । शेष इत्येव ?
हे सखे ! ॥ ८३ ॥

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः । १ । ४ । ८४ ।

ऋदन्तादुशनसादेः सख्युरितश्च परस्य शेषस्य सेर्डाः
स्यात् । पिता, अतिपिता, कर्त्ता, उशना, पुरुदंशा, अनेहा
सखा ॥ ८४ ॥

नि दीर्घः । १ । ४ । ८५ ।

शेषे घुटि परे यो नस्तस्मिन् परे स्वरस्य दीर्घः स्यात् ।
राजा, राजानौ, राजानः ,राजानम् । वनानि, कर्तॄणि ।
शेष इत्येव ? हे राजन् ! ॥ ८५ ॥

न्स्महतोः । १ । ४ । । ८६ ।

न्सन्तस्य महतश्च स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घः स्यात् ।
श्रेयान्, श्रेयांसौ । महान्, महान्तौ ॥ ८६ ॥

इन्हन्पूषार्यम्णः शिस्योः । १ । ४ । ८७ ।

इन्नन्तस्य हनादेश्च स्वरस्य शिस्योरेव परयोर्दीर्घः स्यात् । दण्डीनि, स्रग्वीणि, दण्डी, स्रग्वी, भ्रूणहानि, भ्रूणहा, बहुपूषाणि, पूषा, स्वर्यमाणि, अर्यमा । शिस्योरेवेति किम् ? दण्डिनौ, वृत्रहणौ, पूषणौ, अर्यमणौ ।८७।

अपः । १ । ४ । ८८ ।

अपः स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घः स्यात् । आपः, स्वापौ ॥ ८८ ॥

नि वा । १ । ४ । ८९ ।

अपः स्वरस्य नागमे सति घुटि परे दीर्घो वा स्यात् । स्वाम्पि, स्वम्पि । बह्वाम्पि, बह्वम्पि ॥ ८९ ॥

अभ्वादेरत्वसः सौ । १ । ४ । ९० ।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च भ्वादिवर्जस्य शेषे सौ परे दीर्घः स्यात् । भवान्, यवमान्, अप्सराः । गोमन्तम् स्थूलशिरसम् वेच्छन् गोमान् स्थूलशिराः । अभ्वादेरिति किम् ? पिण्डग्रः ॥ ९० ॥

क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि । १ । ४ । ९१ ।

क्रुशो यस्तुन् तस्य शेषे घुटि परे तृच् स्यात्, पुंसि । क्रोष्टा, क्रोष्टारौ । पुंसीति किम् ? कृशक्रोष्टूनि वनानि ॥ ९१ ॥

टादौ स्वरे वा । १ । ४ । ९२ ।

टादौ स्वरादौ परे क्रुशस्तुनस्तृज् वा स्यात्, पुंसि । क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना, क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः ॥ ९२ ॥

स्त्रियाम् ।१।४।९३।

क्रुशः परस्य तुनः स्त्रीवृत्तेस्तृच् स्यात्। निर्निमित्त एव। क्रोष्ट्री, क्रोष्ट्र्यौ, क्रोष्ट्रीभ्याम्। पञ्चक्रोष्टृभीरथैः ॥९३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।१। ३ ॥

॥ अर्हं ॥

॥ अथ द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

त्रि-चतुरस्तिसृ-चतसृ स्यादौ । २ । १ । १ ।

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्यादौ परे स्त्रीवृत्त्योस्त्रिचतुरोर्यथासंख्यं तिसृ चतसृ इत्येतौ स्याताम् । तिस्रः, चतस्रः, तिसृषु, चतसृषु, प्रियतिसा, प्रियचतसा ना । प्रियतिसृ कुलम्, प्रियत्रि कुलम् । स्यादाविति किम् ? प्रियत्रिकः, प्रियचतुष्कः ॥ १ ॥

ऋतो रः स्वरेऽनि । २ । १ । २ ।

तिसृचतसृस्थस्य ऋतः स्वरादौ परे रः स्यात् । अनिनविषयादन्यत्र । तिस्रः, चतस्रः, प्रियतिस्रौ, प्रियचतस्रौ । स्वर इति किम् ? तिसृभिः, चतसृभिः । अनीति किम् ? तिसृणाम्, चतसृणाम् ॥ २ ॥

जराया जरस् वा । २ । १ । ३ ।

स्वरादौ स्यादौ परे जराया जरस् वा स्यात् । जरसौ जरसः । जरे, जराः । अतिजरसौ, अतिजरौ । अतिजरसम्, अतिजरम् कुलम् ॥ ३ ॥

अपोऽद् भे । २ । १ । ४ ।

भादौ स्यादौ परे अपो अद् स्यात् । अद्भिः, स्वद्भ्याम् । भ इति किम् ? अप्सु ॥ ४ ॥

आ रायो व्यञ्जने । २ । १ । ५ ।

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे रैशब्दस्य आः स्यात् । राः,

रासुः, अतिराभ्याम् कुलाभ्याम् । व्यञ्जन इति किम् ? रायः ॥ ५ ॥

युष्मदस्मदोः । २ । १ । ६ ।

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे युष्मदस्मदोराः स्यात् । त्वाम्, माम्, अतित्वाम्, अतिमाम्, युष्मासु. अस्मासु ॥ ६ ॥

टाङ्योसि यः । २ । १ । ७ ।

टाङ्योस्सु परेषु युष्मदस्मदोर्यः स्यात् । त्वया, मया, अतियुवया, अत्यावया, त्वयि, मयि, युवयोः, आवयोः । टाङ्योसीति किम् ? त्वत् । मत् ॥ ७ ॥

शेषे लुक् । २ । १ । ८ ।

यस्मिन्नायौ कृतौ ततोऽन्यः शेषः, तस्मिन् स्यादौ परे युष्मदस्मदोर्लुक् स्यात् । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, अतित्वत् अतिमत्, शेष इति किम् ? त्वयि । मयि ॥ ८ ॥

मोर्वा । २ । १ । ९ ।

शेषे स्यादौ परे युष्मदस्मदोर्मोर्लुग् वा स्यात् । युवाम् युष्मान्वा आवाम् अस्मान्वा आचक्षाणेभ्यो णिचि क्विपि च लुकि च । युष्मभ्यम्, युषभ्यम् । अस्मभ्यम्, असभ्यम् ॥ ९ ॥

मन्तस्य युवावौ द्वयोः । २ । १ । १० ।

द्व्यर्थवृत्त्योर्युष्मदस्मदोर्मान्तावयवस्य स्यादौ परे यथासंख्यं युव आव इत्येतौ स्याताम् । युवाम्, आवाम्, अतियुवाम्, अत्यावाम्, अतियुवासु, अत्यावासु, मन्तस्येति किम् ? युवयोः । आवयोरित्यत्र दस्य यत्वं यथा स्यात् । स्यादावित्येव ? युवयोः पुत्रो युष्मत्पुत्रः ॥१०॥

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् । २ । १ । ११ ।

स्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परयोरेकार्थवृत्त्योर्युष्मदस्मदोर्मान्तावयवस्य यथासंख्यं त्व म इत्येतौ स्याताम्। त्वाम्, माम्, अतित्वाम्, अतिमाम्, अतित्वासु, अतिमासु, त्वदीयः, मदीयः, त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः। प्रत्ययोत्तरपदे चेति किम्? अधियुष्मद्, अध्यस्मद्। एकस्मिन्निति किम्? युष्माकम्, अस्माकम् ॥ ११ ॥

त्वमहं सिना प्राक्चाकः । २ । १ । १२ ।

सिना सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं त्वमहमौ स्याताम्। तौ चाक्प्रसङ्गेऽकः प्रागेव । त्वम्, अहम्, अतित्वम्, अत्यहम् । प्राक्चाक इति किम् ? त्वकम्, अहकम् ॥१२॥

यूयं वयं जसा । २ । १ । १३ ।

जसा सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं यूयम् वयमौ स्याताम् । यूयम्, वयम्, प्रिययूयम्, प्रियवयम् । प्राक्चाक इत्येव ? यूयकम् । वयकम् ॥ १३ ॥

तुभ्यं मह्यं ङ्या । २ । १ । १४ ।

ङ्या सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं तुभ्यम् मह्यमौ स्याताम्। तुभ्यम्, मह्यम्, प्रियतुभ्यम्, प्रियमह्यम् । प्राक्चाक इत्येव ? तुभ्यकम्, मह्यकम् ॥ १४ ॥

तव मम ङसा । २ । १ । १५ ।

ङसा सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं तव ममौ स्याताम् । तव, मम, प्रियतव, प्रियमम, प्राक्चाक इत्येव ? तवक, ममक ॥ १५ ॥

अमौ मः । २ । १ । १६ ।

युष्मदस्मद्भ्याम् परयोरम् औ इत्येतयोर्मं इति स्यात्। त्वाम्, माम्, अतित्वाम्, अतिमाम्, युवाम्, आवाम्, अतियुवाम्, अत्यावाम् ॥ १६ ॥

शसो नः । २ । १ । १७ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो न इति स्यात्। युष्मान्, अस्मान्, प्रियत्वान्, प्रियमान् ॥ १७ ॥

अभ्यम् भ्यसः । २ । १ । १८ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य चतुर्थीभ्यसोऽभ्यं स्यात्। युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्, अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम् ॥ १८ ॥

ङसेश्चाद् । २ । १ । १९ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसेः पञ्चमीभ्यसश्च अद् इति स्यात्। त्वद्, मद्, अतियुवद्, अत्यावद्, युष्मद्, अस्मद्, अतित्वद्, अतिमद् ॥ १९ ॥

आम आकम् । २ । १ । २० ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य आम आकं स्यात्। युष्माकम्, अस्माकम्, अतियुवाकम्, अत्यावाकम्, युष्मानस्मान् वाऽऽचक्षाणानां युष्माकम्, अस्माकम् ॥ २० ॥

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे । २ । १ । २१ ।

बहुत्वविषयया समविभक्त्या सह पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं वस्नसौ वा स्याताम्। तच्चेत्पदं युष्मदस्मदी चैकस्मिन् वाक्ये स्तः। अन्वादेशे नित्यं विधानादिह विकल्पः। एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि। धर्म्मो वो रक्षतु, धर्म्मो नो रक्षतु, धर्म्मो युष्मान् रक्षतु, धर्म्मोऽस्मान् रक्षतु।

एवं चतुर्थी-षष्ठीभ्यामपि। पदादिति किम्? युष्मान् पातु। युग्विभक्त्येति किम्? तीर्थं यूयं यात। एकवाक्य इति किम्? अतियुष्मान् पश्य, ओदनं पचत, युष्माकं भविष्यति ॥ २१ ॥

द्वित्वे वाम्नौ। २। १। २२।

पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्द्वित्वविषयया युग्विभक्त्या सह यथासंख्यं वाम् नौ इत्येतौ वा स्याताम्। एकवाक्ये। धर्म्मो वां पातु, धर्म्मो युवां पातु, धर्म्मो नौ पातु, धर्म्म आवां पातु, एवं चतुर्थीषष्ठीभ्यामपि ॥ २२ ॥

ङेङसा ते मे। २। १। २३।

ङेङस्भ्यां सह पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतौ वा स्याताम्। एकवाक्ये। धर्मस्ते दीयते, धर्म्मस्तुभ्यं दीयते, धर्म्मो मे दीयते, धर्म्मो मह्यं दीयते, धर्म्मस्ते स्वम्, धर्म्मस्तव स्वम् धर्म्मो मे स्वम्, धर्म्मो मम स्वम् ॥ २३ ॥

अमा त्वा मा। २। १। २४।

अमा सह पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं त्वा मा इत्येतौ वा स्याताम्। एकवाक्ये। धर्म्मस्त्वा पातु, धर्म्मस्त्वां पातु, धर्म्मो मा पातु, धर्म्मो मां पातु ॥ २४ ॥

असदिवामन्त्र्यं पूर्वम्। २। १। २५।

आमन्त्र्यार्थं पदं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमसदिव स्यात्। जना युष्मान् पातु धर्म्मः, साधू युवां पातु धर्म्मः, साधो त्वां पातु तपः। पूर्वमिति किम्? मयैतत्सर्व्वमाख्यातं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ॥ २५ ॥

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये । २ । १ । २६ ।

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तमामन्त्र्यार्थं विशेष्यवा-च्यामन्त्र्ये पदे ऽर्थात् तद्विशेषणे परेऽसदिव वा स्यात् । जिनाः ! शरण्या युष्मान् शरणं प्रपद्ये, जिनाः ! शरण्या वः शरणं प्रपद्ये । जिनाः ! शरण्या अस्मान् रक्षत, जिनाः ! शरण्या नो रक्षत । जसिति किम् ? साधो ! सुविहित ! वोऽथो शरणं प्रपद्ये, साधो ! सुविहित ! नोऽथो रक्ष । विशेष्यमिति किम् ? शरण्याः साधवो ! युष्मान् शरणं प्रपद्ये । आमन्त्र्य इति किम् ? आचार्या युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये । अर्थात् तद्विशेषणभूत इति किम् ? आचार्या उपाध्याया युष्मान् शरणं प्रपद्ये ॥ २६ ॥

नान्यत् । २ । १ । २७ ।

युष्मदस्मद्भ्याम् पूर्वं जसन्तादन्यदामन्त्र्यं विशेष्य-मामन्त्र्ये तद्विशेषणे परेऽसदिव न स्यात् । साधो सुवि-हित! त्वा शरणं प्रपद्ये । साधो सुविहित! मा रक्ष ॥२७॥

पादाद्योः । २ । १ । २८ ।

नियतपरिमाणमात्राक्षरपिण्डः पादः । पदात् परयोः पादस्यादिस्थयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसादिर्न स्यात् ।

"वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥"

पादाद्योरिति किम् ?

"पान्तु वो देशनाकाले जैनेन्द्रा दशनांशवः ।
भवकूपपतज्जन्तुजातोद्धरणरज्जवः ॥ २ ॥" ॥ २८ ॥

चाहहवैवयोगे । २ । १ । २९ ।

एभिर्योगे पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसादिर्न स्यात् ।

ज्ञानं युष्मांश्च रक्षतु । एवं अह-ह-वा-एवैरप्युदाहार्यम् । योग इति किम् ? ज्ञानञ्च शीलञ्च ते स्वम् ॥ २९ ॥

दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् । २ । १ । ३० ।

दृशिना समानार्थैश्चिन्तार्थैर्धातुभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वसूनसादिर्न स्यात् । जनो युष्मान् सन्दृश्यागतः, जनोऽस्मान् सन्दृश्यागतः । जनो युवां समीक्ष्यागतः । जन आवां समीक्ष्यागतः । जनस्त्वामपेक्षते, जनो मामपेक्षते, सर्वत्र मनसा चिन्तनं दृश्यर्थानामर्थः । दृश्यर्थैरिति किम् । जनो वो मन्यते । चिन्तायामिति किम् ? जनो वः पश्यति ॥ ३० ॥

नित्यमन्वादेशे । २ । १ । ३१ ।

किञ्चिद्विधातुं कथितस्य पुनरन्यद्विधातुं कथनमन्वादेशः । तस्मिन् विषये पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसादिर्नित्यं स्यात् । यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति, वयं विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति. धनवांस्त्वमथो त्वा लोको मानयति, धनवानहमथो मा लोको मानयति ।३१॥

सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा । २ । १ । ३२।

विद्यमानपूर्वपदात् प्रथमान्तात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे वस्नसादिर्वा स्यात् । यूयं विनीतास्तद् गुरवो वो मानयन्ति, तद् गुरवो युष्मान् मानयन्ति । वयं विनीतास्तद् गुरवो नो मानयन्ति, तद् गुरवो ऽस्मान् मानयन्ति । युवां सुशीलौ तज्ज्ञानं वां दीयते,तज्ज्ञानं युवाभ्यां दीयते । आवां सुशीलौ तज्ज्ञानं नौ दीयते, तज्ज्ञानमावाभ्यां दीयते ॥ ३२ ॥

त्यदामेनदेतदो द्वितीया-टौस्यवृत्त्यन्ते । २ । १ । ३३ ।

त्यदादीनामेतदो द्वितीयायां टायामोसि च परेऽन्वादेशे एनद् स्यात् । न तु वृत्त्यन्ते । उद्दिष्टमेतदध्ययनमथो एनदनुजानीत, एतकं साधुमावश्यकमध्यापय अथो एनमेव सूत्राणि । अत्र साकः । एतेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोः शोभनं शीलमथो एनयोर्महती कीर्तिः । त्यदामिति किम् ? संज्ञायामेतदं संगृहाण अथो एतदमध्यापय । अवृत्त्यन्त इति किम् ? अथो परमैतं पश्य ॥ ३३ ॥

इदमः । २ । १ । ३४ ।

त्यदादेरिदमो द्वितीया-टौसि परेऽन्वादेशे एनत् स्यात् । अवृत्त्यन्ते । उद्दिष्टमिदमध्ययनमथो एनदनुजानीत । अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोः शोभनं शीलं अथो एनयोर्महती कीर्तिः ॥ ३४ ॥

अद्व्यञ्जने । २ । १ । ३५ ।

त्यदादेरिदमो व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽन्वादेशे अः स्यात् । अवृत्त्यन्ते । इमकाभ्यां शैक्षकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । इमकेषु अथो एषु । अनगिति वक्ष्यमाणादिह साकोऽपि विधिः ॥ ३५ ॥

अनक् । २ । १ । ३६ ।

त्यदादेर्व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽग्वर्जं इदम् अः स्यात् । आभ्याम्, आभिः, एषु, आसु । अनगिति किम् ? इमकाभ्याम् । त्यदामित्येव ? अतीदंभ्याम् ॥ ३६ ॥

टौस्यनः । २ । १ । ३७ ।

त्यदां टायामोसि च परेऽनक इदमोऽनः स्यात्। अनेन, अनया, अनयोः, अनयोः । त्यदामित्येव ? प्रियेद्मा । अनक इत्येव ? इमकेन ॥ ३७ ॥

अयमियम् पुंस्त्रियोः सौ । २ । १ । ३८ ।

त्यदां सौ परे इदमः पुंस्त्रियोर्यथासंख्यमयमियमौ स्याताम् । अयं ना । इयं स्त्री । त्यदामित्येव ? अतीदं ना स्त्री वा ॥ ३८ ॥

दो मः स्यादौ । २ । १ । ३९ ।

त्यदां स्यादौ परे इदमो दो मः स्यात् । इमौ, परमेमौ इमकाभ्याम् । त्यदामित्येव ।प्रियेदमौ ॥ ३९ ॥

किमः कस्तसादौ च । २ । १ । ४० ।

त्यदां स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे किमः कः स्यात् । कः, साकोऽपि कः । कदा, कर्हि । तसादौ चेति किम् ? किन्तराम् । त्यदामित्येव ? प्रियकिमौ ॥ ४० ॥

आद्वेरः । २ । १ । ४१ ।

द्विशब्दमभिव्याप्य त्यदां स्यादौ तसादौ च परे अः स्यात् । स्यः, त्यौ, द्वौ, ततः । त्यदामित्येव ? अतितदौ ॥ ४१ ॥

तः सौ सः । २ । १ । ४२ ।

आद्वेस्त्यदां सौ परे तः सः स्यात् । स्यः, स्या, सः, सा, एषा । त्यदामित्येव ? प्रियत्यत् ॥ ४२ ॥

अदसो दः सेस्तु डौ । २ । १ । ४३ ।

त्यदां सौ परे अदसो दः सः स्यात्। सेस्तुडौ । असौ,

असकौ, हे असौ! हे असकौ! त्यदामित्येव ? अत्यदाः ॥ ४३ ॥

असुको वाऽकि। २। १। ४४।

त्यदां सौ परे अदसोऽकि सत्यसुको वा स्यात्। असुकः, असकौ, हे असुक! हे असकौ! ॥ ४४ ॥

मोऽवर्णस्य ।२।१।४५।

अवर्णान्तस्य त्यदामदसो दो मः स्यात्। अमू नरौ स्त्रियौ कुले वा। अमी, अमूदृशः। अवर्णस्येति किम्? अदः कुलम् ॥ ४५ ॥

वाद्रौ। २। १। ४६।

अदसोऽद्र्यावन्ते सति दोम्वा स्यात्। अदमुयङ्, अमुद्र्यङ्, अमुमुयङ्, अदद्र्यङ् ॥ ४६ ॥

मादुवर्णोऽनु। २। १। ४७।

अदसो मः परस्य वर्णस्य उवर्णः स्यात्। अनु–पश्चात्कार्यान्तरेभ्यः। अमुम्, अमू, अमुमुयङ्। अन्विति किम्? अमुष्मै, अमुष्मिन् ॥ ४७ ॥

प्रागिनात्। २। १। ४८।

अदसो मः परस्य वर्णस्येनादेशात् प्राक् उवर्णः स्यात्। अमुना। इनादिति किम्? अमुया ॥ ४८ ॥

बहुष्वेरीः। २। १। ४९।

बह्वर्थवृत्तेरदसो मः परस्य एत ईः स्यात्। अमी, अमीषु। एरिति किम्? अमूः स्त्रियः। मादित्येव? अमुके ॥ ४९ ॥

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये । २ । १ । ५० ।

धातोरिवर्णोवर्णयोः स्वरादौ प्रत्यये परे यथासंख्य-मियुवौ स्याताम् । नियौ, लुवौ, अधीयते, लुलुवुः । प्रत्यये इति किम् ? न्यर्थः, ल्वर्थः, नयनम्, नायक इत्यादौ परत्वाद् गुण–वृद्धी ॥ ५० ॥

इणः । २ । १ । ५१ ।

इणो धातोःस्वरादौप्रत्यये परे इय् स्यात् । यापवादः । ईयतुः ईयुः ॥ ५१ ॥

संयोगात् । २ । १ । ५२ ।

धातोरिवर्णोवर्णयोः संयोगात्परयोः स्वरादौ प्रत्यये परे इयुवौ स्याताम् । यवक्रियौ, कटप्रुवौ, शिश्रियुः ॥५२॥

भ्रूश्नोः । २ । १ । ५३ ।

भ्रूश्नोरुवर्णस्य संयोगात् परस्य स्वरादौ प्रत्यये परे उव् स्यात् । भ्रुवौ, आप्नुवन्ति । संयोगादित्येव? चिन्व-न्ति ॥ ५३ ॥

स्त्रियाः । २ । १ । ५४ ।

स्त्रिया इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इय् स्यात् । स्त्रियौ । अतिस्त्रियौ ॥ ५४ ॥

वाम्शसि । २ । १ । ५५ ।

स्त्रिया इवर्णस्याम्शसोः परयोरिय् वा स्यात् । स्त्रियं, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः ॥ ५५ ॥

योऽनेकस्वरस्य । २ । १ । ५६ ।

अनेकस्वरस्य धातोरिवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे यः स्यात् । चिच्युः, निन्युः । पतिमिच्छति पत्यि ॥ ५६ ॥

स्यादौ वः । २ । १ । ५७ ।

अनेकस्वरस्य धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे वः स्यात् । वसुमिच्छन्तौ वस्वौ । स्यादाविति किम्? लुलुवुः ॥५७॥

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ । २ । १ । ५८ ।

क्विबन्तेनैव या वृत्तिः समासस्तस्याः सुधीशब्दादन्यस्याः सम्बन्धिनो धातोरिवर्णोवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे तौ य व इत्येतौ स्याताम् । उन्न्यौ, ग्रामण्यौ, सुल्वः, खलप्वः । क्विबिति किम्? परमौ नियौ परमनियौ । वृत्तेरिति किम्? नियौ कुलस्य । असुधिय इति किम्? सुधियः ॥ ५८ ॥

दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः । २ । १ । ५९

दृनादिभिः सह या क्विब्वृत्तिस्तत्सम्बन्धिन एव भुवो धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे वः स्यात् । दृन्भ्वौ, पुनर्भ्वौ, वर्षाभ्वः, कारभ्वः । दृनादिभिरिति किम्? प्रतिभुवौ ॥ ५९ ॥

ण-षमसत्परे स्यादिविधौ च । २ । १ । ६० ।

इतः सूत्रादारभ्य यत्परं कार्यं विधास्यते तस्मिन् स्याद्यधिकारविहिते च पूर्वस्मिन्नपि कर्त्तव्ये णत्वं षत्वं चासदसिद्धं स्यात् । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोश्च ण-षयोः परे षे णोऽसन् । पूष्णः, तक्ष्णः, पिपठीः, अर्वाणौ, सर्प्पींषि । असत्पर इत्यधिकारो "रात्सः" इति यावत् । स्यादिविधौ चेति तु "नोम्यादिभ्यः" इति ॥ ६० ॥

क्तादेशोऽषि । २ । १ । ६१ ।

केनोपलक्षितस्य तस्यादेशः षादन्यस्मिन् परे पूर्वस्मिंश्च

स्यादिविधावसन् स्यात्। क्षामिमान्, लून्युः। अषीति किम्? धृक्वणः॥ ६१॥

षढोः कस्सि। २। १। ६२।

से परे ष-ढोः कः स्यात्। पेक्ष्यति, लेक्ष्यति॥ ६२॥

भ्वादेर्नामिनो दीर्घो र्वोर्व्यञ्जने। २। १। ६३।

भ्वादेर्धातोर्यौ र-वौ तयोः परयोस्तस्यैव नामिनो दीर्घः स्याद् व्यञ्जने। हूर्च्छा, आस्तीर्णम्, दीव्यति। भ्वादेरिति किम्? कुर्कुरीयति, दिव्यति॥ ६३॥

पदान्ते। २। १। ६४।

पदान्तस्थयोर्भ्वादेर्वोः परयोर्भ्वादेर्नामिनो दीर्घः स्यात्। गोः, गीरर्थः। पदान्त इति किम्? गिरः। लुवः॥६४॥

न यि तद्धिते। २। १। ६५।

यादौ तद्धिते परे यौ वौ तयोः परयोर्नामिनो दीर्घो न स्यात्। धुर्यः। यीति किम्? गीर्वत्। तद्धित इति किम्? गीर्यति, गीर्यते॥ ६५॥

कुरुच्छुरः। २। १। ६६।

कुरुच्छुरोर्नामिनो रे परे दीर्घो न स्यात्। कुर्यात्, छुर्यात्। कुर्विवत्युकारः किम्? कुरत्शब्दे-कूर्यात्॥६६॥

मो नो म्वोश्च। २। १। ६७।

मन्तस्य धातोरन्तस्य पदान्तस्थस्य म्वोश्च परयोर्नः स्यात्। प्रशान्, प्रशान्भ्याम्, जङ्गन्मि, जङ्गन्वः॥ ६७॥

स्रंस्-ध्वंस्-क्वस्सनडुहो दः। २। १। ६८।

स्रंसु-ध्वंसोः क्वस्प्रत्ययान्तस्य च सन्तस्य अनडुहश्च पदान्तस्थस्य दः स्यात्। उखास्रद्, पर्णध्वद्, विद्वत् कुलम्।

स्वनडुद् । क्वस्सिति द्विसकारपाठादिह माभूत्—विद्वान् ॥ ६८ ॥

ऋत्विज्-दिश्-दृश्-स्पृश्-स्रज्-दधृषुष्णिहो गः ।२।१।६९।

एषां पदान्तस्थानां गः स्यात् । ऋत्विग्, दिग्, दृग्, अन्यादृग्, घृतस्पृग्, स्रग्, दधृग्, उष्णिग् ॥ ६९ ॥

नशो वा । २ । १ । ७० ।

नशः पदान्ते ग् वा स्यात् । जीवनग्, जीवनड् ॥७०॥

युजञ्च-क्रुञ्चो नो ङः । २ । १ । ७१ ।

एषां नस्य पदान्ते ङ् स्यात् । युङ्, प्राङ्, क्रुङ् ॥ ७१ ॥

सोरुः । २ । १ । ७२ ।

पदान्ते सोरुः स्यात् । आशीः, वायुः ॥ ७२ ॥

सजुषः । २ । १ । ७३ ।

पदान्ते सजुषो रुः स्यात् । सजूः, सजूर्वत् ॥ ७३ ॥

अह्नः । २ । १ । ७४ ।

अह्नः पदान्ते रुः स्यात् । हे दीर्घाहो निदाघ ! दीर्घाहा निदाघः ॥७४॥

रो लुप्यरि । २ । १ । ७५ ।

अरेफे परे पदान्ते अह्नो लुपि सत्यां रः स्यात् । अहरधीते, अहर्दत्ते । लुपीति किम् ? हे दीर्घाहोऽत्र । अरीति किम् ? अहोरूपम् ॥ ७५ ॥

धुटस्तृतीयः । २ । १ । ७६ ।

पदान्ते धुटां तृतीयः स्यात् । वाग्, वाग्भिः, अज्भिः ॥७६॥

ग-ड-द-बादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये । २ । १ । ७७ ।

गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्य धातुरूपशब्दावयवस्यादेश्चतुर्थः स्यात् । पदान्ते सादौ ध्वादौ च प्रत्यये । पर्णघुट्, तुण्डिभमाचक्षाणः तुण्ढिप् । एवं गर्द्धप्, घर्म्मभुत्, निघोक्ष्यते, न्यघूढ्वम्, धोक्ष्यते, अधुग्ध्वम्, भोत्स्यते, अभुद्ध्वम् । गडदबादेरिति किम् ? अजझप् । एकस्वरस्येति किम् ? दामलिट् ॥ ७७ ॥

धागस्त-थोश्च । २ । १ । ७८ ।

धागश्चतुर्थान्तस्य दादेरादेर्दस्य तथोः सध्वोश्च प्रत्यययोः परयोश्चतुर्थः स्यात् । धत्तः, धत्थः, धत्से, धद्ध्वे । तथोश्चेति किम् ? दध्वः । चतुर्थान्तस्येत्येव ? दधाति ॥७८॥

अधश्चतुर्थात् तथोर्धः । २ । १ । ७९ ।

चतुर्थात्परयोर्धारूपवर्ज्जाद्धातोर्विहितयोस्तथोर्धः स्यात् । अदुग्ध, अदुग्धाः । अलब्ध, अलब्धाः । अध इति किम् ? धत्तः, धत्थः । विहितविशेषणं किम् ? ज्ञानभुत्त्वम् ॥७९॥

र्नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः ।२।१।८०।

रान्तान्नाम्यन्ताच्च धातोः परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां धो ढः स्यात् । तुष्टुढ्वे, अतीढ्वम्, चेषीढ्वम्, तीर्षीढ्वम् । र्नाम्यन्तादिति किम् ? अपग्ध्वम्, आसिध्वम् ॥ ८० ॥

हान्तस्थाञ्ञीड्भ्यां वा ।२।१।८१।

हादन्तस्थायाश्च पराञ्ञेरिटश्च परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां धो ढ् वा स्यात् । अग्राहिढ्वम्, अग्राहिध्वम्,

ग्राहिषीढ्वम्, ग्राहिषीध्वम्। अनायिढ्वम्, अनायिध्वम्। नायिषीढ्वम्, नायिषीध्वम्। अकारिढ्वम्, अकारिध्वम्। अलाविढ्वम्, अलाविध्वम्। जगृहिध्वे, जगृहिढ्वे। आयिढ्वम्, आयिध्वम्। हान्तस्थादिति किम्? घानिषीध्वम्, आसिषीध्वम् ॥ ८१ ॥

हो धुट्-पदान्ते । २ । १ । ८२ ।

धुटि प्रत्यये पदान्ते च हो ढ् स्यात्। लेढा, मधुलिट्, गुडलिण्मान्। धुट्पदान्त इति किम्? मधुलिहौ ॥ ८२ ॥

भ्वादेर्दादेर्घः । २ । १ । ८३ ।

भ्वादेर्धातोर्यो दादिरवयवस्तस्य हो धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च घः स्यात्। दोग्धा, धोक्ष्यति, अधोक्, गोधुक्। भ्वादेरिति किम्? दामलिट् ॥ ८३ ॥

मुह-द्रुह-ष्णुह-ष्णिहो वा । २ । १ । ८४ ।

एषां हो धुटि प्रत्यये पदान्ते च घ् वा स्यात्। मोग्धा मोढा। उन्मुक् उन्मुट्। द्रोग्धा द्रोढा। मित्रध्रुक्। मित्रध्रुट्। स्नोग्धा स्नोढा। उत्स्नुट् उत्स्नुक्। स्नेग्धा स्नेढा। चेलस्निक् चेलस्निट् ॥ ८४ ॥

नहाहोर्ध-तौ । २ । १ । ८५ ।

नहेर्ब्रूस्थानादहश्च धातोर्हो धुटि प्रत्यये पदान्ते च यथासंख्यं ध-तौ स्याताम्। नद्धा, उपानद्भ्याम्, आत्थ ॥८५॥

च-जः क-गम् । २ । १ । ८६ ।

धुटि प्रत्यये पदान्ते च च-जोः क-गौ स्याताम्। वक्ता, वाक्, त्यक्ता, अर्द्धभाक् ॥ ८६ ॥

यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-व्रश्च-परिव्राजः शः षः । २ । १ । ८७ ।

यजादीनां धातूनां च–जोः शस्य च धुटि प्रत्यये पदान्ते च षः स्यात् । यष्टा, देवेट्, स्रष्टा, तीर्थसृट्, मार्ष्टा, कंसपरिमृट्, राष्टिः, सम्राट्, भ्राष्टिः, विभ्राट्, भ्रष्टा, धानाभृट्, व्रष्टा, मूलवृट्, परिव्राट्, लेष्टा, प्रष्टा, शब्दप्राट् । यजादिसाहचर्याच्छोऽपि धातोरेव स्यात् । इह मा भूत् निजुभ्याम् । यज इत्येव ? वृक्षवृश्चमाचष्टे वृक्षवृ ॥८७॥

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् । २ । १ । ८८ ।

धुट्प्रत्यये पदान्ते च संयोगादिस्थयोः स्कोर्लुक् स्यात् । लग्नः, साधुलक्, वृक्णः, मूलवृट्, तष्टः, काष्ठतट् ॥ ८८ ॥

पदस्य । २ । १ । ८९ ॥

पदस्य संयोगान्तस्य लुक् स्यात् । पुमान्, पुंभिः, महान् । पदस्येति किम् ? स्कन्त्वा ॥८९॥

रात्सः । २ । १ । ९० ।

पदस्य संयोगान्तस्य यो रस्ततः परस्य सस्यैव लुक्, स्यात् । चिकीः, कटचिकीः । स एवेति किम् ? ऊर्क्, न्यमार्ट् ९०

नाम्नो नोऽनह्नः । २ । १ । ९१ ।

पदान्ते नाम्नो नस्य लुक् स्यात् । स चेदह्नो न स्यात् । राजा, राजपुरुषः । अनह्न इति किम् ? अहरेति ॥ ९१ ॥

नाऽऽमन्त्र्ये । २ । १ । ९२ ।

आमन्त्र्यार्थस्य नाम्नो नस्य लुक् न स्यात् । हे राजन् ! ॥९२॥

क्लीबे वा । २ । १ । ९३ ।

आमन्त्र्यार्थस्य नाम्नः क्लीबे नस्य लुग्वा स्यात् ।

हे दाम !, हे दामन् ! ॥ ९३ ॥

मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्गान् मतोर्मो वः ।२।१।९४।

मावर्णौ प्रत्येकमन्तोपान्तौ यस्य तस्मात् पञ्चमवर्ज-वर्गान्ताच्च नाम्नः परस्य मतोर्मो वः स्यात् । किंवान्, शमीवान्, वृक्षवान्, मालावान्, अहर्वान्, भास्वान्, मरुत्वान् ॥ ९४ ॥

नाम्नि । २ । १ । ९५ ।

संज्ञायां मतोर्मो वः स्यात् । अहीवती मुनीवती नद्यौ ॥ ९५ ॥

चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् ।२।१।९६।

एते मत्वन्ताः संज्ञायां निपात्यन्ते । चर्मण्वती नाम नदी । अष्ठीवान् जानुः, चक्रीवान् खरः, कक्षीवान् ऋषिः, रुमण्वान् गिरिः ॥ ९६ ॥

उदन्वानब्धौ च । २ । १ । ९७ ।

अब्धौ जलाधारे नाम्नि च मतौ उदन्वान्निपात्यते । उदन्वान् घटः, उदन्वान् समुद्रः, ऋषि आश्रमश्च ॥९७॥

राजन्वान् सुराज्ञि । २ । १ । ९८ ।

सुराजकेऽर्थे राजन्वान् मतौ निपात्यते । राजन्वान् देशः, राजन्वत्यः प्रजाः ॥ ९८ ॥

नोर्म्यादिभ्यः । २ । १ । ९९ ।

ऊर्म्यादिभ्यो मतोर्मो वो न स्यात् । ऊर्म्मिमान्, दल्मिमान् इत्यादि ॥ ९९ ॥

मास-निशासनस्य शसादौ लुग्वा । २ । १ ।१०० ।

शसादौ स्यादावेषां लुग्वा स्यात् । मासः मासान् ।

निशः निशाः । आसनि आसने ॥ १०० ॥

दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्छकन् वा । २ । १ । १०१ ।

शसादौ स्यादौ दन्तादीनां यथासंख्यं दत् इत्यादयो वा स्युः । दतः, दन्तान् । पदः, पादान् । नसा, नासिकया । हृदि, हृदये । अस्ना, असृजा । यूष्णा, यूषेण । उद्ना, उदकेन । दोष्णा, दोषा । यक्ना, यकृता । शक्ना, शकृता ॥१०१॥

यस्वरे पादः पदणि-क्य-घुटि । २ । १ । १०२ ।

णि-क्य-घुड्वर्जे यादौ स्वरादौ च प्रत्यये पादन्तस्य पद् स्यात् । वैयाघ्रपद्यः, द्विपदः पश्य । पादयतेः क्विपि ? पाद् । पदी कुले । यस्वर इति किम् ? द्विपाद्भ्याम् । अणिक्यघुटीति किम् ? पादयति । व्याघ्रपाद्यति, द्विपादौ ।

उदच उदीच् । २ । १ । १०३ ।

अणिक्यघुटि यस्वरे उदच उदीच् स्यात् । उदीच्यः, उदीची । अणिक्यघुटीत्येव ? उदयति, उदच्यति, उदञ्चः, उदच इति किम् ? नि मा भूत्, उदञ्चा, उदञ्चे ॥ १०३ ॥

अच्च् प्राग दीर्घश्च । २ । १ । १०४ ।

अणिक्यघुटि यस्वरादौ प्रत्ययेऽच्च् चः स्यात्, प्राक्स्वरस्य दीर्घः । प्राच्यः, दधीचा । अणिक्यघुटीत्येव ? दध्ययति, दध्यच्यति, दध्यञ्चः । अचिति किम् ? नि मा भूतः-साध्वञ्चा ॥ १०४ ॥

क्वसुष्मतौ च । २ । १ । १०५ ।

अणिक्यघुटि यस्वरे मतौ च प्रत्यये क्वस् उष् स्यात् ।

विदुष्यः, विदुषा, विदुष्मान्। अणिक्यघुटीत्येव ? विद्व-यति, विद्वस्यति, विद्वांसः ॥ १०५ ॥

श्वन्-युवन्-मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उः।२।१।१०६।

ङ्यां स्याद्यघुट्स्वरे च श्वनादीनां व उः स्यात्। शुनी, शुनः । अतियूनी, यूनः । मघोनी, मघोनः । ङीस्याद्यघुट्-स्वर इति किम् ? शौवनम्, यौवनम्, माघवनम् ॥१०६॥

लुगातोऽनापः । २ । १ । १०७ ।

आप्वर्जस्यातो ङीस्याद्यघुट्स्वरे लुक् स्यात्। कीलालपः। हाहे देहि । अनाप इति किम् ? शालाः ॥ १०७ ॥

अनोऽस्य । २ । १ । १०८ ।

ङीस्याद्यघुट्स्वरेऽनोऽस्य लुक् स्यात् । राज्ञी, राज्ञः । ॥ १०८ ॥

ईङौ वा । १ । २ । १०९ ।

इकारे ङौ च परेऽनोऽस्य लुग्वा स्यात् । साम्नी, सामनी । राज्ञि, राजनि ॥ १०९ ॥

षादि--हन्--धृतराज्ञोऽणि । २ । १ । ११० ।

षादेरनो हनो धृतराज्ञश्चातोऽणि प्रत्यये लुक् स्यात् । औक्ष्णः, ताक्ष्णः, भ्रौणघ्नः, धार्त्तराज्ञः ॥ ११० ॥

न व--मन्तसंयोगात् । २ । १ । १११ ।

वान्तान्मान्ताच्च संयोगात्परस्यानोऽस्य लुग्न स्यात् । पर्वणा, कर्मणी ॥ १११ ॥

हनो ह्नो घ्नः । २ । १ । ११२ ।

हन्तेर्ह्नो घ्नः स्यात् । भ्रूणघ्नी, घ्नन्ति । ह्न इति किम् ? वृत्रहणौ ॥११२॥

लुगस्यादेत्यपदे । २ । १ । ११३ ।

अपदादावकारे एकारे च परेऽस्य लुक् स्यात् । सः, पचन्ति, पचे । अपद इति किम् ? दण्डाग्रम् ॥११३॥

डित्यन्त्यस्वरादेः । २ । १ । ११४ ।

स्वराणां योऽन्त्यस्वरस्तदादेः शब्दस्य डिति परे लुक् स्यात् । मुनौ, साधौ, पितुः ॥ ११४ ॥

अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्योः । २ । १ । ११५ ।

अश्नावर्जादवर्णात् परस्यातुः स्थानेऽन्तो वा स्यात्, ई-ङ्योः । तुदन्ती, तुदती कुले स्त्री वा । एवं-भान्ती, भाती । अवर्णादिति किम् ? अदती । अश्न इति किम् ? लुनती ॥ ११५ ॥

श्यशवः । २ । १ । ११६ ।

श्याच्छवश्च परस्याऽतुरीङ्योः परयोरन्त इत्यादेशः स्यात् ॥ दीव्यन्ती, पचन्ती ॥११६॥

दिव औः सौ । २ । १ । ११७ ।

दिवः सौ परे औः स्यात् । द्यौः ॥११७॥

उः पदान्तेऽनूत् । २ । १ ११८ ।

पदान्तस्य दिव उः स्यात् । अनूत्, स तु दीर्घो न स्यात् । द्युभ्याम्, द्युषु । पदान्त इति किम् ? दिवि । अनूदिति किम् ? द्यूभवति ११८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ । १ ॥

द्वितीयः पादः

क्रियाहेतुः कारकम् । २ । २ । १ ।

क्रियाया निमित्तं कर्त्रादि कारकं स्यात् । करोतीति कारकमिति अन्वर्थाश्रयणाच्च निमित्तत्वमात्रेण अनन्तरव्यापारस्य हेत्वादेः कारकसंज्ञा न स्यात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता । २ । २ । २ ।

क्रियाहेतुः क्रियासिद्धौ स्वप्रधानो यः स कर्त्ता स्यात् । मैत्रेण कृतः । २ ।

कर्त्तुर्व्याप्यं कर्म । २ । २ । ३ ।

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तत्कारकं व्याप्यं कर्म्म च स्यात् । तत् त्रेधा—निर्वर्त्त्यं, विकार्यं, प्राप्यञ्च । कटं करोति, काष्ठं दहति, ग्रामं याति ॥ ३ ॥

वाऽकर्मणामणिक्कर्त्ता णौ । २ । २ । ४ ।

अविवक्षितकर्मणां धातूनां णिगः प्राग् यः कर्त्ता स णिगि सति कर्म वा स्यात् । पचति चैत्रः, पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा ॥४॥

गति--बोधाहारार्थ--शब्दकर्मनित्याऽकर्मणामनी--खाद्यदि-ह्वा-शब्दाय-क्रन्दाम् । २ । २ । ५ ।

गतिर्देशान्तरप्राप्तिः । शब्दः कर्म्मक्रिया व्याप्यञ्च येषां ते शब्दकर्म्माणः । नित्यं न विद्यते कर्म येषां ते नित्याकर्म्माणः । गत्यर्थबोधार्थाहारार्थानां शब्दकर्म्मणां नित्याक-

र्म्मणाश्च नीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दिवर्जानां धातूनामणिक्कर्त्ता स णौ सति कर्म स्यात्। गमयति चैत्रं ग्रामम्, बोधयति शिष्यं धर्म्मम्, भोजयति बटुमोदनम्, जल्पयति मैत्रं द्रव्यम्, अध्यापयति बटुं वेदम्, शाययति मैत्रं चैत्रः। गत्यर्थादीनामिति किम्? पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः। न्यादिवर्ज्जनं किम्? नाययति भारं चैत्रेण, खादयत्यपूपं मैत्रेण, आदयत्योदनं सुतेन, ह्वाययति चैत्रं मैत्रेण, शब्दाययति बटुं मैत्रेण, क्रन्दयति मैत्रं चैत्रेण ॥ ५ ॥

भक्षेर्हिंसायाम्। २। २। ६।

भक्षेर्हिंसार्थस्यैवाणिक्कर्त्ता णौ कर्म्म स्यात्। भक्षयति सस्यं बलीवर्द्दान् मैत्रः। हिंसायामिति किम्? भक्षयति पिण्डीं शिशुना ॥ ६ ॥

वहेः प्रवेयः। २। २। ७।

वहेरणिक्कर्त्ता प्रवेयो णौ कर्म्म स्यात्। वाहयति भार बलीवर्द्दान् मैत्रः। प्रवेय इति किम्? वाहयति भारं मैत्रेण ॥ ७ ॥

हृ-क्रोर्न वा। २। २। ८।

हृक्रोरणिक्कर्त्ता णौ कर्म्म वा स्यात्। विहारयति देशं गुरुं गुरुणा वा, आहारयत्योदनं बालं बालेन वा, कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा ॥ ८ ॥

दृश्यभिवदोरात्मने। २। २। ९।

दृश्यभिवदोरात्मनेपदविषयेऽणिक्कर्त्ता णौ कर्म्म वा स्यात्। दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा, अभिवादयते गुरु शिष्यं शिष्येण वा। आत्मन इति किम्? दर्शयति रूपतर्क्कं रूपम् ॥ ९ ॥

नाथः । २ । २ । १० ।

आत्मनेपदविषयस्य नाथो व्याप्यं कर्म्म वा स्यात् । सर्पिषो नाथते, सर्पिर्नाथते । आत्मन इत्येव ? पुत्रमुपनाथति पाठाय ॥ १० ॥

स्मृत्यर्थ-दयेशः । २ । २ । ११ ।

स्मृत्यर्थानां दयेशोश्च व्याप्यं कर्म्म वा स्यात् । मातुः स्मरति, मातरं स्मरति, मातुः स्मर्यते, माता स्मर्यते, सर्पिषः सर्पिर्वा दयते, लोकानामीष्टे, लोकानीष्टे ॥११॥

कृगः प्रतियत्ने । २ । २ । १२ ।

पुनर्यत्नः प्रतियत्नस्तद्वृत्तेः कृगो व्याप्यं कर्म्म वा स्यात् । एधोदकस्यैधोदकं वोपस्कुरुते ॥ १२ ॥

रुजाऽर्थस्याऽज्वरि-सन्तापेर्भावे कर्त्तरि ।
२ । २ । १३ ।

रुजा पीडा, तदर्थस्य ज्वरिसन्तापिवर्जस्य धातोर्व्याप्यं कर्म्म वा स्यात् । भावश्चेद्रुजायाः कर्त्ता । चौरस्य चौरं वा रुजति रोगः । अज्वरिसन्तापेरिति किम् ? आम्रनं ज्वरयति सन्तापयति वा । भाव इति किम् ? मैत्रं रुजति श्लेष्मा ॥ १३ ॥

जास-नाट-क्राथ-पिषो हिंसायाम् । २ । २ । १४ ।

हिंसार्थानामेषां व्याप्यं कर्म्म वा स्यात् । चौरस्य चौरं वोज्जासयति, चौरस्य चौरं वोन्नाटयति, चौरस्य चौरं वोत्क्राथयति, चौरस्य चौरं वा पिनष्टि । हिंसायामिति किम् ? चौरं बन्धनाज्जासयति ॥ १४ ॥

निप्रेभ्यो घ्नः । २ । २ । १५ ।

समस्तव्यस्तविपर्यस्ताभ्यां निप्राभ्यां परस्य हिंसार्थस्य हन्तेर्व्याप्यं कर्म्म वा स्यात् । चौरस्य चौरं वा निप्रहन्ति। हिंसायामित्येव ? रागादीन्निहन्ति ॥ १५ ॥

विनिमेय--द्यूतपणं पणि--व्यवह्रोः । २ । २ । १६ ।

विनिमेयः क्रयविक्रयोऽर्थः, द्यूतपणो द्यूतजेयं तौ पणिव्यवह्रोर्व्याप्यौ वा कर्म्म स्याताम् । शतस्य शतं वा पणायति, दशानां दश वा व्यवहरति । विनिमेयद्यूतपण-मिति किम् ? साधून् पणायति ॥ १६ ॥

उपसर्गाद्दिवः । २ । २ । १७ ।

उपसर्गात् परस्य दिवो व्याप्यौ विनिमेयद्यूतपणौ वा कर्म्म स्याताम् । शतस्य शतं वा प्रदीव्यति । उपसर्गा-दिति किम् ? शतस्य दीव्यति ॥ १७ ॥

न । २ । २ । १८ ।

अनुपसर्गस्य दिवो व्याप्यौ विनमेयद्यूतपणौ कर्म्म न स्याताम् । शतस्य दीव्यति ॥ १८ ॥

करणं च । २ । २ । १९ ।

दिवः करणं कर्म्म करणं च युगपत् स्यात् । अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति, अक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेण ॥ १९ ॥

अधेः शीङ्-स्थाऽऽस आधारः । २ । २ । २० ।

अधेः संबद्धानां शीङ्स्थाऽऽसामाधारः कर्म्म स्यात् । ग्राममधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा ॥ २० ॥

उपान्वध्याङ्--वसः । २ । २ । २१ ।

उपादिविशिष्टस्य वसतेराधारः कर्म्म स्यात् । ग्राममुपवसति, अनुवसति, अधिवसति, आवसति ॥ २१ ॥

वाऽभिनिविशः । २ । २ । २२ ।

अभिनिभ्यामुपसृष्टस्य विशेराधारः कर्म वा स्यात् । ग्राममभिनिविशते, कल्याणे अभिनिविशते ॥ २२ ॥

कालाध्व--भाव--देशं वा कर्म्म चाकर्म्मणाम्

। २ । २ । २३ ।

कालादिराधारोऽकर्मणां धातूनां योगे कर्म्माकर्म्म च युगपद्वा स्यात् । मासमास्ते, क्रोशं शेते, गोदोहमास्ते, कुरूनास्ते । पक्षे–मासे आस्ते इत्यादि । अकर्म चेति किम् ? मासमास्यते । अकर्मणामिति किम् ? रात्रावुद्देशोऽधीतः ॥ २३ ॥

साधकतमं करणम् । २ । २ । २४ ।

क्रियायां प्रकृष्टोपकारकं करणं स्यात् । दानेन भोगानाप्नोति ॥ २४ ॥

कर्म्माभिप्रेयः संप्रदानम् । २ । २ । २५ ।

कर्म्मणा व्याप्येन क्रियया वा यमभिप्रेयते स सम्प्रदानं स्यात् । देवाय बलिं दत्ते, राज्ञे कार्यमाचष्टे, पत्ये शेते ॥ २४ ॥

स्पृहेर्व्याप्यं वा । २ । २ । २६ ।

स्पृहेर्व्याप्यं वा संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः पुष्पाणि वा स्पृहयति ॥ २६ ॥

क्रुद्-द्रुहेर्ष्याऽसूयार्थैर्यं प्रति कोपः । २ । २ । २७ ।

क्रुधाद्यर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रति कोपस्तत् सम्प्रदानं स्यात् । मैत्राय क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा । यं प्रतीति किम् ? मनसा क्रुध्यति । कोप इति किम् ? शिष्यस्य कुप्यति विनयार्थम् ॥ २७ ॥

नोपसर्गात् क्रुद्-द्रुहा । २ । २ । २८ ।

सोपसर्गाभ्यां क्रुद्द्रुहिभ्यां योगे यं प्रतिकोपस्तत्संप्रदानं न स्यात् । मैत्रमभिक्रुध्यति, अभिद्रुह्यति । उपसर्गादिति किम् ? मैत्राय क्रुध्यति द्रुह्यति ॥ २८ ॥

अपायेऽवधिरपादानम् । २ । २ । २९ ।

अपाये विश्लेषे योऽवधिस्तदपादानं स्यात् । वृक्षात् पर्णं पतति, व्याघ्राद् बिभेति, अधर्म्माज्जुगुप्सते विरमति वा, धर्मात्प्रमाद्यति, चौरेभ्यस्त्रायते, अध्ययनात् पराजयते,, यवेभ्यो गां रक्षति, उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते, शृङ्गाच्छरो जायते, हिमवतो गङ्गा प्रभवति, वलभ्याः श्रीशत्रुञ्जयः षड् योजनानि, कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे, चैत्रान्मैत्रः पटुः, माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥ २९ ॥

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् । २ । २ । ३० ।

क्रियाऽऽश्रयस्य कर्तुः कर्म्मणो वाऽऽधारोऽधिकरणं स्यात् । कटे आस्ते, स्थाल्यां तण्डुलान् पचति ॥ ३० ॥

नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ । २ । २ । ३१ ।

एकद्विबहावर्थमात्रे वर्त्तमानान्नाम्नः परा यथासंख्यं सि–औ–जस्लक्षणा प्रथमा स्यात् । डित्थः, गौः, शुक्लः, कारकः, दण्डी ॥ ३१ ॥

आमन्त्र्ये । २ । २ । ३२ ।

आमन्त्र्यार्थवृत्तेर्नाम्नः प्रथमा स्यात् । हे देव ! । आमन्त्र्य इति किम् ? राजा भव ॥ ३२ ॥

गौणात्-समया-निकषा-हाधिगन्तराऽन्तरेणाऽति-ये-न-तेनै-र्द्वितीया । २ । २ । ३३ ।

समयादिभिर्युक्ताद् गौणान्नाम्न एकद्विबहौ यथासंख्यममौ-शसिति द्वितीया स्यात् । समया ग्रामम् । निकषा गिरिं नदी । हा मैत्रं व्याधिः । धिग् जाल्मम् । अन्तराऽन्तरेण च निषधं निलं च विदेहाः । अन्तरेण धर्मं सुखं न स्यात् । अतिवृद्धं कुरून् महद्बलम् । येन पश्चिमां गतः तेन पश्चिमां नीतः ॥ ३३ ॥

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः । २ । २ । ३४ ।

द्विरुक्तैरेभिर्युक्तान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । अधोऽधो ग्रामम् । अध्यऽधिग्रामम् । उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः । द्वित्व इति किम् ? अधो गृहस्य ॥ ३४ ॥

सर्वोभयाभिपरिणा तसा । २ । २ । ३५ ।

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्तान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । सर्वतः । उभयतः । अभितः परितो वा ग्रामं वनानि ॥ ३५ ॥

लक्षण--वीप्स्येत्थम्भूतेष्वभिना । २ । २ । ३६ ।

लक्षणं चिह्नम्, वीप्साकर्म वीप्स्यम्, इत्थम्भूतः किञ्चित्प्रकारमापन्नः, एषु वर्त्तमानादभिना युक्ताद् द्वितीया स्यात् । वृक्षमभिविद्युत्, वृक्षं वृक्षमभिसेकः, साधुर्मैत्रो मातरमभि । लक्षणादिष्विति किम् ? यदत्र ममाभि स्यात् तद्दीयताम् ॥ ३६ ॥

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः । २ । २ । ३७ ।

स्वीकार्योऽशो भागस्तत्स्वामी भागी, तत्र लक्षणादिषु च वर्त्तमानात् प्रत्यादिभिर्युक्ताद् द्वितीया स्यात् । यदत्र मां प्रति, मां परि, मामनु स्यात् तद्दीयताम् । वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्युत् । वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सेकः । साधुमैंत्रो मातरं प्रति परि अनु वा एतेष्विति किम् ? अनु वनस्याऽशनिर्गता ॥ ३७ ॥

हेतु--सहार्थेऽनुना । २ । २ । ३८ ।

हेतुर्जनकः । सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च, तद्विषयोऽप्युपचारात् । तयोर्वर्त्तमानादनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात् । जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः, गिरिमन्वासिता सेना । ३८ ॥

उत्कृष्टेऽनूपेन । २ । २ । ३९ ।

उत्कृष्टार्थादनूपाभ्यां युक्ताद् द्वितीया स्यात् । अनुसिद्धसेनं कवयः । उपोमास्वातिं संगृहीतारः ॥ ३९ ॥

कर्म्मणि । २ । २ । ४० ।

नाम्नः कर्म्मणि द्वितीया स्यात् । कटं करोति, तण्डुलान् पचति, रविं पश्यति, अजां नयति ग्रामम्, गां दोग्धि पयः ॥ ४० ॥

क्रियाविशेषणात् । २ । २ । ४१ ।

क्रियाया यद्विशेषणं तद्वाचिनो द्वितीया स्यात् । स्तोकं पचति । सुखं स्थाता ॥ ४१ ॥

कालाध्वनोर्व्याप्तौ । २ । २ । ४२ ।

व्याप्तिरत्यन्तसंयोगः । व्याप्तौ द्योत्यायां कालाध्व-

वाचिभ्यां द्वितीया स्यात् । मासं गुडधानाः, कल्याणी अधीते वा । क्रोशं गिरिः, कुटिला नदी, क्रोशमधीते वा । व्याप्ताविति किम् ? मासस्य मासे वा द्व्यहं गुडधानाः । क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे कुटिला नदी ॥ ४२ ॥

सिद्धौ तृतीया । २ । २ । ४३ ।

सिद्धौ फलनिष्पत्तौ, द्योत्यायां कालाध्ववाचिभ्यां टा-भ्यां-भिस्लक्षणा तृतीया यथासंख्यमेक-द्वि-बहौ स्यात् । मासेन मासाभ्यां मासैर्वा आवश्यकमधीतम् । क्रोशेन क्रोशाभ्यां क्रोशैर्वा प्राभृतमधीतम् । सिद्धाविति किम् ? मासमधीत आचारो नानेन गृहीतः ॥ ४३ ॥

हेतु-कर्तृ-करणेत्थम्भूतलक्षणे । २ । २ । ४४ ।

फलसाधनयोग्यो हेतुः । किञ्चित्प्रकारमापन्नस्य चिह्नं इत्थम्भूतलक्षणं । हेत्वादिवृत्तेर्नाम्नस्तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । चैत्रेण कृतम् । दात्रेण लुनाति । अपि त्वं कमण्डलुना च्छात्रमद्राक्षीः ? ॥४४॥

सहार्थे । २ । २ । ४५ ।

सहार्थे तुल्ययोगे विद्यमानतायां च गम्यमाने नाम्नस्तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः । स्थूलो गोमान् ब्राह्मणो वा ।

एकेनापि सुपुत्रेण, सिंही स्वपिति निर्भयम् ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥ १ ॥ ४५ ॥

यद्भेदैस्तद्वदाख्या । २ । २ । ४६ ।

यस्य भेदिनो भेदैः प्रकारैस्तद्वतोऽर्थस्याख्या निर्देशः स्यात् तद्वाचिनस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः, पादेन

खञ्जः, प्रकृत्या दर्शनीयः, तद्वद्ग्रहणं किम्? अक्षिकाणं पश्य। आख्येति प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम्, तेनाक्ष्णा दीर्घ इति न स्यात् ॥ ४६

कृताऽऽद्यैः । २ । २ । ४७ ।

कृताऽऽद्यैर्निषेधार्थैर्युक्तात्तृतीया स्यात्। कृतं तेन, किं गतेन ॥ ४७ ॥

काले भात् नवाऽऽधारे । २ । २ | ४८ ।

कालवृत्तेर्नक्षत्रार्थादाधारे तृतीया वा स्यात्। पुष्येण पुष्ये वा पायसमश्नीयात्। काल इति किम्? पुष्येऽर्कः। भादिति किम्। तिलपुष्पेषु यत्क्षीरम्। आधार इति किम्? अद्य पुष्यं विद्धि ॥ ४८ ॥

प्रसितोत्सुकाऽवबद्धैः । २ । २ । ४९ ।

एतैर्युक्तादाधारवृत्तेस्तृतीया वा स्यात्। केशैः, केशेषु वा प्रसितः। गृहेण, गृहे वा उत्सुकः, केशैः केशेषु वाऽवबद्धः ॥ ४९ ॥

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् । २ । २ । ५० ।

व्याप्यवृत्तिभ्यो द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायां तृतीया वा स्यात्। द्विद्रोणेन, द्विद्रोणं, द्विद्रोणं वा धान्यं क्रीणाति, पञ्चकेन पञ्चकं, पञ्चकं वा पशून् क्रीणाति ॥ ५० ॥

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा । २ । २ । ५१ ।

अस्मृत्यर्थस्य सञ्जानातेर्यद्व्याप्यं तद्वृत्तेस्तृतीया वा स्यात्। मात्रा मातरं वा सञ्जानीते। अस्मृताविति किम्? मातरं सञ्जानाति ॥ ५१ ॥

दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च। २। २ । ५२।

सम्पूर्वस्य दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये वर्त्तमानात्तृतीया स्यात्। तत्सन्नियोगे च दाम आत्मनेपदम्। दास्या संप्रयच्छते कामुकः। अधर्म्य इति किम्? पत्न्यै संप्रयच्छति॥ ५२॥

चतुर्थी। २। २। ५३।

संप्रदाने वर्त्तमानादेक-द्वि-बहौ यथासंख्यं ङे-भ्यां-भ्यस्-लक्षणा चतुर्थी स्यात्। द्विजाय गां दत्ते, पत्ये शेते॥५३॥

तादर्थ्ये। २। २। ५४।

तस्मा इदं तदर्थम्। तद्भावे सम्बन्धविशेषे द्योत्ये च चतुर्थी स्यात्। यूपाय दारु, रन्धनाय स्थाली॥ ५४॥

रुचि-कृप्यर्थ-धारिभिः प्रेय-विकारोत्तमर्णेषु।२।२।५५।

रुच्यर्थैः कृप्यर्थैर्धारिणा च योगे यथासंख्यं प्रेय-विकारोत्तमर्णवृत्तेश्चतुर्थी स्यात्। मैत्राय रोचते धर्म्मः, मूत्राय कल्पते यवागूः, चैत्राय शतं धारयति॥ ५५॥

प्रत्याङः श्रुवाऽर्थिनि। २। २। ५६।

प्रत्याङ्भ्यां परेण श्रुवा युक्तादर्थिन्यभिलाषुके वर्त्तमानाच्चतुर्थी स्यात्। द्विजाय गां प्रतिशृणोति, आशृणोति वा॥ ५६॥

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि। २। २। ५७

प्रत्यनुभ्यां परेण गृणायोगे आख्यातवृत्तेश्चतुर्थी स्यात्। गुरवे प्रतिगृणाति अनुगृणाति॥ ५७॥

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी। २। २। ५८।

वीक्ष्यं [1]विमतिपूर्वकं निरूप्यं तद्विषया क्रियापि। यस्य

---

[1] विविधा विशेषानुपलम्भादेकस्मिन् वस्तुनि सादृश्यादिनिमित्तादनेकपक्षाऽऽलम्बनानवधारणाऽऽत्मिका मतिर्विमति। संदेहज्ञानमित्यर्थः। स०

वीक्ष्ये राधीक्षी वर्त्तेते तद्वृत्तेश्चतुर्थी स्यात् । मैत्राय राध्यति ईक्षते वा, ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः। वीक्ष्य इति किम्? मैत्रमीक्षते ॥ ५८ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २ । २ । ५९ ।

उत्पात आकस्मिकं निमित्तम् । तेन ज्ञाप्ये वर्तमानाच्चतुर्थी स्यात् ।

वाताय कपिला विद्युत्, आतपायातिलोहिनी ।
पीता वर्षाय विज्ञेया, दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥१॥

उत्पातेनेति किम् ? राज्ञ इदं छत्रमायान्तं विद्धि राजानम् ॥ ५९ ॥

श्लाघ-ह्नुस्था-शपा प्रयोज्ये । २ । २ । ६० ।

श्लाघादिभिर्धातुभिर्युक्ताद् ज्ञाप्ये प्रयोज्ये वर्तमानाच्चतुर्थी स्यात् । मैत्राय श्लाघते, ह्नुते, तिष्ठते, शपते, प्रयोज्य इति किम् ? मैत्रायाऽऽत्मानं श्लाघते । आत्मनो मा भूत् ॥ ६० ॥

तुमोर्थे भाववचनात् । २ । २ । ६१ ।

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुम् वक्ष्यते तस्यार्थे ये भाववाचिनो घञादयस्तदन्तात् स्वार्थे चतुर्थी स्यात् । पाकाय इज्यायै वा व्रजति, तुमोर्थ इति किम् ? पाकस्य । भाववचनादिति किम् ? पक्ष्यतीति पाचकस्य व्रज्या ॥ ६१ ॥

गम्यस्याऽऽप्ये । २ । २ । ६२ ।

यस्यार्थो गम्यते नचासौ प्रयुज्यते स गम्यः । गम्यस्य तुमो व्याप्ये वर्तमानाच्चतुर्थी स्यात् । एधेभ्यः फलेभ्यो वा व्रजति । गम्यस्येति किम् ? एधानाहर्तुं याति ॥ ६२ ॥

गतेर्नवाऽनाप्ते । २ । २ । ६३ ।

गतिः पादविहरणं । तस्या आप्येऽनाप्ते वर्तमानाच्चतुर्थी वा स्यात् । ग्रामं ग्रामाय वा याति, विप्रनष्टः पन्थानं पथे वा याति । गतेरिति किम्? स्त्रियं गच्छति,मनसा मेरुं गच्छति । अनाप्त इति किम् ? संप्राप्ते मा भूत् । पन्थानं याति॥६३॥

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिकुत्सने । २ । २ । ६४ ।

अतीव कुत्स्यते येन तदतिकुत्सनं । तस्मिन् मन्यतेर्व्याप्ये वर्तमानान्नावादिवर्जाच्चतुर्थी वा स्यात् । न त्वा तृणाय तृणं वा मन्ये । मन्यस्येति किम् ? न त्वा तृणं मन्वे । अनावादिभ्य इति किम् ? न त्वा नावं,अन्नं,शुकं,शृगालं, काकं वा मन्ये । कुत्सन इति किम् ? न त्वा रत्नं मन्ये । करणाऽऽश्रयणं किम् ? न त्वा तृणाय मन्ये । युष्मदो मा भूत् । अतीति किम् ? त्वां तृणं मन्ये ॥ ६४ ॥

हित-सुखाभ्याम् । २ । २ । ६५ ।

आभ्यां युक्ताच्चतुर्थी वा स्यात् । आमयाविने आमयाविनो वा हितम् । चैत्राय चैत्रस्य वा सुखम् ॥ ६५ ॥

तद्भद्राऽऽयुष्य-क्षेमाऽर्थाऽर्थेनाऽशिषि । २ । २ । ६६ ।

तदिति हितसुखयोः परामर्शः । हिताद्यर्थैर्युक्तादाशिषि गम्यायां चतुर्थी वा स्यात् । हितं पथ्यं वा जीवेभ्यो जीवानां वा भूयात् । सुखं शं शर्म्म वा प्रजाभ्यः प्रजानां वा भूयात्, भद्रमस्तु श्रीजिनशासनाय श्रीजिनशासनस्य वा । आयुष्यमस्तु चैत्राय चैत्रस्य वा । क्षेमं भूयात् कुशलं निरामयं वा श्रीसङ्घाय श्रीसङ्घस्य वा । अर्थः कार्यं प्रयोजनं वा भूयान्मैत्राय मैत्रस्य वा ॥ ६६ ॥

परिक्रयणे । २ । २ । ६७ ।

परिक्रीयते नियतकालं स्वीक्रियते येन तस्मिन् वर्तमानाच्चतुर्थी वा स्यात् । शताय शतेन वा परिक्रीतः ॥ ६७ ।

शक्तार्थ-वषड्-नमः स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाभिः ।२।२।६८।

शक्तार्थैर्वषडादिभिश्च युक्ताच्चतुर्थी नित्यं स्यात् । शक्तः प्रभुर्वा मल्लो मल्लाय, वषडग्नये । नमोऽर्हद्भ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहेन्द्राय । स्वधा पितृभ्यः ॥ ६८ ॥

पञ्चम्यपादाने । २ । २ । ६९ ।

अपादाने एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं ङसि-भ्यां-भ्यस्लक्षणा पञ्चमी स्यात् । ग्रामाद् गोदोहाभ्यां वनेभ्यो वा आगच्छति ॥ ६९ ॥

आङाऽवधौ । २ । २ । ७० ।

अवधिर्मर्यादा अभिविधिश्च । तद्वृत्तेराङा युक्तात् पञ्चमी स्यात् । आपाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः ॥ ७० ॥

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये । २ । २ । ७१ ।

वर्ज्ये वर्जनीयेऽर्थे वर्तमानात् पर्यपाभ्यां युक्तात् पञ्चमी स्यात् । परि अप वा पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः । वर्ज्य इति किम् ? अपशब्दो मैत्रस्य ॥ ७१ ॥

यतः प्रतिनिधि-प्रतिदाने प्रतिना । २ । २ । ७२ ।

प्रतिनिधिर्मुख्यसदृशोऽर्थः । प्रतिदानं गृहीतस्य विशोधनं । ते यतः स्यातां तद्वाचिनः प्रतिना योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति । तिलेभ्यः प्रतिमाषानस्मै प्रयच्छति ॥ ७२ ॥

आख्यातर्युपयोगे । २ । २ । ७३ ।

आख्याता प्रतिपादयिता तद्वाचिनः पञ्चमी स्यात् । उपयोगे नियमपूर्वकविद्याग्रहणविषये । उपाध्यायादधीते आगमयति वा । उपयोग इति किम् ? नटस्य शृणोति ॥ ७३ ॥

गम्ययपः कर्माऽऽधारे । २ । २ । ७४ ।

गम्यस्याप्रयुज्यमानस्य यबन्तस्य कर्माऽऽधारवाचिनः पञ्चमी स्यात् । प्रासादादासनाद्वा प्रेक्षते, गम्यग्रहणं किम् ? प्रासादमारुह्य शेते । आसने उपविश्य भुङ्क्ते ॥७४॥

प्रभृत्यन्यार्थ-दिक्शब्द-बहिरारादितरैः । २।२। ७५ ।

प्रभृत्यर्थैरन्यार्थैर्दिक्शब्दैर्बहिरादिभिश्च युक्तात् पञ्चमी स्यात् । ततः प्रभृति, ग्रीष्मादारभ्य, अन्यो भिन्नो वा मैत्रात्, ग्रामात् पूर्वस्यां दिशि वसति, उत्तरो विन्ध्यात् पारियात्रः, पश्चिमो रामाद् युधिष्ठिरः, बहिर् आरात् इतरो वा ग्रामात् ॥ ७५ ॥

ऋणाद्धेतोः । २ । २ । ७६ ।

हेतुभूतऋणवाचिनः पञ्चमी स्यात् । शताद् बद्धः । हेतोरिति किम् ? शतेन बद्धः ॥ ७६ ॥

गुणादस्त्रियां नवा । २ । २ । ७७ ।

अस्त्रीवृत्तेर्हेतुभूतगुणवाचिनः पञ्चमी वा स्यात् । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः, ज्ञानात् ज्ञानेन वा मुक्तः, अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः ॥ ७७ ॥

आराद‍र्थैः । २ । २ । ७८ ।

आराद्दूरमन्तिकं च तदर्थैर्युक्तात् पञ्चमी वा स्यात् ।

नोभयोर्हेतोः । २ । २ । ८९ ।

उभयोः कर्तृ-कर्म्मणोः षष्ठीहेतोः कृत्यस्योभयोरेव षष्ठी न स्यात् । नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण ॥ ८९ ॥

तृन्नुदन्ताऽव्यय-क्वसानातृश्-शतृ-डि-णकच्-खलर्थस्य । २ । २ । ९० ।

तृन्नादीनां कृतां कर्मकर्त्रोः षष्ठी न स्यात् । तृन्-वदिता जनापवादान्, उदन्तः-कन्यामलङ्करिष्णुः । श्रद्धालुस्तत्त्वम् । अव्ययम् कटं कृत्वा । ओदनं भोक्तुं व्रजति । क्वसुः-ओदनं पेचिवान् । आनः-कटं चक्राणः । मलयं पवमानः, ओदनं पचमानः, चैत्रेण पच्यमानः । अतृश्-अधीयंस्तत्त्वार्थम् । शतृ-कटं कुर्वन् । डि-परिषहान् सासहिः । णकच्-कटं कारको व्रजति । खलर्थः-ईषत्करः कटो भवता, सुज्ञानं तत्त्वं त्वया ॥ ९० ॥

क्तयोरसदाधारे । २ । २ । ९१ ।

सतो वर्त्तमानादाधाराच्चान्यत्रार्थे यौ क्त-क्तवतू तयोः कर्मकर्त्रोः षष्ठी न स्यात् । कटः कृतो मैत्रेण, ग्रामं गतवान् । असदाधार इति किम् ? राज्ञां पूजितः । इदं सक्तूनां पीतम् ॥ ९१ ॥

वा क्लीबे । २ । २ । ९२ ।

क्लीबे विहितस्य क्तस्य कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् । मयूरस्य मयूरेण वा नृत्तम् ॥ ९२ ॥

अकमेरुकस्य । २ । २ । ९३ ।

कमेरन्यस्योकप्रत्ययान्तस्य कर्म्मणि षष्ठी न स्यात् । भोगानभिलाषुकः । अकमेरिति किम्? दास्याः कामुकः ।९३॥

एष्यदृणेनः । २ । २ । ९४ ।

एष्यत्यर्थे ऋणे च विहितस्येनः कर्म्मणि षष्ठी न स्यात् । ग्रामं गमी आगामी वा, शतं दायी । एष्यदृणेति किम् ? साधु दायी वित्तस्य ॥ ९४ ॥

सप्तम्यधिकरणे । २ । २ । ९५ ।

अधिकरणे एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं ङ्योस्-सुप्रूपा सप्तमी स्यात् । कटे आस्ते, दिवि देवाः, तिलेषु तैलम् ॥९५॥

नवासुजर्थैः काले । २ । २ । ९६ ।

सुचोऽर्थो वारो येषां तत्प्रत्ययान्तैर्युक्तात् कालेऽधिकरणे वर्तमानात् सप्तमी वा स्यात् । द्विरह्नि अह्नो वा भुङ्क्ते, पञ्चकृत्वो मासे मासस्य वा भुङ्क्ते । काल इति किम् ? द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते ॥ ९६ ॥

कुशलाऽऽयुक्तेनाऽऽसेवायाम् । २ । २ । ९७ ।

आभ्यां युक्तादाधारवाचिनः सप्तमी वा स्यात्, आसेवायां तात्पर्ये । कुशलो विद्यायां विद्याया वा, आयुक्तस्तपसि तपसो वा । आसेवायामिति किम्? कुशलश्चित्रे, न तु करोति, आयुक्तो गौः शकटे आकृष्ययुक्त इत्यर्थः ९७॥

स्वामीश्वराधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतैः । २ । २ । ९८ ।

एभिर्युक्तात् सप्तमी वा स्यात् । गोषु गवां वा स्वामी, ईश्वरः, अधिपतिः, दायादः, साक्षी, प्रतिभूः, प्रसूतो वा ॥ ९८ ॥

व्याप्ये क्तेनः । २ । २ । ९९ ।

क्ताद्य इन् तदन्तस्य व्याप्ये सप्तमी नित्यं स्यात् ।

अधीतमनेन अधीती व्याकरणे, इष्टी यज्ञे। क्तेनेति किम्? कृतपूर्व्वी कटम् ॥ ९९ ॥

तद्युक्ते हेतौ । २ । २ । १०० ।

तेन व्याप्येन युक्ते हेतौ वर्तमानात् सप्तमी स्यात् ।
चर्म्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥
तद्युक्त इति किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति ॥१० ॥

अप्रत्यादावसाधुना । २ । २ । १०१ ।

प्रत्यादेरप्रयोगे असाधुशब्देन युक्तात् सप्तमी स्यात् । असाधुर्मैत्रो मातरि। अप्रत्यादाविति किम् ? असाधुर्मैत्रो मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥ १०१ ॥

साधुना । २ । २ । १०२ ।

अप्रत्यादौ साधुशब्देन युक्तात् सप्तमी स्यात् । साधुर्मैत्रो मातरि। अप्रत्यादावित्येव ? साधुर्मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥ १०२ ॥

निपुणेन चार्चायाम् । २ । २ । १०३ ।

निपुण-साधुशब्दाभ्यां युक्तादप्रत्यादौ सप्तमी स्यात्, अर्चायाम्। मातरि निपुणः साधुर्वा। अर्चायामिति किम् ? निपुणो मैत्रो मातुः, मातैवैनं निपुणं मन्यत इत्यर्थः । अप्रत्यादावित्येव ? निपुणो मैत्रो मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥ १०३ ॥

स्वेशेऽधिना । २ । २ । १०४ ।

स्वे ईशितव्ये ईशे च वर्त्तमानादधिना युक्तात् सप्तमी स्यात् । अधिमगधेषु श्रेणिकः, अधिश्रेणिके मगधाः ॥ १०४ ॥

उपेनाऽधिकिनि । २ । २ । १०५ ।

उपेन युक्तादधिकिनि वाचिनः सप्तमी स्यात् । उपखार्यां द्रोणः ॥ १०५ ॥

यद्भावो भावलक्षणम् । २ । २ । १०६ ।

भावः क्रिया । यस्य भावेन अन्यो भावो लक्ष्यते तद्वाचिनः सप्तमी स्यात । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ १०६ ॥

गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा । २ । २ । १०७ ।

कुतश्चिदवधेर्विवक्षितस्याध्वनोऽवसानमन्तः । यद्भावो भावलक्षणं तस्याध्वनोऽध्वन एव, अन्तेनान्तवाचिना सहैकार्थ्यं सामानाधिकरण्यं वा स्यात् तद्विभक्तिस्तस्मात् स्यादित्यर्थः, गते गम्ये ऽप्रयुज्यमाने । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि चतुर्षु वा योजनेषु । गत इति किम्? दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतितौ मा भूत् । गम्य इति किम्? गतप्रयोगे माभूत् । अध्वन इति किम्? कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । अन्तेनेति किम्? अद्य नश्चतुर्षु गव्यूतेषु भोजनम् ॥ १०७ ॥

षष्ठी वाऽनादरे । २ । २ । १०८ ।

यद्भावो भावलक्षणं तद्वृत्तेरनादरे षष्ठी वा स्यात् । रुदतो लोकस्य रुदति लोके वा प्राव्राजीत् ॥ १०८ ॥

सप्तमी चाविभागे निर्द्धारणे । २ । २ । १०९ ।

जाति-गुण-क्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करणं निर्द्धारणम् । तस्मिन् गम्ये षष्ठी-सप्तम्यौ स्याताम् । अविभागे निर्द्धार्यमाणैकदेशस्य समुदायेन सह कथञ्चिदैक्ये शब्दाद्गम्यमाने । क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः.

कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीरा, धावन्तो यातां यात्सु वा शीघ्रतमाः, युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां कुरुषु वा, अविभाग इति किम् ? मैत्रश्चैत्रात् पटुः ॥ १०९ ॥

क्रियामध्येऽध्व-काले पञ्चमी च।२।२।११०।

क्रिययोर्मध्ये यावध्वकालौ तद्वाचिभ्यां पञ्चमीसप्तम्यौ स्याताम्। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशात् क्रोशे वा लक्ष्यं विध्यति, अद्य भुक्त्वा मुनिर्द्व्यहात् द्व्यहे वा भोक्ता । ११० ॥

अधिकेन भूयसस्ते । २ । २ । १११ ।

अधिकेनाऽल्पीयोवाचिना योगे भूयोवाचिनस्ते सप्तमीपञ्चम्यौ स्याताम्। अधिको द्रोणः खार्यां खार्या वा ॥ १११ ॥

तृतीयाऽल्पीयसः । २ । २ । ११२ ।

अधिकेन भूयोवाचिना योगे ऽल्पीयोवाचिनस्तृतीया स्यात्। अधिका खारी द्रोणेन ॥ ११२ ॥

पृथग्-नाना पञ्चमी च । २ । २ । ११३ ।[1]

आभ्यां युक्तात् पञ्चमी तृतीया च स्यात् । पृथग् मैत्रात् मैत्रेण वा । नाना चैत्रात्, चैत्रेण वा ॥ ११३ ॥

ऋते द्वितीया च । २ । २ । ११४ ।

ऋते शब्देन युक्ताद् द्वितीया पञ्चमी च स्यात् । ऋते धर्म्मं धर्म्मात् कुतः सुखम् ॥ ११४ ॥

विना ते तृतीया च । २ । २ । ११५ ।

विना शब्देन युक्तात्, ते द्वितीया-पञ्चम्यौ तृतीया च स्यात्। विना वातं वातात् वातेन वा ॥ ११५ ॥

---

१ यदा त्वसहायार्थौ पृथङ्-नानाशब्दौ तदाऽऽभ्या पञ्चमी तृतीया च विधीयते। सं०

तुल्यार्थैस्तृतीया-षष्ठ्यौ ।२।२।११६।

तुल्यार्थैर्युक्तात्तृतीयाषष्ठ्यौ स्यातास्। मात्रा मातुर्वा तुल्यः समो वा ॥ ११६ ।

द्वितीया-षष्ठ्यावेनेनाऽनञ्चेः ।२।२।११७।

एनप्रत्ययान्तेन युक्ताद् द्वितीयाषष्ठ्यौ स्याताम् । न चेत् सोऽञ्चेः परः स्यात्। पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वा । अनञ्चेरिति किम् ? प्राग् ग्रामात् ॥ ११७ ॥

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ।२।२।११८।

हेतुर्निमित्तं तद्वाचिभिर्युक्तात् तृतीयाद्याः स्युः । धनेन हेतुना, धनाय हेतवे, धनाद्धेतोः, धनस्य हेतोः, धने हेतौ वा वसति । एवं निमित्तादिभिरपि ॥ ११८ ॥

सर्वादेः सर्वाः ।२।२।११९।

हेत्वर्थैर्युक्तात् सर्वादेः सर्वा विभक्तयः स्युः । को हेतुः, कं हेतुम्, केन हेतुना, कस्मै हेतवे, कस्माद्धेतोः,कस्य हेतोः, कस्मिन् हेतौ वा याति ॥ ११९ ॥

असत्त्वारादर्थात् टा-ङसि-ङ्यम् ।२।२।१२०।

असत्त्ववाचिनो दूरार्थादन्तिकार्थाच्च टा-ङसि-ङ्यमः स्युः । गौणादिति निवृत्तं । दूरेण दूरात् दूरे दूरं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा वसति । एवं विप्रकृष्टेनेत्यादि । अन्तिकेन अन्तिकात् अन्तिके अन्तिकं वा, ग्रामस्य ग्रामाद्वा वसति, एवमभ्यासेनेत्यादि । असत्त्व इति किम् ? दूरोऽन्तिको वा पन्थाः ॥ १२० ॥

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ।२।२।१२१।

जातेराख्याऽभिधा तस्यामेकोऽर्थोऽसंख्यः संख्यावि-

शेषणरहितो बहुवद्वा स्यात् । संपन्ना यवाः, संपन्नो यवः । जातीति किम् ? चैत्रः । आख्यायामिति किम् ? काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । असंख्य इति किम् ? एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥ १२१ ॥

अविशेषणे द्वौ चास्मदः । २ । २ । १२२ ।

अस्मदो द्वावेकश्चार्थौ बहुवद्वा स्यात्, अविशेषणे न चेत्, तस्य विशेषणं स्यात् । आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः । अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः । अविशेषण इति किम् ? आवां गार्ग्यौ ब्रूवः । अहं चैत्रो ब्रवीमि । १२२ ॥

फल्गुनी-प्रोष्ठपदस्य भे । २ । २ । १२३ ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदयोर्भे नक्षत्रे वर्तमानयोर्द्वावर्थौ बहुवद्वा स्याताम् । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । भ इति किम् ? फल्गुनीषु जाते फाल्गुन्यौ कन्ये ॥ १२३ ॥

गुरावेकश्च । २ । २ । १२४ ।

गुरौ गौरवार्हे वर्त्तमानस्य द्वावेकश्चार्थौ बहुवद्वा स्यात् । युवां गुरू । यूयं गुरवः । एष मे पिता । एते मे पितरः ॥ १२४ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ॥ २ । २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

नमस्पुरसो गतेः क-ख-प-फि रः सः । २ । ३ । १ ।

गतिसंज्ञयोर्नमस्पुरसोः कखपफि रः सः स्यात् । नमस्कृत्य, पुरस्कृत्य । गतेरिति किम् ? नमः कृत्वा, तिस्रः पुरः करोति ॥ १ ॥

तिरसो वा । २ । ३ । २ ।

गतेस्तिरसो रस्य कखपफि स् वा स्यात् । तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य । गतेरित्येव ? तिरः कृत्वा काष्ठं गतः ॥२॥

पुंसः । २ । ३ । ३ ।

पुंसः सम्बन्धिनो रस्य कखपफि स् स्यात् । पुंस्कोकिल, पुंस्खातः, पुंस्पाकः, पुंस्फलम् ॥ ३ ॥

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये । २ । ३ । ४ ।

अनयो रेफस्य पदशब्दे परे स् स्यात् समासैक्ये । शिरस्पदम्, अधस्पदम् । समासेति किम् ? शिरः पदम् । ऐक्य इति किम् ? परमशिरः पदम् ॥ ४ ॥

अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रेऽनव्ययस्य । २ । ३ । ५ ।

आत् परस्यानव्ययस्य रस्य कादिस्थे कखपफि स् स्यात् समासैक्ये । अयस्कृत्, यशस्कामः, पयस्कंसः, अयस्कुम्भः, अयस्कुशा, अयस्कर्णी, अयस्पात्रम् । अत इति किम् ? [1]वाःपात्रम् । अनव्ययस्येति किम् ? स्वःकारः । समासैक्य इत्येव । उपपयः कारः ॥ ५ ॥

---

[1] वार् जलं यस्य पात्रम् ।

प्रत्यये । २ । ३ । ६ ।

अनव्ययस्य रस्य प्रत्ययविषये कखपफि स् स्यात्। पयस्पाशम्, पयस्कल्पम्, पयस्कम् । अनव्ययस्येत्येव ? स्वःपाशम् ॥ ६ ॥

रोः काम्ये । २ । ३ । ७ ।

अनव्ययस्य रस्य रोरेव काम्ये प्रत्यये स् स्यात् । पयस्काम्यति । रोरिति किम् ? अहःकाम्यति ॥ ७ ॥

नामिनस्तयोः षः । २ । ३ । ८ ।

तयोः प्रत्ययस्थे कखपफि रोरेव काम्ये नामिनः परस्य रस्य ष् स्यात् । सर्पिष्पाशम्, धनुष्कल्पम्, धानुष्कः, सर्पिष्काम्यति । नामिन इति किम् ? अयस्कल्पम् । रोः काम्य इत्येव ? गीःकाम्यति ॥ ८ ॥

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् । २ । ३ । ९ ।

निरादीनां रस्य कखपफि ष् स्यात् । निष्कृतम्, दुष्कृतम्, बहिष्पीतम्, आविष्कृतम्, प्रादुष्कृतम्, चतुष्पात्रम् ॥ ९ ॥

सुचो वा । २ । ३ । १० ।

सुजन्तस्थस्य रस्य कखपफि ष् वा स्यात् । द्विष्करोति, द्वि≍करोति, द्विःकरोति । चतुष्फलति, चतु≍फलति, चतुःफलति । कखपफि इति किम् ? । द्विश्चरति ॥ १० ॥

वेसुसोऽपेक्षायाम् । २ । ३ । ११ ।

इसुस्प्रत्ययान्तस्य रस्य कखपफि ष् वा स्यात्, स्थानिनिमित्तयोरपेक्षा चेत् । सर्पिष्करोति, सर्पि≍करोति । धनुष्खादति । धनु≍खादति, अपेक्षायामिति किम्?

परमसर्पिःऽकुण्डम् ॥ ११ ॥

नैकार्थेऽक्रिये । २ । ३ । १२ ।

न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तस्मिन्नेकार्थे तुल्याधिकरणे पदे यत् कखपफं तस्मिन् परे इसुस्प्रत्यया-न्तस्य रस्य ष् न स्यात् । सर्पिःऽकालकम् । यजुःऽपीतक-म् । एकार्थ इति किम् ? सर्पिष्कुम्भे, सर्पिःऽकुम्भे । अक्रिय इति किम् ? सर्पिष्क्रियते, सर्पिःऽक्रियते ॥ १२ ॥

समासेऽसमस्तस्य । २ । ३ । १३ ।

पूर्वेणाऽसमस्तस्य इसुस्प्रत्ययान्तस्य रस्य कखपफि ष् स्यात् निमित्तनिमित्तिनौ चेदेकत्र समासे स्तः । सर्पिष्कु-म्भः, धनुष्फलम् । समास इति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् ? परमसर्पिः कुण्डम् ॥ १३ ॥

भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः । २ । ३ । १४ ।

भ्रातुष्पुत्रादयः कस्कादयश्च कखपफि रस्य यथासंख्यं कृतषत्वसत्वाः साधवः स्युः । भ्रातुष्पुत्रः, परमयजुष्पात्रम्, कस्कः, कौतस्कुतः ॥ १४ ॥

नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शि-ड्-नान्तरेऽपि । २ । ३ । १५ ।

एभ्यः परस्य पदस्यान्तर्मध्ये कृतस्य कृतस्थस्य वा सस्य ष् स्यात्, शिटा नकारेण चान्तरेऽपि । आशिषा, नदीषु, वायुषु, वधूषु, पितृषु, एषा, गोषु, नौषु, सिषेच, गीर्षु, हल्षु । शक्ष्यति, क्रुङ्षु । शिड्नान्तरेऽपि सर्पिःषु, यजूंषि ।

पदान्तरिति किम्? दधिसेक्। कृतस्येति किम्? विसम् ॥ १५ ॥

समासेऽग्नेः स्तुतः । २ । ३ । १६ ।

अग्नेः परस्य स्तुतः सस्य समासे ष् स्यात्। अग्निष्टुत् ॥ १६ ॥

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य । २ । ३ । १७ ।

आभ्यामग्नेश्च परस्य स्तोमस्य सस्य समासे ष् स्यात्। ज्योतिष्टोमः, आयुष्टोमः, अग्निष्टोमः। समास इत्येव? ज्योतिः स्तोमं याति ॥ १७ ॥

मातृ-पितुः स्वसुः । २ । ३ । १८ ।

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य समासे ष् स्यात्। मातृष्वसा, पितृष्वसा ॥ १८ ॥

अलुपि वा । २ । ३ । १९ ।

मातृपितुः परस्य स्वसुः सस्यालुपि समासे वा ष् स्यात्। मातुःष्वसा, मातुः स्वसा. पितुः ष्वसा, पितुः स्वसा ॥ १९ ॥

निनद्याः स्नातेः कौशले । २ । ३ । २० ।

आभ्यां परस्य स्नातेः सस्य समासे ष् स्यात्, कौशले गम्यमाने। निष्णो निष्णातो वा पाके, नदीष्णो नदीष्णातो वा प्रतरणे। कौशल इति किम्? निस्नातः, नदीस्नः पेयः श्रोतसा ह्रियते ॥ २० ॥

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे । २ । ३ । २१ ।

प्रतेः परस्य स्नातस्य सः समासे ष् स्यात् सूत्रे वाच्ये।

प्रतिष्णातं सूत्रम् । प्रत्ययान्तोपादानं किम् ? प्रतिस्नातं सूत्रम् ॥ २१ ॥

स्नानस्य नाम्नि । २ । ३ । २२ ।

प्रतेः परस्य स्नानस्य सः समासे षु स्यात्, सूत्रविषये नाम्नि । प्रतिष्णानं सूत्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेः स्त्रः । २ । ३ । २३ ।

वेः परस्य स्तृसस्य समासे षु स्यात् नाम्नि । विष्टरो वृक्षः, विष्टरं पीठम् ॥ २३ ॥

अभि-निःष्टानः । २ । ३ । २४ ।

अभिनिर्भ्यां स्तानः समासे कृतषत्वो निपात्यते नाम्नि । अभिनिःष्टानो वर्णः ॥ २४ ॥

गवि-युधेः स्थिरस्य । २ । ३ । २५ ।

आभ्यां परस्य स्थिरस्य सः समासे षु स्यात् नाम्नि । गविष्ठिरः, युधिष्ठिरः ॥ २५ ॥

एत्यकः । २ । ३ । २६ ।

कवर्जाश्नाम्यादेः परस्य स एति परे समासे षु स्यात् नाम्नि । हरिषेणः, श्रीषेणः । अक इति किम् ? विष्वक्-सेनः ॥ २६ ॥

भादितो वा । २ । ३ । २७ ।

नक्षत्रवाचिन इदन्तात् परस्य स एति परे समासे षु वा स्यात् नाम्नि । रोहिणिषेणः, रोहिणिसेनः । इत इति किम् ? पुनर्वसुषेणः ॥ २७ ॥

वि-कु-शमि-परेः स्थलस्य । २ । ३ । २८ ।

एभ्यः परस्य स्थलस्य सः समासे षु स्यात् । विष्ठलम्,

कुष्ठलम्, शमिष्ठलम्, परिष्ठलम् ॥ २८ ॥

कपेर्गोत्रे । २ । ३ । २९ ।

कपेः परस्य स्थलस्य सः समासे षू स्यात् गोत्रे वाच्ये। कपिष्ठल ऋषिः ॥ २९ ॥

गोऽम्बाऽऽम्ब-सव्याप-द्वि-त्रि-भूम्यग्नि-शेकु-शङ्कु-कवङ्गु-मञ्जि-पुञ्जि-बर्हिः-परमे-दिवेः स्थस्य । २ । ३ । ३० ।

एभ्यः परस्य स्थस्य सः समासे षू स्यात् । गोष्ठम्, अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, सव्यष्ठः, अपष्ठः, द्विष्ठः, त्रिष्ठः, भूमिष्ठः, अग्निष्ठः, शेकुष्ठः, शङ्कुष्ठः, कुष्ठः, अङ्गुष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः, बर्हिष्ठः, परमेष्ठः, दिविष्ठः ॥ ३० ॥

निर्दुस्सोः सेध-सन्धि-साम्नाम् । २ । ३ । ३१ ।

एभ्यः परेषां सेधादीनां सः समासे षू स्यात् । निःषेधः, दुःषेधः, सुषेधः निःषन्धिः, दुःषन्धिः, सुषन्धिः । निःषाम, दुःषाम, सुषाम ॥ ३१ ॥

प्रष्ठोऽग्रगे । २ । ३ । ३२ ।

प्रात् स्थस्य सः षू स्यात् अग्रगामिन्यर्थे । प्रष्ठो ऽग्रगः ॥ ३२ ॥

भीरुष्ठानादयः । २ । ३ । ३३ ।

एते समासे कृतषत्वाः साधवः स्युः । भीरुष्ठानम्, अङ्गुलिषङ्गः ॥ ३३ ॥

ह्रस्वान्नाम्नस्ति । २ । ३ । ३४ ।

नाम्नो विहिते तादौ प्रत्यये ह्रस्वान्नामिनः परस्य सः षू स्यात् । सर्पिष्टा, वपुष्टमम् । नामिन इत्येव ? तेजस्ता ॥ ३४ ॥

निसस्तपे नासेवायाम् । २ । ३ । ३५ ।

निसः सस्तादौ तपतौ परे ष् स्यात् पुनःपुनःकरणाऽभावे । निष्टपति स्वर्णं—सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । तीत्येव? निरतपत् ॥ ३५ ॥

घस्–वसः । २ । ३ । ३६ ।

नाम्यादेः परस्य घस्वसोः सः ष् स्यात् । जक्षुः, उषितः ॥ ३६ ॥

णि-स्तोरेवाऽस्वद-स्विद-सहः षणि । २ । ३ । ३७ ।

स्वदादिवर्जानां ण्यन्तानां स्तोरेव च सो नाम्यादेः परस्य षत्वभूते सनि ष् स्यात् । सिषेवयिषति, तुष्टूषति । स्वदादिवर्जनं किम्? सिस्वादयिषति, सिस्वेदयिषति, सिसाहयिषति । एवेतिकिम्? सुसूषति । षणीति किम्? सिषेव । षत्वं किम्? सुषुप्सति ॥ ३७ ॥

सञ्जेर्वा । २ । ३ । ३८ ।

ण्यन्तस्य सञ्जेर्नाम्यादेः परस्य सः षणि ष् वा स्यात् । सिषञ्जयिषति, सिसञ्जयिषति ॥ ३८ ॥

उपसर्गात् सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभोऽटयप्यद्वित्वे । २ । ३ । ३९ ।

वृन्ध्युक्ताभावे सुनोत्यादेः स उपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य ष् स्यात्, अड्व्यवधानेऽपि । सुग्, अभिषुणोति, निःषुणोति, पर्यषुणोत् । सुव, अभिषुवति, पर्यषुवत् । सो, अभिष्यति, पर्यष्यत् । स्तु, अभिष्टौति, दुःष्टवम्, पर्यष्टौत् । स्तुभ्, अभिष्टोभते, पर्यष्टोभत । अद्वित्व इति किम्? अभिसुसूषति ॥ ३९ ॥

स्था-सेनि-सिध-सिच-सञ्जां द्वित्वेऽपि ।२।३।४०।

उपसर्गस्थान्नाम्यादेः परेषां स्थादीनां सः ष् स्यात् ,द्वित्वेऽप्यट्यपि । अधिष्ठास्यति, अधितष्ठौ, अत्यष्ठात् । अभिषेणयति, अभिषिषेणयिषति, अभ्यषेणयत् । प्रतिषेधति, प्रतिषिषेधिषति, प्रत्यषेधत् । अभिषिञ्चति, अभिषिषिक्षति, अभ्यषिञ्चत् । अभिषजति, अभिषषञ्ज, अभ्यषजत् ॥ ४० ॥

अङ-प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धे स्तम्भः । २ । ३ । ४१ ।

उपसर्गान्नाम्यादेः परस्य स्तम्भस्सो द्वित्वेऽप्यट्यपि ष् स्यात् ,न चेत् स्तम्भिर्ङप्रतिस्तब्धनिस्तब्धयोश्च स्यात् । विष्टभ्नाति, वितष्टम्भ, प्रत्यष्टभ्नात् । ङादिवर्जनं किम् ? व्यतस्तम्भत्, प्रतिस्तब्धः निस्तब्धः ॥ ४१ ॥

अवाच्चाऽऽश्रयोर्जाऽविदूरे । २ । ३ । ४२ ।

अवादुपसर्गात् परस्य स्तम्भः स आश्रयादिषु गम्यमानेषु द्वित्वेऽप्यट्यपि ष् स्यात् , ङविषयश्चेत् स्तम्भिर्न स्यात् । आश्रय आलम्बनम् । दुर्गमवष्टभ्नाति, अवतष्टम्भ, अवाष्टभ्नाद्वा । ऊर्जं और्ज्जित्यम् । अहो ! वृषभस्यावष्टम्भः । अविदूरमासन्नमदूरासन्नं च । अवष्टब्धा शरत्, अवष्टब्धा सेना । चोऽनुक्तसमुच्चये । तेन उपष्टम्भः । अङ इत्येव ? अवातस्तम्भत् ॥ ४२ ॥

व्यवात् स्वनोऽशने । २ । ३ । ४३ ।

वेरवाच्चोपसर्गात् परस्य स्वनः सोऽशने भोजने द्वित्वेऽप्यट्यपि ष् स्यात् । विष्वणति,अवष्वणति,विषष्वाण, अवषष्वाण, व्यष्वणत्, अवाष्वणत्, व्यषिष्वणत्, अवाषिष्वणत् । अशन इति किम् ? विस्वनति मृदङ्गः ॥४३॥

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः । २ । ३ । ४४ ।

प्रतिवर्जोपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य सदः सो ङित्वेऽप्यड्व्यपि षः स्यात्, परोक्षायां तु द्व्युक्तौ सत्यामादेः पूर्वस्यैव। निषीदति, विषाषद्यते, न्यषीषदत्। परोक्षायां त्वादेरेव ? निषसाद। अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति ॥ ४४ ॥

स्वञ्जश्च । २ । ३ । ४५ ।

उपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य स्वञ्जः सो ङित्वेऽप्यड्व्यपि षः स्यात्, परोक्षायां त्वादेरेव। अभिष्वजते, अभिषिष्वङ्क्षते, प्रत्यष्वजत, परिषस्वजे ॥ ४५ ॥

परि-नि-वेः सेवः । २ । ३ । ४६ ।

पर्याद्युपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य सेवतेः सो ङित्वेऽप्यड्व्यपि षः स्यात्। परिषेवते, परिषिषेवे, परिषिषेविषते, पर्यषेवत, निषेवते, विषिषेवे ॥ ४६ ॥

सय-सितस्य । २ । ३ । ४७ ।

परि-नि-वेः परस्य सय-सितयोः सः षः स्यात्। परिषयः, निषयः, विषयः। परिषितः, निषितः, विषितः ॥ ४७ ॥

असो-ङसिवू-सह-स्सटाम् । २ । ३ । ४८ ।

परि-नि-विभ्यः परस्य सिवू-सहोः [1]स्सटश्च सः षः स्यात्, न चेत् सिवूसहौ सोङविषयौ स्याताम्। परिषीव्यति, निषीव्यति, विषीव्यति। परिषहते, निषहते, विषहते। परिष्करोति, विष्किरः। असोङेति किम् ? परिसोढः। मा परिसीषिवत्। मा परिसीषहत् ॥ ४८ ॥

स्तु-स्वञ्जश्चाटि नवा । २ । ३ । ४९ ।

परि-निवेः परस्य स्तु-स्वञ्जोरसोङसिवू-सह-स्सटां च सो-

१ सम्परे कृगः स्सट् ॥ ४-४-९१ ॥ इति सूत्रविहितस्य स्सट् । स०

ऽटि सति षू वा स्यात्। पर्यंष्ठौत् पर्यंस्तौत्। न्यष्ठौत्, न्यस्तौत्। व्यष्ठौत्, व्यस्तौत्। पर्यंष्वजत्, पर्यंस्वजत्। न्यष्वजत्, न्यस्वजत्। व्यष्वजत्, व्यस्वजत्। पर्यंषीव्यत्, पर्यंसीव्यत्, न्यषीव्यत्, न्यसीव्यत्। व्यषीव्यत्, व्यसीव्यत्। पर्यंषहत, पर्यंसहत। न्यषहत, न्यसहत। व्यषहत, व्यसहत। पर्यंष्करोत्, पर्यंस्करोत्। असोङसिवूसहेत्येव ? पर्यंसोढयत्। पर्यंसीषीवत्। पर्यंसीषहत् ॥४८॥

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि। २। ३। ५०।

एभ्यः परिनिवेश्च परस्याप्राणिकर्तृकार्थवृत्तेः स्यन्दः सः षू वा स्यात्। निःष्यन्दते, निःस्यन्दते। अभिष्यन्दते, अभिस्यन्दते। अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते। परिष्यन्दते, परिस्यन्दते। निष्यन्दते, निस्यन्दते। विष्यन्दते, विस्यन्दते तैलम्। अप्राणिनीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः ॥ ५० ॥

वेः स्कन्दोऽक्तयोः। २। ३। ५१।

विपूर्वस्य स्कन्दः सः षू वा स्यात्, न चेत्, क्त-क्तवतू स्याताम्। विष्कन्ता, विस्कन्ता। अक्तयोरिति किम् ? विस्कन्नः, विस्कन्नवान् ॥ ५१ ॥

परेः। २। ३। ५२।

परेः स्कन्दः सः षू वा स्यात्। परिष्कन्ता, परिस्कन्ता। परिष्कन्नः, परिस्कन्नः ॥ ५२ ॥

निः स्फुर-स्फुलोः। २। ३। ५३।

आभ्यां परयोः स्फुर-स्फुलोः सः षू वा स्यात्। निःष्फुरति, निःस्फुरति, निष्फुरति, निस्फुरति। निःष्फुलति, निःस्फुलति, निष्फुलति, निस्फुलति ॥५३॥

वेः । २ । ३ । ५४ ।

वेः परयोः स्फुर-स्फुलोः सः ष् वा स्यात् । विष्फुरति, विस्फुरति । विष्फुलति, विस्फुलति ॥ ५४ ॥

स्कभ्नः । २ । ३ । ५५ ।

वेः स्कभ्नः सः ष् नित्यं स्यात् । विष्कभ्नाति ॥५५॥

निर्दुः-सु-वेः सम-सूतेः । २ । ३ । ५६ ।

एभ्यः परयोः सम-सूत्योः सः ष् स्यात् । निःषमः, दुःषमः सुषमः, विषमः । निःषूति, दुःषूति, सुषूतिः, विषूतिः ॥५६॥

अवः स्वपः । २ । ३ । ५७ ।

निर्दुः-सु-विपूर्वस्य वहीनस्य स्वपेः सः ष् स्यात् । निःषुषुपतुः, दुःषुषुपतुः, सुषुषुपतुः, विषुषुपतुः । अव इति किम् ? दुःस्वप्नः ॥ ५७ ॥

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः । २ । ३ । ५८ ।

प्रादुरुपसर्गस्थाच्च नाम्यादेः परस्यास्तेः सो यादौ स्वरादौ च परे ष् स्यात् । प्रादुःष्यात् । विष्यात् । निष्यात् । प्रादुःषन्ति । विषन्ति । निषन्ति । यस्वर इति किम् ? प्रादुःस्तः ॥ ५८ ॥

नस्सः । २ । ३ । ५९ ।

कृतद्वित्वस्य सस्य ष् न स्यात् ॥ सुपिस्स्यते ॥ ५९ ॥

सिचो यङि । २ । ३ । ६० ।

सिचः सो यङि ष् न स्यात् । सेसिच्यते ॥ ६० ॥

गतौ सेधः । २ । ३ । ६१ ।

गत्यर्थस्य सेधः सः ष् न स्यात् । अभिसेधति गाः । गताविति किम् ? निषेधति पापात् ॥ ६१ ॥

सुगः स्य-सनि । २ । ३ । ६२ ।

सुनोतेः सः स्ये सनि च ष् न स्यात् । अभिसोष्यति । सुसूषते । क्विप् । सुसूः ॥ ६२ ॥

र-षृवर्णाद् नोण एकपदेऽनन्त्यस्याल-च-ट-त-वर्गशसान्तरे । २ । ३ । ६३ ।

एभ्यः परस्यैभिः सहैकस्मिन्नेव पदे स्थितस्यानन्त्यस्य नो णः स्यात् लचटतवर्गान् शसौ च मुक्त्वाऽन्यस्मिन्निमित्तकार्यिणोरन्तरेऽपि । तीर्णम् । पुष्णाति । नृणाम्, नृणाम् । करणम् । बृंहणम् । अर्केण । एकपद इति किम् ? अग्निर्नयति । चर्म्मनासिकः । अनन्त्यस्येति किम् ? वृक्षान् । लादिवर्जनं किम् ? विरलेन । मूर्च्छनम् । दृढेन । तीर्थेन । रशना । रसना ॥ ६३ ॥

पूर्वपदस्थाद् नाम्न्यगः । २ । ३ । ६४

गन्तवर्जपूर्वपदस्थाद् र-षृवर्णात् परस्योत्तरपदस्थस्य नो ण् स्यात् संज्ञायाम् । द्रुणसः, खरणाः, शूर्पणखा । नाम्नीति किम् ? मेषनासिकः । अग इति किम् ? ऋगयनम् ॥६४॥

नसस्य । २ । ३ । ६५ ।

पूर्वपदस्थाद्र-षृवर्णात् परस्य नसस्य नो ण् स्यात् । प्रणसः ॥ ६५ ॥

निष्प्राऽग्रेऽन्तः-खदिर-कार्श्याऽऽम्रशरेक्षु-प्लक्ष-पीयूक्षाभ्यो वनस्य । २ । ३ । ६६ ।

निरादिभ्यः परस्य वनस्य नो ण् स्यात् । निर्वणम्, प्रवणम्, अग्रेवणम्, अन्तर्वणम्, खदिरवणम्, कार्श्यव-

णम्, आम्रवणम्, शरवणम्, इक्षुवणम्, प्लक्षवणम्, पीयूक्षावणम् ॥ ६६ ॥

द्वि-त्रिस्वरौषधि-वृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः । २ । ३ । ६७ ।

द्विस्वरेभ्यस्त्रिस्वरेभ्यश्चेरिकादिवर्जेभ्य ओषधि-वृक्षवाचिभ्यः परस्य वनस्य नो ण् वा स्यात् । दुर्वावणम्, दुर्वावनम् । माषवणम्, माषवनम् । नीवारवणम्, नीवारवनम् । वृक्षः । शिग्रुवणम्, शिग्रुवनम् । शिरीषवणम्, शिरीषवनम् । इरिकादिवर्जनं किम् ? इरिकावनम् ॥ ६७ ॥

गिरि-नद्यादीनाम् । २ । ३ । ६८ ।

एषां नो ण् वा स्यात् । गिरिणदी, गिरिनदी । तुर्यमाणः, तुर्यमानः, ॥ ६८

पानस्य भावकरणे । २ । ३ । ६९ ।

पूर्वपदस्थाद्रादेः परस्य भावकरणार्थस्य पानस्य नो ण् वा स्यात् । क्षीरपाणं क्षीरपानं स्यात् । कषायपाणः, कषायपानः कंसः ॥ ६९ ॥

देशे । २ । ३ । ७० ।

पूर्वपदस्थाद्रादेः परस्य देशविषयस्य पानस्य नो ण् नित्यं स्यात् । क्षीरपाणा उशीनराः । देश इति किम् ? क्षीरपाना गोदुहः ॥ ७० ॥

ग्रामाग्रान्नियः । २ । ३ । ७१ ।

आभ्यां परस्य नियो ण् स्यात् । ग्रामणीः, अग्रणीः ७१॥

वाह्याद्वाहनस्य । २ । ३ । ७२ ।

वाह्यवाचिनो रादिमतः पूर्वपदात् परस्य वाहनस्य नो णू स्यात् । इक्षुवाहणम् । वाह्यादिति किम् ? सुरवाहनम् ॥७२॥

अतोऽह्नस्य । २ । ३ । ७३ ।

रादिमतोऽदन्तात् पूर्वपदात् परस्याह्नस्य नो णू स्यात् । पूर्वाह्णः । अत इति किम् ? दुरह्नः । अह्नस्येति किम् ? दीर्घाह्नी शरत् ॥ ७३ ।

चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि । २ । ३ । ७४ ।

आभ्यां पूर्वपदाभ्यां परस्य हायनस्य नो णू स्यात्, वयसि गम्ये । चतुर्हायणो वत्सः । त्रिहायणी वडवा । वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला ॥ ७४ ॥

वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुव–पक्वाह्नः । २ । ३ । ७५ ।

पूर्वपदस्थाद्रादेः परस्य उत्तरपदान्तभूतस्य नागमस्य स्यादेश्च नो णू वा स्यात्, चेद् युवन्पक्वाहन्सम्बन्धी न स्यात् । व्रीहिवापिणौ, व्रीहिवापिनौ । माषवापाणि, माषवापानि । व्रीहिवापेण व्रीहिवापेन । युवादिवर्जनं किम् ? आर्ययूना, प्रपक्वानि । दीर्घाह्नी शरत् ॥७५॥

कवर्गैकस्वरवति । २ । ३ । ७६ ।

पूर्वपदस्थाद्रादेः परस्य कवर्गवत्येकस्वरवति चोत्तरपदे सति, उत्तरपदान्तस्य नागमस्य स्यादेश्च नो णू स्यात्, न चेदसौ पक्वस्य । स्वर्गकामिणौ, वृषगामिणौ । ब्रह्महणौ । यूषपाणि । अपक्वस्येत्येव, क्षीरपक्वेन ॥ ७६ ॥

अदुरुपसर्गान्तरो ण-हिनु-मीनाऽऽनेः[1] । २ । ३ । ७७ ।

दुर्वर्जोपसर्गस्थादन्तःशब्दस्थाच्च रादेः परस्यैषां नो णू

१ सप्तम्यर्थविहितस्य ' आनिव् ' इति प्रत्ययस्य । स०

स्यात्। णेति णोपदेशा धातवः—प्रणमति, परिणायकः, अन्तर्णयति। हिनुः—प्रहिणुतः। मीना—प्रमीणीतः। आनि—प्रयाणि। अदुरिति, किम्? दुर्नयः॥ ७७॥

नशः शः। २। ३। ७८।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य नशः शान्तस्य नो ण् स्यात्। प्रणश्यति, अन्तर्णश्यति। श इति किम्? प्रनङ्क्ष्यति॥ ७८॥

ने-र्ङ्मा[1]-दा-पत-पद-नद-गद-वपी-वहो-शमू-चिग्-याति-वाति-द्राति-प्साति-स्यति-हन्ति-देग्धौ।२।३।७९।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्योपसर्गस्य नेर्नो माङादिषु परेषु ण् स्यात्। प्रणिमिमीते। परिणिमयते। प्रणिददाति। परिणिदयते। प्रणिदधाति। प्रणिपतति। परिणिपद्यते। प्रणिनदति। प्रणिगदति। प्रणिवपति। प्रणिवहति। प्रणिशाम्यति। प्रणिचिनोति। प्रणियाति। प्रणिवाति। प्रणिद्राति। प्रणिप्साति। प्रणिष्यति। प्रणिहन्ति। प्रणिदेग्धि। अन्तर्णिमिमीते॥ ७९॥

अ[2]क-खाद्यषान्ते पाठे वा। २। ३। ८०।

धातुपाठे क-खादिः षान्तश्च यो धातुपाठस्ताभ्यामन्यस्मिन् धातौ परेऽदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य नेर्नो ण् वा स्यात्। प्रणिपचति, प्रनिपचति। अकखादीति किम्? प्रनिकरोति। प्रनिखनति। अषान्त इति किम्? प्रनि ष्टि। पाठ इति किम्? प्रनिचकार॥ ८०॥

१ ङ्कारोपलक्षितो मा ङ्मा, तेन माङ्-मेङोर्ग्रहण कर्तव्यम्। ह०

२ धातुपाठे कृग् करणे इतिपठनाद्धातु कादिर्जात। 'प्रनिचकार' इत्यंतादन्येपु

द्वित्वेऽप्यन्तेप्यनितेः, परेस्तु वा । २ । ३ । ८१ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्याऽनितेर्नो द्वित्वाद्वित्वयोरन्तानन्तयोश्च ण् स्यात्, परिपूर्वस्य वा स्यात् । प्राणिणिषति, पराणिति, हे प्राण् । पर्यणिणिषति, पर्यनिनिषति, पर्यणिति, पर्यनिति, हे पर्यण्, हे पर्यन् ॥ ८१ ॥

हनः । २ । ३ । ८२ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य हन्तेर्नो ण् स्यात् । प्राहण्यत, प्रहण्यते । अन्तर्हण्यते ॥ ८२ ॥

वमि वा । २ । ३ । ८३ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य हन्तेर्नो व्मोः परयोर्ण वा स्यात् । प्रहण्वः, प्रहन्वः । प्रहण्मि, प्रहन्मि । अन्तर्हण्वः अन्तर्हन्वः । अन्तर्हण्मः, अन्तर्हन्मः ॥ ८३ ॥

निंस-निक्ष-निन्दः कृति वा । २ । ३ । ८४ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य निंसादिधातोर्नो ण् वा स्यात्, कृत्प्रत्यये । प्रणिंसनम्, प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम्, प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् , प्रनिन्दनम् । कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते ॥ ८४ ॥

स्वरात् । २ । ३ । ८५ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृतो नो ण् स्यात् । प्रहाणः, प्रहीणः ॥ ८५ ॥

धातुपाठापेक्षया कादित्वान्न णत्वम्, एव खाद्–खन्–पिषादीनामपि प्रनिचखाद, प्रनिचखान, प्रनिपेक्ष्यतीत्यादिष्वपि नकारस्य न णकारत्वम् । उपर्युक्तसूत्रनिर्दिष्टमाडादीना नित्य णत्व, प्रस्तुतसूत्रोक्तककखादिषान्तान्तरधातूना च विकल्पेनेति भाव । स०

नास्यादेरेव ने । २ । ३ । ८६ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य नाऽऽगमे सति नाम्यादेरेव धातोः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृतस्य नो ण् स्यात् । प्रेङ्खणम्, प्रेङ्गणम्, प्रेङ्गणीयम् । नाम्यादेरिति किम् ? प्रमङ्गनम् ॥ ८६ ॥

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा । २ । ३ । ८७ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परो यो व्यञ्जनादिर्नाम्युपान्त्यो धातुस्ततः परस्य कृतः स्वरात्परस्य नो ण् वा स्यात् । प्रमेहणम्, प्रमेहनम् । व्यञ्जनादेरेति किम् ? प्रोहणम् । नाम्युपान्त्यादिति किम् ? प्रवपणम्, प्रवहणम् । स्वरादित्येव ? प्रसुग्नः । अदुरित्येव ? दुर्मोहनः, लचटादिवर्जनं, किम्, ? प्रभेदनम्, प्रभोजनम् । स्वरादित्यनेन नित्यप्राप्ते विभाषेयम् ॥ ८७ ॥

णेर्वा । २ । ३ । ८८ ।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परस्य ण्यन्तस्य धातोर्विहितस्य स्वरात्परस्य नो ण् वा स्यात् । प्रमङ्गणा, प्रमङ्गना । विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाणः, प्रयाप्यमानः । इति क्यान्तरेपि स्यात् ॥ ८८ ॥

निर्विण्णः । २ । ३ । ८९ ।

निर्विदेः सत्तालाभविचारणार्थात् परस्य क्तस्य नो णत्वं स्यात् । निर्विण्णः ॥ ८९ ॥

न ख्या-पूग्-भू-भा-कम-गम-प्याय-वेपो णेश्च ।२।३।९०।

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद्रादेः परेभ्यः ख्यादिभ्यो ऽण्यन्तण्यन्तेभ्यः परस्य कृतो नो ण् न[1] स्यात् । प्रख्यानम्, प्रख्या-

[1] कृदन्तस्य नस्य । सं०

पनम्। प्रपवनम्, प्रपावनम्। प्रभवनम्, प्रभावनम्। प्रभाय-मानम्, प्रभापना। प्रकामिनौ, प्रकामना। अप्रगमनिः[1], प्रग-मना। प्रप्यानः, प्रप्यायना। प्रवेपनीयम्, प्रवेपना ॥ ९० ॥

देशेऽन्तरोऽयनहनः । २ । ३ । ९१ ।

अन्तःशब्दात्परस्याऽयनस्य हन्तेश्च नो देशेऽर्थे ण् न स्यात्। अन्तरयनो ऽन्तर्हननो वा देशः। देश इति किम्? अन्तरयणम्, अन्तर्हण्यते ॥ ९१ ॥

षात्पदे । २ । ३ । ९२ ।

पदे परतो यः षस्ततः परस्य नो ण् न स्यात्। सर्पिष्पानम्। पद इति किम्? सर्पिष्केण ॥ ९२ ॥

पदेऽन्तरेऽनाऽऽङ्यतद्धिते । २ । ३ । ९३ ।

आङन्तं तद्धितान्तं च मुक्त्वा ऽन्यस्मिन् पदे निमित्तकार्यिणोरन्तरे नो ण् न स्यात्। प्रावनद्धम् रोषभीमसुखेन। अनाङीति किम्? प्राणद्धम्। अतद्धित इति किम्? आर्द्रगोमयेण ॥ ९३ ॥

हनो घि । २ । ३ । ९४ ।

हन्तेर्नो घिनिमित्तकार्यिणोरन्तरे सति ण् न स्यात्। शत्रुघ्नः ॥ ९४ ॥

नृतेर्यङि । २ । ३ । ९५ ।

नृतेर्नो यङ्विषये ण् न स्यात्। नरीनृत्यते, नरिनर्त्ति। यङीति किम्? हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥ ९५ ॥

क्षुभ्नादीनाम् । २ । ३ । ९६ ।

एषां नो ण् न स्यात्। क्षुभ्नाति, आचार्यानी ॥ ९६ ॥

---

१ अत्र 'नञोऽनि शापे' ॥ ५-३-११७ ॥ इति सूत्रेण अनिप्रत्यय । स०

पाठे धात्वादेर्णो नः । २ । ३ । ९७ ।

पाठे धात्वादेर्णो नः स्यात् । नयति । पाठ इति किम् ? णकारीयति । आदेरिति किम् ? रणति ॥ ९७ ॥

षः सोऽष्ट्यै–ष्ठिव–ष्वष्कः । २ । ३ । ९८ ।

पाठे धात्वादेः षः सः स्यात्, नतु ष्ट्यैष्ठिवष्वष्कां सम्बन्धी स्यात् । सहते । आदेरित्येव ? लषति । ष्ट्यादिवर्जनं किम् ? ष्ट्यायति, ष्ठीव्यति, ष्वष्कते ॥ ९८ ॥

ॠ–रल–लं कृपोऽकृपीटादिषु । २ । । ३ । ९९ ।

कृपेॠत ऌत्, रस्य च ल् स्यात्, नतु कृपीटादिविषयस्य । क्लृप्यते, क्लृप्तः, कल्प्यते, कल्पयति । अकृपीटादिष्विति किम् ? कृपीटः, कृपाणः ॥ ९९ ॥

उपसर्गस्यायौ । २ । ३ । १०० ।

उपसर्गस्थस्य रस्याऽऽयौ धातौ परे ल् स्यात् । प्लायते, प्लत्ययते ॥ १०० ॥

ग्रो यङि । २ । ३ । १०१ ।

यङि परे गिरते रो ल् स्यात् । निजेगिल्यते ॥१०१॥

नवा स्वरे । २ । ३ । १०२ ।

ग्रो रः स्वरादौ प्रत्यये परे विहितस्य ल् वा स्यात् । गिलति, गिरति, निगाल्यते, निगार्यते । विहितविशेषणं किम् । गिरः ॥ १०२ ॥

परेर्घाऽङ्क–योगे । २ । ३ । १०३ ।

परिस्थस्य रो घादौ परे ल् वा स्यात् । पलिघः, परिघः । पल्यङ्कः । पर्यङ्कः, पलियोगः, परियोगः ॥ १०३ ॥

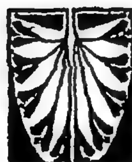
ऋफिडादीनां डश्च लः । २ । ३ । १०४ ।

एषामृ-रलृ-लौ डस्य च लू वा स्यात् । ऋफिडः, लृफिलः । ऋतकः, लृतकः । कपरिका, कपलिका ॥१०४॥

जपादीनां पो वः । २ । ३ । १०५ ।

एषां पो वो वा स्यात् । जवा, जपा । परावतः, पारापतः ॥ १०५ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ २ । ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः । २ । ४ । १ ।

स्त्रीवृत्तेर्नान्तादृदन्ताच्च स्वस्रादिवर्जाद् ङीः स्यात् । राज्ञी, अतिराज्ञी, कर्त्री । स्त्रियामिति किम्? पञ्चनद्यः । अस्वस्रादेरिति किम्? स्वसा, दुहिता ॥ १ ॥

अधातूदृदितः । २ । ४ । २ ।

अधातुर्य उदिदृदिच्च तदन्तात् स्त्रीवृत्तेर्ङीः स्यात् । भवती, अतिमहती, पचन्ती । अधात्विति किम्? सुकन् स्त्री ॥ २ ॥

अञ्चः । २ । ४ । ३ ।

अञ्चन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् । प्राची, उदीची ॥ ३ ॥

णस्वराऽघोषाद्वनो रश्च । २ । ४ । ४ ।

एतदन्ताद् विहितो यो वन् तदन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात्, तद्योगे वनोऽन्तस्य रश्च । अवावरी, धीवरी, मेरुदृश्वरी । णस्वराऽघोषादिति किम्? सहयुध्वा स्त्री । विहितविशेषणं किम्? शर्वरी ॥ ४ ॥

वा बहुव्रीहेः । २ । ४ । ५ ।

णस्वराघोषाद्विहितो यो वन् तदन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात्, रश्चान्तस्य । प्रियावावरी, प्रियावावा । बहुधीवरी, बहुधीवा । बहुमेरुदृश्वरी, बहुमेरुदृश्वा ॥ ५ ॥

वा पादः । २ । ४ । ६ ।

बहुव्रीहेस्तद्धेतुकपाच्छब्दान्तात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । द्विपदी, द्विपात् । बहुव्रीहिनिमित्तो यः पाद् इतिविशेषणादिह न स्यात् । पादमाचष्टे क्विपि पाद्, त्रयः पादोऽस्याः सा त्रिपात् ॥ ६ ॥

ऊध्नः । २ । ४ । ७ ।

ऊधन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात् । कुण्डोध्नी ॥७॥

अशिशोः । २ । ४ । ८ ।

अशिशु इति बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात् । अशिश्वी ॥ ८ ॥

संख्यादेर्हायनाद्वयसि । २ । ४ । ९ ।

संख्यादेर्हायनान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात्, वयसि गम्ये । त्रिहायणी, चतुर्हायणी वडवा । वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला ॥ ९ ॥

दाम्नः । २ । ४ । १० ।

संख्यादेर्दामन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात् । द्विदाम्नी । संख्यादेरित्येव ? उद्दामानं पश्य ॥ १० ॥

अनो वा । २ । ४ । ११ ।

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । बहुराज्ञ्यौ, बहुराजे, बहुराजानौ ॥ ११ ॥

नाम्नि । २ । ४ । १२ ।

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां संज्ञायां नित्यं ङीः स्यात् । अधिराज्ञी, सुराज्ञी नाम ग्रामः ॥ १२ ॥

नोपान्त्यवतः । २ । ४ । १३ ।

अस्योपान्त्यलुग् नास्ति तस्मादन्नन्ताद् बहुव्रीहेः

स्त्रियां ङीर्न स्यात्। सुपर्वा, सुशर्मा। उपान्त्यवत इति किम्? बहुराज्ञी ॥ १३॥

मनः । २ । ४ । १४ ।

मन्नन्तात् स्त्रियां ङीर्न स्यात्। सीमानौ ॥ १४ ॥

ताभ्यां वाप् डित् । २ । ४ । १५ ।

मन्नन्ताद् बहुव्रीहेश्चान्नन्तात् स्त्रियामाप्वा स्यात्, स च ड्रित्। सीमे, सुपर्वे। पक्षे, सीमानौ, सुपर्वाणौ ॥ १५ ॥

अजादेः । २ । ४ । १६ ।

अजादेस्तस्यैव स्त्रियामाप् स्यात्। अजा, बाला, ज्येष्ठा, क्रुञ्चा ॥ १६ ॥

ऋचि पादः पात्पदे । २ । ४ । १७ ।

कृतपाद्भावपादस्य ऋच्यर्थे पात्पदेति निपात्यते। त्रिपदा, त्रिपाद्, गायत्री। ऋचीति किम्? द्विपात्, द्विपदी ॥ १७ ॥

आत् । २ । ४ । १८ ।

अकारान्तात् स्त्रियामाप् स्यात्। खट्वा, या, सा ॥१८॥

गौरादिभ्यो मुख्याद् ङीः । २ । ४ । १९ ।

गौरादिगणान्मुख्यात् स्त्रियां ङीः स्यात्। गौरी, शबली। मुख्यादिति किम्? बहुनदा भूमिः ॥ १९ ॥

अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् । २ । ४ । २० ।

अणादीनां यो ऽत् तदन्तात्तेषामेव स्त्रियां ङीः स्यात्। औपगवी, वैदी, सौपर्णेयी, आक्षिकी, स्त्रैणी, पौंस्नी, जानुदघ्नी ॥ २० ॥

वयस्यनन्त्ये । २ । ४ । २१ ।

कालकृता शरीरावस्था वयस्तस्मिन्नचरमे वर्त्तमानादकारान्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् । कुमारी, किशोरी, वधूटी । अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा ॥ २१ ॥

द्विगोः समाहारात् । २ । ४ । २२ ।

समाहारद्विगोरदन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् । पञ्चपूली, दशराजी ॥ २२ ॥

परिमाणात् तद्धितलुक्यबिस्ताऽऽचितकम्बल्यात्
। २ । ४ । २३ ।

परितः सर्वतो मानं परिमाणं । रूढेः प्रस्थादिविस्तादिवर्जपरिमाणान्ताद् द्विगोरदन्तात् तद्धितलुकि स्त्रियां ङीः स्यात् । द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीता द्विकुडवी । परिमाणादिति किम् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । तद्धितलुकीति किम् ? द्विपण्या । विस्तादिवर्जनं किम् ? द्विविस्ता, द्व्याचिता, द्विकम्बल्या ॥ २३ ॥

काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे । २ । ४ । २४ ।

प्रमाणवाचिकाण्डान्तादक्षेत्रविषयाद् द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीः स्यात् । आयामः प्रमाणम्, द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डी रज्जुः । प्रमाणादिति किम् ? द्विकाण्डा शाटी । अक्षेत्र इति किम् ? द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ॥ २४ ॥

पुरुषाद्वा । २ । ४ । २५ ।

प्रमाणवाचिपुरुषान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां ङी र्वा स्यात् । द्विपुरुषी, द्विपुरुषा, परिखा । तद्धितलुकीत्येव ? पञ्चपुरुषाः समाहृताः, पञ्चपुरुषी ॥ २५ ॥

रेवत-रोहिणाद्भे । २ । ४ । २६ ।

आभ्यां नक्षत्रप्रवृत्तिभ्यां स्त्रियां ङीः स्यात् । रेवती, रोहिणी, रेवत्यां जाता रेवती । भ इति किम् ? रेवता ॥२६॥

नीलात्प्राण्यौषध्योः । २ । ४ । २७ ।

प्राणिन्यौषधौ च नीलात् स्त्रियां ङीः स्यात् । नीली गौः, नीली औषधिः । नीलाऽन्या ॥ २७ ॥

क्ताच्च नाम्नि वा । २ । ४ । २८ ।

नीलात् क्तान्ताच्च स्त्रियां संज्ञायां ङीर्वा स्यात् । नीली प्रवृद्धविलूनी । नीला, प्रवृद्धविलूना ॥ २८ ॥

केवल-मामक-भागधेय-पापापर-समानाऽऽर्यकृत-सुमङ्गल-भेषजात् । २ । ४ । २९ ।

एभ्यो नाम्नि स्त्रियां ङीः स्यात् । केवली ज्योतिः, मामकी, भागधेयी, पापी, अपरी, समानी, आर्यकृती, सुमङ्गली, भेषजी । नाम्नीत्येव ? केवला ॥ २९ ॥

भाज-गोण-नाग-स्थल-कुण्ड-काल-कुश-कामुक-कट-कबरात् पक्वाऽऽवपन-स्थूलाऽकृत्रिमामत्रकृष्णाऽऽयसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे । २ । ४ । ३० ।

एभ्यो यथासंख्यं पक्वादिष्वर्थेषु स्त्रियां नाम्नि ङीः स्यात् । भाजी पक्वा चेत्, भाजाऽन्या । गोणी आवपनम्, गोणाऽन्या । नागी स्थूला, नागाऽन्या । स्थली अकृत्रिमा, स्थलाऽन्या । कुण्डी अमत्रम्, कुण्डाऽन्या । काली कृष्णा, कालाऽन्या । कुशी आयसी, कुशाऽन्या ।

कामुकी रिरंसुः, कामुकाऽन्या। कटी श्रोणिः, कटाऽन्या। कबरी केशपाशः, कबराऽन्या ॥ ३० ॥

नवा शोणादेः । २ । ४ । ३१ ।

शोणादेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । शोणी, शोणा । चण्डी, चण्डा ॥ ३१ ॥

इतोऽक्त्यर्थात् । २ । ४ । ३२ ।

क्त्यर्थप्रत्ययान्तवर्जादिदन्तात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । भूमी, भूमिः । धूली, धूलिः । अक्त्यर्थादिति किम् ? कृतिः, अकरणिः, हानिः ॥ ३२ ॥

पद्धतेः । २ । ४ । ३३ ।

अस्मात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । पद्धती, पद्धतिः ॥३३॥

शक्तेः शस्त्रे । २ । ४ । ३४ ।

अस्माच्छस्त्रे स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । शक्ती, शक्तिः । शस्त्र इति किम् ? शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ ३४ ॥

स्वरादुतो गुणादखरोः । २ । ४ । ३५ ।

स्वरात्परो य उत् तदन्ताद् गुणवचनात् खरुवर्जात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । पट्वी, पटुः । विभ्वी, विभुः । स्वरादिति किम् ? पाण्डुर्भूमिः । गुणादिति किम् ? आखुः स्त्री । अखरोरिति ? खरुरियम् ॥ ३५ ॥

श्येतैत-हरित-भरित-रोहिताद्वर्णात्तो नश्च । २ । ४ । ३६।

एभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां ङीर्वा स्यात्, तद्योगे तो न् च । श्येनी, श्येता । एनी, एता । हरिणी, हरिता । भरिणी, भरिता । रोहिणी, रोहिता । वर्णादिति किम् ? श्येता, एता ॥ ३६ ॥

क्तः पलितासितात् । २ । ४ । ३७ ।

त इति चेति चानुवर्त्तते, आभ्यां स्त्रियां ङीर्वा स्यात् तद्योगे तः क्नः । पलिक्नी पलिता । असिक्नी, असिता ॥ ३७ ॥

असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः । २ । ४ । ३८ ।

सहादिवर्जपूर्वपदं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् क्रोडादिवर्जा-ददन्तात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । पीनस्तनी, पीनस्तना । अतिकेशी, अतिकेशा, माला । सहादिवर्जनं किम् ? सहकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा । क्रोडादिवर्जनं किम् ? कल्याणक्रोडा, बहुगुदा, दीर्घवाला । स्वाङ्गादिति, किम् ? बहुशोफा, बहुज्ञाना, बहुयवा ॥ ३८ ॥

नासिकोदरौष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गाङ्ग-गात्र-कण्ठात् । २ । ४ । ३९ ।

सहादिवर्जपूर्वपदेभ्य एभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका । कृशोदरी कृशोदरा । बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णी, चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा । मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा । सुगात्री, सुगात्रा । सुकण्ठी, सुकण्ठा । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेन बहुस्वरसंयोगोपान्तेभ्योऽन्येभ्यो मा भूत्, सुललाटा, सुपार्श्वा ॥ ३९ ॥

नख-मुखादनाम्नि । २ । ४ । ४० ।

सहादिवर्जपूर्वपदाभ्यां स्वाङ्गाभ्यामाभ्यामसंज्ञाया-

मेव स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । शूर्पणखी, शूर्पणखा । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा । अनाम्नीति किम्? शूर्पणखा, कालमुखा ॥ ४० ॥

पुच्छात् । २ । ४ । ४१ ।

सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाङ्गात् पुच्छात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा ॥ ४१ ॥

कबर-मणि-विष--शरादेः । २ । ४ । ४२ ।

एतत्पूर्वपदात् पुच्छात् स्त्रियां ङीर्नित्यं स्यात् । कबरपुच्छी, मणिपुच्छी, विषपुच्छी, शरपुच्छी ॥ ४२ ॥

पक्षाच्चोपमानादेः । २ । ४ । ४३ ।

उपमानपूर्वात् पक्षात् पुच्छाच्च स्त्रियां ङीः स्यात् । उलूकपक्षी शाला, उलूकपुच्छी सेना ॥ ४३ ॥

क्रीतात् करणादेः । २ । ४ । ४४ ।

करणादेः क्रीतान्ताददन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् । अश्वक्रीती, मनसाक्रीती । आदेरिति किम् ? अश्वेन क्रीता ॥ ४४ ॥

क्तादल्पे । २ । ४ । ४५ ।

क्तान्तात् करणादेरल्पेऽर्थे स्त्रियां ङीः स्यात् । अभ्रविलिप्ती द्यौः, अल्पाभ्रेत्यर्थः । अल्प इति किम् ? चन्दनानुलिप्ता स्त्री ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गादेरकृत-मित-जात-प्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः।२।४।४६।

स्वाङ्गादेः कृतादिवर्जात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात् । शङ्खभिन्नी, ऊरुभिन्नी । कृतादिवर्जनं किम् ? दन्तकृता, दन्तमिता, दन्तजाता, दन्तप्रतिपन्ना ॥ ४६ ॥

अनाच्छादजात्यादेर्नवा । २ । ४ । ४७ ।

आच्छादवर्जा या जातिस्तदवयवात् कृतादिवर्जात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । शाङ्गरजग्धी, शाङ्गरजग्धा । आच्छादवर्जनं किम् ? वस्त्रछन्ना । जात्यादेरिति किम् ? मासयाता । अकृताद्यन्तादित्येव ? कुण्डकृता ॥ ४७ ॥

पत्युर्नः । २ । ४ । ४८ ।

पत्यन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । तद्योगेऽन्तस्य न् च । दृढपत्नी, दृढपतिः । मुख्यादित्येव ? बहुस्थूलपतिः पुरी ॥ ४८ ॥

सादेः । २ । ४ । ४९ ।

सपूर्वपदात्पत्यन्तात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात्, तद्योगेऽन्तस्य न् च । ग्रामस्य पतिः, ग्रामपत्नी, ग्रामपतिः । सादेरिति किम् ? पतिरियम्, ग्रामस्य पतिरियम् ॥ ४९ ॥

सपत्न्यादौ । २ । ४ । ५० ।

एषु पतिशब्दात् स्त्रियां ङीः स्यात्, अन्तस्य न् च । सपत्नी, एकपत्नी ॥ ५० ॥

ऊढायाम् । २ । ४ । ५१ ।

पत्युः परिणीतायां स्त्रियां ङीः स्यात्, न्चान्तस्य । पत्नी, वृषलस्य पत्नी ॥ ५१ ॥

पाणिगृहीतीति । २ । ४ । ५२ ।

पाणिगृहीतीतिप्रकाराः शब्दा ऊढायां स्त्रियां ङ्यन्ता निपात्यन्ते । पाणिगृहीती, करगृहीती । ऊढायामित्येव पाणिगृहीताऽन्या ॥ ५२ ॥

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्या-गर्भिण्योः । २ । ४ । ५३ ।

भार्या अविधवा स्त्री, तस्यां गर्भिण्यां च यथासंख्यमेतौ निपात्येते । पतिवत्नी, अन्तर्वत्नी ॥ ५३ ॥

जातेरयान्त-नित्य-स्त्री-शूद्रात् । २ । ४ । ५४ ।

जातिवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् , न तु यान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् । कुक्कुटी, वृषली, नाडायनी, कठी । जातेरिति किम् ? मुण्डा । यान्तवर्जनं किम् ? क्षत्रिया नित्यस्त्रीवर्जनमिति किम् ? खट्वा । शूद्रवर्जनं किम् ? शूद्रा । [1]आदित्येव ? आखुः ॥ ५४ ॥

पाक-कर्ण-पर्ण-वालान्तात् । २ । ४ । ५५ ।

पाकाद्यन्ताया जातेः स्त्रियां ङीः स्यात् । ओदनपाकी, आखुकर्णी, मुद्गपर्णी, गोवाली । जातेरित्येव ? बहुपाका यवागूः ५५ ॥

असत्काण्ड-प्रान्त-शतैकाञ्चः पुष्पात् । २ । ४ । ५६।

सदादिवर्जेभ्यः परो यः पुष्पशब्दस्तदन्ताज्जातेः स्त्रियां ङीः स्यात् । शङ्खपुष्पी ।सदादिवर्जनं किम् ? सत्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा, प्राक्पुष्पा ॥ ५६ ॥

असम्-भस्त्राजिनैक-शण-पिण्डात्फलात् । २ । ४ ।५७।

समादिवर्जेभ्यो यः फलशब्दस्तदन्ताज्जातेः स्त्रियां ङीः स्यात् । वासीफली ।समादिप्रतिषेधः किम्? संफला, भस्त्रफला, अजिनफला, एकफला, शणफला, पिण्डफला ओषधिः ॥ ५७ ॥

---

१ अकारादित्येव । स०

अनञो मूलात् । २ । ४ । ५८ ।

नञ्वर्जात्परो यो मूलशब्दस्तदन्ताज्जातेः स्त्रियां ङीः स्यात् । दर्भमूली, शीर्षमूली । अनञ इति किम् ? अ-मूला ॥ ५८ ॥

धवाद्योगादपालकान्तात् । २ । ४ । ५९ ।

धवो भर्त्ता तद्वाचिनः सम्बन्धात् स्त्रीवृत्तेः पालका-न्तशब्दवर्जात् ङीः स्यात् । प्रष्ठी, गणकी । धवादिति कि-किम् ? प्रसूता । योगादिति किम् ? देवदत्तो धवः, देवदत्ता स्त्री स्वतः । अपालकान्तादिति किम् ? गोपा-लकस्य स्त्री गोपालिका । आदित्येव ? सहिष्णोः स्त्री सहिष्णुः ॥ ५९ ॥

पूतक्रतु-वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसीदादै च । २ । ४ ।६० ।

एभ्यो धववाचिभ्यस्तद्योगात् स्त्रीवृत्तिभ्यो ङीः स्यात्, ङीयोगे चैषामैरन्तस्य । पूतक्रतायी, वृषाकपायी, अग्नायी, कुसितायी, कुसीदायी ॥ ६० ॥

मनोरौ च वा । २ । ४ । ६१ ।

धववृत्तेर्मनोर्योगात् स्त्रीवृत्तेर्ङीर्वा स्यात्, ङीयोगे चास्य औरैश्चान्तस्य । मनावी, मनायी, मनुः ॥ ६१ ॥

वरुणेन्द्र-रुद्र-भव-शर्व-मृडादान् चान्तः ।२ । ४ ।६२।

एभ्यो धववाचिभ्यो योगात् स्त्रीवृत्तिभ्यो ङीः स्या-त्, ङीयोगे आन् चान्तः । वरुणानी, इन्द्राणी, रुद्राणी, भवानी, शर्वाणी, मृडानी ॥ ६२ ॥

मातुलाऽऽचार्योपाध्यायाद्वा । २ । ४ । ६३ ।

एभ्यो धववाचिभ्यो योगात्स्त्रीवृत्तिभ्यो ङीः स्यात्,

ङीयोगे चानन्तो वा । मातुलानी, मातुली। आचार्यानी ? आचार्यी । उपाध्यायानी, उपाध्यायी ॥ ६३ ॥

सूर्याद्देवतायां वा । २ । ४ । ६४ ।

सूर्याद्धववाचिनो योगाद्देवतास्त्रीवृत्तेर्ङीर्वा स्यात् , ङीयोगे चानन्तः । सूर्याणी, सूर्या । देवतायामिति किम् ? मानुषी सूरी ॥ ६४ ॥

यव-यवनारण्य-हिमाद्दोष-लिप्युरु-महत्त्वे । २।४।६५।

एभ्यो यथासंख्यं दोषादौ गम्ये स्त्रियां ङीः स्यात्, ङीयोगे चान् अन्तः । यवानी, यवनानी लिपिः, अरण्यानी, हिमानी ॥ ६५ ॥

आर्यक्षत्रियाद्वा । २ । ४ । ६६ ।

आभ्यां स्त्रियां ङीर्वा स्यात्, ङीयोगे चानन्तः । आर्याणी, आर्या । क्षत्रियाणी, क्षत्रिया ॥ ६६ ॥

यञो डायन् च वा । २ । ४ । ६७ ।

यञन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् , ङीयोगे च डायनन्तो वा स्यात् । गार्गी, गार्ग्यायणी ॥ ६७ ॥

लोहितादिशकलान्तात् । २ । ४ । ६८ ।

लोहितादेः शकलान्तात् यञन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात्, तद्योगे च डायनन्तः ।लौहित्यायनी, शाकल्यायनी ॥६८॥

षावटाद्वा । २ । ४ । ६९ ।

षान्तादवटाच्च यञन्तात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् , ङीयोगे च डायनन्तः । पौतिमाष्यायणी, पौतिमाष्या । आवट्यायनी, आवट्या ॥ ६९ ॥

---

१ "क्षुभ्नादीनाम्"(२-३-९६) इत्यनेन क्षुभ्नादौ पाठात् न णत्वम् । स०

कौरव्य-माण्डूकाऽऽसुरेः । २ । ४ । ७० ।

एभ्यः स्त्रियां ङीः स्यात् । ङीयोगे च डायनन्त । कौरव्यायणी, माण्डूकायनी, आसुरायणी ॥ ७० ॥

इञ इतः । २ । ४ । ७१ ।

इञन्तादिदन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् । सौतङ्गमी, इत इति किम् ? कारिषगन्ध्या ॥ ७१ ॥

नुर्जातेः । २ । ४ । ७२ ।

मनुष्यजातिवाचिन इदन्तात् स्त्रियां ङीः स्यात् । कुन्ती, दाक्षी, इत इत्येव ? दरत् । नुरिति किम् ? तित्तिरिः । जातेरिति किम् ? निष्कौशाम्बिः ॥ ७२ ॥

उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् । २ । ४ । ७३ ।

उदन्तान्नृजातेः अप्राणिजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । नतु यवन्ताद्रज्ज्वादिभ्यश्च । कुरूः, ब्रह्मबन्धूः, अलाबू, कर्कन्धूः । उत इति किम् ? वधूः । अप्राणिनश्चेति किम् ? आखुः । जातेरित्येव? पटुः स्त्री । युरज्ज्वादिवर्जनं किम् ? अध्वर्युः स्त्री, रज्जुः, हनुः ॥ ७३ ॥

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि । २ । ४ । ७४ ।

बाह्वन्तात् कद्रुकमण्डलुभ्यां च संज्ञायां स्त्रियामूङ स्यात् । मद्रबाहूः, कद्रू , कमण्डलूः । नाम्नीति किम् ? वृत्तबाहुः ॥ ७४ ॥

उपमान-सहित-संहित-सह-शफ-वाम-लक्ष्मणाद्यूरोः । २ । ४ । ७५ ।

एतत्पूर्वपदादूरोः स्त्रियामूङ स्यात् । करभोरूः,

सहितोरूः, संहितोरूः, सहोरूः, शफोरूः, वामोरूः, लक्ष्मणोरूः। उपमानादेरिति किम् ? पीनोरूः ॥ ७५ ॥

नारी-सखी-पङ्गू-श्वश्रू । २ । ४ । ७६ ।

एते ङ्यन्ता ऊङन्ताश्च निपात्यन्ते ॥ ७६ ॥

यूनस्तिः । २ । ४ । ७७ ।

यूनः स्त्रियां तिः स्यात्। युवतिः। मुख्यादित्येव ? निर्यूनी ॥ ७७ ॥

अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्तस्य ष्यः । २ । ४ । ७८ ।

अनार्षे वृद्धे विहितौ यावणिञौ तदन्तस्य सतो बहुस्वरस्य गुरूपान्त्यस्य नाम्नोऽन्तस्य ष्यः स्यात्। कारिषगन्ध्या, बालाक्या। अनार्ष इति किम्? वासिष्ठी। वृद्ध इति किम्? आहिच्छत्री। अणिञ इति किम् ? आर्त्तभागी। बहुस्वरेति किम् ? दाक्षी। गुरूपान्त्यस्येति किम् ? औपगवी। अणिञन्तस्य सतो बहुस्वरादिविशेषण किम् ? दौवार्या, औडुलोम्या ॥ ७८ ॥

कुलाख्यानाम् । २ । ४ । ७९ ।

कुलमाख्यायते यकाभिः तासामनार्षवृद्धाणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यः स्यात्। पौणिक्या, गौप्त्या। अनार्ष इत्येव ? गौतमी ॥ ७९ ॥

क्रौडयादीनाम् । २ । ४ । ८० ।

क्रौडि इत्यादीनामणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां ष्यः स्यात्। क्रौड्या, लाड्या ॥ ८० ॥

भोज-सूतयोः क्षत्रिया-युवत्योः। २। ४। ८१।

अनयोरन्तस्य यथासंख्यं क्षत्रियायुवत्योः स्त्रियां घ्यः स्यात्। भोज्या क्षत्रिया, सूत्या युवतिः। अन्या तु भोजा, सूता॥ ८१॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धेर्वा। २। ४। ८२।

एषामिञन्तानां स्त्रियामन्तस्य ष्यो वा स्यात्। दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी। शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी। सात्यमुग्र्या, सात्यमुग्री। काण्ठेविद्ध्या, काण्ठेविद्धी॥ ८२॥

ष्या पुत्र-पत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे। २। ४। ८३।

मुख्यआवन्तस्य ष्यः पुत्र-पत्योः केवलयोः परयोस्तत्पुरुषे समासे ईच् स्यात्। कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्धीपतिः। ष्येति किम्? इभ्यापुत्रः। केवलयोरिति किम्? कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम्॥ ८३॥

बन्धौ बहुव्रीहौ। २। ४। ८४।

मुख्य आवन्तस्य ष्यो बन्धौ केवले परे बहुव्रीहावीच् स्यात्। कारीषगन्धीबन्धुः। केवल इत्येव? कारीषगन्ध्याबन्धुकुलम्। मुख्य इत्येव? अतिकारिषगन्ध्या बन्धुः॥८४॥

मातमातृमातृके वा। २। ४। ८५।

मुख्यआवन्तस्य ष्यो मातादिषु केवलेषु परेषु बहुव्रीहावीज् वा स्यात्। कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामातः। कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता। कारिषगन्धीमातृकः, कारिषगन्ध्यामातृकः॥ ८५॥

अस्य ड्यां लुक्। २। ४। ८६।

ड्यां परे ऽस्य लुक् स्यात्। मद्रचरी॥ ८६॥

मत्स्यस्य यः । २ । ४ । ८७ ।

मत्स्यस्य यो ङ्यां लुक् स्यात् । मत्सी ॥ ८७ ॥

व्यञ्जनात्तद्धितस्य । २ । ४ । ८८ ।

व्यञ्जनात्परस्य तद्धितस्य यो ङ्यां लुक् स्यात् । मनुषी। व्यञ्जनादिति किम् ? कारिकेयी । तद्धितस्येति किम् ? वैश्यी ॥ ८८ ॥

सूर्यागस्त्ययोरये च । २ । ४ । ८९ ।

अनयोर्यो ङ्यामीये च प्रत्यये लुक् स्यात् । सूरी, आगस्ती, सौरीयः, आगस्तीयः ॥ ८९ ॥

तिष्य-पुष्ययोर्भाणि । २ । ४ । ९० ।

भं नक्षत्रं तस्याणि परेऽनयोर्यो लुक् स्यात् । तैषी रात्रिः, पौषमहः। भाणीति किम् ? तैष्यश्चरुः ॥ ९० ॥

आपत्यस्य क्य-च्व्योः । २ । ४ । ९१ ।

व्यञ्जनात्परस्यापत्यस्य यः क्ये च्वौ च परे लुक् स्यात्। गार्गीयति, गार्गीयते, गार्गीभूत । आपत्यस्येति किम् ? साङ्काश्यीयति। व्यञ्जनादित्येव ? कारिकेयीयति । ९' ॥

'तद्धितयस्वरेऽनाति । २ । ४ । ९२ ।

व्यञ्जनात्परस्यापत्यस्य यो यादावादादिवर्जस्वरादौ च तद्धिते लुक् स्यात् । गार्ग्यः, गार्गकम् । आपत्यस्येत्येव ? काम्पील्यकः । तद्धितेति किम् ? वात्स्येन । अनातोनि किम् ? गार्ग्यायणः ॥ ९२ ॥

बिल्वकीयादेरीयस्य । २ । ४ । ९३ ।

नडादिस्था बिल्वादयः । तेषां कीयप्रत्ययान्तानामी-

यस्य तद्धितयस्वरे लुक् स्यात्। वैल्वकाः। वैणुकाः। बिल्वकीयादेरिति किम्? नाडकीयः॥ ९३॥

न राजन्य। मनुष्ययोरके। २। ४। ९४।

अनयोर्यो ऽके परे लुग न स्यात्। राजन्यानां समूहो राजन्यकम्, एवं मानुष्यकम्॥ ९४॥

ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः।२।४।९५।

ङ्यादेः प्रत्ययस्य गौणस्याक्विवन्तस्य तद्धितलुकि लुक् स्यात्, नतु गोणीसूच्योः। ससकुमारः, पञ्चेन्द्रः, पञ्चयुवा, द्विपङ्गुः,। गौणस्येति किम्? अवन्ती। अक्विप इति किम्? पञ्चकुमारी। अगोणीसूच्योरिति किम्? पञ्चगोणिः, दशसूचिः॥ ९५॥

गोश्चान्ते ह्रस्वो ऽनंशिसमासे यो वहुव्रीहौ।२।४।९६।

गौणस्याक्विपो गोडर्याद्यन्तस्य चान्ते वर्त्तमानस्य ह्रस्वः स्यात्, न चेदसावंशिसमासइयस्वन्तवहुव्रीह्यन्तो वा। चित्रगुः, निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः, अतिब्रह्मबन्धुः। गौणस्येत्येव? सुगौः, राजकुमारी। अक्विप इत्येव? प्रियगौः, प्रियकुमारी चैत्रः। गोश्चेति किम्? अतितन्त्रीः, अन्त इति किम्? गोकुलम्, कुमारीप्रियः, कन्यापुरम्। अंशिसमासादिवर्जनं किम्? अर्द्धपिप्पली, वहुश्रेयसीना॥ ९६॥

क्लीबे। २। ४। ९७।

नपुंसकवृत्तेः स्वरान्तस्य नाम्नो ह्रस्वः स्यात्। कीलालपम्, अतिनु कुलम्॥ ९७॥

वेदूतोऽनव्ययय्वृदीच्ङीयुवः पदे ।२।४।९८।

ईदूतोरुत्तरपदे परे ह्रस्वो वा स्यात्, न चेत्तावव्ययौ य्वृतौ ईचौ ङ्यौ इयुवूस्थानौ च स्याताम्। लक्ष्मीपुत्रः, लक्ष्मिपुत्रः। खलपूपुत्रः, खलपुपुत्रः। अव्ययादिवर्जनं किम्? काण्डीभूतम्, इन्द्रहूपुत्रः, कारीषगन्धीपुत्रः, गार्गीपुत्रः, श्रीकुलम्, भ्रूकुलम् ॥ ९८ ॥

ङ्यापो बहुलं नाम्नि । २ । ४ । ९९ ।

ङ्यन्तस्याबन्तस्य चोत्तरपदे संज्ञायां ह्रस्वः स्याद् बहुलम्। भरणिगुप्तः, भरणीगुप्तः। रेवतिमित्रः, रेवतीमित्रः। शिलवहम्, शिलावहम्। गङ्गमहः, गङ्गामहः ॥ ९९ ॥

त्वे । २ । ४ । १०० ।

ङ्याबन्तस्य त्वे परे बहुलं ह्रस्वः स्यात्। रोहिणित्वम्, रोहिणीत्वम्। अजत्वम्, अजात्वम् ॥ १०० ॥

भ्रुवोऽच्च कुंसकुट्योः । २ । ४ । १०१ ।

अनयोः परयोर्भ्रुवो ह्रस्वो ऽच्च स्यात्। भ्रकुंसः, भ्रुकुंसः। भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः ॥ १०१ ॥

मालेषीकेष्टकस्यान्ते ऽपि भारितूलचिते ।२।४।१०२।

एषां केवलानामन्तस्थानां च भार्यादिषु परेषु यथासंख्यं ह्रस्वः स्यात्। मालभारी, उत्पलमालभारी, इषीकतूलम्, इष्टकचितम् ॥ १०२ ॥

गोण्या मेये । २ । ४ । १०३ ।

गोण्या मानवृत्तेरुपचारान्मेयवृत्तेर्ह्रस्वः स्यात्। गोण्या मतो गोणिः ॥ १०३ ॥

ङ्यादीदूतः के । २ । ४ । १०४ ।

ङ्यादीदूदन्तानां च के प्रत्यये ह्रस्वः स्यात्। पटुविका, सोमपका, लक्ष्मिका, वधुका ॥ १०४ ॥

न कचि । २ । ४ । १०५ ।

ङ्यादीदूतां कचि परे ह्रस्वो न स्यात् । बहुकुमारीकः, बहुकीलालपाकः, बहुलक्ष्मीकः, बहुब्रह्मबन्धूकः ॥ १०५ ॥

नवाऽऽपः । २ । ४ । १०६ ।

आपः कचि परे ह्रस्वो वा स्यात् । प्रियखट्वकः . प्रियखट्वाकः ॥ १०६ ॥

इच्चापुंसो ऽनित्क्याप्परे । २ । ४ । १०७ ।

आबेवपरो यस्मात्र विभक्तिस्तस्मिन्ननितः प्रत्ययस्यावयवे के परेऽपुल्लिङ्गार्थाद्विहितस्यापस्थाने इ–ह्रस्वौ वा स्याताम् । खट्विका, खट्वका, खट्वाका । अपुंस इति किम् ? सर्विका । अनिदिति किम् ? दुर्गका । आप्पर इति किम् ? प्रियखट्वाको ना, अतिप्रियखट्वाका स्त्री । आप इत्येव ? मातृका ॥ १०७ ॥

स्वज्ञाऽजभस्त्राऽधातुत्ययकात् । २ । ४ । १०८ ।

स्वज्ञाऽजभस्त्रेभ्यो धातुत्यवर्जस्य यौ यकौ ताभ्यां च परस्यापः स्थाने ऽनित्क्याप्परे परत इकारो वा स्यात् । स्विका, स्वका । ज्ञिका, ज्ञका । अजिका, अजका । भस्त्रिका, भस्त्रका । इभ्यिका, इभ्यका । चटकिका, चटकका । धातुत्यवर्जनं किम् ? सुनयिका, सुपाकिका, इहत्यिका । आप इत्येव ? काम्पील्यिका ॥ १०८ ॥

द्वयेष-सूत-पुत्र-वृन्दारकस्य । २ । ४ । १०९ ।

एषामन्तस्यानित्क्याप्परे इर्वा स्यात् । द्विके, द्वके । एषिका, एषका । सूतिका, सूतका । पुत्रिका, पुत्रका । वृन्दारिका, वृन्दारका ॥ १०९ ॥

वौ वर्त्तिका । २ । ४ । ११० ।

शकुनावर्थे वर्त्तिकाया इत्वं वा स्यात् । वर्त्तिका, वर्त्तका । वाविति किम् ? वर्त्तिका भागुरिः ॥ ११० ॥

अस्यायत्-तत्-क्षिपकादीनाम् । २ । ४ । १११ ।

यदादिवर्जस्यातोऽनित्क्याप्परे इः स्यात् । पाचिका, मद्रिका । अनित्कीत्येव ? जीवका, आप्पर इत्येव ? बहुपरिव्राजका । यदादिवर्जनं किम् ? यका, सका, क्षिपका, ध्रुवका ॥ १११ ॥

नरिका-मामिका । २ । ४ । ११२ ।

नरिकामामिकयोरित्वं निपात्यते । नरिका, मामिका ॥ ११२ ॥

तारका-वर्णकाऽष्टका ज्योतिस्तान्तव-पितृ-देवत्ये । २ । ४ । ११३ ।

एतेष्वर्थेषु यथासंख्यमेते इवर्जा निपात्यन्ते । तारका ज्योतिः, वर्णका प्रावरणविशेषः, अष्टका पितृदैवत्यं कर्म्म ॥ ११३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ २ ॥

अर्हँ

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादः ॥

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च । ३ । १ । १ ।

धातो सम्बन्धी तदर्थद्योती प्रादिरुपसर्गः स्यात्, स च धातोः प्राक् न परो व्यवहितः । पूजार्थौ स्वती, गतार्थवधिपरी, अतिक्रमार्थमतिश्च वर्जयित्वा । प्रणयति, परिणयति । धातोरिति किम्? वृक्षं वृक्षमभिसेकः । पूजार्थस्वत्यादिवर्जनं किम्? सुसिक्तम्, अतिसिक्तम् भवता, अध्यागच्छति, आगच्छत्यधि, पर्यागच्छति, आगच्छति परि, अतिसिक्त्वा[1] । धातोरिति प्राक् चेति च गतिसंज्ञां यावत् ॥ १ ॥

ऊर्याद्यनुकरणच्विडाचश्च गतिः । ३ । १ । २ ।

एते उपसर्गाश्च धातोः सम्बन्धिनो गतयः स्युस्ते च प्राग् धातोः । ऊर्यादिः, ऊरीकृत्य, उररीकृत्य । अनुकरणम्, खाट्कृत्य । च्व्यन्तः, शुक्लीकृत्य । डाजन्तः, पटपटाकृत्य । उपसर्गः, प्रकृत्य ॥ २ ॥

कारिका स्थित्यादौ । ३ । १ । ३ ।

स्थित्यादावर्थे कारिका गतिः स्यात् । स्थितिर्मर्यादा वृत्तिर्वा, कारिकाकृत्य ॥ ३ ॥

---

१ अत्रोपसर्गसंज्ञाऽभावाद्गतिसंज्ञाऽभावस्तेन च समासाभावाद् "अनञः क्त्वो यप् (३ २-१५४) इति सूत्रेण न यप् । स०

भूषाऽऽदर-क्षेपेऽलं-सदसत् । ३ । १ । ४ ।

एष्वर्थेष्वेते यथासंख्यं गतयः स्युः । अलङ्कृत्य, सत्कृत्य, असत्कृत्य । भूषादिष्विति किम् ? अलंङ्कृत्वा मा कारीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अग्रहाऽनुपदेशे ऽन्तरदः । ३ । १ । ५ ।

अनयोरर्थयोरेतौ यथासंख्यं गती स्याताम् । अन्तर्हत्य, अदःकृत्यैतत्कर्त्तेति ध्यायति ॥ ५ ॥

कणे-मनस्तृप्तौ । ३ । १ । ६ ।

एतावव्ययौ तृप्तौ गम्यमानायां गती स्याताम् । कणेहत्य, मनोहत्य पयः पिबति । तृप्ताविति किम् ? तण्डुलावयवे कणे हत्वा ॥ ६ ॥

पुरोऽस्तमव्ययम् । ३ । १ । ७ ।

एतावव्ययौ गती स्याताम् । पुरस्कृत्य, अस्तङ्गत्य । अव्ययमिति किम् ? पुरः कृत्वा नगरीरित्यर्थः ॥ ७ ॥

गत्यर्थ-वदोऽच्छः । ३ । १ । ८ ।

अच्छेत्यव्ययं गत्यर्थानां वदश्च धातोः सम्बन्धि गतिः स्यात् । अच्छगत्य, अच्छोद्य ॥ ८ ॥

तिरोऽन्तर्द्धौ । ३ । १ । ९ ।

तिरोऽन्तर्द्धौ गतिः स्यात् । तिरोभूय ॥ ९ ॥

कृगो नवा । ३ । १ । १० ।

तिरोऽन्तर्द्धौ कृगः सम्बन्धि गतिर्वा स्यात् । तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य, पक्षे तिरः कृत्वा ॥ १० ॥

मध्ये-पदे-निवचने-मनस्युरस्यनत्याधाने। ३ । १ ।११।

अनत्याधानमनुपश्लेषोऽनाश्चर्यं वा, तद्वृत्तय एते ऽव्ययाः कृग्योगे गतयो वा स्युः । मध्येकृत्य मध्येकृत्वा । पदेकृत्य, पदेकृत्वा । निवचनेकृत्य, निवचनेकृत्वा। मनसिकृत्य, मनसिकृत्वा । उरसिकृत्य, उरसिकृत्वा ॥ ११ ॥

उपाजेऽन्वाजे । ३ । १ । १२ ।

एतावव्ययौ दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधानार्थौ कृग्योगे गती वा स्याताम् । उपाजेकृत्य, उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजेकृत्वा ॥ १२ ॥

स्वाम्येऽधिः । ३ । १ । १३ ।

स्वाम्ये गम्येऽधीत्यव्ययं कृग्योगे गतिर्वा स्यात् । चैत्रं ग्रामे ऽधिकृत्य, अधिकृत्वा वा गतः ।स्वाम्य इति किम् ? ग्राममधिकृत्वा उद्दिश्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

साक्षादादिश्च्व्यर्थे । ३ । १ । १४ ।

एते च्व्यर्थवृत्तयः कृग्योगे गतयो वा स्युः । साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा । मिथ्याकृत्य, मिथ्याकृत्वा ॥ १४ ॥

नित्यं हस्ते-पाणावुद्वाहे । ३ । १ । १५ ।

एतावव्ययावुद्वाहे गम्ये नित्यं कृग्योगे गती स्याताम्। हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य। उद्वाह इति किम् ? हस्तेकृत्वा काण्डं गतः ॥ १५ ॥

प्राध्वं बन्धे । ३ । १ । १६ ।

प्राध्वमित्यव्ययं बन्धार्थं कृग्योगे गतिः स्यात् । प्राध्वंकृत्य ।बन्ध इति किम् ? प्राध्वंकृत्वा शकटं गतः ॥ १६ ॥

जीविकोपनिषदौपम्ये । ३ । १ । १७ ।

एतावौपम्ये गम्ये कृग्योगे गती स्याताम् । जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य ॥ १७ ।[1]

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् । ३ । १ । १८ ।

नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये सामर्थ्यविशेषे सति समासो बहुलं स्यात् , लक्षणमिदमधिकारश्च तेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाऽभावे यत्रैकार्थता तत्रानेनैव समासः । विस्पष्टपटुः, दारुणाध्यायकः,सार्वचर्म्मीणो रथः, कन्ये इव । श्रुतपूर्वः। नामेति किम् ? चरन्ति गावो धनमस्य । नाम्नेति किम् ? चैत्रः पचति ॥ १८ ॥

सुज्ऽवार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया बहुव्रीहिः । ३ । १ । १९ ।

सुजऽर्थो वारो, वाऽर्थो विकल्पः संशयो वा, तद्वृत्तिसङ्ख्यावाचिनाम सङ्ख्येयार्थेन सङ्ख्यानाम्ना सहैकार्थ्ये समासो बहुव्रीहिश्च स्यात् । द्विदशाः, द्वित्राः। सङ्ख्येति किम् ? गावो वा दश वा । सङ्ख्ययेति किम् ? दश वा गावो वा । सङ्ख्येय इति किम् ? द्विविंशतिर्गवाम् ॥ १९ ॥

---

१ "आदशभ्य सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तते, न सङ्ख्याने" (न्यायसंग्रहन्याय ३४) इति न्यायेनैकतोऽष्टादशान्ता सङ्ख्या सङ्ख्येयेन सह वर्तते, यथैको द्वौ वाऽष्टादश वा घटा । एकोनविंशत्यादिसङ्ख्या तु सङ्ख्येये सङ्ख्याने च वर्तते, यथा एकोनविंशतिर्नवनवति शत सहस्रं वा घटा घटाना वा । सं०

आसन्नाऽदूराधिकाऽध्यर्द्धार्द्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे

। ३ । १ । २० ।

आसन्नादि अर्द्धपूर्वपदं च पूरणप्रत्ययान्तं नाम सङ्ख्यानाम्नैकार्थ्ये समासः स्यात् , द्वितीयाद्यन्तस्यान्यपदस्यार्थे सङ्ख्येये वाच्ये, स च बहुव्रीहिः । आसन्नदशाः, अदूरदशाः, अधिकदशाः, अध्यर्द्धविंशाः अर्द्धपञ्चमविंशाः ॥ २० ॥

अव्ययम् । ३ । १ । २१ ।

अव्ययं नाम सङ्ख्यानाम्नैकार्थ्ये समस्यते , द्वितीयाद्यन्यार्थे सङ्ख्येये वाच्ये स च बहुव्रीहिः । उपदशाः २१

एकार्थं चानेकं च । ३ । १ । २२ ।

एकमनेकं चैकार्थं समानाधिकरणमव्ययं च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तान्यपदस्यार्थे समस्यते, स च बहुव्रीहिः । आरूढवानरो वृक्षः, सुसूक्ष्मजटकेशः, उच्चैर्मुखः २२ ॥

उष्ट्रमुखादयः । ३ । १ । २३ ।

एते बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते । उष्ट्रमुखमिवमुखमस्य उष्ट्रमुखः, वृषस्कन्धः ॥ २३ ॥

सहस्तेन । ३ । १ । २४ ।

तेनेतितृतीयान्तेन सहोऽन्यपदार्थे समस्यते, स च बहुव्रीहिः । सपुत्र आगतः, सकर्म्मकः ॥ २४ ॥

दिशो रूढ्याऽन्तराले । ३ । १ । २५ ।

रूढ्या दिग्वाचिनाम रूढ्यैव दिग्वाचिना सहान्तराले ऽन्यपदार्थे वाच्ये समासो बहुव्रीहिः स्यात् । दक्षिणपूर्वा दिक् । रूढ्येति किम् ? ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च दिशो-

यदन्तरालमिति ॥ २५ ॥

तत्राऽऽदायमिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः । ३ । १ । २६ ।

तत्रेति सप्तम्यन्तं, मिथ आदायेतिक्रियाव्यतिहारे, तेनेति तृतीयान्तं, मिथः प्रहृत्येति क्रियाव्यतिहारे समानरूपेण नाम्ना युद्धविषयेऽन्यपदार्थे वाच्ये समासोऽव्ययीभावः स्यात् । [1]केशाकेशि, दण्डादण्डि । तत्रेति तेनेति च किम्? केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा, मुखं च मुखं प्रहृत्य कृतं युद्धम् । आदायेति प्रहृत्येति च किम् ? केशेषु च केशेषु च स्थित्वा, दण्डैश्च दण्डैश्चागत्य कृतं युद्धम् गृहकोकिलाभ्याम् । सरूपेणेति किम् ? हस्ते च पादे च गृहीत्वा कृतं युद्धम् । युद्ध इति किम्? हस्ते च हस्ते चादाय सख्यं कृतम् ॥ २६ ॥

नदीभिर्नाम्नि । ३ । १ । २७ ।

नाम नदीवाचिना संज्ञायामन्यपदार्थे समासोऽव्ययीभावश्च स्यात् । [2]उन्मत्तगङ्गं देशः, तूष्णीगङ्गम् । नाम्नीति किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः । २७ ॥

सङ्ख्या समाहारे । ३ । १ । २८ ।

सङ्ख्यावाचि नदीवाचिभिः सह समाहारे गम्ये समासोऽव्ययीभावः स्यात् । द्वियमुनम्, [3]पञ्चनदम् । स-

---

१ केशेषु केशेषु मिथ आदाय कृतं युद्धमिति केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च मिथ प्रहृत्य कृत युद्धमिति दण्डादण्डि, इति विग्रह ।

२ उन्मत्ता गङ्गा यत्र देशे स उन्मत्तगङ्ग देश । अव्ययीभावत्वात् क्लीवत्व ह्रस्वत्व च । एवमन्यत्राऽपि ।

३ पञ्चाना नदाना समाहार पञ्चनदम् । स०

माहारेति किम् ? एकनदी । द्विगुबाधनार्थं वचनम् ॥२८॥

वंश्येन पूर्वार्थे । ३ । १ । २९ ।

विद्यया जन्मना वा एकसन्तानो वंशः । तत्र भवो वंश्यः, तद्वाचिना नाम्ना सङ्ख्यावाचिसमासोऽव्ययीभावः स्यात्, पूर्वपदस्यार्थे वाच्ये । एकमुनि व्याकरणस्य, सप्तकाशि राज्यस्य । पूर्वार्थ इति किम्? द्विमुनिकं व्याकरणम् ॥ २९ ॥

पारे-मध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा । ३ । १ । ३० ।

एतानि षष्ठ्यन्तेन पूर्वपदार्थे समासोऽव्ययीभावो वा स्युः । पारेगङ्गम्, मध्येगङ्गम्, अग्रेवणम्, अन्तर्गिरि, पक्षे गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्, वनाग्रम्, गिर्यन्तः ॥ ३० ॥

यावदियत्त्वे । ३ । १ । ३१ ।

इयत्त्वेऽवधारणे गम्ये यावदिति नाम नाम्ना पूर्वपदार्थे वाच्ये समासोऽव्ययीभावः स्यात् । यावदमत्रं भोजय । इयत्त्व इति किम् ? यावद्दत्तम् तावद्भुक्तम् ३१॥

पर्यपाऽऽङ्-बहिरच् पञ्चम्या । ३ । १ । ३२ ।

एतानि पञ्चम्यन्तेन पूर्वपदार्थे वाच्ये समासोऽव्ययीभावः । परित्रिगर्त्तम्, अपत्रिगर्त्तम्, आग्रामम्, बहिर्ग्रामम्, प्राग्ग्रामम् । पञ्चम्येति किम् ? परिवृक्षं विद्युत् ॥३२॥

लक्षणेनाभि--प्रत्याभिमुख्ये । ३ । १ । ३३ ।

लक्षणं चिह्नम् । तद्वाचिनाऽऽभिमुख्यार्थावभिप्रती पूर्वपदार्थेऽर्थे समासोऽव्ययीभावः स्यात् । अभ्यग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । लक्षणेनेति किम् ? स्रुघ्नं प्रतिगतः । पूर्वपदार्थ इत्येव ? अभ्यङ्का गावः ॥ ३३ ॥

दैर्घ्येऽनुः । ३ । १ । ३४ ।

दैर्घ्ये आयामविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना पूर्वपदार्थेऽनुः समासोऽव्ययीभावः स्यात्। अनुगङ्गं वाराणसी। दैर्घ्य इति किम्? वृक्षमनुविद्युत् ॥ ३४ ॥

समीपे । ३ । १ । ३५ ।

समीपार्थेऽनुः। समीपिवाचिनाम्ना पूर्वपदार्थे समासोऽव्ययीभावः स्यात् । अनुवनमशनिर्गता ॥ ३५ ॥

तिष्ठद्ग्वित्यादयः । ३ । १ । ३६ ।

एते समासा अव्ययीभावाः स्युः, यथायोगमन्यस्य पूर्वस्य वा पदस्यार्थे। [1]तिष्ठद्गु कालः, अघोनाभं हतः॥३६॥

नित्यं प्रतिनाऽल्पे । ३ । १ । ३७ ।

अल्पार्थेन प्रतिना नाम नित्यं समासोऽव्ययीभावः स्यात् । शाकप्रति । अल्प इति किम्? वृक्षं प्रति विद्युत् ॥ ३७ ॥

सङ्ख्याऽक्ष-शलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ।३।१।३८।

सङ्ख्यावाच्यक्षशलाके च द्यूतविषयायामन्यथावृत्तौ वर्त्तमानेन परिणा सह नित्यं समासोऽव्ययीभावः स्यात्। एकपरि, अक्षपरि, शलाकापरि, एकेनाक्षेण शलाकया वा न तथावृत्तं यथापूर्वं जय इत्यर्थः। सङ्ख्यादीति किम्? पाशकेन न तथावृत्तम्। द्यूत इति किम्? रथस्याक्षेण न तथावृत्तम् ॥ ३८ ॥

१ तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्काले स कालस्तिष्ठद्गु । स०

विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्ययाऽसं-प्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-सम्पत्-साकल्यान्तेऽव्ययम् । ३ । १ । ३९ ।

एष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे वाच्ये नित्यं समासोऽव्ययीभावः स्यात् । विभक्ति, विभक्त्यर्थः कारकम्, [1]अधिस्त्रि । समीपम्, उपकुम्भम् । समृद्धिः, सुमद्रम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः, दुर्यवनम् । अर्थाभावः, निर्मक्षिकम् । अत्ययोऽतीतत्वम्, अतिवर्षम् । असम्प्रतीति सम्प्रत्युपभोगाद्यभावः, अतिकम्बलम् । पश्चात्, अनुरथम् । क्रमः, अनुज्येष्ठं । ख्यातिः, इतिभद्रबाहु । युगपत्, सचक्रं धेहि । सदृक्, सव्रतम् । सम्पत्, सब्रह्म साधूनाम् । साकल्यम्, सतृणमभ्यवहरति । अन्तः, सपिण्डैषणमधीते ॥ ३९ ॥

योग्यता-वीप्साऽर्थानतिवृत्ति-सादृश्ये । ३ । १ । ४० ।

एष्वर्थेष्वऽव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थं समासोऽव्ययीभावः स्यात् । अनुरूपम् प्रत्यर्थम्, यथाशक्ति, सशीलमनयोः ॥ ४० ॥

यथाऽथा । ३ । १ । ४१ ।

थाप्रत्ययवर्जं यथेत्यव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे समा-

---

१ स्त्रियामधि, अधिस्त्रि । यवनानामृद्ध्यभावो दुर्यवनम् । अर्थाना पदार्थानामभाव शून्यता, मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिक स्थान देशो वा, शून्य भूतलमित्यर्थ । वर्षाणामत्ययोऽतिवर्षम् । रथस्य पश्चादनुरथम् । रूपस्य योग्यमिलुरूपम् । स०

सोऽव्ययीभावः स्यात्। यथारूपं चेष्टते, यथावृद्धमर्चय, यथासूत्रम्। अथेति किम्? यथा चैत्रस्तथा मैत्रः ॥४१॥

गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः । ३ । १ । ४२ ।

गतयः कुश्च नाम्ना सह नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात्, अन्यो बहुव्रीह्यादिलक्षणहीनः । ऊरीकृत्य, खाट्कृत्य, प्रकृत्य, कारिकाकृत्य, कुब्राह्मणः, कोष्णम्। अन्य इति किम्? कुपुरुषकः ॥ ४२ ॥

दुर्निन्दा-कृच्छ्रे । ३ । १ । ४३ ।

दुरव्ययं निन्दाकृच्छ्रवृत्ति नाम्ना सह नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात्। दुष्पुरुषः, दुष्कृतम्। अन्य इति किम्? दुष्पुरुषकः ॥ ४३ ॥

सुः पूजायाम् । ३ । १ । ४४ ।

स्वित्यव्ययं पूजार्थं नाम्ना सह नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात्। सुराजा। अन्य इति किम्? सुमद्रम् ॥४४॥

अतिरतिक्रमे च । ३ । १ । ४५ ।

अतिक्रमे पूजायां चार्थे अतीत्यव्ययं नाम्ना सह नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात्। अतिस्तुत्य। अतिराजा ॥४५॥

आङ् अल्पे । ३ । १ । ४६ ।

आङित्यव्ययमल्पार्थं नाम्ना सह समासस्तत्पुरुषः स्यात्। आकडारः ॥ ४६ ॥

---

१ ईषदुष्णं कोष्णम्। कुत्सितः पुरुषो यस्य स कुपुरुषक इति बहुव्रीहिः।

२ निन्दितः पुरुषो दुष्पुरुषः।
कृच्छ्रेण दुःखेन कृतं दुष्कृतम्।

३ मद्राणां समृद्धिः। स०

प्रात्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः । ३ । १ । ४७ ।

प्रादयो गताद्यर्थाः प्रथमान्तैः, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्था द्वितीयान्तैः, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थास्तृतीयान्तै, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थाश्चतुर्थ्यन्तैः, निरादयः क्रान्ताद्यर्थाः पञ्चम्यन्तैर्नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्युः । प्राचार्यः, समर्थः, अतिखट्वः, उद्वेलः, अवकोकिलः, परिवीरुत् पर्यध्ययनः उत्सङ्ग्रामः, निष्कौशाम्बिः, अपशाखः । बाहुलकात् षष्ठ्याऽपि, अन्तर्गार्ग्यः । गताद्यर्था इति किम्? वृक्षम्परिविद्युत् । अन्य इत्येव? प्राचार्यको देशः ॥ ४७ ॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । ३ । १ । ४८ ।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिस्सह नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात् । पुनःप्रवृद्धम्, अन्तर्भूतः ॥ ४८ ॥

ङस्युक्तं कृता । ३ । १ । ४९ ।

कृत्प्रत्ययविधायके सूत्रे ङस्यन्तनाम्नोक्तं कृदन्तेन नाम्ना नित्यं समासस्तत्पुरुषः स्यात् । कुम्भकारः । ङस्युक्तमिति किम्? अलङ्कृत्वा । कृतेति किम्? धर्मो वो रक्षतु ॥ ४९ ॥

तृतीयोक्तं वा । ३ । १ । ५० ।

दंशेस्तृतीययेत्यतो यत्तृतीयोक्तं नाम तत्कृदन्तेन वा

१ प्रगत आचार्य प्राचार्य, सगतोऽर्थ समर्थ इति प्रथमा । अतिक्रान्त खट्वामतिखट्व इति द्वितीया । अवकुष्ट कोकिलयाऽवकोकिल इति तृतीया । परिग्लानोऽध्ययनायेति पर्यध्ययन इति चतुर्थी । निष्कान्त कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिरिति पञ्चमी । अन्तर्गतो गार्ग्यस्य अन्तर्गार्ग्य इति षष्ठीतिविग्रह । स०

समासस्तत्पुरुषः स्यात् । मूलकोपदंशम्, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते ॥ ५० ॥

नञ् । ३ । १ । ५१ ।

नञ् नाम नाम्ना समासस्तत्पुरुषः स्यात् । अगौः, न सूर्य्यं पश्यन्ति, असूर्यम्पश्या राजदाराः ॥ ५१ ॥

पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना । ३ । १ । ५२ ।

पूर्वादयोंऽशार्था अंशवद्वाचिना समासस्तत्पुरुषः स्यात् । नचेत्सोंऽशो भिन्नः । पूर्वकायः, अपरकायः, उत्तरकायः, अधरकायः । अभिन्नेनेति किम् ? पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व । अंशिनेति किम् ? पूर्वो नाभेः कायस्य ॥५२॥

सायाह्नादयः । ३ । १ । ५३ ।

एतेंऽशितत्पुरुषाः साधवः स्युः । सायाह्नः, मध्यन्दिनम् ॥ ५३ ॥

समेंऽशेऽर्द्धं नवा । ३ । १ । ५४ ।

समांशार्थमर्द्धमंशिना भिन्नेन वा समासस्तत्पुरुषः स्यात् । अर्द्धपिप्पली, पिप्पल्यर्द्धम् । समेंश इति किम् ? ग्रामार्द्धः ॥ ५४ ॥

जरत्यादिभिः । ३ । १ । ५५ ।

एभिरंशिभिरभिन्नैरर्द्धो वा समासस्तत्पुरुषः स्यात् । अर्द्धजरती, जरत्यर्द्धः । अर्द्धोक्तम्, उक्तार्द्धः ॥ ५५ ॥

द्वि-त्रि-चतुष्पूरणाग्रादयः । ३ । १ । ५६ ।

पूरणप्रत्ययान्ता द्वित्रिचत्वारोऽग्रादयश्चाभिन्नेनांशि-

१ कायस्य पूर्वं पूर्वकाय । २ अह्न साय । दिनस्य मध्यम् ।
३ पिप्पल्या अर्द्धम् । ४ उक्तस्यार्द्धमर्द्धोक्तम् । स०

ना वा समासस्तत्पुरुषः स्यात्। [1]द्वितीयभिक्षा, भिक्षा-द्वितीयम्। तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयम्। तुर्यभिक्षा, भिक्षातुर्यम्। अग्रहस्तः, हस्ताग्रम्। तलपादः, पादतलम् ॥ ५६ ॥

कालो द्विगौ च मेयैः। ३। १। ५७।

कालवाच्येकवचनान्तं द्विगौ च विषये मेयवाचिना समासस्तत्पुरुषः स्यात्। [2]मासजातः। द्विगौ, एकमास-जातः, द्व्यहसुप्तः। काल इति किम्? द्रोणो धान्यस्य। ५७॥

स्वयं सामी क्तेन। ३। १। ५८।

एते अव्यये क्तान्तेन सहैकार्थ्ये समासस्तत्पुरुषः स्याताम्। स्वयंधौतम्, सामीकृतम्। क्तेनेति किम्? स्वयं कृत्वा ॥ ५८ ॥

द्वितीयाखट्वा क्षेपे। ३। १। ५९।

खट्वेतिद्वितीयान्तं क्षेपे निन्दायां क्तान्तेन सहैका-र्थ्ये समासस्तत्पुरुषः स्यात्। खट्वारूढो जाल्मः। क्षेप इति किम्? खट्वामारूढः पिताऽध्यापयति ॥ ५९ ॥

कालः। ३। १। ६०।

कालवाचिद्वितीयान्तं क्तान्तेन समासस्तत्पुरुषः स्यात्। [3]रात्र्यारूढाः, अहरतिसृताः ॥ ६० ॥

व्याप्तौ। ३। १। ६१।

गुणक्रियाद्रव्यैरत्यन्तसंयोगे या द्वितीया तदन्तं का-

१ भिक्षाया द्वितीयम्। हस्तस्याग्रं हस्ताग्रम्।

२ मासो जातस्येति मासजात। एको मासो जातस्येति एकमास-जात। द्वेऽह्नी सुप्तस्येति द्व्यहसुप्त।

३ रात्रिमारूढा रात्र्याऽऽरूढा। स०

लवाच्चिक्रयापकार्थेन समासस्तत्पुरुषः स्यात्। मुहूर्त्तसुखं[1], क्षणपाठः, दिनगुडः। व्यासाविति किम्? मासं पूरको याति ॥ ६१ ॥

श्रितादिभिः । ३ । १ । ६२ ।

द्वितीयान्तं श्रितादिभिः समासस्तत्पुरुषः स्यात्। धर्मश्रितः, शिवगतः ॥ ६२ ॥

प्राप्ताऽऽपन्नौ तयाच्च । ३ । १ । ६३ ।

एतौ प्रथमान्तौ द्वितीयान्तेन समासस्तत्पुरुषः स्याताम्, तद्योगे चानयोरत् स्यात्। प्राप्तजीविका[2], आपन्न जीविका ॥ ६३ ॥

ईषद्गुणवचनैः । ३ । १ । ६४ ।

ईषदव्ययं गुणवचनैः समासस्तत्पुरुषः स्यात्। ये गुणे वर्त्तित्वा तद्योगाद् गुणिनि वर्त्तन्ते ते गुणवचनाः। ईषत्पिङ्गलः, ईषद्रक्तः। गुणवचनैरिति किम्? ईषद्गार्ग्यः॥६४॥

तृतीया तत्कृतैः । ३ । १ । ६५ ।

तृतीयान्तं तदर्थकृतैर्गुणवचनैरेकार्थ्ये समासस्तत्पुरुषः स्यात्। शङ्कुलाखण्डः[3], मदपटुः। तत्कृतैरिति किम्? अक्ष्णा काणः। गुणवचनैरित्येव? दध्ना पटुः पाटवमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

चतस्रार्द्धम् । ३ । १ । ६६ ।

अर्द्धस्तृतीयान्तस्तत्कृतार्थेन चतसृशब्देन समासस्तत्पु-

१ मुहूर्त्तं सुखमिति मुहूर्तसुखमेव शिव गतो निर्वाण गत इत्यादि ।

२ जीविका प्राप्त इति प्राप्तजीविका ।

३ शङ्कुलया कृतः खण्ड इति शङ्कुलाखण्ड । सं०

रुषः स्यात्। अर्द्धंचतस्रो मात्राः। चतस्रेति किम्? अर्द्धेन चत्वारो द्रोणाः॥ ६६॥

ऊनार्थपूर्वाद्यैः। ३। १। ६७।

तृतीयान्तं ऊनार्थैः पूर्वाद्यैश्च समासस्तत्पुरुषः स्यात्। माषोनं, माषविकलं। मासपूर्वः मासावरः॥ ६७॥

कारकं कृता। ३। १। ६८।

कारकवाचितृतीयान्तं कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषः स्यात्। आत्मकृतम्, नखनिर्भिन्नः, काकपेया नदी, बाष्पच्छेद्यानि तृणानि। कारकमिति किम्? विद्ययोषितः॥६८॥

नविंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः। ३। १। ६९।

एकशब्दस्तृतीयान्तो न विंशत्यादिना समासस्तत्पुरुषः स्यात्, एकस्य चादन्तः। ऐकान्नविंशतिः, एकादूनविंशतिः, एकान्नत्रिंशत्, एकादूनत्रिंशत्॥ ६९॥

चतुर्थी प्रकृत्या। ३। १। ७०।

प्रकृतिः परिणामिकारणम्। एतद्वाचिनैकार्थ्ये चतुर्थ्यन्तं विकारार्थं समासस्तत्पुरुषः स्यात्। यूपदारु। प्रकृत्येति किम्? रन्धनाय स्थाली॥ ७०॥

हितादिभिः। ३। १। ७१।

चतुर्थ्यन्तं हिताद्यैः समासस्तत्पुरुषः स्यात्। गोहितम्, गोसुखम्॥ ७१॥

१ अर्धेन कृताश्चतस्रोऽर्धचतस्र।

२ मासेन अवरो मासावर.।

३ एकेन न विंशति एकान्नविंशति।

४ गोभ्य सुखम्। स०

तदर्थार्थेन । ३ । १ । ७२ ।

चतुर्थ्यर्थो यस्य तेनार्थेन चतुर्थ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः स्यात् । पित्रर्थं पयः, आतुरार्था यवागूः । तदर्थार्थेनेति किम्? पित्रेऽर्थः । ७२ ॥

पञ्चमी भयाद्यैः । ३ । १ । ७३ ।

पञ्चम्यन्तं भयाद्यैरैकार्थ्ये समासस्तत्पुरुषः स्यात् । वृकभयम् , वृकभीरुः ॥ ७३ ॥

क्तेनासत्त्वे । ३ । १ । ७४ ।

असत्त्ववृत्तेर्या पञ्चमी तदन्तं क्तान्तेन समासस्तत्पुरुषः स्यात् । [1]स्तोकान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकाद् बद्धः ॥ ७४ ॥

परःशतादि । ३ । १ । ७५ ।

अयं पञ्चमीतत्पुरुषः साधुः स्यात् । [2]परःशताः, परःसहस्राः ॥ ७५ ॥

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे । ३ । १ । ७६ ।

" शेषे " (हैं० सू० २-२-८ पृ० ८०) या षष्ठी तदन्तं नाम नाम्नैकार्थ्ये समासस्तत्पुरुषः स्यात् । न चेत्स शेषो "नाथ" (हैं० सू० २-२-१० पृ० ६७) इत्यादियत्नात् । राजपुरुषः । अयत्नादिति किम् ? सर्पिषो नाथितम् । शेष इति किम् ? गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा ॥ ७६ ॥

---

१ अत्र "असत्त्वे ङसे" (३-२-१०) इति सूत्रेणालुप् समास ।

२-शतात् परे परःशता., एव परोलक्षा इत्यादय .। अत्र परशब्दस्य पूर्वनिपातः स् इत्यागमश्च निपातनाद् ज्ञेयः, सकारान्तो वा पर शब्दोऽपि । स०

कृति । ३ । १ । ७७ ।

" कर्म्मणि कृत. " (२-२-८३ पृ० ८०) " कर्त्तरि " (२-२-८६ पृ० ८१) इति या कृन्निमित्ता षष्ठी तदन्तं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः स्यात् । सर्प्पिर्ज्ञानं, गणधरोक्तिः ॥ ७७ ।

याजकादिभिः । ३ । १ । ७८ ।

षष्ठ्यन्तं याजकाद्यैः समासस्तत्पुरुषः स्यात् । ब्राह्मण-याजकः, गुरुपूजकः ॥ ७८ ॥

पत्ति-रथौ गणकेन । ३ । १ । ७९ ।

एतौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन समासस्तत्पुरुषः स्याताम् । पंत्तिगणकः, रथगणकः । पत्तिरथाविति किम् ? धनस्य गणकः ॥ ७९ ॥

सर्वपश्चादादयः । ३ । १ । ८० ।

एते षष्ठीतत्पुरुषाः साधवः स्युः । संर्वंपश्चात्, सर्व-चिरम् ॥ ८० ॥

अकेन क्रीडाऽऽजीवे । ३ । १ । ८१ ।

षष्ठ्यन्तमकप्रत्ययान्तेन क्रीडाजीविकयोर्गम्ययोः समासस्तत्पुरुषः स्यात् । उद्दालपुष्पभञ्जिका, नखलेखकः । क्रीडाजीव इति किम् ? पयसः पायकः ॥ ८१ ॥

न कर्त्तरि । ३ । १ । ८२ ।

कर्त्तरि या षष्ठी तदन्तमकान्तेन समासो न स्यात् । तव शायिका । कर्त्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिका ॥ ८२ ॥

१ पत्तीना गणक ।

२ सवपा पश्चात् । स०

कर्मजा तृचा च । ३ । १ । ८३ ।

कर्मणि या षष्ठी तदन्तं कर्तृविहिताकान्तेन तृजन्तेन च न समासः स्यात् । भक्तस्य भोजकः, अपां स्रष्टा । कर्मजेति किम् ? गुणो गुणिविशेषकः, सम्बन्धेऽत्र षष्ठी । कर्त्तरीत्येव ? पयः पायिका ॥ ८३ ॥

तृतीयायाम् । ३ । १ । ८४ ।

कर्त्तरि तृतीयायां सत्यां कर्म्मजा षष्ठी न समस्यते । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालेन । तृतीयायामिति किम् ? शब्दानुशासनं गुरोः ॥ ८४ ॥

तृप्तार्थ-पूरणाव्ययाऽतृश्-शत्रानशा । ३ । १ । ८५ ।

तृप्तार्थैः पूरणप्रत्ययान्तैरव्ययैरतृशन्तैः शत्रन्तैरानशन्तैश्च षष्ठ्यन्तं न समस्यते । फलानां तृप्तः, तीर्थकृतां षोडशः, राज्ञः साक्षात्, रामस्य द्विषन्, चैत्रस्य पचन्, मैत्रस्य पचमानः ॥ ८५ ॥

ज्ञानेच्छाऽर्चार्थाऽऽधारक्तेन । ३ । १ । ८६ ।

ज्ञानेच्छार्चार्थेभ्यो यो वर्त्तमाने क्तो यश्चाद्यर्थाच्चाधार इत्याधारे क्तस्तदन्तेन षष्ठ्यन्तं न समस्यते । राज्ञां ज्ञातः, राज्ञामिष्टः, राज्ञां पूजितः, इदमेषां यातम् ॥ ८६ ॥

अस्वस्थगुणैः । ३ । १ । ८७ ।

ये गुणाः स्वात्मन्येव तिष्ठन्ति न द्रव्ये ते स्वस्थास्तत्प्रतिषेधेनास्वस्थगुणवाचिभिः षष्ठ्यन्तं न समस्यते । पटस्य शुक्लः, गुडस्य मधुरः । अस्वस्थगुणैरिति किम् ? घटवर्णः, चन्दनगन्धः ॥ ८७ ॥

सप्तमी शौण्डाद्यैः । ३ । १ । ८८ ।

एभिः सहैकार्थ्ये सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः स्यात् । पानशौण्डः, अक्षधूर्त्तः ॥ ८८ ॥

सिंहाद्यैः पूजायाम् । ३ । १ । ८९ ।

एभिः सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः स्यात्, पूजायां गम्यमानायां । समरसिंहः, भूमिवासवः ॥ ८९ ॥

काकाद्यैः क्षेपे । ३ । १ । ९० ।

एभिः सप्तम्यन्तं निन्दायां गम्यमानायां समासस्तत्पुरुषः स्यात् । तीर्थकाकः, तीर्थश्वा । क्षेप इति किम्? तीर्थे काकोऽस्ति ॥ ९० ॥

पात्रे समितेत्यादयः । ३ । १ । ९१ ।

एते सप्तमीतत्पुरुषाः क्षेपे निपात्यन्ते । पात्रे समिताः, गेहे शूरः ॥ ९१ ॥

क्तेन । ३ । १ । ९२ ।

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन क्षेपे समासस्तत्पुरुषश्च स्यात् । भस्मनिहुतं, अवतप्तेनकुलस्थितम् ॥ ९२ ॥

तत्राहोरात्रांशम् । ३ । १ । ९३ ।

तत्रेति सप्तम्यन्तं अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन समासस्तत्पुरुषः स्यात् । तत्रकृतम्, पूर्वाह्णकृतम्, पूर्वरात्रकृतम् । तत्राहोरात्रांशमिति किम् ? घटे कृतम् । अहोरात्रग्रहणं किम् ? शुक्लपक्षे कृतम् । अंशमिति किम् ? अह्नि भुक्तं, रात्रौ वृत्तम् ॥ ९३ ॥

नाम्नि । ३ । १ । ९४ ।

सप्तम्यन्तं नाम्ना संज्ञाविषये समासस्तत्पुरुषश्च स्या-

त् । अरण्येतिलकाः, अरण्येमापकाः ॥ ९४ ॥

कृत्येनावश्यके । ३ । १ । ९५ ।

सप्तम्यन्तं नाम "य एचातः" (५-१-२८) इति यान्तेनावश्यम्भावे गम्ये समासस्तत्पुरुषश्च स्यात् । मासदेयम् । कृदिति किम् ? मासे पित्र्यम् ॥ ९५ ॥

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्म्मधारयश्च । ३ । १ ।९६।

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरैकार्थ्यं, तद्विशेषणवाचि विशेष्यवाचिनैकार्थ्यं समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् । नीलोत्पलम् , खञ्जकुण्टः, कुण्टखञ्जः । एकार्थ्यमिति किम् ? वृद्धस्योक्षा वृद्धोक्षा ९६ ॥

पूर्वकालैक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम् । ३ । १ ।९७।

पूर्वकालो यस्य तद्वाच्येकादीनि चकार्थानि परेण नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधा यश्च स्यात् । स्नातानुलिप्तः, एकशाटी, सर्व्वान्नम्, जरद्गवः, पुराणकविः, नवोक्तिः, केवलज्ञानम् । एकार्थमित्येव ? स्नात्वाऽनुलिप्तः ॥ ९७ ॥

दिगधिकं संज्ञा-तद्धितोत्तरपदे । ३ । १ । ९८ ।

दिग्वाच्यधिकं चैकार्थं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् , संज्ञायां तद्धिते च विषयभूते उत्तरपदे च परतः । दक्षिणकोशला, पूर्वेषु कामशमी, दक्षिणशालः । अधिकषाष्टिकः, उत्तरगवधनः, अधिकगवप्रियः ॥ ९८ ॥

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् । ३ । १ । ९९ ।

संख्यावाचि परेण नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधार-

---

१ पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । केवलमसहाय ज्ञान केवलज्ञानम् ।

२ तत्पुरुष सन् कर्मधारयश्च समास । स०

यश्च स्यात्, संज्ञातद्धितयोर्विषये, उत्तरपदे च परे, समाहारे चार्थे, अयमेव चासंज्ञायां द्विगुश्च । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । द्वैमातुरः, अध्यर्द्धकंसः । पञ्चगवधनः, पञ्चनावप्रियः । पञ्चराजी । समाहारे चेति किम् ? अष्टौ प्रवचनमातरः । अनाम्नीति किम् ? पाञ्चर्षम् ॥ ९९ ॥

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः । ३ । १ । १०० ।

निन्द्यवाचि निन्दाहेतुभिः पापादिवर्जैः सह समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् । वैयाकरणखसूची, मीमांसकदुर्दुरूढः । निन्द्यमिति किम् ? वैयाकरणश्चौरः । अपापाद्यैरिति किम् ? पापवैयाकरणः, हतविधिः ॥ १०० ॥

उपमानं सामान्यैः । ३ । १ । १०१ ।

उपमानवाच्येकार्थमुपमानोपमेयसाधारणधर्म्मवाचिभिरेव समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् । शस्त्रीश्यामा, मृगचपला । उपमानमिति किम् ? देवदत्ता श्यामा । सामान्यैरिति किम् ? अग्निर्माणवकः ॥ १०१ ॥

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ । ३ । १ । १०२ ।

उपमेयवाच्येकार्थमुपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैः साधारणधर्मानुक्तौ समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् । पुरुषव्याघ्रः, श्वसिंही । साम्यानुक्ताविति किम् ? पुरुषव्याघ्रः, शूर इति मा भूत् ॥ १०२ ॥

---

१ पञ्च च ते आम्राश्च पञ्चाम्रा इति संज्ञाविषयोदाहरणं, द्वैमातुर इति तद्धिते ।

२ वैयाकरणश्चासौ खसूची च वैयाकरणखसूची ।

३ शस्त्रीव शस्त्री, शस्त्री चासौ श्यामा च शस्त्रीश्यामा ।

४ व्याघ्र इव व्याघ्रः पुरुषः, पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च पुरुषव्याघ्रः । स०

पूर्वापर-प्रथम-चरम-जघन्य-समान-मध्य-मध्यम-वीरम् । ३ । १ । १०३ ।

एतान्येकार्थानि नाम्ना परेण समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्युः । पूर्वपुरुषः, अपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुष , मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः ॥ १०३ ॥

श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे । ३ । १ । १०४ ।

श्रेण्याद्येकार्थं कृताद्यैः सह च्व्यर्थे गम्ये समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् । श्रेणिकृताः, उककृताः । च्व्यर्थ इति किम् ? श्रेणयः कृताः केचित् ॥ १०४ ॥

क्तं नञादिभिन्नैः । ३ । १ । १०५ ।

क्तान्तमेकार्थं नञ्प्रकारैरेव यानि भिन्नानि तैः सह समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । कृताकृतम्, पीतावपीतम् । क्तमिति किम्? कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं च । नञादिभिन्नैरिति किम् ? कृतं प्रकृतं, कृतश्चाविहितं च ॥ १०५ ॥

सेट्नाऽनिटा । ३ । १ । १०६ ।

सेट् क्तान्तं नञादिभिन्नेनानिटा सह न समस्यते । क्लिशितमक्लिष्टम्, शितमशातम् । सेडिति किम् ? कृताकृतम् । अनिटेति किम् ? अशितानशितम् ॥ १०६ ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् । ३ । १ । १०७ ।

एतान्येकार्थानि पूजायां गम्यमानायां पूज्यवचनैः सह समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । सत्पुरुषः,

१ अश्रेणय श्रेणय कृता श्रेणिकृताः । अत्र च्वीप्रत्ययाभावान्न दीर्घत्वम् । म०

महापुरुषः, परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः, उत्कृष्टपुरुषः। पूजायामिति किम्? सन् घटोऽस्तीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

वृन्दारक-नागकुञ्जरैः। ३। १। १०८।

पूजायां गम्यायामेभिः सह पूज्यवाच्येकार्थं समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात्। गोवृन्दारकः, गोनागः, गोकुञ्जरः। पूजायामिति किम्? सुसीमो नागः ॥१०८॥

कतर-कतमौ जातिप्रश्ने। ३। १। १०९।

एतावेकार्थौ जातिप्रश्ने गम्ये जात्यर्थेन नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात्। कतरकठः, कतमगार्ग्यः। जातिप्रश्न इति किम्? कतरः शुक्लः, कतमो गन्ता ॥१०९॥

किं क्षेपे। ३। १। ११०।

निन्दायां गम्यमानायां किमित्येकार्थं कुत्स्यवाचिना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात्। किंराजा, किंगौः। क्षेप इति किम्? को राजा तत्र ॥ ११० ॥

पोटा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद्-वष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रियाध्यायक-धूर्त्त-प्रशंसा-रूढैर्जातिः। ३। १। १११।

पोटादिभिः प्रशंसारूढैश्च सह जातिवाच्येकार्थं समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात्। इभ्यपोटा, नागयुवतिः, अग्निस्तोकम्, दधिकतिपयम्, गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत्, गोवष्कयणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, कठाध्यायकः, मृगधूर्त्तः, गोमतल्लिका, गोप्रकाण्डम् ॥१११॥

१ वृन्दारक इव वृन्दारक, गौश्चासौ वृन्दारकश्च गोवृन्दारकः। स०

चतुष्पाद्गर्भिण्या । ३ । १ । ११२ ।

चत्वारः पादा यस्या जातेस्तद्वाच्येकार्थं गर्भिण्या समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् । गोगर्भिणी, महिषगर्भिणी । जातिरित्येव ? कालाक्षी गर्भिणी ॥ ११२ ॥

युवा-खलति-पलित-जरद्वलिनैः । ३ । १ । ११३ ।

युवन्नित्येकार्थमेभिः समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च स्यात् । युवखलतिः, युवपलितः, युवजरन्, युववलिनः ॥ ११३ ॥

कृत्य-तुल्याऽऽख्यमजात्या । ३ । १ । ११४ ।

कृत्यान्तं तुल्यपर्यायं चैकार्थ्यमजात्येन सह समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । भोज्योष्णम्, स्तुत्यपटुः । तुल्यसन् सदृशमहान् । अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः ॥ ११४ ॥

कुमारः श्रमणादिना । ३ । १ । ११५ ।

कुमारेत्येकार्थं श्रमणादिना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । कुमारश्रमणा[1], कुमारप्रव्रजिता ॥ ११५ ॥

मयूरव्यंसकेत्यादयः । ३ । १ । ११६ ।

एते तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते । मयूरव्यंसकः[2], कम्बोजमुण्डः, एहीडं कर्म, अश्नीतपिबता क्रिया, कुरुकटो वक्ता, गतप्रत्यागतं, क्रयाक्रयिका, शाकपार्थिवः, त्रिभागः, सर्वश्वेतः ॥ ११६ ॥

---

१ कुमारी चासौ श्रमणा च कुमारश्रमणा ।

२ व्यंसयति छलयतीति व्यंसकः । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । स०

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ । ३ । १ । ११७ ।

नाम नाम्ना सहोक्तिविषये चार्थवृत्तिः समासो द्वन्द्वः स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधौ, वाक्त्वचम् । नाम नाम्नेत्यनुवृत्तावपि लघ्वक्षरादिसूत्रे एकग्रहणाद् बहूनामपि । धवखदिरपलाशाः । चार्थ इति किम् ? वीप्सासहोक्तौ मा भूत्, ग्रामो ग्रामो रमणीयः । सहोक्ताविति किम्? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम् ॥ ११७ ॥

समानामर्थेनैकः शेषः । ३ । १ । ११८ ।

अर्थेन समानां समानार्थानां सहोक्तौ गम्यायामेकः शिष्यते, अर्थादन्ये निवर्त्तन्ते । वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ कुटिलौ वा । सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च सिताः शुक्लाः श्वेता वा । अर्थेन समानामिति किम्, ? प्लक्षन्यग्रोधौ । सहोक्तावित्येव ? वक्रश्च कुटिलश्च दृश्यः ॥ ११८ ॥

स्यादावसंख्येयः । ३ । १ । ११९ ।

सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ समानानां तुल्यरूपाणां सहोक्तावेकः शिष्यते, न तु संख्येयवाची । अक्षश्च शकटस्य, अक्षश्च देवनः, अक्षश्च बिभीतकः अक्षाः । स्यादाविति किम् ? माता च जननी, माता च धान्यस्य, मातृमातरौ । असंख्येय इति किम् ? एकश्चैकश्च ॥ ११९ ॥

त्यदादिः । ३ । १ । १२० ।

त्यदाद्यैरन्येन च सहोक्तौ त्यदादिरेवैकः शिष्यते । स च चैत्रश्च तौ, स च यश्च यौ, अहं च स च त्वं च वयम् ॥ १२० ॥

---

१ धवश्च खादिरश्च पलाशश्चेति धवखदिरपलाशा, इति द्वन्द्वपद्धति । स०

भ्रातृ-पुत्राः स्वसृ-दुहितृभिः । ३ । १ । १२१ ।

स्वस्त्रर्थेन सहोक्तौ भ्रात्रर्थो, दुहित्रर्थेन च पुत्रार्थ एकः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥ १२१ ॥

पिता मात्रा वा । ३ । १ । १२२ ।

मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्द एको वा शिष्यते । पिता च माता च पितरौ, मातापितरौ ॥ १२२ ॥

श्वशुरः श्वश्र्वा वा । ३ । १ । १२३ ।

श्वश्रूशब्देन सहोक्तौ श्वशुर एको वा शिष्यते । श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ ॥ १२३ ॥

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे । ३ । १ । १२४ ।

यूना सहोक्तौ वृद्धवाच्येकः शिष्यते तन्मात्रभेदे, न चेत् प्रकृतिभेदोऽर्थभेदो वाऽन्यः स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्ध इति किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यगर्गौ । तन्मात्रभेद इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥ १२४ ॥

स्त्री पुंवच्च । ३ । १ । १२५ ।

वृद्धस्त्रीवाची यूना सहोक्तौ एकः शिष्यते, पुल्लिङ्गश्चायं तन्मात्रभेदे । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ, गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गान्[1] ॥ १२५ ॥

पुरुषः स्त्रिया । ३ । १ । १२६ ।

पुरुषशब्दः प्राणिनि पुंसि रूढस्त्रीवाचिना सहोक्तौ

---

१ गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः, अत्र पुंवद्भावाद् ङीनिवृत्तौ यञो लुप्, गर्गानिति "शसोऽता सश्च नः पुंसि' (१-४-४९, पृ० ३६) इति नत्वं च । स०

पुरुष एकः शिष्यते, स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेत् । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । पुरुष इति किम् ? तीरं नदनदीपतेः । तन्मात्रभेद इत्येव ? स्त्रीपुंसौ ॥ १२६ ॥

ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः । ३ । १ । १२७ ।

ग्राम्या अशिशवो ये द्विशफा द्विखुरा अर्थात् पशवस्तेषां संङ्घे स्त्रीपुरुषसहोक्तौ प्रायः स्त्रीवाच्येकः शिष्यते, स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेत् । गावश्च स्त्रियः,गावश्च नरा इमा गावः । ग्राम्येति किम् ? रुरवश्चेमे रुरवश्चेमा इमे रुरवः । अशिश्विति किम् ? वर्कर्यश्च वर्कराश्च वर्कराः । द्विशफ इति किम् ? गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च गर्दभाः । सङ्घ इति किम् ? गौश्चायं गौश्चेयं इमौ गावौ । प्राय इति किम् ? उष्ट्राश्च उष्ट्र्यश्च उष्ट्राः ॥ १२७ ॥

क्लीवमन्येनैकं च वा । ३ । १ । १२८ ।

क्लीवं नपुंसकमन्येनाक्लीवेन सहोक्तावेकः शिष्यते, क्लीवाक्लीवमात्रभेदे, तच्च शिष्यमाणं एकमेकार्थं च वा स्यात् । शुक्लं च शुक्लश्च शुक्लं, शुक्ले वा । शुक्लं च शुक्लश्च शुक्लाश्च शुक्लं, शुक्लानि वा । अन्येनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्ले । तन्मात्रभेद इत्येव हिमहिमान्यौ[1] ॥ १२८ ॥

पुष्यार्थाद् भे पुनर्वसुः । ३ । १ । १२९ ।

पुष्यार्थान्नक्षत्रवृत्तेः परो नक्षत्रवृत्तिः पुनर्वसुः सहोक्तौ द्व्यर्थः सन् एकार्थः स्यात् । उदितौ पुष्यपुनर्वसू, उदितौ तिष्यपुनर्वसू । पुष्यार्थादिति किम् ? आर्द्रापुनर्व-

[1] हिम च हिमानी चेति हिमहिमान्यौ, अत्र तन्मात्रभेदाऽभाव । स०

सवः । पुनर्वसुरिति किम् ? पुष्यमघाः । भ इति किम् ? तिष्यपुनर्वसवो बालाः ॥ १२९ ॥

विरोधिनाम्-अद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ।३।१।१३०।

द्रव्यं गुणाद्याश्रयः, विरोधिवाचिनामतदाश्रयवृत्तीनां द्वन्द्वो वैकार्थः स्यात् । स्वैः स्वजातीयैरेवाऽऽरब्धश्चेत् । सुखदुःखम्, सुखदुःखे । लाभालाभम्, लाभालाभौ । विरोधिनामिति किम् ? कामक्रोधौ । अद्रव्याणामिति किम् ? शीतोष्णे जले । स्वैरिति किम् ? बुद्धिसुखदुःखानि ॥ १३० ॥

अश्ववडव-पूर्वापराऽधरोत्तराः । ३ । १ । १३१ ।

एते त्रयोऽपि द्वन्द्वा एकार्था वा स्युः, स्वैश्चेत् । अश्ववडवं, अश्ववडवौ । पूर्वापरम्, पूर्वापरे । अधरोत्तरं, अधरोत्तरे ॥ १३१ ॥

पशु-व्यञ्जनानाम् । ३ । १ । १३२ ।

पशूनां व्यञ्जनानां च स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा स्यात् । गोमहिषम्, गोमहिषौ । दधिघृतम्, दधिघृते ॥ १३२ ॥

तरु-तृण-धान्य-मृग-पक्षिणां बहुत्वे । ३ । १ । १३३ ।

एतद्वाचिनां बह्वर्थानां प्रत्येकं स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । तिलमाषम्, तिलमाषाः । ऋश्यैणम्, ऋश्यैणाः । हंसचक्रवाकम्, हंसचक्रवाकाः ॥ १३३ ॥

सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम् । ३ । १ । १३४ ।

सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तूनां[1] च बह्वर्थानां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो

१ क्षुद्रजन्तवोऽल्पकाया जीवाः । एषामस्थि शोणितं च नविदेते

नित्यं स्यात् । अश्वरथम्, युकालिक्षम् ॥ १३४ ॥

फलस्य जातौ । ३ । १ । १३५ ।

फलवाचिनां बह्वर्थानां जातौ स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो नित्यं स्यात् । बदरामलकम् । जाताविति किम् ? एतानि बदरामलकानि सन्ति ॥ १३५ ॥

अप्राणि-पश्वादेः । ३ । १ । १३६ ।

प्राणिभ्यः पश्वादिसूत्रोक्तेभ्यश्च येऽन्यद्रव्यवाचिनस्तेषां जात्यर्थानां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । आराशस्त्रि । जातावित्येव? सह्यविन्ध्यौ । प्राण्यादिवर्जनं किम्? ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रम् । गोमहिषौ, गोमहिषम् । प्लक्षन्यग्रोधौ, प्लक्षन्यग्रोधम् । अश्वरथौ, अश्वरथम् । बदरामलके, बदरामलकम् ॥ १३६ ॥

प्राणि-तूर्याङ्गाणाम् । ३ । १ । १३७ ।

प्राणितूर्ययोरङ्गार्थानां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । कर्णनासिकम्, मार्दङ्गिकपाणविकम् । स्वैरित्येव ? पाणिगृध्रौ ॥ १३७ ॥

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे । ३ । १ । १३८ ।

चरणाः कठादयः, तद्वाचिनामद्यतन्यां यौ स्थेणौ तयोः कर्तृत्वेन सम्बन्धिनां स्वैर्द्वन्द्वोऽनुवादविषये एकार्थः स्यात् । प्रत्यष्ठात् कठकालापम्, उदगात् कठकौथुमम् । अनु-

---

तादृशा जन्तव क्षुद्रा । नकुलपर्यन्त हीनकाया सर्वेऽपि क्षुद्रा इति केचित्, इति सिद्धहैमलघुन्यासकारमतम् ।

१ "पशुव्यञ्जनाना" [३-१-१३२] सूत्रेण एकार्थो वा द्वन्द्व स्यात्, एव दधिघृतेस्थलेऽपि । स०

वाद इति किम् ? उदगुः कठकालापाः । अप्रसिद्धं कथयन्ति ॥ १३८ ॥

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः । ३ । १ । १३९ ।

अध्वर्युः—यजुर्वेदः, तद्विहितक्रतुवाचिनां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात्, न चेदेते क्लीबवृत्तयः । अर्काश्वमेधम् । अक्लीब इति किम् ? गवामयनादित्यानामयने । अध्वर्य्विति किम् ? इषुवज्रौ । क्रतोरिति किम् ? दर्शपौर्णमासौ ॥ १३९ ॥

निकटपाठस्य । ३ । १ । १४० ।

निकटः पाठो येषामध्येतॄणां तेषां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । पदकक्रमकम्[१] ॥ १४० ॥

नित्यवैरस्य । ३ । १ । १४१ ।

नित्यं जातिनिबद्धं वैरं येषां तेषां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । अहिनकुलम् । नित्यवैरस्येति किम् ? देवासुराः, देवासुरम् ॥ १४१ ॥

नदी-देश-पुरां विलिङ्गानाम् । ३ । १ । १४२ ।

एषां विविधलिङ्गानां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । गङ्गाशोणम्, कुरुकुरुक्षेत्रं[२], मथुरापाटलिपुत्रम् । विलिङ्गानामिति किम् ? गङ्गायमुने ॥ १४२ ॥

पात्र्यशूद्रस्य । ३ । १ । १४३ ।

पात्रार्हशूद्रवाचिनां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । तक्षायस्कारम् । पात्र्येति किम् ? जनङ्गमबुक्कसाः ॥ १४३ ॥

---

१ पदमधीते पदक । क्रममधीते क्रमक । पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम् ।

२ कुरवश्च कुरुक्षेत्र चेति कुरुकुरुक्षेत्रम् । स०

गवाश्वादिः । ३ । १ । १४४ ।

अयं द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । गवाश्वम्, गवाविकम् ॥ १४४ ॥

न दधिपयआदिः । ३ । १ । १४५ ।

दधिपयआद्यो द्वन्द्व एकार्थो न स्यात् । दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी ॥ १४५ ॥

संख्याने । ३ । १ । १४६ ।

वृत्तिपदार्थानां गणने गम्ये द्वन्द्व एकार्थो न स्यात् । दशगोमहिषाः, बहवः पाणिपादाः ॥ १४६ ॥

वान्तिके । ३ । १ । १४७ ।

वृत्तिपदार्थानां संख्यानस्य समीपे गम्ये द्वन्द्व एकार्थो वा स्यात् । उपदशं[1] गोमहिषम्, उपदशा गोमहिषाः ॥ १४७ ॥

प्रथमोक्तं प्राक् । ३ । १ । १४८ ।

अत्र समासप्रकरणे प्रथमान्तेन यन्निर्दिष्टं तत् प्राक् स्यात् । आसन्नदशाः, ससगङ्गम् ॥ १४८ ॥

राजदन्ताऽऽदिषु । ३ । १ । १४९ ।

एतेषु समासेष्वप्राप्तप्राङ्निपातं प्राक् स्यात् । राजदन्तः[2], लिप्तवासितम् ॥ १४९ ॥

विशेषण-सर्व्वादि-संख्यं बहुव्रीहौ । ३ । १ । १५० ।

विशेषणं सर्वादि संख्यावाचि च बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् । चित्रगुः, सर्वशुक्लः, द्विकृष्णः ॥ १५० ॥

---

१ उपगता दश यस्य येषां वेति उपदशं उपदशा वा गोमहिषाः ।

२ दन्तानां राजा । पूर्वं वासितं पश्चाल्लिप्तमिति लिप्तवासितम् । स०

क्ताः । ३ । १ । १५१ ।

क्तान्तं सर्वं बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् । कृतकटः ॥ १५१ ॥

जातिकालसुखादेर्नवा । ३ । १ । १५२ ।

जातेः कालात् सुखादिभ्यश्च बहुव्रीहौ क्तान्तं वा प्राक् स्यात् । शाङ्गरजग्धी, जग्धशाङ्गरा । मासजाता जातमासा । सुखजाता, जातसुखा । दुःखहीना, हीनदुःखा ॥१५२॥

आहिताग्न्यादिषु । ३ । १ । १५३ ।

एषु बहुव्रीहिषु क्तान्तं वा प्राक् स्यात् । आहिताग्निः, अग्न्याहितः । जातदन्तः, दन्तजातः ॥ १५३ ॥

प्रहरणात् । ३ । १ । १५४ ।

प्रहरणार्थात् क्तान्तं बहुव्रीहौ वा प्राक् स्यात् । उद्यतासिः[1], अस्युद्यतः ॥ १५४ ॥

न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च । ३ । १ । १५५ ।

इन्द्वादेः प्रहरणार्थाच्च प्राक् सप्तम्यन्तं बहुव्रीहौ न स्यात् । इन्दुमौलिः[2], पद्मनाभः, असिपाणिः ॥ १५५ ॥

गड्वादिभ्यः । ३ । १ । १५६ ।

गड्वादिभ्यो बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं प्राक् वा स्यात् । कण्ठेगड्डु, गड्डुकण्ठः । मध्येगुरुः, गुरुमध्यः ॥ १५६ ॥

प्रियः । ३ । १ । १५७ ।

अयं बहुव्रीहौ प्राक् वा स्यात् । प्रियगुडः, गुडप्रियः ॥ १५७ ॥

१ उद्यतोऽसिरनेनेति उद्यतासिः ।

२ इन्दुर्मौलौ यस्येति इन्दुमौलिः । स०

कडारादयः कर्म्मधारये । ३ । १ । १५८ ।

एते कर्म्मधारये प्राक् वा स्युः । कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः । काणद्रोणः, द्रोणकाणः ॥ १५८ ॥

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे । ३ । १ । १५९ ।

एषु द्वन्द्वेष्वप्रासप्राक्त्वं वा प्राक् स्यात् । धर्म्मार्थौ, अर्थधर्म्मौ । शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ ॥ १५९ ॥

लघ्वक्षराऽसखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्यमेकम् ।३।१।१६०।

लघ्वक्षरं सखिवर्जेदुदन्तं स्वराद्यकारान्तमल्पस्वरं पूज्यवाचि चैकं द्वन्द्वे प्राक् स्यात् । शरशीर्षम्, अग्नीषोमौ, वायुतोयम् । असखीति किम्? सुतसखायौ । अस्त्रशस्त्रम्, प्लक्षन्यग्रोधौ, श्रद्धामेधे । लघ्वादिति किम् ? कुक्कुटमयूरौ, मयूरकुक्कुटौ । एकमिति किम् ? शङ्खदुन्दुभिवीणाः । द्वन्द्व इत्येव ? विस्पष्टपटुः ॥ १६० ॥

मास-वर्ण-भ्रात्रऽनुपूर्वम् । ३ । १ । १६१ ।

एतद्वाचि द्वन्द्वेऽनुपूर्वं प्राक् स्यात् फाल्गुनचैत्रौ, ब्राह्मणक्षत्रियौ, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः, बलदेववासुदेवौ ॥ १६१ ॥

भ-ऋतुतुल्यस्वरम् । ३ । १ । १६२ ।

नक्षत्रर्तुवाचि तुल्यस्वरं द्वन्द्वेऽनुपूर्वं प्राक् स्यात् । अश्विनोभरणीकृत्तिकाः, हेमन्तशिशिरवसन्ताः, तुल्यस्वर इति किम् ? आर्द्रामृगशिरसी, ग्रीष्मवसन्तौ ॥१६२॥

संख्या समासे । ३ । १ । १६३ ।

समासमात्रे संख्यावाच्यनुपूर्वं प्राक् स्यात्। द्वित्राः, द्विशती, एकादश ॥ १६३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ३१ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

परस्परा-न्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वाऽपुंसि । ३ । २ । १ ।

एषामपुंवृत्तीनां स्यादेराम् वा स्यात् । इमे सख्यौ कुले वा परस्परां परस्परं, अन्योऽन्यां अन्योऽन्यं, इतरेतरां इतरेतरं भोजयतः । आभिः सखीभिः कुलैर्वा परस्परां परस्परेण, अन्योऽन्यां अन्योऽन्येन, इतरेतरां इतरेतरेण भोज्यते । अपुंसीति किम् ? इमे नराः परस्परं भोजयन्ति ॥ १ ॥

अम् अव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः । ३ । २ । २ ।

अदन्तस्याव्ययीभावस्य स्यादेरम् स्यात्, न तु पञ्चम्याः । उपकुम्भमस्ति, उपकुम्भं देहि । अव्ययीभावस्येति किम् ? प्रियोपकुम्भोऽयम् । अत इति किम् ? अधिस्त्रि । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भात् ॥ २ ॥

वा तृतीयायाः । ३ । २ । ३ ।

अदन्तस्याव्ययीभावस्य तृतीयाया अम् वा स्यात् । किन्न उपकुम्भम्, किन्न उपकुम्भेन । अव्ययीभावस्येति किम् ? प्रियोपकुम्भेन ॥ ३ ॥

सप्तम्या वा । ३ । २ । ४ ।

अदन्तस्याव्ययीभावस्य सप्तम्या अम् वा स्यात् । उपकुम्भम्, उपकुम्भे निधेहि । अव्ययीभावस्येत्येव ? प्रियोपकुम्भे ॥ ४ ॥

ऋद्ध-नदी-वंश्यस्य । ३ । २ । ५ ।

एतदन्तस्याव्ययीभावस्यादन्तस्य सप्तम्या अम् नित्यं स्यात् । सुमगधम्, उन्मत्तगङ्गम्, एकविंशतिभारद्वाजं वसति ॥ ५ ॥

अनतो लुप् । ३ । २ । ६ ।

अदन्तवर्जस्याव्ययीभावस्य स्यादेर्लुप् स्यात् । उपवधु, उपकर्तृ । अनत इति किम् ? उपकुम्भात् । अव्ययीभावस्येत्येव ? प्रियोपवधुः ॥ ६ ॥

अव्ययस्य । ३ । २ । ७ ।

अव्ययस्य स्यादेर्लुप् स्यात् । स्वः, प्रातः । अव्ययस्येति किम् ? अत्युच्चैसः ॥ ७ ॥

ऐकार्थ्ये । ३ । २ । ८ ।

ऐकार्थ्यमैकपद्यं तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् स्यात् । चित्रगुः, पुत्रीयति, औपगवः । अत एव लुब्विधानाद् नाम नाम्नेत्युक्तावपि स्याद्यन्तानां समासः स्यात् । ऐकार्थ्ये इति किम् ? चित्रा गावो यस्येत्यादिवाक्ये मा भूत् ॥ ८ ॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः । ३ । २ । ९ ।

समासारम्भकमन्त्यं पदमुत्तरपदं तस्मिन् खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे नाम्यन्तादेकस्वरात् पूर्वपदात् परस्यामो लुब् न स्यात् । श्रियंमन्यः, नावंमन्यः । नामीति किम् ? क्ष्मंमन्यः । एकस्वरादिति किम् ? वधुंमन्यः । खितीति किम् ? स्त्रीमानी ॥ ९ ॥

असत्त्वे ङसेः । ३ । २ । १० ।

असत्त्वे विहितस्य ङसेरुत्तरपदे परे लुब् न स्यात् ।

स्तोकान्मुक्तः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकभयम् । उत्तर-पद इत्येव ? निःस्तोकः ॥ १० ॥

ब्राह्मणाच्छंसी । ३ । २ । ११ ।

अत्र समासे ङसेर्लुबभावो निपात्यते । ब्राह्मणाच्छंसिनौ । निपातनाद्दत्विग्विशेषादन्यत्र लुबेव । ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥ ११ ॥

ओजो-ऽञ्जः-सहो-ऽम्भस्-तमस्-तपसः टः । ३ । २ । १२ ।

एभ्यः परस्य टावचनस्योत्तरपदे परे लुब् न स्यात् । ओजसाकृतम्, अञ्जसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम्, तपसाकृतम् । ट इति किम् ? ओजोभावः ॥ १२ ॥

पुम्-जनुषोऽनुजान्धे । ३ । २ । १३ ।

पुञ्जनुर्भ्यां परस्य टो यथासंख्यमनुजेऽन्धे चोत्तरपदे लुब् न स्यात् । पुंसाऽनुजः, जनुषाऽन्धः । ट इत्येव ? पुमनुजा ॥ १३ ॥

आत्मनः पूरणे । ३ । २ । १४ ।

अस्मात् परस्य टः पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे लुब् न स्यात् । आत्मनाद्वितीयः, आत्मनाषष्ठः ॥ १४ ॥

मनसश्चाऽऽज्ञायिनि । ३ । २ । १५ ।

मनस आत्मनश्च परस्य ट आज्ञायिन्युत्तरपदे लुब् न स्यात् । मनसाऽऽज्ञायी, आत्मनाऽऽज्ञायी ॥ १५ ॥

नाम्नि । ३ । २ । १६ ।

मनसः परस्य टः संज्ञाविषये उत्तरपदे परे लुब् न स्यात् । मनसादेवी । नाम्नीति किम् ? मनोदत्ता कन्या ॥ १६ ॥

परात्मभ्यां ङेः । ३ । २ । १७ ।

आभ्यां परस्य ङेवचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि लुब् न स्यात् । परस्मैपदम्, आत्मनेपदम् । नाम्नीत्येव? परहितम् ॥ १७ ॥

अद्-व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् । ३ । २ । १८ ।

अदन्ताद्व्यञ्जनान्ताच्च परस्याः सप्तम्या बहुलं नाम्नि लुब् न स्यात् । अरण्येतिलकाः, युधिष्ठिर[1] । अद्व्यञ्जनादिति किम्? भूमिपाशः । नाम्नीत्येव? तीर्थकाकः ॥१८॥

प्राक्कारस्य व्यञ्जने । ३ । २ । १९ ।

राजलभ्यो रक्षानिर्वेशः कारः । प्राचां देशे यः कारः तस्य संज्ञायां गम्यमानायामद्व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्या व्यञ्जनादावुत्तरपदे लुब् न स्यात् । मुकुटेकार्षापणः, समिधिमाषकः । प्रागिति किम्? यूथपशुः । उदीचामयं न प्राचां । कार इति किम्? अभ्यर्हितपशुः । व्यञ्जन इति किम्? अविकटोरणः ॥ १९ ॥

तत्पुरुषे कृति । ३ । २ । २० ।

अद्व्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे लुब् न स्यात् । स्तम्बेरमः, भस्मनिहुतम् । तत्पुरुष इति किम्? धन्वकारकः । अद्व्यञ्जनादित्येव? कुरुचरः ॥२०॥

मध्यान्ताद् गुरौ । ३ । २ । २१ ।

आभ्यां परस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे लुब् न स्यात् । मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः ॥ २१ ॥

अमूर्द्ध-मस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ३ । २ । २२ ।

मूर्द्धमस्तकवर्जात् स्वाङ्गवाचिनोऽद्व्यञ्जनात् परस्याः स-

१ युधिष्ठिर इति व्यञ्जनान्तस्योदाहरणम्, युध् इत्यस्य धकारान्तत्वात् ।

सम्याः कामवर्जे उत्तरपदे लुब् न स्यात्। कण्ठेकालः। अमूर्द्धमस्तकादिति किम्? मूर्द्धशिखः, मस्तकशिखः। अकाम इति किम्? मुखकामः॥ २२॥

बन्धे घञि नवा। ३। २। २३।

बन्धे घञन्ते उत्तरपदे अदृव्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्या लुब् वा न स्यात्। हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः। चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः। घञीति किम्? अजन्ते, हस्तबन्धः॥ २३॥

कालात् तन-तर-तम-काले। ३। २। २४।

अदृव्यञ्जनान्तात् कालवाचिनः परस्याः सप्तम्यास्तनादिप्रत्ययेषु काले चोत्तरपदे वा लुब् न स्यात्। पूर्वाह्णेतनः, पूर्वाह्णतनः। पूर्वाह्णेतराम्, पूर्वाह्णतरे। पूर्वाह्णेतमाम्, पूर्वाह्णतमे। पूर्वाह्णेकाले, पूर्वाह्णकाले। कालादिति किम्? शुक्लतरे, शुक्लतमे। अद्व्यञ्जनादित्येव? रात्रितरायाम्॥ २४॥

शय-वासि-वासेष्वकालात्। ३। २। २५।

अकालवाचिनोऽदृव्यञ्जनात् परस्याः सप्तम्या एषूत्तरपदेषु लुब् वा न स्यात्। बिलेशयः, बिलशयः। वनेवासी, वनवासी। ग्रामेवासः, ग्रामवासः। अकालादिति किम्? पूर्वाह्णशयः॥ २५॥

वर्ष-क्षर-वराप्सरः-शरोरस्-मनसो जे। ३। २। २६।

एभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे लुब् वा न स्यात्। वर्षेजः, वर्षजः। क्षरेजः, क्षरजः। वरेजः, वरजः। अप्सुजम्, अब्जम्। सरसिजम्, सरोजम्। शरेजम्, शरजम्। उरसिजः, उरोजः। मनसिजः, मनोजः॥ २६॥

द्यु-प्रावृट्-वर्षा-शरत्-कालात् । ३ । २ । २७ ।

एभ्य परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे लुब् न स्यात् । दिविजः,प्रावृषिजः, वर्षासुजः, शरदिजः, कालेजः ॥२७॥

अपो य-योनि-मति-चरे । ३ । २ । २८ ।

अपः परस्याः सप्तम्या ये प्रत्यये योन्यादौ च उत्तरपदे लुब् न स्यात् । अप्सव्यः[1], अप्सुयोनिः, अप्सुमतिः, अप्सुचरः ॥ २८ ॥

नेन्-सिद्ध-स्थे । ३ । २ । २९ ।

इन्प्रत्ययान्ते सिद्धस्थयोश्चोत्तरपदयोर्न लुब् न स्यात्, भवत्येवेत्यर्थः । स्थण्डिलवर्त्ती, साङ्काश्यसिद्धः, समस्थः ॥ २९ ॥

षष्ठ्याः क्षेपे । ३ । २ । ३० ।

उत्तरपदे परे क्षेपे गम्ये षष्ठ्या लुब् न स्यात् । चौरस्यकुलम् ॥ ३० ॥

पुत्रे वा । ३ । २ । ३१ ।

पुत्रे उत्तरपदे क्षेपे षष्ठ्या लुब् वा न स्यात् । दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः ॥ ३१ ॥

पश्यत्-वाग्-दिशो हर--युक्ति-दण्डे । ३ । २ । ३२।

एभ्यः परस्याः षष्ठ्या यथासंख्यं हरादावुत्तरपदे लुब् न स्यात् । पश्यतोहरः, वाचोयुक्तिः, दिशोदण्डः ॥३२॥

अदसोऽकञायनणोः । ३ । २ । ३३ ।

अदसः परस्याः षष्ठ्या अकञ्विषये उत्तरपदे आयनणि च परे लुब् न स्यात् । आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यायणः ॥ ३३ ॥

---

१ अप्सु भव इति " दिगादिदेहांशाद् य " इति सूत्राद् य । उकारस्य च वः ।

[1]देवानांप्रियः । ३ । २ । ३४ ।

अत्र षष्ठया लुब् न स्यात् । देवानांप्रियः ॥ ३४ ॥

शेप-पुच्छ-लाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः । ३ । २ । ३५ ।

शुनः परस्याः षष्ठयाः शेपादावुत्तरपदे संज्ञायां लुब् न स्यात् । शुनःशेपः[2], शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलकः ॥ ३५ ॥

वाचस्पति-वास्तोष्पति-दिवस्पति-दिवो-दासम् । ३ । २ । ३६ ।

एते समासाः षष्ठयलुपि निपात्यन्ते नाम्नि । वाचस्पतिः, वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, दिवोदासः ॥ ३६ ॥

ऋतां विद्या-योनिसम्बन्धे । ३ । २ । ३७ ।

ऋदन्तानां विद्यया योन्या वा कृते सम्बन्धे हेतौ सति प्रवृत्तानां षष्ठयास्तत्रैव हेतौ सति प्रवृत्ते उत्तरपदे लुब् न स्यात् । होतुःपुत्रः, पितुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी । ऋतामिति किम् ? आचार्यपुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? भर्तृगृहम् ॥ ३७ ॥

स्वसृ-पत्योर्वा । ३ । २ । ३८ ।

विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्तानामृदन्तानां षष्ठयाः स्वसृपत्योरुत्तरपदयोर्योनिसम्बन्धनिमित्तयोर्लुब् वा न स्यात् । होतुःस्वसा, होतृस्वसा । स्वसुःपतिः, स्वसृपतिः । विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव ? भर्तृस्वसा, होतृपतिः ॥ ३८ ॥

आ द्वन्द्वे । ३ । २ । ३९ ।

विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्तानामृदन्तानां यो द्वन्द्वस्तस्मिन् सत्युत्तरपदे पूर्वपदस्याऽऽत् स्यात् । होतापोतारौ,

---

१ देवानांप्रियो–मूर्खः सकलस्य । व्याकरणान्तरेषु तु मूर्खार्थे एव निपात्यते ।

२ शुनः शेपमिव शेपमस्येति शुनःशेपः ।

मातापितरौ । ऋतामित्येव ? गुरुशिष्यौ । विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव ? कर्तृकारयितारौ ॥ ३९ ॥

पुत्रे । ३ । २ । ४० ।

पुत्रे उत्तरपदे विद्यायोनिसम्बन्धानामृदन्तानां द्वन्द्वे आः स्यात् । मातापुत्रौ, होतापुत्रौ ॥ ४० ॥

वेदसहश्रुताऽवायुदेवतानाम् । ३ । २ । ४१ ।

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदस्योत्तरपदे आः स्यात् । इन्द्रासोमौ । वेदेति किम् ? ब्रह्मप्रजापती । सहेति किम् ? विष्णुशक्रौ । श्रुतेति किम् ? चन्द्रसूर्यौ । वायुवर्जनं किम् ? वाय्वग्नी । देवतानामिति किम् ? यूपचषालौ ॥ ४१ ॥

ईः षोम-वरुणेऽग्नेः । ३ । २ । ४२ ।

वेदसहश्रुतावायुदेवतानां द्वन्द्वे षोमे वरुणे चोत्तरपदेऽग्नेरीः स्यात् । षोमेति निर्देशाद् ईयोगे षत्वं च । अग्नीषोमौ, अग्नीवरुणौ । देवताद्वन्द्व इत्येव ? अग्निसोमौ वटू[1] ॥ ४२ ॥

इर्वृद्धिमत्यविष्णौ । ३ । २ । ४३ ।

विष्णुवर्जे वृद्धिमत्युत्तरपदे देवताद्वन्द्वे अग्नेरिः स्यात् । आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत । वृद्धिमतीति किम् ? अग्नीवरुणौ । अविष्णाविति किम् ? आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥ ४३ ॥

दिवो द्यावा । ३ । २ । ४४ ।

देवताद्वन्द्वे दिव उत्तरपदे द्यावेति स्यात् । द्यावाभूमी ॥ ४४ ॥

---

१ वटु पुनर्माणवक (३-४७७) इति हैम । वटू वेष्टने धातोर्निष्पन्नः ।

दिवस्-दिवः पृथिव्यां वा । ३ । २ । ४५ ।

देवताद्वन्द्वे दिवः पृथिव्यामुत्तरपदे एतौ वा स्याताम्। दिवस्पृथिव्यौ, दिवःपृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ ॥ ४५ ॥

उषासोषसः । ३ । २ । ४६ ।

देवताद्वन्द्वे उषस उत्तरपदे उषासा स्यात् । उषासासूर्यम् ॥ ४६ ॥

मातरपितरं वा । ३ । २ । ४७ ।

मातृपित्रोः पूर्वोत्तरपदयोर्द्वन्द्वे ऋतोऽरो वा निपात्यते । मातरपितरयोः, मातापित्रोः ॥ ४७ ॥

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः । ३ । २ । ४८ ।

एष्वर्थेष्वेते कृतशषसाद्युत्तरपदाः साधवः स्युः । अवस्करोऽन्नमलम्, अवकरोऽन्यः । अपस्करो रथाङ्गम्, अपकरोऽन्यः ॥ ४८ ॥

परतः स्त्री पुम्वत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् । ३ । २ । ४९ ।

परतो विशेष्यवशात् स्त्रीलिङ्गः स्त्रीवृत्तावेकार्थे उत्तरपदे पुम्वत् स्यात्, न तूङन्तः। दर्शनीयभार्यः । परत इति किम् ? द्रोणीभार्यः। स्त्रीति किम्? खलपुदृष्टिः। स्त्र्येकार्थ इति किम् ? गृहिणीनेत्रः, कल्याणीमाता । अनूङिति किम् ? करभोरूभार्यः ॥ ४९ ॥

क्यङ्-मानि-पित्तद्धिते । ३ । २ । ५० ।

क्यङि मानिनि चोत्तरपदे पित्तद्धिते[1] च परतः स्त्रीलिङ्गोऽनूङ् पुम्वत् स्यात्। श्येतायते, दर्शनीयमानी अयमस्याः, अजथ्यं यूथम् ॥ ५० ॥

---

१ पकरेति तद्धितप्रत्यये परेऽपि पुम्वत् स्यादित्यर्थ ।

जातिश्च णिं-तद्धितय-स्वरे । ३ । २ । ५१ ।

अन्या परतः स्त्री जातिश्च णौ प्रत्यये यादौ स्वरादौ च तद्धिते विषयभूते पुम्वत् स्याद् अनूङ् । पटयति, एत्यः, भावत्कम् । जातिः, दारद्यः, गार्गः । तद्धितेति किम् ? हस्तिनीयति, हस्तिन्यः ॥ ५१ ॥

एयेऽग्नायी । ३ । २ । ५२ ।

एयप्रत्ययेऽग्नाय्येव परतः स्त्री पुम्वत् स्यात् । आग्नेयः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । श्यैनेयः ॥ ५२ ॥

नाप् प्रियाऽऽदौ । ३ । २ । ५३ ।

अप्प्रत्ययान्ते स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे प्रियादौ च परतः स्त्री पुम्वन्न स्यात् । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः, कल्याणीप्रियः । अप्प्रियादाविति किम् ? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ ५३ ॥

तद्धिताऽककोपान्त्यपूरण्याख्याः । ३ । २ । ५४ ।

तद्धितस्याकप्रत्ययस्य च क उपान्त्यो यासां ताः पूरणप्रत्ययान्ताः संज्ञाश्च परतः स्त्री पुम्वन्न स्युः । मद्रिकाभार्यः, कारिकाभार्यः, पञ्चमीभार्यः, दत्ताभार्यः, । तद्धिताकेति किम् ? पाकभार्यः ॥ ५४ ॥

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्त-विकारे । ३ । २ । ५५ ।

रक्तविकाराभ्यामऽन्यार्थः स्वरवृद्धिहेतुर्यस्तद्धितस्तदन्तः परतः स्त्री पुम्वन्न स्यात् । माथुरीभार्यः । स्वरेति किम् ? वैयाकरणभार्यः । वृद्धिहेतुरिति किम् ? अर्द्धप्रस्थभार्यः । अरक्तविकार इति किम् ? काषायबृहतिकः, लौहेषः ॥ ५५ ॥

---

१ णौ परे पटयति । एन्या साधुरेत्य इति तद्धितयकारे परे सिध्यति । भावत्कमिति तद्धितस्वरपरस्य निदर्शनम् ।

स्वाङ्गाद् ङीर्जातिश्चाऽमानिनि । ३ । २ । ५६ ।

स्वाङ्गाद्यो ङीस्तदन्तो जातिवाची च परतः स्त्री पुम्वन्न स्यात्, न तु मानिनि । दीर्घकेशीभार्यः, कठीभार्यः, शूद्राभार्यः । स्वाङ्गादिति किम् ? पटुभार्यः । अमानिनीति किम् ? दीर्घकेशमानिनी ॥ ५६ ॥

पुम्वत् कर्म्मधारये । ३ । २ । ५७ ।

परतः स्त्री अनूङ् कर्म्मधारये सति स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे परे पुम्वत् स्यात् । कल्याणप्रिया, मद्रकभार्या, माथुरवृन्दारिका, चन्द्रमुखवृन्दारिका । अनूङित्येव ? ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥ ५७ ॥

रिति । ३ । २ । ५८ ।

परतः स्त्री अनूङ् रिति प्रत्यये पुम्वत् स्यात् । पटुजातीया, कठदेशीया ॥ ५८ ॥

त्व-ते गुणः । ३ । २ । ५९ ।

परतः स्त्र्यनूङ् गुणवचनस्त्वतयोः प्रत्यययोः पुम्वत् स्यात् । पटुत्वम्, पटुता । गुण इति किम् ? कठीत्वम् ॥५९॥

च्वौ क्वचित् । ३ । २ । ६० ।

परत. स्त्र्यनूङ् च्वौ क्वचित् पुम्वत् स्यात् । महद्भूता कन्या । क्वचिदिति किम् ? गोमतीभूता ॥ ६० ॥

सर्वादयोऽस्यादौ । ३ । २ । ६१ ।

सर्वादिः परतः, स्त्री पुम्वत् स्यात्, न तु स्यादौ । सर्वस्त्रियः, भवत्पुत्रः । अस्यादाविति किम् ? सर्वस्यै ॥६१॥

मृगक्षीराऽऽदिषु वा । ३ । २ । ६२ ।

मृगक्षीरम्, मृगीक्षीरम् । काकशावः, काकीशावः ॥६२॥

एषु समासेषु परतः स्त्री उत्तरपदे पुम्वद्वा स्यात् ।

ऋदुदित् तर-तम-रूप-कल्प-ब्रुव-चेलट्-गोत्र-मत-हते वा ह्रस्वश्च । ३ । २ । ६३ ।

ऋदुदीत्परतः स्त्री तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादौ च स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे ह्रस्वान्तः पुम्वच्च वा स्यात् । पचन्तितरा, पचत्तरा, पचन्तीतरा । श्रेयसितरा, श्रेयस्तरा, श्रेयसीतरा । पचन्तितमा, पचत्तमा, पचन्तीतमा । श्रेयसितमा, श्रेयस्तमा, श्रेयसीतमा । पचन्तिरूपा, पचद्रूपा, पचन्तीरूपा । विदुषिरूपा, विद्वद्रूपा, विदुषीरूपा । पचन्तिकल्पा, पचत्कल्पा, पचन्तीकल्पा । विदुषिकल्पा, विद्वत्कल्पा, विदुषीकल्पा । श्रेयसिकल्पा, श्रेयस्कल्पा, श्रेयसीकल्पा । पचन्तिब्रुवा, पचद्ब्रुवा, पचन्तीब्रुवा । श्रेयसिब्रुवा, श्रेयोब्रुवा, श्रेयसीब्रुवा । पचन्तिचेली, पचच्चेली, पचन्तीचेली । श्रेयसिचेली, श्रेयश्चेली, श्रेयसीचेली । पचन्तिगोत्रा, पचद्गोत्रा, पचन्तीगोत्रा । श्रेयसिगोत्रा, श्रेयोगोत्रा, श्रेयसीगोत्रा । पचन्तिमता, पचन्मता, पचन्तीमता । श्रेयसिमता, श्रेयोमता, श्रेयसीमता । पचन्तिहता, पचद्धता, पचन्तीहता । श्रेयसिहता, श्रेयोहता, श्रेयसीहता ॥ ६३ ॥

ङ्यः । ३ । २ । ६४ ।

ङ्यन्तायाः परतः स्त्रियास्तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु एकार्थे ह्रस्वः स्यात् । गौरितरा, गौरितमा, नर्त्तकिरूपा, कुमारिकल्पा, ब्राह्मणिब्रुवा, गार्गिचेली, ब्रा-

ह्मणिगोत्रा, गार्गिमता, गौरिहता ॥ ६४ ॥

भोगवत्--गौरिमतोर्नाम्नि । ३ । २ । ६५ ।

अनयोङ्र्यन्तयोः संज्ञायां तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादौ चोत्तरपदे एकार्थे ह्रस्वः स्यात् । भोगवतितरा, गौरिमतितमा, भोगवतिरूपा, गौरिमतिकल्पा, भोगवतिब्रुवा, गौरिमतिचेली, भोगवतिगोत्रा, गौरिमतिमता, भोगवतिहता । नाम्नीति किम् ? भोगवतितरा, भोगवत्तरा, भोगवतीतरा ॥ ६५ ॥

नवैकस्वराणाम् । ३ । २ । ६६ ।

एकस्वरस्य ङयन्तस्य तरादौ प्रत्यये ब्रुवादौ चोत्तरपदे स्त्र्येकार्थे वा ह्रस्वः स्यात् । स्त्रितरा, स्त्रीतरा । श्रितरा, श्रीतरा । श्रितमा, श्रीतमा । श्रिब्रुवा, श्रीब्रुवा । एकस्वराणामिति किम् ? कुटीतरा ॥ ६६ ॥

ऊङः । ३ । २ । ६७ ।

ऊङन्तस्य तरादौ चोत्तरपदे स्त्र्येकार्थे वा ह्रस्वः स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्मबन्धूतरा । कद्रुब्रुवा, कद्रूब्रुवा ॥ ६७ ॥

महतः कर-घास-विशिष्टे डाः । ३ । २ । ६८ ।

करादावुत्तरपदे महतो डा वा स्यात् । महाकरः, महत्करः । महाघासः, महद्घासः । महाविशिष्टः, महद्विशिष्टः ॥ ६८ ॥

स्त्रियाम् । ३ । २ । ६९ ।

स्त्रीवृत्तेर्महतः करादावुत्तरपदे नित्यं डाः स्यात् । महाकरः, महाघासः, महाविशिष्टः ॥ ६९ ॥

जातीयैकार्थेऽच्वेः । ३ । २ । ७० ।

महतोऽच्व्यन्तस्य जातीयरि ऐकार्थ्ये चोत्तरपदे डाः स्यात्। महाजातीयः, महावीरः । जातीयैकार्थ्य इति किम्? महत्तरः । अच्वेरिति किम्? महद्भूता कन्या ॥ ७० ॥

न पुम्वन्निषेधे । ३ । २ । ७१ ।

महतः पुम्वन्निषेधविषये उत्तरपदे डा न स्यात् महतीप्रियः ॥ ७१ ॥

इच्यस्वरे दीर्घआच्च ॥ ३ । २ । ७२ ॥

इजन्तेऽस्वरादावुत्तरपदे पूर्वपदस्य दीर्घत्वं आच्च स्यात् । मुष्टीमुष्टि, मुष्टामुष्टि । अस्वर इति किम् ? अस्यसि ॥ ७२ ॥

हविष्यष्टनः कपाले ॥ ३ । २ । ७३ ॥

हविष्यर्थे कपाले उत्तरपदेऽष्टनो दीर्घः स्यात् । अष्टाकपालं हविः । हविषीति किम्? अष्टकपालम् । कपाल इति किम्? अष्टपात्रं हविः ॥ ७३ ॥

गवि युक्ते । ३ । २ । ७४ ।

युक्तेऽर्थे गव्युत्तरपदेऽष्टनो दीर्घः स्यात् । अष्टागवं शकटम् । युक्त इति किम् ? अष्टगुश्चैत्रः ॥ ७४ ॥

नाम्नि । ३ । २ । ७५ ।

अष्टन उत्तरपदे संज्ञायां दीर्घः स्यात् । अष्टापदः कैलाशः । नाम्नीति किम्? अष्टदंष्ट्रः ॥ ७५ ॥

---

१ "प्रकारे जातीयर्" (७-२-७५) इति सूत्रेण जातीयर्प्रत्यय । महान् प्रकारोऽस्य स महाजातीयः, स्त्रिया तु महाजातीया । एव पटुजातीय । महाँश्चासौ वीरश्च महावीर इत्येकार्थस्योदाहरणम् । महती कीर्त्तिरस्य स महाकीर्त्तिरित्याद्यपि वेद्यम् ।

कोटर-मिश्रक-सिध्रक-पुरग-सारिकस्य वणे ।३।२।७६।

एषां कृतणत्वे वने उत्तरपदे संज्ञायां दीर्घः स्यात् । कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्,पुरगावणम्, सारिकावणम् ॥ ७६ ॥

अञ्जनादीनां गिरौ । ३ । २ । ७७ ।

एषां गिरावुत्तरपदे नाम्नि दीर्घः स्यात् । अञ्जनागिरिः, कुक्कुटागिरिः ॥ ७७ ॥

अनजिरादिबहुस्वर-शरादीनां मतौ । ३ । २ । ७८ ।

अजिरादिवर्जबहुस्वराणां शरादीनां च मतौ प्रत्यये नाम्नि दीर्घः स्यात् । उदुम्बरावती, शरावती, वंशावती । अनजिरादीति किम् ? अजिरवती, हिरण्यवती ॥७८॥

ऋषौ विश्वस्य मित्रे । ३ । २ । ७९ ।

ऋषावर्थे मित्रे उत्तरपदे विश्वस्य नाम्नि दीर्घः स्यात् । विश्वामित्रः ॥ ७९ ॥

नरे । ३ । २ । ८० ।

नरे उत्तरपदे नाम्नि विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वानरः कश्चित् ॥ ८० ॥

वसु-राटोः । ३ । २ । ८१ ।

अनयोरुत्तरपदयोर्विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वावसुः, विश्वाराट् ॥ ८१ ॥

वलच्यपित्रादेः । ३ । २ । ८२ ।

वलच्प्रत्यये पित्रादिवर्जानां दीर्घः स्यात् । आसुतीवलः । अपित्रादेरिति किम् ? पितृवलः, मातृवलः ॥८२॥

चितेः कचि । ३ । २ । ८३ ।

चितेः कचि दीर्घः स्यात् । एकचितीकः ॥ ८३ ॥

स्वामिचिह्नस्याऽविष्टाऽष्ट-पञ्च-भिन्न-छिन्न-च्छिद्र-स्रुव-स्वस्तिकस्य कर्णे । ३ । २ । ८४ ।

स्वामी चिह्न्यते येन तद्वाचिनो विष्टादिवर्जस्य कर्णे उत्तरपदे दीर्घः स्यात् । दात्राकर्णः[1] पशुः । स्वामिचिह्नस्येति किम् ? लम्बकर्णः । विष्टादिवर्जनं किम् ? विष्टकर्णः, अष्टकर्णः ॥ ८४ ॥

गतिकारकस्य नहि-वृति-वृषि-व्यधि-रुचि-सहि-तनौ क्वौ । ३ । २ । ८५ ।

गतिकारकयोर्नह्यादौ क्विबन्ते उत्तरपदे दीर्घः स्यात् । उपानत्, नीवृत्, प्रावृट्, श्वावित्, नीरुक्, ऋतीषट्, जलासट्, परीतत् ॥ ८५ ॥

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् । ३ । २ । ८६ ।

घञन्ते उत्तरपदे उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् । नीक्लेदः, नीवारः । बाहुलकात् क्वचिद्वा, प्रतीवेशः, प्रतिवेशः । क्वचिन्न, विषादः, निषादः ॥ ८६ ॥

नामिनः काशे । ३ । २ । ८७ ।

नाम्यन्तस्योपसर्गस्याजन्ते काशे उत्तरपदे दीर्घः स्यात् । नीकाशः, वीकाशः । नामिन इति किम् ? प्रकाशः ॥ ८७ ॥

१ दात्रं चिह्नं कर्णे यस्य स पशुर्दात्राकर्णः । पञ्चकर्ण इत्यादिषु न दीर्घत्वं, तेषां विष्टादिमध्यगत्वात् ।

दस्ति । ३ । २ । ८८ ।

दो यस्तादिरादेशस्तस्मिन् परे नाम्यन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । नीत्तम्, वीत्तम् । द इति किम् ? वितीर्णम् । तीति किम् ? सुदत्तम् ॥ ८८ ॥

अपील्वादेर्वहे । ३ । २ । ८९ ।

पील्वादिवर्जस्य नाम्यन्तस्य वहे उत्तरपदे दीर्घः स्यात् । ऋषीवहम्, मुनीवहम् । अपील्वादेरिति किम् ? पीलुवहम्, दारुवहम् ॥ ८९ ॥

शुनः । ३ । २ । ९० ।

अस्योत्तरपदे दीर्घः स्यात् । श्वादन्तः, श्वावराहम् ॥९०॥

एकादश-षोडश-षोडन्[२]-षोढा-षड्ढा । ३ । २ । ९१ ।

एकादयो दशादिषु कृतदीर्घत्वादयो निपात्यन्ते । एकादश, षोडश, षड्दन्ता अस्य षोडन्, षोढा, षड्ढा ॥ ९१ ॥

द्वित्र्यष्टानां द्वा-त्रयोऽष्टाः प्राक्शताद्, अनशीति-बहुव्रीहौ । ३ । २ । ९२ ।

एषां यथासंख्यमेते प्राक्शतात् संख्यायामुत्तरपदे स्युः,नत्वशीतौ बहुव्रीहिविषये च । द्वादश, त्रयोविंशतिः, अष्टात्रिंशत् । प्राक्शतादिति किम्? द्विशतम्, त्रिशतम्, अष्टसहस्रम् । अनशीतिबहुव्रीहाविति किम् ? द्व्यशीतिः, द्वित्राः ॥ ९२ ॥

---

१ तकारादिरादेश ।

२ षाडन्शब्दस्य षोडन् षोडन्तौ षोडन्त । षोडता षोडद्भ्यामिति पचन्-वद्रूपाणि स्यु । स्त्रिया षोडतीत्यस्य नदीवत् । धाप्रत्यये षोढा । षड्ढा इति तु षड् दधातीति डे प्रत्यये सिध्यति ।

चत्वारिंशदादौ वा । ३ । २ । ९३ ।

द्वित्र्यष्टानां प्राक्शताच्चत्वारिंशदादावुत्तरपदे यथासंख्यं द्वात्रयोऽष्टा वा स्युः, अनशीतिबहुव्रीहौ । द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत् ॥ ९३ ॥

हृदयस्य हृत्, लास-लेखाऽण्-ये । ३ । २ । ९४ ।

अस्य लासलेखयोरुत्तरपदयोरणि ये च प्रत्यये हृत् स्यात् । हृल्लासः, हृल्लेखः, हार्दम्, हृद्यः ॥ ९४ ॥

पदः पादस्याऽज्याऽति-गोपहते । ३ । २ । ९५ ।

पादस्याज्यादावुत्तरपदे पदः स्यात् । पदाजिः[1], पदातिः, पदगः, पदोपहतः ॥ ९५ ॥

हिम-हति-काषि-ये पद् । ३ । २ । ९६ ।

हिमादावुत्तरपदे ये च प्रत्यये पादस्य पद् स्यात् । पद्धिमम्, पद्धतिः, पत्काषी, पद्याः[2] शर्कराः ॥ ९६ ॥

ऋचः शसि । ३ । २ । ९७ ।

ऋचां पादस्य शादौ शस्प्रत्यये पद् स्यात् । पच्छो गायत्रीं शंसति । ऋच इति किम् ? पादशः श्लोकं वक्ति । द्विःशपाठात् स्यादिशसि न स्यात्, ऋचः पादान् पश्य ॥ ९७ ॥

शब्द-निष्क-घोष-मिश्रे वा । ३ । २ । ९८ ।

शब्दादावुत्तरपदे पादस्य पद् वा स्यात् । पच्छब्दः,

---

१ पादाभ्यामजति, अतति, गच्छति, उपहत इति पदाजिः, पदातिः, पदग पदोपहतः ।

२ पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्करा ।

पादशब्दः। पन्निष्कः, पादनिष्कः। पद्घोषः, पादघोषः। पन्मिश्रः, पादमिश्रः ॥ ९८ ॥

नस् नासिकायाः तः-क्षुद्रे । ३ । २ । ९९ ।

नासिकायास्तस्प्रत्यये क्षुद्रे चोत्तरपदे नस् स्यात्। नस्तः, नःक्षुद्रः ॥ ९९ ॥

येऽवर्णे । ३ । २ । १०० ।

नासिकाया ये प्रत्यये वर्णादन्यत्रार्थे नस् स्यात्। नस्यम्। य इति किम्? नासिक्यं पुरम्। अवर्ण इति किम्? नासिक्यो वर्णः ॥ १०० ॥

शिरसः शीर्षन् । ३ । २ । १०१ ।

शिरसो ये प्रत्यये शीर्षन् स्यात्। शीर्षण्यः स्वरः, शीर्षण्यं तैलम्। य इत्येव? शिरस्तः, शिरस्यति ॥१०१॥

केशे वा । ३ । २ । १०२ ।

शिरसः केशविषये ये प्रत्यये शीर्षन् वा स्यात्। शीर्षण्याः, शिरस्याः केशाः ॥ १०२ ॥

शीर्षः स्वरे तद्धिते । ३ । २ । १०३ ।

शिरसः स्वरादौ तद्धिते शीर्षः स्यात्। हास्तिशीर्षिः, शीर्षिकः ॥ १०३ ॥

उदकस्योदः पेषं-धि-वास-वाहने । ३ । २ । १०४ ।

उदकस्य पेषमादावुत्तरपदे उदः स्यात्। उदपेषं पिनष्टि, उदधिर्घटः, उदवासः, उदवाहनः ॥ १०४ ॥

वैकव्यञ्जने पूर्ये । ३ । २ । १०५ ।

उदकस्यासंयुक्तव्यञ्जनादौ पूर्यमाणार्थे उत्तरपदे उदो

वा स्यात् । उदकुम्भः, उदककुम्भः । व्यञ्जन इति किम् ? उदकामत्रम् । एकेति किम् ? उदकस्थालम् । पूर्य इति किम् ? उदकदेशः ॥ १०५ ॥

मन्थौदन-सक्तु-बिन्दु-वज्र-भार-हार-वीवध-गाहे वा । ३ । २ । १०६ ।

एषूत्तरपदेषु उदकस्योदो वा स्यात् । उदमन्थः, उदकमन्थः । उदौदनः, उदकौदनः । उदसक्तुः, उदकसक्तुः । उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः । उदवज्रः, उदकवज्रः । उदभारः, उदकभारः । उदहारः, उदकहारः । उदवीवधः; उदकवीवधः । उदगाहः, उदकगाहः ॥ १०६ ॥

नाम्न्युत्तरपदस्य च । ३ । २ । १०७ ।

उदकस्य पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च संज्ञायामुदः स्यात् । उदमेघः, उदवाहः, उदपानम्, उदधिः, लवणोदः, कालोदः ॥ १०७ ॥

ते [१]लुग्वा । ३ । २ । १०८ ।

संज्ञाविषये पूर्वोत्तरपदे लुग् वा स्यात् । देवदत्तः,देवः, दत्तः ॥ १०८ ॥

द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् । ३ । २ । १०९ ।

द्व्यन्तभ्यामवर्णान्तवर्जोपसर्गेभ्यश्च परस्याप उत्तरपदस्य ईप् स्यात् । [२]द्वीपम्, अन्तरीपम्, नीपम्, समीपम् ।

१ नाम्नि पूर्वोत्तरपदे लुग् वा स्त । यथा देवदत्त इत्यस्य 'देव इत्युक्ते, दत्त इत्युक्ते वा देवदत्तविषयक प्रकरणादर्थविशेषस्य बोधो भवति । एव भर्तृ वा हरिर्वा भर्तृहरिर्वा, सत्या वा भामा वेत्युक्तेऽपि भर्तृहरि–सत्यभामार्थबोध स्यात् ।

२ द्विधा गता आपोऽस्मिन् इति द्वीपम् । एवमन्तरीपम् जलमध्यस्थलम् ।

उपसर्गादिति किम् ? स्वापः। अनवर्णेति किम्? प्रापम्, परापम् ॥ १०९ ॥

अनोर्देशे उप् । ३ । २ । ११० ।

अनोः परस्यापो देशेऽर्थे उप् स्यात्। अनूपो देशः। देश इति किम् ? अन्वीपं वनम् ॥ ११० ॥

खित्यनव्ययाऽरुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च । ३ । २ । १११ ।

स्वरान्तस्यानव्ययस्यारुषश्च खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे मोऽन्तो यथासम्भवं ह्रस्वादेशश्च स्यात्। ज्ञंमन्यः, कालिंमन्या, अरुन्तुदः। खितीति किम् ? ज्ञमानी। अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमहः ॥ १११ ॥

सत्याऽगदाऽस्तोः कारे । ३ । २ । ११२ ।

एभ्यः कारे उत्तरपदे मोऽन्तः स्यात्। सत्यङ्कारः, अगदङ्कारः, अस्तुङ्कारः ॥ ११२ ॥

लोकम्पृण-मध्यन्दिनाऽनभ्यासमित्यम् । ३ । २ । ११३ ।

एते कृतपूर्वपदमोऽन्ता निपात्यन्ते। लोकम्पृणः, मध्यन्दिनम्, अनभ्यासमित्यः ॥ ११३ ॥

भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे । ३ । २ । ११४ ।

आभ्यामिन्धे उत्तरपदे मोऽन्तः स्यात्। भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः ॥ ११४ ॥

अगिलाद् गिल-गिलगिलयोः । ३ । २ । ११५ ।

गिलान्तवर्जात् पूर्वपदात् परे गिले गिलगिले चोत्तरपदे मोऽन्तः स्यात्। तिमिङ्गिलः, तिमिङ्गिलगिलः। अगिलादिति किम् ? तिमिङ्गिलगिलः ॥ ११५ ॥

भद्रोष्णात् करणे । ३ । २ । ११६ ।

आभ्यां परः करणे उत्तरपदे मोऽन्तः स्यात् । भद्रंकरणम्, उष्णंकरणम् ॥ ११६ ॥

नवाऽखित् कृदन्ते रात्रे । ३ । २ । ११७ ।

खिद्वर्जे कृदन्ते उत्तरपदे परे रात्रेर्मोऽन्तो वा स्यात् । रात्रिंचरः, रात्रिचरः । खिद्वर्जनमिति किम् ? रात्रिमन्यमहः । कृदन्त इति किम् ? रात्रिसुखम् । अन्तग्रहणं किम् ? रात्रयिता ॥ ११७ ॥

धेनोर्भव्यायाम् । ३ । २ । ११८ ।

धेनोर्भव्यायामुत्तरपदे मोऽन्तो वा स्यात् । धेनुम्भव्या, धेनुभव्या ॥ ११८ ॥

अषष्ठीतृतीयादन्याद् दोऽर्थे । ३ । २ । ११९ ।

अषष्ठ्यन्ताद् अतृतीयान्ताच्चान्यादर्थे उत्तरपदे द् अन्तो वा स्यात् । अन्यदर्थः, अन्यार्थः । षष्ठ्यादिवर्जनं किम् ? अन्यस्यान्येन वाऽर्थोऽन्यार्थः ॥ ११९ ॥

आशीराशाऽऽस्थिताऽऽस्थोत्सुकोति-रागे ।३।२।१२०।

एषूत्तरपदेषु अषष्ठीतृतीयादन्याद् द् अन्तः स्यात् । अन्यदाशीः, अन्यदाशा, अन्यदास्थितः, अन्यदास्था, अन्यदुत्सुकः, अन्यदूतिः, अन्यद्रागः । अषष्ठीतृतीयादित्येव ? अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः ॥ १२० ॥

ईयकारके । ३ । २ । १२१ ।

अन्याद् ईये प्रत्यये कारके चोत्तरपदे दोऽन्तः स्यात् । अन्यदीयः, अन्यत्कारकः ॥ १२१ ॥

सर्वादि-विष्वग्-देवाद् डद्रिः क्वयञ्चौ । ३ । २ । १२२ ।

सर्वादेर्विष्वग्देवाभ्यां च परतः क्विबन्ते अञ्चावुत्तरपदे डद्रिरन्तः स्यात् । सर्वद्रीचः, त्यदद्र्यङ्, कद्र्यङ्, विष्वद्र्यङ्, देवद्र्यङ् । क्वीति[1] किम् ? विष्वगंचनम् ॥ १२२ ॥

सह-समः सध्रि-समि । ३ । २ । १२३ ।

अनयोः स्थाने क्विबन्ते अञ्चावुत्तरपदे यथासंख्यं सध्रिसमी स्याताम् । सध्र्यङ्, सम्यङ् । क्वयञ्चावित्येव ? सहाञ्चनम् ॥ १२३ ॥

तिरसस्तिर्यति । ३ । २ । १२४ ।

अकारादौ क्विबन्तेऽञ्चावुत्तरपदे तिरसस्तिरिः स्यात् । तिर्यङ् । अतीति किम् ? तिरश्चः ॥ १२४ ॥

नञ् अत् । ३ । २ । १२५ ।

उत्तरपदे परे नञ् अः स्यात् । अचौरः पन्थाः । उत्तरपद इत्येव ? न भुङ्क्ते ॥ १२५ ॥

त्यादौ क्षेपे । ३ । २ । १२६ ।

त्याद्यन्ते पदे परे निन्दायां गम्यमानायां नञ् अः स्यात् । अपचसि त्वं जाल्म ! । क्षेप इति किम् ? न पचति चैत्रः ॥ १२६ ॥

नगोऽप्राणिनि वा । ३ । २ । १२७ ।

अप्राणिन्यर्थे नगो वा निपात्यते । नगः, अगो गिरिः । अप्राणिनीति किम् ? अगोऽयं शीतेन ॥१२७॥

---

१ सर्वमञ्चतीति सर्वद्र्यङ्, द्वितीयाबहुवचने सर्वद्रीचः, तिर्यङ्वद्रूपाणि स्युः । डित्वाट्टिलोप । स्त्रीया तु सर्वद्रीची, रूपाणि तु तिरश्चीवत् ।

नखादयः । ३ । २ । १२८ ।

एते अकृताकाराद्यादेशा निपात्यन्ते । नखः, नासत्यः ॥ १२८ ॥

अन् स्वरे । ३ । २ । १२९ ।

स्वरादावुत्तरपदे नञोऽन् स्यात् । अनन्तो जिनः ॥ १२९ ॥

कोः कत्तत्पुरुषे । ३ । २ । १३० ।

स्वरादावुत्तरपदे कोस्तत्पुरुषे कद् स्यात् । कदश्वः । तत्पुरुष इति किम् ? कूष्ट्रो देशः । स्वर इत्येव ? कुब्राह्मणः ॥ १३० ॥

रथ-वदे । ३ । २ । १३१ ।

रथे वदे चोत्तरपदे कोः कद् स्यात् । कद्रथः, कद्वदः ॥ १३१ ॥

तृणे जातौ । ३ । २ । १३२ ।

जातावर्थे तृणे उत्तरपदे कोः कद् स्यात् । कत्तृणा रोहिषाख्या तृणजातिः ॥ १३२ ॥

कत्त्रिः । ३ । २ । १३३ ।

कोः किमो वा त्रावुत्तरपदे कद् स्यात् । कत्त्रयः ॥१३३॥

काऽक्ष-पथोः । ३ । २ । १३४ ।

अनयोरुत्तरपदयोः कोः का स्यात् । काऽक्षः, कापथम् ॥ १३४ ॥

पुरुषे वा । ३ । २ । १३५ ।

पुरुषे उत्तरपदे कोः का वा स्यात् । कापुरुषः,कुपुरुषः॥१३५॥

अल्पे । ३ । २ । १३६।

ईषदर्थस्य कोरुत्तरपदे का स्यात् । कामधुरम्, काऽच्छम् ॥ १३६ ॥

का-कवौ वोष्णे । ३ । २ । १३७ ।

उष्णे उत्तरपदे कोः काकवौ वा स्याताम् । कोष्णम्, कवोष्णम् । पक्षे यथाप्राप्तमिति । तत्पुरुषे, कदुष्णम् । बहुव्रीहौ, कूष्णो देशः ॥ १३७ ॥

कृत्येऽवश्यमो लुक् । ३ । २ । १३८ ।

कृत्यान्ते उत्तरपदेऽवश्यमो लुक् स्यात् । अवश्यकार्यम् । कृत्य इति किम् ? अवश्यं लावकः ॥ १३८ ॥

समः तत-हिते वा । ३ । २ । १३९ ।

तते हिते चोत्तरपदे समो लुग् वा स्यात् । सततम्, सन्ततम् । सहितम्, संहितम् ॥ १३९ ॥

तुमश्च मनः कामे । ३ । २ । १४० ।

तुम्समोर्मनसि कामे चोत्तरपदे लुक् स्यात् । भोक्तुमनाः, गन्तुकामः, समनाः, सकामः ॥ १४० ॥

मांसस्यानङ्-घञि पचि नवा । ३ । २ । १४१ ।

अनड्घञन्ते पचावुत्तरपदे मांसस्य लुग् वा स्यात् । मांस्पचनम्, मांसपचनम् । मांस्पाकः, मांसपाकः ॥ १४१ ॥

दिक्शब्दात् तीरस्य तारः । ३ । २ । १४२ ।

अस्मात् परस्य तीरस्योत्तरपदस्य तारो वा स्यात् । दक्षिणतारम्, दक्षिणतीरम् ॥ १४२ ॥

सहस्य सोऽन्यार्थे । ३ । २ । १४३ ।

उत्तरपदे परे बहुव्रीहौ सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः, सहपुत्रः । अन्यार्थं इति किम् ? सहजः ॥ १४३ ॥

नाम्नि । ३ । २ । १४४ ।

उत्तरपदे परे बहुव्रीहौ सहस्य सः संज्ञायां स्यात् । साश्वत्थं वनम् । अन्यार्थं इत्येव ? सहदेवः कुरुः ॥१४४॥

अदृश्याधिके । ३ । २ । १४५ ।

अदृश्यं परोक्षम्, अधिकमधिरूढं तदर्थयोरुत्तरपदयोर्बहुव्रीहौ सहस्य सः स्यात् । साग्निः कपोतः, सद्रोणा खारी ॥ १४५ ॥

अकालेऽव्ययीभावे । ३ । २ १४६ ।

अकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्याव्ययीभावे सः स्यात् । सब्रह्म साधूनाम् । अकाल इति किम्? सहपूर्वाह्णं शेते । अव्ययीभाव इति किम् ? सहयुध्वा ॥ १४६ ॥

ग्रन्थाऽन्ते । ३ । २ । १४७ ।

एतद्वाच्युत्तरपदे सहस्याव्ययीभावे सः स्यात् । सकलं ज्योतिषमधीते ॥ १४७ ॥

नाऽऽशिष्यगो-वत्स-हले । ३ । २ । १४८ ।

गवादिवर्जे उत्तरपदे आशिषि गम्यायां सहस्य सो न स्यात् । स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय । आशिषीति किम् ? सपुत्रः । गवादिवर्जनं किम् ? स्वस्ति तुभ्यं सगवे, सहगवे । सवत्साय, सहवत्साय । सहलाय, सहहलाय ॥ १४८॥

समानस्य धर्माऽऽदिषु । ३ । २ । १४९ ।

धर्मादावुत्तरपदे समानस्य सः स्यात् । सधर्मा, सनामा ।१४९।

सब्रह्मचारी । ३ । २ । १५० ।

अयं निपात्यते ॥ १५० ॥

दृक्-दृश-दृक्षे । ३ । २ । १५१ ।

एषूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सदृक्, सदृशः, सदृक्षः ॥ १५१ ॥

अन्य-त्यदादेराः । ३ । २ । १५२ ।

अन्यस्य त्यदादेश्च दृगादावुत्तरपदे आः स्यात् । अन्यादृक्, अन्यादृशः, अन्यादृक्षः । त्यादृक्, त्यादृशः, त्यादृक्षः । अस्मादृक्, अस्मादृशः, अस्मादृक्षः ॥ १५२ ॥

इदम्-किम् ईत्-की । ३ । २ । १५३ ।

दृगादावुत्तरपदे इदम्-किमौ यथासङ्ख्यमीत्कीरूपौ स्याताम् । ईदृक्, ईदृशः, ईदृक्षः । कीदृक्, कीदृशः, कीदृक्षः ॥ १५३ ॥

अनञः क्त्वो यप् । ३ । २ । १५४ ।

नञोऽन्यस्मादव्ययात् पूर्वपदात् परं यदुत्तरपदं तदवयवस्य क्त्वो यप् स्यात् । प्रकृत्य । अनञ इति किम् ? अकृत्वा, परमकृत्वा । उत्तरपदस्येत्येव ? अलंकृत्वा ॥ १५४ ॥

पृषोदरादयः । ३ । २ । १५५ ।

एते साधवः स्युः । पृषोदरः, वलाहकः ॥ १५५ ॥

वा-अवाऽप्योः तनि-क्री-धाग्-नहोर्वं-पी । ३ । २ । १५६ ।

अवस्योपसर्गस्य तनिक्रियोरपेश्च धाग्नहोर्यथासङ्ख्यं व-पी वा स्याताम् । वतंसः, अवतंसः । वक्रयः, अवक्रयः । पिहितम्, अपिहितम् । पिनद्धम्, अपिनद्धम् ॥ १५६ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ३ । २ ॥

— ० —

॥ तृतीयः पादः ॥

(अथाऽऽख्यातप्रकरणम्)

वृद्धिराऽऽरैदौत् । ३ । ३ । १ ।

आ आर् ऐ औ एते प्रत्येकं वृद्धिः स्युः । मार्ष्टि, कार्यम्, नायकः, औपगवः ॥ १ ॥

गुणोऽरेदोत् । ३ । ३ । २ ।

अर् एत् ओत् एते प्रत्येकं गुणः स्युः । कर्त्ता, चेता, स्तोता ॥ २ ॥

क्रियाऽर्थो धातुः । ३ । ३ । ३ ।

कृतिः क्रिया पूर्वापरीभूता, साऽर्थो यस्य स धातुः स्यात् । भवति, अस्ति, गोपायति, जुगुप्सते, पांपच्यते, पुत्रकाम्यति, मुण्डयति, जवनः ॥ ३ ॥[1]

न प्रादिरप्रत्ययः । ३ । ३ । ४ ।

प्रादिर्धातोरवयवो न स्यात्, ततः पर एव धातुरित्यर्थः, न चेत्ततः परः प्रत्ययः । अभ्यमनायत, प्रासादीयत् । प्रादिरिति किम् ? अमहापुत्रीयत् । अप्रत्यय इति किम् ? औत्सुकायत ॥ ४ ॥

अवौ दा-धौ दा । ३ । ३ । ५ ।

दाधारूपौ धातू अवितौ दा[2] स्याताम् । दाम्, प्रणि-

---

१ इद यङन्तोदाहरणम् । पुत्रकाम्यतीति नामधातोः, जवन इति कृदन्तस्योदाहरणम्, +त्रादीना गणाना, णिगन्तादिप्रक्रियान्तानामपि च धातुत्वमस्ति ।

२ 'व्' इत्यनुबन्धवन्तौ धातू वितौ स्त, तौ वर्जयित्वा दासञ्ज्ञौ भवत ।

दाता । देङ्, प्रणिदयते । डुदांग, प्रणिददाति । दों प्रणिद्यति । दृवे, प्रणिदयति । डुधांग्, प्रणिदधाति । अवाविति किम् ? दांव्, दातं बर्हिः । दैव्, अवदातं मुखम् ॥५॥

वर्तमाना तिव्-तस्-अन्ति, सिव्-थस्-थ, मिव्-वस्-मस् । ते-आते-अन्ते, से-आथे-ध्वे, ए-वहे-महे ।३।३।६।

इमानि वचनानि वर्त्तमाना[1,2] स्युः ॥ ६ ॥

[3] सप्तमी-यात्-याताम्-युस्, यास्-यातम्-यात, याम्-याव-याम । ईत-ईयाताम्-ईरन्, ईथास्-ईयाथाम्-ईध्वम्, ईय-ईवहि-ईमहि ।३।३।७।

इमानि वचनानि सप्तमी स्युः ॥ ७ ॥

[4] पञ्चमी-तुव्-ताम्-अन्तु, हि-तम्-त, आनिव्-आवव्-आमव् । ताम्-आताम्-अन्ताम्, स्व-आथाम्-ध्वम्, ऐव्-आवहैव्-आमहैव् ।३।३।८।

इमानि वचनानि पञ्चमी स्युः ॥ ८ ॥

---

१ तिवादिषु वित्करण "शिदवित्" (है० ४-३-२०) इत्यत्र विशेषणार्थम् । "स्मे च वर्तमाना" (५-२-१६) इत्येवमादीनि वर्त्तमानास्थानानि स्यु ।

२ तिवादिप्रत्ययाना वर्तमाना इति सञ्ज्ञाऽत्र क्रियते, एव यादादीना सप्तमी, इत्येवमन्यत्राऽपि । पाणिनीयसिद्धान्तचन्द्रिकासारस्वतसिद्धान्तरत्निकादिव्याकरणेषु तु वर्तमानाया लट्, सप्तम्या लिङ्, पञ्चम्या लोट, ह्यस्तन्या लङ्, अद्यतन्या लुङ्, परोक्षाया लिट्, आशिषो लिङ्, श्वस्तन्या लुट्, भविष्यन्त्या लृट्, क्रियातिपत्तेर्लृङ् इति सञ्ज्ञा वर्तन्ते ।

३ "इच्छार्थे कर्मण सप्तमी" इति सप्तमीप्रदेशा । विधिसंभावनयोः ।

४ "स्मे पञ्चमी" (५-४-३१) इत्यादयोऽस्या प्रदेशाः सन्ति ।

[1]ह्यस्तनी-दिव्-ताम्-अन्, सिव्-तम्-त, अम्व्-व-म। त-आताम्-अन्त, थास्-आथाम्-ध्वम्, इ-वहि-महि। ३। ३। ९।

इमानि वचनानि ह्यस्तनी स्युः॥ ९॥

एताः शितः। ३। ३। १०।

एताश्चतस्रः शितो ज्ञेयाः। भवति, भवेत, भवतु, अभवत्॥१०।

अद्यतनी–दि-ताम्-अन्, सि-तम्-त, अम्-व-म। त-आताम्-अन्त, थास्-आथाम्-ध्वम्, इ-वहि-महि। ३। ३। ११।

इमानि वचनानि अद्यतनी स्युः॥ ११॥

परोक्षा–णव्-अतुस्-उस्, थव्-अथुस्-अ, णव्-व-म। ए-आते-इरे, से-आथे-ध्वे, ए-वहे-महे। ३। ३। १२।

इमानि वचनानि परोक्षा स्युः॥ १२॥

आशीः–[2]क्यात्-क्यास्ताम्-क्यासुस्, क्यास्-क्यास्तम्-क्यास्त, क्यासम्-क्यास्व-क्यास्म। सीष्ट-सीयास्ताम्-सीरन्, सीष्ठास्-सीयास्थाम्-सीध्वम्, सीय-सीवहि-

४ अस्याः प्रदेशास्तु "अनद्यतने ह्यस्तनी" (५-२-७) इत्येवमादय। एव "अद्यतनी" (५-२-४) इत्यद्यतन्या, "श्रुसदवस्भ्य परोक्षा वा" (५-२-१) इति परोक्षायाः "आशिष्याशी पञ्चम्यौ" (५-४-३८) इत्याशिष, "अनद्यतने श्वस्तनी" (५-३-५) इति श्वस्तन्या, "भविष्यन्ती" (५-३-४) इति भविष्यन्त्याः। क्रियातिपत्ते "सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः" (५ ४-९) इत्यादयः प्रदेशा ज्ञेया।

१ अत्र कित्करण "नामिनो गुणोऽक्ङिति" (४-३-१) इत्यादिषु विशेषणार्थम्। कित्त्वाद् वृद्धिगुणौ न भवत।

सीमहि । ३ । ३ । १३ ।

इमानि वचनानि आशीः स्युः ॥ १३ ॥

श्वस्तनी--ता-तारौ-तारस्, तासि-तास्थस-तास्थ, तास्मि-तास्वस्-तास्मस् । ता-तारौ-तारस्, तासे-तासाथे-ताध्वे, ताहे-तास्वहे-तास्महे । ३ । ३ । १४ ।

इमानि वचनानि श्वस्तनी स्युः ॥ १४ ॥

भविष्यन्ती--स्यति-स्यतस्-स्यन्ति, स्यसि-स्यथस्-स्यथ, स्यामि-स्यावस्-स्यामस् । स्यते-स्येते-स्यन्ते, स्यसे-स्येथे-स्यध्वे, स्ये-स्यावहे-स्यामहे । ३ । ३ । १५ ।

इमानि वचनानि भविष्यन्ती स्युः ॥ १५ ॥

क्रियातिपत्तिः--स्यत्-स्याताम्-स्यन्, स्यस्-स्यतम्-स्यत, स्यम्-स्याव-स्याम । स्यत-स्येताम्-स्यन्त, स्यथा स्येथाम्-स्यध्वम्, स्ये-स्यावहि-स्यामहि ।३।३।१६।

इमानि वचनानि क्रियातिपत्तिः स्युः ॥ १६ ॥

त्रीणि त्रीण्यन्य[1]-युष्मदस्मदि । ३ । ३ । १७ ।

---

१ पाणिनीयादिसञ्ज्ञया प्रथमपुरुषे तच्छब्दवाच्ये इत्यर्थ, यथा स गच्छतीत्यादि । अन्यार्थादीना द्वयोस्त्रयाणा वा यदा युगपत् प्रयोगस्तदा परार्थमपेक्ष्यैव प्रत्यया प्रयोक्तव्या, यथा त्व च स च पचथ, इत्यत्र सूत्रोक्तक्रमतो युष्मदर्थ पर (पश्चाद्भूत) अस्ति, अत एव थस्प्रत्ययः, एव त्व चाहं च स च पचाम इत्यादिषु सूत्रोक्तक्रमापेक्षयैव प्रयोगः कार्य, न तु प्रयोगक्रमत, अन्यथा— त्व च स च भवत, इतिप्रयोगो भवेत्, स च दुष्ट । यत्र भवच्छब्दस्त्वमर्थे स्यात्तदाऽन्यार्थक प्रथम प्रत्ययत्रिक प्रयोक्तव्यम्, यथा–भवान् गच्छति पचति भवति वेति । स्त्रिया तु भवती गच्छति इत्यादि ।

सर्वासां विभक्तीनां त्रीणि त्रीणि वचनानि अन्यस्मिन्नर्थे युष्मदर्थेऽस्मदर्थे च वाच्ये यथाक्रमं स्युः। स पचति, तौ पचतः, ते पचन्ति। पचते, पचेते, पचन्ते। त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ। पचसे, पचेथे, पचध्वे। अहं पचामि, आवां पचावः, वयं पचामः। पचे, पचावहे, पचामहे। एवं सर्वासु द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव वचनम्। स च त्वं च पचथः, स च त्वं च अहं च पचामः॥१७॥

एक-द्वि-बहुषु। ३। ३। १८।

अन्यादिषु यानि त्रीणि त्रीण्युक्तानि तान्येकद्विबहुष्वर्थेषु यथासङ्ख्यं स्युः। स पचति, तौ पचतः, ते पचन्तीत्यादि॥ १८॥

नवाऽऽद्यानि [1]शतृ-क्वसू च परस्मैपदम्।३।३।१९।

सर्वविभक्तीनामाद्यानि नव नव वचनानि शतृक्वसू च परस्मैपदानि स्युः। तिव्, तस्, अन्ति। सिव्, थस्, थ। मिव्, वस्, मस्। एवं सर्वासु॥ १९॥

पराणि कानानशौ चाऽऽत्मनेपदम्। ३। ३। २०।

सर्वविभक्तीनां पराणि नव नव वचनानि कानानशौ चाऽऽत्मनेपदानि स्युः। ते, आते, अन्ते। से, आथे, ध्वे। ए, वहे, महे। एवं सर्वासु॥ २०॥

तत् साप्यानाप्यात् कर्मभावे, कृत्य-क्त-खलर्थाश्च

। ३। ३। २१।

तत् आत्मनेपदं कृत्यक्तखलर्थाश्च प्रत्ययाः सकर्मकाद्धातोः कर्म्मणि, अकर्मकादविवक्षितकर्मकाच्च भावे स्युः। क्रियते

---

१ शतृक्वसू, कानानशौ च कृत्प्रत्यया सन्ति।

कटश्चैत्रेण, चक्राणः, क्रियमाणः, भूयते त्वया, भूयमानम्, क्रियते, मृदु पच्यते, कार्यः; कर्त्तव्यः; करणीयः; देयः; कृत्यः कटस्त्वया, शयितव्यम्, शयनीयम्, शेयम्, कार्यम्, कर्त्तव्यम्, करणीयम्, देयम्, कृत्यम्, त्वया कृतः कटः, शयितम्, कृतं त्वया, सुकरः कटस्त्वया, सुशयं, सुकरं त्वया, सुकटंकराणि वीरणानि, ईषदाढ्यम्भवं भवता, सुज्ञानं तत्त्वं मुनिना, सुग्लानं दीनेन, मास आस्यते, मासमास्यते ॥ २१ ॥

इङितः [1]कर्त्तरि । ३ । ३ । २२ ।

इदितो ङितश्च धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । एधते, एधमानः, शेते, शयानः ॥ २२ ॥

क्रियाव्यतिहारेऽगति-हिंसा-शब्दार्थ-हसो ह्व-वहश्चाऽनन्योऽन्यार्थे । ३ । ३ । २३ ।

अन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन हरणं करणं क्रियाव्यतिहारः । तदर्थाद् गतिहिंसाशब्दार्थहस्वर्जाद् धातोर्हृवहिभ्यां च कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । न त्वन्योऽन्येतरेतर-परस्परशब्दयोगे । व्यतिलुनते, व्यतिहरन्ते, व्यतिवहन्ते भारम् । क्रियेति किम् ? द्रव्यव्यतिहारे मा भूत्, चैत्रस्य धान्यं व्यतिलुनन्ति । गत्यर्थादिवर्जनं किम् ? व्यतिसर्पन्ति, व्यतिहिंसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिहसन्ति । अनन्योऽन्यार्थ इति किम् ? परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । कर्त्तरीत्येव ? तेन भावकर्मणोः पूर्वेणैव गत्यर्थादिभ्योऽपि स्यात्, व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः ॥ २३ ॥

---

१ एधते इति इदित, एधिधातौ, शयते इति ङकारेतः शीङ्धातोरुदाहरणम् ।

निविशः । ३ । ३ । २४ ।

नेर्विशः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । निविशते ॥ २४ ॥

उपसर्गाद् अस्योहो वा । ३ । ३ । २५ ।

उपसर्गात् पराभ्यामस्यत्यूहिभ्यां कर्त्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । विपर्यस्यते, विपर्यस्यति । समूहते, समूहति ॥२५॥

उत्-स्वराद् युजेरयज्ञतत्पात्रे । ३ । ३ । २६ ।

उदः स्वरान्ताच्चोपसर्गात् पराद् युनक्तेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्, न चेद् यज्ञे यततत्पात्रं तद्विषयो युज्यर्थः स्यात् । उद्युङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । उत्स्वरादिति किम् ? संयुनक्ति । अयज्ञतत्पात्र इति किम् ? द्वन्द्वं, यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ २६ ॥

परि-व्यवात् क्रियः । ३ । ३ । २७ ।

एभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीणातेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते । उपसर्गादित्येव ? उपरिक्रीणाति ॥ २७ ॥

परा—वेर्जेः । ३ । ३ । २८ ।

आभ्यां पराद् जयतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । पराजयते, विजयते । उपसर्गाभ्यामित्येव ? बहुवि[1] जयति वनम् ॥ २८ ॥

समः क्ष्णोः । ३ । ३ । २९ ।

समः परात् क्ष्णौतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । संक्ष्णुते शस्त्रम् । सम इति किम् ? क्ष्णौति । उपसर्गादित्येव ? आयसं क्ष्णौति ॥ २९ ॥

---

१ बहवो वय—पक्षिणो यत्र तद् बहुवि वनम् ।

अपस्किरः । ३ । ३ । ३० ।

अपात् किरतेः सस्सट्कात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । सस्सट्निर्देशः किम् ? अप किरति । अपेति किम्-? उपस्किरति ॥ ३० ॥

उदश्चरः साऽऽप्यात् । ३ । ३ । ३१ ।

उत्पूर्वाच्चरेः सकर्म्मकात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । मार्गमुच्चरते । साऽऽप्यादिति किम् ? धूम उच्चरति ॥ ३१ ॥

समस्तृतीयया । ३ । ३ । ३२ ।

सम्पूर्वाच्चरेस्तृतीयान्तेन योगे कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । अश्वेन सञ्चरते । तृतीययेति किम् ? उभौ लोकौ सञ्चरसि ॥ ३२ ॥

क्रीडोऽकूजने । ३ । ३ । ३३ ।

कूजनमव्यक्तः शब्दः । ततोऽन्यार्थात् सपूर्वात् क्रीडतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । संक्रीडते । सम इत्येव ? क्रीडति । अकूजन इति किम् ? संक्रीडन्त्यनांसि ॥ ३३ ॥

अन्वाङ्-परेः । ३ । ३ । ३४ ।

एभ्यः परात् क्रीडतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । अनुक्रीडते, आक्रीडते, परिक्रीडते ॥ ३४ ॥

शप उपलम्भने । ३ । ३ । ३५ ।

उपलम्भनं प्रकाशनं शपथो वा । तदर्थाच्छपतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । मैत्राय शपते । उपलम्भन इति किम् ? मैत्रं शपति ॥ ३५ ॥

---

१ अपात् चतुष्पात्पक्षि " (है० ४-४-९५) सूत्रात् स्सट्प्रत्यय, तत्सहितात् किरतेरात्मनेपद स्यात् ।

आशिषि नाथः । ३ । ३ । ३६ ।

आशीरर्थादेव नाथेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । सर्पिषो नाथते । आशिषीति किम् ? मधु नाथति ॥ ३६ ॥

भुनजोऽत्राणे । ३ । ३ । ३७ ।

पालनादन्यार्थाद् भुनक्तेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । ओदनं भुङ्क्ते । भुनज इति किम् ? औष्ठौ निर्भुजति । अत्राण इति किम् ? पृथ्वीं भुनक्ति ॥ ३७ ॥

हृगो गतताच्छील्ये । ३ । ३ । ३८ ।

गतं सादृश्यं । हृगो गतताच्छील्यार्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । पैत्रकमश्वा अनुहरन्ते, पितुरनुहरन्ते । गत इति किम् ? पितुर्हरति चोरयतीत्यर्थः । ताच्छील्यादिति किम् ? नटो राममनुहरति ॥ ३८ ॥

[३]पूजाऽऽचार्यक-भृत्युत्क्षेप-ज्ञान-विगणन-व्यये नियः । ३ । ३ । ३९ ।

पूजादिषु गम्येषु नियः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । नयते विद्वान् स्याद्वादे, माणवकमुपनयते, कर्मकरानुपनयते, शिशुमुदानयते, नयते तत्त्वार्थे, मद्राः कारं विनयन्ते, शतं

१ नाथृङ् धातुरुपतापैश्वर्याऽऽशीर्याचनार्थेषु वर्तते तत्राऽऽशिष्येवार्थे आत्मनेपद भवति । 'सर्प्पिषो नाथते' सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते इत्यर्थः ।

२ 'भुजोंत्' कौटिल्ये (हैमधातुपाठ) इत्यस्य रूपम् ।

३ पूजा–सन्मानः । 'नयते तविद्वान् स्याद्वादे' 'पण्डितः स्याद्वादे जीवादीन् पदार्थान् युक्तिभिर्निश्चित्य शिष्यबुद्धिं प्रापयति, ते च बोधिता सन्तो भुवि पूजिता भवन्तीत्यस्य तात्पर्यम् । आचार्यस्य भावः कर्मवाऽऽचार्यकम् । भृतिर्वेतनम् । विगणनमृणादे शोधनम् । व्ययो धर्मादिषु विनियोग ।

विनयते । एष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ॥ ३९ ॥

कर्तृस्थामूर्त्ताऽऽप्यात् । ३ । ३ । ४० ।

कर्तृस्थममूर्त्तं कर्म्म यस्य तस्मान्नियः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । श्रमं विनयते । कर्तृस्थेति किम् ? चैत्रो मैत्रस्य मन्युं विनयति । अमूर्त्तेति किम् ? गडुं विनयति । आप्येति किम् ? बुद्धया विनयति ॥ ४० ॥

शदेः शिति । ३ । ३ । ४१ ।

शिद्विषयात् शदेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितीति किम् ? शत्स्यति ॥ ४१ ॥

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ३ । ३ । ४२ ।

अतोऽद्यतन्याशीर्विषयाच्छिद्विषयाच्च कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । अमृत, मृषीष्ट, म्रियते । अद्यतन्याशिषि चेति किम् ? ममार ॥ ४२ ॥

क्यङ्षो नवा । ३ । ३ । ४३ ।

क्यङ्षन्तात् कर्त्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । निद्रायति, निद्रायते ॥ ४३ ॥

द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् । ३ । ३ । ४४ ।

द्युतादिभ्योऽद्यतनीविषये कर्त्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अरुचत् , अरोचिष्ट । अद्यतन्यामिति किम् ? द्योतते ॥ ४४ ॥

वृद्भ्यः[२] स्य-सनोः । ३ । ३ । ४५ ।

वृदादेः पञ्चतः स्यादौ प्रत्यये सनि च विषये कर्त्तर्या-

१ वर्त्तमानादयश्चतस्रो विभक्त्यः शित, तद्विषयात् "श्रौति-कृवु ... " (४-२-१०८) सूत्रेण शदे शीयाऽऽदेशः ।

२ बहुवचन गणार्थम् । वृतूङ्, स्यन्दौङ्, वृधूङ्, शृधूङ्, कृपौङ् इत्येते पञ्च वृतादयः सन्ति ।

त्मनेपदं वा स्यात् । वर्त्स्यति, वर्त्तिष्यते । विवृत्सति, विवर्त्तिषते । स्यसनोरिति किम् ? वर्त्तते ॥ ४५ ॥

कृपः श्वस्तन्याम् । ३ । ३ । ४६ ।

कृपः श्वस्तनीविषये कर्त्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । कल्प्तासि, कल्पितासे ॥ ४६ ॥

क्रमोऽनुपसर्गात् । ३ । ३ । ४७ ।

अविद्यमानोपसर्गात् क्रमतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । क्रमते, क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् ? अनुक्रामति ॥ ४७ ॥

वृत्ति-सर्ग-तायने । ३ । ३ । ४८ ।

वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । एतद्वृत्तेः क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः, सूत्राय क्रमते, क्रमन्तेऽस्मिन् योगाः ॥ ४८ ॥

परोपात् । ३ । ३ । ४९ ।

आभ्यामेव परात् क्रमेर्वृत्त्याद्यर्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । पराक्रमते, उपक्रमते । परोपादिति किम् ? अनुक्रामति वृत्त्यादावित्येव ? पराक्रामति ॥ ४९ ॥

वेः स्वार्थे । ३ । ३ । ५० ।

स्वार्थः पादविक्षेपः । तदर्थाद् विपूर्वात् क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । साधु विक्रमते गजः । स्वार्थ इति किम् ? गजेन विक्रामति ॥ ५० ॥

प्रोपादारम्भे । ३ । ३ । ५१ ।

आरम्भार्थात् प्रोपाभ्यां परात् क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । प्रक्रमते, उपक्रमते भोक्तुम्, आरम्भ इति किम् ? प्रक्रामति, यातीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

आङो ज्योतिरुद्गमे । ३ । ३ ५२ ।

आङः परात् क्रमेश्चन्द्राद्युद्गमार्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। आक्रमते चन्द्रः सूर्यो वा। ज्योतिरुद्गम इति किम्? आक्रामति बटुः कुतुपम्, धूम आक्रामति ॥५२॥

दागोऽस्वाऽऽस्यप्रसार-विकाशे । ३ । ३ । ५३ ।

स्वाऽऽस्यप्रसारविकाशाभ्यामन्यार्थाद् आङ्पूर्वाद् दागः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । स्वास्यादिवर्जनं किम् ? उष्ट्रो मुखं व्याददाति, कूलं व्याददाति ॥ ५३ ॥

नु–प्रच्छः । ३ । ३ । ५४ ।

आङ्पूर्वाद्नौतेः प्रच्छेश्च कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। आनुते शृगालः, आपृच्छते गुरून् ॥ ५४ ॥

गमेः क्षान्तौ । ३ । ३ । ५५ ।

कालहरणार्थाद् गमयतेराङ्पूर्वात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। आगमयते गुरुम्? कञ्चित् कालं प्रतीक्षते। क्षान्ताविति किम् ? विद्यामागमयति ॥ ५५ ॥

ह्वः स्पर्द्धे । ३ । ३ । ५६ ।

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्द्धे गम्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । मल्लो मल्लमाह्वयते ।स्पर्द्ध इति किम्? गामाह्वयति ॥ ५६ ॥

सं--नि--वेः । ३ । ३ । ५७ ।

एभ्यो ह्वयतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । संह्वयते, निह्वयते, विह्वयते ॥ ५७ ॥

उपात् । ३ । ३ । ५८ ।

उपात् ह्वयतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। उपह्वयते॥५८॥

यमः स्वीकारे । ३ । ३ । ५९ ।

उपाद्यमेः स्वीकारार्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । कन्यामुपयच्छते, उपायंस्त महास्त्राणि । च्विनिर्देश इति किम् ? शाटकानुपयच्छति ॥ ५९ ॥

देवाऽर्चा-मैत्री-सङ्गम-पथिकर्तृक-मन्त्रकरणे स्थः । ३ । ३ । ६० ।

एतदर्थादुपपूर्वात् तिष्ठतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । देवार्चा, जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । मैत्री, रथिकानुपतिष्ठते । सङ्गमः, यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । पन्थाः कर्त्ता यस्य तत्र, श्रुघ्नमुपतिष्ठते पन्थाः । मन्त्रः करणं यस्य, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ ६० ॥

वा लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६१ ।

उपात् स्थो लिप्सायां गम्यमानायां कर्त्तर्यात्मनेपदं स्याद् वा । भिक्षुर्दातृकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा ॥६१॥

उदोऽनूर्ध्वेहे । ३ । ३ । ६२ ।

अनूर्ध्वा या चेष्टा तदर्थाद्उत्पूर्वात् स्थः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति । ईहेति किम् ? ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति ॥ ६२ ॥

सं-वि-प्राऽवात् । ३ । ३ । ६३ ।

एभ्यः परात् स्थः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । संतिष्ठते, वितिष्ठते, प्रतिष्ठते, अवतिष्ठते ॥ ६३ ॥

ज्ञीप्सा-स्थेये । ३ । ३ । ६४ ।

ज्ञीप्सा आत्मप्रकाशनम् । स्थेयः सभ्यः । ज्ञीप्सायां

१ यस्यार्थस्य स पथिकर्तृक इति शेषः, तत्र ।

स्थेयविषयार्थे च वर्त्तमानात् स्थः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, त्वयि तिष्ठते विवादः ॥ ६४ ॥

प्रतिज्ञायाम् । ३ । ३ । ६५ ।

अभ्युपगमार्थात् स्थः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। नित्यं शब्दमातिष्ठते ॥ ६५ ॥[1]

समो गिरः । ३ । ३ । ६६ ।[2]

संपूर्वाद् गिरः प्रतिज्ञार्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । स्याद्वादं सङ्गिरते ॥ ६६ ॥

अवात् । ३ । ३ । ६७ ।[3]

अवाद्गिरः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। अवगिरते ॥६७॥

निह्नवे ज्ञः । ३ । ३ । ६८ ।

निह्नवोऽपलापः। तद्वृत्तेर्ज्ञः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । शतमपजानीते ॥ ६८ ॥

सं-प्रतेरस्मृतौ । ३ । ३ । ६९ ।

स्मृतेरन्यार्थात् संप्रतिभ्यां पराद् ज्ञः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। शतं संजानीते, प्रतिजानीते। अस्मृताविति किम्? मातुः संजानाति ॥ ६९ ॥

अननोः सनः । ३ । ३ । ७० ।[4]

सन्नन्ताद् ज्ञः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्, नत्वनोः परात् ।

---

१ मीमांसकाः शब्दस्य नित्यत्वमेवाभिमन्यन्ते ।

२ गिर इति सूत्रे वचनाद् गृणातेर्नात्मनेपदं स्यात्, किन्तु 'गॄत् निगरणे इत्यस्य। स्याद्वादं संगिरते-प्रतिजानीते इति भावः।

३ प्रतिज्ञायामिति निवृत्त वेदितव्य, पृथक्सूत्रकरणात् ।

४ अनुपूर्वकजिज्ञासधातोर्नात्मनेपदमिति तत्त्वम् ।

धर्म्मं जिज्ञासते। अननोरिति किम् ? धर्म्ममनुजिज्ञासति ॥ ७० ॥

श्रुवोऽनाङ्-प्रतेः । ३ । ३ । ७१ ।

सन्नन्तात् शृणोतेः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्, न त्वाङ्प्रतिभ्यां परात्। शुश्रूषते गुरून्। अनाङ्प्रतेरिति किम् ? आशुश्रूषति, प्रतिशुश्रूषति ॥ ७१ ॥

स्मृ-दृशः । ३ । ३ । ७२ ।

आभ्यां सन्नन्ताभ्यां कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। सुस्मूर्षते, दिदृक्षते ॥ ७२ ॥

शको जिज्ञासायाम् । ३ । ३ । ७३ ।

शको ज्ञानानुसंहितार्थात् सन्नन्तात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। विद्यां शिक्षते। जिज्ञासायामिति किम् ? शिक्षति ॥ ७३ ॥

[1]प्राग्वत् । ३ । ३ । ७४ ।

सनः पूर्वो यो धातुस्तस्मादिव सन्नन्तात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्। शिशयिषते, अश्वेन संचिचरिषते ॥ ७४ ॥

आमः कृगः । ३ । ३ । ७५ ।

---

१ यो धातुरनुबन्धोपपदार्थविशेषादिहेतुभि पूर्वमात्मनेपदी स इच्छार्थके सनि परेऽपि पूर्ववत् तादृगेव आत्मनेपदी भवति। 'शिशयिषते' इत्यनुबन्धोदाहरणं, ङकारानुबन्धत्वात्। द्वितीय तृपपदस्योदाहरण, समस्तृतीयया" (३-३-३२,) इति सूत्रेण सपूर्वकचरधातोरात्मनेपदविधानात् आचिक्रंसते चन्द्र इत्यर्थविशेषोदाहरणम्। एव अनुबन्धादिनिमित्तैर्यो धातुः सन्नन्तात् प्राक् परस्मैपदी स्यात्, सोऽपि सनि परे पूर्ववत् परस्मैपदी तिष्ठति यथा बुभूषति, रुरुदिषति, विरमे-विरिरंसति, प्रवहे प्रविवक्षति।

आमः परादनुप्रयुक्तात् कृग आम एव प्राग् यो धातुस्तस्मादिव कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । भवति न भवति चेति विधिनिषेधावतिदिश्येते । ईहाञ्चक्रे. विभराञ्चकार । कृग इति किम्? ईक्षामास ॥ ७५ ॥

गन्धनाऽवक्षेप-सेवा-साहस-प्रतियत्न--प्रकथनोपयोगे

। ३ । ३ । ७६ ।

एतदर्थात् कृगः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । गन्धनं द्रोहेण परदोषोद्घाटनम् । उत्कुरुते । अवक्षेपः कुत्सनम् । दुर्वृत्तानवकुरुते । सेवा, महामात्रानुपकुरुते । साहसमविमृश्य प्रवृत्तिः । परदारान् प्रकुरुते । प्रतियत्नो गुणान्तराऽऽधानम् । एधोदकस्योपस्कुरुते । प्रकथनम् , जनापवादान् प्रकुरुते । उपयोगो धर्मादौ विनियोगः । शतं प्रकुरुते ॥ ७६ ॥

अधेः प्रसहने । ३ । ३ । ७७ ।

अधेः परात् कृगः प्रसहनार्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । प्रसहनं पराभिभवः परेणापराजयो वा । [1]तं ह्यधिचक्रे । प्रसहन इति किम्? तमधिकरोति ॥ ७७ ॥

दीप्ति-ज्ञान-यत्न-विमति-उपसभाषा-उपमन्त्रणे वदः

। ३ । ३ । ७८ ।

एष्वर्थेषु गम्येषु वदः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । दीप्तिर्भासनम् । वदते विद्वान् स्याद्वादे । ज्ञाने, वदते धीमांस्तत्त्वार्थे । यत्ने, तपसि वदते । नानामतिर्विमतिः । धर्म्मे

1 तमभिभूतवान् इत्यर्थः . तेन परेण नाऽभिभूतो वा । अथवा सहनमुपेक्ष्य। तत्र यथा–'भवाऽशाश्चेदधिकुर्वते रतिम्' इति किरातार्जुनीये १-४३ ।

विवदन्ते । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । कर्म्मकरानुपवदते । उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम् । कुलभार्यामुपवदते ॥७८॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ । ३ । ३ । ७९ ।

व्यक्तवाचो रूढ्या मनुष्यादयस्तेषां संभूयोच्चारणार्थाद् वदः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ग्राम्याः । व्यक्तवाचामिति किम् ? संप्रवदन्ति शुकाः । सहोक्ताविति किम् ? चैत्रेणोक्ते मैत्रो वदति ॥ ७९ ॥

विवादे वा । ३ । ३ । ८० ।

विरुद्धार्थो वादो विवादः । व्यक्तवाचां विवादरूपसहोक्त्यर्थाद् वदः कर्त्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा मौहूर्त्ताः । विवाद इति किम् ? संप्रवदन्ते वैयाकरणाः । सहोक्तावित्येव ? मौहूर्त्तो मौहूर्त्तेन क्रमाद् विप्रवदति ॥ ८० ॥

अनोः कर्म्मण्यसति । ३ । ३ । ८१ ।

व्यक्तवाचामर्थे वर्त्तमानादनुपूर्वाद् वदः कर्म्मण्यसति कत्मनेपदं स्यात् । अनुवदते चैत्रो मैत्रस्य । कर्मण्यसतीति किम् ? उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव ? अनुवदति वीणा ॥ ८१ ॥

ज्ञः । ३ । ३ । ८२ ।

जानातेः कर्म्मण्यसति कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । सर्पिष-

---

१ उपालम्भो वेतिबृहद्वृत्तौ ।

२ जानातेः सकर्मकत्वेऽपि नात्र सर्पिर्ज्ञाकर्मत्वेन विवक्षित, किन्तु प्रवृत्तौ करणत्वेन, तेन 'सर्प्पिषो जानीते' इत्यस्य सर्पिषा करणेन भोक्तुं प्रवर्तते इत्यर्थे "अज्ञाने ज्ञः षष्ठी" (२-२-८०,पृ० ८०) इति षष्ठी विभक्तिः ।

षो जानीते । कर्म्मण्यसतीत्येव ? तैलं सर्पिषो जानाति ॥ ८२ ॥

उपात् स्थः । ३ । ३ । ८३ ।

अतः कर्म्मण्यसति कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । योगे योग उपतिष्ठते । कर्मण्यसतीत्येव ? राजानमुपतिष्ठति ॥८३ ।

समो गम्-ऋच्छि-प्रच्छि-श्रु-विद्-स्वरति-अर्त्ति-दृशः । ३ । ३ । ८४ ।

संपूर्वेभ्य एभ्यः कर्म्मण्यसति कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । सङ्गच्छत, समृच्छिष्यते, संपृच्छते, संशृणुते, संवित्ते, संस्वरते, संमृच्छते, समियृते, संपश्यते । कर्मण्यसतीत्येव ? सङ्गच्छति मैत्रम् ॥ ८४ ॥

वेः कृगः शब्दे चाऽनाशे । ३ । ३ । ८५ ।

अनाशार्थाद् विपूर्वात् कृगः कर्म्मण्यसति, शब्दे च कर्मणि कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । विकुर्वते सैन्धवाः, क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् । शब्दे चेति किम् ? विकरोति मृदम् । अनाश इति किम् ? विकरोत्यध्यायम् ॥ ८५ ॥

आङो यम-हनः, स्वेऽङ्गे च । ३ । ३ । ८६ ।

आङः पराभ्यां यम्हन्भ्यां कर्मण्यसति कर्त्तुः, स्वेऽङ्गे च कर्मणि कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात्. आयच्छते, आहते वा ।

१ " अर्त्तीति सामान्यनिर्देशाद् भ्वादिह्रदादिश्च (ऋधातु.) गृह्यते " इति बृहद्वृत्तौ स्पष्टीकरणमस्ति ' समृच्छिष्यते ' इति तौदादिकस्य ऋच्छत् धातो रूपं, भ्वादिकस्य तु ऋधातोः ' श्रौति-कृवु " (४-२-१०८) इति सूत्रेण ऋच्छादेशः ।

स्वेऽङ्गे, आयच्छते, आहते वा पादम् । स्वेऽङ्गे चेति किम् ? आयच्छति रज्जुम् ॥ ८६ ॥

व्युदस्तपः । ३ । ३ । ८७ ।

आभ्यां परात् तपेः कर्म्मण्यसति, स्वेऽङ्गे च कर्म्मणि कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । वितपते, उत्तपते रविः, वितपते । उत्तपते पाणिम् ॥ ८७ ॥

अणिक्कर्मणिक्कर्तृकाद् णिगोऽस्मृतौ । ३ । ३ । ८८ ।

अणिगवस्थायां यत्कर्म तदेव णिगवस्थायां कर्त्ता यस्य तस्माद् णिगन्तादस्मृत्यर्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् । अणिगिति किम्? आरोहयति हस्तिपकान् महामात्रः, आरोहयन्ति महामात्रेण हस्तिपकाः । गित् किम् ? गणयते गणो गोपालकम् । कर्मेति किम् ? दर्शयति प्रदीपो भृत्यान् । णिगिति किम् ? लुनाति केदारं चैत्रः, लूयते केदारः स्वयमेव, तं प्रयुङ्क्ते लावयति केदारं चैत्रः । कर्त्तेति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानेनमारोहयति महामात्रः । णिग इति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयते हस्तीत्यणिगि मा भूत् । अस्मृताविति किम् ? स्मरयति वनगुल्मः कोकिलम् ॥ ८८ ॥

प्रलम्भे गृधि-वञ्चेः । ३ । ३ । ८९ ।

आभ्यां णिगन्ताभ्यां प्रलम्भनार्थाभ्यां कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । बटुं गर्द्धयते, वञ्चयते वा । प्रलम्भ इति किम् ? श्वानं गर्द्धयति ॥ ८९ ॥

लीङ्-लिनोऽर्चाऽभिभवे चाऽऽत् चाकर्त्तर्य्यपि । ३ । ३ । ९० ।

आभ्यां णिगन्ताभ्यामर्चाऽभिभवप्रलम्भार्थाभ्यां कर्त्तर्यात्मनेपदं स्याद्, आत् चानयोरकर्त्तर्यपि । अर्चा, जटाभिरालापयते । अभिभवः, श्येनो वर्त्तिकामपलापयते । प्रलम्भः, कस्त्वामुल्लापयते ?, अकर्त्तर्यपीति किम् ? जटाभिरालाप्यते जटिलेन ॥ ९० ॥

स्मिङः प्रयोक्तुः स्वार्थे । ३ । ३ । ९१ ।

प्रयोक्तृतो यः स्वार्थः स्मयस्तदर्थात् णिगन्तात् स्मिङः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्याद्, आच्चास्याकर्त्तर्यपि । जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुः स्वार्थं इति किम् ? रूपेण विस्मापयति । अकर्त्तर्यपीत्येव ? विस्मापनम् ॥ ९१ ॥

बिभेतेर्भीष् च । ३ । ३ । ९२ ।

प्रयोक्तृतः स्वार्थवृत्तेर्ण्यन्ताद् भियः कर्त्तर्यात्मनेपदं स्याद्, अस्य च भीष्, पक्षे आच्चाकर्त्तर्यपि । मुण्डो भीषयते, भापयते वा । प्रयोक्तुः स्वार्थं इत्येव ? कुञ्चिकया भाययति । अकर्त्तर्यपीत्येव ? भीषा, भापनम् ॥ ९२ ॥

मिथ्याकृगोऽभ्यासे । ३ । ३ । ९३ ।

मिथ्यायुक्तात् कृगो ण्यन्तात् क्रियाभ्यासवृत्त्यर्थात् कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । पदं मिथ्या कारयते । मिथ्येति किम् ? पदं साधु कारयति । अभ्यास इति किम् ? सकृत् पदं मिथ्या कारयति । ९३ ।

१ लीयति लिनात्योरिवर्णस्याऽऽत्त्वं स्यात् । सानुबन्धग्रहणाद् यौजादिकधातुप्रतिषेधः । अर्चा पूजा । प्रलम्भो वञ्चनम् ।

२ पदं स्वरादिदोषयुतं पुनः पुनः पाठयतीत्यर्थः । सकृत्-एकवारम् ।

परिमुहाऽऽयमाऽऽयस-पा-टूधे-वद-वस-दमाऽद-रुच-नृतः फलवति । ३ । ३ । ९४ ।

प्रधानफलवति कर्त्तरि एभ्यो विवक्षितेभ्यो णिगन्तेभ्य आत्मनेपदं स्यात् । परिमोहयते चैत्रम्, आयामयते सर्पम्, आयासयते मैत्रम्, पाययते वटुम्, धापयते शिशुम्, वादयते वटुम्, वासयते पान्थम्, दमयते अश्वम्, आदयते चैत्रेण, रोचयते मैत्रम्, नर्त्तयते नटम् ॥ ९४ ॥

ई-गितः । ३ । ३ । ९५ ।

ईदितो गितश्च धातोः फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । यजते कुरुते । फलवतीत्येव ? यजन्ति कुर्वन्ति ॥ ९५ ॥

ज्ञोऽनुपसर्गात् । ३ । ३ । ९६ ।

अतः फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । गां जानीते । फलवतीत्येव ? परस्य गां जानाति ॥ ९६ ॥

वदोऽपात् । ३ । ३ । ९७ ।

अतः फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । एकान्तमपवदते । फलवतीत्येव ? अपवदति परं स्वभावात् ॥ ९७ ॥

समुदाङो यमेरग्रन्थे । ३ । ३ । ९८ ।

एभ्यः पराद् यमेरग्रन्थविषये फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदं स्यात् । संयच्छते व्रीहीन्, उद्यच्छते भारम्, आयच्छते भारम् । अग्रन्थ इति किम् ? [2]चिकित्सामुद्यच्छति । फलवतीत्येव ? संयच्छति ॥ ९८ ॥

---

१ अद भक्षणे इत्यस्य णिगन्तं रूपम् । केचिद् 'अदधातोर्न मन्यन्ते आत्मनेपदम् ।

२ वैद्यकग्रन्थे उद्यमं करोति । चिकित्साग्रन्थमवबोद्धुमिच्छतीत्यर्थः ।

पदान्तरगम्ये वा । ३ । ३ । ९९ ।

प्रक्रान्तसूत्रपञ्चके यदात्मनेपदमुक्तं तत् पदान्तरगम्ये फलवत्कर्त्तरि वा स्यात् । स्वं शत्रुं परिमोहयते, परिमोहयति वा । स्वं यज्ञं यजते, यजति वा । स्वां गां जानीते, जानाति वा । स्वं शत्रुमपवदते, अपवदति वा । स्वान् व्रीहीन् संयच्छते, संयच्छति वा ॥ ९९ ॥

शेषात् [1]परस्मै । ३ । ३ । १०० ।

येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषेणाऽऽत्मनेपदमुक्तं ततोऽन्यस्मात् कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । भवति, अत्ति ॥ १०० ॥

परानोः कृगः । ३ । ३ । १०१ ।

परानुपूर्वात् कृगः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । पराकरोति, अनुकरोति ॥ १०१ ॥

प्रत्यभ्यतेः क्षिपः । ३ । ३ । १०२ ।

एभ्यः परात् क्षिपः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । प्रतिक्षिपति, अभिक्षिपति, अतिक्षिपति ॥ १०२ ॥

प्राद् वहः । ३ । ३ । १०३ ।

अतः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । प्रवहति ॥ १०३ ॥

परेर्मृषश्च । ३ । ३ । १०४ ।

परेः परान्मृषेर्वहेश्च कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । परिमृष्यति, परिवहति ॥ १०४ ॥

व्याङ्-परे रमः । ३ । ३ । १०५ ।

एभ्यः पराद् रमेः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । विरमति,

---

१ परस्मैपदविधिर्यत्र न नियामकस्तत्र तु यथाप्राप्तमात्मनेपदं वा द्वयं वा भवति । यथा करोति कुरुते, प्रकरोति प्रकुरुते, रमते आरमते, वहति वहते ।

आरमति, परिरमति ॥ १०५ ॥

वोपात् । ३ । ३ । १०६ ।

उपाद् रमेः कर्त्तरि परस्मैपदं वा स्यात् । भार्यामुपरमति, उपरमते वा ॥ १०६ ॥

अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्यात् [1]णिगः । ३ । ३ । १०७ ।

अणिगवस्थायां यः प्राणिकर्तृकोऽकर्मकश्च धातुस्तस्मात् णिगन्तात् कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । आसयति चैत्रम् । अणिगीति किम् ? स्वयमेवारोहयमाणं गजं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । अणिगिति गकारः किम् ? चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयते । प्राणिकर्तृकादिति किम् ? शोषयते व्रीहीन् आतपः । अनाप्यादिति किम् ? कटं कारयते ॥ १०७ ॥

चल्याहारार्थेङ्-बुध-युध-प्रु-द्रु-स्रु-नश-जनः । ३ । ३ । १०८ ।

चल्याहारार्थेभ्य इङादिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । चलयति, कम्पयति, भोजयति, आशयति चैत्रमन्नम्, सूत्रमध्यापयति शिष्यम्, बोधयति पद्मं रविः, योधयति काष्ठानि, प्रावयति राज्यम्, द्रावयत्ययः, स्रावयति तैलम्, नाशयति पापम्, जनयति पुण्यम् ॥ १०८ ॥

इत्याचार्यं श्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ । ३ ॥

---

१ "ईगित." (३-३-९५ पृ० २१०) इति सूत्रोक्ताऽऽत्मनेपदस्य बाधकमिदम् ।

॥ चतुर्थः पादः ॥

गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः । ३ । ४ । १ ।

एभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः स्यात् । गोपायति, धूपायति, विच्छायति, पणायति, पनायति ॥ १ ॥

कमेर्णिङ् । ३ । ४ । २ ।

कमेः स्वार्थे णिङ् स्यात् । कामयते ॥ २ ॥

ऋतेर्डीयः । ३ । ४ । ३ ।

ऋतेः स्वार्थे डीयः स्यात् । ऋतीयते ॥ ३ ॥

अशवि ते[1] वा । ३ । ४ । ४ ।

गुपादिभ्योऽशविषये ते आयादयो वा स्युः । गोपायिता, गोप्ता । कामयिता, कमिता । ऋतीयिता, अर्तिता ॥ ४ ॥

गुप्-तिजो गर्हा-क्षान्तौ सन् । ३ । ४ । ५ ।

गुपो गर्हायां तिजः क्षान्तौ वर्त्तमानात् स्वार्थे सन् स्यात् । जुगुप्सते, तितिक्षते । गर्हाक्षान्ताविति किम् ? गोपनम्, तेजनम् ॥ ५ ॥

कितः संशय-प्रतीकारे । ३ । ४ । ६ ।

कितः संशयप्रतीकारार्थात् स्वार्थे सन् स्यात् । विचिकित्सति मे मनः, व्याधिं चिकित्सति[2] । संशयप्रती-

---

१ आय-णिङ्-डीयप्रत्ययाः ।

२ औषधोपचारेण रोगं दूरीकरोतीत्यर्थः । इदं प्रतीकारस्योदाहरणम् । विग्रहविनाशयोः प्रतीकारार्थत्वात्तत्राऽप्यनेनैव सन् भवति । चिचिकित्सति [illegible] ।

कारार्थं इति किम् ? केतयति ॥ ६ ॥

शान्-दान्-मान्--बधाद्निशानाऽऽर्जव-विचार-वैरूप्ये दीर्घश्चेतः । ३ । ४ । ७ ।

एभ्यो यथासङ्ख्यं निशानाद्यर्थेभ्यः स्वार्थे सन् स्यात्, दीर्घश्चैषां द्वित्वे पूर्वस्येतः । शीशांसति, दीदांसति, मीमांसते, बीभत्सते । अर्थोक्तिः किम् ? अर्थान्तरे मा भूत् ? निशानम्, अवदानम्, मानयति, बाधयति ॥७॥

धातोः कण्ड्वादेर्यक् । ३ । ४ । ८ ।

एभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे यक् स्यात् । कण्डूयति, कण्डूयते, महीयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः ॥ ८ ॥

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाऽऽभीक्ष्ण्ये यङ् वा । ३ । ४ । ९ ।

गुणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तराव्यवधानेन साकल्येन संपत्तिः फलातिरेको वा भृशत्वं । प्रधानक्रियाया विक्लेदादेः क्रियान्तराव्यवधानेनाऽऽवृत्तिराभीक्ष्ण्यं । तद्विशिष्टार्थवृत्तेर्धातोर्व्यंजनादेरेकस्वराद् यङ् वा स्यात् । पापच्यते[1] । व्यञ्जनादेरिति किम् ? भृशमीक्षते । एकस्वरादिति किम् ? भृशं चकास्ति । वेति किम् ? लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादि यथा स्यात् ॥ ९ ॥

अटयर्त्ति-सूत्रि-मूत्रि-सूच्यशूर्णोः । ३ । ४ । १० ।

एभ्यो भृशाऽऽभीक्ष्ण्यार्थवृत्तिभ्यो यङ् स्यात् । अटाट्यते, अरार्यते, सोसूत्र्यते, मोमूत्र्यते, सोसूच्यते, अशा-

१ पचनादेः । ।

द्यते, प्रोर्णोनूयते ॥ १० ॥

गत्यर्थात् कुटिले[1] । ३ । ४ । ११ ।

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् गत्यर्थात् कुटिले एवार्थे वर्त्तमानाद् धातोर्यङ् स्यात् । चङ्क्रम्यते । कुटिल इति किम् ? भृशं क्रामति ॥ ११ ॥

गॄ-लुप-सद-चर-जप-जभ-दश-दहो गर्ह्ये । ३ । ४ । १२ ।

गर्ह्यार्थेभ्य एव एभ्यो यङ् स्यात् । निजेगिल्यते, लोलुप्यते, सासद्यते, चञ्चूर्यते[2], जञ्जप्यते, जञ्जभ्यते, दन्दश्यते, दन्दह्यते । गर्ह्य इति किम् ? साधु जपति, भृशं निगिरति ॥ १२ ॥

न गृणा-शुभ-रुचः । ३ । ४ । १३ ।

एभ्यो यङ् न स्यात् । निन्द्यं गृणाति, भृशं शोभते, भृशं रोचते ॥ १३ ॥

बहुलं लुप् । ३ । ४ । १४ ।

यङो लुप् बहुलं स्यात् । बोभूयते, बोभवीति । बहुलवचनात् क्वचिन्न भवति, लोलूया, पोपूया ॥ १४ ॥

---

१ कुटिलगत्यर्थानामेव धातूना यङ् प्रत्ययविधानार्थमिदं सूत्रम । सरल-गत्यर्थे तु न यङ्, तत्र तु भृश पुन पुनर्वा क्रामति गच्छतीत्येव प्रयोगः । कुटिल क्रामतीति चङ्क्रम्यते चकम्यते । "मु अतोऽनुनासिकस्य ॥ (४-१ ५१) 'तौ मुमोर्व्यञ्जने स्वौ" (१-३-१४ पृ० १८) इति सूत्राभ्या वाऽनुनासिको भवति ।

२ 'चरफलम्' (४-१-५३ "जपजभ०" (४-१-५२ इति सूत्राभ्या चर-जपादीनामुरन्तो भवति, 'तिर्वोपान्त्यातोनादु" (४-१-५४) इति सूत्रात् चञ्चूर्यते सिध्यति ।

अचि । ३ । ४ । १५ ।

यङोऽचि परे लुप् स्यात् । चेच्यः, नेन्यः ॥ १५ ॥

नोतः । ३ । ४ । १६ ।

उदन्ताद् विहितस्य यङोऽचि परे लुब् न स्यात् । रोरुयः ॥ १६ ॥

चुरादिभ्यो णिच्[1] । ३ । ४ । १७ ।

एभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे णिच् स्यात् । चोरयति । पदयते ॥ १७ ॥

युजादेर्नवा । ३ । ४ । १८ ।

एभ्यः स्वार्थे णिच् वा स्यात् । योजयति, योजति । साहयति, सहति ॥ १८ ॥

भूङः प्राप्तौ णिङ् । ३ । ४ । १९ ।

भुवः प्राप्त्यर्थात् णिङ् वा स्यात् । भावयते, भवते । प्राप्ताविति किम् ? भवति ॥ १९ ॥

---

१ णिचो ङित्त्वाऽभावेन 'ईङितः" (३-३-१०५) सूत्रेण फलवत्कर्त्तरि नाऽऽत्मनेपदं भवति । पाणिनीये व्याकरणे तु "णिचश्च" (पा ३-१-१७) इति सूत्रेणाऽऽत्मनेपदमपि भवति। एवं सारस्वतचन्द्रिका-चान्द्रमतेऽपि भवति "शेषात् परस्मै" (पृ० २२१) इति सूत्रेण परस्मैपदम् । "लघोरुपान्त्यस्य" (४ ३-४) सूत्रेण गुणे "एदैतोऽयाय्" (१-२-२३ पृ १२) इति तिव्प्रत्यये चोरयति सिध्यति । केचित् चुरादेर्विकल्पेन णिगिच्छन्ति । तन्मते चोरति चिन्ततीति रूपमपि भवति । चोरयेत् , चोरयतु, अचोरयत् , धातोर (३-४-४६) इति चोरयाञ्चकार, "णेरनिटि" (४-३-८३) इति सूत्रेण णेर्लुग्भवनात् आशिषि चोर्यात् , तादौ चोरयिता, अद्यतन्या "णिश्रि " (३-४-५८), "आद्योऽश "(४-१-२) "उपान्त्यस्यासमान "(४-२-३५) "लघोर्दीर्घोऽस्वरादे" (४-१-६४) इति सूत्रै , अचूचुरत् अचूचुरता अचूचुरन्निति रूपाणि वेद्यानि । आत्मनेपदिनि, तु अचूचुरत इत्यनया रीत्या रूपाणि ग्राह्याणि । एवं "प्रयोक्तृव्यापारे" ऽपि रूपपद्धतिर्बोद्धव्या । णिचि णकारो वृद्ध्यर्थः । चुरादिराकृतिगणः ।

[1]प्रयोक्तृव्यापारे णिग् । ३ । ४ । २० ।

कुर्वन्त यः प्रयुङ्क्ते तद्व्यापारे वाच्ये धातोर्णिग् वा स्यात् । कारयति, भिक्षा वासयति, राजानमागमयति, कंसं घातयति, पुष्येण चन्द्रं योजयति, उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति ॥ २० ॥

तुमर्हाद् इच्छायां सन्, अतत्सनः । ३ ४ । २१ ।

यो धातुरिषेः कर्म, इषिणैव च समानकर्तृकः स तुमर्हः । तस्मादिच्छायामर्थे सन् वा स्यात्, न त्विच्छासन्नन्तात् । चिकीर्षति, जिगमिषति । तुमर्हादिति किम् ? यानेनेच्छति, भुक्तिमिच्छति मैत्रस्य । इच्छायामिति किम् ? भोक्तुं याति । अतत्सन इति किम् ? चिकीर्षितुमिच्छति । तदिति किम् ? जुगुप्सिषते ॥ २१ ॥

द्वितीयायाः काम्यः । ३ । ४ । २२ ।

द्वितीयान्तादिच्छायां काम्यो वा स्यात् । इदंकाम्यति । द्वितीयाया इति किम् ? इष्टः पुत्रः ॥ २२ ॥

अमाव्ययात् क्यन् च । ३ । ४ । २३ ।

मान्ताव्ययाभ्यामन्यस्माद् द्वितीयान्तादिच्छायां

---

[1] कुर्वन्त प्रेरयतीति कारयति, एवमन्यत्राऽपि । अत्र प्रक्रियाया सकर्मकधातोर्द्विकर्मकत्वम्, अकर्मकस्य च सकर्मकत्व भवति । यथा तन्दुल पचति जिनदत्त त प्रेरयतीति पाचयति देवदत्तः । भिक्षुर्वसति, वसन्त तं प्रेरयतीति वासयति भिक्षा । चुरादेरस्मिन् णिगि परे णिचो लोपः स्यात्, तेन चोरयतीत्येव प्रयोक्तृव्यापारेऽपि भवति । "ननु च कर्ताऽपि करणादीना प्रयोजक इति तद्व्यापारेऽपि णिग् प्राप्नोति इत्याशङ्क्य बृहद्वृत्ति–तन्न्यासकर्तृभ्या समाहित यत् प्रयोक्तृग्रहणसामर्थ्यान्न करणव्यापारे णिग् स्यादित्यर्थ । यदि च व्यापारसामान्ये णिग स्यात्तदा सूत्रकारः 'व्यापारे णिग्' इत्येव सूत्र कुर्यात्, न चैव कृतमित्यल चर्चया ॥

क्यन् काम्यश्च वा स्यात्। पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति। अमाव्ययादिति किम्? इदमिच्छति, स्वरिच्छति ॥ २३ ॥

आधाराच्चोपमानाद् आचारे। ३। ४। २४।

अमाव्ययादुपमानाद्, द्वितीयान्तादाधाराच्चाऽऽचारार्थे क्यन् वा स्यात्। पुत्रीयति[1] च्छात्रम्, प्रासादीयति कुट्याम् ॥ २४ ॥

कर्तुः क्विप्, गल्भ-क्लीव-होडात्तु ङित्। ३।४।२५।

कर्तुरुपमानाद् नाम्न आचाराऽर्थे क्विप् वा स्यात्, गल्भक्लीवहोडेभ्यस्तु स एव ङित्। अश्वति, गल्भते, क्लीवते, होडते ॥ २५ ॥

क्यङ्। ३। ४। २६।

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् वा स्यात्। हंसायते ॥ २६ ॥

सो वा लुक् च। ३। ४। २७।

सन्तात् कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् वा स्याद्, अन्तस्य च सो वा लुक्। पयायते, पयस्यते ॥ २७ ॥

ओजोऽप्सरसः। ३। ४। २८।

आभ्यां कर्तुरुपमानाभ्यामाचारे क्यङ् वा स्यात्, सश्च लुक्। ओजायते, अप्सरायते ॥ २८ ॥

---

१ पुत्र मिवाचरति पुत्रीयति गुरु च्छात्रम्। प्रासादे इवाचरति तिष्ठतीति प्रासादीयति कुट्या भिक्षु। अयं नाम्नो निष्पन्नो धातुर्भवति। धातुसंज्ञानन्तर पुत्रीयधातोस्तिवादिप्रत्ययाः, णिगादिप्रक्रियाप्रत्ययाश्च यथाप्राप्त भवन्ति। एव सर्वेषा नामधातूनाम्।

च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः । ३ । ४ । २९ ।

भृशादेः कर्तुश्च्व्यर्थे क्यङ् वा स्यात्, यथासम्भवं स्तोर्लुक् च । भृशायते, उन्मनायते, वेहायते । कर्तुरित्येव ? अभृशम्भृशं करोति । च्व्यर्थ इति किम्? भृशो भवति ॥२९॥

डाच्-लोहितादिभ्यः षित् । ३ । ४ । ३० ।

डाजन्तेभ्यो लोहितादिभ्यश्च कर्तृभ्यश्च्व्यर्थे क्यङ् [1]षित् स्यात् । पटपटायति, पटपटायते । लोहितायति, लोहितायते । कर्तुरित्येव ? अपटपटा पटपटा करोति । च्व्यर्थ इत्येव ? लोहितो भवति ॥ ३० ॥

कष्ट-कक्ष-कृच्छ्र-सत्र-गहनाय पापे क्रमणे । ३ । ४ । ३१ ।

एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः पापवृत्तिभ्यः क्रमणेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टायते, कक्षायते, कृच्छ्रायते, सत्रायते गहनायते । चतुर्थीति किम् ? रिपुः कष्टं क्रामति । पाप इति किम् ? कष्टाय तपसे क्रामति ॥ ३१ ॥

रोमन्थाद् व्याप्याद् उच्चर्वणे । ३ । ४ । ३२ ।

अभ्यवहृतं द्रव्यं रोमन्थः । उद्गीर्य चर्वणमुच्चर्वणम् । अस्मिन्नर्थे रोमन्थात् कर्मणः क्यङ् वा स्यात् । रोमन्थायते गौः । उच्चर्वण इति किम् ? कीटो रोमन्थं वर्त्तयति ॥३२॥

फेनोष्म-बाष्प-धूमाद् उद्वमने । ३ । ४ । ३३ ।

एभ्यः कर्मभ्य उद्वमनेऽर्थे क्यङ् वा स्यात् । फेनायते,

---

[1] क्यङ्‌प्रत्यय, स्यादित्यर्थ । "क्यङ्‌षो नवा" (३-३-४३ पृ० १९९) इतिविशेषणार्थं षकारो ज्ञेय । लोहितादिराकृतिगणः ।

ऊष्मायते, बाष्पायते, धूमायते ॥ ३३ ॥

सुखादेरनुभवे । ३ । ४ । ३४ ।

साक्षात्कारेऽर्थे सुखादेः कर्म्मणः क्यङ् वा स्यात्। सुखायते, दुःखायते ॥ ३४ ॥

शब्दादेः कृतौ वा । ३ । ४ । ३५ ।

एभ्यः कर्मभ्यः कृतावर्थे क्यङ् वा स्यात् । शब्दायते, वैरायते । पक्षे णिच्, शब्दयति, वैरयति ॥ ३५ ॥

तपसः क्यन् । ३ । ४ । ३६ ।

अस्मात् कर्मणः कृतावर्थे क्यन् वा स्यात् । तपस्यति ॥ ३६ ॥

नमो-वरिवस्-चित्रङोऽर्चा-सेवाऽऽश्चर्ये । ३ । ४ । ३७ ।

एभ्यः कर्मभ्यो यथासंख्यमर्चादिष्वर्थेषु क्यन् वा स्यात् । नमस्यति, वरिवस्यति, चित्रीयते ॥ ३७ ॥

अङ्गात् निरसने णिङ् । ३ । ४ । ३८ ।

अङ्गवाचिनः कर्मणो निरसनेऽर्थे णिङ् वा स्यात् । हस्तयते, पादयते ॥ ३८ ॥

पुच्छाद् उत्-परि-व्यसने । ३ । ४ । ३९ ।

पुच्छात् कर्मण उदसने पर्यसेन व्यसनेऽसने चार्थे णिङ् वा स्यात् । उत्पुच्छयते, परिपुच्छयते, विपुच्छयते, पुच्छयते ॥ ३९ ॥

भाण्डात् समाचितौ । ३ । ४ । ४० ।

भाण्डात् कर्मणः समाचितावर्थे णिङ् वा स्यात् । सम्भाण्डयते, परिभाण्डयते ॥ ४० ॥

चीवरात् परिधानार्जने । ३ । ४ । ४१ ।

अस्मात् कर्म्मणः परिधानेऽर्जने चार्थे णिङ् वा स्यात्। परिचीवरयते, संचीवरयते ॥ ४१ ॥

णिज् बहुलं नाम्नः कृगादिषु । ३ । ४ । ४२ ।

कृगादीनां धातूनामर्थे नाम्नो णिज् बहुलं स्यात्। मुण्डं करोति मुण्डयति च्छात्रम्, पटुमाचष्टे पटयति, वृक्षं रोपयति वृक्षयति, कृतं गृह्णाति कृतयति ॥ ४२ ॥

व्रताद् भुजि-तन्निवृत्त्योः । ३ । ४ । ४३ ।

व्रतं शास्त्रविहितो नियमः। व्रताद् भुज्यर्थात् तन्निवृत्त्यर्थाच्च कृगादिष्वर्थेषु णिज् बहुलं स्यात्। पयो व्रतयति, सावद्यान्नं व्रतयति ॥ ४३ ॥

सत्याऽर्थ-वेदस्य आः । ३ । ४ । ४४ ।

एषां णिच्सन्नियोगे आः स्यात्। सत्यापयति, अर्थापयति, वेदापयति ॥ ४४ ॥

श्वेताश्व-अश्वतर-गालोडिताऽऽह्वरकस्याऽश्व-तर-इत-[1]कलुक् । ३ । ४ । ४५ ।

एषां णिज्योगे यथासङ्ख्यमश्वादेः शब्दस्य लुक् स्यात्। श्वेतयति, अश्वयति, गालोडयति, आह्वरयति ॥ ४५ ॥

[2]धातोरनेकस्वरादाम् परोक्षायाः, कृभ्वस्ति चानु-तदन्तम् । ३ । ४ । ४६ ।

---

१ प्रथमे 'अश्व' इत्यस्य लुक्, द्वितीये 'तर' इत्यस्य, तृतीये इत' इत्यस्य, तुर्ये 'क' इत्यस्य लुग् भवति क्रमश ।

२ धातोः कृ-भ्वस्तय पृथग पृथग प्रयुज्यन्त न युगपद्, यत्रैकस्यानु

अनेकस्वराद्धातोः परस्याः परोक्षायाः स्थाने आम् स्यात्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु पश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते । चकासाञ्चकार, चकासाम्बभूव, चकासामास । अनेकस्वरादिति किम्? पपाच । अनु विपर्यासव्यवहितिनिवृत्त्यर्थः, तेन चकार चकासाम्, ईहां चैत्रश्चक्रे इत्यादि न स्यात् ॥ ४६ ॥

दयाऽयाऽऽस्-कासः । ३ । ४ । ४७ ।

एभ्यो धातुभ्यः परस्याः परोक्षाया आम् स्यात्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते । दयाञ्चक्रे, दयाम्बभूव, दयामास । पलायाञ्चक्रे, आसाञ्चक्रे, कासाञ्चक्रे ॥ ४७ ॥

[1]गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः । ३ । ४ । ४८ ।

गुरुर्नाम्यादिर्यस्य तस्माद्धातोः, ऋच्छ-ऊर्णुवर्जात् परस्याः

प्रयोगः तत्रापरस्यापरयोर्वा न प्रयोग, एकेनैव कार्यसिद्धेर्निरर्थकत्वात् । अनुप्रयुक्ता कृभ्वस्तयः स्वस्य वाच्यार्थं न बोधयन्ति, गौणीभूतत्वात्तेषां, येनानुप्रयुक्ता स धातुरेव स्वार्थं बोधयति, यथा जागराञ्चकार जागरामास जागराम्बभूव इत्यस्य जजागार—जागृतवान् इत्येवार्थः, चोरयाञ्चकार इत्यस्य चोरितवान् इत्येवार्थ । आत्मनेपदे कर्तृप्रयोगे आमः अस्—भूधात्वोरनुप्रयुक्तयोर्नात्मनेपद भवति, आत्मनेपदिधातोरनुप्रयुक्तयोरपि तयो परस्मैपदत्वमेव स्यादित्याशय, यथा एधामास, एधाम्बभूव । कृगस्तु यथाप्राप्तमुभयमपि भवति, यथा एधाञ्चक्रे, विदाञ्चकार । अनु विपर्यासव्यवहितनिवृत्त्यर्थ । अर्थाद् 'आम पूर्वो व्यवहितो वा कृभ्वस्तीना प्रयोगो न कार्यः किन्त्वनन्तरोऽग्रे एव च कार्यं इति ।

१ ननु तर्हि "उक्षाम्प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्" (सर्ग. ३–५) इति **भट्टिविरचित**काव्यप्रयोगो वितथ स्याद्, प्रेण व्यधानात्, मैव वादी, "उपसर्गो न व्यवधायी" इति न्यायेन सवृत्ति**न्यायसंग्रहे** 'आमन्तस्य कृगश्च प्रेण न व्यवधानम् । अय भाव —कृभ्वस्ति चानु तदन्तम् (है ३–४–४६) इत्यत्रानुशब्दस्य तावदयमर्थ'-व्यवहितो विपर्यस्तो वा कृभ्वस्तीना प्रयोगो न कार्य', किन्त्वनन्तर एवाग्रे च कार्य इति **हेमहंसगणिनैव** समाहितम् । **भट्टिकाव्यटीकाकर्त्रा जयमङ्गलेन**

परोक्षाया आम् स्यात्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते। ईहाञ्चक्रे, ईहाम्बभूव, ईहामास। गुर्विति किम्? इयेष। नामीति किम्? आनर्च। आदीति किम्? निनाय। अनृच्छूर्णोरिति किम्? आनर्च्छ, प्रोर्णुनाव ॥ ४८ ॥

जागृ-उष-समिन्धेर्नवा। ३। ४। ४९।

एभ्यो धातुभ्यः परस्याः परोक्षाया आम् वा स्यात्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते। जागराञ्चकार, जागराम्बभूव, जागरामास, जजागार। ओषाञ्चकार, उवोष। समिन्धाञ्चक्रे, समीधे ॥ ४९ ॥

भी-ह्री-भृ-होस्तिव्वत्। ३। ४। ५०।

एभ्यः परस्याः परोक्षाया आम् वा स्यात्, स च तिव्वत्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते। बिभयाञ्चकार, बिभयाम्बभूव, बिभयामास, बिभाय। जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय। बिभराञ्चकार, बभार। जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥ ५० ॥

वेत्तेः [1]कित्। ३। ४। ५१।

वेत्तेः परस्याः परोक्षाया आम् किद् वा स्यात्, आम-

तु उक्षाम्प्रचक्रुरित्यत्र प्रस्य व्यवधानाद् दुष्प्रयोगाऽऽशङ्कया नगरस्य मार्गान् पथ उक्षान् सेकवत प्रचक्रु" इत्यर्थो घटितः। उपसर्गस्य क्रियाविशेषकत्वेन तस्य प्राद्येरुपसर्गस्य व्यवधान न मन्यते मनीषिभिः। "त पातया प्रथममास" इति प्रयोगस्यापि कथमपि सत्यत्र घटते, 'प्रथमम्' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वादिति लघुन्यासकारमतम। यच्च कालिदासेन कविना रघुवंशे "प्रभ्रंशया यो नहुष चकार" (रघु० १३-३६) इन्याम्प्रत्ययाद् व्यवहित कृग प्रयोगो लिखितः स तु व्याकरणदृष्ट्या प्रामादिक एव प्रतिभाति। ऋच्छत् तौदादिक., ऊर्णुग् आदादिको धातु।

१ कित्त्वाद् गुणप्रतिषेध, तेनाऽऽमि परेऽपि विदो न गुण।

न्ताच्च कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते। विदाञ्चकार, विवेद ॥ ५१ ॥

पञ्चम्याः कृग् । ३ । ४ । ५२ ।

वेत्तेः परस्याः पञ्चम्याः क्दिाम्वा स्यात्, आमन्ताच्च परः पञ्चम्यन्तः कृगनुप्रयुज्यते । विदाङ्करोतु, वेत्तु ॥५२॥

सिच् अद्यतन्याम् । ३ । ४ । ५३ ।

अद्यतन्यां परस्यां धातोः परः सिच नित्यं स्यात् । अनैषीत् ॥ ५३ ॥

स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपो वा । ३ । ४ । ५४ ।

एभ्योऽद्यतन्यां सिज् वा स्यात् । अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्, अस्पृक्षत् । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत् । अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्, अकृक्षत् । अत्राप्सीत्, अतार्प्सीत्, अतृपत्[१] । अद्राप्सीत, अदार्प्सीत्, अदृपत् ॥५४॥

ह-शिटो नाम्युपान्त्याद् अदृशोऽनिटः सक् । ३ । ४ । ५५ ।

हशिडन्ताद् नाम्युपान्त्याददृ अशोऽनिटोऽद्यतन्यां सक् स्यात् । अधुक्षत्, अविक्षत् । हशिट इति किम् ? अभैत्सीत् । नाम्युपान्त्यादिति किम् ? अधाक्षीत् । अदृश इति किम् ? अद्राक्षीत् । अनिट इति किम् ? अकोषीत् ॥ ५५ ॥

श्लिषः । ३ । ४ । ५६ ।

श्लिषोऽनिटोऽद्यतन्यां सक् स्यात् । आश्लिक्षत् कन्यां मैत्रः । अनिट इत्येव ? अश्लेषीत् ॥ ५६ ॥

---

१ तृप्--दृपोः पुषादित्वात् " लृदिद्-द्युतादिपुष्यादेः परस्मै " (३-४-६४) इत्यङिप्रत्यये अतृपत् ।

नासत्त्वाऽऽश्लेषे । ३ । ४ । ५७ ।

श्लिषोऽप्राण्याश्लेषार्थात् सक् न स्यात् । उपाश्लिषत् जतु च काष्ठं च । असत्त्वाऽऽश्लेष इति किम् ? व्यत्यश्लिक्षन्त मिथुनानि ॥ ५७ ॥

णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमः कर्त्तरि ङः । ३ । ४ । ५८ ।

ण्यन्तात् श्रयादिभ्यश्च कर्त्तर्यद्यतन्यां ङः स्यात् । अचीकरत्, अशिश्रियत्, अदुद्रुवत्, असुस्रुवत्, अचकमत् । कर्त्तरीति किम् ? अकारयिषातां कटौ मैत्रेण ॥ ५८ ॥

धे-श्वेर्वा । ३ । ४ । ५९ ।

आभ्यां कर्त्तर्यद्यतन्यां ङो वा स्यात् । अदधत्, अधात् । अशिश्वियत्, अश्वत् । कर्त्तरीत्येव ? अधिषातां गावौ वत्सेन ॥ ५९ ॥

शास्त्यसू-वक्ति-ख्यातेरङ् । ३ । ४ । ६० ।

एभ्यः कर्त्तर्यद्यतन्यामङ् स्यात् । अशिषत्, अपास्थत्, अवोचत्, आख्यत् । कर्त्तरीत्येव ? अशासिषातां शिष्यौ गुरुणा ॥ ६० ॥

सर्त्यर्त्तेर्वा । ३ । ४ । ६१ ।

आभ्यां कर्त्तर्यद्यतन्यामङ् वा स्यात् । असरत्, असार्षीत् । आरत्, आर्षीत् ॥ ६१ ॥

ह्वा--लिप्--सिचः । ३ । ४ । ६२ ।

एभ्यः कर्त्तर्यद्यतन्यामङ् स्यात् । आह्वत्, अलिपत्, असिचत् ॥ ६२ ॥

वाऽऽत्मने । ३ । ४ । ६३ ।

ह्वादेः कर्त्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे वाऽङ् स्यात् । आह्वत, आह्वास्त । अलिपत, अलिप्त । असिचत, असिक्त ॥६३॥

लृदिद्-द्युतादि-पुष्यादेः परस्मै । ३ । ४ । ६४ ।

लृदितो द्युतादेः पुष्यादेश्च कर्त्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदेऽङ् स्यात् । अगमत्, अद्युतत्, अरुचत्, अपुषत्, औचत् । परस्मैपद इति किम् ? समगंस्त ॥ ६४ ॥

ऋदित्-श्वि-स्तम्भू-म्रुचू-म्लुचू-ग्रुचू-ग्लुचू-ग्लुंच-ज्रो वा । ३ । ४ । ६५ ।

ऋदितः श्व्यादेश्च कर्त्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदेऽङ् वा स्यात् । अरुधत्, अरौत्सीत् । अश्वत्, अश्वयीत् । अस्तभत्, अस्तम्भीत् । अम्रुचत्, अम्रोचीत् । अम्लुचत्, अम्लोचीत् । अग्रुचत्, अग्रोचीत् । अग्लुचत्, अग्लोचीत् । अग्लुचत्, अग्लुञ्चीत् । अजरत्, अजारीत् ॥६५॥

ञिच् ते पदः, तलुक् च । ३ । ४ । ६६ ।

पद्यतेः कर्त्तर्यद्यतन्याः ते परे ञिच् स्याद्, निमित्तस्य च लुक् । उदपादि । त इति किम् ? उदपत्साताम् ॥६६॥

दीप-जन-बुधि-पूरि-तायि-प्यायो वा । ३ । ४ । ६७ ।

एभ्यः कर्त्तर्यद्यतन्याः ते परे ञिच् वा स्यात्, तलुक्च

१ परस्मैपदाऽभावे अद्योतिष्ट । अरोचिष्ट । उचच् समवाये पुषादिगत । तस्य 'औचत् इति रूपम्' ।

२ अङो ङित्त्वाद् वृद्धिगुणाऽभावः, तेन अरुधदित्यादिषु न वृद्धिगुणौ । अग्लुचदित्यत्र "नो व्यञ्जनस्यानुदितः" (४-२-४५) इतिसूत्रेण नकारलोप । अजरदित्यत्र "ऋवर्णदृशोऽङि," (४-३-७) इति सूत्रेण गुणप्राप्तिर्जाता । जॄषो दैवादिकस्य रूपम् । रुधॄंपी आवरणे ऋदित् ।

अदीपि, अदीपिष्ट। अजनि, अजनिष्ट। अबोधि, अबुद्ध। अपूरि, अपूरिष्ट। अतायि, अतायिष्ट अप्यायि अप्यायिष्ट[1]॥ ६७॥

भाव-कर्मणोः। ३। ४। ६८।

सर्वस्माद् धातोर्भावकर्मविहितेऽद्यतन्याः ते ञिच् स्यात्, तलुक् च। आसि त्वया, अकारि कटः॥ ६८॥

स्वर-ग्रह-दृश-हन्भ्यः स्य-सिच्-आशीः-श्वस्तन्यां ञिट्वा। ३। ४। ६९।

स्वरान्ताद् ग्रहादेश्च विहितासु भावकर्मजासु स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु ञिट् वा स्यात्। दायिष्यते, दास्यते। अदायिषाताम्, अदिषाताम्। दायिषीष्ट, दासीष्ट। दायिता, दाता। ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते। अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम्। ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट। ग्राहिता, ग्रहीता। दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते। अदर्शिषाताम्, अदृक्षाताम्। दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट। दर्शिता, द्रष्टा। घानिष्यते, हनिष्यते। अघानिषाताम्, अवधिषाताम्। घानिषीष्ट, वधिषीष्ट। घानिता, हन्ता॥ ६९॥

क्यः शिति। ३। ४। ७०।

सर्वस्माद् धातोर्भावकर्मविहिते शिति क्यः स्यात्। शय्यते त्वया, क्रियते कटः। शितीति किम्? बभूवे॥ ७०॥

---

१ "न जनवधः" (४-३-५४) इति निषेधसूत्रान्न वृद्धिः।

२ "ञि-णवि घन्" (४-३-१०१) इति हनो घनादेशः। "अद्यतन्यां वा त्वात्मने" (४-४-२२) इति विकल्पतो वधादेशः।

कर्त्तर्यनद्भ्यः शव् । ३ । ४ । ७१ ।

अदादिवर्जाद् धातोः कर्त्तरि विहिते शिति शव् स्यात् । भवति । कर्त्तरीति किम् ? पच्यते । अनद्भ्य इति किम् ? अस्ति ॥ ७१ ॥

दिवादेः श्यः । ३ । ४ । ७२ ।

दिवादेः कर्तृविहिते शिति श्यः स्यात् । दीव्यति, जीर्यति ॥ ७२ ॥

भ्रास-भ्लास-भ्रम-क्रम-क्लम-त्रसि-त्रुटि-लषि-यसि-संयसेर्वा । ३ । ४ । ७३ ।

एभ्यः कर्त्तरि विहिते शिति श्यो वा स्यात् । भ्रास्यते, भ्रासते । भ्लास्यते, भ्लासते । भ्राम्यति, भ्रमति । क्राम्यति, क्रामति । क्लाम्यति, क्लामति । त्रस्यति, त्रसति । त्रुट्यति, त्रुटति । लष्यति, लषति । यस्यति, यसति, संयस्यति, संयसति ॥ ७३ ॥

कुषि-रञ्जेर्व्याप्ये वा परस्मै च । ३ । ४ । ७४ ।

आभ्यां व्याप्ये कर्त्तरि शिद्विषये परस्मैपदं वा स्यात्, तद्योगे च श्यः । कुष्यति, कुष्यते वा पादः स्वयमेव । रज्यति, रज्यते वा वस्त्रं स्वयमेव । व्याप्ये कर्त्तरीति किम् ? कुष्णाति पादं रोगः । शितीत्येव ? अकोषि ॥ ७४ ॥

स्वादेः श्नुः । ३ । ४ । ७५ ।

स्वादेः कर्तृविहिते शिति श्नुः स्यात् । सुनोति, सिनोति ॥ ७५ ॥

वाऽक्षः । ३ । ४ । ७६ ।

अक्षः कर्तृविहिते शिति श्नुर्वा स्यात् । अक्ष्णोति, अक्षति ॥ ७६ ॥

तक्षः स्वार्थे वा । ३ । ४ । ७७ ।

स्वार्थस्तनुत्वं । तद्वृत्तेस्तक्षः कर्तृविहिते शिति श्नुर्वा स्यात् । तक्ष्णोति, तक्षति । स्वार्थं इति किम् ? संतक्षति शिष्यम् ॥ ७७ ॥

स्तम्भू-स्तुम्भू-स्कम्भू-स्कुम्भू-स्कोः श्ना च । ३ । ४ । ७८ ।

स्तम्भ्वादेः सौत्राद् धातोः, स्कुञश्च कर्तृविहिते शिति श्ना श्नुश्च स्यात् । स्तभ्नाति, स्तभ्नोति । स्तुभ्नाति, स्तुभ्नोति । स्कभ्नाति, स्कभ्नोति । स्कुभ्नाति, स्कुभ्नोति । स्कुनाति, स्कुनोति । ७८ ॥

क्र्यादेः । ३ । ४ । ७९ ।

क्र्यादेः कर्तृविहिते शिति श्ना स्यात् । क्रीणाति, प्रीणाति ॥ ७९ ॥

व्यञ्जनात् श्नाहेरानः । ३ । ४ । ८० ।

व्यञ्जनात् परस्य श्नायुक्तस्य हेः आनः स्यात् । पुषाण, मुषाण । व्यञ्जनादिति किम् ? लुनीहि ॥ ८० ॥

तुदादेः शः । ३ । ४ । ८१ ।

एभ्यः कर्तृविहिते शिति शः स्यात् । तुदति, तुदते ।८१॥

रुधां स्वरात् श्नो, नलुक् च । ३ । ४ । ८२ ।

रुधादीनां स्वरात् परः कर्तृविहिते शिति श्नः स्यात्, तद्योगे प्रकृतेर्नो लुक् च यथासम्भवम् । रुणद्धि, हिनस्ति।८२।

कृग्-तनादेरुः । ३ । ४ । ८३ ।

कृगस्तनादिभ्यश्च कर्तृविहिते शिति उः स्यात् । करोति, तनोति ॥। ८३ ॥

सृजः श्राद्धे ञिक्यात्मने तथा । ३ । ४ । ८४ ।

सृजः पराणि श्रद्धावति कर्त्तरि ञिक्यात्मनेपदानि स्युस्तथा यथा पूर्वं विहितानि । असर्जि, सृज्यते, स्रक्ष्यते वा मालां धार्मिकः । श्राद्ध इति किम् ? व्यत्यसृष्ट माले मिथुनम् ॥ ८४ ॥

तपेस्तपःकर्म्मकात् । ३ । ४ । ८५ ।

तपेस्तपःकर्मकात् कर्त्तरि ञिक्यात्मनेपदानि स्युस्तथा । तप्यते तेपे वा तपः साधुः । तप इति किम् ? उत्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः । कर्मेति किम् ? तपः साधुं तपति ॥ ८५ ॥

एकधातौ कर्मक्रिययैकाऽकर्म-
क्रिये । ३ । ४ । ८६ ।

एकस्मिन् धातौ कर्म्मस्थक्रियया पूर्वदृष्टया एका अभिन्ना सम्प्रत्यकर्मिका क्रिया यस्य, तस्मिन् कर्त्तरि कर्मकर्तृरूपे धातोर्ञिक्यात्मनेपदानि स्युः । अकारि क्रियते करिष्यते वा कटः स्वयमेव । एकधाताविति किम् ? पचति ओदनं चैत्रः, सिध्यत्योदनः स्वयमेव । कर्मक्रिययेति किम् ? साध्वसिः छिनत्ति । एकक्रिय इति किम् ? स्रवत्युदकं कुण्डिका, स्रवत्युदकं कुण्डिकायाः । अकर्म्मक्रिय इति किम् ? भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्ति ॥८६॥

पचि-दुहेः । ३ । ४ । ८७ ।

एकधातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वदृष्टया अकर्मिकया स-

कर्मक्रिया वा, एकक्रिये कर्त्तरि कर्मकर्तृरूपे, आभ्यां ञि-क्यात्मनेपदानि स्युः । अपाचि पच्यते पक्ष्यते वा ओद-नः स्वयमेव, अदोहि दुग्धे धोक्ष्यते वा गौः स्वयमेव, उदुम्बरः फलं पच्यते, अपक्त वा स्वयमेव, दुग्धे अदुग्ध वा पयो धोक्ष्यते गौः स्वयमेव ॥ ८७ ॥

न कर्मणा ञिच् । ३ । ४ । ८८ ॥

पचिदुहिभ्यां कर्म्मणा योगे अनन्तरोक्ते कर्त्तरि ञिच् न स्यात् । अपक्त उदुम्बरः फलं स्वयमेव, अदुग्ध गौः पयः स्वयमेव । कर्मणेति किम् ? अपाचि ओदनः स्वयमेव । अनन्तरोक्ते कर्त्तरीत्येव ? अपाच्युदुम्बरः फलं वायुना ॥ ८८ ॥

रुधः । ३ । ४ । ८९ ।

रुधोऽनन्तरोक्ते कर्त्तरि ञिच् न स्यात् । अरुद्ध गौः स्वयमेव ॥ ८९

स्वर-दुहो वा । ३ । ४ । ९० ।

स्वरान्ताद् दुहेश्चानन्तरोक्ते कर्त्तरि ञिच् वा स्यात् । अकृत, अकारि वा कटः स्वयमेव । अदुग्ध अदोहि वा गौः स्वयमेव ॥ ९० ॥

तपः कर्त्रनुतापे च । ३ । ४ । ९१ ।

तपेः कर्मकर्त्तरि, कर्त्त्रनुतापे चार्थे ञिच् न स्यात् । अन्ववातप्त कितवः स्वयमेव, अतप्त तपांसि साधुः, अ-न्वतप्त चैत्रेण, अन्ववातप्त पापः स्वकर्म्मणा । कर्त्रनुता-पे चेति किम् ? अतापि पृथिवी राज्ञा ॥ ९१ ॥

णि-स्नु-श्र्यात्मने पदाऽकर्म्मकात् । ३ । ४ । ९२ ।

ण्यन्तात्, स्नुश्रिभ्यामात्मनेपदविधावकर्मकेभ्यश्च कर्म्मकर्त्तरि ञिच् न स्यात्। अपीपचदोदनं चैत्रेण मैत्रः, अपीपचतौदनः स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव, उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव, व्यकृत सैन्धवः स्वयमेव ॥९२॥

भूषार्थ-सन्-किरादिभ्यश्च ञिक्यौ । ३ । ४ । ९३ ।

भूषार्थेभ्यः, सन्नन्तेभ्यः, किरादिभ्यो ण्यादिभ्यश्च कर्म्मकर्त्तरि ञिक्यौ न स्याताम् । अलमकृत कन्या स्वयमेव, अलंकुरुते कन्या स्वयमेव । सन्, अचिकीर्षिष्ट. चिकीर्षते वा कटः स्वयमेव । किरादिः, अकीर्ष्ट, किरते वा पांशुः स्वयमेव, अगीर्ष्ट गिरते वा ग्रासः स्वयमेव । णि, कारयते कटः स्वयमेव, चोरयते गौः स्वयमेव, प्रस्नुते गौः स्वयमेव । श्रि, उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । आत्मनेपदाकर्मकात्, विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव ॥ ९३ ॥

करणक्रियया क्वचित् । ३ । ४ । ९४ ।

एकधातौ पूर्वदृष्टया करणस्थया क्रियया एकाकर्मक्रिये कर्त्तरि ञिक्यात्मनेपदानि स्युः, क्वचित्। परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्वयमेव । क्वचिदिति किम् ? साध्वसिः छिनत्ति ॥ ९४ ॥

इत्याचार्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ । ४ ॥

अर्हम्

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

द्विर्धातुः परोक्षा-ङे, प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः
।४।१।१।

परोक्षायां ङे च परे धातुर्द्विः स्यात्, स्वरादौ तु द्वित्वनिमित्ते स्वरस्य कार्यात् प्रागेव। पपाच, अचकमत। धातुरिति किम्? प्राशिश्रियत्। प्रागिति किम्? चक्रतुः। स्वर इति किम्? जेघ्रीयते। स्वरविधेरिति किम्? शुशाव। प्राक् तु स्वरे स्वरविधेरिति आद्विर्वचनमधिकारः ॥ १ ॥

आद्योंऽश एकस्वरः।४।१।२।

अनेकस्वरस्य धातोराद्य एकस्वरोऽवयवः परोक्षाङे परे द्विः स्यात्। जजागार। अचीकणत्, अचकाणत्। अचीकरत् ॥ २ ॥

सन्-यङश्च।४।१।३।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य चाऽऽद्य एकस्वरोंऽशो द्विः स्यात्। तितिक्षते, पापच्यते ॥ ३ ॥

स्वराऽऽदेर्द्वितीयः।४।१।४।

स्वरादेर्द्व्युक्तिभाजो द्वितीयोंऽश एकस्वरो द्विः स्यात्। अटिटिषति, अशाश्यते। प्राक् तु स्वरे स्वरविधेरित्येव? आटिटत् ॥ ४ ॥

---

१ डुओश्विधातो परोक्षारूपम। स्वरस्य कार्यं वृद्धिगुणादेशादि।

न ब-द-नं संयोगाऽऽदिः । ४ । १ । ५ ।

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यांशस्यैकस्वरस्य बदनाः संयोगस्याऽऽद्या न द्विः स्युः । उब्जिजिषति, अड्डिडिषति, उन्दिदिषति । संयोगादिरिति किम् ? प्राणिणिषति ॥ ५ ॥

अयि रः । ४ । १ । ६ ।

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यांशस्यैकस्वरस्य संयोगादी रो द्विर्न स्यात्, न तु राद् अनन्तरे यि । अर्चिचिषति । अयीति किम् ? अरार्यते ॥ ६ ॥

नाम्नो द्वितीयाद् यथेष्टम् । ४ । १ । ७ ।

स्वरादेर्नामधातोर्द्वित्वभाजो द्वितीयादारभ्यैकस्वरोंऽशो यथेष्टं द्विः स्यात् । अशिश्वीयिषति, अश्वीयियिषति, अश्वीयिषिषति ॥ ७ ॥

अन्यस्य । ४ । १ । ८ ।

स्वरादेर्नामधातोरन्यस्य द्वित्वभाज एकस्वरोंऽशो यथेष्टं प्रथमादिर्द्विः स्यात् । पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयियिषति, पुत्रियिषिषति ॥ ८ ॥

कण्ड्वादेस्तृतीयः । ४ । १ । ९ ।

कण्ड्वादेर्द्वित्वभाज एकस्वरोंऽशस्तृतीय एव द्विः स्यात् । कण्डूयियिषति, असूयियिषति ॥ ९ ॥

पुनरेकेषाम् । ४ । १ । १० ।

एकेषां मते द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं स्यात् । सुसोषुपिषते । एकेषामिति किम् ? सोषुपिषते ॥ १० ॥

यिः सन् वेर्ष्यः । ४ । १ । ११ ।

ईर्ष्यो द्वित्वभाजो यिः सन् वा द्विः स्यात् । ईर्ष्यि-

ध्यिषति, ईर्ष्यिषिषति ॥ ११ ॥

हुवः शिति । ४ । १ । १२ ।

जुहोत्यादयः शिति द्विः स्युः । जुहोति ॥ १२ ॥

चराचर-चलाचल-पतापत-वदावद-घनाघन-
पाटूपटं वा । ४ । १ । १३ ।

एतेऽचि कृतद्वित्वादयो वा निपात्यन्ते । चराचरः, चलाचलः, पतापतः, वदावदः, घनाघनः, पाटूपटः । पक्षे, चरः, चलः, पतः, वदः, हनः, पटः ॥ १३ ॥

चिक्लिद-चक्नसम् । ४ । १ । १४ ।

एतौ केऽचि च कृतद्वित्वौ निपात्येते । चिक्लिदः, चक्नसः ॥ १४ ॥

दास्वत्-साह्वत्-मीढ्वत् । ४ । १ । १५ ।

एते क्वसावद्वित्वादयो निपात्यन्ते । दाश्वांसौ, साह्वांसौ, मीढ्वांसौ ॥ १५ ॥

ज्ञप्यापो ज्ञीपीप्, न च द्विः सि सनि ।
४ । १ । १६ ।

ज्ञपेरापेश्च सादौ सनि परे यथासंख्यं ज्ञीप्-ईपौ स्यातां, नचाऽनयोरेकस्वरोंऽशो द्विः स्यात् । ज्ञीप्सति, ईप्सति । सीति किम् ? जिज्ञपयिषति ॥ १६ ॥

ऋध ईर्त् । ४ । १ । १७ ।

ऋधः सादौ सनि परे ईर्त्स्यात्, न चास्य द्विः । ईर्त्सति । सीत्येव ? अर्दिधिषति ॥ १७ ॥

दम्भो धिप्-धीप् । ४ । १ । १८ ।

दम्भेः सि सनि धिप्धीपौ स्यातां न चास्य द्विः। धिप्सति, धीप्सति। सीत्येव ? दिदम्भिषति ॥ १८ ॥

अव्याप्यस्य मुचेर्मोक् वा । ४ । १ । १९ ।

मुचेरकर्म्मणः सि सनि मोक् वा स्यात्, न चास्य द्विः। मोक्षति, मुमुक्षति चैत्रः। अव्याप्यस्येति किम् ? मुमुक्षति वत्सम् ॥ १९ ॥

मि-मी-मा-दामित् स्वरस्य । ४ । १ । २० ।

मिमीमादासंज्ञानां स्वरस्य सि सनि इत्, स्यात्, न च द्विः। मित्सति, मित्सते, मित्सते, दित्सति, धित्सति ॥ २० ॥

रभ-लभ शक-पत-पदामिः । ४ । १ । २१ ।

एषां स्वरस्य सि सनि इः स्यात्, न च द्विः। आरिप्सते, लिप्सते, शिक्षति, पित्सति, पित्सते। सीत्येव ? पिपतिषति ॥ २१ ॥

राधेर्वधे । ४ । १ । २२ ।

राधेर्हिंसाऽर्थस्य सि सनि स्वरस्य इः स्यात्, न च द्विः। प्रतिरित्सति। वध इति किम् ? आरिरात्सति ॥ २२ ॥

अवित्परोक्षा-सेट्थवोरेः । ४ । १ । २३ ।

राधेर्हिंसार्थस्याविति परोक्षायां, थवि च सेटि स्वरस्य एः स्यात्, न च द्विः। रेधुः, रेधिथ। अविदिति किम् ? अपरराध। वध इत्येव ? आरराधतुः ॥ २३ ॥

अनादेशाऽऽदेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः । ४ । १ । २४ ।

अवित्परोक्षासेट्थवोः परयोर्योऽनादेशाऽऽदिस्तत्सम्ब-

न्धिनः स्वरस्यातोऽसहायव्यञ्जनयोर्मध्यगतस्य एः स्यात्, न च द्विः। पेचुः, पेचिथ, नेमुः, नेमिथ। अनादेशादेरिति किम्? बभणतुः। एकव्यञ्जनमध्य इति किम्? ततक्षिथ। अत इति किम्? दिदिवतुः। सेट्थवीत्येव, पपक्थ ॥२४॥

तॄ-त्रप-फल-भजाम्। ४। १। २५।

एषामवित्परोक्षासेट्थवोः स्वरस्यैः स्यात्, न च द्विः। तेरुः, तेरिथ, त्रेपे, फेलुः, फेलिथ, भेजुः, भेजिथ ॥ २५ ॥

जॄ-भ्रम-वम-त्रस-फण-स्यम-स्वन-राज-भ्राज-भ्रास-भ्लासो वा। ४। १। २६।

एषां स्वरस्याऽवित्परोक्षासेट्थवोरेर्वा स्यात्, न च द्विः। जेरुः, जजरुः। जेरिथ, जजरिथ। भ्रेमुः, बभ्रमुः। भ्रेमिथ, बभ्रमिथ। वेमुः, ववमुः। वेमिथ ववमिथ। त्रेसुः, तत्रसुः। त्रेसिथ, तत्रसिथ। फेणुः, पफणुः। फेणिथ, पफणिथ। स्येमुः, सस्यमुः। स्येमिथ, सस्यमिथ। स्वेनुः, सस्वनुः। स्वेनिथ, सस्वनिथ। रेजुः, रराजुः। रेजिथ, रराजिथ। भ्रेजे, बभ्राजे। भ्रेसे, बभ्रासे। भ्लेसे, बभ्लासे ॥ २६ ॥

वा श्रन्थ-ग्रन्थो नलुक् च। ४। १। २७।

अनयोः स्वरस्यावित्परोक्षासेट्थवोरेर्वा स्यात्, तद्योगे च नो लुक्, न च द्विः। श्रेथुः, शश्रन्थुः। श्रेथिथ। शश्रन्थिथ। ग्रेथुः, जग्रन्थुः। ग्रेथिथ, जग्रन्थिथ ॥ २७ ॥

दम्भः। ४। १। २८।

दम्भेः स्वरस्यावित्परोक्षायामेः स्यात्, न च द्विः, न-

द्योगे च नो लुक् । देभुः ॥ २८ ॥

थे वा । ४ । १ । २९ ।

दम्भेः स्वरस्य थवि एर्वा स्यात्, तद्योगे च नो लुक्, न च द्विः । देभिथ, ददम्भिथ ॥ २९ ॥

न शस-ददि-वादि-गुणिनः । ४ । १ । ३० ।

शसिदद्योर्वादीनां गुणिनां च स्वरस्यैन्न स्यात् । विशशसुः विशशसिथ, ददरे, ववले, विशशरुः, विशशरिथ ॥ ३० ॥

हौ दः । ४ । १ । ३१ ।

दासंज्ञस्य हौ परे एः स्यात्, न च द्विः । देहि, धेहि ॥ ३१ ॥

देर्दिगिः परोक्षायाम् । ४ । १ । ३२ ।

देङः परोक्षायां दिगिः स्यात्, न च द्विः । दिग्ये।३२।

ङे पिबः पीप्य् । ४ । १ । ३३ ।

ण्यन्तस्य पिबतेर्ङे परे पीप्य् स्यात्, न च द्विः । अपीप्यत् ॥ ३३ ॥

अङे हि-हनो हो घः पूर्वात् । ४ । १ । ३४ ।

हिहनोर्ङवर्जे प्रत्यये परे द्वित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य हो घः स्यात् । प्रजिघाय, जंघन्यते । अङ इति किम् ? प्राजीहयत् ॥ ३४ ॥

जेर्गिः सन्-परोक्षयोः । ४ । १ । ३५ ।

सन्परोक्षयोर्द्वित्वे सति पूर्वात् परस्य जेर्गिः स्यात् । जिगीषति, विजिग्ये ॥ ३५ ॥

चेः किर्वा । ४ । १ । ३६ ।

सन्परोक्षयोर्द्धित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य चेः किर्वा स्यात् । चिकीषति, चिचीषति । चिक्ये, चिच्ये ॥ ३६॥

पूर्वस्यास्वे स्वरे य्वोरियुव् । ४ । १ । ३७ ।

द्वित्वे सति यः पूर्वस्तत्सम्बन्धिनोरिवर्णोवर्णयोरस्वे स्वरे परे इयुवौ स्याताम् । इयेष, अरियर्त्ति, उवोष । अस्व इति किम् ? ईषतुः । स्वर इति किम् ? इयाज ॥ ३७ ॥

ऋतोऽत् । ४ । १ । ३८ ।

द्वित्वे सति पूर्वस्य ऋतोऽत् स्यात् । चकार ॥ ३८ ॥

ह्रस्वः । ४ । १ । ३९ ।

द्वित्वे सति पूर्वस्य ह्रस्वः स्यात् । पपौ ॥ ३९ ॥

ग-होर्जः । ४ । १ । ४० ।

द्वित्वे सति पूर्वयोर्गहोर्जः स्यात् । जगाम, जहाम ॥ ४० ॥

द्युतेरिः । ४ । १ । ४१ ।

द्युतेर्द्वित्वे सति पूर्वस्य इः स्यात् । दिद्युते ॥ ४१ ॥

द्वितीय-तुर्ययोः पूर्वौ । ४ । १ । ४२ ।

द्वित्वे पूर्वयोर्द्वितीयतुर्ययोर्यथासङ्ख्यं पूर्वौ आद्यतृतीयौ स्याताम् । चखान, जझाम ॥ ४२ ॥

तिर्वा ष्ठिवः । ४ । १ । ४३ ।

ष्ठिवेर्द्वित्वे सति पूर्वस्य तिर्वा स्यात् । तिष्ठेव, टिष्ठेव ॥ ४ ॥

१ यङ्लुपि रूपम् ।

व्यञ्जनस्याऽनादेर्लुक् । ४ । १ । ४४ ।

द्वित्वे पूर्वस्य व्यञ्जनस्यानादेर्लुक् स्यात् । जग्ले । अनादेरिति किम् ? आदेर्मा भूत्, पपाच ॥ ४४ ॥

अघोषे शिटः । ४ । १ । ४५ ।

द्वित्वे पूर्वस्य शिटस्तत्सम्बन्धिन्येवाघोषे लुक् स्यात् । चुश्च्योत । अघोष इति किम् ? सस्नौ ॥ ४५ ॥

क-ङश्च-ञ् । ४ । १ । ४६ ।

द्वित्वे पूर्वयोः कङोर्यथासङ्ख्यं चञौ स्याताम् । चकार, ञुङुवे ॥ ४६ ॥

न कवतेर्यङः । ४ । १ । ४७ ।

यङन्तस्य कवतेर्द्वित्वे सति पूर्वस्य कश्चो न स्यात् । कोकूयते खरः । कवतेरिति किम् ? कौति-कुवत्योर्मा भूत् । चोकूयते । यङ इति किम् ? चुकुवे ॥ ४७ ॥

आ-गुणावन्यादेः । ४ । १ । ४८ ।

यङन्तस्य द्वित्वे पूर्वस्य न्याद्यागमवर्जस्य आगुणौ स्याताम् । पापच्यते, लोलूयते । अन्यादेरिति किम् ? वनीवच्यते, जञ्जप्यते, यंयम्यते ॥ ४८ ॥

न हाको लुपि । ४ । १ । ४९ ।

हाको द्वित्वे पूर्वस्य यङो लुपि आ न स्यात् । जहेति ॥४९॥

वञ्च-स्रंस-ध्वंस-भ्रंस-कस-पत-पद-स्कन्दोऽन्तो नीः ४ । १ । ५० ।

एषां यङन्तानां द्वित्वे पूर्वस्य नीरन्तः स्यात् । वनी-

१ सू० १-१-१५ पृ० ३ शिट् सञ्ज्ञा । सू० १-१-१४ पृ० ३ अघोषसञ्ज्ञाद्रष्टव्या ।

वव्रज्यते, सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते, बनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीस्कद्यते ॥ ५० ॥

मुरतोऽनुनासिकस्य । ४ । १ । ५१ ।

आत् परो योऽनुनासिकः, तदन्तस्य यङन्तस्य द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्तः स्यात् । बम्भण्यते । अत इति किम् ? तेतिम्यते । अनुनासिकस्येति किम् ? पापच्यते ॥ ५१ ॥

जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशः । ४ । १ । ५२ ।

एषां यङन्तानां द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्तः स्यात् । जञ्जप्यते, जञ्जभ्यते, दन्दह्यते, दन्दश्यते, बम्भज्यते, पम्पश्यते ॥ ५२ ॥

चर-फलाम् । ४ । १ । ५३ ।

एषां यङन्तानां द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्तः स्यात् । चञ्चूर्यते, पम्फुल्यते ॥ ५३ ॥

ति चोपान्त्याऽतोऽनोदुः । ४ । १ । ५४ ।

यङन्तानां चरफलां तादौ च प्रत्यये उपान्त्यस्यात उः स्यात्, न च तस्यौत् । चञ्चूर्यते, पम्फुल्यते, चूर्त्तिः, प्रफुल्लिः । अत इति किम् ? चञ्चार्यते, पम्फाल्यते । अनोदिति किम् ? चंचूर्त्ति, पम्फुल्ति ॥ ५४ ॥

ऋमतां रीः । ४ । १ । ५५ ।

ऋमतां यङन्तानां द्वित्वे पूर्वस्य रीरन्तः स्यात् । नरीनृत्यते ॥ ५५ ॥

रि-रौ च लुपि । ४ । १ । ५६ ।

ऋमतां यङो लुपि द्वित्वे पूर्वस्य रिरौ, रीश्चान्तः

१ इम धातु दन्त्यमान्तं न्यासकारादयो मेनिरे इति लघुन्यासे प्रतिपादितम् ।

स्यात् । चरिकर्त्ति, चर्कर्त्ति, चरीकर्त्ति ॥ ५६ ॥

निजां शित्येत् । ४ । १ । ५७ ।

निजिविजिविषां शिति द्वित्वे पूर्वस्यैत् स्यात् । नेनेक्ति, वेवेक्ति, वेवेष्टि । शितीति किम् ? निनेज ।५७।

पृ-ऋ-भृ-मा-हाङामिः । ४ । १ । ५८ ।

एषां शिति द्वित्वे पूर्वस्य इः स्यात् । पिपर्त्ति, इयर्त्ति, बिभर्त्ति, मिमीते, जिहीते । हाङिति किम् ? जहाति । शितीत्येव ? पपार ॥ ५८ ॥

सनि अस्य । ४ । १ । ५९ ।

द्वित्वे पूर्वस्यातः सनि परे इः स्यात् । पिपक्षति । अस्येति किम् ? पापचिषते ॥ ५९ ॥

ओर्जाऽन्तस्था-पवर्गेऽवर्णे । ४ । १ ।६०।

द्वित्वे पूर्वस्योतोऽवर्णान्ते जान्तस्थापवर्गे परे सनि इः स्यात् । जिजावयिषति, यियविषति, यियावयिषति, रिरावयिषति, लिलावयिषति, पिपविषते, पिपावयिषते, मिमावयिषते । जान्तस्थापवर्ग इति किम् ? जुहावयिषति । अवर्ण इति किम् ? बुभूषति ॥ ६० ॥

श्रु-स्रु-द्रु-प्रु-प्लु-च्योर्वा । ४ । १ । ६१

एषां सनि द्वित्वे पूर्वस्योतोऽवर्णान्तायामन्तस्थायां परस्याम् इर्वा स्यात् । शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति । सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषति । दिद्रावयिषति, दुद्रावयिषति । पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति । पिप्लावयिषति, पुप्लावयिषति । चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति ॥६१॥

स्वपो णावुः । ४ । १ । ६२ ।

स्वपेर्णौ सति द्वित्वे पूर्वस्योत् स्यात् । सुष्वापयिषति । णाविति किम् ? सिष्वापकीयिषति । स्वपो णाविति किम् ? स्वापं चिकीर्षति, सिष्वापयिषति । स्वपो णौ सति द्वित्व इति किम् ? सोषोपयिषति ॥ ६२ ॥

असमानलोपे सन्वत् लघुनि ङे । ४ । १ । ६३ ।

न विद्यते समानस्य लोपो यस्मिन्, तस्मिन् ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य लघुनि धात्वक्षरे परे सनीव कार्यं स्यात् । अचीकरत्, अजीजवत्, अशिश्रवत् । लघुनीति किम् ? अततक्षत् । णावित्येव ? अचकमत । असमानलोप इति किम् ? अचकथत् ॥ ६३ ॥

लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः । ४ । १ । ६४ ।

अस्वरादेरसमानलोपे ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घः स्यात् । अचीकरत् । लघोरिति किम् ? अचिक्ष्वणत् । अस्वरादेरिति किम् ? औण्र्णुनवत् ॥ ६४ ॥

स्मृ- दॄ-त्वर-प्रथ-म्रद-स्तॄ-स्पशेरः । ४ । १ । ६५ ।

एषामसमानलोपे ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्याऽत् स्यात् । असस्मरत्, अददरत्, अतत्वरत्, अपप्रथत्, अमम्रदत्, अतस्तरत्, अपस्पशत् ॥ ६५ ॥

वा वेष्ट-चेष्टः । ४ । १ । ६६ ।

अनयोरसमानलोपे ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्याद्वा स्यात् ।

१ बहुषु मुद्रितपुस्तकेषु व्याकरणान्तरेषु च विलोकितेषु दॄ-स्तॄ धात्वो कुत्रचिद्दीर्घत्वं कुत्रचन ह्रस्वत्वं च दृश्यते । परीक्षान्तेऽस्माभिस्तु द्वयोर्दीर्घऋकारान्तत्वमेव साधु मन्यतेऽतोऽत्र दीर्घान्त एव (ॠकारान्त) पाठोऽङ्गीकृत ।

अववेष्टत्, अविवेष्टत्। अचचेष्टत्, अचिचेष्टत्॥ ६६॥

ई च गणः। ४। १। ६७।

गणेर्ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य ईः, अश्च स्यात्। अजीगणत्, अजगणत्॥ ६७॥

अस्याऽऽदेराः परोक्षायाम्। ४। १। ६८।

अस्यां द्वित्वे पूर्वस्याऽऽदेरत आः स्यात्। आदुः, आरतुः। अस्येति किम्? ईयुः। आदेरिति किम्? पपाच॥ ६८॥

अनातो नश्चान्त ऋदाद्यशौ-संयोगस्य। ४। १। ६९।

ऋदादेरश्नोतेः संयोगान्तस्य च परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्याऽऽदेरात्स्थानादन्यस्याऽस्य, आः स्यात्[1], कृताऽऽतो नोऽन्तश्च। आनृधुः, आनशे, आनञ्ज। ऋदादीति किम्? आर? अनात इति किम्? आञ्छ॥ ६९॥

भू-स्वपोरदुतौ। ४। १। ७०।

भूस्वपोः परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्य यथासंख्यमदुतौ स्याताम्। बभूव, सुष्वाप॥ ७०॥

ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि-व्यथेरिः। ४। १। ७१।

एषां परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्य इः स्यात्। जिज्यौ, संविव्याय, विव्याध, विव्याच, विव्यथे॥ ७१॥

---

१ एकस्यैव शब्दत्वादाद्यन्तविभागोऽत्र नास्ति, ततः "अस्याऽऽदेराः [illegible]" इति सूत्रेणाऽऽकारः। आञ्छ इति आछु व्यायामार्थधातो परोक्षाया रूपम। सिद्धान्तचन्द्रिका-रत्निकामत तु आछोर्विकल्पेन नोऽन्तत्वं भवति। तन आनाञ्छ इत्यपि रूप भवति तन्मते। अशोनिर्देशाद्' अशग भोजन इत्यस्मै नद मूत्रमुपयुज्यते।

यजादि-वश्-वचः सस्वरान्तस्था इ-उ-ऋत् ।४।१।७२

यजादेर्वश्वचोश्च परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्य सस्वरान्तस्था इ-उ-ऋरूपा प्रत्यासत्त्या स्यात् । इयाज, उवाय, उवाश, उवाच ॥ ७२ ॥

न वयो य् । ४ । १ । ७३ ।

वेगो वयो य् परोक्षायां य्वृत् न स्यात् । ऊयुः ॥७३॥

वेरयः । ४ । १ । ७४ ।

वेगोऽयन्तस्य पूर्वस्य परस्य च परोक्षायां य्वृन्न स्यात् । ववौ । अय इति किम् ? उवाय ॥ ७४ ॥

अविति वा । ४ । १ । ७५ ।

वेगोऽयन्तस्याविति परोक्षायां य्वृद्वा न स्यात् । ववुः, ऊवुः ॥ ७५ ॥

ज्यश्च यपि । ४ । १ । ७६ ।

ज्यो वेगश्च यपि य्वृन्न स्यात् । प्रज्याय, प्रवाय ॥७६॥

व्यः । ४ । १ । ७७ ।

व्यो यपि य्वृन्न स्यात् । प्रव्याय ॥ ७७ ॥

संपरेर्वा । ४ । १ । ७८ ।

आभ्यां परस्य व्यो यपि य्वृद्वा न स्यात् । संव्याय, संवीय । परिव्याय । परिवीय ॥ ७८ ॥

यजादि-वचेः किति । ४ । १ । ७९ ।

यजादेर्वचेश्च सस्वरान्तस्था क्किति परे य्वृत् स्यात् । इजुः, ऊयुः, ऊचुः ।क्कितीति किम् ? यष्टा ॥ ७९ ॥

स्वपेर्यङ्-ङे च । ४ । १ । ८० ।

स्वपेर्यङि ङे किति च परे सस्वरान्तस्था य्वृत् स्यात् । सोषुप्यते, असूषुपत् , सुषुप्सति ॥ ८० ॥

ज्या-व्यधः क्ङिति । ४ । १ । ८१ ।

ज्याव्यधोः सस्वरान्तस्था किति ङिति य्वृत् स्यात् । जीयात् , जिनाति, विध्यात् , विध्यति । ८१ ॥

व्यचोऽनसि । ४ । १ । ८२ ।

व्यचेः सस्वरान्तस्था अस्वर्जे क्ङिति य्वृत् स्यात् । विचति । अनसीति किम् ? उरुव्यचाः ॥ ८२ ॥

वशेरयङि । ४ । १ । ८३ ।

वशेः सस्वरान्तस्था अयङि क्ङिति य्वृत् स्यात् । उष्टः, उशन्ति । अयङीति किम् ? वावश्यते ॥ ८३ ॥

ग्रह-व्रश्च-भ्रस्ज-प्रच्छः । ४ । १ । ८४ ।

एषां सस्वरान्तस्था क्ङिति य्वृत् स्यात् । जगृहुः, गृह्णाति, वृक्णः, वृश्चति, भृष्टः, भृज्जति, पृष्टः, पृच्छा ॥८४॥

व्ये-स्यमोर्यङि । ४ । १ । ८५।

व्येग्स्यमोः सस्वरान्तस्था यङि य्वृत् स्यात् । वेवीयते, सेसिमीति ॥ ८५ ॥

चायः कीः । ४ । १ । ८६ ।

चायो यङि कीः स्यात् । चेकीनः ॥ ८६ ॥

ह्वित्वे ह्वः । ४ । १ । ८७ ।

ह्वेगो द्वित्वविषये सस्वरान्तस्था य्वृत् स्यात् । जुहूषति ॥ ८७ ॥

णौ ङ-सनि । ४ । १ । ८८ ।

ह्वेगः सस्वरान्तस्था ङपरे सन्परे च णौ विषये य्वृत् स्यात् । अजूहवत्, जुहावयिषति ॥ ८८ ॥

श्वेर्वा । ४ । १ । ८९ ।

श्वेः सस्वरान्तस्था ङपरे, सन्परे णौ विषये य्वृद्वा स्यात् । अशूशवत्, अशिश्वयत् । शुशावयिषति, शिश्वाययिषति । ८९ ॥

वा परोक्षा-यङि । ४ । १ । ९० ।

श्वेः सस्वरान्तस्था परोक्षायङोर्य्वृद्वा स्यात् । शुशाव, शिश्वाय । शोशूयते, शेश्वीयते ॥ ९० ॥

प्यायः पीः । ४ । १ । ९१ ।

प्यायः परोक्षायङोः पीः स्यात् । आपिप्ये, आपेपीनः ॥ ९१ ॥

क्तयोरनुपसर्गस्य । ४ । १ । ९२ ।

अनुपसर्गस्य प्यायेः क्तक्तवतोः पीः स्यात् । पीनम्, पीनवन्मुखम् । अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रप्यानो मेघः ॥ ९२ ॥

आङोऽन्धूधसोः । ४ । १ । ९३ ।

आङः परस्य प्यायेरन्धौ, ऊधसि चार्थे क्तयोः परतः पीः स्यात् । आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः । अन्धूधसोरिति किम् ? आप्यानश्चन्द्रः । आङ एवेति नियमात्, प्राप्यानमूधः ॥ ९३ ॥

स्फायः स्फीर्वा । ४ । १ । ९४ ।

स्फायतेः क्तयोः परयोः स्फीर्वा स्यात् । स्फीतः, स्फीतवान् । स्फातः, स्फातवान् ॥ ९४ ॥

प्रसमः स्त्यः स्तीः । ४ । १ । ९५ ।

प्रसम्समुदायपूर्वस्य स्त्यः क्तयोः परयोः स्तीः स्यात् । प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान् । प्रसम इति किम् ? संप्रस्त्यानः ॥ ९५ ॥

प्रात् तश्च मो वा । ४ । १ । ९६ ।

प्रात् केवलात् परस्य स्त्यः क्तयोः परयोः स्तीः स्यात्, क्तयोस्तो मश्च वा । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान् ॥ ९६ ॥

श्यः शीद्रवमूर्त्ति-स्पर्शे नश्चाऽस्पर्शे । ४ । १ । ९७ ।

मूर्त्तिः काठिन्यम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शार्थस्य श्यः क्तयोः परयोः शीः स्यात्, तद्योगे च क्तयोस्तोऽस्पर्शविषये नश्च । शीनम्, शीनवद् घृतम्, शीत वर्त्तते, शीनो वायुः ॥ ९७ ॥

प्रतेः । ४ । १ । ९८ ।

प्रतेः परस्य श्यः क्तयोः परयोः शीः स्यात्, तद्योगे क्तयोः तो न् च । प्रतिशीनः, प्रतिशीनवान् ॥ ९८ ॥

वाऽभ्यवाभ्याम् । ४ । १ । ९९ ।

आभ्यां परस्य श्यः क्तयोः परयोः शीर्वा स्यात्, तद्योगे च क्तयोः तोऽस्पर्शे नश्च । अभिशीनः, अभिशीनवान् । अभिश्यानः, अभिश्यानवान् । अवशीनम्, अवश्यानं हिमम् । अवशीनवान्, अवश्यानवान् ॥ ९९ ॥

श्रः शृतं हविः-क्षीरे । ४ । १ । १०० ।

श्रातेः श्रायतेश्च क्ते हविषि क्षीरे चार्थे शृर्निपात्यते। शृतं हविः, शृतं क्षीरं स्वयमेव । हविःक्षीर इति किम् ? श्राणा यवागूः ॥ १०० ॥

श्रपेः प्रयोक्त्रैक्ये । ४ । १ । १०१ ।

श्रातेः श्रायतेर्वा ण्यन्तस्यैकस्मिन् प्रयोक्तरि क्ते परे हविःक्षीरयोः श्रृर्निपात्यते । श्रृतं हविः क्षीरं वा चैत्रेण। हविःक्षीर इत्येव ? श्रपिता यवागूः । प्रयोक्त्रैक्य इति किम् ? श्रपितं हविश्चैत्रेण मैत्रेण ॥ १०१ ॥

इ-उ-ऋत् सकृत् । ४ । १ । १०२ ।

अन्तस्थास्थानामि-उ-ऋत्सकृदेव स्यात् संवीयते ॥ १०२ ॥

दीर्घमवोऽन्त्यम् । ४ । १ । १०३ ।

वेग्वर्जस्य य्वृदन्त्यं दीर्घं स्यात् । जीनः । अव इति किम् ? उतः । अन्त्यमिति किम् ? सुसः ॥ १०३ ॥

स्वर-हन्-गमोः सनि [1]धुटि । ४ । १ । १०४ ।

स्वरान्तस्य हन्गमोश्च धुडादौ सनि दीर्घः स्यात् । चिचीषति, जिघांसति, संजिगांसते । धुटीति किम् ? यियविषति ॥ १०४ ॥

तनो वा । ४ । १ । १०५ ।

तनेर्धुडादौ सनि दीर्घो वा स्यात् । तितांसति, तितंसति । धुटीत्येव ? तितनिषति ॥ १०५ ॥

१ "अपञ्चमान्तस्था धुट्" (१-१-११ पृ० ३)

क्रमः क्त्वि वा । ४ । १ । १०६ ।

क्रमो धुडादौ क्त्वि दीर्घो वा स्यात्। क्रान्त्वा, क्रन्त्वा। धुटीत्येव? क्रमित्वा ॥ १०६ ॥

अहन्-पञ्चमस्य क्वि-क्ङिति । ४ । १ । १०७ ।

हन्वर्जस्य पञ्चमान्तस्य क्वौ, धुडादौ च क्ङिति दीर्घः स्यात्। प्रशान्, शान्तः, शंशान्तः। पञ्चमस्येति किम्? पक्त्वा। अहन्निति किम्? वृत्रहणि। धुटीत्येव? यम्यते ॥ १०७ ॥

अनुनासिके च च्छ्-वः शूट् । ४ । १ । १०८ ।

अनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च धातोः च्छ्वोर्यथासङ्ख्यं श्-ऊटौ स्याताम्। प्रश्नः, शब्दप्राशौ, पृष्टः, स्योमा, अक्षद्यूः[1], द्यूतः ॥ १०८ ॥

मव्यवि-श्रिवि-ज्वरि-त्वरेरुपान्त्येन । ४ । १ । १०९ ।

एषामनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये उपान्त्येन सह ऊट् स्यात्। मोमा, मूः, मूतिः, ओमा, ओम्, ऊः, ऊतिः श्रोमा, श्रूः, श्रूतिः, जूर्मा, जूः, जूर्त्तिः, तूर्मा, तूः, तूर्णः ॥ १०९ ॥

रात् लुक् । ४ । १ । ११० ।

रात् परयोः छ्वोरनुनासिकादौ क्वौ, धुडादौ च प्रत्यये लुक् स्यात्, मोर्मा, मूः, मूर्त्तिः[2]। तोर्मा, तूः, तूर्णः ॥ ११० ॥

---

१ क्रीडाद्यर्थस्य दिवूच् धातोर्निष्पन्नोऽयम्। वकारस्य ऊट् सञ्जातः।

२ मूर्च्छाधातोरिद रूपत्रयम्।

क्तेऽनिट्श्च-जोः क-गौ घिति । ४ । १ । १११ ।

क्तेऽनिटो धातोश्चजोर्घिति यथासङ्ख्यं कगौ स्याताम् । पाकः, भोग्यम् । क्तेऽनिट इति किम्? सङ्कोचः, कूजः ॥ १११ ॥

न्यङ्कूद्ग-मेघाऽऽदयः । ४ । १ । ११२ ।

न्यङ्क्वादयः कत्वे, उद्गादयो गत्वे, मेघादयो घत्वे कृते निपात्यन्ते । न्यङ्कुः, शोकः, उद्गः, न्युद्गः, मेघः ओघः ॥ ११२ ॥

न वञ्चेर्गतौ । ४ । १ । ११३ ।

गत्यर्थस्य वञ्चेः कत्वं न स्यात् । वञ्चं वञ्चन्ति[1] । गताविति किम्? वङ्कं काष्ठम् ॥

यजेर्यज्ञाङ्गे । ४ । १ । ११४ ।

यज्ञाङ्गवृत्तेर्यजेर्गत्वं न स्यात् । पञ्च प्रयाजाः । यज्ञाङ्ग इति किम्? प्रयागः ॥ ११४ ॥

घ्यण्यावश्यके । ४ । १ । ११५ ।

आवश्यकोपाधिके घ्यणि चजोः कगौ न स्याताम् । अवश्यपाच्यम्, अवश्यरञ्ज्यम् । आवश्यक इति किम्? पाक्यम् ॥ ११५ ॥

नि-प्राद् युजः शक्ये । ४ । १ । ११६ ।

आभ्यां युजः शक्ये गम्ये घ्यणि गो न स्यात् । नियोज्यः, प्रयोज्यः । शक्य इति किम्? नियोग्यः ॥ ११६ ॥

भुजो भक्ष्ये । ४ । १ । ११७ ।

भुजो भक्ष्यार्थे घ्यणि गो न स्यात् । भोज्यं पयः । भक्ष्य इति किम्? भोग्या भूः ॥ ११७ ॥

---

1 गन्तव्य गच्छतीति भाव ।

त्यज-यज-प्रवचः । ४ । १ । ११८ ।

एषां घ्यणि कगौ न स्याताम् । त्याज्यम्, याज्यम्, प्रवाच्यः ॥ ११८ ॥

वचोऽशब्दनाम्नि । ४ । १ । ११९ ।

अशब्दसंज्ञायां वचेर्घ्यणि को न स्यात् । वाच्यम् । अशब्दनाम्नीति किम् ? वाक्यम् ॥ ११९ ॥

भुज-न्युब्जं पाणि-रोगे । ४ । १ । १२० ।

भुजेर्न्युब्जेश्च घञन्तस्य पाणौ रोगे चार्थे यथासंख्यं भुजन्युब्जौ निपात्येते । भुजः पाणिः, न्युब्जो रोगः ॥१२०॥

वीरुध्-न्यग्रोधौ । ४ । १ । १२१ ।

विपूर्वस्य रुहेः क्विपि, न्यक्पूर्वस्य चाऽचि वीरुन्न्यग्रोधौ एतौ धान्तौ निपात्येते । वीरुत्, न्यग्रोधः ॥१२१॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ । १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

आत् सन्ध्यक्षरस्य । ४ । २ । १ ।

धातोः सन्ध्यक्षरान्तस्याऽऽत् स्यात् । संव्याता, सुग्लः । धातोरित्येव [1] गोभ्याम् ॥ १ ॥

न शिति । ४ । २ । २ ।

सन्ध्यक्षरान्तस्य शिति विषयभूते आत् न स्यात् । संव्ययति ॥ २ ॥

व्यः थव्-णवि । ४ । २ । ३ ।

व्यः थवि णवि च विषये आन्न स्यात् । संविव्याय, संविव्ययिथ ॥ ३ ॥

स्फुर-स्फुलोर्घञि । ४ । २ । ४ ।

अनयोः सन्ध्यक्षरस्य घञि आत् स्यात् । विस्फारः, विस्फालः ॥ ४ ॥

वाऽपगुरो णमि । ४ । २ । ५ ।

अपपूर्वस्य गुरेः सन्ध्यक्षरस्य णम्याद्वा स्यात् । अपगारमपगारम्, अपगोरमपगोरम् ॥ ५ ॥

दीङः सनि वा । ४ । २ । ६ ।

दीङः सन्याद्वा स्यात् । दिदासते, दिदीषते ॥ ६ ॥

यबक्ङिति । ४ । २ । ७ ।

दीङो यपि, अक्ङिति च विषये आत् स्यात् । उपदाय, उपदाता, उपदायो वर्त्तते ॥ ७ ॥

---

१ तौदादिकस्योद्यमार्थस्य गुरतिधातोः ।

मिग्-मीगोऽखल्-अच्-अलि । ४ । । २ । ८ ।

अनयोर्यपि खल्-अच्-अल्वर्जेऽक्ङिति च विषये आत् स्यात् । निमाय, निमाता, प्रमाय, प्रमाता, अखल-चलीति किम् ? ईषन्निमयः, दुःप्रमयः, मयः, आमयः, निमयः, प्रमयः ॥ ८ ॥

लीङ्-लिनोर्वा । ४ । २ । ९ ।

अनयोर्यपि खल्-अच्-अल्वर्जेऽक्ङिति च विषये आद्वा स्यात् । विलाय, विलीय । विलाता, विलेता । अखलचलीति किम् ? ईषद्विलयः, विलयः, विलयोऽस्ति ॥ ९ ॥

णौ क्री-जि-इङः । ४ । २ । १० ।

एषां णौ आत् स्यात् । क्रापयति, जापयति, अध्यापयति ॥ १० ॥

सिध्यतेरज्ञाने । ४ । २ । ११ ।

अज्ञानार्थस्य सिध्यतेर्णौ स्वरस्याऽऽत् स्यात् । मन्त्रं साधयति । अज्ञान इति किम् ? तपस्तापसं सेधयति ॥ ॥ ११ ॥

चि-स्फुरोर्नवा । ४ । २ । १२ ।

चस्फुरोर्णौ स्वरस्याऽऽद्वा स्यात् । चापयति, चाययति । स्फारयति, स्फोरयति ॥ १२ ॥

वियः प्रजने । ४ । २ । १३ ।

गर्भाऽऽधानार्थस्य वियो णौ वा आत् स्यात् । पुरो वातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ॥ १३ ॥

रुहः पः । ४ । २ । १४ ।

रुहेर्णौ पो वा स्यात् । रोपयति, रोहयति वा तरुम् ॥ १४ ॥

लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे । ४ । २ । १५ ।

लियः स्नेहद्रवे गम्ये णौ नोऽन्तो वा स्यात् । घृतं विलीनयति, विलाययति । स्नेहद्रव इति किम् ? अयो विलाययति ॥ १५ ॥

लो लः । ४ । २ । १६ ।

लारूपस्य णौ स्नेहद्रवे गम्ये लोऽन्तो वा स्यात् । घृतं विलालयति, विलापयति वा । स्नेहद्रव इत्येव ? जटाभिरालापयते ॥ १६ ॥

पातेः । ४ । २ । १७ ।

पातेर्णौ लोऽन्तः स्यात् । पालयति ॥ १७ ॥

धूग्-प्रीगोर्न । ४ । २ । १८ ।

धूग्प्रीगोर्णौ नोऽन्तः स्यात् । धूनयति, प्रीणयति ॥ १८ ॥

वो विधूनने जः । ४ । २ । १९ ।

वा इत्यस्य विधूननेऽर्थे णौ जोऽन्तः स्यात् । पक्षेण उपवाजयति । विधूनन इति किम् ? उच्चैः केशानावापयति ॥ १९ ॥

पा-शा-छा-सा-वे-व्या-ह्वो यः । ४ । । २० ।

एषां णौ योऽन्तः स्यात् । पाययति, शाययति, अवच्छाययति, अवसाययति, वाययति, व्याययति, ह्वाययति ॥ २० ॥

अर्त्ति-री-व्ली-ह्री-क्नूयि-क्ष्मायि-आतां पुः
। ४ । २ । २१ ।

एषामादन्तानां च णौ पुरन्तः स्यात्। अर्पयति, रेपयति, व्लेपयति, ह्रेपयति, क्नोपयति, क्ष्मापयति, दापयति, सत्यापयति, ॥ २१ ॥

स्फायः स्फाव । ४ । २ । २२ ।

णौ स्फायः स्फाव् स्यात्। स्फावयति ॥ २२ ॥

शदिरगतौ शात् । ४ । २ । २३ ।

शदिरगत्यर्थे णौ शात् स्यात्। पुष्पाणि शातयति। अगताविति किम्? गाः शादयति ॥ २३ ॥

घटादेर्ह्रस्वो, दीर्घस्तु वा ञि-णम्परे ।४।२।२४।

घटादीनां णौ ह्रस्वः स्यात्, ञि–णम्परे तु णौ वा दीर्घः। घटयति। अघाटि, अघटि। घाटं घाटम्, घटं घटम्। व्यथयति। अव्याथि, अव्यथि। व्याथं व्याथम्, व्यथं व्यथम् ॥ २४ ॥

कगे-वनू-जनै-जॄष्-क्नस्-रञ्जः । ४ । २ । २५ ।

एषां णौ ह्रस्वः स्यात्, ञि–णम्परे तु वा णौ दीर्घः। कगयति। अकागि, अकगि। कागं कागम्, कगं कगम्। उपवनयति। उपावानि, उपावनि। उपवानमुपवानम्, उपवनमुपवनम्। जनयति। अजानि, अजनि, जानं जानम्, जनं जनम्। जरयति। अजारि, अजरि। जारं जारम्, जरं जरम्। क्नसयति। अक्नासि, अक्नसि। क्नासं क्नासम्, क्नसं क्नसम्। रजयति। अराजि, अरजि। राजं राजम्, रजं रजम् ॥ २५ ॥

अमोऽकम्यमि--चमः । ४ । २ । २६ ।

कम्यमिचमिवर्जस्यामन्तस्य णौ ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा णौ दीर्घः । रमयति । अरामि, अरमि । रामं रामम्, रमं रमम् । अकम्यमिचम इति किम्? कामयते, अकामि, कामं कामम्, आमयति, आचामयति ॥ २६ ॥

पर्यपात् स्खदः । ४ । २ । २७ ।

आभ्यामेव परस्य स्खदेर्णौ ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः । परिस्खदयति । पर्यस्खादि, पर्यस्खदि । परिस्खादं परिस्खादम्, परिस्खदं परिस्खदम् । अपस्खदयति । अपास्खादि, अपास्खदि । अपस्खादमपस्खादम्, अपस्खदमपस्खदम् । पर्यपादिति किम्? प्रस्खादयति ॥ २७ ॥

शमोऽदर्शने । ४ । २ । २८ ।

अदर्शनार्थस्य शमेर्णौ ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः । शमयति रोगम् । अशामि, अशमि । शामं शामम्, शमं शमम् । अदर्शन इति किम्? निशामयति रूपम् ॥ २८ ॥

यमोऽपरिवेषणे णिचि च । ४ । २ । २९ ।

अपरिवेषणार्थस्य यमो णिचि अणिचि च णौ ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः । यमयति । अयामि, अयमि । यामं यामम्, यमं यमम् । अपरिवेषण इति किम्? यामयत्यतिथिम् ॥ २९ ॥

मारण-तोषण-निशाने ज्ञश्च । ४ । २ । ३० ।

एष्वर्थेषु ज्ञो णिचि अणिचि च णौ ह्रस्वः स्यात्,

ञिणम्परे तु वा दीर्घः । संज्ञपयति पशुम्, विज्ञपयति राजानम्, प्रज्ञपयति शस्त्रम्। अज्ञापि, अज्ञपि । ज्ञापं ज्ञापम्, ज्ञपं ज्ञपम् ॥ ३० ॥

चहणः शाठ्ये । ४ । २ । ३१ ।

चहेश्चुरादेः शाठ्यार्थस्य णिचि णौ ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः । चहयति । अचाहि, अचहि । चाहं चाहम्, चहं चहम् । शाठ्य इति किम् ? अचहि ॥ ३१ ॥

ज्वल-ह्वल-ह्मल-ग्ला-स्ना-क्नू-वम-नमोऽनुपसर्गस्य वा । ४ । २ । ३२ ।

एषामनुपसर्गाणां णौ ह्रस्वो वा स्यात् । ज्वलयति, ज्वालयति । ह्वलयति, ह्वालयति । ह्मलयति, ह्मालयति । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नपयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । नमयति, नामयति । अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रज्वलयति, प्रह्वलयति, प्रह्मलयति, प्रग्लापयति, प्रस्नापयति, प्रवनयति । प्रवमयति, प्रणमयति ॥ ३२ ॥

छदेरिस्-मन्-त्रट्-क्वौ । ४ । २ । ३३ ।

छदेरिस्मन्त्रट्क्विप्परे णौ ह्रस्वः स्यात् । छदिः, छद्म, छत्री, उपच्छत् ॥ ३३ ॥

एकोपसर्गस्य च घे । ४ । २ । ३४ ।

एकोपसर्गस्यानुपसर्गस्य च छदेर्घपरे णौ ह्रस्वः स्यात् । प्रच्छदः, छदः । एकोपसर्गस्य चेति किम् ? समुपच्छादः ॥ ३४ ॥

उपान्त्यस्यासमानलोपि-शासु-ऋदितो ङे ।४।२।३५।

समानलोपिशास्वृदिद्वर्जस्य धातोरुपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्वः स्यात्। अपीपचत्, मा भवान् अटिटत्। असमानलोपिशास्वृदित इति किम्? अत्यरराजत्, अशशासत्, मा भवान् ओणिणत् ॥ ३५ ॥

भ्राज-भास-भाष-दीप-पीड-जीव-मील-कण-रण-वण-भण-श्रण-ह्वे-हेठ-लुट-लुप-लपां नवा ।४।२।३६।

एषां ङपरे णावुपान्त्यस्य ह्रस्वो वा स्यात्। अबिभ्रजत्, अबभ्राजत्। अबीभसत्, अबभासत्। अबीभषत्, अबभाषत्। अदीदिपत्, अदिदीपत्। अपीपिडत्, अपिपीडत्। अजीजिवत्, अजिजीवत्। अमीमिलत्, अमिमीलत्। अचीकणत्, अचकाणत्। अरीरणत्, अरराणत्। अवीवणत्, अववाणत्। अबीभणत्, अबभाणत्। अशिश्रणत्, अशश्राणत्। अजूहवत्, अजुहावत्। अजीहिठत्, अजिहेठत्। अलूलुटत्, अलुलोटत्। अलूलुपत्, अलुलोपत्। अलीलपत्, अललापत् ॥ ३६ ॥

ऋद्-ऋवर्णस्य ।४।२।३७।

उपान्त्यस्य ऋवर्णस्य ङपरे णौ वा ऋः स्यात्। अवीवृतत्, अववर्त्तत्। अचीकृतत्, अचिकीर्त्तत् ॥ ३७ ॥

जिघ्रतेरिः । ४ । २ । ३८ ।

घ्रउपान्त्यस्य ङपरे णौ इर्वा स्यात् । अजिघ्रिपत्, अजिघ्रपत् ॥ ३८ ॥

तिष्ठतेः । ४ । २ । ३९ ।

स्थउपान्त्यस्य ङपरे णौ इः स्यात् । अतिष्ठिपत् ।३९।

ऊद् दुषो णौ । ४ । २ । ४० ।

दुषेरुपान्त्यस्य णौ ऊत् स्यात् । दूषयति ॥ ४० ॥

चित्ते वा । ४ । २ । ४१ ।

चित्तकर्तृकस्य दुषेरुपान्त्यस्य णौ परे ऊद् वा स्यात् । मनो दूषयति, मनो दोषयति मैत्रः ॥ ४१ ॥

गोहः स्वरे । ४ । २ । ४२ ।

कृतगुणस्य गुहेः स्वरादावुपान्त्यस्योत् स्यात् । निगूहति । गोह इति किम् ? निजुगुहुः ॥ ४२ ॥

भुवो वः परोक्षाऽद्यतन्योः । ४ । २ । ४३ ।

भुवो वन्तस्योपान्त्यस्य परोक्षाऽद्यतन्योरुत् स्यात् । बभूव, अभूवन् । व इति किम् ? बभूवान्, अभूत् ॥४३॥

गम-हन-जन-खन-घसः स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् । ४ । २ । ४४ ।

एषामुपान्त्यस्याङ्वर्जे स्वरादौ क्ङिति परे लुक् स्यात् । जग्मुः, जघ्नुः, जज्ञे, चख्नुः, जक्षुः । स्वर इति किम् ? गम्यते । अनङीति किम् ? अगमत् । क्ङिति किम् ? गमनम् ॥ ४४ ॥

नो व्यञ्जनस्यानुदितः । ४ । २ । ४५ ।

व्यञ्जनान्तस्यानुदितो धातोरुपान्त्यस्य नः क्ङिति परे लुक् स्यात् । स्रस्तः, सनीस्रस्यते । व्यञ्जनस्येति किम् ? नीयते । अनुदित इति किम् ? नानन्द्यते ॥ ४५ ॥

अञ्चोऽनर्चायाम् । ४ । २ । ४६ ।

अनर्चार्थस्यैवाञ्चेरुपान्त्यनः क्ङिति परे लुक् स्यात् । उदक्तमुदकं कूपात् । अनर्चायामिति किम् ? अञ्चिता गुरवः ॥ ४६ ॥

लङ्गि-कम्प्योरुपतापाङ्गविकृत्योः । ४ । २ । ४७ ।

अनयोरुपान्त्यनो यथासङ्ख्यमुपतापेऽङ्गविकारे चार्थे क्ङिति परे लुक् स्यात् । विलगितः, विकपितः । उपतापाङ्गविकृत्योरिति किम् ? विलङ्गितः, विकम्पितः ॥४७॥

भञ्जेञौ वा । ४ । २ । ४८ ।

भञ्जेरुपान्त्यनो ञौ परे लुग् वा स्यात् । अभाजि, अभञ्जि ॥ ४८ ॥

दंश-सञ्जः शवि । ४ । २ । ४९ ।

अनयोरुपान्त्यनः शवि लुक् स्यात् । दशति, सजति ॥ ४९ ॥

अकट्-घिनोश्च रञ्जेः । ४ । २ । ५० ।

रञ्जेरकटि घिनणि शवि चोपान्त्यनो लुक् स्यात् । रजकः, रागी, रजति ॥ ५० ॥

णौ मृगरमणे । ४ । २ । ५१ ।

रञ्जेरुपान्त्यनो णौ मृगाणां रमणेऽर्थे लुक् स्यात् ।

रजयति मृगं व्याधः। मृगरमण इति किम्? रञ्जयति रजको वस्त्रम् ॥ ५१ ॥

घञि भाव-करणे। ४। २। ५२।

रञ्जेरुपान्त्यनो भावकरणार्थे घञि लुक् स्यात्। रागः। भावकरण इति किम्? आधारे, रङ्गः ॥ ५२ ॥

स्यदो जवे। ४। २। ५३।

स्यन्देर्घञि नलुक्वृद्ध्यभावौ निपात्येते, वेगेऽर्थे। गोस्यदः। जव इति किम्? घृतस्यन्दः ॥ ५३ ॥

दशनाऽवोद--एध--उद्म--प्रश्रथ--हिमश्रथम्

। ४। २। ५४।

एते नलुगादौ कृते निपात्यन्ते। दशनम्, अवोदः, एधः, उद्मः, प्रश्रथः, हिमश्रथः ॥ ५४ ॥

यमि-रमि-नमि-गमि-हनि-मनि-वनति-तनादेर्धुटि क्ङिति। ४। २। ५५।

एषां तनादीनां च धुडादौ क्ङिति लुक् स्यात्। यतः, रत्वा, नतिः, गतः, हतः, मतः, वतिः, ततः, क्षतः। धुटीति किम्? यम्यते। क्ङितीति किम्? यन्ता ॥ ५५ ॥

यपि। ४। २। ५६।

यम्यादीनां यपि लुक् स्यात्। प्रहत्य, प्रमत्य, प्रवत्य, प्रतत्य, प्रसत्य ॥ ५६ ॥

वा मः। ४। २। ५७।

यम्यादीनां मान्तानां यपि वा लुक् स्यात्। प्रयत्य,

१ रञ्जनं, रज्यते वाऽनेनेति भावकरणोभयस्येदमुदाहरणम्।

प्रयम्य । विरत्य, विरम्य । प्रणत्य, प्रणम्य । आगत्य, आगम्य ॥ ५७ ॥

गमां क्वौ । ४ । २ । ५८ ।

एषां गमादीनां यथादर्शनं क्वौ क्ङिति लुक् स्यात् । जंनङ्गत्,[1] संयत्, परीतत्, सुमत्, सुवत् ॥ ५८ ॥

न तिकि दीर्घश्च । ४ । २ । ५९ ।

एषां तिकि लुक्, दीर्घश्च न स्यात् । यन्तिः, रन्तिः, नन्तिः, गन्तिः, हन्तिः, मन्तिः, वन्तिः, तन्तिः ॥ ५९ ॥

आः खनि-सनि-जनः । ४ । २ । ६० ।

एषां धुडादौ क्ङिति आः स्यात् । खातः, सातः, जातः, जातिः । क्ङितीत्येव ? चङ्खन्ति । धुटीत्येव ? जनित्वा ॥ ६० ॥

सनि । ४ । २ । ६१ ।

एषां धुडादौ सनि आः स्यात् । सिषासति । धुटीत्येव ? सिसनिषति ॥ ६१ ॥

ये नवा । ४ । २ । ६२ ।

एषां ये क्ङिति आ वा स्यात् । खायते, खन्यते । चाखायते, चङ्खन्यते । सायते, सन्यते । प्रजाय, प्रजन्य । क्ङितीत्येव ? सान्यम्, जन्यम् ॥ ६२ ॥

तनः क्ये । ४ । २ । ६३ ।

तनः क्ये आ वा स्यात् । तायते, तन्यते । क्य इति किम् ? तन्तन्यते ॥ ६३ ॥

---

१ जनं गच्छतीति जनङ्गन । मनधाता सुमत् । वनश्च सुवत्, क्विपि परे–"ह्रस्वस्य त पित्कृति" (४–४–११३) इति सूत्रेण तकारागमा बोद्धव्य ।

तौ सनस्तिकि । ४ । २ । ६४ ।

सनस्तिकि तौ लुगातौ वा स्याताम् । सतिः, सातिः, सन्तिः ॥ ६४ ॥

वन्याङ् पञ्चमस्य । ४ । २ । ६५ ।

पञ्चमस्य वनि आङ् स्यात् । विजावा, ध्वावा ॥६५॥

अपात् चायश्चिः क्तौ । ४ । २ । ६६ ।

अपपूर्वस्य चायतेः क्तौ चिः स्यात् । अपचितिः ॥६६॥

ह्लादो ह्लद् क्तयोश्च । ४ । २ । ६७ ।

ह्लादेः क्तक्तवतोः, क्तौ च ह्लद् स्यात् । ह्लन्नः, ह्लन्नवान्, ह्लत्तिः ॥ ६७ ॥

ॠ ल्वादेरेषां तो नोऽप्रः । ४ । २ । ६८ ।

पृवर्जात् ॠदन्ताद्, ल्वादिभ्यश्च परेषां क्तिक्तक्तवतूनां तो नः स्यात् । तीर्णिः, तीर्णः, तीर्णवान् । लूनिः, लूनः, लूनवान् । धूनिः, धूनः, धूनवान् । अप्र इति किम् ? पूर्त्तिः, पूर्त्तः, पूर्त्तवान् ॥ ६८ ॥

रदाद्-अमूर्च्छ-मदः क्तयोर्दस्य च । ४ । २ । ६९ ।

मूर्च्छिमदिवर्जाद् रदन्तात् परस्य क्तयोस्तस्य तद्योगे धातुदश्च नः स्यात् । पूर्णः, पूर्णवान्, भिन्नः, भिन्नवान् । अमूर्च्छमद इति किम्? मूर्त्तः, मत्तः । रदान्तस्येति किम्? चरितम्, मुदितम् ॥ ६९ ॥

सूयत्याद्योदितः । ४ । २ । ७० ।

सूयत्यादिभ्यो नवभ्यः ओदिद्भ्यश्च परस्य क्तयोस्तो नः स्यात् । सूनः, सूनवान्, दूनः, दूनवान्, लग्नः, लग्नवान् ॥ ७० ॥

व्यञ्जनान्तस्थाऽऽतोऽख्या-ध्यः । ४ । २ । ७१ ।

ख्याध्यावर्जस्य धातोर्यद्व्यञ्जनं, तस्मात् परा याऽन्तस्था, तस्याः परो य आः, तस्मात् परस्य क्तयोस्तो नः स्यात् । स्त्यानः, स्त्यानवान् । व्यञ्जन इति किम् ? यातः । अन्तस्था इति किम् ? स्नातः । आत इति किम् ? च्युतः । धातोर्व्यञ्जनेति किम् ? निर्यातः । अख्याध्य इति किम् ? ख्यातः, ध्यातः । आतः परस्येति किम् ? दरिद्रितः[1] ॥७१॥

पू-दिवि-अञ्चेर्नाशाऽद्यूताऽनपादाने । ४ । २ । ७२ ।

एभ्यो यथासङ्ख्यं नाशाद्यर्थेभ्यः परस्य क्तयोस्तो नः स्यात् । पूनायवाः, आद्यूनः, समक्नौ पक्षौ । नाशाद्यूतानपादान इति किम् ? पूतम्, द्यूतम्, उदक्तं जलम् ॥७२॥

सेर्ग्रासे कर्म्मकर्त्तरि । ४ । २ । ७३ ।

सेः परस्य क्तयोस्तो ग्रासे कर्मकर्त्तरि न स्यात् । सिनो ग्रासः स्वयमेव । कर्म्मकर्त्तरीति किम् ? सितो ग्रासो मैत्रेण ॥ ७३ ॥

क्षेः क्षी चाऽध्यार्थे । ४ । २ । ७४ ।

ध्यणोऽर्थौ भावकर्म्मणी, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे क्तयोस्तः क्षेः परस्य नः स्यात्, तद्योगे क्षेः क्षीश्च । क्षीणः, क्षीणवान् मैत्रः । अध्यार्थे इति किम् ? क्षितमस्य[2] ॥ ७४ ॥

वाऽऽक्रोश-दैन्ये । ४ । २ । ७५ ।

आक्रोशे दैन्ये च गम्ये क्षेः परस्याऽध्यार्थे क्तयोस्तो नः वा स्यात्, तद्योगे क्षीश्च । क्षीणाऽऽयुः, क्षिताऽऽयुर्जाल्मः ।

---

१ "इर्दरिद्रः" (४ २-९८) इति सूत्रेणेकार ।

२ अत्र भावे क्त ।

क्षीणकः, क्षितकस्तपस्वी ॥ ७५ ॥

ऋ-ह्री-घ्रा-ध्रा-त्रा-उन्द-नुद-विन्तेर्वा । ४ । २ । ७६ ।

एभ्यः परस्य क्तयोस्तो न् वा स्यात् । ऋणम्, ऋतम् । ह्रीणः, ह्रीतः । ह्रीणवान्, ह्रीतवान् । घ्राणः, घ्रातः । ध्राणः, ध्रातः । त्राणः, त्रातः । समुन्नः, समुत्तः । नुन्नः, नुत्तः । विन्नः, वित्तः ॥ ७६ ॥

दु-गोरू च । ४ । २ । ७७ ।

दुगुभ्यां परस्य क्तयोस्तो नः स्यात्, तद्योगे दुगोरूश्च । दूनः, दूनवान् । गूनः, गूनवान् ॥ ७७ ॥

क्षै-शुषि-पचो म-क-वम् । ४ । २ । ७८ ।

एभ्यः परस्य क्तयोस्तो यथासङ्ख्यं मकवाः स्युः । क्षामः, क्षामवान् । शुष्कः, शुष्कवान् । पक्वः, पक्ववान् ॥ ७८ ॥

निर्वाणमवाते । ४ । २ । ७९ ।

अवाते कर्त्तरि निर्पूर्वाद् वातेः परस्य क्तयोस्तो नो निपात्यते । निर्वाणो मुनिः । अवात इति किम् ? निर्वातो वातः ॥ ७९ ॥

अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघ-कृश-परिकृश- फुल्लो-त्फुल्ल-संफुल्लाः । ४ । २ । ८० ।

अनुपसर्गाः क्तान्ता एते निपात्यन्ते । क्षीबः, उल्लाघः, कृशः, परिकृशः, फुल्लः, उत्फुल्लः, संफुल्लः । अनुपसर्गा इति किम् ? प्रक्षीबितः ॥ ८० ॥

भित्तं शकलम् । ४ । २ । ८१ ।

भिदेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते, शकलपर्या-

यश्चेत् । भित्तं शकलमित्यर्थः । शकलमिति किम् ? भिन्नम् ॥ ८१ ॥

वित्तं धन-प्रतीतम् । ४ । २ । ८२ ।

विन्दतेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते, धनप्रतीतयोः पर्यायश्चेत् । वित्तं धनम्, वित्तः प्रतीतः, धनप्रतीतमिति किम् ? विन्नः ॥ ८२ ॥

हु-धुटो हेर्धिः । ४ । २ । ८३ ।

होर्धुडन्ताच्च परस्य हेर्धिः स्यात् । जुहुधि, विड्ढि ।८३।

शास्-अस्-हनः शाधि-एधि-जहि । ४ । २ । ८४ ।

शास्‌अस्‌हनां ह्यन्तानां यथासंख्यं शाधिएधिजहयः स्युः । शाधि, एधि, जहि ॥ ८४ ॥

अतः प्रत्ययात् लुक् । ४ । २ । ८५ ।

धातोः परो योऽदन्तः प्रत्ययस्ततः परस्य हेर्लुक् स्यात् । दीव्य । अत इति किम् ? राध्नुहि । प्रत्ययादिति किम् ? पापहि ॥ ८५ ॥

असंयोगाद् ओः । ४ । २ । ८६ ।

असंयोगात् परो य उः, तदन्तात् प्रत्ययात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । सुनु । असंयोगादिति किम् ? अक्ष्णुहि । उरिति किम् ? क्रीणीहि ॥ ८६ ॥

व-मि अविति[१] वा । ४ । २ । ८७ ।

असंयोगात् परो य उः, तदन्तस्य प्रत्ययस्य लुग् वा स्यात्, वमादौ अविति परे । सुन्वः, सुनुवः । सुन्मः,

१ वकार इत्—अनुबन्धो यस्यासौ वित्, यथा तिव्—सिव्—मिव्—तुव्—आनिव् इत्यादि, तादृगविती भिन्ने प्रत्यये परे ।

सुनुमः । अविनीति किम्? सुनोमि । असंयोगादित्येव ? तक्ष्णुवः ॥ ८७ ॥

कृगो यि च । ४ । २ । ८८ ।

कृगः परस्योतो यादौ वमि चाविति लुक् स्यात् । कुर्युः, कुर्वः, कुर्मः ॥ ८८ ॥

अतः शित्युत् । ४ । २ । ८९ ।

शिति अविति य उः, तन्निमित्तस्य कृगोऽत उः स्यात् । कुरु । अवितीत्येव ? करोति ॥ ८९ ॥

श्नास्त्योर्लुक् । ४ । २ । ९० ।

श्नस्य अस्तेश्चातः शित्यविति लुक् स्यात् । रुन्द्धः, स्तः । अत इत्येव । आस्ताम् ॥ ९० ॥

वा द्विषातोऽनः [1]पुस् । ४ । २ । ९१ ।

द्विष आदन्ताच्च परस्य शितोऽवितोऽनः स्थाने पुस् वा स्यात् । अद्विषुः, अद्विषन् । अयुः, अयान् ॥ ९१ ॥

सिज्-विदोऽभुवः । ४ । २ । ९२ ।

सिच्प्रत्यययाद् विदश्च धातोः परस्य अनः पुस् स्यात्, न चेद् भुवः परः सिच् स्यात् । अकार्षुः, अविदुः । अभुव इति किम् ? अभूवन् ॥ ९२ ॥

द्व्युक्त-जक्षपञ्चतः । ४ । २ । ९३ ।

कृतद्वित्वाद् जक्षपञ्चकाच्च परस्य शितोऽवितोऽनः पुस् स्यात् । अजुहवुः, अजक्षुः, अदरिद्रुः, अजागरुः, अचकासुः, अशासुः ॥ ९३ ॥

---

[1] पुस् इति पकारानुबन्धः " पुस्–पो (४-३-३) इत्यत्र विशेषणार्थः ।

अन्तो नो लुक् । ४ । २ । ९४ ।

ह्युक्तजक्षपञ्चकात् परस्य शितोऽवितोऽन्तो नो लुक् स्यात् । जुह्वति, जुह्वत्, जक्षति, जक्षत्, दरिद्रति, दरिद्रत् ॥ ९४ ॥

[1]शौ वा । ४ । २ । ९५ ।

ह्युक्तजक्षपञ्चकात् परस्यान्तो नः शिविषये लुग् वा स्यात् ददति, ददन्ति कुलानि । जक्षति, जक्षन्ति । दरिद्रति, दरिद्रन्ति ॥ ९५ ॥

श्नश्चाऽऽतः । ४ । २ । ९६ ।

ह्युक्तजक्षपञ्चतः श्नश्च शित्यवित्यातो लुक् स्यात् । मिमते, दरिद्रति, क्रीणन्ति । अवितीत्येव ? अजहाम्, अक्रीणाम् ॥ ९६ ॥

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः । ४ । २ । ९७ ।

ह्युक्तजक्षपञ्चतः श्नश्चातः शित्यविति व्यञ्जनादावीः स्यात्, न तु दासंज्ञस्य । मिमीते, लुनीतः । व्यञ्जन इति किम् ? मिमते । अद इति किम् ? दत्तः, धत्तः ॥ ९७ ॥

इर्दरिद्रः । ४ । २ । ९८ ।

दरिद्रो व्यञ्जनादौ शित्यवित्यात इः स्यात् । दरिद्रितः । व्यञ्जन इत्येव ? दरिद्रति ॥ ९८ ॥

भियो नवा । ४ । २ । ९९ ।

भियो व्यञ्जनादौ शित्यविति इर्वा स्यात् । बिभितः, बिभीतः ॥ ९९ ॥

---

[1] 'नपुंसकस्य शिः" (१-४-५५ पृ० ३६) इति सूत्रोक्त शि प्रत्यये परे, तत्र ददति, ददन्ति इत्यादि रूपद्वयं क्लीबे जसि शसि च ज्ञेयम् ।

हाकः । ४ । २ । १०० ।

हाको व्यञ्जनादौ शित्यविति आत इर्वा स्यात् । जहितः, जहीतः ॥ १०० ॥

आ च हौ । ४ । २ । १०१ ।

हाको हौ आत् इश्च वा स्यात् । जहाहि, जहिहि, जहीहि ॥ १०१ ॥

यि लुक् । ४ । २ । १०२ ।

यादौ शिति हाक आ लुक् स्यात् । जह्यात् ॥१०२॥

ओतः श्ये । ४ । २ । १०३ ।

धातोरोतः श्ये लुक् स्यात् । अवद्यति । श्य इति किम् ? गौरिवाचरति गवति ॥ १०३ ॥

जा ज्ञा-जनोऽत्यादौ । ४ । २ । १०४ ।

ज्ञाजनोः शिति जाः स्यात्, नत्वनन्तरे तिवादौ । जानाति, जायते । अत्यादाविति किम् ? जाज्ञाति[1] । जज्ञन्ति ॥ १०४ ॥

प्वादेर्ह्रस्वः । ४ । २ । १०५ ।

प्वादेः शिति अत्यादौ ह्रस्वः स्यात् । पुनाति, लुनाति । प्वादेरिति किम् ? व्रीणाति ॥ १०५ ॥

गम्-इषद्-यमः छः । ४ । २ । १०६ ।

एषां शित्यत्यादौ छः स्यात् । गच्छति, इच्छति, यच्छति, आयच्छते । अत्यादाविति किम् ? जङ्गन्ति ॥ १०६ ॥

---

१ जाज्ञाति जज्ञन्ति इति रूपयुगम ज्ञा-जनोर्यङ्लुपि वेद्यम् ।

वेगे सर्त्तेर्धाव् । ४ । २ । १०७ ।

सर्त्तेर्वेगे गम्ये शिति धाव् स्यात्, अत्यादौ । धावति । वेग इति किम् ? धर्ममनुसरति ॥ १०७ ॥

श्रौति-कृवु-धिवु-पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाम्-दृशि अर्त्ति-शद-सदः शृ-कृ-धि-पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-ऋच्छ-शीय-सीदम् । ४ । २ । १०८ ।

एषां शित्यत्यादौ यथासंख्यं आदयः स्युः शृणु, कृणु, धिनु, पिब, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, शीयते, सीद ॥ १०८ ॥

क्रमो दीर्घः परस्मै । ४ । २ । १०९ ।

क्रमेः परस्मैपदनिमित्ते शिति दीर्घः स्यात्, अत्यादौ । क्राम, क्राम्यति । परस्मैपद इति किम् ? आक्रमते सूर्यः ॥ १०९ ॥

ष्ठिवु-क्लमु-आचमः । ४ । २ । ११० ।

एषां शित्यत्यादौ दीर्घः स्यात् । ष्ठीव, क्लाम, आचाम । आङिति किम् ? चम ॥ ११० ॥

शमसप्तकस्य श्ये । ४ । २ । १११ ।

शमादीनां सप्तानां श्ये दीर्घः स्यात् । शाम्य, दाम्य, ताम्य, श्राम्य, भ्राम्य, क्षाम्य, माद्य । श्ये इति किम् ? भ्रमति । अत्यादावित्येव ? शशान्ति ॥ १११ ॥

ष्ठिव्-सिवोऽनटि वा । ४ । २ । ११२ ।

ष्ठिव्सिवोरनटि दीर्घो वा स्यात् । निष्ठीवनम्, निष्ठेवनम् । सीवनम्, सेवनम् ॥ ११२ ॥

म-वि अस्याः । ४ । २ । ११३ ।

धातोर्विहिते मादौ वादौ चाऽत आ दीर्घः स्यात्, पचामि, पचावः, पचामः ॥ ११३ ॥

अनतोऽन्तोऽदात्मने । ४ । २ । ११४ ।

अनतः परस्याऽऽत्मनेपदस्थस्यान्तोऽत् स्यात् । चिन्वते । आत्मनेपद इति किम् ? चिन्वन्ति । अनत इति किम् ? पचन्ते ॥ ११४ ॥

शीङो रत् । ४ । २ । ११५ ।

शीङः परस्याऽऽत्मनेपदस्थस्यान्तो रत् स्यात् । शेरते ॥ ११५ ॥

वेत्तेर्नवा । ४ । २ । ११६ ।

वेत्तेः परस्यात्मनेपदस्थस्यान्तो रद् वा स्यात् । संविद्रते, संविदते ॥ ११६ ॥

तिवां णवः परस्मै । ४ । २ । ११७ ।

वेत्तेः परेषां परस्मैपदानां तिवादीनां परस्मैपदान्येव णवादयो नव यथासंख्यं वा स्युः । वेद, विदतुः, विदुः, वेत्थ, विदथुः, विद, वेद, विद्व, विद्म । पक्षे, वेत्तीत्यादि ॥ ११७ ॥

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहश्च । ४ । २ । ११८ ।

ब्रूगः परेषां तिवादीनां पञ्चानां यथासंख्यं पञ्च णवादयो वा स्युः, तद्योगे ब्रूग आहश्च । आह, आहतुः, आहुः, आत्थ, आहथुः । पक्षे, ब्रवीतीत्यादि ॥ ११८ ॥

आशिषि तु-ह्योस्तातङ् । ४ । २ । ११९ ।

आशीरर्थयोस्तुह्योस्तातङ्[1] वा स्यात् । जीवतात्, जीवतु भवान् । जीवतात्, जीव त्वम् । नन्दतात्, नन्द त्वम् । आशिषीति किम् ? जीवतु ॥ ११९ ॥

आतो णव औः । ४ । २ । १२० ।

आतः परस्य णव औः स्यात् । पपौ ॥ १२० ॥

आतामाते-आथामाथे आद् इः । ४ । २ । १२१ ।

आत परेषामेषामात इः स्यात् । पचेताम्, पचेते, पचेथाम्, पचेथे । आदिति किम् ? मिमाताम् ॥ १२१ ॥

यः सप्तम्याः । ४ । २ । १२२ ।

आत् परस्य सप्तम्या याशब्दस्येः स्यात् । पचेत्, पचेः ॥ १२२ ॥

याम्-युसोः इयम्-इयुसौ । ४ । २ । १२३ ।

आत् परयोर्याम्युसोर्यथासंख्यमियमियुसौ स्याताम् । पचेयम्, पचेयुः ॥ १२३ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ । २ ॥

---

१ ङ्कारो गुणप्रतिषेधार्थः । आशिषोऽभावे प्रेरणार्थे तातङ् न भवति, तेनान्यत्र जीवतु इत्येवैक रूप भवति ।

॥ तृतीयः पादः ॥

नामिनो गुणोऽक्ङिति । ४ । ३ । १ ।

नाम्यन्तस्य धातोः क्ङिद्वर्जे प्रत्यये गुणः स्यात् । चेता । अक्ङितीति किम् ? युतः ॥ १ ॥

उ-श्नोः[1] । ४ । ३ । २ ।

धातोरुश्नोः प्रत्यययोरक्ङिति गुणः स्यात् । तनोति, सुनोति ॥ २ ॥

पुस्-पौ । ४ । ३ । ३ ।

नाम्यन्तस्य धातोः पुसि पौ च गुणः स्यात् । ऐयरु[2], अर्पयति ॥ ३ ॥

लघोरुपान्त्यस्य । ४ । ३ । ४ ।

धातोरुपान्त्यस्य नामिनो लघोरक्ङिति गुणः स्यात् । भेत्ता । लघोरिति किम् ? ईहते । उपान्त्यस्येति किम् ? भिनत्ति ॥ ४ ॥

मिदः श्ये । ४ । ३ । ५ ।

मिदेरुपान्त्यस्य श्ये गुणः स्यात् । मेद्यति ॥ ५ ॥

जागुः किति । ४ । ३ । ६ ।

जागुः किति गुणः स्यात् । जागरितः ॥ ६ ॥

---

१ कृग्-तनादेः स्वादेश्च कर्तरि शिति विहितयोः उ-श्नुप्रत्यययो गुणः ।

२ ऋ कृ गतौ इत्यस्य ह्यस्तन्यामनिपरे इदं रूपम् ।

ऋवर्ण-दृशोऽङि । ४ । ३ । ७ ।

ऋवर्णान्तानां दृशेश्चाऽङि परे गुणः स्यात् । आरत्, असरत्, अजरत्, अदर्शत् ॥ ७ ॥

स्कृ-ऋच्छृतोऽकि परोक्षायाम् । ४ । ३ । ८ ।

स्कृऋच्छो ऋदन्तानां च नामिनः परोक्षायां गुणः स्यात्, न तु कोपलक्षितायां क्वसुकानोः । सञ्चस्करुः, आनर्च्छुः, तेरु । अकीति किम् ? सञ्चस्कृवान् ॥ ८ ॥

संयोगाद् ऋदर्त्तेः । ४ । ३ । ९ ।

संयोगात् परो य ऋत्, तदन्तस्यार्त्तेश्च परोक्षायामकि गुणः स्यात् । सस्मरुः, सस्वरुः, आरुः । संयोगादिति किम् ? चक्रुः ॥ ९ ॥

क्य-यङाशीर्ये । ४ । ३ । १० ।

संयोगात् य ऋत्, तदन्तस्यार्त्तेश्च क्ये यङ्याशीर्ये च गुणः स्यात् । स्मर्यते, स्वर्यते, अर्यते, सास्मर्यते, सास्वर्यते, अरार्यते, स्मर्यात्, अर्यात् ॥ १० ॥

न वृद्धिश्चाविति क्ङिल्लोपे । ४ । ३ । ११ ।

अविति प्रत्यये यः कितो ङितश्च लोपः, तस्मिन् सति गुणो वृद्धिश्च न स्यात् । चेच्यः, मरीमृजः ॥ ११ ॥

भवतेः सिजलुपि । ४ । ३ । १२ ।

भुवः सिज्लुपि गुणो न स्यात् । अभूत् । सिज्लुपीति किम् ? व्यत्यभविष्ट ॥ १२ ॥

सूतेः पञ्चम्याम् । ४ । ३ । १३ ।

सूतेः पञ्चम्यां गुणो न स्यात् । सुवै ॥ १३ ॥

द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे । ४ । ३ । १४ ।

द्व्युक्तस्य धातोरुपान्त्यस्य नामिनः स्वरादौ शिति गुणो न स्यात् । नेनिजानि । उपान्त्यस्येति किम् ? जुहवानि । शितीति किम् ? निनेज ॥ १४ ॥

हु-इणोरप्विति व्-यौ । ४ । ३ । १५ ।

होरिणश्च नामिनः स्वरादावपिति अविति च शिति यथासंख्यं व्यौ स्याताम् । जुह्वति, यन्तु । अप्वितीति किम् ? अजुहवुः । अयानि ॥ १५ ॥

इको वा । ४ । ३ । १६ ।

इकः स्वरादाववित्ति शिति य् वा स्यात् । अधियन्ति, अधीयन्ति ॥ १६ ॥

कुटादेर्ङिद्वद् अञ्णित् । ४ । ३ । १७ ।

कुटादेः परो ञ्णिद्वर्जप्रत्ययो ङिद्वत् स्यात् । कुटिता, गुता । अञ्णिदिति किम् ? उत्कोटः, उच्चुकोट ॥ १७ ॥

विजेरिट् । ४ । ३ । १८ ।

विजेरिट् ङिद्वत् स्यात् । उद्विजिता । इडिति किम् ? उद्वेजनम् ॥ १८ ॥

वोर्णोः । ४ । ३ । १९ ।

ऊर्णोरिड् वा ङिद्वत् स्यात् । प्रोर्णुविता, प्रोर्णविता ॥ १९ ॥

शिदवित् । ४ । ३ । २० ।

धातोर्विद्वर्जः शित् प्रत्ययो ङिद्वत् स्यात् । इतः, क्री

१ पकारवकारानुबन्धवति प्रत्यये न भवतीत्यर्थः । अजुहवुरित्यत्र पुस् प्रत्ययः । अयानीत्यत्राऽऽनिव प्रत्ययः ।

णाति । अविदिति किम् ? एति । शिदिति किम् ? चेषीष्ट ॥ २० ॥

इन्ध्यसंयोगात् परोक्षा किद्वत् । ४ । ३ । २१ ।

इन्धेरसंयोगान्ताच्च परा अवित्परोक्षा किद्वत् स्यात् । समीधे, निन्युः । इन्ध्यसंयोगादिति किम् ? संस्रंसे ॥२१॥

स्वञ्जेर्नवा । ४ । ३ । २२ ।

स्वञ्जेः परोक्षा वा किद्वत् स्यात् । सस्वजे, सस्वञ्जे ॥२२॥

ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा । ४ । ३ । २३ ।

जन्तात् नशेश्च न्युपान्त्ये सति तादिः क्त्वा किद्वा स्यात् । रक्त्वा, रङ्क्त्वा । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । नीति किम् ? भुक्त्वा । उपान्त्य इति किम् ? निक्त्वा । तादिरिति किम् ? विभज्य ॥ २३ ॥

ऋत्-तृष-मृष-कृश-वञ्च-लुञ्च-थ-फः सेट् । ४ । ३ । २४ ।

न्युपान्त्ये मत्येभ्यो वा क्त्वा सेट् किद्वत् स्यात् । ऋतित्वा, अर्तित्वा । तृषित्वा, तर्षित्वा । मृषित्वा, मर्षित्वा । कृशित्वा, कर्शित्वा । वचित्वा, वञ्चित्वा । लुचित्वा, लुञ्चित्वा । श्रथित्वा, श्रन्थित्वा । गुफित्वा, गुम्फित्वा । न्युपान्त्य इति किम् ? कोथित्वा, रेफित्वा । सेडिति किम् ? वक्त्वा ॥ २४ ॥

[२] वौ व्यञ्जनाऽऽदेः सन् चाऽय्-वः । ४ । ३ । २५ ।

वौ उदित्युपान्त्ये सति व्यञ्जनादेर्धातोः परः क्त्वा

१ अत्र कित्करण गुणादिप्रतिषेधार्थम्, यजादिवचिस्वपीनां य्वृदर्थं जागरश्च गुणार्थम् । ङिति तन्न स्यात् । स्रंस, संयोगान्तत्वात् अकित्त्व तेन नस्य लुप् न जात ।

२ उश्च इश्च वि॰, तस्मिन् वौ सतीति सन्धिपदम् । उकारइकारोपान्त्यवता धातोरित्यर्थ । अकिद्वत्पक्ष–"लघोरुपान्त्यस्य" (पृ॰ २५८) सूत्रेण गुण । एवमन्यत्रापि ।

सन् च सेटौ किद्वद्वा स्यातां, न तु य्वन्तात्। द्युतित्वा, द्योतित्वा। दिद्युतिषते, दिद्योतिषते। लिखित्वा, लेखित्वा। लिलिखिषति, लिलेखिषति। वाविति किम्? वर्त्तित्वा। व्यञ्जनादेरिति किम्। ओषित्वा। अग्व इति किम्? देवित्वा॥ २५॥

उति शवर्हाऽद्भ्यः क्तौ भावाऽऽरम्भे। ४। ३। २६।

उति उपान्त्ये सति शवर्हेभ्यो अदादिभ्यश्च परौ भावाऽऽरम्भयोः क्तक्तवतू सेटौ वा किद्वत् स्याताम्। कुचितम्, कोचितमनेन। प्रकुचितः, प्रकोचितः। प्रकुचितवान्, प्रकोचितवान्। रुदितम्, रोदितमेभिः। प्ररुदितः, प्ररोदितः। प्ररुदितवान्, प्ररोदितवान्। उतीति किम्? श्वितितमेभिः। शवर्हाद्भ्य इति किम्? प्रगुधितः। भावारम्भ इति किम्? रुचितः॥ २६॥

न डीङ्-शीङ्-पूङ्-धृषि-क्ष्विदि-स्विदि-मिदः। ४। ३। २७।

एभ्यः परौ सेटौ क्तक्तवतू किद्वन्न स्याताम्। डयितः, डयितवान्। शयितः, शयितवान्। पवितः, पवितवान्। प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान्। प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान्। प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान्। प्रमेदितः, प्रमेदितवान्। सेटावित्येव? डीनः, डीनवान्॥ २७॥

मृषः क्षान्तौ। ४। ३। २८।

क्षमाऽर्थात् मृषः सेटौ क्तक्तवतू किद्वन्न स्याताम्। मर्षितः, मर्षितवान्। क्षान्ताविति किम्? अपमृषितं वाक्यम्॥ २८।

क्त्वा । ४ । ३ । २९ ।

धातोः क्त्वा सेट्र किद्वन्न स्यात्। देवित्वा। सेडित्येव. कृत्वा ॥ २९ ॥

स्कन्द-स्यन्दः । ४ । ३ । ३० ।

आभ्यां क्त्वा किद्वन्न स्यात् । स्कन्त्वा, स्यन्त्वा । ३०॥

क्षुध-क्लिश-कुष-गुध-मृड-मृद-वद-वसः ४ । ३ । ३१ ।

एभ्यः क्त्वा सेट्र किद्वत् स्यात् । क्षुधित्वा, क्लिशित्वा, कुषित्वा, गुधित्वा, मृडित्वा, मृदित्वा, उदित्वा, उषित्वा ॥ ३१ ॥

रुद-विद-मुष-ग्रह-स्वप प्रच्छः सन् च । ४ । ३ । ३२ ।

एभ्यः क्त्वा सन् च किद्वत् स्यात् । रुदित्वा, रुरुदिषति, विदित्वा, विविदिषति, मुषित्वा, मुमुषिषति. गृहीत्वा, जिघृक्षति, सुप्त्वा, सुषुप्सति, पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति ॥ ३२ ॥

नामिनोऽनिट् । ४ । ३ । ३३ ।

नाम्यन्ताद्धातोरनिट् सन् किद्वत् स्यात् । चिचीषति। अनिडिति किम् ? शिशयिषते ॥ ३३ ॥

उपान्त्ये । ४ । ३ । ३४ ।

नामिन्युपान्त्ये सति धातोः सन् अनिट् किद्वत् स्यात् । बिभित्सति ॥ ३४ ॥

सिजाशिषावात्मने । ४ । ३ । ३५ ।

नामिन्युपान्त्ये सति धातोरात्मनेपदविषयावनिटौ

सिजाशिषौ किद्वत् स्याताम् । अभित्त, भित्सीष्ट । आत्मने इति किम् ? अस्राक्षीत् ॥ ३५ ॥

ऋवर्णात् । ४ । ३ । ३६ ।

ऋवर्णान्ताद् धातोरनिटावात्मनेपदविषयौ सिजाशिषौ किद्वत् स्याताम् । अकृत, कृषीष्ट, अतीर्ष्ट, तीर्षीष्ट ॥ ३६ ॥

गमो वा । ४ । ३ । ३७ ।

गमेरात्मनेपदविषयौ सिजाशिषौ किद्वद्वा स्याताम् । समगत, समगंस्त । संगसीष्ट, संगंसीष्ट ॥ ३७ ॥

हनः सिच् । ४ । ३ । ३८ ।

हन्तेरात्मनेपदविषयः सिच् किद्वत् स्यात् । आहत ॥३८॥

यमः सूचने । ४ । ३ । ३९ ।

सूचनार्थाद् यमेरात्मनेपदविषयः सिच् किद्वत् स्यात् । उदायत । सूचन इति किम् ? आयंस्त रज्जुम् ॥ ३९ ॥

वा स्वीकृतौ । ४ । ३ । ४० ।

स्वीकारार्थाद् यमेरात्मनेपदविषयः सिच् किद्वा स्यात् । उपायत, उपायंस्त महास्त्राणि । स्वीकृताविति किम् ? आयंस्त पाणिम् ॥ ४० ॥

इश्च स्था-दः । ४ । ३ । ४१ ।

स्थो दासंज्ञकाच्चाऽऽत्मनेपदविषयः सिच् किद्वत् स्यात्, तद्योगे स्था-दोरिश्च । उपास्थित, आदित, व्यधित ॥ ४१ ॥

मृजोऽस्य वृद्धिः । ४ । ३ । ४२ ।

मृजेर्गुणे सत्यस्य वृद्धिः स्यात् । मार्ष्टि । अन इति किम् ? मृष्टः ॥ ४२ ॥

ऋतः स्वरे वा । ४ । ३ । ४३ ।

मृजे ऋतः स्वरादौ प्रत्यये वृद्धिर्वा स्यात्। परिमार्जन्ति, परिमृजन्ति । ऋत इति किम् ? ममार्ज । स्वर इति किम्। मृज्वः ॥ ४३ ॥

सिचि परस्मै समानस्याऽङिति । ४ । ३ । ४४ ।

समानान्तस्य धातोः परस्मैपदविषये सिच्यङिति वृद्धिः स्यात् । अचैषीत् । परस्मैपद इति किम् ? अच्योष्ट । समानस्येति किम् ? अगवीत् । अङितीति किम् ? न्यनुवीत् ॥ ४४ ॥

व्यञ्जनानामनिटि । ४ । ३ । ४५ ।

व्यञ्जनान्तस्य धातोः परस्मैपदविषये अनिटि सिचि समानस्य वृद्धिः स्यात् । अराङ्क्षीत् । समानस्येत्येव ? उदवोढाम् । अनिटीति किम् ? अतक्षीत् ॥ ४५ ॥

वोर्णुगः सेटि । ४ । ३ । ४६ ।

ऊर्णोः सेटि सिचि परस्मैपदे वृद्धिर्वा स्यात् । प्रौर्णावीत्, प्रौर्णवीत्, प्रौर्णुवीत् ॥ ४६ ॥

व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्याऽतः । ४ । ३ । ४७ ।

व्यञ्जनादेर्धातोरुपान्त्यस्यातः सेटि सिचि परस्मैपदे वृद्धिर्वा स्यात् । अकाणीत्, अकणीत् । व्यञ्जनादेरिति किम् ? मा भवान् अटीत् । उपान्त्यस्येति किम् ? अवधीत् । अत इति किम् ? अदेवीत् । सेटीत्येव ? अधाक्षीत् ॥४७॥

वद-व्रज-लः । ४ । ३ । ४८ ।

वदव्रजोर्लन्तस्य चाऽन्तरन्तयोश्चोपान्तस्याऽस्य परस्मैपदे सेटि

सिचि वृद्धिः स्यात्। अवादीत्, अव्राजीत्, अज्वालीत्, अक्षारीत् ॥ ४८ ॥

न श्वि-जागृ-शस-क्षण-ह्-म्-येदितः । ४ । ३ । ४९ ।

एषां ह्मयन्तानामेदितां च परस्मैपदे सेटि सिचि वृद्धिर्न स्यात् । अश्वयीत्, अजागरीत्, अशसीत्, अक्षणीत्, अग्रहीत्, अवमीत्, अहयीत्, अकगीत् ॥ ४९ ॥

ञ्णिति । ४ । ३ । ५० ।

ञिति णिति च परे धातोरुपान्त्यस्यातो वृद्धिः स्यात्। पाकः, पपाच ॥ ५० ॥

नामिनोऽकलि-हलेः । ४ । ३ । ५१ ।

नाम्यन्तस्य धातोर्नाम्नो वा कलिहलिवर्जस्य ञ्णिति वृद्धिः स्यात् । अचायि, कारकः, अपीपटत् । कलिहलिवर्जनं किम् ? अचकलत्, अजहलत् ॥ ५१ ॥

जागुर्ञि-णवि । ४ । ३ । ५२ ।

जागुर्ञौ णव्येव च ञ्णिति वृद्धिः स्यात् । अजागारि, जजागार । ञिणवीति किम् ? जागरयति ॥ ५२ ॥

आत एः कृञ्जौ । ४ । ३ । ५३ ।

आदन्तस्य धातोर्ञ्णिति कृति ञौ च ऐः स्यात् । दायः, दायकः, अदायि । कृदिति किम् ? ददौ ॥ ५३ ॥

न जन-वधः । ४ । ३ । ५४ ।

अनयोः कृति ञ्णिति ञौ च वृद्धिर्न स्यात् । प्रजनः, जन्यः, अजनि, वधः, वध्यः, अवधि ॥ ५४ ॥

मोऽकमि-यमि-रमि-नमि-गमि-वमू-
आचमः । ४ । ३ । ५५ ।

मन्तस्य धातोः कम्यादिवर्जस्य ञ्णिति कृति ञौ च वृद्धिर्न स्यात् । शमः, शमकः, अशमि । कम्यादिवर्जनं किम् ? कामः, कामुकः, अकामि, यामः, रामः, नामः, अगामि, वामः आचामकः ॥ ५५ ॥

विश्रमेर्वा । ४ । ३ । ५६ ।

विश्रमेर्ञ्णिति कृति ञौ च वृद्धिर्वा स्यात् । विश्रामः, विश्रमः । विश्रामकः, विश्रमकः । व्यश्रामि, व्यश्रमि ॥ ५६ ॥

उद्यमोपरमौ । ४ । ३ । ५७ ।

उदुपाभ्यां यमिरम्योर्घञि वृद्ध्यभावो निपात्यते । उद्यमः, उपरमः ॥ ५७ ॥

णिद्वाऽन्त्यो णव् । ४ । ३ । ५८ ।

परोक्षाया अन्त्यो णव् णिद्वा स्यात् । अहं चिचय, चिचाय । चुकुट, चुकोट । अन्त्य इति किम् ? स पपाच ॥ ५८ ॥

उत औविति व्यञ्जनेऽद्वेः । ४ । ३ । ५९ ।

अद्व्युक्तस्योदन्तस्य धातोर्व्यञ्जनादौ विति औः स्यात् । यौति । उत इति किम् ? एति । धातोरित्येव ? सुनोति । वितीति किम् ? रुतः । व्यञ्जन इति किम् ? स्तवानि । अद्वेरिति किम् ? जुहोति ॥ ५९ ॥

वोर्णोः । ४ । ३ । ६० ।

ऊर्णोरद्व्युक्तस्य व्यञ्जनादौ विति और्वा स्यात् ।

प्रोर्ण्णौति, प्रोर्ण्णौति । अद्वेरित्येव ? प्रोर्ण्णोनोति । ६०॥

न दि-स्योः । ४ । ३ । ६१ ।

ऊर्ण्णोर्दिस्योः परयोरौर्न स्यात् । प्रौर्ण्णोत्, प्रौर्ण्णोः ॥ ६१ ॥

तृहः श्नादीत् । ४ । ३ । ६२ ।

तृहेः श्नात् परो व्यञ्जनादौ विति परे ईत् स्यात् । तृणेढि ॥ ६२ ॥

ब्रूतः परादिः । ४ । ३ । ६३ ।

ब्रुव ऊतः परो व्यञ्जनादौ विति परादिरीत् स्यात् । ब्रवीति । ऊत इति किम् ? आत्थ ॥ ६३ ॥

यङ्-तु-रु-स्तोर्बहुलम् । ४ । ३ । ६४ ।

यङ्लुबन्तात्-तुरुस्तुभ्यश्च परो व्यञ्जनादौ विति ईत् बहुलं परादिः स्यात्, क्वचिद्वा । बोभवीति, बोभोति । क्वचिन्न, वर्वर्त्ति । तवीति, तौति । रवीति, रौति । स्तवीति, स्तौति । अद्वेरित्येव ? तुनोथ, तुष्टोथ ॥ ६४ ॥

सः सिजस्तेर्दि-स्योः । ४ । ३ । ६५ ।

सिजन्ताद् धातोरस्तेश्च सन्तात् परो दिस्योः परयोः परादिरीत् स्यात् । अकार्षीत्, अकार्षीः, आसीत्, आसीः । स इति किम् ? अदात् ॥ ६५ ॥

पिब-एति-दा-भू-स्थः सिचो लुप् परस्मै, न चेट् । ४ । ३ । ६६ ।

एभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदे लुप् स्यात्, लुब्योगे न चेट् । अपात्, अगात्, अध्यगात्, अदात्, अधात्,

अभृत्, अस्थात्। परस्मैपद इति किम्? अपासत पयांसि तैः॥ ६६॥

दृधे-घ्रा-शा-च्छा-सो वा।४।३।६७।

एभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदे लुब् वा स्यात्, लुब्योगे च नेट्। अधात्, अधासीत्। अघ्रात्, अघ्रासीत्। अशात्, अशासीत्। अच्छात्, अच्छासीत्। असात्, असासीत्॥ ६७॥

तन्भ्यो वा त-थासि न्-णोश्च।४।३।६८।

तनादिभ्यः परस्य सिचस्ते थासि च लुप् वा स्यात्, तद्योगे न्णोश्च लुप्, न चेट्। अतत, अतनिष्ट। अतथाः, अतनिष्ठाः। असत, असनिष्ट। असथाः, असनिष्ठाः॥ ६८॥

सनस्तत्राऽऽवा।४।३।६९।

सनो लुपि सत्याम् आ वा स्यात्। असात, असत। असाथाः, असथाः। तत्रेति किम्? असनिष्ट॥ ६९॥

धुड्-ह्रस्वात् लुगनिटस्त-थोः।४।३।७०।

धुडन्तात् ह्रस्वान्ताच्च धातोः परस्यानिटः सिचस्तादौ थादौ च लुक् स्यात्। अभित्त, अभित्थाः, अकृत, अकृथाः। अनिट इति किम्? व्यद्योतिष्ट॥ ७०॥

इट ईति।४।३।७१।

इटः परस्य सिच ईति लुक् स्यात्। अलावीत्। इट इति किम्? अकार्षीत्। ईतीति किम्? अभणिषम्॥ ७१॥

१ तत्र उ्यान्य लुपि इत्यथ नन्छन्दस्य मममीनिपातोऽयम्।

सो धि वा । ४ । ३ । ७२ ।

धातोर्धादौ प्रत्यये सो लुग् वा स्यात् । चकाधि, चकाद्धि । अलविध्वम् , अलविड्ढ्वम्[1] ॥ ७२ ॥

अस्तेः सि हस्त्वेति । ४ । ३ । ७३ ।

अस्तेः सः सादौ प्रत्यये लुक् स्यात्, [2]एति तु सो हः । असि, व्यतिसे, व्यतिहे, भावथामाहे ॥ ७३ ॥

दुह-दिह-लिह-गुहो दन्त्यात्मने वा सकः । ४ । ३ । ७४ ।

एभ्यः परस्य सको दन्त्यादौ आत्मनेपदे लुग् वा स्यात् । अदुग्ध, अधुक्षत । अदिग्ध, अधिक्षत । अलीढाः, अलिक्षथाः । न्यगुह्वहि, न्यघुक्षावहि । दन्त्य इति किम्? अघुक्षामहि ॥ ७४ ॥

स्वरेऽतः । ४ । ३ । ७५ ।

सकोऽस्य स्वरादौ प्रत्यये लुक् स्यात् । अधुक्षाताम् ॥ ७५ ॥

दरिद्रोऽद्यतन्यां वा । ४ । ३ । ७६ ।

दरिद्रोऽद्यतन्यां विषये लुग् वा स्यात् । अदरिद्रोत्, अदरिद्रासीत् ॥ ७६ ॥

अशित्यस्-सन्-णकच्-णकाऽनटि । ४ । ३ । ७७ ।

सादिसन्नादिवर्जे अशिति विषये दरिद्रो लुक् स्यात् । दुर्दरिद्रम् । अशितीति किम् ? दरिद्राति । स-

१ इद रूपयुग्म लूधातो ।

२ एकारे परे । अकारसकारलोपे व्यतिसे, ईति से परे रूपम् । एकार परेतुसस्य हकारे व्यतिहे इत्यादि ।

न्नादिवर्जनं किम् ? दिदरिद्रासति, दरिद्रायको याति, दरिद्रायकः, दरिद्राणम् ॥ ७७ ॥

व्यञ्जनाद् देः सश्च दः । ४ । ३ । ७८ ।

धातोर्व्यञ्जनान्तात् परस्य देर्लुक् स्याद्, यथासम्भवं धातोः सो दश्च । अचकात्, अजागः, अबिभः, अन्वशात् । व्यञ्जनादिति किम् ? अयात् ॥ ७८ ॥

सेः स्-द्-धां च रुर्वा । ४ । ३ । ७९ ।

व्यञ्जनान्ताद् धातोः परस्य सेर्लुक् स्यात्, यथासम्भवं सदधां वा रुश्च । अचकास्त्वम्, अचकात् त्वम् । अभिनस्त्वम्, अभिनत् त्वम् । अरुणस्त्वम्, अरुणत् त्वम् ॥ ७९ ॥

योऽशिति । ४ । ३ । ८० ।

धातोर्व्यञ्जनान्तात् परस्य योऽशिति प्रत्यये लुक् स्यात् । जङ्गमिता । व्यञ्जनादित्येव ? लोलूयिता । अशितीति किम् ? बेभिद्यते ॥ ८० ॥

क्यो वा । ४ । ३ । ८१ ।

धातोर्व्यञ्जनात् परस्य क्योऽशिति प्रत्यये लुग् वा स्यात् । समिधिष्यति, समिध्यिष्यति । दृषदिष्यति, दृषद्यिष्यते ॥ ८१ ॥

अतः । ४ । ३ । ८२ ।

अदन्ताद् धातोर्विहितेऽशिति प्रत्यये धातोरतो लुक् स्यात् । कथयति । विहितविशेषणं किम् ? गतः ॥ ८२ ॥

णेरनिटि । ४ । ३ । ८३ ।

अनिट्यशिति प्रत्यये णेर्लुक् स्यात् । अततक्षत्, जेनन्ज ।

अनिटीति किम् ? कारयिता ॥ ८३ ॥

सेट्क्तयोः । ४ । ३ । ८४ ।

सेटोः क्तयोः परयोर्णेर्लुक् स्यात् । कारितः, गणितवान् ॥ ८४ ॥

आम्-अन्ताऽऽल्वाऽऽय्येत्नौ अय् । ४ । ३ । ८५ ।

एषु परेषु णेरय् स्यात् । कारयाञ्चकार, गण्डयन्तः, स्पृहयालुः, महयाय्यः, स्तनयित्नुः ॥ ८५ ॥

लघोर्यपि । ४ । ३ । ८६ ।

लघोः परस्य णेर्यपि अय् स्यात् । प्रशमय्य । लघोरिति किम् ? प्रतिपाद्य ॥ ८६ ॥

वाऽऽप्नोः । ४ । ३ । ८७ ।

आप्नोः परस्य णेर्यप्यय् वा स्यात् । प्रापय्य, प्राप्य । आप्नोरिति किम् ? अध्याप्य ॥ ८७ ॥

मेङो वा मित् । ४ । ३ । ८८ ।

मेङो यपि मिद्वा स्यात् । अपमित्य, अपमाय ॥ ८८ ॥

क्षेः क्षीः । ४ । ३ । ८९ ।

क्षेर्यपि क्षीः स्यात् । प्रक्षीय ॥ ८९ ॥

क्षय्य-जय्यौ शक्तौ । ४ । ३ । ९० ।

क्षिज्योरन्तस्य शक्तौ गम्यायां ये प्रत्ययेऽय् निपात्यते । क्षय्यो व्याधिः, जय्यः शत्रुः । शक्ताविति किम् ? क्षेयं पापम्, जेयं मनः ॥ ९० ॥

क्रय्यः क्रयार्थे । ४ । ३ । ९१ ।

क्रियोऽन्तस्य ये प्रत्ययेऽय् निपात्यते, क्रयाय चेत् प्रसारितोऽर्थः । क्रय्यो गौः । क्रयार्थ इति किम् ? क्रेयं ते

धान्यं न चास्ति प्रसारितम् ॥ ९१ ॥

सस्तः सि । ४ । ३ । ९२ ।

धातोः सन्तस्याऽशिति सादौ प्रत्यये विषयभूते तः स्यात् । वत्स्यति । स इति किम् ? यक्षीष्ट । सीति किम् ? वसिषीष्ट ॥ ९२ ॥

दीय् दीङः क्ङिति स्वरे । ४ । ३ । ९३ ।

दीङः क्ङिति अशिति स्वरे दीय् स्यात् । उपदिदीयाते । क्ङितीति किम् ? उपदानम् । स्वर इति किम् ? उपदेदीयते ॥ ९३ ॥

इट्-एत्-पुसि चाऽऽतो लुक् । ४ । ३ । ९४ ।

क्ङित्यशिति स्वरे, इटि, एति, पुसि च परे आदन्तस्य धातोर्लुक् स्यात् । पपुः, अदधत्, पपिथ, व्यतिरे, अदुः ॥ ९४ ॥

संयोगाऽऽदेर्वाऽऽशिष्येः । ४ । ३ । ९५ ।

धातोः संयोगादेरादन्तस्य क्ङित्याशिषि एर्वा स्यात् । ग्लेयात्, ग्लायात् । संयोगादेरिति किम् ? यायात् । क्ङितीत्येव ? ग्लासीष्ट ॥ ९५ ॥

गा-पा-स्था-सा-दा[२]-मा-हाकः । ४ । ३ । ९६ ।

एषां क्ङित्याशिष्येः स्यात् । गेयात्, पेयात्, स्थेयात्, अवसेयात्, देयात्, धेयात्, मेयात्, हेयात् ॥ ९६ ॥

ईर्व्यञ्जनेऽयपि । ४ । ३ । ९७ ।

गादेर्यब्वर्जं क्ङित्यशिति व्यञ्जनादावीः स्यात् ।

१ इद वस्धातोर्भविष्यन्त्या रूपम् ।

२ दा इत्यनेन दासंज्ञका धातवो ग्राह्या. ।

गीयते, जेगीयते, पीयते, स्थीयते, अवसीयते, दीयते, धीयते, मीयते, हीनः। व्यञ्जन इति किम्? तस्थुः[1]। अयपीति किम्? प्रगाय॥ ९७॥

घ्रा-ध्मोर्यङि। ४। ३। ९८।

घ्राध्मोर्यङि ईः स्यात्। जेघ्रीयते, देध्मीयते॥ ९८॥

हनो घ्नीर्वधे। ४। ३। ९९।

हन्तेर्वधार्थस्य यङि घ्नीः स्यात्। जेघ्नीयते। वध इति किम्? गतौ जङ्घन्यते॥ ९९॥

ञ्णिति घात्। ४। ३। १००।

ञिति णिति च परे हन्तेर्घात् स्यात्। घातः, घातयति॥ १००॥

ञि-णवि घन्। ४। ३। १०१।

ञौ णवि च परे हन्तेर्घन् स्यात्। अघानि, जघान॥ १०१॥

नशेर्नेश् वाऽङि[2]। ४। ३। १०२।

नशेरङि नेश् वा स्यात्। अनेशत्, अनशत्॥ १०२॥

श्वयति-असू-वच-पतः श्वाऽऽस्थ-वोच-पप्तम्। ४। ३। १०३।

एषामङि यथासङ्ख्यं श्वादयः स्युः। अश्वत्, आस्थत्, अवोचत्, अपप्तत्॥ १०३॥

शीङ एः शिति। ४। ३। १०४।

शीङः शित्येः स्यात्। शेते॥ १०४॥

---

१ अत्र न व्यञ्जनप्रत्ययः परः, किन्तु स्वर (उस्) परोऽस्ति, अत ईकारो न जातः।

२ नशः पुष्यादित्वात् 'लृदिद्द्युतादिपुष्यादे परस्मै' (३-४-६४) सूत्रेणाऽङ्प्रत्ययः।

क्ङिति यि शय्। ४। ३। १०५।

शीङः क्ङिति यादौ शय् स्यात्। शय्यते, शाशय्यते। क्ङितीति किम्? शेयम्॥ १०५॥

उपसर्गाद् ऊहो ह्रस्वः। ४। ३। १०६।

उपसर्गात् परस्योहतेरूतः क्ङिति यादौ परे ह्रस्वः स्यात्। समुह्यते। उपसर्गादिति किम्? ऊह्यते। यीत्येव? समूहितम्। ऊ ऊह इति प्रश्लेषः किम्? आ उह्यते ओह्यते, समोह्यते॥ १०६॥

आशिषीणः। ४। ३। १०७।

उपसर्गात् परस्येण ईतः क्ङिति यादावाशिषि ह्रस्वः स्यात्। उदियात्। ई इण इति प्रश्लेषः किम्? आ ईयात् एयात्, समेयात्॥[1] १०७॥

दीर्घश्च्वि-यङ्-यक्-क्येषु च। ४। ३। १०८।

एषु यादावाशिषि च दीर्घः स्यात्। शुचीकरोति, तोष्टूयते, मन्तूयति, दधीयति, भृशायते, लोहितायते, स्तूयते[2], ईयात्॥ १०८॥

ऋतोरीः। ४। ३। १०९।

च्व्यादौ ऋदन्तस्य ऋतः स्थाने रीः स्यात्। पित्रीस्यात्, चेक्रीयते, मात्रीयते, पित्रीयते। ऋत इति किम्? चेकीयते॥ १०९॥

---

१ अत्र 'लघुन्यासकार एवमाह–ऊकारात् षष्ठ्या सूत्रत्वात् लुप् ऊहश्च षष्ठी, एव प्रश्लेष। एवमुत्तरसूत्रेऽपि इण इत्यत्र"। (४–३–१०८) सूत्रेण दीर्घस्य "आशिषीण" सूत्राद् 'उदियात्' इत्यत्र इणो ह्रस्वत्वम्।

२ स्तूयते इति क्यान्तस्य, ईयादित्याशिष उदाहरणमस्ति।

रिः श-क्या ऽऽशीर्ये । ४ । ३ । ११० ।

ऋदन्तस्य धातोः ऋतः शे क्ये आशीर्ये च परे रिः स्यात् । व्याप्रियते, क्रियते, ह्रियात् ॥ ११० ॥

ईः च्वाववर्णस्याऽनव्ययस्य । ४ । ३ । १११ ।

अनव्ययस्यावर्णान्तस्य च्वावीः स्यात् । शुक्लीस्यात्, मालीस्यात् । अनव्ययस्येति किम् ? दिवाभूता रात्रिः॥१११।

क्यनि । ४ । ३ । ११२ ।

अवर्णान्तस्य क्यनि ईः स्यात् । पुत्रीयति । मालीयति ॥ ११२ ॥

क्षुत्-तृड्-गर्द्धेऽशनायोदन्य-धनायम् । ४ । ३ । ११३ ।

एष्वर्थेषु यथासंख्यमशनादयः क्यनन्ता निपात्यन्ते । अशनायति, उदन्यति, धनायति । क्षुदादाविति किम् ? अशनीयति, उदकीयति, धनीयति दातुम् ॥ ११३ ॥

वृषाऽश्वाद् मैथुने स्सोऽन्तः । ४ । ३ । ११४ ।

आभ्यां मैथुनार्थाभ्यां क्यनि स्सोऽन्तः स्यात् । वृषस्यति गौः, अश्वस्यति वडवा । मैथुने इति किम् ? वृषीयति, अश्वीयति ब्राह्मणी ॥ ११४ ॥

अस् च लौल्ये । ४ । ३ । ११५ ।

भोगेच्छातिरेको लौल्यं । तत्र गम्ये क्यनि परे नाम्नः स्सोऽस् चान्तः स्यात् । दधिस्यति, दध्यस्यति । लौल्य इति किम् ? क्षीरीयति दातुम् ॥ ११५ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ४ । ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

अस्ति-ब्रुवोर्भू-वचावशिति । ४ । ४ । १ ।

अस्तिब्रुवोर्यथासंख्यं भूवचौ स्यातां, अशिति विषये। भव्यम्, अवोचत्। अशितीति किम्? स्यात्, ब्रूते ॥१॥

अघञ्-क्यप्-अलच्यजेर्वी[1] । ४ । ४ । २ ।

अघञादावशिति विषये अजेर्वी स्यात्। प्रवेयम्। अघञ्क्यबलचीति किम्? समाजः, समज्या, उदजः, अजः पशुः ॥ २ ॥

तृ-अने वा । ४ । ४ । ३ ।

अनयोर्विषयभूतयोरजेर्वी वा स्यात्। प्रवेता, प्राजिता, प्रवयणः, प्राजनो दण्डः ॥ ३ ॥

चक्षो वाचि क्शांग्-ख्यांग् । ४ । ४ । ४ ।

चक्षो वागर्थस्याशिति विषये क्शांग्ख्यांगौ स्याताम्। आक्शास्यति, आक्शास्यते। आख्यास्यति, आख्यास्यते। आक्शेयम्, आख्येयम्। वाचीति किम्? बोधे विचक्षणः ॥ ४ ॥

नवा परोक्षायाम् । ४ । ४ । ५ ।

चक्षो वाचि क्शांग्ख्यांगौ परोक्षायां वा स्याताम्। आचक्शौ, आचख्यौ, आचचक्षे ॥ ५ ॥

---

१ अत्रानुस्वारद् इग्भावार्थ इति बृहद्वृत्तिकार ।

भञ्जो भर्ज् । ४ । ४ । ६ ।

भृज्जतेरशिति भर्जं वा स्यात् भर्ष्टा, भ्रष्टा ॥ ६ ॥

प्राद् दागस्त आरम्भे क्ते । ४ । ४ । ७ ।

आरम्भार्थस्य प्रपूर्वस्य दागः क्ते परे त्तो वा स्यात् । प्रत्तः प्रदत्तः । प्रादिति किम् ? परीत्तम् ॥ ७ ॥

नि-वि-सु-अनु-अवात् । ४ । ४ । ८ ।

एभ्यः परस्य दागः क्ते त्तो वा स्यात् । नीत्तम्, निदत्तम् । वीत्तम्, विदत्तम् । सूत्तम्, सुदत्तम् । अनूत्तम्, अनुदत्तम् । अवत्तम्, अवदत्तम् ॥ ८ ॥

स्वरादुपसर्गाद् दः ति कित्यधः । ४ । ४ । ९ ।

स्वरान्तादुपसर्गात् परस्य धावर्जस्य दासंज्ञस्य तादौ किति त्तो नित्यं स्यात् । प्रत्तः, परीत्रिमम् । उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम् । स्वरादिति किम् ? निर्दत्तम् । द इति किम् ? प्रदाता व्रीहयः । तीति किम् ? प्रदाय । अध इति किम् ? निधीतः ॥ ९ ॥

दत् । ४ । ४ । १० ।

अधो दासंज्ञस्य तादौ किति-दत् स्यात् । दत्तः, दत्तिः । अध इत्येव ? धीतः ॥ १० ॥

दो-सो-मा-स्थ इः । ४ । ४ । ११ ।

एषां तादौ किति इः स्यात् । निर्दितः, सित्वा, मितिः, स्थितवान् ॥ ११ ॥

---

१ अत्र "स्वरादुप "(४–४–९) सूत्रान्नित्य त्तः ।

२ अत्र नाम्यन्तस्योपसर्गस्य " दस्ति " (पृ० १७९) सूत्रेण दीर्घत्वम् । एवमन्यत्राऽपि । निदत्त प्रदत्तमित्यादिषु दासज्ञस्य " दत् " (४–४–१०) सूत्रेण ' दत् ' इत्यादेश ।

छा-शोर्वा । ४ । ४ । १२ ।

छाशोस्तादौ किति इर्वा स्यात् । अवच्छितः, अवच्छातः । निशितः, निशातः ॥ १२ ॥

शो व्रते । ४ । ४ । १३ ।

श्यतेः वते व्रतविषये प्रयोगे नित्यमिः स्यात् । संशितं व्रतम्, संशितः साधुः ॥ १३ ॥

हाको हिः क्त्वि । ४ । ४ । १४ ।

हाकस्तादौ किति क्त्वायां हिः स्यात् । हित्वा । क्त्वीति किम् ? हीनः । तीत्येव ? प्रहाय ॥ १४ ॥

धागः । ४ । ४ । १५ ।

धागस्तादौ किति हिः स्यात् । विहितः, हित्वा ॥१५॥

यपि चाऽदो जग्ध् । ४ । ४ । १६ ।

तादौ किति यपि चाऽदेर्जग्धू स्यात् । जग्धिः, प्रजग्ध्य ॥ १६ ॥

घस्लृ सनद्यतनी-घञचलि । ४ । ४ । १७ ।

एष्वदेर्घस्लः स्यात् । जिघत्सति, अघसत्, घासः, प्रात्तीति प्रघसः, प्रादनं प्रघसः ॥ १७ ॥

परोक्षायां नवा । ४ । ४ । १८ ।

अदेः परोक्षायां घस्लरादेशो वा स्यात । जक्षुः, आदुः ॥ १८ ॥

वेर्वय् । ४ । ४ । १९ ।

वेगः परोक्षायां वय् वा स्यात् । ऊयुः, ववुः ॥ १९ ॥

ऋः शॄ-दॄ-प्रः । ४ । ४ । २० ।

एषां परोक्षायामृर्वा स्यात् । विशश्रतुः, विशशरतुः । विदद्रतुः, विददरतुः । निपप्रतुः, निपपरतुः ॥ २० ॥

हनो वध आशिषि अञौ । ४ । ४ । २१ ।

आशीर्विषये हन्तेर्वधः स्यात्, न तु ञिटि । वध्यात् । अञाविति किम् ? घानिषीष्ट ॥ २१ ॥

अद्यतन्यां वा त्वात्मने । ४ । ४ । २२ ।

अद्यतन्यां विषये हनो वधः स्यात्, आत्मनेपदे तु वा । अवधीत् । अवधिष्ट, आहत ॥ २२ ॥

इण्-इकोर्गा । ४ । ४ । २३ ।

इणिकोरद्यतन्यां गाः स्यात् । अगात्, अध्यगात् ॥२३॥

णावज्ञाने गमुः । ४ । ४ । २४ ।

इणिकोरज्ञानार्थयोर्णौ गमुः स्यात् । गमयति, अधिगमयति । अज्ञान इति किम् ? अर्थान् प्रत्याययति ॥२४॥

सनि इङश्च । ४ । ४ । २५ ।

इङ इणिकोश्चाज्ञानार्थयोः सनि गमुः स्यात् । अधिजिगांसते, जिगमिषति ग्रामम्, मातुरधिजिगमिषति ॥ २५ ॥

गाः परोक्षायाम् । ४ । ४ । २६ ।

इङः परोक्षाविषये गाः स्यात् । अधिजगे ॥ २६ ॥

णौ सन्-ङे वा । ४ । ४ । २७ ।

सन्ङे परे णौ इङो गा वा स्यात् । अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति । अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् ।

णाविति किम्? अधिजिगांसते। सन्ङ इति किम्? अध्यापयति ॥ २७ ॥

वाऽद्यतनी-क्रियातिपत्त्योर्गीङ् । ४ । ४ । २८ ।

अनयोरिङो गीङ् वा स्यात्। अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट। अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत ॥ २८ ॥

अट् धातोरादिर्ह्यस्तन्यां चाऽमाङा । ४ । ४ । २९ ।

ह्यस्तन्यामद्यतनीक्रियातिपत्त्योश्च विषये धातोरादिरट् स्यात्, न तु माङ्योगे। अयात्, अयासीत्, अयास्यत्। अमाङेति किम्? मा स्म कार्षीत। धातोरिति किम्? प्रायाः ॥ २९

एत्यस्तेर्वृद्धिः । ४ । ४ । ३० ।

इणिकोरस्तेश्चाऽऽदेर्ह्यस्तन्यां विषये वृद्धिः स्यात्, न तु माङा। आयन्, अध्यायन्, आस्ताम्। अमाङेत्येव? मा स्म ते यन् ॥ ३० ॥

स्वरादेस्तासु । ४ । ४ । ३१ ।

स्वरादेर्धातोरादेरद्यतन्यां क्रियातिपत्तिह्यस्तनीषु विषये वृद्धिः स्यात्, अमाङा। आटीत्, ऐषिष्यत्, औज्झत्। अमाङेत्येव? मा सोऽटीत् ॥ ३१ ॥

स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् । ४ । ४ । ३२ ।

धातोः परस्य सादेस्तादेश्चाऽशित आदिरिट् स्यात्, न तु त्रोणाद्योः। लविष्यति, लविता। स्तादीति किम्? भूयात्। अशित इति किम्? आस्ते। अत्रोणादेरिति किम्? शस्त्रम्[1], वत्सः, हस्तः ॥ ३२ ॥

[1] अप्रत्ययं उणादिषु चेट् न भवतीति भावः। "शस्त्रम्" इति त्रस्य, "वत्स, हस्त" इति उणादेरुदाहरणानि सन्ति। "त्रोणाद्यो" इत्यत्र षष्ठीद्विवचनम्।

तेर्ग्रहादिभ्यः । ४ । ४ । ३३ ।

एभ्य एव परस्य स्ताद्यशितः तेरादिरिट् स्यात्। निग्रहीतिः, अपस्निहितिः। ग्रहादिभ्य इति किम्? शान्तिः ॥ ३३ ॥

ग्रहोऽपरोक्षायां दीर्घः । ४ । ४ । ३४ ।

ग्रहेर्यो विहित इट्, तस्य दीर्घः स्यात्, न तु परोक्षायाम्। ग्रहीता। अपरोक्षायामिति किम्? जगृहिव ।३४॥

वृतो नवाऽनाशीः-सिच्परस्मै च ।४।४।३५।

वृभ्यामृदन्तेभ्यश्च परस्येटो दीर्घो वा स्यात्, न तु परोक्षाऽऽशिषोः, सिचि च परस्मैपदे। प्रावरीता, प्रावरिता। वरीता, वरिता। तितरीषति, तितरिषति। परोक्षाऽऽदिवर्जनं किम्? ववरिथ, तेरिथ, प्रावरिषीष्ट, आस्तरिषीष्ट, प्रावारिषुः, अस्तारिषुः ॥ ३५ ॥

इट् सिजाशिषोरात्मने । ४ । ४ । ३६ ।

वृतः परयोरात्मनेपदविषये सिजाशिषोरादिरिट् वा स्यात्। प्रावृत, प्रावरिष्ट। अवृत, अवरीष्ट। आस्तीर्ष्ट, आस्तरिष्ट। प्रावृषीष्ट, प्रावरिषीष्ट। वृषीष्ट, वरिषीष्ट। आस्तीर्षीष्ट, आस्तरिषीष्ट। आत्मने इति किम्? प्रावारीत् ॥ ३६ ॥

संयोगादृतः । ४ । ४ । ३७ ।

धातोः संयोगात् परो य ऋत् तदन्तात् परयोरात्मनेपदविषयसिजाशिषोरादिरिट् वा स्यात्। अस्मरिषाताम्, अस्मृषाताम्। स्मरिषीष्ट, स्मृषीष्ट। संयोगादिति किम्? अकृत ॥ ३७ ॥

---

१ वृग्ट्-वृङ्ग् इत्याभ्यां धातुभ्याम्।

धूगौदितः । ४ । ४ । ३८ ।

धूग औदितश्च परस्य स्ताद्यशित आदिरिट् वा स्यात् । धोता, धविता । रद्धा, रधिता ॥ ३८ ॥

निष्कुषः । ४ । ४ । ३९ ।

निष्पूर्वात् कुषः परस्य स्ताद्यशित आदिरिट् वा स्यात् । निष्कोष्टा, निष्कोषिता ॥ ३९ ॥

क्तयोः । ४ । ४ । ४० ।

निष्कुषः परयोः क्तयोरादिरिट् नित्यं स्यात् । निष्कुषितः, निष्कुषितवान् ॥ ४० ॥

जॄ-व्रश्चः क्त्वः । ४ । ४ । ४१ ।

आभ्यां परस्य क्त्व आदिरिट् स्यात् । जरीत्वा, व्रश्चित्वा ॥ ४१ ॥

ऊदितो वा । ४ । ४ । ४२ ।

ऊदितः परस्य क्त्व आदिरिट् वा स्यात् । दान्त्वा, दमित्वा ॥ ४२ ॥

क्षुध-वसस्तेषाम् । ४ । ४ । ४३ ।

आभ्यां परेषां क्तक्तवतुक्त्वामादिरिट् स्यात् । क्षुधितः, क्षुधितवान्, क्षुधित्वा, उषितः, उषितवान्, उषित्वा ॥ ४३ ॥

लुभ्यञ्चेर्विमोहाऽर्चे । ४ । ४ । ४४ ।

आभ्यां यथासंख्यं विमोहनपूजार्थाभ्यां परेषां क्तक्तवतुक्त्वामादिरिट् स्यात् । विलुभितः, विलुभितवान्, लुभित्वा, अञ्चितः, अञ्चितवान्, अञ्चित्वा । विमोहार्चे इति किम् ? लुब्धो जाल्मः, उदक्तं जलम् ॥ ४४ ॥

पूङ्-क्लिशिभ्यो नवा । ४ । ४ । ४५ ।

पूङः क्लिशिभ्यां च परेषां क्तक्तवतुक्त्वामादिरिड्[1] वा स्यात् । पूत', पूतवान्, पूत्वा । पवितः, पवितवान्, पवित्वा । क्लिष्टः, क्लिष्टवान्, क्लिष्ट्वा । क्लिशितः, क्लिशितवान्, क्लिशित्वा ॥ ४५ ॥

सह-लुभेच्छ-रुष-रिषस्तादेः । ४ । ४ । ४६ ।

एभ्यः परस्य स्ताद्यशितस्तादेरिट् वा स्यात् । सोढा, सहिता । लोब्धा, लोभिता । एष्टा, एषिता । रोष्टा, रोषिता । रेष्टुम्, रेषितुम् ॥ ४६ ॥

इवृ-ऋध-भ्रस्ज-दम्भ-श्रि-यु-ऊर्णु-भर-ज्ञपि-सनि-तनि पति-वृ-ॠद्-दरिद्रः सनः । ४ । ४ । ४७ ।

इवन्ताद् ऋधादिभ्य ॠदन्तेभ्यो दरिद्रश्च परस्य सन आदिरिट्[2] वा स्यात् । दुद्यूषति, दिदेविषति । ईर्त्सति, अर्दिधिषति । बिभर्क्षति, बिभर्जिषति । धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति । शिश्रीषति, शिश्रयिषति ।

---

१ अत्र क्लिशिशब्देन क्लिश्यति-क्लिश्नातीत्यनयोर्धात्वोर्ग्रहण कर्त्तव्यम् । तेन सूत्रे बहुवचनं न दोषाय । पूङि ङकारग्रहण पूगो निवृत्तये । तेन पूङ् पवने धातोर्ग्रहणम् ।

२ यत्र इट् न भवति तत्र पक्षे गुणाऽभावः । "सन्यङश्च" सूत्रेण द्वित्वम् । "स्ताद्यशितो " इतीट् । "ऋध ईर्त्" इति ईर्त् । "दम्भो धिप् धीप्" इत्यादेशौ "भ्रस्जो भर्ज्" इति बिभर्क्षति । "स्वरहन्गमोः सनि धुटि" (४-१-१०४) सूत्रेण सनि परे दीर्घः । "ओर्जान्तस्थाप " (४ १-६०) सूत्रेण सनि इकारे यियविषति । "नामिनोऽनिट्" (४-३-३३) सूत्रेण किद्भावेगुणाऽभाव-स्तेन पक्षे युयूषति शिश्रीषतीत्यादिषु न गुणः । "ज्ञप्यापो "सूत्रात् ज्ञीप् "सनि" "तनो वा" सूत्राभ्यामाकारः । तनो विकल्पेन दीर्घत्वे च तितासति इति तृ-तीयमपि रूप भवति । "वृतो नवा.." सूत्रेण वा दीर्घत्वम् ।

शुशूषति, शियविषति । प्रोर्णुनूषति, प्रोर्णुनविषति । बुभूर्षति, बिभरिषति । ज्ञीप्सति, जिज्ञपयिषति । सिषासति, सिसनिषति । तितंसति, तितनिषति । पित्सति, पिपतिषति । प्रावुवूर्षति, प्रविवरिषति । वुवूर्षते, विवरीषते । तितीर्षति, तितरीषति । दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति । ४७ ॥

ऋ-स्मि-पूङ्-अञ्ज-शौ-कृ-ग-दृ-धृ-प्रच्छः । ४ । ४ । ४८ ।

एभ्यः परस्य सन आदिरिट् स्यात् । अरिरिषति, सिस्मयिषति, पिपविषते, अञ्जिजिषति, अशिशिषते, चिकरीषति, जिगरीषति, आदिदरिषते, आदिधरिषते, पिपृच्छिषति ॥ ४८ ॥

हनृतः स्यस्य । ४ । ४ । ४९ ।

हन्तेः ऋदन्ताच्च परस्य स्यस्याऽऽदिरिट् स्यात् । हनिष्यति, करिष्यति ॥ ४९ ॥

कृत-चृत-नृत-च्छृद-तृदोऽसिचः सादेर्वा । ४ । ४ । ५० ।

एभ्यः परस्यासिचः सादेस्ताद्यशित आदिरिट् वा स्यात् । कर्त्स्यति, कर्तिष्यति । चिचृत्सति, चिचर्तिषति । नर्त्स्यति, नर्तिष्यति । अच्छर्त्स्यत्, अच्छर्दिष्यत् । तितृत्सति, तितर्दिषति । असिच इति किम् ? अकर्त्तीत् ॥५०॥

गमोऽनात्मने । ४ । ४ । ५१ ।

गमः परस्य स्ताद्यशितः सादेरिट् स्यात्, नत्वात्मनेपदे । गमिष्यति । अधिजिगमिषिता शास्त्रस्य । अनात्मने इति किम् ? संगंसीष्ट ॥ ५१ ॥

स्नोः । ४ । ४ । ५२ ।

स्नोः परस्य स्ताद्यशितः अनात्मनेपदे आदिरिट्

स्यात् । प्रस्नविष्यति । अनात्मन इत्येव ? प्रास्नोष्ट ॥५२॥

क्रमः । ४ । ४ । ५३ ।

क्रमः परस्य स्ताद्यशित आदिरिट् स्यात्, अनात्मनेपदे । क्रमिष्यति, प्रक्रमितुम् । अनात्मन इत्येव ? प्रक्रंस्यते ॥ ५३ ॥

[1]तुः । ४ । ४ । ५४ ।

अनात्मनेपदविषयात् क्रमः परस्य तुस्ताद्यशित आदिरिट् स्यात् । क्रमिता । अनात्मन इत्येव ? प्रक्रन्ता ॥५४ ॥

न वृद्भ्यः । ४ । ४ । ५५ ।

वृदादिपञ्चकात् परस्य स्ताद्यशित आदिरिट् न स्यात्, नचेदसावात्मनेपदनिमित्तम् । वर्त्स्यति, विवृत्सति, स्यन्त्स्यति, सिस्यन्त्सति ॥ ५५ ॥

एकस्वरादनुस्वारेतः । ४ । ४ । ५६ ।

एकस्वरादनुस्वरेतो धातोर्विहितस्य स्ताद्यशित आदिरिट् न स्यात् । पाता । एकस्वरादिति किम् ? अवधीत् ।५६।

ऋवर्ण-श्रि-ऊर्णुगः कितः । ४ । ४ । ५७ ।

ऋवर्णान्ताद् धातोः श्रेरूर्णोश्च एकस्वराद् विहितस्य कित आदिरिट् न स्यात् । वृतः, तीर्त्वा, श्रितः, ऊर्णुत्वा । एकस्वरादित्येव ? जागरितः । कित इति किम् ? वरिता ॥ ५७॥

उवर्णात् । ४ । ४ । ५८ ।

उवर्णान्तादेकस्वराद् विहितस्य कित आदिरिट् न स्यात् । युतः, [2]लूनः । कित इत्येव ? यविता लविता ॥५८॥

१ तृचः, तृनश्च प्रत्ययादादिरिट् स्याद् ।
२ अत्र क्तप्रत्यय । "ऋल्वादेरेषां तो नोऽप्रः (४-२-६८) सूत्रात् नः

ग्रह-गुहश्च सनः । ४ । ४ । ५९ ।

आभ्यामुवर्णान्ताच्च विहितस्य सन आदिरिट् न स्यात् । जिघृक्षति, जुघुक्षति, रुरूषति ॥ ५९ ॥

स्वार्थे । ४ । ४ । ६० ।

स्वार्थस्य सन आदिरिट् न स्यात् । जुगुप्सते ॥६०॥

डीय-श्व्यैदितः क्तयोः[1] । ४ । ४ । ६१ ।

डीयतेः श्वेरैदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परयोः क्तक्तवत्वोरादिरिट् न स्यात् । डीनः, डीनवान्, शूनः, शूनवान्, त्रस्तः, त्रस्तवान् ॥ ६१ ॥

वेटोऽपतः । ४ । ४ । ६२ ।

अपतो विकल्पितेटो धातोरेकस्वरात् परयोः क्तयोरादिरिट् न स्यात् । रद्धः, रद्धवान् । अपत इति किम् ? पतितः ॥ ६२ ॥

सं-नि-वेरर्दः । ४ । ४ । ६३ ।

एभ्यः परादर्दः परयोः क्तयोरादिरिट् न स्यात् । समर्णः, समर्णवान्, न्यर्णः, न्यर्णवान्, व्यर्णः, व्यर्णवान् । संनिवेरिति किम् ? अर्दितः ॥ ६३ ॥

अविदूरेऽभेः । ४ । ४ । ६४ ।

अभेः परादर्दः परयोः क्तयोरविदूरेऽर्थे आदिरिट् न स्यात् । अभ्यर्णः, अभ्यर्णवान् । अविदूर इति किम् ? अभ्यर्दितो दीनः शीतेन ॥ ६४ ॥

---

[1] क्तक्तवत्वोरित्यर्थः, एवमन्यत्राऽपि द्विवचनप्रयोगे बोध्यम् । डीङ् -सूङत्यादित्वात्, श्वयतेश्च औदित्वात् "सूयत्याद्योदितः" (४-२-७०) सूत्रात् तस्य नः । त्रसैच् 'भये' इत्यैदित्वात्तो 'त्रस्त' इत्यादि स्यात् ।

वर्तेर्वृत्तं ग्रन्थे । ४ । ४ । ६५ ।

वृतेर्ण्यन्तात् क्ते वृत्तं ग्रन्थविषये निपात्यते । वृत्तो गुणश्छात्रेण । ग्रन्थ इति किम् ? वर्त्तितं कुङ्कुमम् ॥६५॥

धृष-शसः प्रगल्भे । ४ । ४ । ६६ ।

आभ्यां परयोः क्तयोरादिः प्रगल्भ एवार्थ इट् न स्यात् । धृष्टः, विशस्तः । प्रगल्भ इति किम् ? धर्षितः, विशसितः ६६ ॥

कषः कृच्छ्र-गहने । ४ । ४ । ६७ ।

अनयोरर्थयोः कषेः परयोः क्तयोरादिरिट् न स्यात् । कष्टं दुःखम्, कष्टोऽग्निः, कष्टं वनं दुरवगाहम् । कृच्छ्र-गहन इति किम् ? कषितं स्वर्णम् ॥ ६७ ॥

घुषेरविशब्दे । ४ । ४ । ६८ ।

अविशब्दार्थाद् घुषेः परयोः क्तयोरादिरिट् न स्यात् । घुष्टा रज्जुः, घुष्टवान् । अविशब्द इति किम् ? अवघुषितं वाक्यम् ॥ ६८ ॥

बलि-स्थूले दृढः । ४ । ४ । ६९ ।

बलिनि स्थूले चार्थे दृहेर्दृंहेर्वा क्तान्तस्य दृढो निपात्यते । दृढः । बलिस्थूल इति किम् ? दृहितम्, दृंहितम् ॥ ६९ ॥

क्षुब्ध-विरिब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-म्लिष्ट-फाण्ट-बाढ-परिवृढं मन्थ-स्वर-मनस्-तमस्-सक्ताऽस्पष्टाऽ-नायास-भृश-प्रभौ । ४ । ४ । ७० ।

एते क्तान्ता मन्थादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यमनिटो निपात्यन्ते । क्षुब्धः समुद्रः, क्षुब्धं बल्लवैः, विरिब्धः स्वरः,

स्वान्तं मनः, ध्वान्तं तमः, लग्नं सक्तम्, म्लिष्टमस्पष्टम् फाण्टमनायाससाध्यम्, बाढ भृशम्, परिवृढः प्रभुः ॥७०॥

आदितः । ४ । ४ । ७१ ।

आदितो धातोः परयोः क्तयोरादिरिट् न स्यात्। मिन्नः, मिन्नवान् ॥ ७१ ॥

नवा भावाऽऽरम्भे । ४ । ४ । ७२ ।

आदितो धातोर्भावाऽऽरम्भार्थयोः क्तयोरादिरिट् वा न स्यात्। मिन्नम्, मेदितम् । प्रमिन्नः, प्रमिन्नवान्। प्रमेदितः, प्रमेदितवान् ॥ ७२ ॥

शकः कर्म्मणि । ४ । ४ । ७३ ।

शकेः कर्म्मणि क्तयोरादिरिट् वा न स्यात्। शक्तः, शकितो वा घटः कर्तुम् ॥ ७३ ॥

णौ दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्तम् । ४ । ४ । ७४ ।

दमादीनां[1] णौ क्तान्तानामेते वा निपात्यन्ते। दान्तः, दमितः। शान्तः, शमितः। पूर्णः, पूरितः। दस्तः, दासितः। स्पष्टः, स्पाशितः। छन्नः, छादितः। ज्ञप्तः, ज्ञापितः ॥ ७४ ॥

श्वस-जप-वम-रुष-त्वर-संघुषाऽऽस्वनाऽमः ।४।४।७५।

एभ्यः क्तयोरादिरिट् वा न स्यात्। श्वस्तः, श्वसितः। विश्वस्तवान्, विश्वसितवान्। जप्तः, जप्तवान्। जपितः, जपितवान्। वान्तः, वान्तवान्। वमितः, वमितवान्। रुष्टः, रुष्टवान्। रुषितः, रुषितवान्। तूर्णः, तूर्णवान्।

1 दम्-शम्-पूरी-दास-स्पश्-छद-ज्ञा-धातूनाम् ।

त्वरितः, त्वरितवान् । संघुष्टौ, संघुषितौ दम्यौ । संघुष्टवान्, संघुषितवान् । आस्वान्तः, आस्वनितः । आस्वान्तवान्, आस्वनितवान् । अभ्यान्तः[1], अभ्यान्तवान् । अभ्यमितः, अभ्यमितवान् ॥ ७५ ॥

हृषेः केश-लोम-विस्मय-प्रतिघाते । ४ । ४ । ७६ ।

हृषेः केशाद्यर्थेषु क्तयोरादिरिट् वा न स्यात् । हृष्टाः, हृषिताः केशाः । हृष्टं, हृषितं लोमभिः, हृष्टो, हृषितश्चैत्रः । हृष्टाः, हृषिता दन्ताः ॥ ७६ ॥

अपचितः । ४ । ४ । ७७ ।

अपात् चायेः क्तान्तस्य इडभावः, चिश्च निपात्यते वा । अपचितः, अपचायितः ॥ ७७ ॥

सृजि-दृशि-स्कृ-स्वराऽत्वतः तृज्नित्याऽनिटस्थवः । ४ । ४ । ७८ ।

सृजिदृशिभ्यां स्कृगः स्वरान्तादत्वतश्च तृचि नित्यानिटो विहितस्य थव आदिरिट् वा न स्यात् । सस्रष्ठ, ससर्जिथ । दद्रष्ठ, ददर्शिथ । सञ्चस्कर्थ, सञ्चस्करिथ । ययाथ, ययिथ । पपक्थ, पेचिथ । तृज्नित्यानिट इति किम् ? ररन्धिथ, शिश्रयिथ । विहितविशेषणं किम् ? चकर्षिथ ॥ ७८ ॥

ऋतः । ४ । ४ । ७९ ।

ऋदन्तात् तृज्नित्यानिटो विहितस्य थव आदिरिट् न स्यात् । जहर्थ । तृज्नित्यानिट इत्येव ? सस्वरिथ ॥ ७९ ॥

---

[1] अभि आङ्पूर्वोऽम्, अभिपूर्वश्चाऽम् इत्युदाहरणयुगलम् ।

ऋ-वृ-व्येऽद इट् । ४ । ४ । ८० ।

एभ्यः परस्य थव आदिरिट् स्यात् । आरिथ, ववरिथ, संविव्ययिथ, आदिथ ॥ ८० ॥

स्कृ-अस्रृ-वृ-भृ-स्तु-द्रु-श्रु--स्रोर्व्यञ्जनादेः परोक्षायाः । ४ । ४ । ८१ ।

[1]स्कृगः स्रादिवर्जेभ्यश्च सर्वधातुभ्यः परस्याः परोक्षायाः व्यञ्जनादेरिट् स्यात् । संचस्करिव, ददिव, चिच्यिवहे । स्किति किम् ? चकृव । स्रादिवर्जनं किम् ? सस्रव, ववृव, वभृवहे, बभर्थ, तुष्टोथ, दुद्रोथ, शुश्रोथ, सुस्रोथ ॥ ८१ ॥

घसेकस्वराऽऽतः क्वसोः । ४ । ४ । ८२ ।

घसेरेकस्वराद् आदन्ताच्च धातोः परस्य क्वसोः परोक्षाया आदिरिट् स्यात् । जक्षिवान्, आदिवान्, ययिवान्, परोक्षाया इत्येव ? विद्वान् ॥ ८२ ॥

गम-हन-विद्ल-विश-दृशो वा । ४ । ४ । ८३ ।

एभ्यः परस्य क्वसोरादिरिट् वा स्यात् । जग्मिवान्, जगन्वान् । जघ्निवान्, जघन्वान् । विविदिवान्, विविद्वान् । विविशिवान्, विविश्वान् । ददृशिवान्, ददृश्वान् ॥ ८३ ॥

सिचोऽञ्जेः । ४ । ४ । ८४ ।

अञ्जेः सिच आदिरिट् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८४ ॥

---

[1] सस्मटः कृगो धातोरिट् भवति, स्सट्शून्यस्य तु नेत्यर्थः । स्सट् तु "संपरे कृग स्सट्" (४-४-९१) इति सूत्रेण भवति । "स्कृ-च्छृतो ऽकि" (४-३-८) सूत्रेण संचस्करिव इत्यत्र गुण । "इन्ध्यसंयोगात् ..." सूत्रात् किद्वत्त्वाद् ददिव चिच्यिवहे इत्यादिषु आतो लुक् गुणाऽभावश्च ।

धूग्-सुस्तोः परस्मै । ४ । ४ । ८५ ।

एभ्यः परस्मैपदे सिच आदिरिट् स्यात् । अधावीत्, असावीत्, अस्तावीत् । परस्मै इति किम्? अधोष्ट ॥ ८५ ॥

यमि-रमि-नम्यातः सोऽन्तश्च । ४ । ४ । ८६ ।

एभ्य आदन्तेभ्यश्च परस्मैपदे सिच आदिरिट् स्यात् । एषां च स् अन्तः । अयंसीत्, व्यरंसीत्, अनंसीत्, अयासिष्टाम् ॥ ८६ ॥

ईशीडः से-ध्वे-स्व-ध्वमोः । ४ । ४ । ८७ ।

आभ्यां वर्त्तमानासेध्वयोः, पञ्चमीस्वध्वमोश्चादिरिट् स्यात् । ईशिषे, ईशिध्वे, ईशिष्व, ईशिध्वम्, ईडिषे, ईडिध्वे, ईडिष्व, ईडिध्वम् ॥ ८७ ॥

रुत्पञ्चकात् शिदयः । ४ । ४ । ८८ ।

रुदादेः पञ्चतः परस्य व्यञ्जनादेः शितोऽयादेरादिरिट् स्यात् । रोदिषि, स्वपिषि, प्राणिति, श्वसिति, जक्षिति । अयिति किम्? रुद्यात् । शित इति किम्? रोत्स्यति, स्वप्स्यति ॥ ८८ ॥

दि-स्योरीट । ४ । ४ । ८९ ।

रुत्पञ्चकात् दिस्योः शितोरादिरीट् स्यात् । अरोदीत्, अरोदीः ॥ ८९ ॥

अदश्चाऽट् । ४ । ४ । ९० ।

अत्ते रुत्पञ्चकाच्च दिस्योः शितोरादिरट् स्यात् । आदत्, आदः, अरोदत्, अरोदः ॥ ९० ।

१ "सिचि परस्मै:" (४-३-४४) सूत्रात् वृद्धि ।

संपरेः कृगःस्सट् । ४ । ४ । ९१ ।

आभ्यां परस्य कृग आदिः स्सट् स्यात्। संस्करोति कन्याम्, परिष्करोति ॥ ९१ ॥

उपाद् [1]भूषा-समवाय-प्रतियत्न-विकार-वाक्या-ऽध्याहारे । ४ । ४ । ९२ ।

उपात् परस्य कृगो भूषादिष्वर्थेष्वादिः, सट् स्यात्। कन्यामुपस्करोति, तत्र न उपस्कृतम्, एधोदकमुपस्कुरुते, उपस्कृतं भुङ्क्ते, सोपस्कारं सूत्रम् ॥ ९२ ॥

किरो लवने । ४ । ४ । ९३ ।

उपात् किरतेः सडादिः स्यात्, लवनविषयार्थश्चेत्। उपस्कीर्यं मद्रका लुनन्ति। लवन इति किम्? उपकिरति पुष्पम् ॥ ९३ ॥

प्रतेश्च वधे । ४ । ४ । ९४ ।

प्रतेरुपाच्च किरतेर्हिंसायां विषयेऽर्थे स्सडादिः स्यात्। प्रतिस्कीर्णम्, उपस्कीर्णम्, वा ह ते वृषल भूयात्, प्रतिचस्करे नखैः। वध इति किम्? प्रतिकीर्णं बीजम् ॥ ९४ ॥

अपात्-चतुष्पात्-पक्षि-शुनि हृष्टाऽन्नाऽऽश्रयाऽर्थे । ४ । ४ । । ९५ ।

अपात् किरतेः चतुष्पदि पक्षिणि शुनि च कर्तरि

---

१ भूषा अलङ्कारः । समवाय समुदाय । प्रतियत्न पुनर्यत्न । प्रकृते-रन्यथाभावो विकार । गम्यमानस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपणोपादाने वाक्याध्याहार इति बृहद्वृत्तिकारः ।

यथासङ्ख्यं हृष्टेऽन्नार्थिनि आश्रयार्थिनि स्सडादिः स्यात्। अपस्किरते गौर्हृष्टः, कुक्कुटो भक्ष्यार्थी, आश्रयार्थी वा श्वा ॥ ९५ ॥

वौ विष्किरो वा ।। ४ । ४ । ९६ ।

पक्षिणि वाच्ये विकिरतेः स्सड् वाऽऽदिः स्यात्। विष्किरः, विकिरो वा पक्षी ॥ ९६ [१]।

प्रात् तुम्पतेर्गवि । ४ । ४ । ९७ ।

प्रात् तुम्पतेर्गवि कर्त्तरि स्सडादिः स्यात्। प्रस्तुम्पति गौः। गवीति किम्? प्रतुम्पति तरुः ॥ ९७ ॥

उदितः स्वराद् नोऽन्तः । ४ । ४ । ९८ ।

उदितो धातोः स्वरात् परो न् अन्तः स्यात्। नन्दति, कुण्डा ॥ ९८ ॥

[२]मुचादि-तृफ-दृफ-गुफ-शुभोभः शे । ४।४।९९।

ऐषां शे परे स्वराद् नोऽन्तः स्यात्। मुञ्चति, पिंशति, तृम्फति, दृम्फति, गुम्फति, शुम्भति, उम्भति ॥९९॥

जभः स्वरे । ४ । ४ । १०० ।

जभेः स्वरात् परः स्वरादौ प्रत्यये नोऽन्तः स्यात्। जम्भः ॥ १०० ॥

---

१ वि पक्षी, तत्र। शकुन्ति शकुनिर्विंश्चेति धनञ्जय।

२ एते तौदादिका सन्ति। "तुदादे श" (३-४-८१) इत्यस्मिन् शे परे मुचादीना स्वरात् नोऽन्त स्यात्। तृफादीना नोऽन्तविधानसामर्थ्यात् शे परे नस्य लुग् न भवति, तृम्फादीना तु नोऽन्तविधानाऽभावाद् लुग् भवति। तेन नलुकि तृफति, दृफति, उभतीत्यादीनि रूपाणि स्यु। सनकारा, अनकार ए धगेव धातव सन्तीति।

रध इटि तु परोक्षायामेव । ४ । ४ । १०१ ।

रधः स्वरात् परः स्वरादौ प्रत्यये नोऽन्तः स्यात्, इडादौ तु परोक्षायामेव । रन्धः, ररन्धिव । परोक्षायामेवेति किम् ? रधिता ॥ १०१ ॥

रभोऽपरोक्षा शवि । ४ । ४ । १०२ ।

रभेः स्वरात् परः परोक्षाशव्वर्जे स्वरादौ प्रत्यये न् अन्तः स्यात् । आरम्भः । अपरोक्षाशवीति किम् ? आरेभे, आरभते ॥ १०२ ॥

लभः । ४ । ४ । १०३ ।

लभः स्वरात् परः परोक्षाशव्वर्जे स्वरादौ प्रत्यये न् अन्तः स्यात् । लम्भकः ॥ १०३ ॥

आङो यि । ४ । ४ । १०४ ।

आङः परस्य लभः स्वरात् परो यादौ प्रत्यये न् अन्तः स्यात् । आलम्भ्या गौः । यीति किम् ? आलब्धाः ।१०४।

उपात् स्तुतौ । ४ । ४ । १०५।

उपात् परस्य लभः स्वरात् परो यादौ प्रत्यये स्तुतौ गम्यायां न् अन्तः स्यात् । उपलम्भ्या विद्या । स्तुताविति किम् ? उपलभ्या वार्त्ता ॥ १०५ ॥

ञि-ख्णमोर्वा । ४ । ४ । १०६ ।

ञौ ख्णमि च लभः स्वरात् परो न् अन्तो वा स्यात् । अलाभि, अलम्भि । लम्भं लम्भम्, लाभं लाभम् ॥ १०६ ॥

उपसर्गात् खल्घञोश्च । ४ । ४ । १०७ ।

उपसर्गाद् लभः स्वरात् परः खल्घञोर्ञिख्णमोश्च

परयोर्न् अन्तः स्यात् । दुष्प्रलम्भम् , प्रलम्भः, प्रालम्भि, प्रलम्भं प्रलम्भम् । उपसर्गादिति किम् ? लाभः ॥१०७॥

सु-दुर्भ्याः । ४ । ४ । १०८ ।

आभ्यां समस्तव्यस्ताभ्यां उपसर्गात् पराभ्यां परस्य स्वरात् परः खल्घञोर्नोऽन्तः स्यात् । अतिसुलम्भम्, अतिदुर्लम्भम्, अतिसुलम्भः, अतिदुर्लम्भः, अतिसुदुर्लम्भम्, अतिसुदुर्लम्भः । उपसर्गादित्येव ? सुलभम् ।१०८।

नशो धुटि । ४ । ४ । १०९ ।

नशेः स्वरात् परो धुडादौ प्रत्यये न् अन्तः स्यात् । नंष्टा । धुटीति किम् ? नशिता ॥ १०९ ॥

मस्जेः सः । ४ । ४ । ११० ।

मस्जेः स्वरात् परस्य सस्य धुडादौ प्रत्यये न् अन्तः स्यात् । मङ्क्ता ॥ ११० ॥

अः सृजि-दृशोऽकिति । ४ । ४ । १११ ।

अनयोः स्वरात् परो धुडादौ प्रत्यये अदन्तः स्यात्, न तु किति । स्रष्टा, द्रष्टुम् । अकितीति किम् ? सृष्टः ॥ १११ ॥

स्पृशादि-सृपो वा । ४ । ४ । ११२ ।

स्पृशमृशकृषतृपदृपां सृपश्च स्वरात् परो धुडादौ प्रत्यये अदन्तो वा स्यात्, अकिति । स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा । म्रष्टा, मर्ष्टा । क्रष्टा, कर्ष्टा । त्रप्ता, तर्प्ता । द्रप्ता, दर्प्ता । स्रप्ता[1], सर्प्ता ॥ ११२ ।

---

१ इद खलन्तसमस्तयोदाहरण । द्वितीयं तु घञन्तसमस्तस्य ।

ह्रस्वस्य तः पित्कृति । ४ । ४ । ११३ ।

ह्रस्वान्तस्य धातोः पिति कृति त् अन्तः स्यात् । जगत् । ह्रस्वस्येति किम् ? ग्रामणीः । कृतीति किम् ? अजुहवुः ॥ ११३ ॥

अतो म आने । ४ । ४ । ११४ ।

धातोर्विहिते आने अतो मोऽन्तः स्यात् । पचमानः । अत इति किम् ? शयानः ॥ ११४ ॥

आसीनः । ४ । ४ । ११५ ।

आस्तेः परस्य आनस्यादेरीर्निपात्यते । आसीनः, उदासीनः ॥ ११५ ॥

ऋतां क्ङितीर् । ४ । ४ । ११६ ।

ऋदन्तस्य धातोः क्ङिति प्रत्यये ऋत इर् स्यात् । तीर्णम्, किरति । ११६ ॥

ओष्ठ्यादुर् । ४ । ४ । ११७ ।

धातोरोष्ठ्यात् परस्य ऋतः क्ङित्युर् स्यात् । पूः, बुभूर्षति, वुवूर्षते ॥ ११७ ॥

इस् आसः शासोऽङ्-व्यञ्जने । ४ । ४ । ११८ ।

शास्तेरामोऽङि क्ङिति व्यञ्जनादौ च परे इस् स्यात् । अशिषत्, शिष्टः । अङ्व्यञ्जन इति किम् ? शासनि ॥ ११८ ॥

क्वौ । ४ । ४ । ११९ ।

शास आसः क्वौ इस् स्यात् । मित्रशीः ॥ ११९ ॥

आङः । ४ । ४ । १२० ।

आङः परस्य शास आसः क्वावेव इस् स्यात् । आ-

शीः । क्वावित्येव ? आशास्ते ॥ १२० ॥

ख्वोः प्वय्व्यञ्जने लुक् । ४ । ४ । १२१ ।

पौ य्वर्जव्यञ्जनादौ च परे य्वोर्लुक् स्यात् । क्नोपयति, क्ष्मातम् , देदिवः , कण्डूः । य्वर्जनं किम् ? क्नूयते ॥ १२१ ॥

कृतः कीर्त्तिः । ४ । ४ । १२२ ।

कृतणः कीर्त्तिः स्यात् । कीर्त्तयति ॥ १२२ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान-
स्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः
समाप्तः । ४ । ४ ।

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥
आख्यातवृत्तिः समाप्ता

अर्हं

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(कृत्प्रकरणम्)

आ तुमोऽत्यादिः कृत् । ५ । १ । १ ।

धातोर्विधीयमानस्त्यादिवर्जो वक्ष्यमाणः प्रत्ययस्तुमभिव्याप्य कृत् स्यात् । घनघात्यः । अत्यादिरिति किम् ? प्रणिंस्ते ॥ १ ॥

बहुलम् । ५ । १ । २ ।

कृन्निर्दिष्टादर्थाद् अन्यत्रापि बहुलं स्यात् । पादहारकः[1], मोहनीयं कर्म, संप्रदानम् ॥ २ ॥

कर्त्तरि । ५ । १ । ३ ।

कृदर्थविशेषोक्तिं विना कर्त्तरि स्यात् । कर्त्ता ॥ ३ ॥

व्याप्ये घुर-केलिम-कृष्टपच्यम् । ५ । १ । ४ ।

घुरकेलिमौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यश्च व्याप्ये कर्त्तरि स्युः । भङ्गुरं काष्ठम्, पचेलिमा माषाः, कृष्टपच्याः शालयः ॥ ४ ॥

संगतेऽजर्यम् । ५ । १ । ५ ।

संगमनं संगतम् । तस्मिन् कर्त्तरि नञ्पूर्वात् जृषो यो निपात्यते । अजर्यं आर्यसंगतम् । संगत इति किम् ? अजरः पटः ॥ ५ ॥

रुच्याऽव्यथ्य-वास्तव्यम् । ५ । १ । ६ ।

एते कर्त्तरि निपात्यन्ते । रुच्यः, अव्यथ्यः, वास्तव्यः ॥ ६ ॥

---

१ पादाभ्या ह्रियते इति पादहारक । मुह्यत्यनेनेति मोहनीय, करणेऽनीयः । अनेनैव नियमेन "येन प्रणष्टौ त्वत्पादौ' इति श्री यशोवि०कृतशमीनपार्श्वस्तोत्रप्रयोगस्य कर्मणि वर्तमानेऽपि र. प्रत्यय सिध्यति । एव क्त्रादिष्वपि ।

भव्य-गेय-जन्यरम्याऽऽपात्याऽऽप्लाव्यं नवा । ५ । १ । ७ ।

एते कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । भव्यः, गेयः साम्नाम्, जन्यः, रम्यः, आपात्यः, आप्लाव्यः । पक्षे, भव्यम्, गेयानि, सामानि, जन्यम्, रम्यम्, आपात्यम्, आप्लाव्यम् ॥ ७ ॥

प्रवचनीयाऽऽदयः । ५ । १ । ८ ।

एते अनीयप्रत्ययान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । प्रवचनीयो गुरुः शास्त्रस्य, प्रवचनीयं गुरुणा शास्त्रम्, उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः, उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः ॥८॥

श्लिष-शीङ्-स्थाऽऽस-वस-जन-रुह-जॄ-भजेः क्तः । ५ । १ । ९ ।

एभ्यः क्तो यो विहितः, स कर्त्तरि वा स्यात् । आश्लिष्टः कान्तां चैत्रः, आश्लिष्टा कान्ता चैत्रेण । अतिशयितो गुरुं शिष्यः, अतिशयितो गुरुः शिष्यैः । उपस्थितो गुरुं शिष्यः, उपस्थितो गुरुः शिष्यैः । उपासिता गुरुं ते, उपासितो गुरुस्तैः । अनूषिता गुरुं ते, अनूषितो गुरुस्तैः । अनुजातास्तां ते, अनुजाता सा तैः । आरूढोऽश्वं सः, आरूढोऽश्वस्तैः । अनुजीर्णास्तां ते, अनुजीर्णा सा तैः । विभक्ता स्वं ते, विभक्तं स्वं तैः ॥ ९ ॥

आरम्भे । ५ । १ । १० ।

आरम्भार्थाद् धातोर्भूतादौ यः क्तो विहितः, स कर्त्तरि वा स्यात् । प्रकृताः कटं ते । प्रकृतः कटस्तैः ॥ १० ॥

---

१ पक्षे भावकर्मणोः स्यात् । कर्तरि वा विधानार्थमिदं सूत्रम् ।

२ ज्ञानं दर्शनं वाऽऽवृणोतीति ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयमित्याद्यपि ।

गत्यर्थाऽकर्मक-पिब-भुजेः । ५ । १ । ११ ।

भूतादौ यः क्तो विहितः, स एभ्यः कर्त्तरि वा स्यात्। गतोऽसौ ग्रामम्, गतोऽसौ तैः । आसितोऽसौ, आसितं तैः। पीताः पयः, पीतं पयः। भुक्तास्ते, इदं तैर्भुक्तम्॥११॥

अद्यर्थात् चाऽऽधारे । ५ । १ । १२ ।

आहारार्थात् धातोर्गत्यर्थादेश्च यः क्तः स आधारे वा स्यात। इदमेषां जग्धम्, तैर्जग्धम्। इदं तेषां यातम्, तैर्यातम्। इदमेषां शयितम्, तैः शयितम् । इदं गवां पीतम्, गोभिः पीतम्। इदं तेषां भुक्तम्, तैर्भुक्तम्॥ १२॥

क्त्वा-तुम्-अम् भावे । ५ । १ । १३ ।

एते धात्वर्थमात्रे स्युः। कृत्वा, कर्त्तुम्, कारंकारं याति ॥ १३ ॥

भीमादयोऽपादाने । ५ । १ । १४ ।

एतेऽपादाने स्युः। भीमः, भयानकः ॥ १४ ॥

संप्रदानात् चाऽन्यत्रोणादयः । ५ । १ । १५ ।

संप्रदानादपादानात् चान्यत्रार्थे उणादयःस्युः। कारु, कषिः ॥

असरूपोऽपवादे वोत्सर्गः प्राक् क्तेः । ५ । १ । १६ ।

इतः सूत्रादारभ्य "स्त्रियां क्तिः" (५-३-९१) इत्यतः प्राक् योऽपवादः, तद्विषयेऽपवादेनाऽसमानरूप औत्सर्गिकः प्रत्ययो वा स्यात्। अवश्यलाव्यम्, अवश्यलवितव्यम्। असरूप इति किम्? ध्यणि यो न स्यात्। कार्यम्। प्राक् क्तेरिति किम्? कृतिः, चिकीर्षा ॥ १६ ॥

१ पक्षे कर्मणि क रि भावे च भवति ।

ऋवर्ण-व्यञ्जनाद् घ्यण् । ५ । १ । १७ ।

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घ्यण् स्यात् । कार्यम्, पाक्यम् ॥ १७ ॥

पाणि-समवाभ्यां सृजः । ५ । १ । । १८ ।

आभ्यां परात् सृजेर्घ्यण् स्यात् । पाणिसर्ग्या, समवसर्ग्या रज्जुः ॥ १८ ॥

उवर्णादावश्यके । ५ । १ । १९ ।

अवश्यम्भावे द्योत्ये धातोरुवर्णान्ताद् घ्यण् स्यात् । लाव्यम्, अवश्यपाव्यम् ॥ १९ ॥

[1]आसु-यु-वपि-रपि-लपि-त्रपि-डिपि-दभि-चम्या-नमः । ५ । १ । २० ।

आङ्पूर्वाभ्यां सुनमभ्यां यौत्यादेश्च घ्यण् स्यात् । आसाव्यम्, याव्यम्, वाप्यम्, राप्यम्, लाप्यम्, अपत्राप्यम्, डेप्यम्, दाभ्यम्, आचाम्यम्, आनाम्यम् ।२०॥

वाऽऽधारेऽमावस्या । ५ । १ । २१ ।

अमापूर्वाद् वसतेराधारे घ्यण्, धातोर्वा ह्रस्वश्च निपात्यते । अमावस्या, अमावास्या ॥ २१ ॥

संचाय्य-कुण्डपाय्य-राजसूयं क्रतौ । ५ । १ ।२२।

एते क्रतावर्थे घ्यणन्ता निपात्यन्ते । संचाय्यः, कुण्डपाय्यः, राजसूयः क्रतुः ॥ २२ ॥

प्रणाय्यो निष्कामाऽसंमते । ५ । १ । २३ ।

प्रात् नियो घ्यण्-आयादेशौ स्यातां निष्कामेऽसंमते

१ आसु इति आङ्पूर्वः सुनोतेः, आनम इति आनमेर्धातोर्ग्रहणम् । आसाव्यम्, आनाम्यमित्यनयोरुदाहरणे स्तः । दभि बन्धने सौत्रो धातुर्ग्राह्य । न तु स्वादिकः तौदादिको वा ।

चार्थे । प्रणाय्यः शिष्यश्चौरो वा ॥ २३ ॥

धाय्या-पाय्य-सान्नाय्य-निकाय्यम् ऋक्-मान-हवि-र्-निवासे । ५ । १ । २४ ।

एते ऋगादिषु यथासङ्ख्यं घ्यणन्ता निपात्यन्ते । धाय्या ऋक्, पाय्यं मानम्, सान्नाय्यं हविः, निकाय्यो निवासः ॥ २४ ।

परिचाय्योपचाय्याऽऽनाय्य-समूह्य-चित्य-मग्नौ । ५ । १ । २५ ।

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते । परिचाय्यः, उपचाय्यः, आनाय्यः, समूह्यः, चित्यो वाऽग्निः ॥ २५ ॥

याज्या दानर्चि । ५ । १ । २६ ।

यजेः करणदानर्चि घ्यण् स्यात् । याज्या ॥ २६ ॥

तव्याऽनीयौ । ५ । १ । २७ ।

एतौ धातोः स्याताम् । कर्त्तव्यः, करणीयः ॥ २७ ॥

य एत् चाऽऽतः । ५ । १ । २८ ।

स्वरान्ताद् धातोर्यः स्यात्, आत एच्च । चेयम्, नेयम्, देयम्, धेयम् ॥ २८ ॥

शकि-तकि-चति-यति-शसि-सहि-यजि-भजि-पवर्गात् । ५ । १ । २९ ।

एभ्यः पवर्गान्ताच्च यः स्यात् । शक्यम्, तक्यम्,

१ अत्र "क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति" इति प्राप्तस्य गकारस्य "त्यज्यज्-प्रवच" (४-१-११८) इति सूत्रेण बाधो भवति ।

चत्यम् यत्यम्, शस्यम्, सह्यम्, यज्यम्, भज्यम्, तप्यम्, गम्यम् ॥ २९ ॥

यमि-मदि-गदोऽनुपसर्गात् । ५ । १ । ३० ।

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यः स्यात् । यम्यम्, मद्यम्, गद्यम्। अनुपसर्गादिति किम् ? आयाम्यम् ॥ ३० ॥

चरेः, आङस्त्वगुरौ । ५ । १ । ३१ ।

अनुपसर्गात् चरेः, आङ्पूर्वात् तु अगुरौ यः स्यात्। चर्यः, आचर्यो देशः। अगुराविति किम् ? आचार्यः ॥ ३१ ॥

वर्योपसर्याऽवद्य-पण्यमुपेय-ऋतुमती-गर्ह्य-विक्रेये । ५ । १ । ३२ ।

एते उपेयादिषु यथासङ्ख्यं यान्ता निपात्यन्ते । वर्या कन्या, उपसर्या गौः, अवद्यं गर्ह्यम्, पण्या गौः ॥ ३२ ॥

स्वामिवैश्येऽर्यः । ५ । १ । ३३ ।

अर्तेः स्वामिवैश्ययोर्यः स्यात् । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । आर्योऽन्य ॥ ३३ ॥

वह्यं करणे । ५ । १ । ३४ ।

वहेः करणे यः स्यात् । वह्यं शकटम् ॥ ३४ ॥

नाम्नो वदः क्यप् च । ५ । १ । ३५ ।

अनुपसर्गान्नाम्नः पराद् वादेः क्यप्यौ स्याताम् । ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् । नाम्न इति किम् ? वाद्यम् । अनुपसर्गादित्येव ? प्रवाद्यम् ॥ ३५ ॥

हत्या-भूयं भावे । ५ । १ । ३६ ।

अनुपसर्गाद् नाम्नः परौ हत्याभूयौ भावे क्यबन्तौ

साधू स्तः । ब्रह्महत्या, देवभूयं गतः । भाव इति किम् ? श्वघात्या सा ॥ ३६ ॥

अग्निचित्या । ५ । १ । ३७ ।

अग्नेः पराच्चेः स्त्रीभावे क्यप् स्यात् । अग्निचित्या ॥ ३७ ।

खेय-मृषोद्ये । ५ । १ । ३८ ।

एतौ क्यबन्तौ साधू स्तः । निखेयम्, मृषोद्यम् ॥ ३८ ॥

कुप्य-भिद्योध्य-सिध्य-तिष्य-पुष्य-युग्याऽऽज्य-सूर्यं नाम्नि । ५ । १ । ३९ ।

एते क्यबन्ताः संज्ञायां निपात्यन्ते । कुप्यं धनम्, भिद्यम्, ऊध्यो नदः, सिध्यः, तिष्यः पुष्यः, युग्यं वाहनम्, आज्यं घृतम्, सूर्यो रविः ॥ ३९ ॥

दृ-वृग्-स्तु-जुषेति-शासः । ५ । १ । ४० ।

एभ्यः क्यप् स्यात् । आदृत्यः, प्रावृत्यः, अवश्यस्तुत्यः, जुष्य[1], इत्यः, शिष्यः ॥ ४० ॥

ऋदुपान्त्याद् अकृपि-चृदृ-ऋचः । ५ । १ । ४१ ।

ऋदुपान्त्याद् धातोः कृपिचृतिऋचिवर्जात् क्यप् स्यात् । वृत्यम् । अकृपिचृदृच इति किम् ? कल्प्यम्, चर्त्यम्, अर्च्यम् ॥ ४१ ॥

कृ-वृषि-मृजि-शंसि-गुहि-दुहि-जपो वा । ५ । १ । ४२ ।

एभ्यः क्यप् वा स्यात् । कृत्यम्, कार्यम् । वृष्यम्, वर्ष्यम् । मृज्यम्, मार्ग्यम् । शस्यम्, शंस्यम् । गुह्यम्, गोह्यम् । दुह्यम्, दोह्यम् । जप्यम्, जाप्यम् ॥ ४२ ॥

---

१ पक्षे घ्यण्, जस्य गत्वं वृद्धिश्च ।

जि-विपू-न्यो हलि-मुञ्ज-कल्के । ५ । १ । ४३ ।

जेर्विपूर्वाभ्यां च पूनीभ्यां यथासङ्ख्यं हलिमुञ्जकल्केषु कर्मसु क्यप् स्यात् । जित्यो हलिः, विपूयो मुञ्जः, विनीयः कल्कः, हलिमुञ्जकल्क इति किम् ? जेयम्, विपव्यम्, विनेयम् ॥ ४३ ॥

पदाऽस्वैरि-बाह्या-पक्ष्ये ग्रहः । ५ । १ । ४४ ।

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् । प्रगृह्यं पदम्, गृह्याः परतन्त्राः, ग्रामगृह्या बाह्येत्यर्थः, गुणगृह्या गुणपक्ष्याः ॥ ४४ ॥

भृगोऽसंज्ञायाम् । ५ । १ । ४५ ।

भृगोऽसंज्ञायां क्यप् स्यात् । भृत्यः पोष्यः । असंज्ञायामिति किम् ? भार्या पत्नी ॥ ४५ ॥

समो वा । ५ । १ । ४६ ।

संपूर्वाद् भृगः क्यप् वा स्यात् । संभृत्यः, संभार्यः ॥४६॥

ते कृत्याः । ५ । १ । ४७ ।

घ्यण्-तव्याऽनीय-य-क्यप्प्रत्ययाः कृत्याः स्युः ॥ ४७ ॥

णक-तृचौ । ५ । १ । ४८ ।

धातोरेतौ कर्त्तरि स्याताम् । पाचकः, पक्ता ॥ ४८ ॥

अच् । ५ । १ । ४९ ।

धातोरच् स्यात् । करः, हरः ॥ ४९ ॥

लिहादिभ्यः । ५ । १ । ५० ।

एभ्योऽच् स्यात् । लेहः, शेषः ॥ ५० ॥

ब्रुवः[1] । ५ । १ । ५१ ।

१ ब्राह्मणमात्मानं ब्रूते इति ब्राह्मणब्रुवः, अणुवचादेशगुणबाधनार्थ निपातः ।

ब्रूगोऽचि ब्रुवः स्यात् । ब्राह्मणब्रुवः ॥ ५१ ॥

नन्द्यादिभ्योऽनः । ५ । १ । ५२ ।

एभ्यो नामगणदृष्टेभ्योऽनः स्यात् । नन्दनः, वासनः, सहनः, संक्रन्दनः, सर्वदमनः, नर्दनः ॥ ५२ ॥

ग्रहादिभ्यो णिन् । ५ । १ । ५३ ।

एभ्यो णिन् स्यात् । ग्राही, स्थायी ॥ ५३ ॥

नाम्युपान्त्य-प्री-कॄ-गॄ-ज्ञः कः । ५ । १ । ५४ ।

नाम्युपान्त्येभ्यो धातुभ्यः, प्रयादिभ्यश्च कः स्यात् । विक्षिपः, प्रियः, किरः, गिरः, ज्ञः ॥ ५४ ॥

गेहे ग्रहः । ५ । १ । ५५ ।

गेहेऽर्थे ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् , गृहाः[1] ॥ ५५ ॥

उपसर्गाद् आतो डोऽश्यः । ५ । १ । ५६ ।

उपसर्गात् परात् श्यैङ्वर्जादाकारान्ताद् धातोर्डः स्यात्। आह्वः । उपसर्गादिति किम् ? दायः । अश्य इति किम् ? अवश्यायः ॥ ५६ ॥

व्याघ्राऽऽघ्रे प्राणि-नसोः । ५ । १ । ५७ ।

एतौ यथासङ्ख्यं प्राणिनि नासिकायां चार्थे घ्रो डे निपात्यते । व्याघ्रः, आघ्रा ॥ ५७ ॥

घ्रा-ध्मा-पा-ट्धे-दृशः शः । ५ । १ । ५८ ।

एभ्यः शः स्यात् । जिघ्रः, उद्धमः, पिबः, उद्धयः, उत्पश्यः ॥ ५८ ॥

साहि-साति-वेद्युदेजि-धारि-पारि-चेतेरनुपसर्गात् । ५ । १ । ५९ ।

---

१ पुंसि तु बहुवचनान्त एव दारार्थे। दारार्थश्च गृहशब्द उपचारात्।

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो ण्यन्तेभ्यः शः स्यात्। साहयः, सातयः, वेदयः, उदेजय[1], धारयः, पारयः, चेतयः। अनुपसर्गादिति किम्? प्रसाहयिता ॥ ५९ ॥

लिम्प-विन्दः । ५ । १ । ६० ।

आभ्यामनुपसर्गाभ्यां शः स्यात्। लिम्पः, विन्दः ॥६०॥

नि-गवादेर्नाम्नि । ५ । १ । ६१ ।

यथासङ्ख्यं निपूर्वाल्लिम्पेर्गवादिपूर्वाच्च विन्देः संज्ञायां शः स्यात्। निलिम्पा देवाः, गोविन्दः, कुविन्दः। नाम्नीति किम्? निलिपः ॥ ६१ ॥

वा ज्वलादि-दु-नी-भू-ग्रहाऽऽस्त्रोर्णः । ५ । १ । ६२ ।

ज्वलादेर्धातोर्दुनोत्यादेरास्त्रोश्चानुपसर्गात् णो वा स्यात्। ज्वलः, ज्वालः। चलः, चालः। दवः, दावः। नयः, नायः। भवः, भावः। ग्राहो मकरादिः, ग्रहः सूर्यादिः। आस्रवः, आस्रावः। अनुपसर्गादिति किम्, प्रज्वलः ॥ ६२ ॥

अवहृ-सा-संस्रोः । ५ । १ । ६३ ।

अवपूर्वाभ्यां हृसाभ्यां, सपूर्वाच्च स्रोर्णः स्यात्। अवहारः, अवसायः, संस्रावः ॥ ६३ ॥

तन्-व्यधि-इण्-श्वसातः । ५ । १ । ६४ ।

एभ्य आदन्तेभ्यश्च धातुभ्यो णः स्यात्। तानः, व्याधः, प्रत्यायः, श्वासः, अवश्यायः ॥ ६४ ॥

नृत्-खन्-रञ्जः शिल्पिन्यकट् । ५ । १ । ६५ ।

---

१ "ञ्णिति" (४-३-५०) " सूत्रेण णकारेति प्रत्यये परे वृद्धिः। एवमन्यत्राऽपि।

२ टित्वाद् "अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम्" (पृ० १११) सूत्रेण स्त्रिया ङी।

"

एभ्य शिल्पिनि कर्त्तर्यकट् स्यात्। नर्त्तकी, खनकः। रजकः। शिल्पिनीति किम्? नर्त्तिका ॥ ६५ ॥

गस्थकः । ५ । १ । ६६ ।

गः शिल्पिनि कर्त्तरि थकः स्यात्। गाथकः । ६ ॥

टनण् । ५ । १ । ६७ ।

गः शिल्पिनि टनण् स्यात्। गायनी ॥ ६७ ॥

हः काल-व्रीह्योः । ५ । १ । ६८ ।

हाको हाडो वा कालव्रीह्योष्टनण् स्यात् । हायनो वर्षम्, हायना व्रीहयः, हानाऽन्यः ॥ ६८ ॥

प्रु-सृ-ल्वोऽकः साधौ । ५ । १ । ६९ ।

एभ्यः साध्वर्थेभ्योऽकः स्यात्। प्रवकः, सरकः, लवकः। साधाविति किम्? प्रावकः ॥ ६९ ॥

आशिष्यकन् । ५ । १ । ७० ।

आशिषि गम्यायां धातोरकन् स्यात् । जीवकः । आशिषीति किम्? जीविका ॥ ७० ॥

तिक्कृतौ नाम्नि । ५ । १ । ७१ ।

आशीर्विषये सञ्ज्ञायां गम्यमानायां धातोस्तिक् कृतश्च स्युः। शान्तिः, वीरभूः, वर्द्धमानः । ७१ ॥

कर्मणोऽण् । ५ । १ । ७२ ।

कर्मण परात् धातोरण् स्यात्। कुम्भकारः ॥ ७२ ॥

शीलि-कामि-भक्ष्याचरीक्षि-क्षमो णः । ५ । १ । ७३ ।

---

१ अन्येऽपि कृत प्रत्यया स्युरित्यर्थः । गम्यादित्याशास्यमान शान्ति । वीरो भूयादित्याशंसितो वीरभूरित्यत्र क्विप वर्धिषीष्टेति वर्धमान इत्यत्रानश् । एवमग्निभूतियशदत्तकुमारनीत्यादयः ।

कर्मणः परेभ्यः एभ्यो णः स्यात् । धर्मशीला, धर्मकामा, वायुभक्षा, कल्याणाऽऽचारा । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा ॥ ७३ ॥

गायोऽनुपसर्गात् टक् । ५ । १ । ७४ ।

कर्मणः परादनुपसर्गाद् गायतेष्टक् स्यात् । वक्रगी अनुपसर्गादिति किम् ? खरसंगायः ॥ ७४ ॥

सुरा-सोधोः पिबः । ५ । १ । ७५ ।

आभ्यां कर्मभ्यां परादनुपसर्गात् पिबतेष्टक् स्यात् । सुरापी, सीधुपी ॥ ७५ ॥

आतो डोऽह्वा-वा-मः । ५ । १ । ७६ ।

कर्मणः परादनुपसर्गाद् ह्वावामावर्जाद् आदन्ताद्धातोर्डः स्यात् । गोदः । अह्वावाम इति किम् ? स्वर्गह्वायः, तन्तुवायः, धान्यमायः ॥ ७६ ॥

समः ख्यः । ५ । १ । ७७ ।

कर्मणः परात् संपूर्वात् ख्यो डः स्यात् । गोसङ्ख्यः ॥ ७७ ॥

दश्चाऽऽङः । ५ । १ । ७८ ।

कर्मणः परादाङ्पूर्वाद् दागः ख्यश्च डः स्यात् । दायादः, स्त्र्याख्यः ॥ ७८ ॥

प्राद् ज्ञश्च । ५ । १ । ७९ ।

कर्मणः परात् प्रपूर्वाद् ज्ञो दारूपाच्च डः स्यात् । पथिप्रज्ञः, प्रपाप्रदः ॥ ७९ ॥

आशिषि हनः । ५ । १ । ८० ।

कर्मणः परात् हन्तेराशिषि डः स्यात् । शत्रुहः ॥८०॥

क्लेशाऽऽदिभ्योऽपात् । ५ । १ । ८१ ।

क्लेशादिकर्मणः परादपाद् हन्तेर्डः स्यात् । क्लेशापहः, तमोऽपहः ॥ ८१ ॥

कुमार-शीर्षात् णिन् । ५ । १ । ८२ ।

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् हन्तेर्णिन् स्यात् । कुमारघाती, शीर्षघाती ॥ ८२ ॥

अचित्ते टक् । ५ । १ । ८३ ।

कर्मणः पराद् हन्तेरचित्तवति कर्त्तरि टक् स्यात् । वातघ्नं तैलम् । अचित्त इति किम् ? पापघातो यतिः ॥८३॥

जाया-पतेश्चिह्नवति । ५ । १ । ८४ ।

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् हन्तेश्चिह्नवति कर्त्तरि टक् स्यात् । जायाघ्नो ब्राह्मणः, पतिघ्नी कन्या ॥ ८४ ॥

ब्रह्माऽऽदिभ्यः । ५ । १ । ८५ ।

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्धन्तेष्टक् स्यात् । ब्रह्मघ्नः, गोघ्नः पापी ॥ ८५ ॥

हस्ति-बाहु-कपाटात् शक्तौ । ५ । १ । ८६ ।

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् हन्तेः शक्तौ गम्यायां टक् स्यात् । हस्तिघ्नः, बाहुघ्नः, कपाटघ्नः । शक्ताविति किम् ? हस्तिघातो विषदः ॥ ८६ ॥

नगराद् अगजे । ५ । १ । ८७ ।

नगरात् कर्मणः पराद्धन्तेरगजे कर्त्तरि टक् स्यात् । नगरघ्नो व्याघ्रः । अगज इति किम् ? नगरघातो हस्ती ॥८७॥

राजघः । ५ । १ । ८८ ।

राज्ञः कर्मणः पराद् हन्तेष्टक्, घाऽऽदेशश्च निपात्यते। राजघः ॥ ८८ ॥

पाणिघ-ताडघौ शिल्पिनि । ५ । १ । ८९ ।

एतौ शिल्पिनि टगन्तौ निपात्येते । पाणिघः, ताडघः। शिल्पिनीति किम्? पाणिघातः, ताडघातः ॥८९॥

कुक्ष्यात्मोदरात् भृगः खिः । ५ । १ । ९० ।

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् भृगः खिः स्यात् । कुक्षिम्भरि, आत्मम्भरिः, उदरम्भरिः ॥ ९० ॥

अर्होऽच् । ५ । १ । ९१ ।

कर्मणः पराद् अर्हेरच् स्यात् । पूजाऽर्हा साध्वी ९१॥

धनुष्-दण्ड-त्सरु-लाङ्गलाऽङ्कुश-ऋष्टि-यष्टि-शक्ति-तोमर-घटाद्ग्रहः । ५ । १ । ९२ ।

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् ग्रहोऽच् स्यात् । धनुर्ग्रहः, दण्डग्रहः, त्सरुग्रहः, लाङ्गलग्रहः, अङ्कुशग्रहः, ऋष्टिग्रहः, यष्टिग्रहः, शक्तिग्रहः, तोमरग्रहः, घटग्रहः ॥ ९२ ॥

सूत्राद् धारणे । ५ । १ । ९३ ।

सूत्रात् कर्मणः पराद् ग्रहो ग्रहणपूर्वकधारणार्थाद् अच् स्यात् । सूत्रग्रहः प्राज्ञः, सूत्रधारो वा । धारण इति किम्? सूत्रग्राहः ॥ ९३ ॥

आयुधाऽऽदिभ्यो धृगोऽदण्डादेः । ५ । १ । ९४ ।

दण्डादिवर्जाद् आयुधादेः कर्मणः पराद् धृगोऽच् स्यात् । धनुर्द्धरः, भूधरः। अदण्डादेरिति किम्? दण्डधारः । कुण्डधारः ॥ ९४ ।

हृगो वयोऽनुद्यमे । ५ । १ । ९५

कर्मणः परात् हृगो वयस्यनुद्यमे च गम्येऽच् स्यात्। अस्थिहरः श्वशिशुः। उद्यम उत्क्षेपणमाकाशे धारणं वा, तदभावे। अंशहरो दायादः, मनोहरा माला। वयोऽनुद्यम इति किम्? भारहारः॥ ९५॥

आङः शीले। ५। १। ९६।

कर्मणः परादाङ्पूर्वाद् हृगेः शीले गम्येऽच् स्यात्। पुष्पाहरः। शील इति किम्? पुष्पाहार ॥ ९६॥

दृति-नाथात् पशौ इः। ५। १। ९७।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् हृगः पशौ कर्त्तरि इः स्यात्। दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः सिंहः॥ ९७॥

रजस्-फले-मलाद् ग्रहः। ५। १। ९८।

एभ्य कर्मभ्य. पराद् ग्रहेरि. स्यात्। रजोग्रहिः, फलेग्रहि, मलग्रहिः॥ ९८॥

देव-वाताद् आपः। ५। १। ९९।

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् आपेरिः स्यात्। देवाऽऽपिः, वाताऽऽपि॥ ९९॥

शकृत्-स्तम्वाद् वत्स-व्रीहौ कृगः। ५। १। १००।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् कृगो यथासङ्ख्यं वत्सव्रीह्यो. कर्त्रोरि स्यात्। शकृत्करिर्वत्स, स्तम्बकरिर्व्रीहिः॥१००॥

किम्-यत्-तद्-बहोरः। ५। १। १०१।

एभ्यः कर्मभ्य. परात् कृगः अ स्यात्। किंकरा, यत्करा, तत्करा, बहुकरा॥ १०१॥

१ पुंसि तु किंकर, यत्कर इत्यादि

सङ्ख्याऽहर्दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्-चत्र-कर्तृ-आदि-अन्ताऽनन्त-कार-बाहु-अरुष्-धनुष्-नान्दी-लिपि-लिवि-बलि-भक्ति-क्षेत्र-जङ्घा-क्षपा-क्षणदा-रजनि-दोषा-दिन-दिवसात् टः ।५।१।१०२।

सङ्ख्येत्यर्थप्रधानमपि एभ्य कर्मभ्य परात कृगः ट स्यात् । सङ्ख्याकरः, द्विकर, अहस्कर, दिवाकरः विभाकरः, निशाकरः, प्रभाकरः, भास्कर, चित्रकर, कर्तृकर, आदिकरः, अन्तकरः, अनन्तकर, कारकरः, बाहुकरः, अरुष्करः, धनुष्करः, नान्दीकरः, लिपिकरः, लिविकरः, बलिकरः, भक्तिकरः, क्षेत्रकरः, जङ्घाकरः, क्षपाकर, क्षणदाकरः, रजनिकरः, दोषाकरः, दिनकरः, दिवसकरः।१०२।

हेतु-तच्छीलाऽनुकूले[1]ऽशब्द-श्लोक-कलह-गाथा-वैर-चाटु-सूत्र-मन्त्र-पदात् ।५।१।१०३।

एषु कर्तृषु शब्दादिवर्जात् कर्मणः परात् कृगः टः स्यात् । यशस्करी विद्या, श्राद्धकरः, प्रेषणकरः । शब्दादिनिषेधः किम् ? शब्दकार इत्यादि ॥ १०३ ॥

भृतौ कर्मणः ।५।१।१०४।

कर्मशब्दात् कर्मणः परात कृगो भृतौ गम्यायां टः स्यात् । कर्मकरी दासी ॥ १०४ ॥

क्षेम-प्रिय-मद्र-भद्रात् खाऽण् ।५।१।१०५।

१ अनकूल आराध्यचित्तानुवर्ती—आज्ञापालक इत्यर्थ. ।

एभ्यः कर्मभ्यः परात् कृगः खाऽणौ स्याताम् । क्षेमङ्करः, क्षेमंकारः, प्रियङ्करः, प्रियकारः, मद्रङ्करः, मद्रकारः, भद्रङ्करः, भद्रकारः ॥ १०५ ॥

मेघर्त्ति-भयाऽभयात् खः । ५ । १ । १०६ ।

एभ्यः कर्मभ्यः परात् कृगः खः स्यात् । मेघङ्करः, ऋतिङ्करः, भयङ्करः, अभयङ्करः ॥ १०६ ॥

प्रिय-वशाद् वदः । ५ । १ । १०७ ।

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् वदः खः स्यात् । प्रियम्वदः, वशम्वदः ॥ १०७ ॥

द्विषन्तप-परन्तपौ । ५ । १ । १०८ ।

द्विषत्पराभ्यां कर्मभ्यां परात् ण्यन्तात् तपेः खो ह्रस्वो द्विषतोऽच्च निपात्यते । द्विषन्तपः, परन्तपः ॥ १०८ ॥

परिमाणार्थ-मित-नखात् पचः । ५ । १ । १०९ ।

प्रस्थादिमितनखेभ्यः कर्मभ्यः परात् पचेः खः स्यात् । प्रस्थम्पचः, मितम्पचः, नखम्पचः ॥ १०९ ॥

कूलाऽभ्र-करीषात् कषः । ५ । १ । ११० ।

एभ्यः कर्मभ्यः कषेः खः स्यात् । कूलङ्कषा, अभ्रङ्कषा, करीषङ्कषा ॥ ११० ॥

सर्वात् सहश्च । ५ । १ । १११ ।

सर्वात् कर्मणः परात् सहेः कषेश्च खः स्यात् । सर्वंसहः, सर्वङ्कषः ॥ १११ ॥

भृ-वृ-जि-तॄ-तप-दमेश्च नाम्नि । ५ । १ । ११२ ।

१ हेत्वादौ तीर्थंकरः तिर्थकार इत्यपि कश्चिदिति श्रीमेघविजयोपाध्यायाश्च-न्द्रप्रभायाम् । सूत्रे खो वेत्यनेनैव सिद्धे अण्ग्रहण टप्रत्ययबाधनार्थम् ।

कर्मणः परेभ्य एभ्यः, सहेश्च संज्ञायां खः स्यात्। विश्वम्भरा भूः, पतिम्वरा कन्या, शत्रुञ्जयोऽद्रिः, रथन्तरं साम, शत्रुन्तपो राजा, बलिन्दमः कृष्णः, शत्रुंसहो राजा। नाम्नीति किम्? कुटुम्बभारः ॥ ११२ ॥

धारेर्धर्च्च । ५ । १ । ११३ ।

कर्मणः परात् धारेः संज्ञायां खः स्यात्, धारेश्च धर्। वसुन्धरा भूः ॥ ११३ ॥

पुरन्दर-भगन्दरौ । ५ । १ । ११४ ।

एतौ संज्ञायां खान्तौ निपात्येते। पुरन्दरः शक्रः, भगन्दरो व्याधिः ॥ ११४ ॥

वाचंयमो व्रते । ५ । १ । ११५ ।

व्रते गम्यमाने वाचः कर्मणः परात् यमेः खो, वाचो ऽमन्तश्च स्यात् वाचंयमो व्रती ॥ १९७

मन्यात् णिन् । ५ । १ । ११६ ।

कर्मणः परात् मन्यतेर्णिन् स्यात्। पण्डितमानी बन्धोः ॥ ११६ ॥

कर्तुः खश् । ५ । १ । ११७ ।

प्रत्ययार्थात् कर्तुः कर्मणः परात् मन्यतेः खश् स्यात्। पण्डितम्मन्यः। कर्तुरिति किम्? पटुमानी चैत्रस्य ॥ ११७ ॥

एजेः । ५ । १ । ११८

कर्मणः परादेजयतेः खश् स्यात्। अरिमेजयः ॥ ११८ ॥

शुनी-स्तन-मुञ्ज-कूलाऽऽस्य-पुष्पात्

ट्धेः । ५ । १ । ११९ ।

एभ्यः कर्मभ्यः द्धेः खश् स्यात्। शुनिन्धयः, स्तनन्धयः, मुञ्जन्धयः, कूलन्धयः, आस्यन्धयः, पुष्पन्धयः॥

नाडी-घटी-खरी-मुष्टि-नासिका-वाताद्

ध्मश्च। ५। १। १२०।

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् ध्मः, द्धेश्च खश् स्यात्। नाडिन्धमः नाडिन्धयः। घटिन्धमः, घटिन्धयः। खरिन्धमः, खरिन्धयः। मुष्टिन्धमः, मुष्टिन्धयः। नासिकन्धमः, नासिकन्धयः। वातन्धमः, वातन्धयः॥ १२०॥

पाणि-करात्। ५। १। १२१।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् ध्मः खश् स्यात्। पाणिन्धमः, करन्धमः॥ १२१॥

कूलाद् उद्रुजोद्वहः। ५। १। १२२।

कूलात् कर्मणः पराभ्यामाभ्यां खश् स्यात्। कूलमुद्रुजः, कूलमुद्वहः॥ १२२॥

वहाऽभ्रात् लिहः। ५। १। १२३।

आभ्यां कर्मभ्यां परात् लिहः खश् स्यात्। वहंलिहः, अभ्रंलिहः॥ १२३॥

बहु-विध्वरुष्-तिलात् तुदः। ५। १। १२४।

एभ्यः कर्मभ्यः परात् तुदेः खश् स्यात्। बहुन्तुदः, विधुन्तुदः, अरुन्तुदः, तिलन्तुदः॥ १२४॥

ललाट-वात-शर्द्धात् तपाऽज-हाकः। ५। १। १२५।

एभ्यः कर्मभ्यः परेभ्यो यथासङ्ख्यं तपाऽजहाग्भ्यः खश् स्यात्। ललाटन्तपः, वातमजः, शर्द्धंजहः॥ १२५॥

असूर्योग्राद् दृशः। ५। १। १२६।

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् दृशेः खश् स्यात्। असूर्यम्पश्यः, उग्रम्पश्यः ॥ १२६ ॥

इरम्मदः । ५ । १ । १२७ ।

इरापूर्वाद् मदेः खश् स्यात्। इरम्मदः ॥ १२७ ॥

नग्न-पलित-प्रियाऽन्ध-स्थूल-सुभगाऽऽढ्य-तदन्ताऽच्व्यर्थेऽच्वेर्भुवः खिष्णु-खुकञौ । ५। १। १२८ ।

नग्नादिभ्यः केवलेभ्यस्तदन्तेभ्यश्चाऽच्व्यन्तेभ्यः च्व्यर्थवृत्तिभ्यः पराद् भुवः खिष्णुखुकञौ स्याताम्। नग्नम्भविष्णुः, नग्नम्भावुकः, पलितम्भविष्णुः, पलितम्भावुकः, प्रियम्भविष्णुः, प्रियम्भावुकः, अन्धम्भविष्णुः, अन्धम्भावुकः, स्थूलम्भविष्णुः, स्थूलम्भावुकः, सुभगम्भविष्णुः, सुभगम्भावुकः, आढ्यम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः तदन्तः, सुनग्नम्भविष्णुः, सुनग्नम्भावुक इत्यादि। अच्वेरिति किम्? आढ्यो भविता ॥ १२८ ॥

कृगः खनट् करणे । ५ । १ । १२९ ।

नग्नादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यः च्व्यर्थवृत्तिभ्यः परात् कृगः करणे खनट् स्यात्। नग्नङ्करणं द्यूतम्, पलितङ्करणम्, प्रियङ्करणम्, अन्धङ्करणम्, स्थूलङ्करणम्, सुभगङ्करणम्, आढ्यङ्करणम्, सुनग्नङ्करणम्। च्व्यर्थ इति किम्? नग्नं करोति द्यूतेन ॥ १२९ ॥

भावे चाऽऽशिताद् भुवः खः । ५ । १ । १३० ।

आशितात् पराद्भुवो भावकरणयोः खः स्यात्। आशितम्भवः ते, आशितम्भव ओदनः ॥ १३० ॥

नाम्नो गमः खड्-डौ च, विहायसस्तु विहः । ५ । १ । १३१ ।

नाम्नः परात् गमेः खड्डखाः स्युः, विहायसो विहश्च। तुरङ्गः, तुरगः। विहङ्गः, विहगः। तुरङ्गमः, विहङ्गमः, सुतङ्गमो मुनिः ॥ १३१ ॥

सुग-दुर्गमाऽऽधारे । ५ । १ । १३२ ।

सुदुर्भ्यां परात् गमेराधारे डः स्यात्। सुगः, दुर्गः पन्थाः ॥ १३२ ॥

निर्गो देशे । ५ । १ । १३३ ।

निस्पूर्वात् गमेराधारे देशे डः स्यात्। निर्गो देशः ॥

शमो नाम्नि अः । ५ । १ । १३४ ।

शमो नाम्नः पराद्धातोः संज्ञायामः स्यात्। शम्भवोऽर्हन्। नाम्नीति किम्? शङ्करी दीक्षा ॥ १३४ ॥

पार्श्वाऽऽदिभ्यः शीङः । ५ । १ । १३५ ।

एभ्यो नामभ्यः परात् शीङः, अः स्यात्। पार्श्वशयः ॥ १३५ ॥

ऊर्ध्वाऽऽदिभ्यः कर्तुः । ५ । १ । १३६ ।

एभ्यः कर्तृवाचिभ्यः परात् शीङः अः स्यात्। ऊर्ध्वशयः, उत्तानशयः ॥ १३६ ॥

आधारात् । ५ । १ । १३७ ।

आधाराद् नाम्नः परात् शीङः अः स्यात्। खशयः ॥ १३७ ॥

चरेष्टः । ५ । १ । १३८ ।

आधारात् परात् चरेः टः स्यात्। कुरुचरी ॥ १३८ ॥

भिक्षा-सेनाऽऽदायात् । ५ । १ । १३९

एभ्यः परात् चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरी, सेनाचरः, आदायचरः ॥ १३९ ॥

पुरोऽग्रतोऽग्रे सर्त्तेः । ५ । १ । १४० ।

एभ्य. परात् सर्त्तेष्टः स्यात् । पुरःसरी, अग्रतः सरः, अग्रेसरः ॥ १४० ॥

पूर्वात् कर्तुः । ५ । १ । १४१ ।

पूर्वात् कर्तृवृत्तेः परात् सर्त्तेष्टः स्यात् । पूर्वसरः । कर्तुरिति किम् ? पूर्वसारः ॥ १४१ ॥

स्था-पा-स्ना-त्रः कः । ५ । १ । १४२ ।

नाम्नः परेभ्य एभ्यः कः स्यात् । समस्थः, कच्छपः, नदीष्णः, घर्मत्रम् ॥ १४२ ॥

शोकापनुद-तुन्दपरिमृज-स्तम्बेरम-कर्णेजपं प्रियाऽलस-हस्ति-सूचके । ५ । १ । १४३ ।

एते यथासङ्ख्यं प्रियादिष्वर्थेषु कान्ता निपात्यन्ते । शोकापनुदः प्रियः, तुन्दपरिमृजोऽलसः, स्तम्बेरमो हस्ती, कर्णेजपोऽतिखलः । एष्विति किम् ? शोकापनोदो धर्माचार्यः ॥ १४३ ॥

मूलविभुजाऽऽदयः । ५ । १ । १४४

एते कान्ता यथादर्शनं निपात्यन्ते । मू.विभुजो रथः, कुमुदं कैरवम् ॥ १४३ ॥

दुहेर्डुघः । ५ । १ । १४५

नाम्नः पराद् दुहेर्डुघः स्यात् । कामदुघा ॥ १४५ ॥

भजो विण् । ५ । १ । १४६ ।

१ डकारेत्त्वात् टेः (अन्त्यस्वरादे) लोपः

नाम्नः परात् भजेर्विण् स्यात् । अर्द्धभाक् ॥ १४६ ॥

मन्-वन्-क्वनिप्-विच् क्वचित् । ५ । १ । १४७ ।

नाम्नः पराद् धातोरेते यथालक्ष्यं स्युः । मन्, इन्द्र-शर्मा । वन्, विजावा । क्वनिप्, सुधीवा । विच्, शुभंयाः ॥ १४७ ॥

क्विप् । ५ । १ । १४८ ।

नाम्नः पराद् धातोर्यथालक्ष्यं क्विप् स्यात् । उखा-स्रत् ॥ १४८ ॥

स्पृशोऽनुदकात् । ५ । १ । १४९ ।

उदकवर्जाद् नाम्नः परात् स्पृशेः क्विप् स्यात् । घृत-स्पृक् । अनुदकादिति किम् ? उदकस्पर्शः ॥ १४९ ॥

अदोऽनन्नात् । ५ । १ । १५० ।

अन्नवर्जाद् नाम्नः परादद्‌ः क्विप् स्यात् । आमात् । अनन्नादिति किम् ? अन्नादः ॥ १५० ॥

क्रव्यात्-क्रव्यादावाम-पक्वाऽऽदौ । ५ । १ । १५१ ।

एतौ यथासङ्ख्यमामात् पक्वादर्थौ क्विबणन्तौ साधू स्तः । क्रव्यात् आममांसभक्षः, क्रव्यादः पक्वमांस-भक्षः ॥ १५१ ॥

त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद् व्याप्ये दृशः टक्-सकौ च । ५ । १ । १५२ ।

एभ्य उपमानेभ्यो व्याप्येभ्यः पराद् दृशेर्व्याप्य एव टक्-सकौ क्विप् च स्युः । त्यादृशः, त्यादृक्षः, त्यादृक्, अन्यादृशः अन्यादृक्षः, अन्यादृक्, सदृशः, सदृक्षः, सदृक् । व्याप्य इति किम् ? तेनेव दृश्यते ॥ १५२ ॥

कर्तुर्णिन् । ५ । १ । १५३ ।

कर्त्रर्थादुपमानात् पराद् धातोर्णिन् स्यात् । उष्ट्रक्रोशी ॥ १५३ ॥

अजातेः शीले । ५ । १ । १५४ ।

आजात्यर्थाद् नाम्नः पराच्छीलार्थाद्धातोर्णिन् स्यात् । उष्णभोजी, प्रस्थायी । अजातेरिति किम् ? शालीन् भोक्ता । शील इति किम् ? उष्णभोजो मन्दः ॥ १५४ ॥

साधौ । ५ । १ । १५५ ।

नाम्नः परात् साध्वर्थाद्धातोर्णिन् स्यात् । साधुकारी ॥ १५५ ॥

ब्रह्मणो वदः । ५ । १ । १५६ ।

ब्रह्मणः पराद् वदेर्णिन् स्यात् । ब्रह्मवादी ॥ १५६ ॥

व्रताऽऽभीक्ष्ण्ये । ५ । १ । १५७ ।

अनयोर्गम्यमानयोर्नाम्नः पराद्धातोर्णिन् स्यात् । स्थण्डिलवर्त्ती, क्षीरपायिण उशीनराः ॥ १५७ ॥

करणाद् यजो भूते । ५ । १ । १५८ ।

करणार्थाद् नाम्नः पराद् भूतार्थात् यजेर्णिन् स्यात् । अग्निष्टोमयाजी ॥ १५८ ॥

निन्द्ये व्याप्यादिन् विक्रियः । ५ । १ । १५९ ।

व्याप्याद् नाम्नः परात् भूतार्थाद् विक्रियः कुत्से कर्त्तरीन् स्यात् । सोमविक्रयी । निन्द्य इति किम् ? धान्यविक्रायः ॥ १५९ ॥

हनो णिन् । ५ । १ । १६० ।

व्याप्यात् पराद् भूतार्थाद् हन्तेर्निन्द्ये कर्त्तरि णिन् स्यात्। पितृघाती ॥ १६० ॥

ब्रह्म-भ्रूण-वृत्रात् क्विप्। ५। १। १६१।

एभ्यः कर्मभ्यः पराद् भूतार्थाद्धन्तेः क्विप् स्यात्। ब्रह्महा, भ्रूणहा, वृत्रहा ॥ १६१ ॥

कृगः सु-पुण्य-पाप-कर्म-मन्त्र-पदात्। ५। १। १६२।

सोः पुण्यादेश्च कर्मणः परात् भूतार्थात् कृगः क्विप् स्यात्। सुकृत्, पुण्यकृत्, पापकृत्, कर्मकृत्, मन्त्रकृत्, पदकृत् ॥ १६२ ॥

सोमात् सुगः। ५। १। १६३।

सोमाद्व्याप्यात् पराद् भूतार्थात् सुगः क्विप् स्यात्। सोमसुत् ॥ १६३ ॥

अग्नेश्चेः। ५। १। १६४।

अग्नेर्व्याप्यात् पराद् भूतार्थात् चेः क्विप् स्यात्। अग्निचित् ॥ १६४ ॥

कर्मण्यग्न्यर्थे। ५। १। १६५।

कर्मणः पराद् भूतार्थात् चेः कर्मण्यग्न्यर्थे क्विप् स्यात्। श्येनचित् ॥ १६५ ॥

दृशः क्वनिप्। ५। १। १६६।

व्याप्यात् पराद् भूतार्थाद् दृशेः क्वनिप् स्यात्। बहुदृश्वा ॥ १६६ ॥

सह-राजभ्यां कृग्-युधेः। ५। १। १६७।

आभ्यां कर्मभ्यां पराद् भूतार्थात् कृगो युधेश्च क्वनिप् स्यात्। सहकृत्वा, सहयुध्वा, राजकृत्वा, राजयुध्वा ॥ १६७ ॥

अनोर्जनेर्डः । ५ । १ । १६८ ।

कर्मणः परादनुपूर्वात् भूतार्थाद् जनेर्डः स्यात् । पुमनुजः ॥ १६८ ॥

सप्तम्याः । ५ । १ । १६९ ।

सप्तम्यन्ताद् भूतार्थात् जनेर्डः स्यात् । मन्दुरजः ॥१६९॥

अजातेः पञ्चम्याः । ५ । १ । १७० ।

पञ्चम्यन्तादजात्यर्थाद् भूतार्थाद् जनेर्डः स्यात् । बुद्धिजः । अजातेरिति किम् ? गजात् जातः ॥ १७० ॥

क्वचित् । ५ । १ । १७१ ।

उक्तादन्यत्रापि यथालक्ष्यं डः स्यात् । किजः, अनुजः, अजः, स्त्रीजः, ब्रह्मज्यः[1], वराहः, आखः ॥ १७१ ॥

सु-यजोर्ङ्वनिप्[2] । ५ । १ । १७२ ।

आभ्यां भूतार्थाभ्यां ङ्वनिप् स्यात् । सुत्वानौ, यज्वा ॥ १७२ ॥

जृषोऽतृः । ५ । १ । १७३ ।

जृषेर्भूतार्थादतृः स्यात् । जरती ॥ १७३ ॥

क्त-क्तवतू । ५ । १ । १७४ ।

भूतार्थाद् धातोरेतौ स्याताम् । कृतः, कृतवान् ॥ १७४॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ५ । १ ॥

१ ब्रह्मणि जीनवान् इति ज्याधातोर्ड । वरमाहतवानिति वराह ।

२ पकार पित्कार्यतकाराद्यर्थ । ङकारो गुणनिषेधार्थः । इदुच्चारार्थ. ।

॥ द्वितीयः पादः ॥

श्रु-सद-वस्भ्यः परोक्षा वा[1] । ५ । २ । १ ।

एभ्यो भूतार्थेभ्यः परोक्षा वा स्यात् । उपशुश्राव, अनूवास । पक्षे, उपाश्रौषीत्, उपाशृणोत्, उपासदत्, उपससाद, उपासीदत् । अन्वात्सीत्, अन्ववसत् ॥ १ ॥

तत्र क्वसु-कानौ तद्वत् । ५ । २ । २ ।

परोक्षामात्रविषये धातोः परौ क्वसुकानौ स्यातां, तौ च परोक्षेव । शुश्रुवान्, सेदिवान्, ऊषिवान्, पेचिवान्, पेचानः ॥ २ ॥

वा ईयिवत्-अनाश्वत्-अनूचानम् । ५ । २ । ३ ।

एते भूतेऽर्थे क्वसुकानान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । समीयिवान्, अनाश्वान्, अनूचानः । पक्षे, अगात्, उपैत्, उपेयाय, नाशीत्, नाश्नात्, नाश, अन्ववोचत्, अन्ववक्, अन्वब्रवीत्, अनूवाच ॥ ३ ॥

अद्यतनी । ५ । २ । ४ ।

भूतार्थाद्धातोरद्यतनी स्यात् । अकार्षीत् ॥ ४ ॥

विशेषाऽविवक्षाव्यामिश्रे । ५ । २ । ५ ।

अनद्यतनादिविशेषाऽविवक्षायां व्यामिश्रणे च सति भूतार्थाद् धातोरद्यतनी स्यात् । रामो वनमगमत् । अद्य ह्यो वाऽभुक्ष्महि ॥ ५ ॥

रात्रौ वसोऽन्त्ययामाऽस्वप्तर्यद्य । ५ । २ । ६ ।

[1] वावचनात् पक्ष यथा स्वकालमद्यतनी ह्यस्तनी च भवतीत्याचार्य । परोक्षाऽद्यतनीवर्त्तमानादीना णवाद्य प्रत्यया. तृतीयाध्यायतृतीयपादे द्रष्टव्या.

रात्रौ भूतार्थवृत्तेर्वसतेरद्यतनी स्यात्, स चेदर्थो यस्यां रात्रौ भूतस्तस्या एवान्त्ययामं व्याप्त्याऽस्वप्तरि कर्त्तरि स्यात्। अद्यतनेनैवान्त्ययामेनावच्छिन्ने अद्यतने चेत् प्रयोगोऽस्ति नाद्यतनान्तरे। अमुत्रावात्सम्। रात्र्यऽन्त्ययामे तु मुहूर्त्तमपि स्वापेऽमुत्रावसमिति ॥ ६ ॥

अनद्यतने ह्यस्तनी । ५ । २ । ७ ।

आ न्याय्याद् उत्थानादान्याय्यात् च संवेशनादहरुभयतः, सार्द्धरात्रं वाऽद्यतनः[1], तस्मिन्नसति भूतार्थाद् धातोर्ह्यस्तनी स्यात्। अकरोत् ॥ ७ ॥

ख्याते दृश्ये । ५ । २ । ८ ।

लोकविज्ञाते प्रयोक्तुः शक्यदर्शने भूतानद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्ह्यस्तनी स्यात्। अरुणत् सिद्धराजोऽवन्तीम्। ख्यात इति किम्? चकार कटम्। दृश्य इति किम्? जघान कंसं किल वासुदेवः ॥ ८ ॥

[2]अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती । ५ । २ । ९ ।

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे भूतानद्यतनार्थवृत्तेर्धातोर्भविष्यन्ती स्यात्, अयद्योगे। स्मरसि साधो! स्वर्गे स्थास्यामः? अयदीति किम्? अभिजानासि मित्र! यत् कलिङ्गेष्ववसाम? ॥ ९ ॥

वा काङ्क्षायाम् । ५ । २ । १० ।

---

१ अनन्तर गताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग् यावदागामिन्या रात्रे प्रथम यामद्वयम्, दिवसश्च सकलः सोऽद्यतन• काल इति तात्पर्यम्।

२ यच्छब्दे उपपदे भविष्यन्ती न स्यादित्यर्थ ।

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे प्रयोक्तुः क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां भूतानद्यतनार्थाद् धातोर्भविष्यन्ती वा स्यात्। स्मरसि मित्र! कश्मीरेषु वत्स्यामोऽवसाम वा, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे, अभुञ्ज्महि वा [१] ॥ १० ॥

कृताऽस्मरणाऽतिनिन्हवे परोक्षा । ५ । २ । ११ ।

कृतस्यापि चित्तविक्षेपादिनाऽस्मरणेऽत्यन्तनिह्नवे वा गम्ये भूतानद्यतनार्थाद् धातोः परोक्षा स्यात्। सुप्तोऽहं किल विललाप । कलिङ्गेषु ब्राह्मणो हतस्त्वया, नाऽहं कलिङ्गान् जगाम ॥ ११ ॥

परोक्षे । ५ । २ । १२ ।

भूतानद्यतने परोक्षार्थाद् धातोः परोक्षा स्यात्। धर्म्मं दिदेश तीर्थङ्करः ॥ १२ ॥

ह-शश्वद्-युगान्तःप्रच्छ्ये ह्यस्तनी वा । ५ । २ । १३ ।

हे शश्वति च प्रयुक्ते पञ्चवर्षमध्यप्रच्छ्ये च भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्ह्यस्तनीपरोक्षे स्याताम्। इति हाकरोत्, इति ह चकार, शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार, किमगच्छस्त्वं मथुराम्? किं जगन्थ त्वं मथुराम्? ॥ १३ ॥

अविवक्षिते । ५ । २ । १४ ।

भूतानद्यतने परोक्षे परोक्षत्वेनाविवक्षितेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्ह्यस्तनी स्यात्। अहन् कंसं किल वासुदेवः ।१४।

वाऽद्यतनी पुराऽऽदौ । ५ । २ । १५ ।

---

१ चक्रे सुबन्धु. सुजनैकबन्धु (वासवदत्ता) इत्यत्र "अनवधानेऽपि स्वस्येदृग्ग्रन्थनिर्माण सुशकमिति" तट्टीकाकार समादधे। आदिपदात् भेदोपेक्षातिहर्षादिनाऽस्मद्यपि परोक्षा स्यादिति भाव । नाऽह कलिङ्गान् जगामेति निह्नवः ।

भूतानद्यतने परोक्षे परोक्षत्वेनाविवक्षितेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरादावुपपदे अद्यतनी वा स्यात्। अवात्सुरिह पुरा छात्राः। पक्षे, अवसन्, ऊषुर्वा। तदाऽभाषिष्ट राघवः पक्षे, अभाषत, बभाषे।॥ १५॥

स्मे च वर्त्तमाना। ५। २। १६।

भूतानद्यतनेऽर्थे वमर्त्तानाद्धातोः स्मे पुराऽऽदौ चोपपदे वर्त्तमाना स्यात्। पृच्छति स्म पुरोधसम्, वसन्तीह पुरा छात्राः, अथाऽऽह वर्णी॥ १६॥

ननौ पृष्टोक्तौ सद्वत्। ५। २। १७।

ननावुपपदे पृष्टप्रतिवचने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानेव वर्त्तमाना स्यात्। किमकार्षीः कटं चैत्र! ननु करोमि भोः, ननु कुर्वन्तं मां पश्य॥ १७॥

नन्वोर्वा। ५। २। १८।

न्वोरुपपदयोः पृष्टोक्तौ भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्वा वर्त्तमाना स्यात्, सा च सद्वत्[1]। किमकार्षीः कटं चैत्र? न करोमि भोः, न कुर्वन्तं मां पश्य, नाकार्षम्। नु करोमि भोः? नु कुर्वाणं मां पश्य, न्वकार्षम्॥ १८॥

सति। ५। २। १९।

वर्त्तमानार्थाद् धातोर्वर्त्तमाना स्यात्। अस्ति कूरं पचति, मांसं न भक्षयति, इहाधीमहे, तिष्ठन्ति पर्वताः॥

शत्रानशावेष्यति[2] तु सस्यौ। ५। २। २०।

---

१ सद् वर्त्तमाना, तद्वत्।

२ भविष्यति काले तु स्यसहितौ शतृ-आनशौ भवत इति भाव।

॥ द्वितीयः पादः ॥

श्रु-सद-वस्भ्यः परोक्षा वा[1] । ५ । २ । १ ।

एभ्यो भूतार्थेभ्यः परोक्षा वा स्यात् । उपशुश्राव, उपससाद, अनूवास । पक्षे, उपाश्रौषीत्, उपाशृणोत्, उपासदत्, उपासीदत्, अन्ववात्सीत्, अन्ववसत् ॥ १ ॥

तत्र क्वसु-कानौ तद्वत् । ५ । २ । २ ।

परोक्षामात्रविषये धातोः परौ क्वसुकानौ स्यातां, तौ च परोक्षेव । शुश्रुवान्, सेदिवान्, ऊषिवान्, पेचिवान्, पेचानः ॥ २ ॥

वा ईयिवत्-अनाश्वत्-अनूचानम् । ५ । २ । ३ ।

एते भूतेऽर्थे क्वसुकानान्ताः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । समीयिवान्, अनाश्वान्, अनूचानः । पक्षे, अगात्, उपैत्, उपेयाय, नाशीत्, नाश्नात्, नाश, अन्ववोचत्, अन्ववक्, अन्वब्रवीत्, अनूवाच ॥ ३ ॥

अद्यतनी । ५ । २ । ४ ।

भूतार्थाद् धातोरद्यतनी स्यात् । अकार्षीत् ॥ ४ ॥

विशेषाऽविवक्षा-व्यामिश्रे । ५ । २ । ५ ।

अनद्यतनादिविशेषाऽविवक्षायां व्यामिश्रणे च सति भूतार्थाद् धातोरद्यतनी स्यात् । रामो वनमगमत्, अद्य ह्यो वाऽभुक्ष्महि ॥ ५ ॥

रात्रौ वसोऽन्त्ययामाऽस्वप्तर्यद्य । ५ । २ । ६ ।

---

[1] वावचनात् पक्षे यथास्वकालमद्यतनी ह्यस्तनी च भवतीत्याचार्य । परोक्षाऽद्यतनीवर्त्तमानादीना णवादय प्रत्यया तृतीयाध्यायतृतीयपदे द्रष्टव्या

रात्रौ भूतार्थवृत्तेर्वसतेरद्यतनी स्यात्, स चेदर्थो यस्यां रात्रौ भूतस्तस्या एवान्त्ययामं व्याप्याऽस्वप्तरि कर्त्तरि स्यात्। अद्यतनेनैवान्त्ययामेनावच्छिन्ने अद्यतने चेत् प्रयोगोऽस्ति, नाद्यतनान्तरे। अमुत्रावात्सम्। रात्र्यन्त्ययामे तु मुहूर्त्तमपि स्वापेऽमुत्रावसमिति ॥ ६ ॥

अनद्यतने ह्यस्तनी । ५ । २ । ७ ।

आ न्याय्याद् उत्थानाद् आ न्याय्यात् च संवेशनादहरु[1]भयतः, साऽऽरात्रं वाऽद्यतनः, तस्मिन्नसति भूतार्थाद् धातोर्ह्यस्तनी स्यात्। अकरोत् ॥ ७ ॥

ख्याते दृश्ये । ५ । २ । ८ ।

लोकविज्ञाते प्रयोक्तुः शक्यदर्शने भूतानद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्ह्यस्तनी स्यात्। अरुणत् सिद्धराजोऽवन्तीम्। ख्यात इति किम्? चकार कटम्। दृश्य इति किम्? जघान कंसं किल वासुदेवः ॥ ८ ॥

अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती । ५ । २ । ९ ।

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे भूतानद्यतनार्थवृत्तेर्धातोर्भविष्यन्ती स्यात्, अयद्योगे। स्मरसि साधो। स्वर्गे स्थास्यामः?[2] अयदीति किम्? अभिजानासि मित्र! यत् कलिङ्गेष्ववसाम? ॥ ९ ॥

वाऽऽकाङ्क्षायाम् । ५ । २ । १० ।

१ अनन्तर गताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग् यावदागामिन्या रात्रेः प्रथमं यामद्वयम्, मध्यवर्ती दिवसश्च सकलः सोऽद्यतनः काल इति तात्पर्यम्।

२ यच्छब्दे तु उपपदे भविष्यन्ती न स्यादित्यर्थः।

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे प्रयोक्तुः क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां भूतानद्यतनार्थाद् धातोर्भविष्यन्ती वा स्यात् । स्मरसि मित्र ! कश्मीरेषु वत्स्यामोऽवसाम वा, तत्रौदनं भोक्ष्यामहे, अभुञ्ज्महि वा ॥ १० ॥

कृताऽस्मरणाऽतिनिह्नवे परोक्षा । ५ । २ । ११ ।

कृतस्यापि [1]चित्तविक्षेपादिनाऽस्मरणेऽत्यन्तनिह्नवे वा गम्ये भूतानद्यतनार्थाद् धातोः परोक्षा स्यात् । सुप्तोऽहं किल विललाप, कलिङ्गेषु ब्राह्मणो हतस्त्वया नाऽहं कलिङ्गान् जगाम ॥ ११ ।

परोक्षे । ५ । २ । १२ ।

भूतानद्यतने परोक्षार्थाद् धातोः परोक्षा स्यात् । धर्म्मं दिदेश तीर्थङ्करः ॥ १२ ॥

ह-शश्वद्-युगान्तःप्रच्छ्ये ह्यस्तनी च । ५ । २ । १३ ।

हे शश्वति च प्रयुक्ते पञ्चवर्षमध्यप्रच्छ्ये च भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्ह्यस्तनीपरोक्षे स्याताम् । इति हाकरोत्, इति ह चकार, शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार, किमगच्छस्त्वं मथुराम् ? किं जगन्थ त्वं मथुराम् ? ॥ १३ ॥

अविवक्षिते । ५ । २ । १४ ।

भूतानद्यतने परोक्षे परोक्षत्वेनाविवक्षितेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्ह्यस्तनी स्यात् । अहन् कंसं किल वासुदेवः ॥१४॥

वाऽद्यतनी पुराऽऽदौ । ५ । २ । १५ ।

---

१ "चक्रे सुबन्धु सुजनैकबन्धु" (वासवदत्ता) इत्यत्र चरणे "अनवधानेऽपि स्वस्येदृशग्रन्थनिर्माण सुशकमिति" तट्टीकाकारः समादधे । आदिपदात् भेदोपेक्षातिहर्षाऽऽदिनाऽस्मद्यपि परोक्षा स्यादिति भाव । नाऽहं कलिङ्गान् जगामेति ह्निव ।

भूतानद्यतने परोक्षे परोक्षत्वेनाविवक्षितेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरादावुपपदे अद्यतनी वा स्यात्। अवात्सुरिह पुरा छात्राः। पक्षे, अवसन्, ऊषुर्वा। तदाऽभाषिष्ट राघवः। पक्षे, अभाषत, बभाषे वा ॥१५॥

स्मे च वर्त्तमाना। ५। २। १६।

भूतानद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः स्मे पुराऽऽदौ चोपपदे वर्त्तमाना स्यात्। पृच्छति स्म पुरोधसम्, वसन्तीह पुरा छात्राः, अथाऽऽह वर्णी ॥ १६ ॥

ननौ पृष्टोक्तौ सद्वत्[1]। ५। २। १७।

ननावुपपदे पृष्टप्रतिवचने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानेव वर्त्तमाना स्यात्। किमकार्षीः कटं चैत्र ?, ननु करोमि भोः, ननु कुर्वन्तं मां पश्य ॥ १७ ॥

नन्वोर्वा। ५। २। १८।

नन्वोरुपपदयोः पृष्टोक्तौ भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्वा वर्त्तमाना स्यात्, सा च सद्वत्। किमकार्षीः कटं चैत्र ?, न करोमि भोः, न कुर्वन्तं मां पश्य, नाकार्षम्। नु करोमि भोः ?, नु कुर्वाणं मां पश्य, न्वकार्षम् ॥१८॥

सति। ५। २। १९।

वर्त्तमानार्थाद् धातोर्वर्त्तमाना स्यात्। अस्ति कूरं पचति, मांसं न भक्षयति, इहाधीमहे, तिष्ठन्ति पर्वताः॥

शत्रानशावेष्यति[2] तु सस्यौ। ५। २। २०।

---

१ सद्–वर्त्तमाना, तद्वत्।

२ भविष्यति काले तु स्यसहितौ शतृ–आनशौ भवत इति भाव।

सदर्थाद्धातोः शत्रानशौ स्यातां, भविष्यन्तीविषयेऽर्थे स्ययुक्तौ। यान्, शयानः, यास्यन्, शयिष्यमाणः ॥२०॥

तौ माङ्याक्रोशेषु । ५ । २ । २१ ।

माङ्युपपदे आक्रोशे गम्ये तौ शत्रानशावेव स्याताम् । मा पचन् वृषलो ज्ञास्यति, मा पचमानोऽसौ मर्तुकामः॥२१॥

वा वेत्तेः क्वसुः । ५ । २ । २२ ।

सदर्थाद् वेत्तेः क्वसुर्वा स्यात्। तत्त्वं विद्वान्, विदन्॥२२॥

पूङ्-यजः शानः । ५ । २ । २३ ।

आभ्यां सदर्थाभ्यां परः शानः स्यात् । पवमानः, यजमानः ॥ २३ ॥

वयः-शक्ति-शीले । ५ । २ । २४ ।

एषु गम्येषु सदर्थाद्धातोः शानः स्यात्। स्त्रियं गच्छमानाः, समश्नानाः, परान् निन्दमानाः ॥ २४ ॥

धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् । ५ । २ । २५ ।

सुखसाध्ये सत्यर्थे वर्त्तमानाद् धारेरिङश्च परोऽतृश् स्यात्। धारयन् आचाराङ्गम्[1], अधीयन् द्रुमपुष्पीयम् ॥२५॥

सुग्-द्विषार्हः सत्रि[2]-शत्रु-स्तुत्ये । ५ । २ । २६ ।

सदर्थेभ्य एभ्यो यथासङ्ख्यं सत्रिणि शत्रौ स्तुत्ये च कर्त्तरि अतृश् स्यात् । सर्वे सुन्वन्तः, चौरं द्विषन्, पूजामर्हन् । एष्विति किम् ? सुरां सुनोति ॥ २६ ॥

तृन् शील-धर्म-साधुषु । ५ । २ । २७ ।

---

१ अचाराङ्गनामानं जैनानां प्रथममागमम् । दशवैकालिकनाम्न सूत्रस्य प्रथममध्ययनं द्रुमपुष्पीयनामास्ति ।

२ सत्री यजमानस्तत्र । चौरं द्विषन्नित्यत्र चौरस्य शत्रुः, पूजामर्हन्नित्यत्र स्तुत्य इत्यर्थः ।

शीलादिषु सदर्थाद् धातोस्तृन् स्यात् । कर्त्ता कटम्, वधूमूढां मुण्डयितारः श्राविष्टायनाः, गन्ता खेलः ॥२७॥

भ्राजि-अलङ्कृग्-निराकृग्-भू-सहि-रुचि-वृति-वृधि-चरि-प्रजनाऽपत्रप इष्णुः । ५ । २ । २८ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य इष्णुः स्यात् । भ्राजिष्णुः, अलङ्करिष्णुः, निराकरिष्णुः, भविष्णुः, सहिष्णुः, रोचिष्णुः, वर्त्तिष्णुः, वर्द्धिष्णुः, चरिष्णुः, प्रजनिष्णुः, अपत्रपिष्णुः ॥ २८ ॥

उदः पचि-पति-पदि-मदेः । ५ । २ । २९ ।

उत्पूर्वेभ्य एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य इष्णुः स्यात् । उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उत्पदिष्णुः, उन्मदिष्णुः ॥ २९ ॥

भू-जेः ष्णुक् । ५ । २ । ३० ।

आभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां ष्णुक् स्यात् । भूष्णुः, जिष्णुः ॥ ३० ॥

स्था-ग्ला-म्ला-पचि-परिमृजि-क्षे स्नुः । ५ । २ । ३१ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः स्नुः स्यात् । स्थास्नुः, ग्लास्नुः, म्लास्नुः, पक्ष्णुः, परिमार्क्ष्णुः, क्षेष्णुः ३१ ॥

त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपः क्नुः । ५ । २ । ३२ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः क्नुः स्यात् । त्रस्नुः, गृध्नुः, धृष्णुः, क्षिप्नुः ॥ ३२ ॥

सन्-भिक्षाऽऽशंसेरुः । ५ । २ । ३३ ।

शीलादिसदर्थात् सन्नन्ताद् भिक्षाऽऽशंसिभ्यां च उः स्यात् । लिप्सुः, भिक्षुः, आशंसुः ॥ ३३ ॥

विन्दु-इच्छू । ५ । २ । ३४ ।

---

१ ऊढवध्वा मुण्डनं श्राविष्ठायनाना कुलधर्मः । गन्ता—साधु गच्छतीत्यर्थः ।

शीलादिसदर्थाभ्यां वेत्तीच्छतिभ्यामुः, यथासङ्ख्यं नुपान्त्य-च्छान्तदेशौ च निपात्येते। विन्दुः, इच्छुः ॥३४॥

शॄ-वन्देरारुः । ५ । २ । ३५ ।

आभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां आरुः स्यात् । विशरारुः, वन्दारुः ॥ ३५ ॥

दा-ट्धे-सि-शद-सदो रुः । ५ । २ । ३६ ।

शीलादिसदर्थेभ्यो दारूप-ट्धेसिशदसद्भ्यो रुः स्यात्। दारुः, धारुः, सेरुः शद्रुः, सद्रुः ॥ ३६ ॥

शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-दयि-पति-गृहि-स्पृहे-रालुः । ५ । २ । ३७ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य आलुः स्यात् । शयालुः, श्रद्धालुः, निद्रालुः, तन्द्रालुः, दयालुः, पतयालुः, गृहयालुः, स्पृहयालुः ॥ ३७ ॥

ङौ सासहि-वावहि-चाचलि-पापतिः । ५ । २ । ३८ ।

शीलादिसदर्थानां सहिवहिचलिपतां यङन्तानां ङौ सति यथासङ्ख्यमेते निपात्यन्ते । सासहिः, वावहिः, चाचलिः, पापतिः ॥ ३८ ॥

सस्रि-चक्रि-दधि-जज्ञि-नेमिः । ५ । २ । ३९ ।

एते शीलादौ सदर्थाद् व्युक्तमन्तो ङ्यन्ता निपात्यन्ते । सस्रिः, चक्रिः, दधिः, जज्ञिः, नेमिः ॥ ३९ ॥

शॄ-कम-गम-हन-वृष-भू-स्थ उकण् । ५ । २ । ४० ।

---

१ सृ कृ दृधे-जन्-नमां धातूनां स्थाने सस्रिरित्यादयो टिप्रत्ययान्ताः स्यु ।

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्य उकण् स्यात् । शारुकः, कामुकः, आगामुकः, घातुकः, वर्षुकः, भावुकः, स्थायुकः ॥४०॥

लष-पत-पदः । ५ । २ । ४१ ।

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्य उकण् स्यात् । अभिलाषुकः, प्रपातुकः, उपपादुकः ॥ ४१ ॥

भूषा-क्रोधार्थ-जु-सृ-गृधि-ज्वल-शुचश्चाऽनः । ५ । २ । ४२ ।

भूषार्थेभ्यः क्रोधार्थेभ्यो ज्वादेर्लषादेश्च शीलादिसदर्थेभ्योऽनः स्यात् । भूषणः, क्रोधनः, कोपनः, जवनः, सरणः, गर्द्धनः, ज्वलनः, शोचनः, अभिलषणः, पतनः, अर्थस्य पदनः ॥ ४२ ॥

चाल-(चल-?) शब्दार्थादकर्मकात् । ५ । २ । ४३ ।

चा [च-?]लार्थात् शब्दार्थाच्च धातोः शीलादिसदर्थादकर्मकादनः स्यात् । चलनः, रवणः । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् । ४३ ॥

इ-ङितो व्यञ्जनाऽऽद्यन्तात् । ५ । २ । ४४ ।

व्यञ्जनमादिरन्तश्च यस्य तस्मादिदितो ङितश्च धातोः शीलादिसदर्थादनः स्यात् । स्पर्द्धनः, वर्त्तनः । व्यञ्जनाद्यन्तादिति किम् ? एधिता, शयिता । अकर्मकादित्येव ? वसिता वस्त्रम् ॥ ४४ ॥

न णिङ्-य-सूद-दीप-दीक्षः । ५ । २ । ४५ ।

णिङन्ताद् यन्तात् सूदादिभ्यश्च शीलादिसदर्थेभ्योऽनो न स्यात् । भावयिता, क्ष्मायिता, सूदिता, दीपिता, दीक्षिता ॥ ४५ ॥

सदर्थाद्धातोः शत्रानशौ स्यातां, भविष्यन्तीविषयेऽर्थे स्यद्युक्तौ। यान्, शयानः, यास्यन्, शयिष्यमाणः ॥२०॥

तौ माङ्याक्रोशेषु । ५ । २ । २१ ।

माङ्युपपदे आक्रोशे गम्ये तौ शत्रानशावेव स्याताम्। मा पचन् वृषलो ज्ञास्यति। मा पचमानोऽसौ मर्तुकामः ॥२१॥

वा वेत्तेः क्वसुः । ५ । २ । २२ ।

सदर्थाद्वेत्तेः क्वसुर्वा स्यात्। तत्त्वं विद्वान्, विदन् ॥२२॥

पूङ्-यजः शानः । ५ । २ । २३ ।

आभ्यां सदर्थाभ्यां परः शानः स्यात्। पवमानः, यजमानः ॥ २३ ॥

वयः-शक्ति-शीले । ५ । २ । २४ ।

एषु गम्येषु सदर्थाद्धातोः शानः स्यात्। स्त्रियं गच्छमानाः, समश्नानाः, परान्निन्दमानाः ॥ २४ ॥

धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् । ५ । २ । २५ ।

सुखसाध्ये सत्यर्थे वर्त्तमानाद् धारेरिङश्च परोऽतृश् स्यात्। धारयन् आचाराङ्गम्[1], अधीयन् द्रुमपुष्पीयम् ॥२५॥

सुग्-द्विषाऽर्हः सत्रि-शत्रु-स्तुत्ये । ५ । २ । २६ ।[2]

सदर्थेभ्य एभ्यो यथासङ्ख्यं सत्रिणि शत्रौ स्तुत्ये च कर्त्तर्यतृश् स्यात्। सर्वे सुन्वन्तः, चौरं द्विषन्, पूजामर्हन्। एष्विति किम्? सुरां सुनोति ॥ २६ ॥

तृन् शील-धर्म-साधुषु । ५ । २ । २७ ।

---

१ जैनानां प्रथममागमम्। दशवैकालिकनाम्न सूत्रस्य प्रथममध्ययन द्रुमपुष्पीयम्।

२ सत्री यजमानस्तत्र। चौरं द्विषन्नित्यत्र चौरस्य शत्रुः, पूजामर्हन्नित्यत्र स्तुत्य इत्यर्थः।

शीलादिषु सदर्थाद् धातोस्तृन् स्यात्। कर्त्ता कटम्, वधूमूढां मुण्डयितारः आविष्ठायनाः[1], गन्ता खेलः ॥ २७ ॥

भ्राजि-अलङ्कृग्-निराकृग्-भू-सहि-रुचि-वृति-वृधि-चरि-प्रजनाऽपत्रप इष्णुः । ५ । २ । २८ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य इष्णुः स्यात्। भ्राजिष्णुः, अलङ्करिष्णुः, निराकरिष्णुः, भविष्णुः, सहिष्णु, रोचिष्णुः, वर्त्तिष्णुः, वर्द्धिष्णुः, चरिष्णुः, प्रजनिष्णुः, अपत्रपिष्णुः ॥ २८ ॥

उदः पचि-पति-पदि-मदेः । ५ । २ । २९ ।

उत्पूर्वेभ्य एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य इष्णुः स्यात्। उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उन्मदिष्णुः ॥ २९ ॥

भू-जेः ष्णुक् । ५ । २ । ३० ।

आभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां ष्णुक् स्यात्। भूष्णुः, जिष्णुः ॥ ३० ॥

स्था-ग्ला-म्ला-पचि-परिमृजि-क्षेः स्नुः । ५ । २ । ३१ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः स्नुः स्यात्। स्थास्नुः, ग्लास्नुः, म्लास्नुः, पक्ष्णुः, परिमार्क्ष्णुः, क्षेष्णुः ॥ ३१ ॥

त्रसि-गृधि-धृषि-क्षिपः क्नुः । ५ । २ । ३२ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः क्नुः स्यात्। त्रस्नुः, गृध्नुः, धृष्णुः, क्षिप्नुः ॥ ३२ ॥

सन्-भिक्षाऽऽशंसेरुः । ५ । २ । ३३ ।

शीलादिसदर्थात् सन्नन्ताद् भिक्षाऽऽशंसिभ्यां च उः स्यात्। लिप्सुः, भिक्षुः, आशंसुः ॥ ३३ ॥

विन्दु-इच्छू । ५ । २ । ३४ ।

[1] ऊढवध्वा मुण्डन आविष्ठायनाना कुलधर्मे । गन्ता साधु गच्छतीत्यर्थः ।

शीलादिसदर्थाभ्यां वेत्तीच्छतिभ्यामुः, यथासङ्ख्यं नुपान्त्यच्छान्तादेशौ च निपात्येते। विन्दुः, इच्छुः ॥३४॥

शॄ-वन्देरारुः । ५ । २ । ३५ ।

आभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां आरुः स्यात्। विशरारुः, वन्दारुः ॥ ३५ ॥

दा-ट्धे-सि-शद-सदो रुः । ५ । २ । ३६ ।

शीलादिसदर्थेभ्यो दारूपट्धेसिशदसद्भ्यो रुः स्यात्। दारुः, धारुः, सेरुः, शद्रुः, सद्रुः ॥ ३६ ॥

शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-दयि-पति-गृहि-स्पृहे-रालुः । ५ । २ । ३७ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य आलुः स्यात्। शयालुः, श्रद्धालुः, निद्रालुः, दयालुः, तन्द्रालुः, पतयालुः, गृहयालुः, स्पृहयालुः ॥ ३७ ॥

ङौ सासहि-वावहि- चाचलि-पापतिः । ५। २ । ३८ ।

शीलादिसदर्थानां सहिवहिचलिपतां यङन्तानां ङौ सति यथासङ्ख्यमेते निपात्यन्ते। सासहिः, वावहिः, चाचलिः, पापतिः ॥ ३८ ॥

सस्त्रि-चक्रि-दधि-जज्ञि-नेमिः । ५। २ । ३९ ।

एते शीलादौ सदर्थाद् ङ्युक्तमन्तो ङ्यन्ता निपात्यन्ते। सस्त्रिः, चक्रिः, दधिः, जज्ञिः, नेमिः ॥ ३९ ॥

शॄ-कम-गम-हन-वृष-भू-स्थ उकण् । ५ । २ । ४० ।

१ सृ-कृ-ट्धे-जन्-नमा धातूना स्थाने।

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्य उकण् स्यात् । शारुकः, कामुक , आगामुकः, घातुकः वर्षुकः, भावुक , स्थायुकः ॥४०॥

लष-पत-पदः । ५ । २ । ४१ ।

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्य उकण् स्यात् । अभिलाषुक, प्रपातुकः, उपपादुकः ॥ ४१ ॥

भूषा-क्रोधार्थ-जु-सृ-गृधि-ज्वल-शुच-श्चाऽनः । ५ । २ । ४२ ।

भूषार्थेभ्य क्रोधार्थेभ्यो ज्वादेर्लषादेश्च शीलादिसदर्थेभ्योऽनः स्यात् । भूषण, क्रोधनः, कोपनः, जवनः, सरण, गर्द्धन, ज्वलनः, शोचनः, अभिलषणः, पतन, अर्थस्य पदन ॥ ४२ ॥

चल-शब्दार्थादकमकात् । ५ । २ । ४३ ।

चलार्थात् शब्दार्थाच्च, धातोः शीलादिसदर्थादकर्मकादनः स्यात् । चलन, रवण । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥ ४३ ॥

इ-ङितो व्यञ्जनाऽऽद्यन्तात् । ५ । २ । ४४ ।

व्यञ्जनमादिरन्तश्च यस्य तस्मादि दतो ङितश्च धातोः शीलादिसदर्थादनः स्यात् । स्पर्द्धनः, वर्तन । व्यञ्जनाद्यन्तादिति किम् ? एधिता, शयिता । अकर्मकादित्येव ? एधिता, शयिता । अकर्मकादित्येव ? वसिता वस्त्रम् ॥४४॥

न णिङ्-य-सूद-दीप-दीक्षः । ५ । २ । ४५ ।

णिङन्ताद् यन्तात् सूदादिभ्यश्च शीलादिसदर्थेभ्योऽनो न स्यात् । भावयिता, क्ष्मायिता, सूदिता, दीपिता, दीक्षिता ॥ ४५ ॥

द्रम-क्रमो यङः । ५ । २ । ४६ ।

शीलादिसदर्थाभ्यां यङन्ताभ्यामाभ्यामनः स्यात् । दन्द्रमण, चङ्क्रमणः ॥ ४६ ॥

यजि-जपि-दंशि-वदादूकः । ५ । २ । ४७ ।

एभ्यो यङन्तेभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य ऊकः स्यात् । यायजूकः, जञ्जपूकः, दन्दशूकः, वावदूकः ॥ ४७ ॥

जागुः । ५ । २ । ४८ ।

शीलादिसदर्थाद् जागुरूकः स्यात् । जागरूकः ॥४८॥

शमष्टकाद् घिनण् । ५ । २ । ४९ ।

शीलादिसदर्थेभ्यः शमादिभ्योऽष्टभ्यो घिनण् स्यात् । शमी, दमी, तमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, प्रमादी, क्लमी ॥४९॥

युज-भुज-भज-त्यज-रञ्ज-द्विष-दुष-द्रुह-दुहाऽभ्या-हनः । ५ । २ । ५० ।

शीलादिसदर्थेभ्य एभ्यो घिनण् स्यात् । योगी, भोगी, भागी, त्यागी, रागी, द्वेषी, द्रोही, दोही, अभ्याघाती । अकर्मकादित्येव ? गां दोग्धा ॥ ५० ॥ दोर्ष

आङः क्रीड-मुषः । ५ । २ । ५१ ।

शीलादिसदर्थाभ्यामाभ्यां आङ्पूर्वाभ्यां घिनण् स्यात् । आक्रीडी, अमोषी ॥ ५१ ॥

प्रात् च यम-यसः । ५ । २ । ५२ । आमोषी

शीलादिसदर्थाभ्यामाङः प्राच्च पराभ्यामाभ्यां घिनण् स्यात् । प्रयामी, आयामी, प्रयासी, आयासी ॥ ५२ ॥

मथ-लपः । ५ । २ । ५३ ।

प्रात् पराभ्यामाभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां घिनण् स्यात्। प्रमाथी, प्रलापी ॥ ५३ ॥

वेश्च द्रोः । ५ । २ । ५४ ।

वेः, प्राच्च परात् द्रोः शीलादिसदर्थाद् घिनण् स्यात्। विद्रावी, प्रद्रावी ॥ ५४ ॥

वि-परि-प्रात् सर्त्तेः । ५ । २ । ५५ ।

एभ्यः पराच्छीलादिसदर्थात् सर्त्तेर्घिनण् स्यात्। वि-सारी, परिसारी, प्रसारी ॥ ५५ ॥

समः पृचैप्-ज्वरेः । ५ । २ । ५६ ।

शीलादिसदर्थाभ्यां समः पराभ्यां पृणक्तिज्वरिभ्यां घिनण् स्यात्। संपर्की, संज्वरी ५६ ॥

सं-वेः सृजः । ५ । २ । ५७ ।

शीलादिसदर्थात् संविभ्यां परात् सृजेर्घिनण् स्यात्। संसर्गी विसर्गी ॥ ५७ ॥

सं-परि-व्यनु-प्राद् वदः । ५ । २ । ५८ ।

शीलादिसदर्थादेभ्यः पराद्वदेर्घिनण् स्यात्। संवादी, परिवादी, विवादी, अनुवादी, प्रवादी ॥ ५८ ॥

वेर्विच-कत्थ-स्रम्भ-कष-कस-लस-हनः ।५।२।५९।

शीलादिसदर्थेभ्यो विपूर्वेभ्य एभ्यो घिनण् स्यात्। विवेकी, विकत्थी, विस्रम्भी, विकाषी, विकासी विघाती ॥ ५९ ॥

व्यपाऽभेर्लषः । ५ । २ । ६० ।

एभ्यः परात् लषेः शीलादिसदर्थाद् घिनण् स्यात्। विलाषी, अपलाषी, अभिलाषी ॥ ६० ॥

समू-प्राद् वसात् । ५ । २ । ६१ ।

आभ्यां पराद् वसतेः शीलादिसदर्थाद् घिनण् स्यात्। संवासी, प्रवासी ॥ ६१ ॥

समत्यपाऽभि-व्यभेश्चरः । ५ । २ । ६२ ।

एभ्यः परात् चरेः शीलादिसदर्थाद् घिनण् स्यात्। सञ्चारी, अतिचारी, अपचारी, अभिचारी, व्यभिचारी ॥ ६२ ।

समनु-व्यवाद् रुधः । ५ । २ । ६३ ।

एभ्यः पराच्छीलादिसदर्थाद् रुधो घिनण् स्यात्। संरोधी, अनुरोधी, विरोधी, अवरोधी ॥ ६३ ॥

वेर्दहः । ५ । २ । ६४ ।

विपूर्वात् शीलादिसदर्थाद् दहेर्घिनण् स्यात्। विदाही ॥ ६४ ॥

परेर्देवि-मुहश्च । ५ । २ । ६५ ।

परिपूर्वाभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यामाभ्यां, दहेश्च घिनण् स्यात्। परिदेवी, परिमोही, परिदाही ॥ ६५ ॥

क्षिप-रटः । ५ । २ । ६६ ।

परिपूर्वाभ्यामाभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां घिनण् स्यात् परिक्षेपी, परिराटी ॥ ६६ ॥

वादेश्च णकः । ५ । २ । ६७ ।

परिपूर्वात् शीलादिसदर्थाद् वादयतेः, क्षिपरटिभ्य-च णकः स्यात्। परिवादकः, परिक्षेपकः, परिराटकः ॥६७॥

निन्द-हिंस-क्लिश-खाद-विनाशि-व्याभाषाऽसूयाऽ-नेकस्वरात् । ५ । २ । ६८ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो णकः स्यात् । निन्दकः, हिंसकः, क्लेशकः, खादकः, विनाशकः, व्याभाषकः, असूयकः, चकासकः ॥ ६८ ॥

[1]उपसर्गाद् देवृ-देवि-क्रुशः । ५ । २ । ६९ ।

उपसर्गात् परेभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य एभ्यो णकः स्यात् । आदेवकः, परिदेवकः, आक्रोशकः ॥ ६९ ॥

वृङ्-भिक्षि-लुण्टि-जल्पि-कुट्टात् टाकः । ५ । २ । ७० ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यष्टाकः स्यात् । वराकी, भिक्षाकः, लुण्टाकः, जल्पाकः, कुट्टाकः ॥ ७० ॥

प्रात् सू-जोरिन् । ५ । ७१ ।

आभ्यां प्रात् पराभ्यां शीलादिसदर्थाभ्यां इन् स्यात् । प्रसवी, प्रजवी ॥ ७१ ॥

जि-इण्-दृ-क्षि-विश्रि-परिभू-वमाऽभ्यमऽव्यथः । ५ । २ । ७२ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्य इन् स्यात् । जयी, अत्ययी, आदरी, क्षयी, विश्रयी, परिभवी, वमी, अभ्यमी, अव्यथी ॥ ७२ ॥

सृ-घस्यदो मरक् । ५ । २ । ७३ ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो मरक् स्यात् । सृमरः, घस्मरः, अद्मरः ॥ ७३ ॥

भञ्जि-भासि-मिदो घुरः । ५ । २ । ७४ ।

---

१ देवृङ् देवने । देवीत्यनेन दीव्यतेर्देवतेर्वा ण्यन्तस्य ग्रहणम् । लक्षणप्रतिपदेत्यस्य न्यायस्यानित्यत्वात् । अथवा भिन्नदेवृग्रहणादिति न्यासकारः ।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो घुरः स्यात्। भङ्गुरम्, भासुरम्, मेदुरम् ॥ ७४ ॥

वेत्ति-च्छिद-भिदः कित्। ५। २। ७५।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः किद् घुरः स्यात्। विदुरः, छिदुरः, भिदुरः ॥ ७५ ॥

भियो रु-रुक-लुकम्। ५। २। ७६।

शीलादिसदर्थाद् भियः कित स्युः। भीरुः, भीरुकः, भीलुकः ॥ ७६ ॥

सृ-जि-इण्-नशः ट्वरप्। ५। २। ७७।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यः कित् ट्वरप् स्यात्। सृत्वरी, जित्वरी, इत्वरः, नश्वरः ॥ ७७ ॥

गत्वरः। ५। २। ७८।

गमेर्ड्वरप्, मश्च त् निपात्यते। गत्वरी ॥ ७८ ॥

स्मि-अजस-हिंस-दीप-कम्प-कम-नमो रः। ५। २। ७९।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो रः स्यात्। स्मेरम्, अजस्रम्, हिंस्रः, दीप्रः, कम्प्रः, कम्रः, नम्रः ॥ ७९

तृषि-धृषि-स्वपो नजिङ्। ५। २। ८०।

एभ्य शीलादिसदर्थेभ्यो नजिङ् स्यात् तृष्णक्, धृष्णक्, स्वप्नजौ ॥ ८० ॥

स्थेश-भास-पिस-कसो वरः। ५। २। ८१।

एभ्यः शीलादिसदर्थेभ्यो वरः स्यात्। स्थावरः, ईश्वरः, भास्वरः, पेस्वरः, विकस्वरः ॥ ८१ ॥

यायावारः। ५। २। ८२।

यातेर्यङन्तात् शीलादिसदर्थाद् वरः स्यात्। यायावरः ॥ ८२ ॥

दिद्युद्-दद्दृद्-जगद्-जुहू-वाक्-प्राट्-धी-श्री-द्रु-स्रू-ज्वायतस्तू-कटप्रू-परिव्राट्-भ्राजादयः क्विप् । ५ । २ । ८३ ।

एते क्विबन्ता शीलादौ सत्यर्थे निपात्यन्ते । दिद्युत्, दद्दृत्, जगत्, जुहूः, वाक्, तत्त्वप्राट्, धीः, श्रीः, शतद्रूः, स्रूः, जूः, आयतस्तूः, कटप्रूः, परिव्राट्, विभ्राट्, भाः ॥८३॥

शं-सं-स्वयं-वि-प्राद् भुवो डुः । ५ । २ । ८४ ।

एभ्यः परात् भुवः सदर्थाद् डुः स्यात् । शम्भुः, सम्भुः, स्वयम्भुः, विभुः, प्रभुः ॥ ८४ ॥

पुव इत्रो दैवते । ५ । २ । ८५ ।

सदर्थात् पुवो दैवते कर्त्तरि इत्रः स्यात् । पवित्रोऽर्हन् ॥ ८५ ॥

ऋषि-नाम्नोः करणे । ५ । २ । ८६ ।

ऋषिसंज्ञयोः सदर्थात् पुवः करणे इत्रः स्यात् । पवित्रोऽयमृषिः, दर्भः पवित्रः[1] ॥ ८६ ॥

लू-धू-सू-खनि-चर-सहाऽर्तेः । ५ । २ । ८७ ।

एभ्यः सदर्थेभ्य :करणे इत्रः स्यात् । लवित्रम्, धवित्रम्, सवित्रम्, खनित्रम्, चरित्रम्, सहित्रम्, अरित्रम् ॥ ८७ ॥

नी-[2]दाव्-शसू-यु-युज-स्तु-तुद-सि-सिच-मिह-पत-पा-नहस्त्रट् । ५ । २ । ८८ ।

---

१ पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । एवमुत्तरत्राऽपि लुनात्यनेन लवित्रम्, नयन्त्यनेन नेत्रम्, शस्यतेऽनेन शस्त्रमिति बोध्यम् ।

२ दांवक् लवने आदिदिक । शसू हिंसायां भौवादिकः ।

एभ्यः सदर्थेभ्यः करणे त्रट् स्यात्। नेत्रम्, दात्रम्, शस्त्रम्, योत्रम्, योक्त्रम्, स्तोत्रम्, तोत्रम्, सेत्रम्, सेक्त्रम्, मेढ्रम्, पत्रम्, पात्री, नध्री ॥ ८८ ॥

हल-क्रोडाऽऽस्ये पुवः । ५ । २ । ८९ ।

सदर्थात् पुवो हलक्रोडयोर्मुखे करणे त्रट् स्यात्। पोत्रम् ॥ ८९ ॥

दंशेस्त्रः । ५ । २ । ९० ।

सदर्थाद् दंशेः करणे त्रः स्यात्। दंष्ट्रा ॥ ९० ॥

धात्री । ५ । २ । ९१ ।

द्धेर्धागो वा कर्म्मणि त्रट् स्यात्। धात्री ॥ ९१ ॥

ज्ञानेच्छाऽर्चाऽर्थ-ञीत्-शील्यादिभ्यः क्तः । ५ । २ । ९२ ।

ज्ञानेच्छाऽर्चाऽर्थेभ्यो ञीद्भ्यः शील्यादिभ्यश्च सदर्थेभ्यः क्तः स्यात्। राज्ञां ज्ञातः, राज्ञामिष्टः, राज्ञां पूजितः, भिन्नः, शीलितः, रक्षितः ॥ ९२ ॥

[1]उणादयः । ५ । २ । ९३ ।

सदर्थाद् धातोरुणादयो बहुलं स्युः। कारुः, इंडुः ॥ ९३ ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ५ । २ ॥

---

१ "उणादय" इत्यत्रैकमेव सूत्र दत्त प्रकरणज्ञापनार्थम् । सूत्रबाहुल्यात् बृहदवृत्तिसमेत हेमचन्द्रीय इदमुणादिप्रकरण पृथगेव केनचिद पाश्चात्यविदुषाऽन्यत्र प्रकाशित, बृहद्वृत्तौ चैतदविकल मुद्रितम् । अस्मिन्नुणादौ १००६ सूत्राणि सन्ति

॥ तृतीयः पादः ॥

वर्त्स्यति गम्यादिः । ५ । ३ । १ ।

गम्यादयो भविष्यत्यर्थे इन्नाद्यन्ताः साधवः स्युः । गमी ग्रामम्, आगामी ॥ १ ॥

वा हेतुसिद्धौ क्तः । ५ । ३ । २ ।

वर्त्स्यदर्थाद् धातोर्धात्वर्थहेतोः सिद्धौ सत्यां क्तो वा स्यात् । मेघश्चेद् वृष्टः सम्पन्नाः सम्पत्स्यन्ते वा शालयः ॥ २ ॥

कषोऽनिटः । ५ । ३ । ३ ।

कषेः कृच्छ्रगहनयोरनिड्धातोर्वर्त्स्यदर्थात् क्तः स्यात् । कष्टम्, कष्टा दिशस्तमसा । अनिट इति किम् ? कषिताः शत्रवः ॥ ३ ॥

भविष्यन्ती । ५ । ३ । ४ ।

वर्त्स्यदर्थाद् धातोर्भविष्यन्ती स्यात् । भोक्ष्यते ॥४॥

[१]अनद्यतने श्वस्तनी । ५ । ३ । ५ ।

नास्त्यद्यतनो यत्र तस्मिन् वर्त्स्यत्यर्थे वर्त्तमानाद् धातोः श्वस्तनी स्यात् कर्त्ता । अनद्यतन इति किम् ? अद्य श्वो वा गमिष्यति ॥ ५

परिदेवने । ५ । ३ । ६ ।

अनुशोचने गम्ये वर्त्स्यदर्थाद् धातोः श्वस्तनी स्यात् । इयं तु कदा गन्ता, यैवं पादौ निधत्ते ? ॥ ६ ॥

---

१ अनन्तरमागामिन्या रात्रेर्यामद्वयात् परे भविष्यति काले श्वस्तनी भवति, तदभ्यन्तरकाले तु सामान्यतया भविष्यन्ती स्यादित्यर्थः ।

पुरा-यावतोर्वर्त्तमाना । ५ । ३ । ७ ।

अनयोरुपपदयोर्वत्स्यर्दर्थाद् धातोर्वर्त्तमाना स्यात् । पुरा भुङ्क्ते, यावद् भुङ्क्ते ॥ ७ ॥

कदा-कर्ह्योर्नवा । ५ । ३ । ८ ।

अनयोरुपपदयोर्वत्स्यर्दर्थाद्धातोर्वर्त्तमाना वा स्यात् । कदा भुङ्क्ते, कदा भोक्ष्यते, कदा भोक्ता, कर्हि भुङ्क्ते, कर्हि भोक्ष्यते, कर्हि भोक्ता ॥ ८ ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् । ५ । ३ । ९ ।

विभक्तिडतरडतमान्तस्य किमो वृत्तं किंवृत्तं । तस्मिन्नुपपदे प्रष्टुर्लिप्सायां गम्यमानायां वत्स्यर्दर्थाद् धातोर्वर्त्तमाना वा स्यात् । को भवतां भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा । एवं कतरः, कतमः । किंवृत्त इति किम् ? भिक्षां दास्यति । लिप्सायामिति किम् ? कः पुरं यास्यति ? ॥ ९

लिप्स्यसिद्धौ । ५ । ३ । १० ।

लब्धुमिष्यमाणाद् भक्तादेः सिद्धौ फलावाप्तौ गम्यायां वत्स्यर्दर्थाद्धातोर्वर्त्तमाना वा स्यात् । यो भिक्षां ददाति, दास्यति, दाता वा,स स्वर्गलोकं याति, यास्यति, याता वा ॥ १० ॥

पञ्चम्यर्थहेतौ । ५ । ३ । ११ ।

पञ्चम्यर्थः प्रैषादिः । तस्य हेतुरुपाध्यायाऽऽगमनादिः । तस्मिन्नर्थे वत्स्यति वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमाना वा स्यात् । उपाध्यायश्चेद् आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा, अथ त्वं सूत्रमधीष्व ॥ ११ ॥

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्त्तिके । ५ । ३ । १२ ।

ऊर्ध्वंमुहूर्त्ताद्भव ऊर्ध्वंमौहूर्त्तिकः तस्मिन् पञ्चम्यर्थहेतौ वर्त्स्यत्यर्थे वर्त्तमानाद् धातोः सप्तमी वर्त्तमाना च वा स्यात् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत्, आगच्छति, आगन्ता वा, अथ त्वं तर्कमधीष्व ॥ १२ ॥

क्रियायां क्रियार्थायां तुम् णकच् भविष्यन्ती । ५ । ३ । १३ ।

यस्माद् धातोस्तुमादिविधिस्तद्वाच्या क्रियाऽर्थः प्रयोजनं यस्यास्तस्यां क्रियायामुपपदे वर्त्स्यदर्थाद्धातोस्तुमादयः स्युः । कर्तुम्, कारकः, करिष्यामीति वा याति । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति किम् ? धावतस्ते पतिष्यति वासः ॥ १३ ॥

कर्मणोऽण् । ५ । ३ । १४ ।

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे कर्म्मणः परात् वर्त्स्यदर्थाद्धातोरण् स्यात् । कुम्भकारो याति ॥ १४ ॥

भाववचनाः । ५ । ३ । १५ ।

भाववचना घञ्क्त्यादयः । ते क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वर्त्स्यदर्थाद्धातोः स्युः । पाकाय, पक्तये, पचनाय वा याति ॥ १५ ॥

पद-रुज-विश-स्पृशो घञ् । ५ । ३ । १६ ।

एभ्यो घञ् स्यात् । पादः, रोगः, वेशः, स्पर्शः ॥ १६ ॥

सर्त्तेः स्थिर-व्याधि-बल-मत्स्ये । ५ । ३ । १७ ।

सर्त्तेरेषु कर्तृषु घञ् स्यात् । सारः स्थिरः, अतीसारो व्याधिः, सारो बलम्, विसारो मत्स्यः ॥ १७ ॥

भावाऽकर्त्रोः । ५ । ३ । १८ ।

भावे कर्तृवर्जे च कारके धातोर्घञ् स्यात् । पाकः, प्राकारः, दायो, दत्तः ॥ १८ ॥

इङोऽपादाने तु टिद्वा । ५ । ३ । १९ ।

इङो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्, स चापादाने वा टित् । अध्यायः, उपाध्यायी, उपाध्यायः ॥ १९ ॥

श्रो वायु-वर्ण-निवृत्ते । ५ । ३ । २० ।

श्रो भावाकर्त्रोरेष्वर्थेषु घञ् स्यात् । शारो वायुर्वर्णो वा, नीशारः प्रावरणम् ॥ २० ॥

निरभेः पू-ल्वः । ५ । ३ । २१ ।

निरभिभ्यां यथासङ्ख्यमाभ्यां भावकर्त्रोर्घञ् स्यात् । निष्पावः, अभिलावः ॥ २१ ॥

रोरुपसर्गात् । ५ । ३ । २२ ।

उपसर्गपूर्वाद् रौतेर्भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । संरावः ॥२२॥

भूश्रय-दोऽल् । ५ । ३ । २३ ।

एभ्य उपसर्गपूर्वेभ्यो भावकर्त्रोरल् स्यात् । प्रभवः, संश्रयः, विघसः । उपसर्गादित्येव ? भावः, श्रायः, घासः ॥ २३ ॥

न्यादो नवा । ५ । ३ । २४ ।

निपूर्वाददेरलि घस्लभावोऽतो दीर्घश्च वा स्यात् । न्यादः, निघसः ॥ २४ ॥

सं-नि-व्युपाद् यमः । ५ । ३ । २५ ।

१ घस्लृ इत्यस्याऽभावः ।

एभ्य उपसर्गेभ्यः परात् यमेर्भावाकर्त्रोरल् वा स्यात्। संयमः, संयामः। नियमः, नियामः। वियमः, वियामः। उपयमः, उपयामः ॥ २५ ॥

नेर्नद-गद-पठ-स्वन-क्वणः। ५। ३। २६।

निरुपसर्गात् परेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोरल् वा स्यात्। निनदः, निनादः। निगदः, निगादः। निपठः, निपाठः। निस्वनः, निस्वानः। निक्वणः, निक्वाणः ॥ २६ ॥

वैणे क्वणः। ५। ३। २७।

वीणायां भवो वैणः। तदर्थादुपसर्गपूर्वात् क्वणेर्भावाकर्त्रोरल् वा स्यात्। प्रक्वणः, प्रक्वाणो वीणायाः। वैण इति किम्? प्रक्वाणः शृङ्खलस्य ॥ २७ ॥

युवर्ण-वृ-दृ-वश-रण-गम्-ऋद्ग्रह-हः। ५। ३। २८।

इवर्णोवर्णान्तेभ्यो वृादेर्ऋदन्तेभ्यो ग्रहेश्च भावकर्त्रोरल् स्यात्। चयः, क्रयः, रवः, लवः, वरः, आदरः, वशः, रणः, गमः, करः, ग्रहः ॥ २८ ॥

वर्षादयः क्लीबे। ५। ३। २९।

एतेऽलन्ताः क्लीबे यथादर्शनं भावाकर्त्रोर्निपात्यन्ते। वर्षम्, भयम् ॥ २९ ॥

समुदोऽजः पशौ। ५। ३। ३०।

आभ्यां परादजः पशुविषयार्थवृत्तेर्भावाकर्त्रोरल् स्यात्। समजः पशूनाम्, उदजः पशूनाम्। पशाविति किम्? समाजो नृणाम् ॥ ३० ॥

सृ-ग्लहः प्रजनाऽक्षे। ५। ३। ३१।

आभ्यां यथासङ्ख्यं प्रजनाक्षविषयार्थवृत्तिभ्यां भावाकर्त्रोरल् स्यात् । गवामुपसरः, अक्षाणां ग्लहः । प्रजनाक्ष इति किम् ? उपसारो भृत्यै राज्ञाम् ॥ ३१ ॥

पणेर्माने । ५ । ३ । ३२ ।

पणेर्मानार्थाद् भावाकर्त्रोरल् स्यात् । मूलकपणः । मान इति किम् ? पाणः ॥ ३२ ॥

संमद-प्रमदौ हर्षे । ५ । ३ । ३३ ।

एतौ भावाकर्त्रोर्हर्षेऽर्थेऽलन्तौ स्याताम् । संमदः, प्रमदो वा स्त्रीणाम् । हर्ष इति किम् ? संमादः, प्रमादः ॥

हनोऽन्तर्घनाऽन्तर्घणौ देशे । ५ । ३ । ३४ ।

अन्तःपूर्वाद् हन्तेरल्, घन्‌घणादेशौ च निपात्येते, देशेऽर्थे भावाकर्त्रोः । अन्तर्घनः, अन्तर्घणो वा देशः । अन्तर्घातोऽन्यः ॥ ३४ ॥

प्रघण-प्रघाणौ गृहांशे । ५ । ३ । ३५ ।

प्रपूर्वाद् हन्तेर्गृहांशेऽर्थेऽल् घणघाणादेशौ च निपात्येते । प्रघणः, प्रघाणो वा द्वारालिन्दकः । प्रघातोऽन्यः ॥ ३५ ॥

निघोद्घ-सङ्घोद्घनाऽपघनोपघ्नं निमित-प्रशस्त-गणाऽत्याधानाऽङ्गाऽऽसन्नम् । ५ । ३ । ३६ ।

हन्तेर्निघादयो यथासङ्ख्यं निमिताद्यर्थेषु कृतघत्वादयोऽलन्ता निपात्यन्ते । समन्ततो मितं निमितम् । निघा वृक्षाः, उद्घः प्रशस्तः, सङ्घः प्राणिसमूहः । अत्याधीयन्ते च्छेदनार्थं कुट्टनार्थं वा काष्ठादीनि यत्र तदत्याधानम् । उद्घनः, अपघनः शरीरावयवः, उपघ्न आसन्नः ॥ ३६ ॥

मूर्त्ति-निचिताऽभ्रे घनः । ५ । ३ । ३७ ।

हन्तेर्मूर्त्त्यादावर्थेऽल् , घनादेशश्च निपात्यते । मूर्त्तिः काठिन्यम् । अभ्रस्य घनः । निचितं निरन्तरम् । घनाः केशाः । अभ्रं मेघः । घनः ॥ ३७ ॥

व्ययो-द्रोः करणे । ५ । ३ । ३८ ।

एभ्यः पराद् हन्तेः करणेऽल्, घनादेशश्च निपात्यते । विघनः, अयोघनः, द्रुघनः ॥ ३८ ॥

स्तम्बाद् घ्नश्च । ५ । ३ । ३९ ।

स्तम्बात् पराद्धन्तेरल्, घ्नघनादेशौ च निपात्येते, करणे । स्तम्बघ्नो दण्डः, स्तम्बघनो यष्टिः ॥ ३९ ॥

परेर्घः । ५ । ३ । ४० ।

परिपूर्वाद्धन्तेरल् , घादेशश्च करणे निपात्यते । परिघोऽर्गला ॥ ४० ॥

ह्वः समाह्वयाऽऽह्वयौ द्यूत-नाम्नोः । ५ । ३ । ४१ ।

द्यूते नाम्नि चार्थे यथासङ्ख्यं समाङ्पूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च ह्वोऽल्, ह्वयादेशश्च निपात्यते । समाह्वयः प्राणिद्यूतम्, आह्वयः संज्ञा ॥ ४१ ॥

न्यभ्युप-वेर्वा[1]श्चोत् । ५ । ३ । ४२ ।

एभ्यः पराद् ह्वो भावाकर्त्रोरल् स्यात् , तद्योगे वा उश्च । निहवः, अभिहवः, उपहवः, विहवः ॥ ४२ ॥

आङो युद्धे । ५ । ३ । ४३ ।

१ 'वा' इति ह्वा धातोरवयव उकारो भवतीति भावः, एवमुत्तरत्रापि । "चादयोऽसत्त्वे" इति सूत्राद् वेत्यस्याव्ययत्वेऽपि प्रथमादिविभक्तौ न दोष.

आङो ह्वो युद्धेऽर्थे भावाकर्त्रोरल् स्यात्, वा उश्च। आहवो युद्धम्। युद्ध इति किम्? आह्वायः॥ ४३॥

आहावो निपानम्। ५। ३। ४४।

निपानं पश्वादिपानार्थो जलाधारः। तस्मिन्नर्थे आङ्पूर्वाद् ह्वो भावाकर्त्रोरल्, आहावादेशश्च निपात्यते। आहावो वीनाम्॥ ४४॥

भावेऽनुपसर्गात्। ५। ३। ४५।

अनुपसर्गाद् भावे ह्वोऽल् स्यात्, वा उश्च। हवः। भाव इति किम्? व्याप्ये ह्वायः। अनुपसर्गादिति किम्? आह्वायः॥ ४५॥

हनो वा वध् च। ५। ३। ४६।

अनुपसर्गाद् हन्तेर्भावेऽल् वा स्यात्, तद्योगे च हनो वध्। वधः, घातः॥ ४६॥

व्यध-जप-मद्भ्यः। ५। ३। ४७।

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो भावाकर्त्रोरल् स्यात्। व्यधः जपः, मदः॥ ४७॥

नवा क्वण-यम-हस स्वनः। ५। ३। ४८।

अनुपसर्गेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोरल् वा स्यात्। क्वणः, क्वाणः। यमः, यामः। हसः, हासः। स्वनः। स्वानः॥ ४९॥

आङो रु-प्लोः। ५। ३। ४९।

आङः पराभ्यां रुप्लुभ्यां भावाकर्त्रोरल् वा स्यात्। आरवः, आरावः। आप्लवः, आप्लावः॥ ४९॥

वर्षविघ्नेऽवाद् ग्रहः । ५ । ३ । ५० ।

अवपूर्वाद् ग्रहेर्वर्षविघ्नेऽर्थे भावाकर्त्रोरल् वा स्यात् । अवग्रहः, अवग्राहः । वर्षविघ्ने इति किम् ? अवग्रहोऽर्थस्य ॥ ५० ॥

प्राद् रश्मि-तुलासूत्रे । ५ । ३ । ५१ ।

प्रपूर्वाद् ग्रहे रश्मौ तुलासूत्रे चार्थे भावाकर्त्रोरल् वा स्यात् । प्रग्रहः, प्रग्राहः ॥ ५१ ॥

वृगो वस्त्रे । ५ । ३ । ५२ ।

प्रपूर्वाद् वृगो वस्त्रविशेषेऽर्थे भावाकर्त्रोरल् वा स्यात् । प्रवरः, प्रावारः, वस्त्र इति किम् ? प्रवरो यतिः ॥ ५२ ॥

उदः श्रेः । ५ । ३ । ५३ ।

उत्पूर्वात् श्रेर्भावाकर्त्रोरल् वा स्यात् । उच्छ्रयः, उच्छ्रायः ॥ ५३ ॥

यु-पू-द्रोर्घञ् । ५ । ३ । ५४ ।

उत्पूर्वेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । उद्यावः, उत्पावः, उद्द्रावः ॥ ५४ ॥

ग्रहः । ५ । ३ । ५५ ।

उत्पूर्वाद् ग्रहेर्भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । उद्ग्राहः ।.५५॥

न्यवात् शापे । ५ । ३ । ५६ ।

आभ्यां पराद् ग्रहेराक्रोशे गम्ये भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । निग्राहः, अवग्राहो वा ते जाल्म भूयात् । शाप इति किम् ? निग्रहश्चौरस्य ॥ ५६ ॥

प्रात् लिप्सायाम् । ५ । ३ । ५७ ।

प्रपूर्वाद् ग्रहेर्लिप्सायां गम्यायां भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। पात्रप्रग्राहेण चरति पिण्डपातार्थी भिक्षुः। लिप्सायामिति किम्? स्रुवः प्रग्रहः शिष्यस्य ॥ ५७ ॥

समो मुष्टौ। ५। ३। ५८।

संपूर्वाद् ग्रहेर्मुष्टिविषये धात्वर्थे भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। सग्राहो मल्लस्य। मुष्टाविति किम्? संग्रहः शिष्यस्य ॥ ५८ ॥

यु-दु-द्रोः। ५। ३। ५९।

संपूर्वेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। संयावः, संदावः, संद्रावः, ॥ ५९ ॥

नियश्चाऽनुपसर्गाद् वा। ५। ३। ६०।

अनुपसर्गात् नियो युदुद्रोश्च भावाकर्त्रोर्घञ् वा स्यात्। नयः, नायः। यवः, यावः। दवः, दावः। द्रवः, द्रावः। अनुपसर्गादिति किम्? प्रणयः ॥ ६० ॥

वोदः। ५। ३। ६१।

उत्पूर्वात् नियो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् वा। उन्नायः, उन्नयः ॥ ६१ ॥

अवात्। ५। ३। ६२।

अवपूर्वात् नियो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। अवनायः ॥६२॥

परेर्द्यूते। ५। ३। ६३।

परिपूर्वात् नियो द्यूतविषयार्थाद्भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। परिणायेन शारीन् हन्ति। द्यून इति किम्? परिणयोऽस्याः ॥ ६३ ॥

भुवोऽवज्ञाने वा । ५ । ३ । ६४ ।

परिपूर्वाद् भुवोऽवज्ञानार्थाद् भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् वा । परिभावः, परिभवः । अवज्ञान इति किम् ? समन्ताद् भूतिः परिभवः ॥ ६४ ॥

यज्ञे ग्रहः । ५ । ३ । ६५ ।

परिपूर्वाद् ग्रहेर्यज्ञविषये भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । पूर्वंपरिग्राहः । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहोऽर्थस्य ॥ ६५ ॥

संस्तोः । ५ । ३ । ६६ ।

संपूर्वात् स्तौतेर्भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्, यज्ञविषये । संस्तावः छन्दोगानाम् ॥ ६६ ॥

प्रात् स्नु-द्रु-स्तोः । ५ । ३ । ६७ ।

प्रात् परेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । प्रस्नावः, प्रद्रावः, प्रस्तावः ॥ ६७ ॥

अयज्ञे स्त्रः । ५ । ३ । ६८ ।

प्रपूर्वात् स्त्रो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्, न चेद् यज्ञविषयः । प्रस्तारः । अयज्ञ इति किम् ? बर्हिष्प्रस्तरः ॥ ६८ ॥

वेरशब्दे प्रथने । ५ ।३ । ६९ ।

वेः परात् स्त्रोऽशब्दविषये विस्तीर्णत्वेऽर्थे घञ् स्यात् । विस्तारः पटस्य । प्रथन इति किम् ? तृणस्य विस्तरः । अशब्द इति किम् ? वाक्यविस्तरः ॥ ६९ ॥

छन्दोनाम्नि । ५ । ३ । ७०।

विपूर्वात् स्त्रो गायत्र्यादिसंज्ञाविषये भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । विष्टारपङ्क्तिः ॥ ७० ॥

क्षु-श्रोः । ५ । ३ । ७१ ।

विपूर्वाभ्यामाभ्यां भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। विस्रावः, विश्रावः ॥ ७१ ॥

न्युदो ग्रः । ५ । ३ । ७२ ।

आभ्यां परादू ग्रो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। निगारः, उद्गारः ॥ ७२ ॥

किरो धान्ये । ५ । ३ । ७३ ।

न्युत्पूर्वात् किरतेर्धान्यविषयार्थात् भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। निकारः, उत्कारो धान्यस्य। धान्य इति किम्? फलनिकरः ॥ ७३ ॥

नेर्वुः । ५ । ३ । ७४ ।

निपूर्वाद् (वृणोतेर्वृणातेर्वा) धान्यविशेषेऽर्थे भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। नीवारा व्रीहयः ॥ ७४ ॥

इणोऽभ्रेषे । ५ । ३ । ७५ ।

स्थितेरचलनमभ्रेषः, तद्विषयार्थात् निपूर्वादिणो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। न्यायः। अभ्रेष इति किम्? न्ययं गतश्चौरः ॥ ७५ ॥

परेः क्रमे । ५ । ३ ७६ ।

क्रमः परिपाटिः। तद्विषयार्थात् परिपूर्वादिणो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। तव पर्यायो भोक्तुम्। क्रम इति किम्? पर्ययो गुरोः ॥ ७६ ॥

व्युपात् शीङः । ५ । ३ । ७७ ।

आभ्यां परात् क्रमविषयार्थात् शीङो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्। तव राजविशायः, मम राजोपशायः। क्रम इति किम्? विशयः ॥ ७७ ॥

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये । ५ । ३ । ७८ ।

हस्तेन प्राप्तुं शक्यं हस्तप्राप्यम्, तद्विषयात् चिगो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्, न चेत् चेरर्थश्चौर्येण । पुष्पप्रचायः । हस्तप्राप्य इति किम् ? पुष्पप्रचयं करोति वृक्षाग्रे । अस्तेय इति किम् ? स्तेयेन पुष्पप्रचयं करोति ॥ ७८ ॥

चिति-देहाऽऽवासोपसमाधाने कश्चाऽऽदेः ।५।३।७९।

एष्वर्थेषु चेर्भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्, तद्योगे च चेरादेः कः । चीयत इति चितिर्यज्ञेऽग्निविशेषस्तदाधारो वा । आकायमग्निं चिन्वीत, कायो देहः, ऋषिनिकायः । उप-समाधानमुपर्युपरि राशीकरणम् । गोमयनिकायः ॥७९॥

सङ्घेऽनूर्ध्वे । ५ । ३ । ८० ।

नास्ति कुतश्चिद् ऊर्ध्वमुपरि किञ्चिद् यस्मिन् सोऽनूर्ध्वः तस्मिन् प्राणिसमुदायेऽर्थे भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात्, तद्यो-गे चाऽऽदेः कः । तार्किकनिकायः । सङ्घ इति किम् ? सारसमुच्चयः । अनूर्ध्व इति किम् ? शूकरनिचयः ॥८०॥

माने । ५ । ३ । ८१ ।

माने गम्ये धातोर्भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । एको नि-ष्पावः, समित्संग्राहः । मान इति किम् ? निश्चयः ॥८१॥

स्थाऽऽदिभ्यः कः । ५ । ३ । ८२ ।

एभ्यो भावाकर्त्रोः कः स्यात् । आखूत्थो वर्त्तते, प्रस्थः, प्रपा ॥ ८२ ॥

ट्वितोऽथुः । ५ । ३ । ८३ ।

ट्वितो धातोर्भावाकर्त्रोरथुः स्यात् । वेपथुः[1] ॥ ८३ ॥

१ टुवेपृङ् चलने । एवं टुभ्राजि भ्रटुस्जौत् टुवपीं टुवम् टुनदादीनामपि वेद्यम् ।

ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् । ५ । ३ । ८४ ।

ड्वितो धातोर्भावाकर्त्रोस्त्रिमक् स्यात्, तेन धात्वर्थेन कृतमित्यर्थे । पक्त्रिमम्[1] ॥ ८४ ॥

यजि-स्वपि-रक्षि-यति-प्रच्छो नः । ५ । ३ । ८५ ।

एभ्यो भावाकर्त्रोर्नः स्यात् । यज्ञः, स्वप्नः, रक्ष्णः, यत्नः, प्रश्नः ॥ ८५ ॥

विच्छो [2]नङ् । ५ । ३ । ८६ ।

विच्छेर्भावाकर्त्रोर्नङ् स्यात् । विश्नः ॥ ८६ ॥

उपसर्गाद् दः किः । ५ । ३ । ८७ ।

उपसर्गपूर्वाद् दासंज्ञाद् भावाकर्त्रोः किः स्यात् । आदिः, निधिः ॥ ८७ ॥

व्याप्यादाधारे । ५ । ३ । ८८ ।

व्याप्यात् पराद् दासंज्ञादाधारे किः स्यात् । जलधिः ॥ ८८ ॥

अन्तर्द्धिः । ५ । ३ । ८९ ।

अन्तःपूर्वाद् धागो भावाकर्त्रोः किः स्यात् । अन्तर्द्धिः ॥ ८९ ॥

अभिव्याप्तौ भावेऽन-ञिन् । ५ । ३ । ९० ।

---

१ डुपचींष् पाके। एव डुदांग्क्डुधांग्क्डुयाचृगादीनाम् । पचेनेन कृतम् ।

२ ङित्वाद् गुणनिषेधः । न-नङ्प्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गत्वम् । एव घ-घञ्-कि-खान्तस्यापि नाम्नः पुल्लिङ्गता । अकर्तरि क्तान्तस्यापि च । यथा आखत्थ । शब्दलिङ्गविषयविस्तरस्तु हैमलिङ्गानुशासनाद् ज्ञातव्यः ।

अभिव्याप्तौ गम्यायां धातोर्भावेऽनञिनौ स्याताम्। संरवणम्, सांराविणम्। अभिव्याप्तौ इति किम्? संरावः ॥ ९० ॥

स्त्रियां क्तिः। ५। ३। ९१।

धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रियां क्तिः स्यात्। कृतिः। स्त्रियामिति किम्? कारः ॥ ९१ ॥

श्रुवादिभ्यः। ५। ३। ९२।

एभ्यो धातुभ्यो भावाकर्त्रोः स्त्रियां [1]क्तिः स्यात्। श्रुतिः, प्रतिश्रुत्, संपत्तिः, संपत् ॥ ९२ ॥

समिणासुगः। ५। ३। ९३।

संपूर्वादिणः, आङ्पूर्वात् सुगश्च भावाकर्त्रोः स्त्रियां क्तिः स्यात्। समितिः, आसुतिः ॥ ९३ ॥

साति-हेति-यूति-जूति-ज्ञप्ति-कीर्त्तिः। ५। ३। ९४।

एते भावाकर्त्रोः क्त्यन्ता निपात्यन्ते। सातिः, हेतिः, यूतिः, जूतिः, ज्ञप्तिः, कीर्त्तिः ॥ ९४ ॥

गा-पा-पचो भावे। ५। ३। ९५।

एभ्यो भावे स्त्रियां क्तिः स्यात्। सङ्गीतिः, प्रपीतिः, पक्तिः ॥ ९५ ॥

स्थो वा। ५। ३। ९६।

स्थो भावे स्त्रियां क्तिर्वा स्यात्। प्रस्थितिः, आस्था ॥ ९६ ॥

आस्यटि-व्रज्-यजः क्यप्। ५। ३। ९७।

एभ्यो भावे स्त्रियां क्यप् स्यात्। आस्या, अट्या, व्रज्या, इज्या ॥ ९७ ॥

१ उपसर्गाणामतन्त्रत्वात् क्विबादयोऽपि स्युः, तेन प्रतिश्रुत् सम्पदित्यपि।

भृगो नाम्नि । ५ । ३ । ९८ ।

भृगो भावे स्त्रियां संज्ञायां क्यप् स्यात् । भृत्या । नाम्नीति किम् ? भृतिः ।। ९८ ।।

समज-निपत्-निषद्-शीङ्-सुग्-विदि-चरि-म-
नीणः । ५ । ३ । ९९ ।

एभ्यो भावाकर्त्रोः स्त्रियां नाम्नि क्यप् स्यात् । समज्या, निपत्या, निषद्या, शय्या, सुत्या, विद्या, चर्या, मन्या, इत्या । नाम्नीत्येव ? संवीतिः ।। ९९ ।।

कृगः श च वा । ५ । ३ । १०० ।

कृगो भावाकर्त्रोः स्त्रियां शो वा स्यात्, क्यप् च । क्रिया, कृत्या, कृतिः ।। १०० ।।

मृगयेच्छा-याच्ञा-तृष्णा-कृपा-भा-श्रद्धाऽ-
न्तर्द्धा । ५ । ३ । १०१ ।

एते स्त्रियां निपात्यन्ते ।। १०१ ।।

परेः सृ-चरेर्यः । ५ । ३ । १०२ ।

परिपूर्वाभ्यामाभ्यां भावाकर्त्रोः स्त्रियां यः स्यात् । परिसर्या, परिचर्या ।। १०२ ।।

वाऽटाट्यात् । ५ । ३ । १०३ ।

अटेर्यङन्तात् स्त्रियां भावाकर्त्रोर्यो वा स्यात् । अटाट्या, अटाटा ।। १०३ ।।

---

१ करणं, क्रियतेऽनया वेति क्रिया । एत्र सर्वत्रापि भावाकर्त्रोरित्र वचनप्रकारो वेद्य॰ । क्रियेति यदा भावकर्मणोः शस्तदा मध्ये क्य । यदा त्वपादानादौ शस्तदा क्यो नास्तीति रे रिकारस्येयादेश इत्याचार्य ।

जागुरश्च । ५ । ३ । १०४ ।

जागुः स्त्रियां भावाकर्त्रोः अः, यश्च स्यात् । जागरा, जागर्या ॥ १०४ ॥

शंसि-[1]प्रत्ययात् । ५ । ३ । १०५ ।

शंसेः प्रत्ययान्तात् च भावाकर्त्रोः स्त्रियामः स्यात् । प्रशंसा, गोपाया ॥ १०५ ॥

क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात् । ५ । ३ । १०६ ।

क्तस्येट् यस्मात् ततो गुरुमतो व्यञ्जनान्ताद् धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रियामः स्यात् । ईहा । क्तेट इति किम्? स्रस्तिः । गुरोरिति किम्? स्फूर्त्तिः । व्यञ्जनादिति किम्? संगीतिः ॥ १०६ ॥

षितोऽङ् । ५ । ३ । १०७ ।

षितो धातोर्भावाकर्त्रोः स्त्रियामङ् स्यात् । पचा, जरा ॥ १०७ ॥

भिदादयः । ५ । ३ । १०८ ।

एते भावाकर्त्रोः स्त्रियामङन्ता यथालक्ष्यं निपात्यन्ते । भिदा, छिदा ॥ १०८ ॥

भीषि-भूषि-चिन्ति-पूजि-कथि-कुम्बि-चर्चि-स्पृहि-तोलि-दोलिभ्यः ५ । ३ । १०९ ।

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोरङ् स्यात् । भीषा, भूषा, चिन्ता, पूजा, कथा, कुम्बा, चर्चा, स्पृहा, तोला, दोला ॥ १०९ ॥

---

१ आय—यङ्-सनादिप्रत्ययेभ्यः । "आत्" (२-४-१८) सूत्रेणाऽऽप्-प्रत्ययात् स्त्रिया प्रशंसादय सिध्यन्ति ।

उपसर्गादातः । ५ । ३ । ११० ।

उपसर्गपूर्वाद् आदन्तात् स्त्रियां भावाकर्त्रोरङ् स्यात् । उपदा । उपसर्गादिति किम् ? दत्तिः ॥११०॥

णि-वेत्त्यास-श्रन्थ-घट्ट-वन्देरनः । ५ । ३ । १११ ।

ण्यन्ताद् वेत्त्यादिभ्यश्च स्त्रियां भावाकर्त्रोरनः स्यात् । कारणा, वेदना, आसना, श्रन्थना, घट्टना, वन्दना ॥ १११ ॥

इषोऽनिच्छायाम् । ५ । ३ । ११२ ।

अनिच्छार्थादिषेः स्त्रियां भावाकर्त्रोरनः स्यात् । अन्वेषणा । अनिच्छायामिति किम् ? इष्टिः ॥ ११२ ॥

पर्यधेर्वा । ५ । ३ । ११३ ।

आभ्यां परादनिच्छार्थाद् इषेर्भावाकर्त्रोः स्त्रियामनो वा स्यात् । पर्येषणा, परीष्टिः । अध्येषणा, अधीष्टिः ॥ ११ ॥

क्रुध्-संपदादिभ्यः क्विप् । ५ । ३ । ११४ ।

क्रुधादिभ्योऽनुपसर्गेभ्यः, परादिभ्यश्च समादिपूर्वेभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोः क्विप् स्यात् । क्रु युत्, सपत्, विपत् ॥ ११४ ।

भ्यादिभ्यो वा । ५ । ३ । ११५ ।

एभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोः क्विप् वा स्यात् । भीः, भीतिः । ह्रीः, ह्रीतिः ॥ ११५ ।

व्यतिहारेऽनीहादिभ्यो ञः । । ३ । ११६ ।

व्यतीहारविषयेभ्य ईहादिवर्जेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां ञः स्यात्, बाहुलकाद् भावे। व्यावक्रोशी। अनीहादिभ्य इति किम्? व्यतीहा, व्यतीक्षा॥ ११६॥

नञोऽनिः शापे। ५। ३। ११७।

नञः पराद्धातोः शापे गम्ये भावकर्त्रोः स्त्रियामनिः स्यात्। अजननिस्ते भूयात्। शाप इति किम्? अकृतिः पटस्य ॥ ११७॥

ग्ला-हा-ज्यः। ५। ३। ११८।

एभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोरनिः स्यात्। ग्लानिः, हानिः, ज्यानिः॥ ११८॥

प्रश्नाऽऽख्याने वेञ्। ५। ३। ११९।

प्रश्ने आख्याने च गम्ये स्त्रियां भावाकर्त्रोर्धातोरिञ् वा स्यात्। कां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृतिं वा अकार्षीः? सर्वां कारिं, कारिकां, क्रियां, कृत्यां कृतिं वा अकार्षम्॥ ११९॥

पर्यायाऽर्हर्णोत्पत्तौ च णकः। ५। ३। १२०।

एष्वर्थेषु प्रश्नाऽऽख्यानयोश्च गम्ययोः स्त्रियां भावाकर्त्रोर्धातोर्णकः स्यात्। भवतः आसिका, भवतः शायिका, अर्हसि त्वमिक्षुभक्षिकाम्, क्षणे इक्षुभक्षिकां मे धारयसि, इक्षुभक्षिका उदपादि, कां कारिकामकार्षीः? सर्वां कारिकामकार्षम्॥ १२०॥

नाम्नि पुंसि च। ५। ३। १२१।

धातोः परो भावाकर्त्रोः स्त्रियां संज्ञायां णकः

स्यात्, यथालक्ष्यं पुंसि च। प्रच्छर्दिका, शालभञ्जिका, अरोचकः ॥ १२१ ॥

भावे । ५ । ३ । १२२ ।

धात्वर्थनिर्देशे स्त्रियां धातोर्णकः स्यात्। शायिका ॥ १२२ ॥

क्लीबे क्तः । ५ । ३ । १२३ ।

नपुंसके भावे धातोः क्तः स्यात्। हसितं तव। क्लीबे इति किम्? हासः ॥ १२३ ॥

अनट् । ५ । ३ । १२४ ।

क्लीबे भावेऽर्थे धातोरनट् स्यात्। गमनम् ॥१२४॥

यत्कर्मस्पर्शात् कर्त्रङ्गसुखं ततः । ५ । ३ । १२५ ।

येन कर्मणा संस्पृष्टस्य कर्तुरङ्गस्य सुखं स्यात् ततः पराद् धातोः क्लीबे भावेऽनट् स्यात्। पयःपानं सुखम्। कर्मेति किम्? तूलिकाया उत्थानं सुखम्। स्पर्शादिति किम्? अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम्। कर्त्रिति किम्? शिष्येण गुरोः स्नापनं सुखम्। अङ्गेति किम्? पुत्रस्य परिष्वञ्जनं सुखम्। सुखमिति किम्? कण्टकानां मर्दनम् नित्य-समासार्थमिदम् ॥ १२५ ॥

रम्यादिभ्यः कर्त्तरि । ५ । ३ । १२६ ।

एभ्यः कर्त्तरि अनट् स्यात्। रमणी, कमनी ॥१२६॥

कारणम् । ५ । ३ । १२७ ।

कृगः कर्त्तर्यनट्, वृद्धिश्च स्यात्। कारणम् ॥१२७॥

भुजि-पत्यादिभ्यः कर्माऽपादाने । ५ । ३ । १२८ ।

---

१ पयसः पीतिः, पयःपानम्।

भुज्यादेः कर्म्मणि, पत्यादेश्चापादानेऽनट् स्यात् । भोजनम्, निरदनम्, प्रपतनः, अपादानम् ।। १२८ ।।

करणाऽऽधारे । ५ । ३ । १२९ ।

अनयोरर्थयोर्धातोरनट् स्याद् । एषणी, सक्तुधानी ।। १२९ ।।

पुन्नाम्नि घः । ५ । ३ । १३० ।

पुंसः संज्ञायां गम्यायां धातोः करणाऽऽधारयोर्घः स्यात् । दन्तच्छदः, आकरः । पुमिति किम् ? विचयनी । नाम्नीति किम् ? प्रहरणो दण्डः ।। १३० ।।

गोचर-संचर-वह-व्रज-व्यज-खलाऽऽपण-निगम-बक-भग-कषाऽऽकष-निकषम् । ५ । ३ । १३१ ।

एते करणाऽऽधारयोः पुन्नाम्नि घान्ता निपात्यन्ते । गोचरः, संचरः, वहः, व्रजः, व्यजः, खलः, आपणः, निगमः, बकः, बाहुलकात् कर्त्तरि भगः, बाहुलकाद् भगम्, कषः, आकषः, निकषः ।। १३१ ।।

व्यञ्जनाद् घञ् । ५ । ३ । १३२ ।

व्यञ्जनान्ताद्धातोः पुन्नाम्नि करणाऽऽधारयोर्घञ् स्यात् । वेदः ।। १३२ ।।

अवात् तॄ-स्तॄभ्याम् । ५ । ३ । १३३ ।

आभ्यामवपूर्वाभ्यां करणाऽऽधारयोः पुन्नाम्नि घञ् स्यात् । अवतारः, अवस्तारः ।। १३३ ।।

---

१ भुज्यते इति भोजनम् । प्रपतत्यस्मादित्यपादाने प्रपतनः ।

२ घञादिबाधकमिदम् । इष्यतेऽनयेति एषणी । सक्तुर्धीयतेऽस्यामित्याधारे ।

३ भज्यतेऽनेनास्मिन्निति वा भग । भगमित्यत्र क्लीबे घ ।

न्यायाऽवायाऽध्यायोद्याव-संहाराऽवहाराऽऽधार-
दार-जारम् । ५ । ३ । १३४ ।

एते पुन्नाम्नि करणाऽऽधारयोर्घञन्ता निपात्यन्ते । न्यायः, अवायः, अध्यायः, उद्यावः, संहारः, अवहारः, आधारः, दारा[1], जारः ॥ १३४ ॥

उदङ्कोऽतोये । ५ । ३ । १३५ ।

उत्पूर्वादञ्चेः पुन्नाम्नि करणाऽऽधारयोर्घञ् स्यात्, न चेत् तोयविषयो धात्वर्थः । तैलोदङ्कः[2] । अतोय इति किम् ? उदकोदञ्चनः ॥ १३५ ॥

आनायो जालम् । ५ । ३ । १३६ ।

आङ्पूर्वात् नियः करणाऽऽधारे पुन्नाम्नि जालेऽर्थे घञ् स्यात् । आनायो मत्स्यानाम् ॥ १३६ ॥

खनो[3] ड-डर-इक-इकवक-घं च । ५ । ३ । १३७ ।

खने पुन्नाम्नि करणाऽऽधारयोरेते घञ् च स्युः । आखः, आखरः, आखनिकः, आखनिकवकः, आखनः, आखानः ॥ १३७ ॥

इ-कि-श्तिव् स्वरूपाऽर्थे । ५ । ३ । १३८ ।

धातोः स्वरूपेऽर्थे च वाच्ये एते स्युः । भजिः, कृषिः, वेत्तिः । अर्थे, यजेरङ्गानि, भुजिः क्रियते, पचतिः परिवर्त्तते ॥ १३८ ॥

---

१ दाराशब्दः स्त्रीवाचकः पुंसि बहुवचने च प्रयुज्यते । "भूम्नि दारप्राणासु-वल्वजाः" इत्युक्ते ।

२ तैलमुदच्यतेऽनेनेति, "व्यञ्जनाद् घञ्" इति सिद्धे तोये बाधनार्थमिदं सूत्रितम् । समानरूपत्वात् "पुन्नाम्नि घः" इति घप्रत्ययोऽपि न स्यात् ।

३ डकारोऽन्त्यलोपार्थः । चाद् घञ्, ञित्त्वाद् वृद्धिः ।

दुर्-स्वीषतः कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थात् खल् । ५ । ३ । १३९ ।

कृच्छ्रवृत्तेर्दुरोऽर्थात्, अकृच्छ्रवृत्तिभ्यां च स्वीषद्भ्यां पराद्धातोः खल् स्यात् । दुःशयम्, दुष्करः, सुशयम्, सुकरः, ईषच्छयम्, ईषत्करः । कृच्छ्रार्थ इति किम् ? ईषल्लभ्यं धनम् ॥ १३९ ॥

च्व्यर्थे कर्त्राप्याद् भू-कृगः । ५ । ३ । १४० ।

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेभ्यो दुःस्वीषद्भ्यः पराभ्यां च्व्यर्थवृत्ति-कर्तृकर्मवाचिभ्यां यथासङ्ख्यं भूकृग्भ्यां परः खल् स्यात् । दुराढ्यंभवम्, स्वाढ्यंभवम्, ईषदाढ्यंभवं भवता, दुराढ्यंकरः, स्वाढ्यंकरः, ईषदाढ्यंकरश्चैत्रस्त्वया । च्व्यर्थ इति किम् ? दुराढ्येन भूयते ॥ १४० ॥

शासू-युधि-दृशि-धृषि-मृषातोऽनः । ५ । ३ । १४१ ।

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थदुःस्वीषत्पूर्वेभ्य एभ्यः, आदन्ताच्च धातोरनः स्यात् । दुःशासनः, सुशासनः, ईषच्छासनः, एवं दुर्योधनः, सुयोधनः, ईषद्योधनः, दुर्दर्शनः, दुर्धर्षणः, दुर्मर्षणः, दुरुत्थानम् ॥ १४१ ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ५ । ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

सत्सामीप्ये सद्वत् वा । ५ । ४ । १ ।

समीपमेव सामीप्यम्। वर्त्तमानस्य सामीप्ये भूते भविष्यति चार्थे वर्त्तमानाद्धातोर्वर्त्तमाना इव प्रत्यया वा स्युः। कदा चैत्र ! आगतोऽसि ? अयमागच्छामि, आगच्छन्तमेव मां विद्धि। पक्षे, अयमागमम् ,एषोऽस्म्यागतः, कदा चैत्र ! गमिष्यसि ? एष गच्छामि, गच्छन्तमेव मां विद्धि। पक्षे, एष गमिष्यामि, गन्ताऽस्मि, गमिष्यन्तमेव मां विद्धि ॥ १ ॥

भूतवत् चाऽऽशंस्ये वा । ५ । ४ । २ ।

अनागतस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा आशंसा, तद्विषय आशंस्यः। तदर्थाद्धातोर्भूतवत् सच्च प्रत्यया वा स्युः। उपाध्यायश्चेदागमत् एते तर्कमध्यगीष्महे, उपाध्यायश्चेदागच्छति, एते तर्कमधीमहे । पक्षे, उपाध्यायश्चेदागमिष्यन्ति,आगन्ता वा,एते तर्कमध्येष्यामहे, अध्येतास्महे वा। आशंस्य इति किम् ? उपाध्याय आगमिष्यति, तर्कमध्येष्यते मैत्रः ॥ २ ॥

क्षिप्राऽऽशंसाऽर्थयोर्भविष्यन्ती-सप्तम्यौ । ५ । ४ । ३ ।

क्षिप्रार्थाऽऽशंसार्थयोरुपपदयोराशंस्यार्थाद् धातोर्यथासङ्ख्यं भविष्यन्तीसप्तम्यौ स्याताम्। उपाध्यायश्चेदागच्छति, आगमत्, आगमिष्यति , आगन्ता क्षिप्रमाशु एते सिद्धान्तमध्येष्यामहे,उपाध्यायश्चेदागच्छति,आगमत् , आगमिष्यति, आगन्ता वा आशंसे संभावये युक्तोऽधीयीय ॥ ३ ॥

सम्भावने सिद्धवत् । ५ । ४ । ४ ।

हेतोः शक्तिश्रद्धानं सम्भावनम् । तस्मिन् विषयेऽसिद्धेऽपि वस्तुनि सिद्धवत् प्रत्ययाः स्युः । समये चेत् प्रयत्नोऽभूद् उदभूवन् विभूतयः ॥ ४ ॥

[1]नाऽनद्यतनः प्रबन्धाऽऽसत्त्योः । ५ । ४ । ५ ।

धात्वर्थस्य प्रबन्धे आसत्तौ च गम्यायां धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न स्यात् । यावज्जीवं भृशमन्नमदात्, दास्यति वा, येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता एतस्यां जिनमहः प्रावर्त्तिष्ट. येयं पौर्णमास्यागामिन्येतस्यां जिनमहः प्रवर्त्तिष्यते ॥ ५ ॥

एष्यत्यवधौ देशस्याऽर्वाग्भागे । ५ । ४ । ६ ।

देशस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे देशस्यैवार्वाग्भागे य एष्यन्नर्थः तद्वृत्तेर्धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न स्यात् । योऽयमध्वा गन्तव्य आ शत्रुञ्जयात्, तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । एष्यतीति किम् ? योऽयमध्वा अतिक्रान्त आ शत्रुञ्जयात्, तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र युक्ताद् द्विरध्यैमहि । अवधाविति किम् ? योऽयमध्वा निरवधिको गन्तव्यः, तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे । अर्वाग्भाग इति किम् ? योऽयमध्वा गन्तव्य आ शत्रुञ्जयात्, तस्य यत् परं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे ॥ ६ ॥

कालस्याऽनहोरात्राणाम् । ५ । ४ । ७ ।

---

१ अनेन भूतानद्यतने ह्यस्तनी, भविष्यदनद्यतने च श्वस्तनी पूर्वं विहिते ते बाधिते भवत । जिनमहो जिनोत्सवः । मह उत्सवे ।

कालस्य योऽवधिः तद्वाचिन्युपपदे कालस्यैवार्वाग्भागे य एष्यन्नर्थस्तद्वृत्तेर्धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न स्यात्, न चेत् सोऽर्वाग्भागोऽहोरात्राणाम्। योऽयमागामी संवत्सरः, तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र जिनपूजां करिष्याम। अनहोरात्राणामिति किम्? योऽयं मास आगामी, तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ताद् द्विरध्येतास्महे ॥ ७॥

परे वा। ५। ४। ८।

कालस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे, कालस्यैव परे भागेऽनहोरात्रसम्बन्धिनि य एष्यदर्थस्तद्वृत्तेर्धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो वा न स्यात्। आगामिनो वत्सरस्याऽऽग्रहायण्याः परस्ताद् द्विः सूत्रमध्येष्यामहे, अध्येतास्महे वा।८॥

सप्तम्यर्थे क्रियाऽतिपत्तौ क्रियाऽतिपत्तिः। ५। ४। ९।

सप्तम्या अर्थो निमित्तं हेतुफलकथनादिसामग्री कुतश्चिद् वैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिवृत्तौ क्रियातिपत्तौ सत्यामेष्यदर्थाद् धातोः सप्तम्यर्थे क्रियाऽतिपत्तिः स्यात्। दक्षिणेन चेद् अयास्यत् न शकटं पर्याभविष्यत् ॥ ९ ॥

भूते। ५। ४। १०।

भूतार्थाद्धातोः क्रियाऽतिपत्तौ सत्यां सप्तम्यर्थे क्रियाऽतिपत्तिः स्यात्। दृष्टो मया तव पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणः, अपरश्चातिथ्यर्थी, यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यदुताभोक्ष्यत, अप्यभोक्ष्यत । १० ॥

वोतात् प्राक्। ५। ४। ११।

"सप्तम्युताऽप्योर्बाढे" (५-४-२१) इत्यत्र यदुतशब्द-संकीर्त्तनं ततः प्राक् सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ भूतार्थाद्धातोर्वा क्रियाऽतिपत्तिः स्यात्। कथं नाम संयतः सन्ननागाढे तत्रभवान् आधायकृतमसेविष्यत, धिग् गर्हामहे। पक्षे, कथं सेवेत? कथं सेवते ? धिग् गर्हामहे। उतात् प्रागिति किम्? कालो यदभोक्ष्यत भवान् ॥ ११ ॥

क्षेपेऽपि-जात्वोर्वर्त्तमाना । ५ । ४ । १२ ।

क्षेपे गम्येऽपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्वर्त्तमाना स्यात्। अपि तत्रभवान् जन्तून् हिनस्ति?, जातु तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति?, धिग् गर्हामहे ॥ १२ ॥

कथमि सप्तमी च वा । ५ । ४ । १३ ।

कथं शब्दे उपपदे क्षेपे गम्ये धातोः सप्तमी वर्त्तमाना च वा स्यात्। कथं नाम तत्र भवान् मांसं भक्षयेत्?, भक्षयति वा?, गर्हामहे अन्याय्यमेतत्। पक्षे, अबभक्षत्, अभक्षयत्, भक्षयाञ्चकार, भक्षयिता, भक्षयिष्यति। अत्र सप्तमी निमित्तमस्तीति भूते क्रियाऽतिपतने वा क्रियाऽतिपत्तिः। कथं नाम तत्रभवान् मांसमभक्षयिष्यत्? पक्षे, यथाप्राप्तम्। भविष्यति तु क्रियातिपतने नित्यमेव सा। कथं नाम तत्रभवान् मांसमभक्षयिष्यत्? ॥ १३ ॥

किंवृत्ते सप्तमी-भविष्यन्त्यौ । ५ । ४ । १४ ।

किंवृत्ते उपपदे क्षेपे गम्ये धातोः सप्तमीभविष्यन्त्यौ स्याताम्। किं तत्रभवाननृतं ब्रूयाद्, वक्ष्यति वा?, को

१ अत्रभवत्-तत्रभवच्छब्दौ पूज्यवाचकौ स्त। भवच्छब्दवदनयोरूपाविधि, अन्यस्मिन्नर्थे तिवादिप्रत्ययत्रय च भवति। अपिः प्रश्नेऽत्र।

नाम, कतरो नाम, कतमो नाम यस्मै तत्रभवान् अनृतं ब्रूयाद्, वक्ष्यति वा ? ॥ १४ ॥

अश्रद्धाऽमर्षेऽन्यत्रापि । ५ । ४ । १५ ।

अकिंवृत्ते किंवृत्ते चोपपदे अश्रद्धाऽमर्षयोर्गम्ययोः सप्तमीभविष्यन्त्यौ स्याताम्। न श्रद्धे, न सम्भावयामि तत्रभवान् नामाऽदत्तं गृह्णीयात्, ग्रहीष्यति वा, न श्रद्धे किं तत्रभवान् अदत्तमाददीत, आदास्यते वा ?, न मर्षयामि, न क्षमे तत्रभवान् नामादत्तं गृह्णीयात्, ग्रहीष्यति वा ॥ १५॥

किंकिलाऽस्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती । ५ । ४ । १६ ।

किंकिलेऽस्त्यर्थे चोपपदेऽश्रद्धाऽमर्षयोर्गम्ययोर्भविष्यन्ती स्यात्। न श्रद्धे, न मर्षयामि किंकिल नाम तत्रभवान् परदारानुपकरिष्यते, न श्रद्धे, न मर्षयामि अस्ति नाम भवति, नाम तत्रभवान् परदारानुपकरिष्यते ॥ १६ ॥

जातु-यद्-यदा-यदौ सप्तमी । ५ । ४ । १७ ।

एषूपपदेष्वश्रद्धामर्षयो सप्तमी स्यात्। न श्रद्धे, न क्षमे जातु तत्रभवान् सुरां पिबेत, एवं यत्, यदा, यदि सुरां पिबेत् ॥ १७ ॥

क्षेपे च यच्च-यत्रे । ५ । ४ । १८ ।

यच्चयत्रयोरुपपदयोः क्षेपेऽश्रद्धामर्षयोश्च गम्ययोः सप्तमी स्यात्। धिग् गर्हामहे यच्च यत्र वा तत्र भवानस्मान् आक्रोशेत, न श्रद्धे, न क्षमे यच्च यत्र वा तत्रभवान् परिवादं कथयेत् ॥ १८ ॥

चित्रे । ५ । ४ । १९ ।

आश्चर्ये गम्ये यच्चयत्रयोरुपपदयोः सप्तमी स्यात्। चित्रमाश्चर्यं यच्च यत्र वा तत्रभवान् अकल्प्यं सेवेत ॥१९॥

शेषे भविष्यन्ती, अयदौ । ५ । ४ । २० ।

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रे गम्ये भविष्यन्ती स्यात्, न तु यदिशब्दे । चित्रमाश्चर्यमन्धो नाम गिरिमारोक्ष्यति । शेष इति किम् ? यच्चयत्रयोः पूर्वेण सप्तम्येव । अयदाविति किम् ? चित्रं यदि स भुञ्जीत ॥ २० ॥

सप्तम्युताऽप्योर्बाढे । ५ । ४ । २१ ।

बाढार्थयोरुताप्योरुपपदयोः सप्तमी स्यात् । उत अपि वा कुर्यात् । बाढे इति किम् ? उत दण्डः पतिष्यति, अपि धास्यति द्वारम् ॥ २१ ॥

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ । ५ । ४ । २२ ।

अलमोऽर्थे शक्तौ यत् सम्भावनं, तस्मिन् गम्येऽलमर्थार्थस्याऽप्रयोगे सप्तमी स्यात् । अपि मासमुपवसेत् । अलमर्थ इति किम् ? निदेशस्थायी मे चैत्रः प्रायेण यास्यति । तदर्थानुक्ताविति किम् ? शक्तश्चैत्रो धर्मं करिष्यति ॥२२॥

अयदि श्रद्धाधातौ नवा । ५ । ३ । २३ ।

संभावनाऽर्थे धातावुपपदेऽलमर्थविषये संभावने गम्ये सप्तमी वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । श्रद्दधे, संभावयामि भुञ्जीत भवान् । पक्षे , भोक्ष्यते, अभुङ्क्त, अभुक्त वा । अयदीति किम् ? सम्भावयामि यद् भुञ्जीत भवान् । श्रद्धाधाताविति किम् ? अपि शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् ॥ २४ ॥

सतीच्छाऽर्थात् । ५ । ४ । २४ ।

सदर्थादिच्छार्थात् सप्तमी वा स्यात् । इच्छेत्, इच्छति ॥ २४ ॥

वर्त्स्यति हेतु-फले । ५ । ४ । २५ ।

हेतुभूते फलभूते च वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानात् सप्तमी वा स्यात् । यदि गुरूनुपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत्, यदि गुरूनुपासिष्यते शास्त्रान्तं सङ्गमिष्यते । वर्त्स्यतीति किम् ? दक्षिणेन चेद् याति न शकटं पर्याभवति ॥ २५ ॥

कामोक्तावकच्चिति । ५ । ४ । २६ ।

इच्छाप्रवेदनगम्ये सप्तमी स्यात्, न तु कच्चित्प्रयोगे । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् ? कच्चित् जीवति मे माता ? ॥ २६ ॥

इच्छाऽर्थे सप्तमी-पञ्चम्यौ । ५ । ४ । २७ ।

इच्छाऽर्थे धातावुपपदे कामोक्तौ गम्यायां सप्तमी-पञ्चम्यौ स्याताम् । इच्छामि भुञ्जीत, भुङ्क्तां वा भवान् ॥ २७ ॥

विधि-निमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्ट-सम्प्रश्न-प्रार्थने । ५ । ४ । २८ ।

विध्यादिविशिष्टेषु कर्तृकर्मभावेषु प्रत्ययार्थेषु सप्तमीपञ्चम्यौ स्याताम् । विधिः क्रियायां प्रेरणा । कटं कुर्यात्, करोतु भवान् । प्रेरणायामेव यस्यां प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् । द्विसन्ध्यमावश्यकं कुर्यात्, करोतु । यत्र प्रेरणायामेव प्रत्याख्याने कामचारः स्तदामन्त्र-

२ अवश्य कर्तुमर्हमावश्यकम्, साम्प्रतं रूढ्या प्रतिक्रमणशब्दप्रसिद्धं श्रावकसाधूनां सन्ध्यंत्यर्थः । तच्च सामायिकादिभेदं षोढा । विशेषस्तु आवश्यकवृत्तौ विशेषावश्यकभाष्यादौ च द्रष्टव्य ।

णम् । इहासीत, आस्ताम् । प्रेरणैव सत्कारपूर्विका अधी-ष्टम् । व्रतं रक्षेत, रक्षतु । संप्रश्नः संप्रधारणा । किं नु खलु भो ! व्याकरणमधीयीय, अध्ययै, उत सिद्धान्तमधीयीय, अध्ययै ?। प्रार्थनं याच्ञा। प्रार्थना मे तर्कमधीयीय, अध्ययै ॥ २८ ॥

प्रैषाऽनुज्ञाऽवसरे कृत्य-पञ्चम्यौ । ५ । ४ । २९ ।

प्रैषादिविशिष्टे कर्त्रादावर्थे कृत्याः पञ्चमी च स्युः । न्यत्कारपूर्विका प्रेरणा प्रैषः । भवता खलु कटः कार्यः, भवान् कटं करोतु, भवान् हि प्रेषितः अनुज्ञातः, भवतोऽवसरः कटकरणे ॥ २९ ॥

सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्त्तिके । ५ । ४ । ३० ।

प्रैषादिषु गम्येषु ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेऽर्थे वर्त्तमानात् सप्तमी, कृत्यपञ्चम्यौ च स्युः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कटं कुर्यात् भवान्, भवता कटः कार्यः, कटं करोतु भवान्, भवान् हि प्रेषि-तोऽनुज्ञातः, भवतोऽवसरः कटकरणे ॥ ३० ॥

स्मे पञ्चमी । ५ । ४ । ३१ ।

स्मे उपपदे प्रैषादिषु गम्येषु ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकार्थाद् धातोः पञ्चमी स्यात् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद् भवान् कटं करोतु स्म, भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातः, भवतोऽवसरः कटकरणे ॥ ३१ ॥

अधीष्टौ । ५ । ४ । ३२ ।

स्मे उपपदेऽध्येषणायां गम्यायां पञ्चमी स्यात् । अङ्ग ! स्म विद्वन् ! अणुव्रतानि[1] रक्ष ॥ ३२ ॥

काल-वेला-समये तुम्वाऽवसरे । ५ । ४ । ३३ ।

[1] अहिंसासत्यादिनामानि जैनश्रावकाणां देशतः पालनीयानि पञ्च व्रतानि ।

एषूपपदेष्ववसरे गम्ये धातोस्तुम् वा स्यात्। कालो भोक्तुम्, वेला भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्। पक्षे, कालो भोक्तव्यस्य। अवसर इति किम्? कालः पचति भूतानि ॥ ३३ ॥

सप्तमी यदि। ५। ४। ३४।

यच्छब्दप्रयोगे कालादिपूपपदेषु सप्तमी स्यात्। कालो यदधीयीत भवान्, वेला यद् भुञ्जीत, समयो यत् शयीत ॥

शक्तार्हे कृत्याश्च। ५। ४। ३५।

शक्तेऽर्हे च कर्त्तरि गम्ये कृत्याः सप्तमी च स्युः। भवता खलु भारो वाह्यः, उह्येत, भवान् भारं वहेत, भवान् हि शक्तः, भवता खलु कन्या वोढव्या, उह्येत, भवान् खलु कन्यां वहेत, भवानेतदर्हति ॥ ३५ ॥

णिन् चाऽऽवश्यकाऽधमर्ण्ये। ५। ४। ३६।

अनयोर्गम्ययोः कर्त्तरि वाच्ये णिन् कृत्याश्च स्युः, अवश्यंकारी, अवश्यंहारी, अवश्यं गेयो गीतस्य, शतं दायी, गेयो गाथानाम् ॥ ३६ ॥

अर्हे तृच्। ५। ४। ३७।

अर्हे कर्त्तरि वाच्ये तृच् स्यात्। भवान् कन्याया वोढा ॥ ३७ ॥

आशिष्याशीः-पञ्चम्यौ। ५। ४। ३८।

आशीर्विशिष्टार्थादाशीःपञ्चम्यौ स्याताम्। जीयात्, जयतात्। आशिषीति किम्? चिरं जीवति मैत्रः ॥३८।

माङ्यद्यतनी। ५। ४। ३९।

माङि उपपदेऽद्यतनी स्यात्। मा कार्षीत् ॥ ३९ ॥

सस्मे ह्यस्तनी च । ५ । ४ । ४० ।

स्मयुक्ते माङ्युपपदे ह्यस्तन्यद्यतनी च स्यात् । मा स्म करोत्, मा स्म कार्षीत् ॥ ४० ॥

धातोः सम्बन्धे[२] प्रत्ययाः । ५ । ४ । ४१ ।

धात्वर्थानां संबन्धे विशेषणविशेष्यभावे सति अयथाकालमपि प्रत्ययाः साधवः स्युः । विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो भविता, भावि कृत्यमासीत्, गोमानासीत् ॥ ४१ ॥

भृशाऽऽभीक्ष्ण्ये हि-स्वौ यथाविधि त-ध्वमौ च तद्युष्मदि । ५ । ४ । ४२ ।

भृशाऽऽभीक्ष्ण्ये सर्वकालेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः सर्वविभक्तिवचनविषये हिस्वौ स्याताम्, यथाविधि धातो संबन्धे, यत एव धातोर्यस्मिन्नेव कारके हिस्वौ तस्यैव धातोस्तत्कारकविशिष्टस्यैव सम्बन्धे अनुप्रयोगे सति, तथा पञ्चम्या एव तध्वमौ, तयोः सम्बन्धिनि बहुत्वविशिष्टे युष्मदर्थे हिस्वौ च स्यातां यथाविधि धातोः सम्बन्धे । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादि, अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते इत्यादि, लुनीत लुनीतेत्येवं यूयं लुनीथ, लुनीहि लुनीहीत्येवं यूयं लुनीथ, अधीध्वमधीध्वमित्येवं यूयमधीध्वे, अधीष्वाधीष्वेत्येवं यूयमधीध्वे। यथाविधीति किम् ? लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, छिनत्ति, लूयते वेति धातोः संबन्धे मा भूत् ॥ ४२ ॥

प्रचये नवा सामान्यार्थस्य । ५ । ४ । ४३ ।

---

१ "अद् धातोरादि " इत्यत्र 'अमाङा,' इत्युक्तत्वात् माङि नाद् स्यात् ।

२ अत्र विश्वदृश्वा आसीत् इत्यत्र भूतकाल, भविता भावीति च भविष्यत् ।

धात्वर्थानां समुच्चये गम्ये सामान्यार्थस्य धातोः सम्बन्धे सति धातोः परौ हिस्वौ तध्वमौ च तद्युष्मदि वा स्याताम्। व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहि इत्येवं यतते, यत्यते वा। पक्षे, व्रीहीन् वपति लुनाति पुनाति इत्येवं यतते, यत्यते वा, सूत्रमधीष्व निर्युक्तिमधीष्व भाष्यमधीष्वेत्येवमधीते, पठ्यते वा। पक्षे, सूत्रमधीते निर्युक्तिमधीते भाष्यमधीते इत्येवमधीते, पठ्यते वा, व्रीहीन् वपत लुनीत पुनीतेत्येवं यतध्वे, व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहीत्येवं चेष्टध्वे। पक्षे, व्रीहीन् वपथ लुनीथ पुनीथेत्येवं यतध्वे, सूत्रमधीध्वं निर्युक्तिमधीध्व भाष्यमधीध्वमित्येवमधीध्वे, सूत्रमधीष्व निर्युक्तिमधीष्व भाष्यमधीष्वेत्येवमधीध्वे। पक्षे, सूत्रमधीध्वे निर्युक्तिमधीध्वे भाष्यमधीध्वे इत्येवमधीध्वे। सामान्यार्थस्येति किम्? व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहि इत्येवं वपति लुनाति पुनातीति मा भूत् ॥ ४३ ॥

निषेधेऽलं-खल्वोः क्त्वा। ५। ४। ४४।

निषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा स्यात्। अलंकृत्वा, खलुकृत्वा। पक्षे, अलं रुदितेन ॥ ४४ ॥

पराऽवरे। ५। ४। ४५।

परे अवरे च गम्ये क्त्वा वा स्यात्। अतिक्रम्य नदीं गिरिः, अप्राप्य नदीं गिरिः। नद्यतिक्रमणे गिरिः, नद्यप्राप्त्या गिरिः ॥ ४५

निमील्याऽऽदि-मेङस्तुल्यकर्तृके। ५। ४। ४६।

तुल्यो धात्वर्थान्तरेण कर्त्ता यस्य तद्वृत्तिभ्यो निमो-ल्यादिभ्यः, मेङश्च धातोः सम्बन्धे क्त्वा वा स्यात्। अक्षिणी निमील्य हसति, मुखं व्यादाय स्वपिति, अपमित्य याचते। पक्षे, अपमातुं याचते। तुल्यकर्तृक इति किम्? चैत्रस्याक्षिनिमीलने मैत्रो हसति॥ ४६॥

प्राक्काले। ५। ४। ४७।

परकालेन धात्वर्थेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोः सम्बन्धे क्त्वा वा स्यात्। आसित्वा भुङ्क्ते, आस्यते भोक्तुम्। प्राक्काल इति किम्? भुज्यते, पीयते वा ॥ ४७॥

ख्णम् चाऽऽभीक्ष्ण्ये। ५। ४। ४८।

आभीक्ष्ण्ये परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः सम्बन्धे ख्णम्, क्त्वा च स्यात्। भोजं भोजं याति, भुक्त्वा भुक्त्वा याति॥ ४८॥

पूर्वाऽग्रे-प्रथमे। ५। ४। ४९।

एषूपपदेषु परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः सम्बन्धे ख्णम् वा स्यात्। पूर्वं भोजं याति, पूर्वं भुक्त्वा याति। एवमग्रे भोजम्, अग्रे भुक्त्वा। प्रथमं भोजम्, प्रथमं भुक्त्वा। पूर्वं भुज्यते ततो याति॥ ४९॥

अन्यथैवं-कथमित्थमः कृगोऽनर्थ-

कात्। ५। ४। ५०।

१- अन्यथाकारमित्यत्र कृगोऽर्थो नास्ति, किन्त्वन्यथेत्येवार्थ। एवमन्यत्राऽपि एवकारादिषु।

एभ्यः परात् तुल्यकर्तृकार्थात् कृगोऽनर्थकाद् धातोः सम्बन्धे खणम् वा स्यात्। अन्यथाकारम्, एवङ्कारम्, कथङ्कारम्, इत्थङ्कारं भुङ्क्ते। पक्षे, अन्यथा कृत्वा। अनर्थकादिति किम्? अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥ ५० ॥

यथा-तथाद् ईर्ष्योत्तरे। ५। ४। ५१।

आभ्यां तुल्यकर्तृकार्थादनर्थकात् कृगो? धातोः सम्बन्धे खणम् वा स्यात्, ईर्ष्ययेदुत्तरयति। कथं त्व भोक्ष्यसे? इति पृष्टोऽसूयया तं प्रत्याह-यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन?। ईर्ष्योत्तर इति किम्? यथाकृत्वाऽहं भोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि ॥ ५१ ॥

शापे व्याप्यात्। ५। ४। ५२।

कर्मणः परात् तुल्यकर्तृकार्थात् कृगो धातोः सम्बन्धे खणम् वा स्यात्, आक्रोशे गम्ये। चोरङ्कारमाक्रोशति शाप इति किम्? चोरं कृत्वा हेतुभिः कथयति ॥ ५२ ॥

स्वाद्वर्थाद् अदीर्घात्। ५ ४। ५३।

स्वाद्वर्थाददीर्घान्ताद् व्याप्यात् परात् तुल्यकर्तृकार्थात् कृगो धातोः सम्बन्धे खणम् वा स्यात्। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, मिष्टङ्कारं भुङ्क्ते। पक्षे, स्वादुं कृत्वा। अदीर्घादिति किम्? स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते ॥ ५३ ॥

विद्-दृग्भ्यः कार्त्स्न्ये णम्। ५। ४। ५४।

कार्त्स्न्यवतो व्याप्यात् परेभ्यस्तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्तमानेभ्यो[1] विदिभ्यो दृशेश्च धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात्। अतिथिवेदं भोजयति. कन्यादर्शं वरयति। कार्त्स्न्य इति किम्? अतिथिं विदित्वा भोजयति ॥ ५४ ॥

[1] बहुवचनाद् विद्यतिवर्जा सर्वेऽपि विदो धातवो ग्राह्या ।

यावतो विन्द-जीवः । ५ । ४ । ५५ ।

कार्त्स्न्यवतो व्याप्याद् यावतः पराभ्यां तुल्यकर्तृकाभ्यां विन्दतिजीविभ्यां धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । यावद्वेदं भुङ्क्ते, यावज्जीवमधीते ॥ ५५ ॥

चर्मोदरात् पूरेः । ५ । ४ । ५६ ।

आभ्यां व्याप्याभ्यां परात् तुल्यकर्तृकार्थात् पूरयतेर्धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । चर्म्मपूरमास्ते, उदरपूरं शेते ॥ ५६ ॥

वृष्टिमाने ऊलुक् चास्य[1] वा । ५ । ४ । ५७ ।

व्याप्यात् परात् पूरयतेर्धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात्, पूरयतेरूत्तेर्लुक् च वा, समुदायेन चेद् वृष्टीयत्ता गम्यते । गोष्पदप्रम्, गोष्पदपूरं वृष्टो मेघः ॥ ५७ ॥

चेलार्थात् क्नोपेः । ५ । ४ । ५८ ।

चेलार्थाद् व्याप्यात् परात् क्नोपयतेस्तुल्यकर्तृकार्थाद् वृष्टिमाने गम्ये धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । चेलक्नोपं वृष्टो मेघः ॥ ५८ ॥

गात्र-पुरुषात् स्नः । ५ । ४ । ५९ ।

आभ्यां व्याप्याभ्यां परात् तुल्यकर्तृकार्थात् स्नातेर्वृष्टिमाने गम्ये धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । गात्रस्नायं वृष्टः, पुरुषस्नायं वृष्टः ५९ ॥

शुष्क-चूर्ण-रूक्षात् पिषस्तस्यैव । ५ । ४ । ६० ।

एभ्यो व्याप्येभ्यः परात् पिषेर्णम् वा स्यात्, तस्यैव धातोः सम्बन्धे । शुष्कपेषं पिनष्टि, एवं चूर्णपेषम्, रूक्षपेषम् ॥ ६० ॥

---

१ पूरयतेर्धातोः । यावता जलेन गोष्पदं पूर्यते तावद् वृष्टो मेघ इत्यर्थः ।

कृग्-ग्रहोऽकृत-जीवात् । ५ । ४ । ६१ ।

आभ्यां व्याप्याभ्यां पराद् यथासङ्ख्यं कृगो ग्रहेश्च तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात् । अकृतकारं करोति, जीवग्राहं गृह्णाति ॥ ६१ ॥

निमूलात् कषः । ५ । ४ । ६२ ।

निमूलाद् व्याप्यात् परात् कषेस्तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात् । निमूलकाषं कषति, निमूलस्य काषं कषति ॥६२॥

हनश्च समूलात् । ५ । ४ । ६३ ।

समूलाद् व्याप्यात् परात् हन्तेः कषेश्च तस्यैव सम्बन्धे णम्वा स्यात् । समूलघातं हन्ति, समूलकाषं कषति ॥६३॥

करणेभ्यः । ५ । ४ । ६४ ।

करणार्थात् पराद् हन्तेस्तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात् । पाणिघातं कुड्यमाहन्ति ॥ ६४ ॥

स्व-स्नेहनार्थात् पुष-पिषः । ५ । ४ । ६५ ।

स्वशब्दार्थात् स्नेहनार्थाच्च करणार्थात् पराद् यथासङ्ख्यं पुषः पिषश्च तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात् । स्वपोषं पुष्णाति, एवमात्मपोषम्, उदपेषं पिनष्टि, एवं क्षीरपेषम् ॥ ६५ ॥

हस्तार्थाद् ग्रह-[1]वर्ति-वृतः । ५ । ४ । ६६ ।

हस्तार्थात् करणवाचिनः परेभ्य एभ्यस्तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात् । हस्तग्राहं गृह्णाति, एवं करग्राहम्, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति, पाणिवर्त्तं वर्त्तते ॥ ६६ ॥

बन्धेर्नाम्नि । ५ । ४ । ६७ ।

१ 'वर्ति' इति ण्यन्त, 'वृत्' इति अण्यन्तो वृत्धातुर्बोध्य. ।

बन्धिः प्रकृतिर्नाम विशेषणं च। बन्धेर्बन्धनस्य यन्नाम संज्ञा, तद्विषयात् करणार्थात् परात् बन्धेस्तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात्। कौञ्चबन्धम्बद्धः ॥ ६७ ॥

आधारात्। ५। ४। ६८।

आधारार्थात् परात् बन्धेस्तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात्। चारकबन्धम्बद्धः ॥ ६८ ॥

कर्तुर्जीव-पुरुषात् नश्-वहः। ५। ४। ६९।

आभ्यां कर्तृभ्यां परात् यथासङ्ख्यं नशेर्वहेश्च तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात्। जीवनाशं नश्यति, पुरुषवाहं वहति। कर्तुरिति किम्? जीवेन नश्यति ॥ ६९ ॥

ऊर्ध्वात् पूर्-शुषः। ५। ४। ७०।

कर्तुरूर्ध्वात् परात् पूरः शुषश्च तस्यैव संबन्धे णम् वा स्यात्। ऊर्ध्वपूरं पूर्यते, ऊर्ध्वशोषं शुष्यति ॥ ७० ॥

व्याप्याच्चेवात्[1]। ५। ४। ७१।

व्याप्यात् कर्तुश्चोपमानात् पराद्धातोस्तस्यैव सम्बन्धे णम् वा स्यात्। सुवर्णनिधायं निहितः, काकनाशं नष्टः ॥ ७१ ॥

उपात् किरो लवने। ५। ४। ७२।

उपपूर्वात् किरतेर्लवनार्थस्य धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात्। उपस्कारं मद्रका लुनन्ति। लवन इति किम्? उपकीर्य याति ॥ ७२ ॥

दंशेस्तृतीयया। ५। ४। ७३।

१ इवार्थादुपमानात् परात्। सुवर्णमिव निहितः। काकवन्नष्ट इति भाव।

तृतीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थादुपपूर्वाद् दंशेर्धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात्। मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशम्, मूलकेनोपदश्य भुङ्क्ते ॥ ७३ ॥

हिंसाऽर्थाद् एकाऽऽप्यात् । ५ । ४ । ७४ ।

हिंसार्थाद्धातोर्धात्वन्तरेणैकाऽऽप्यात् तुल्यकर्तृकार्थात् तृतीयान्तेन योगे णम् वा स्यात् । दण्डेनोपघातं दण्डोपघातम्, दण्डेनोपहत्य च गाः सादयति । एकाप्यादिति किम् ? दण्डेनोपहत्य चौरं गोपालको गाः खेटयति ॥७४॥

उपपीड-रुध-कर्षः तत्सप्तम्या । ५ । ४ । ७५ ।

तया तृतीयया युक्ता सप्तमी तत्सप्तमी । तदन्तेन योगे उपपूर्वेभ्य एभ्यः तुल्यकर्तृकार्थेभ्यो धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । पार्श्वाभ्यामुपपीडं पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडं पार्श्वोपपीडं शेते । व्रजेनोपरोधं व्रजोपरोधम्, व्रजे उपरोधं व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । पाणिनोपकर्षं पाण्युपकर्षम्, पाणावुपकर्षं पाण्युपकर्षं गृह्णाति ॥ ७५ ॥

प्रमाण-समासत्त्योः । ५ । ४ । ७६ ।

आयाममानं प्रमाणम्। समासत्तिः संरम्भपूर्वकः सन्निकर्षः । तयोर्गम्ययोस्तृतीयान्तेन सप्तम्यन्तेन च योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः संबन्धे णम् वा स्यात्। द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षं द्व्यङ्गुलोत्कर्षम्, द्व्यङ्गुले उत्कर्षं द्व्यङ्गुलोत्कर्षं गण्डिकाश्छिनत्ति, केशैर्ग्राहं केशग्राहं, केशेषु ग्राहं केशग्राहं युध्यन्ते । पक्षे, द्व्यङ्गुलेनोत्कृष्य गण्डिकाश्छिनत्ति ॥ ७६ ॥

पञ्चम्या त्वरायाम् । ५ । ४ । ७७ ।

त्वरायां गम्यायां पञ्चम्यन्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद्धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । शय्याया उत्थायं शय्योत्थायं धावति । पक्षे, शय्याया उत्थाय धावति । त्वरायामिति किम् ? आसनादुत्थाय याति ।। ७७ ।।

द्वितीयया । ५ । ४ । ७८ ।

द्वितीयान्तेन योगे त्वरायां गम्यायां तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः सम्बन्धे णम्वा स्यात् । लोष्टान् ग्राहं लोष्टग्राहम्, लोष्टान् गृहीत्वा युध्यन्ते ।। ७८ ।।

स्वाङ्गेनाऽध्रुवेण । ५ । ४ । ७९ ।

यस्मिन्नङ्गे च्छिन्ने भिन्ने वा प्राणी न म्रियते तदध्रुवं । तेन स्वाङ्गेन द्वितीयान्तेल योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । भ्रुवौ विक्षेपं भ्रूविक्षेपम्, भ्रुवौ-विक्षप्य वा जल्पति । स्वाङ्गेनेति किम् ? कफमुन्मूल्य जल्पति । अध्रुवेणेति किम् ? शिर उत्क्षिप्य वक्ति ।।७९।।

परिक्लेश्येन । ५ । ४ । ८० ।

परिक्लेश्येन स्वाङ्गेन द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् धातोः सम्बन्वे णम् वा स्यात् । उरांसि प्रतिपेषं उरःप्रतिपेषम्, उरांसि प्रतिपेष्य वा युध्यन्ते ।।८०।।

विश-पत-पद-स्कन्दो वीप्साऽऽभाक्ष्ण्ये[1] । ५ । ४ । ८१ ।

द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् विशादेर्वीप्साऽऽभीक्ष्ण्ययोर्गम्ययोर्धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । गेहं गेहमनुप्रवेशं गेहानुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशं

१ "विद्-दृगभ्य " सूत्रात् णमोऽनुवृत्ति । स णम्प्रत्यय पूर्वकाले वीप्साया पौन पुन्ये च गम्ये भवति । णमन्ते च पदे यत्र " तस्यैव" (५-४-६०) इत्यस्यानुवृत्तिस्तत्र यथाविधि तस्यैव धातोरनुप्रयोग कार्य, यथा शुष्कपेष पिनष्टि, काकनाशं नष्ट इति , नान्यत्र ।

गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातं गेहानुप्रपातमास्ते, गेहमनुप्रपातमनुप्रपातं गेहानुप्रपातमास्ते। गेहं गेहमनुप्रपादं गेहानुप्रपादमास्ते, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादंगेहानुप्रपादमास्ते। गेहं गेहमवस्कन्दं गेहावस्कन्दमास्ते, गेहमवस्कन्दमवस्कन्दं गेहावस्कन्दमास्ते । पक्षे, गेहं गेहमनुप्रविश्याऽऽस्ते, गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्याऽऽस्ते इत्यादि ॥ ८१ ॥

कालेन तृष्यस्वः क्रियाऽन्तरे । ५ । ४ । ८२ ।

क्रियाव्यवधायकार्थाभ्यां तृष्यस्वभ्यां द्वितीयान्तेन कालार्थेन योगे धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात् । द्व्यहं तर्षं द्व्यहतर्षं गावः पिबन्ति । द्व्यहमत्यासं द्व्यहात्यासं गावः पिबन्ति । क्रियान्तर इति किम् ? अहरत्यस्येषून् गतः ॥ ८२ ॥

नाम्ना ग्रहाऽऽदिशः । ५ । ४ । ८३ ।

नामशब्देन द्वितीयान्तेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् ग्रहेरादिशेश्च धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात्। नामानि ग्राहं नामग्राहमाह्वयति, नामान्यादेशं नामाऽऽदेशं दत्ते । पक्षे, नाम गृहीत्वा दत्ते ॥ ८३ ॥

कृगोऽव्ययेनाऽनिष्टोक्तौ क्त्वा-णमौ । ५ । ४ । ८४ ।

अव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थात् कृगोऽनिष्टोक्तौ गम्यायां धातोः सम्बन्धे क्त्वाणमौ स्याताम् । ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्वा, नीचैःकृत्य, नीचैःकारं कथयसि ? उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । अनिष्टोक्ताविति किम् ? उच्चैः कृत्वाऽऽचष्टे ब्राह्मण पुत्रस्ते जात इति । अव्ययेनेति किम् ? ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः क तर्हि वृषल मन्दं कृत्वा कथयसि ? ॥ ८४ ॥

तिर्यचाऽपवर्गे । ५ । ४ । ८५

क्रियासमासौ गम्यायां तिर्यचाऽव्ययेन योगे तुल्य-कर्तृकार्थात् कृगो धातोः संबन्धे क्त्वाणमौ स्याताम् । तिर्यक्कृत्वा, तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारमास्ते । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ॥ ८५ ॥

स्वाङ्गतस्-च्व्यर्थ-नाना-विना-धाऽर्थेन भुवश्च । ५ । ४ । ८६ ।

तसन्तेन स्वाङ्गेन, च्व्यर्थवृत्तिभिर्नानाविनाभ्यां, धाऽर्थ-प्रत्ययान्तैश्च योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् भुवः कृगश्च धातोः संबन्धे क्त्वाणमौ स्याताम् । मुखतो भूत्वा, मुखतोभूय, मुखतोभावमास्ते। नाना भूत्वा, नानाभूय,नाना भाव गतः, विनाभूत्वा, विनाभूय, विनाभावं गतः, द्विधा भूत्वा, द्विधाभूय, द्विधाभावमास्ते, एवं पार्श्वतः कृत्वा, पार्श्वतः कृत्य, पार्श्वतःकारं शेते इत्यादि । च्व्यर्थ इति किम् ? नाना कृत्वा भक्ष्याणि भुङ्क्ते ॥ ८६

तूष्णीमा । ५ । ४ । ८७ ।

तूष्णींयोगे तुल्यकर्तृकार्थात् भुवो धातोः सम्बन्धे क्त्वाणमौ स्याताम् । तूष्णीं भूत्वा, तूष्णींभूय, तूष्णीं-भावमास्ते ॥ ८७ ।

आनुलोम्येऽन्वच्चा । ५ । ४ । ८८ ।

अन्वचाऽव्ययेन योगे तुल्यकर्तृकार्थाद् भुव आनु-लोम्ये गम्ये धातोः सम्बन्धे क्त्वाणमौ स्याताम् । अन्वग भूत्वा, अन्वग्भूय, अन्वग्भावमास्ते । आनुलोम्य इति किम् ? अन्वग्भूत्वा विजयते, पश्चाद्भूत्वेत्यर्थः ॥८८॥

इच्छाऽर्थे कर्मणः सप्तमी । ५ । ४ । ८९ ।

इच्छाऽर्थे धातावुपपदे तुल्यकर्तृकार्थात् कर्मभूताद्धातोः सप्तमी स्यात्। भुञ्जीयेति इच्छति। इच्छार्थ इति किम्? भोजको याति। कर्मण इति किम्? इच्छन् करोति ॥८९॥

शक-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-सहाऽर्ह-ग्ला-घटाऽस्ति-समर्थाऽर्थे च तुम्। ५। ४। ९०।

शक्याद्यर्थेषु इच्छाऽर्थेषु च धातुषु, समर्थार्थेषु नामसूपपदेषु कर्मभूताद्धातोस्तुम् स्यात्। शक्नोति पारयति वा भोक्तुम्, एवं धृष्णोति, जानाति, आरभते, लभते, सहते, अर्हति, ग्लायति, घटते, अस्ति, समर्थ इच्छति वा भोक्तुम् ॥ ९० ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ पञ्चमाध्यायः समाप्तः ५ । ४ ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

१ शक्यादिधातुसदृशार्थेषु पार्यादिषु धातुषु, समर्थादिनामतुल्येषु च अलमादिषु नामसु मध्ये कस्मिन् चनापि उपपदे कर्मभूतात् तुम् स्यादिति तात्पर्यम्।

अबालहेमचन्द्राणां ग्रन्थे, बालहिमांशुना।
बालानामुपकाराय लिखितं बालटिप्पणम् ॥
(इति कृत्प्रकरणम्)

अर्हम्

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(अथ तद्धितप्रकरणम्)[1]

तद्धितोऽणादिः । ६ । १ । १ ।

वक्ष्यमाणोऽणादिस्तद्धितः स्यात् । औपगवः ॥१॥

पौत्रादि वृद्धम् । ६ । १ । २ ।

परमप्रकृतेर्यत् पौत्रादि अपत्यं तद् वृद्धं स्यात् । गार्ग्यः, पुत्रस्तु गार्गिः २ ॥

वंश्य-ज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा । ६ । १ । ३ ।

वंश्यः पित्राऽऽदिः स्वस्य हेतुः । वंश्ये, ज्येष्ठभ्रातरि च जीवति प्रपौत्रादि अपत्यं स्त्रीवर्जं युवा स्यात् । गार्ग्यायणः ॥ ३ ॥

सपिण्डे वयः-स्थानाधिके जीवत् वा । ६ । १ । ४ ।

समानः पिण्डः ससमः पुरुषो यस्य तस्मिन् वयः-स्थानाभ्यामधिके जीवति प्रपौत्राद्यस्त्रो जीवद् युवा वा स्यात् । गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा ॥ ४

युव-वृद्धं कुत्साऽर्चे वा । ६ । १ । ५ ।

---

१ तस्मै लौकिकवैदिकशब्दसन्दर्भाय, ताभ्यः प्रकृतिभ्यो वा हित. तद्धित । आद्य मत जैनेन्द्रस्य, द्वितीय वृत्पलस्येति न्यासकारः । "हितसुखाभ्याम्" (२-२-६५) सूत्रेण चतुर्थी "हितादिभिः" (पृ० १४३) सूत्रेण समासश्च ।

युवा वृद्धं चापत्यं यथासङ्ख्यं कुत्साऽर्चयोर्विषये युवा वा स्यात्। गार्ग्यः, गार्ग्यायणो वा जाल्मः। वृद्ध-मर्चितम्। गार्ग्यायणः, गार्ग्यो वा ॥ ५ ॥

संज्ञा दुर्वा । ६ । १ । ६ ।

दृठात् संज्ञा दुर्वा स्यात् ॥ देवदत्तीया., दैवदत्ताः ॥६॥

[1]त्यदादिः । ६ । १ । ७ ।

असौ दुः स्यात्। त्यदीयम्, तदीयम् ॥ ७ ॥

वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः । ६ । १ । ८ ।

यस्य स्वराणामादिः स्वरो वृद्धिः, स दुः स्यात्। आम्रगुप्तायनिः ॥ ८ ॥

एदोद् देश एवेयादौ । ६ । १ । ९ ।

देशार्थस्यैव यस्य स्वराणामादिरेदौच्च स ईयादौ विधेये दुः स्यात्। सैपुरिका, सैपुरिकी। स्कौनगरिका. स्कौनगरिकी ॥ ९ ॥

[2]प्राग्देशे । ६ । १ । १० ।

प्राग्देशार्थस्य स्वरेष्वादिरेदौच्च स ईयादौ कार्ये दुः स्यात्। एणीपचनीयः, गोनर्दीयः ॥ १० ॥

वाऽऽद्यात् । ६ । १ । ११ ।

वेति, आद्यादिति च द्वयमधिकृतं स्यात्, तेन तद्धि-तप्रसङ्गे पक्षे वाक्यसमासावपि, सूत्रादौ च निर्दिष्टात् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

---

१ अय त्यदादिर्दुसञ्ज्ञक स्यात्। वृद्धयुवेति सञ्ज्ञाद्वयम्। एव दु.।

२ एणीपचने भव, गोनर्दे देशविशेषे भव इति एणीपचनीय', गान-र्दीय पतञ्जलिः, पतञ्जलिस्तत्रोत्पन्न.। 'दोरीयः" (६-३-३२) सूत्रादीयः। कालेऽतिव्याप्तिवारणाय देशग्रहणम्। पूर्वोत्तरेण वहन्त्या शरावत्या नद्या पूर्वतो दक्षिणतो वा देशः प्राग्देश उच्यते। प्राट् चासौ देश, प्राचा वा देश इति समासः कार्यं।

गोत्रोत्तरपदाद् गोत्रादिवाऽजिह्वाकात्य-हरित-कात्यात् । ६ । १ । १२ ।

गोत्रमपत्यं जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जाद् गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदाद् गोत्रप्रत्ययान्तादिव तद्धितः स्यात् । यथा चारायणीयास्तथा कम्बलचारायणीयाः । अजिह्वेत्यादीति किम्? यथेह ईयः, कातीयाः, न तथा जैह्वाकाताः, हारितकाताः ॥ १२ ॥

प्राग् जितादण् । ६ । १ । १३ ।

प्राग् जितोक्तेः पादत्रयं यावद् येऽर्थास्तेष्वण् वा स्यात् । औपगवः, माञ्जिष्ठम् ॥ १३ ॥

धनादेः पत्युः । ६ । १ । १४ ।

धनादेः परो य पतिः, तदन्तात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽण् स्यात् । धानपतः, आश्वपतः ॥ १४ ॥

अनिदमि अणपवादे च दित्यदित्यादित्य-यम-पत्युत्तरपदात् ञ्यः । ६ । १ । १५ ।

एभ्यः प्राग्जितीयेऽर्थे इदंवर्जेऽपत्याद्यर्थे योऽणोऽपवादः, तद्विषये च ञ्यः स्यात् । दैत्यः, आदित्यः, आदित्यः, याम्यः, बार्हस्पत्यः । अनिदमीति किम्? आदित्यस्येदं आदितीयं मण्डलम् ॥ १५ ॥

बहिषः टीकण् च । ६ । १ । १६ ।

बहिषः प्राग्जितीयेऽर्थे टीकण् ञ्यश्च स्यात् । बाहीकः, बाह्यः ॥ १६ ॥

कल्यग्नेरेयण् । ६ । १ । १७ ।

१ चरस्यापत्यं चारायणीय । एवमन्यत्रापि वचनप्रकारो यथाऽर्ह वेद्य ।

आभ्यां प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्मि अणपवादे चैयण् स्यात्। कालेयम्, आग्नेयम्॥ १७॥

पृथिव्या ञाऽञ्। ६। १। १८।

पृथिव्याः प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे च ञाऽञौ स्याताम्। पार्थिवा, पार्थिवी॥ १८॥

उत्सादेरञ्। ६। १। १९।

अस्मात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे चाऽञ् स्यात्। औत्सः, औदपानम्॥ १९॥

बष्कयादसमासे। ६। १। २०।

असमासवृत्तेर्बष्कयात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे चाऽञ् स्यात्। बाष्कयः। असमास इति किम्? सौवष्कयिः॥ २०॥

देवाद् यञ् च। ६। १। २१।

देवात् प्राग्जितीयेऽर्थेऽनिदम्यणपवादे च यञ्-अञौ स्याताम्। दैव्यम्, दैवम्॥ २१॥

अः स्थाम्नः। ६। १। २२।

स्थाम्नः प्राग्जितीयेऽर्थे अः स्यात्। अश्वत्थामः॥२२॥

लोम्नोऽपत्येषु। ६। १। २३।

लोम्न प्राग्जितीयेऽर्थे बह्वपत्याऽर्थे अः स्यात्। उडुलोमाः[1]। बहुवचनं किम्? औडुलोमिः॥ २३॥

द्विगोरनपत्ये य-स्वराऽऽदेर्लुबद्विः। ६। १। २४।

---

[1] उडुलोम्नोऽपत्यानि पुमांस इत्युडुलोमाः।

अपत्यादन्यस्मिन् प्राग्जितीयेऽर्थे भूतस्य द्विगोः परस्य यादेः स्वरादेश्च प्रत्ययस्य लुप् स्यात्, न तु द्विः। द्विरथः, पञ्चकपालः। अनपत्य इति किम्? द्वैमातुरः। अद्विरिति किम्? पाञ्चकपालम् ॥ २४।

प्राग् वतः स्त्री-पुंसात् नञ्-स्नञ् । ६ । १ । २५।

वतोऽर्वागर्थेष्वनिदम्यणपवादे चाभ्यां यथासङ्ख्यं नञ् स्नञ् च स्यात्। स्त्रैणः, पौंस्नः। प्राग् वत इति किम्? स्त्रीवत् ॥ २५ ॥

त्वे वा । ६ । १ । २६ ।

स्त्रीपुंसाभ्यां त्वेविषये (?) यथासङ्ख्यं नञ्स्नञौ वा स्याताम्। स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्। पौंस्नम्, पुंस्त्वम् । २६॥

गोः स्वरे यः । ६ । १ । २७ ।

गोः स्वरादितद्धितप्रसौ यः स्यात्। गव्यम् । स्वर इति किम् ? गोमयम् ।। २७ ॥

ङसोऽपत्ये । ६ । १ । २८ ।

षष्ठ्यन्तादपत्येऽर्थे यथाविहितमणादयः स्युः। औपगवः, दैत्यः ॥ २८ ॥

आद्यात् । ६ । १ । २९ ।

अपत्ये यस्तद्धितः स परमप्रकृतेरेव स्यात् । उपगोरपत्यमौपगवः, तस्याप्यौपगविः, औपगवेरप्यौपगवः ॥२९॥

वृद्धाद् यूनि । ६ । १ । ३० ।

यूनि अपत्ये यः प्रत्ययः स आद्याद् वृद्धाद् यो वृद्धप्रत्ययस्तदन्तात् स्यात्। गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः ॥

अत इञ् । ६ । १ । ३१ ।

अदन्तात् षष्ठयन्तादपत्ये इञ् स्यात्। दाक्षिः ॥३१॥

बाह्वादिभ्यो गोत्रे । ६ । १ । ३२ ।

स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशहेतुर्य आद्यपुरुषस्तदपत्यं गोत्रम् । एभ्यः षष्ठयन्तेभ्यो गोत्रेऽर्थे इञ् स्यात् । बाहविः, औपबाहविः ॥ ३२ ॥

वर्मणोऽचक्रात् । ६ । १ । ३३ ।

चक्रवर्जात् परो यो वर्मा तदन्तादपत्येऽर्थे इञ् स्यात् । ऐन्द्रवर्मिः । अचक्रादिति किम् ? चाक्रवर्म्मणः ॥ ३३ ॥

अजादिभ्यो धेनोः । ६ । १ । ३४ ।

एभ्यः परो यो धेनुः तदन्तादपत्यार्थे इञ् स्यात् । आजधेनविः, बाष्कधेनविः ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणाद्वा । ६ । १ । ३५ ।

ब्राह्मणाद् धेनुस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ् वा स्यात् । ब्राह्मणधेनवि[1], ब्राह्मणधेनवः ॥ ३५ ॥

भूयस्-सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः स्लुक् च । ६ । १ । ३६ ।

एभ्योऽपत्ये इञ् स्यात्, सो लुक् च । भौयिः, साम्भूयिः, आम्भिः, आमितौजिः ॥ ३६ ॥

शालङ्क्यौदि-षाडि-वाड्वलि । ६ । १ । ३७ ।

एतेऽपत्ये इञन्ता निपात्यन्ते । शालङ्किः, औदिः, षाडिः, वाड्वलिः ॥ ३७ ॥

व्यास-वरुट-सुधातृ-निषाद-बिम्ब-चण्डालाद् अन्त्यस्य चाऽक् । ६ । १ । ३८ ।

---

१ अत्र "अस्वयम्भुवोऽव्" (७-४-७०) सूत्रात् ।

एभ्योऽपत्ये इञ् स्यात्, तद्योगे चैषामन्तस्याऽक्। वैयासकिः, वारुटकिः, सौधातकिः, नैषादकिः, बैम्बकिः, चाण्डालकिः ॥ ३८ ॥

पुनर्भू-पुत्र-दुहितृ-ननान्दुरनन्तरेऽञ् । ६ । १ । ३९ ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽञ् स्यात्। पौनर्भवः, पौत्रः, दौहित्रः, नानान्द्रः ॥ ३९ ॥

परस्त्रियाः परशुश्चाऽसावर्ण्ये । ६ । १ । ४० ।

परस्त्रिया अनन्तरेऽपत्येऽञ् स्यात्, तद्योगेऽस्य परशुश्च, न चेदसौ पुंसा सजातीया । पारशवः । असावर्ण्य इति किम् ? पारस्त्रैणेयः ॥ ४० ॥

विदादेर्वृद्धे । ६ । १ । ४१ ।

एभ्यो वृद्धेऽपत्येऽञ् स्यात् । वैदः, और्वः ॥ ४१ ॥

गर्गादेर्यञ् । ६ । १ । ४२ ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो वृद्धेऽपत्ये यञ् स्यात् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ ४२ ॥

मधु-बभ्रोर्ब्राह्मण-कौशिके । ६ । १ । ४३ ।

आभ्यां यथासङ्ख्यं ब्राह्मणे कौशिके च वृद्धेऽपत्ये यञ् स्यात् । माधव्यो ब्राह्मणः, बाभ्रव्यः कौशिकः ॥४३॥

कपि-बोधाद् आङ्गिरसे । ६ । १ । ४४ ।

आभ्यामाङ्गिरसे वृद्धेऽपत्ये यञ् स्यात् । काप्यः, बौध्य आङ्गिरसः ॥ ४४ ॥

वतण्डात् । ६ । १ । ४५ ।

अस्मादाङ्गिरसे वृद्धे यञेव स्यात् । वातण्ड्य आङ्गिरसः ॥ ४५ ॥

स्त्रियां लुप् । ६ । १ । ४६ ।

वतण्डादाङ्गिरसे वृद्धे स्त्रियां यञो लुप् स्यात् । वतण्डी आङ्गिरसी ॥ ४६ ॥

कुञ्जादेर्ञायन्यः । ६ । १ । ४७ ।

कुञ्जादेः षष्ठ्यन्ताद् वृद्धे ञायन्यः स्यात् । कौञ्जायन्यः, ब्राध्नायन्यः ॥ ४७ ॥

स्त्रीबहुष्वायनञ् । ६ । १ । ४८ ।

कुञ्जादेः षष्ठ्यन्ताद् बहुत्वविशिष्टे वृद्धे स्त्रियां वा बहुत्वेऽप्यायनञ् स्यात् । कौञ्जायनी, कौञ्जायनाः ॥ ४८ ॥

अश्वादेः । ६ । १ । ४९ ।

अश्वादेर्वृद्धे आयनञ् स्यात् । आश्वायनः, शाङ्खायनः ॥ ४९ ॥

शप-भरद्वाजाद् आत्रेये । ६ । १ । ५० ।

आभ्यामात्रेये वृद्धे आयनञ् स्यात् । शापायनः, भारद्वाजायन आत्रेयः ॥ ५० ॥

भर्गात् त्रैगर्त्ते । ६ । १ । ५१ ।

भर्गात् त्रैगर्त्ते वृद्धे आयनञ् स्यात् । भार्गायणस्त्रैगर्त्तः ॥ ५१ ॥

आत्रेयाद् भारद्वाजे । ६ । १ । ५२ ।

अस्माद् भारद्वाजे यूनि आयनञ् स्यात् । आत्रेयायणो भारद्वाजः ॥ ५२ ॥

नडादिभ्य आयनण् । ६ । १ । ५३ ।

एभ्यो वृद्धे आयनण् स्यात् । नाडायनः, चारायणः ॥ ५३ ॥

यञि-ञः । ६ । १ । ५४ ।

वृद्धे यौ यञिञौ तदन्ताद् यूनि आयनण् स्यात् । गार्ग्यायणः, दाक्षायणः ॥ ५४ ॥

हरितादेरञः । ६ । १ । ५५ ।

वृद्धो योऽञ् तदन्तात हरितादेर्यून्यायनण् स्यात् । हारितायनः, कैन्दासायनः ॥ ५५ ॥

क्रोष्टु-शलङ्कोर्लुक् च । ६ । १ । ५६ ।

आभ्यां वृद्धे आयनण् स्यात्, लुक् चान्तादेशः । क्रौष्टायनः, शालङ्कायनः ॥ ५६ ॥

दर्भ-कृष्णाऽग्निशर्म-रण-शरद्वत्-शुनकाद् आग्रायण-ब्राह्मण-वार्षगण्य-वाशिष्ठ-भार्गव-वात्स्ये । ६ । १ । ५७ ।

एभ्यो यथासङ्ख्यमेषु वृद्धेष्वायनण् स्यात् । दार्भायण आग्रायणश्चेत्, कार्ष्णायनो ब्राह्मणः, आग्निशर्मायणो वार्षगण्यः, राणायनो वाशिष्ठः, शारद्वतायनो भार्गवः, शौनकायनो वात्स्यः ॥ ५७ ॥

जीवन्त-पर्वताद् वा । ६ । १ । ५८ ।

आभ्यां वृद्धे आयनण् वा स्यात् । जैवन्तायनः, जैवन्तिः । पार्वतायनः, पार्वतिः ॥ ५८ ॥

द्रोणाद् वा । ६ । १ । ५९ ।

द्रोणादपत्यमात्रे आयनण् वा स्यात् । द्रौणायनः, द्रौणि

शिवादेरण् । ६ । १ । ६० ।

शिवादेरपत्येऽण् स्यात् । शैवः, प्रौष्ठः ॥ ६० ॥

ऋषि-वृष्ण्यन्धक-कुरुभ्यः । ६ । १ । ६१ ।

ऋष्यादिवाचिभ्योऽपत्येऽण् स्यात् । वाशिष्ठः, वासु-देवः[1], श्वाफल्कः, नाकुलः ॥ ६१ ॥

कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-त्रिवणं च । ६ । १ । ६२ ।

आभ्यामपत्येऽण् स्याद्, यथासङ्ख्यं कनीनत्रिवणौ चाऽऽदेशौ । कानीनः, त्रैवणः ॥ ६२ ॥

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे । ६ । १ । ६३ ।

शुङ्ग-शुङ्गाभ्यां पुंस्त्रीशब्दाभ्यां भारद्वाजेऽपत्येऽण् स्यात् । शौङ्गो भारद्वाजः ॥ ६३ ॥

विकर्ण-च्छगलाद् वात्स्याऽऽत्रेये । ६ । १ । ६४ ।

आभ्यां यथासङ्ख्यं वात्स्ये आत्रेये चापत्येऽण् स्यात् । वैकर्णो वात्स्यः, छागल आत्रेयः ॥ ६४ ॥

णश्च विश्रवसो विश्लुक् च वा । ६ । १ । ६५ ।

विश्रवसोऽपत्येऽण् स्यात्, तद्योगे च णः, णयोगे च विशो लुक्च वा । वैश्रवणः, रावणः ॥ ६५ ॥

सङ्ख्या-सं-भद्रात् मातुर्मातुर् च । ६ । १ । ६६ ।

संख्याऽर्थात् सम्भद्राभ्यां च परो यो माता, तदन्ताद्-पत्येऽण् स्यात्, मातुश्च मातुर् । द्वैमातुरः[2], सांमातुरः, भाद्रमातुरः ॥ ६६ ॥

अदोर्नदी-मानुषीनाम्नः । ६ । १ । ६७ ।

---

१ वासुदेव इति कृष्णे, श्वाफल्क-नाकुलौ चान्धक-कुरुगोत्रयोरुदाहरणे स्तः ।

२ द्वयोर्मात्रोरपत्य पुमान् द्वैमातुरः । एत्र सम्यग्मातु, भद्रमातुरपत्यमिति । अणि परे वृद्धि, णित्त्वात् । एव सर्वत्र तद्धिते "वृद्धि स्वरेष्वादेञ्णिति तद्धिते" (७-४-१) इति सूत्रेण ञिति णिति प्रत्यये परे वृद्धि. कार्या ।

अद्रुसंज्ञात् नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्येऽण् स्यात्। यामुनः प्रणेता, दैवदत्तः। अदोरिति किम्? चान्द्रभागेयः॥ ६७॥

पीला-साल्वा-मण्डूकाद् वा। ६। १। ६८।

एभ्योऽपत्येऽण् वा स्यात्। पैलः, पैलेयः। साल्वः साल्वेयः। माण्डूकः, माण्डूकिः॥ ६८॥

दितेश्चैयण् वा। ६। १। ६९।

दितेर्मण्डूकाच्चाऽपत्ये एयण् वा स्यात्। दैतेयः, दैत्यः। माण्डूकेयः, माण्डूकिः॥ ६९॥

ङ्याप्-त्यूङः। ६। १। ७०।

ङ्यन्ताद् आबन्तात् त्यन्ताद् ऊङन्ताच्चापत्ये एयण् स्यात्। सौपर्णेयः, वैनतेयः, यौवतेयः, कामण्डलेयः॥७०॥

द्विस्वराद् अनद्याः। ६। १। ७१।

द्विस्वराद् ङी-आप्-ति-ऊङन्ताद् अनद्यर्थादपत्ये एयण् स्यात्। दात्तेयः। अनद्या इति किम्? सैप्रः[1]॥७१॥

इतोऽनिञः। ६। १। ७२।

इञ्वर्जेदन्ताद् द्विस्वरादपत्ये एयण् स्यात्। नाभेयः[2]। अनिञ इति किम्? दाक्षायणः। द्विस्वरादित्येव? मारीचः॥ ७२॥

शुभ्राऽऽदिभ्यः। ६। १। ७३।

एभ्योऽपत्ये एयण् स्यात्। शौभ्रेयः, वैष्टपुरेयः॥७३॥

श्याम-लक्षणाद् वाशिष्ठे। ६। १। ७४।

१ सिप्रानाम्नी नदी, या उज्जयिन्या वहति, तस्या अपत्यं सैप्रः।

२ आद्यस्तीर्थंकर ऋषभनामा। एवमात्रेयादयः। शाकन्धेया आतिथेयादय उत्तरसूत्रात् सिध्यन्ति। मरीचेस्त्रिस्वरत्वात् एयण् न स्यात्।

आभ्यां वाशिष्ठेऽपत्ये एयण् स्यात् । श्यामेयः, लाक्षणेयः, वाशिष्ठः ॥ ७४ ॥

त्रिकर्ण-कुषीतकात् काश्यपे । ६ । १ । ७५ ।

आभ्यां काश्यपेऽपत्ये एयण् स्यात् । त्रैकर्णेयः, कौषीतकेयः काश्यपः ॥ ७५ ॥

भ्रुवो भ्रुव् च । ६ । १ । ७६ ।

भ्रुवोऽपत्ये एयण् स्यात्, भ्रुवश्च भ्रुव् । भ्रौवेयः । ७६॥

कल्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य । ६ । १ । ७७ ।

एभ्योऽपत्ये एयण् स्यात्, अन्तस्य चेन् । काल्याणिनेयः, सौभागिनेयः ॥ ७७ ॥

कुलटाया वा । ६ । १ । ७८ ।

अस्मादपत्ये एयण् स्यात्, तद्योगे चान्तस्येन् वा । कौलटिनेयः, कौलटेयः ॥ ७८ ॥

चटकात् णैरः, स्त्रियां तु लुप् । ६ । १ । ७९ ।

अस्मादपत्ये णैरः स्यात्, स्त्र्यर्थस्य च णैरस्य लुप् । चाटकैरः, चटकाः ॥ ७९ ॥

क्षुद्राभ्य एरण् वा । ६ । १ । ८० ।

अङ्गहीना अनियतपुंस्का वा स्त्रियः क्षुद्राः। क्षुद्रार्थेभ्यः स्त्रीभ्य एरण् वा स्यात् । काणेरः, काणेयः । दासेरः, दासेयः ॥८०॥

गोधाया दुष्टे णारश्च । ६ । १ । ८१ ।

गोधाया दुष्टेऽपत्ये णार एरण् च स्यात् । गौधारः, गौधेरो गोधायामहिजातः ॥ ८१ ॥

जण्ट-पण्टात् । ६ । १ । ८२ ।

१ पाटलागो इति गूर्जरभाषाख्याताया अहिना जनकेनोत्पन्न इत्यर्थ, शुभ्रादिग ।

आभ्यामपत्ये णारः स्यात्। जाण्टारः, पाण्टारः ॥८२॥

चतुष्पाद्भ्य एयञ् । ६ । १ । ८३ ।

चतुष्पाद्वाचिभ्योऽपत्ये एयञ् स्यात्। कामण्डलेयः ॥८३॥

गृष्ट्यादेः । ६ । १ । ८४ ।

एभ्योऽपत्ये एयञ् स्यात्। गार्ष्टेयः, हार्ष्टेयः ॥८४॥

वाडवेयो वृषे । ६ । १ । ८५ ।

वडवाया वृषेऽर्थे एयञ् एयण् वा निपात्यते। वाडवेयः ॥८५॥

रेवत्यादेरिकण् । ६ । १ । ८६ ।

एभ्योऽपत्ये इकण् स्यात्। रैवतिकः, आश्वपालिकः ॥८६॥

वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च । ६ । १ । ८७ ।

वृद्धप्रत्ययान्तात् स्त्रियामपत्ये णेकणौ स्यातां, क्षेपे गम्ये। गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गः, गार्गिको वा जाल्मः ॥८७॥

भ्रातुर्व्यः । ६ । १ । ८८ ।

भ्रातुरपत्ये व्यः स्यात्। भ्रातृव्यः ॥८८॥

ईयः स्वसुश्च । ६ । १ । ८९ ।

भ्रातुः स्वसुश्चापत्ये ईयः स्यात्। भ्रात्रीयः, स्वस्रीयः ॥८९॥

मातृ-पित्रादेर्डेयण्-डीयणौ । ६ । १ । ९० ।

मातृपितृशब्दावादौ यस्य स्वसृन्तस्य तस्मादपत्ये डेयणीयणौ स्याताम्। मातृष्वसेयः, मातृष्वस्रीयः। पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्रीयः॥ ९०॥

श्वशुराद् यः। ६। १। ९१।

अस्मादपत्ये यः स्यात्। श्वशुर्यः॥ ९१॥

जातौ राज्ञः। ६। १। ९२।

राज्ञोऽपत्ये जातौ गम्यायां यः स्यात्। राजन्यः, क्षत्रीया जातिश्चेत्॥ ९२॥

क्षत्रादियः। ६। १। ९३।

क्षत्रादपत्ये जाताविय‌ः स्यात्। क्षत्रिय, जातिश्चेत् ॥ ९३॥

मनोर्याऽणौ षश्चान्तः। ६। १। ९४।

मनोरपत्ये याऽणौ स्यातां, तद्योगे षश्चान्तः, जातौ गम्यायाम्। मनुष्याः, मानुषाः॥ ९४॥

माणवः कुत्सायाम्। ६। १। ९५।

मनोरपत्येऽणि कुत्सायां नो णः स्यात्। मनोरपत्यं मूढं माणवः॥ ९५॥

कुलाद् ईनः। ६। १। ९६।

कुलान्तात् केवलकुलाच्चाऽपत्ये ईनः स्यात्। बहुकुलीनः, कुलीनः॥ ९६॥

यैयकञावसमासे वा। ६। १। ९७।

[1] अत्र डेयण्, डित्त्वात् 'डित्यन्त्यस्वरादेः' (२-१-११४) इति सूत्रेण स्वरादेर्लुक्।

कुलान्तात् कुलाच्चाऽपत्ये य एयकञ् वा स्यात्, न चेदसौ समासे । कुल्यः, कौलेयकः, कुलीनः । बहुकुल्यः, बाहुकुलेयकः, बहुकुलीनः । असमास इति किम् ? आढ्य-कुलीनः ॥ ९७ ॥

दुष्कुलाद् एयण् वा । ६ । १ । ९८ ।

अस्मादपत्ये एयण् वा स्यात् । दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः ॥ ९८ ॥

महाकुलाद् वाऽञीनञौ । ६ । १ । ९९ ।

अस्मादपत्ये ऽञ् ईनञ् च वा स्याताम् । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ॥ ९९ ॥

कुर्वादेर्ञ्यः । ६ । १ । १०० ।

एभ्योऽपत्ये ञ्यः स्यात् । कौरव्याः, शाङ्कव्याः ॥१००॥

सम्राजः क्षत्रिये । ६ । १ । १०१ ।

अस्मात् क्षत्रियेऽपत्ये ञ्यः स्यात् । साम्राज्यः क्षत्रियः ॥ १०१ ॥

सेनान्त-कारु-लक्ष्मणाद् इञ् च । ६ । १ । १०२ ।

सेनान्तात् कार्वर्थात् लक्ष्मणाच्चाऽपत्ये इञ् ञ्यश्च स्यात् । हारिषेणिः, हारिषेण्यः, तान्तुवायिः, तान्तुवाय्यः, लाक्ष्मणिः, लाक्ष्मण्यः ॥ १०२ ॥

सुयाम्नः सौवीरेष्वायनिञ् । ६ । १ । १०३ ।

सुयाम्नः सौवीरेषु योऽर्थस्तद्वृत्तेरपत्ये आयनिञ् स्यात् । सौयामायनिः ॥ १०३ ॥

पाण्टाहृति-मिमतात् णश्च । ६ । १ । १०४ ।

आभ्यां सौवीरेषु योऽर्थः तद्वृत्तिभ्यामपत्येऽण् आयनिञ् च स्यात्। पाण्टाहृतः, पाण्टाहृतायनिः सौवीरगोत्रः। एवं मैमतः, मैमतायनिर्वा ॥ १०४ ॥

भागवित्ति-तार्णविन्दवाऽऽकशापेयात् निन्दायामिकण् वा । ६ । १ । १०५ ।

एभ्यः सौवीरेषु यो वृद्धः तद्वृत्तिभ्यो यूनि इकण् वा स्यात्, निन्दायां गम्यायाम्। भागवित्तिकः, भागवित्तायनो वा जाल्मः। तार्णविन्दविकः, तार्णविन्दविर्वा। आकशापेयिकः, आकशापेयिर्वा ॥ १०५ ॥

सौयामायनि-यामुन्दायनि-वार्ष्यायणेरीयश्च वा । ६ । १ । १०६ ।

एभ्यः सौवीरवृद्धवृत्तिभ्यो यूनि ईय-इकणौ वा स्यातां, निन्दायाम्। सौयामायनीयः, सौयामायनिकः, सौयामायनिर्वा निन्द्यो युवा। एवं यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः, यामुन्दायनिर्वा। वार्ष्यायणीयः, वार्ष्यायणिकः, वार्ष्यायणिर्वा ॥ १०६ ॥

तिकादेरायनिञ् । ६ । १ । १०७ ।

एभ्योऽपत्ये आयनिञ् स्यात्। तैकायनिः, कैतवायनिः ॥ १०७ ॥

दगु-कोशल-कर्मार-च्छाग-वृषाद् यादिः । ६ । १ । १०८ ।

एभ्योऽपत्ये यादिरायनिञ् स्यात्। दागव्यायनिः, कौशल्यायनिः, कार्मार्यायणिः, छाग्यायनिः, वार्ष्यायणिः १०८ ॥

द्विस्वरादणः । ६ । १ । १०९ ।

द्विस्वरादणन्तादपत्ये आयनिञ् स्यात् । कार्त्तायणिः ॥ १०९ ॥

अवृद्धाद् [1]दोर्नवा । ६ । १ । ११० ।

अवृद्धार्थाद् दोरपत्ये आयनिञ् वा स्यात् । आम्रगुप्तायनिः, आम्रगुप्तिः ॥ ११० ॥

पुत्रान्तात् । ६ । १ । १११ ।

पुत्रान्ताद् दोरपत्ये आयनिञ् वा स्यात् । गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः ॥ १११ ॥

चर्मि-वर्मि-गारेट-कार्कट्य-काक-लङ्का-वाकिनात् च कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात् । ६ । १ । ११२ ।

एभ्यः पुत्रान्ताच्च दोरपत्ये आयनिञ् वा स्यात्, तद्योगे कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात् । चार्मिकायणिः, चार्मिणः । वार्मिकायणिः, वार्मिणः । गारेटकायनिः, गारेटिः । कार्कट्यकायनिः, कार्कट्यायनः । काककायनिः, काकिः । लाङ्ककायनिः, लाङ्केयः । वाकिनकायनिः, वाकिनिः । गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रिः ॥ ११२ ॥

अदोरायनिः प्रायः । ६ । १ । ११३ ।

अदोरपत्ये आयनिर्वा स्यात्, प्रायः । ग्लुचुकायनिः, ग्लौचुकिः । प्रायः किम् ? दाक्षिः ॥ ११३ ॥

राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद् राजाऽपत्ये द्रिरञ् । ६ । १ । ११४ ।

---

[1] दुसंज्ञकात् । दुसंज्ञा च 'वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः" (६-१-८) सूत्रेण भवति ।

राष्ट्रक्षत्रियाभ्यां सरूपाभ्यां यथासङ्ख्यं राजापत्ययोरञ् स्यात्, स च द्रिः। विदेहा राजानः, अपत्यानि वा। सरूपादिति किम्? सौराष्ट्रको राजा॥ ११४॥

गान्धारि-साल्वेयाभ्याम्। ६। १। ११५।

आभ्यां राष्ट्रक्षत्रियार्थाभ्यां सरूपाभ्यां यथासङ्ख्यं राजापत्ये च द्रिरञ् स्यात्। गान्धारयः, साल्वेया राजानोऽपत्यानि वा ११५॥

पुरु-मगध-कलिङ्ग-सूरमस-द्विस्वरा-
दण्। ६। १। ११६।

एभ्यो द्विस्वरेभ्यश्च राष्ट्रक्षत्रियार्थेभ्यः सरूपेभ्यो यथासङ्ख्यं राजापत्ये च द्रिरण् स्यात्। पुरोरपत्यं पौरवः, मागधो राजाऽपत्यं वा, एवं कालिङ्गः, सौरमसः, आङ्गः॥ ११६॥

साल्वांश-प्रत्यग्रथ-कलकूटाऽश्मकाद्
इञ्। ६। १। ११७।

साल्वा जनपदः तदंशेभ्यः, प्रत्यग्रथादेश्च सरूपराष्ट्रक्षत्रियार्थेभ्यो यथासङ्ख्यं राजापत्ये च द्रिरिञ् स्यात्। औदुम्बरिः राजाऽपत्यं वा, एवं प्रात्यग्रथिः, कालकूटिः, आश्मकिः॥ ११७॥

दु-नादि-कुर्वित्-कोशलाऽजादात् ञ्यः। ६ १। ११८।

दुभ्यः, नादेः, कुरोरिदन्तेभ्यः कोशलाऽऽजादाभ्यां च सरूपराष्ट्रक्षत्रियेभ्यो यथासङ्ख्यं राजापत्ये च द्रिर्ञ्यः स्यात्। आम्बष्ठ्यो राजाऽपत्यं वा, एवं नैषध्यः, कौरव्यः, आवन्त्यः, कौशल्यः, आजाद्यः ॥ ११८ ॥

पाण्डोर्ड्यण् । ६ । १ । ११९ ।

पाण्डो राष्ट्रक्षत्रियार्थात् सरूपाद् यथासङ्ख्यं राजाऽपत्ये च द्रिर्ड्यण् स्यात्। पाण्ड्यो राजाऽपत्यं वा ॥११९॥

शकादिभ्यो द्रेर्लुप् । ६ । १ । १२० ।

एभ्यः परस्य द्रिसंज्ञकस्य लुप् स्यात्। शको राजाऽपत्यं वा, एवं यवनः ॥ १२० ॥

कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् । ६ । १ । १२१ ।

आभ्यां परस्य द्रेर्ञ्यस्य लुप् स्यात्, स्त्रियामर्थे। कुन्ती अपत्यम्, एवमवन्ती। स्त्रियामिति किम्? कौन्त्यः ॥ १२१ ॥

कुरोर्वा । ६ । १ । १२२ ।

कुरोर्द्रेर्ञ्यस्य स्त्रियां लुप् वा स्यात्। कुरूः अपत्यम्, कौरव्यायणी राजाऽपत्यं वा ॥ १२२ ॥

द्रेरञणोऽप्राच्य-भर्गादेः । । ६ । १ । १२३ ।

प्राच्यान् भर्गादींश्च मुक्त्वाऽन्यस्मादञोऽणश्च द्रेः स्त्रियां लुप् स्यात्। शूरसेनी अपत्यम्, एवं मद्री, प्राच्यादिवर्जनं किम्? पाञ्चाली, भार्गी ॥ १२३ ॥

बहुष्वस्त्रियाम् । ६ । १ । १२४ ।

१ दुसञ्ज्ञकेभ्यः। आम्बष्ठ्य इति दुसञ्ज्ञकस्योदाहरणम्। आवन्त्य इति ईदन्तस्य निदर्शनमस्ति। जित्त्वाद् आदेर्वृद्धि। अय ञ्यो द्रिसञ्ज्ञक स्यादित्यर्थः।

२ तद्धितसूत्रे विहिताः प्रत्यया लुप्यन्ते, अर्थस्तु स एव तिष्ठति।

द्र्यन्तस्य बह्वर्थस्य यो द्रिस्तस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात् । पञ्चाला राजानोऽपत्यानि वा । अस्त्रियामिति किम् ? पाञ्चाल्यः ॥ १२४ ॥

यस्कादेर्गोत्रे । ६ । १ । १२५ ।

एभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य यस्कादेर्यः प्रत्ययः, तस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात् । यस्काः, लह्याः । गोत्र इति किम् ? यास्काः छात्राः ॥ १२५ ॥

यञञोऽश्यापर्णान्त-गोपवनादेः । ६ । १ । १२६ ।

यञ्अञन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य य प्रत्ययस्तस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात्, न तु श्यापर्णान्तेभ्यो गोपवनादिभ्यः । गर्गाः, विदाः । अश्यापर्णेत्यादीति किम् ? गौपवनाः ॥ १२६ ॥

कौण्डिन्याऽगस्त्ययोः कुण्डिनाऽगस्ती च । ६ । १ । १२७ ।

अनयोर्बहुगोत्रार्थयोर्यञोऽणश्चाऽस्त्रियां लुप् स्यात्, कुण्डिनी-अगस्त्ययोः कुण्डिनाऽऽगस्ती चाऽऽदेशौ । कुण्डिनाः, अगस्तयः ॥ १२७ ॥

भृग्वङ्गिरस्-कुत्स-वशिष्ठ-गौतमाऽत्रेः ।६।१।१२८।

एभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य यः प्रत्ययः तस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात् । भृगवः, अङ्गिरसः, कुत्साः, वशिष्ठाः, गोतमाः, अत्रयः ॥ १२८ ॥

प्रागूभरते बहुस्वराद् इञः । ६ । १ । १२९ ।

---

१ एकवचने द्विवचने च लुप् न स्यात् । यथा पाञ्चालः, एव यास्कौ लाह्य इति ।

बहुस्वराद् य इञ्, तदन्तस्य बहुप्रागभरतगोत्रार्थस्य यः प्रत्ययः तस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात्। क्षीरकलम्भाः, उद्दालकाः। प्राग्भरत इति किम्? बालाकयः बहुस्वरादिति किम्? चैक्रयः॥ १२९॥

वोपकादेः। ६। १। १३०।

एभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुगोत्रार्थस्य यः प्रत्ययः, तस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात् वा। उपकाः, औपकायनाः। लमकाः, लामकायनाः॥ १३०॥

तिककितवाऽऽदौ द्वन्द्वे। ६। १। १३१।

एषु द्वन्द्वेषु बहुगोत्रार्थेषु यः स प्रत्ययस्तस्याऽस्त्रियां लुप् स्यात् तिककितवाः, उब्जककुभाः॥ १३१॥

[1]द्व्यादेस्तथा। ६। १। १३२।

द्व्यादिप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वे बह्वर्थे यः स द्व्यादिः, तस्य लुप् स्यात्, तथा यथापूर्वम्। वृकलोहध्वजकुण्डीवृशाः तथेति किम्? गार्गीवत्सवाजाः। तत्राऽस्त्रियामित्युक्ते गार्गीत्यत्र न स्यात्॥ १३२॥

वाऽन्येन। ६। १। १३३।

द्व्यादेरन्येन सह द्व्यादीनां द्वन्द्वे बह्वर्थे यः स द्व्यादिस्तस्य तथा वा लुप् स्यात्, यथापूर्वम्। अङ्ग-वङ्ग-दाक्षयः, आङ्ग-वाङ्ग-दाक्षयः॥ १३३॥

द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे यञादेर्वा। ६। १। १३४।

---

१ "बहुष्वस्त्रियाम्" (६-१-१२४) इत्यारभ्य ये लोपनीया प्रत्ययास्ते द्व्यादय सन्ति।

षष्ठीतत्पुरुषे यत्पदं षष्ठ्या विषये द्वयोरेकस्मिंश्च स्यात्, तस्य यः स यञादिः, तस्य तथा वा लुप् स्यात्। गर्गकुलम्, गार्ग्यकुलम्। विदकुलम्, वैदकुलम्, द्व्येकेष्विवति किम्? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥ १३४ ॥

न प्रागूजितीये स्वरे । ६ । १ । १३५ ।

गोत्रे उत्पन्नस्य बहुष्वित्यादिना या लुबुक्ता सा प्रागूजितीयेऽर्थे यः स्वरादिस्तद्धितः तद्विषये न स्यात्। गार्गीयाः, आत्रेयीयाः। प्रागजितीय इति किम्? अत्रीयः। स्वर इति किम्? गगमयम् ॥ १३५ ॥

गर्गभार्गविका । ६ । १ । १३६ ।

द्वन्द्वात् प्रागजितीये विवाहे योऽकञ्, तस्मिन्नणो लुबभावः स्यात्। गर्गभार्गविका ॥ १३६ ॥

यूनि लुप् । ६ । १ । १३७ ।

यून्युत्पन्नस्य प्रत्ययस्य प्रागजितीयेऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये विषयभूते लुप् स्यात्, लुपि सत्यां यः प्राप्नोति स स्यात्। पाण्टाहृतस्यापत्यं पाण्टाहृतिः, तस्यापत्यं युवा पौण्टाहृतः, तस्य च्छात्रा इति प्रागूजितीयेऽर्थे स्वरादौ चिकीर्षिते णस्य लुप्, ततो "वृद्धेऽञ्" (६-३-२८) इत्यञ्। पाण्टाहृताः ॥ १३७ ॥

वायनणायनिञोः । ६ । १ । १३८ ।

अनयोर्युवार्थयोः प्राग्जितीये स्वरादौ विषये लुब् वा स्यात्। गार्गीयाः, गार्गायणीया वा। हौत्रीयाः, हौत्रायणीया वा ॥ १३८

१ "पाण्टाहृति-मिमतात् णश्च" (६-१-१०४) सूत्रेण णप्रत्यय ।

द्रीञो वा । ६ । १ । १३९ ।

द्रीञन्तात् परस्य युवार्थस्य लुब् वा स्यात् । औदुम्बरिः, औदुम्बरायणो वा ॥ १३९ ॥

ञिदार्षाद् अणिञोः । ६ । १ । १४० ।

ञिद् आर्षश्च योऽपत्यप्रत्ययः तदन्तात् परस्य यूनि अण इञश्च लुप् स्यात् । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः, वाशिष्ठः पिता, वाशिष्ठः पुत्रः ॥ १४० ॥

अब्राह्मणात् । ६ । १ । १४१ ।

अब्राह्मणाद् वृद्धप्रत्ययान्ताद् युवार्थस्य लुप् स्यात् । आङ्गः पिता, आङ्गः पुत्रः । अब्राह्मणादिति किम्? गार्ग्यः पिता, गार्ग्यायणः पुत्रः ॥ १४१ ॥

पैलाऽऽदेः । ६ । १ । १४२ ।

एभ्यो यूनि प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । पैलः पिता, पैलः पुत्रः, शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्रः ॥ १४२ ॥

प्राच्येञोऽतौल्वल्यादेः । ६ । १ । १४३ ।

प्राच्यगोत्रे इञन्तात् तौल्वल्यादिवर्जाद् यूनि प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । पान्नागारिः पिता, पान्नागारिः पुत्रः, मान्थरेषणिः पिता, मान्थरेषणिः पुत्रः। प्राच्य इति किम्? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः । तौल्वल्यादिवर्जनं किम्? तौल्वलिः पिता, तौल्वलायनः पुत्रः ॥ १४३ ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ६ । १ ॥

॥ द्वितीयः पादः

रागाद् टो रक्ते । ६ । २ । १ ।

रज्यते येन कुसुम्भादिना तदर्थात् तृतीयान्ताद् रक्तमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । कौसुम्भं वासः ॥ १ ॥

लाक्षा-रोचनाद् इकण् । ६ । २ । २ ।

आभ्यां टान्ताभ्यां रक्तमित्यर्थे इकण् स्यात् । लाक्षिकम्, रौचनिकम् ॥ २ ॥

शकल-कर्दमाद् वा । ६ । २ । ३ ।

आभ्यां टान्ताभ्यां रक्तमित्यर्थे इकण् वा स्यात् । शाकलिकम्, शाकलम् । कार्दमिकम्, कार्दमम् ॥३॥

नील-पीताद् अ-कम् । ६ । २ । ४ ।

आभ्यां टान्ताभ्यां रक्तमित्यर्थे यथासङ्ख्यमकौ स्याताम् । नीलम्, पीतकम् ॥ ४ ॥

उदितगुरोर्भाद् युक्तेऽब्दे । ६ । २ । ५ ।

उदिता बृहस्पतिर्यत्र नक्षत्रे तदर्थाद् यन्ताद् युक्तेऽब्दे यथाविहित प्रत्ययः स्यात् । पौषं वर्षम् ॥ ५ ॥

चन्द्रयुक्तात् काले, लुप् तु अप्रयुक्ते । ६ । २ । ६ ।

चन्द्रेण युक्तं यन्नक्षत्र तदर्थात् टान्ताद् युक्ते कालेऽथ यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, [१]अप्रयुक्ते तु कालार्थे लुप् स्यात् । पौषमहः, अद्य पुष्यः ॥ ६ ॥

---

१ ट, इत्येकदेशेन समुदायोपलक्षणत्वात् तृतीयान्तादित्यर्थः । शुक्लादीनां वर्णानां वर्णान्तरकरणमिह रक्तार्थः । कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भम् ।

द्वन्द्वाद् ईयः । ६ । २ । ७ ।

चन्द्रयुक्तं यन्नक्षत्रं तदर्थाद् द्वन्द्वात् टान्ताद् युक्ते कालेऽर्थे ईयः स्यात् । राधानुराधीयमहः ॥ ७ ॥

श्रवणाऽश्वत्थात् नाम्नि अः । ६ । २ । ८ ।

चन्द्रयुक्तार्थात् श्रवणादश्वत्थाच्च टान्ताद् युक्ते कालेऽर्थे संज्ञायामः स्यात् । श्रवणा रात्रिः, अश्वत्था पौर्णमासी । नाम्नीति किम् ? श्रावणमहः । आश्वत्थमहः ॥ ८ ॥

षष्ठ्याः समूहे । ६ । २ । ९ ।

षष्ठ्यन्तात् समूहेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । चाषम्, स्त्रैणम् ॥ ९ ॥

भिक्षाऽऽदेः । ६ । २ । १० ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः समूहे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । भैक्षम्, गार्भिणम् ॥ १० ॥

क्षुद्रकमालवात् सेनानाम्नि । ६ । २ । ११ ।

अस्मात् षष्ठ्यन्तात् समूहेऽण् स्यात्, सेनासंज्ञायाम् । क्षौद्रकमालवी सेना ॥ ११ ॥

गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र-वृद्धाऽजोरभ्र-मनुष्य-राज-राजन्य-राजपुत्रादकञ् । ६ । २ । १२ ।

गोत्रप्रत्ययान्ताद् उक्षादेश्च समूहेऽकञ् स्यात् । गार्गकम्, औक्षकम्, वात्सकम्, औष्ट्रकम्, वार्द्धकम्, आजकम्, औरभ्रकम्, मानुष्यकम्, राजकम्, राजन्यकम्, राजपुत्रकम् ॥ १२ ॥

केदारात् ण्यश्च । ६ । २ । १३ ।

केदारात् समूहे ञ्योऽकञ् च स्यात्। कैदार्यम्, कैदारकम् ॥ १३ ॥

कवचि-हस्त्यचित्ताच् चेकण्। ६। २। १४।

कवचिहस्तिभ्यामचित्तार्थात् केदाराच्च समूहे इकण् स्यात्। कावचिकम्, हास्तिकम्, आपूपिकम्, कैदारिकम् ॥ १४ ॥

धेनोरनञः। ६। २। १५।

धेनोरनञ्पूर्वात् समूहे इकण् स्यात्। धैनुकम्। अनञ इति किम्? आधैनवम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मण-माणव-वाडवाद् यः। ६। २। १६।

एभ्यः समूहे यः स्यात्। ब्राह्मण्यम्, माणव्यम्, वाडव्यम् ॥ १६ ॥

गणिकाया ण्यः। ६। २। १७।

अस्मात् समूहे ण्यः स्यात्। गाणिक्यम् ॥ १७ ॥

केशाद् वा। ६। २। १८।

केशात् समूहे ण्यो वा स्यात्। कैश्यम्, कैशिकम् ॥ १८ ॥

वाऽश्वादीयः। ६। २। १९।

अश्वात् समूहे ईयो वा स्यात्। अश्वीयम्, आश्वम् ॥ १९ ॥

पर्श्वा ड्वण्। ६। २। २०।

पर्श्वाः समूहे ड्वण् स्यात्। पार्श्वम् ॥ २० ॥

ईनोऽह्नः क्रतौ। ६। २। २१।

अह्नः समूहे क्रतावीनः स्यात् । अहीनः क्रतुः, आह्न-मन्यत् ॥ २१ ॥

पृष्ठाद् यः । ६ । २ । २२ ।

पृष्ठात् समूहे क्रतौ यः स्यात् । पृष्ठ्यः क्रतुः ॥ २२ ॥

चरणाद् धर्म्मवत् । ६ । २ । २३ ।

कठादेर्धर्मे इव समूहे प्रत्ययाः स्युः । यथा कठानां धर्म्मः काठकं, तथा समूहेऽपि ॥ २३ ॥

गो-रथ-वातात् त्रल्-कट्यल् ऊलम् । ६ ।२। २४ ।

एभ्यः समूहे यथासङ्ख्यमेते स्युः । गोत्रा, रथकट्या, वातूलः ॥ २४ ॥

पाशाऽऽदेश्च ल्यः । ६ । २ । २५ ।

अस्माद् गवादेश्च समूहे ल्यः स्यात् । पाश्या, तृण्या, गव्या, रथ्या, वात्या ॥ २५ ॥

श्वादिभ्योऽञ् । ६ । २ । २६ ।

एभ्यः समूहेऽञ् स्यात् । शौवम्, आह्नम् ॥ २६ ॥

खलाऽऽदिभ्यो लिन् । ६ । २ । २७ ।

एभ्यः समूहे लिन् स्यात् । खलिनी, ऊकिनी ॥२७॥

ग्राम-जन-बन्धु-गज-सहायात् तल् । ६ । २ । २८ ।

एभ्यः समूहे तल् स्यात् । ग्रामता, जनता, बन्धुता, गजता, सहायता ॥ २८ ॥

पुरुषात् कृत-हित-वध-विकारे चैयञ् । ६ । २ । २९ ।

१ ल्कारौ स्त्रीलिङ्गार्थौ, एवं "पाशादेश्च ल्यः" इत्यादिसूत्रेष्वपि । तृण्या तृणसमूह ।

एषु समूहे च पुरुषादेयञ् स्यात्। पौरुषेयो ग्रन्थः, पौरुषेयं पथ्यम्, पौरुषेयो वधो विकारो वा, पौरुषेयः समूहः ॥ २९ ॥

विकारे । ६ । २ । ३० ।

षष्ठयन्ताद् विकारे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । आश्मनः, आश्मः ॥ ३० ॥

प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽवयवे च । ६ । २ । ३१ ।

एभ्यः षष्ठयन्तेभ्यो विकारेऽवयवे च यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । कापोतं सक्थि मांसं वा, दौर्वं काण्डं भस्म वा, एवं बैल्वम्, ॥ ३१ ॥

तालाद् धनुषि । ६ । २ । ३२ ।

तालाद् धनुषि विकारेऽण् स्यात् । तालं धनुः । धनुषीति किम् ? तालमयं काण्डम् ॥ ३२ ॥

त्रपु-जतोः षोऽन्तश्च । ६ । २ । ३३ ।

आभ्यां विकारेऽण् स्यात्, षान्तः । त्रापुषम्, जातुषम् ॥ ३३ ॥

शम्या लः । ६ । २ । ३४ ।

शम्या विकारेऽवयवे चाऽण् स्यात्, तद्योगे लान्तः । शामीलं भस्म, शामीली शाखा ॥ ३४ ॥

पयस्-द्रोर्यः । ६ । २ । ३५ ।

आभ्यां विकारे यः स्यात् । पयस्यम्, द्रव्यम् ॥ ३५ ॥

उष्ट्रादकञ् । ६ । २ । ३६ ।

१ पुरुषेण कृतः, पुरुषाय हितम्, पुरुषाणां वध, विकार समूहश्च पौरुषेय इति ।

उष्ट्राद् विकारेऽवयवे चाऽकञ् स्यात् । औष्ट्रकं मांसमङ्गं वा ॥ ३६ ॥

उमोर्णाद् वा । ६ । २ । ३७ ।

आभ्यां विकारेऽवयवे चाऽकञ् वा स्यात् । औमकम्, औमम् । और्णकम्, और्णः कम्बलः ॥ ३७ ॥

एण्या एयञ् । ६ । २ । ३८ ।

एण्या विकारेऽवयवे चैयञ् स्यात् । ऐणेयं मांसमङ्गं वा ॥ ३८ ॥

कौशेयम् । ६ । २ । ३९ ।

कोशाद् विकारे एयञ् स्यात् । कौशेयं वस्त्रं सूत्रं वा ॥ ३९ ॥

परशव्याद् यलुक् च । ६ । २ । ४० ।

अस्माद् विकारेऽण् स्यात् , यस्य लुक् च । पारशवम् ॥ ४० ॥

कंसीयात् ञ्यः । ६ । २ । ४१ ।

अस्माद् विकारे ञ्यः स्यात्, तद्योगे यलुक् च । कांस्यम् ॥ ४१ ॥

हेमार्थात् माने । ६ । २ । ४२ ।

अस्मात् माने विकारेऽण् स्यात् । हाटको निष्कः । मान इति किम् ? हाटकमयी यष्टिः ॥ ४२ ॥

द्रोर्वयः । ६ । २ । ४३ ।

द्रोर्माने विकारे वयः स्यात् । द्रुवयं मानम् ॥ ४३ ॥

मानात् क्रीतवत् । ६ । २ । ४४ ।

मानं सङ्ख्यादि । तदर्थाद् विकारे क्रीते इव प्रत्ययाः स्युः । यथा शतेन क्रीतः शत्यः, शतिको वा, तथा तद्विकारेऽपि ॥ ४४ ॥

हेमाऽऽदिभ्योऽञ् । ६ । २ । ४५ ।

एभ्यो यथायोगं विकारेऽवयवे चाऽञ् स्यात् । हैमी यष्टिः, राजतः ॥ ४५ ॥

अभक्ष्याऽऽच्छादने वा मयट् । ६ । २ । ४६ ।

षष्ठ्यन्ताद् भक्ष्याच्छादनवर्जे यथायोगं विकारेऽवयवे च मयट् वा स्यात् । भस्ममयम्, भास्मनम् । अभक्ष्याच्छादन इति किम् ? मौद्गः सूपः, कार्पासः पटः, ॥ ४६ ॥

शर-दर्भ-कूदी-तृण-सोम-वल्वजात् । ६ । २ । ४७ ।

एभ्योऽभक्ष्याच्छादने विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् स्यात् । शरमयम्, दर्भमयम्, कूदीमयम्, तृणमयम्, सोममयम्, वल्वजमयम् ॥ ४७ ॥

एकस्वरात् । ६ । २ । ४८ ।

अस्माद् भक्ष्याच्छादनवर्जे विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् स्यात् । वाङ्मयम् ॥ ४८ ॥

[1]दोरप्राणिनः । ६ । २ । ४९ ।

अप्राण्यर्थाद् दोरभक्ष्याच्छादने विकारेऽवयवे च मयट् स्यात् । आम्रमयम् । अप्राणिन इति किम् ? चापम्, चाषमयम् ॥ ४९ ॥

गोः पुरीषे । ६ । २ । ५० ।

१ दुसञ्ज्ञकाद् अप्राणिवाचिन । अत्राऽप्राणीति त्रसप्राणिभिन्न ज्ञेयम्, इतरथाऽऽम्राऽऽदीनामपि मयट् न स्यात्, जैनानामाचाराङ्गादिसूत्रेषु आम्रादिष्वपि जीवस्य प्रतिपादनाद्, विज्ञानमि[illegible]त्वात् स्त्रिया ङी ।

गोः पुरीषेऽर्थे मयट् स्यात् । गोमयम् । पयस्तु गव्यम् ॥ ५० ॥

व्रीहेः पुरोडाशे । ६ । २ । ५१ ।

व्रीहेः पुरोडाशे विकारे नित्यं मयट् स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । पुरोडाश इति किम्? व्रैह ओदनः, व्रैहं भस्म ॥ ५१ ॥

तिल-यवाद् अनाम्नि । ६ । २ । ५२ ।

आभ्यां विकारेऽवयवे चाऽनाम्नि मयट् स्यात् । तिलमयम्, यवमयम् । अनाम्नीति किम्? तैलम्, यावः ॥ ५२ ॥

पिष्टात् । ६ । २ । ५३ ।

पिष्टाद् विकारेऽनाम्नि मयट् स्यात् । पिष्टमयम् ॥५३॥

नाम्नि कः । ६ । २ । ५४ ।

पिष्टाद् विकारे नाम्नि कः स्यात् । पिष्टिका ॥५४॥

ह्योगोदोहाद् ईनञ् हियङ्गुश्चास्य ।६।२।५५।

अस्माद् विकारे नाम्नीनञ् स्यात्, तद्योगे च प्रकृते हियङ्गुः । हैयङ्गवीनं नवनीतं घृतं वा । नाम्नीत्येव? ह्यौगोदोहं तक्रम् ॥ ५५ ॥

अपो यञ् वा । ६ । २ । ५६ ।

अपो विकारे यञ् वा स्यात् । आप्यम्, अम्मयम् ॥५६॥

लुप् बहुलं पुष्प-मूले । ६ । २ । ५७ ।

विकारेऽवयवार्थस्य पुष्पे मूले चार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुप् स्यात् । मल्लिका पुष्पम्, विदारी मूलम् । बहुलमिति किम्? वारणं पुष्पम्, ऐरण्डं मूलम् ॥ ५७ ॥

---

१ मयटि परे पूर्वपकारस्य मकारो जातः । मयट् तु ६-२-४६ सूत्रात् स्यात् । "विकारे" (६-२-३०) सूत्रस्य चानुवृत्तिः ।

फले । ६ । २ । ५८ ।

विकारेऽवयवे चार्थे प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । आमलकम् ॥ ५८ ॥

प्लक्षाऽऽदेरण् । ६ । २ । ५९ ।

एभ्यो विकारेऽवयवे वा फलेऽण् स्यात् । प्लाक्षम्, आश्वत्थम् ॥ ५९ ॥

जम्ब्वा वा । ६ । २ । ६० ।

जम्ब्वा विकारेऽवयवे वा फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम्, जम्बु[1], जम्बूः ॥ ६० ॥

न द्विरद्रुवय-गोमय-फलात् । ६ । २ । ६१ ।

द्रुवयगोमयौ फलार्थं च मुक्त्वाऽन्यस्माद् विकारावयवयोर्द्विः प्रत्ययो न स्यात्, कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति मयट् न स्यात् । अद्रुवयेत्यादीति किम् ? द्रौवयं खण्डम्, गौमयं भस्म, कापित्थो रसः ॥ ६१ ॥

पितृ-मातुर्व्य-डुलं भ्रातरि । ६ । २ । ६२ ।

आभ्यां भ्रातर्यर्थे यथासङ्ख्यं व्यडुलौ स्याताम् । पितृव्य, मातुलः ॥ ६२ ॥

पित्रोर्डामहट् । ६ । २ । ६३ ।

पितृमातृभ्यां मातापित्रोर्डामहट् स्यात् । पितामहः, पितामही, मातामहः, मातामही ॥ ६३ ॥

अवेर्दुग्धे सोढ-दूस-मरीसम् । ६ २ । ६४ ।

अवेर्दुग्धेऽर्थे एते स्युः । अविसोढम्, अविदूसम्, अविमरीसम् ॥ ६४ ॥

राष्ट्रेऽनङ्गाऽऽदिभ्यः । । २ । ६५ ।

---

१ पक्षे प्रत्ययलुपि नपुंसकस्त्रीलिङ्गते भवत., जम्बु इति नपुंसकलिङ्गम् ।

अङ्गादिवर्जात् षष्ठ्यन्ताद् राष्ट्रेऽर्थेऽण् स्यात्। शैवम्। अङ्गादिवर्जनं किम्? अङ्गानां वङ्गानां वा राष्ट्रमिति वाक्यमेव ॥ ६५ ॥

राजन्याऽऽदिभ्योऽकञ् । ६ । २ । ६६ ।

एभ्यो राष्ट्रेऽकञ् स्यात्। राजन्यकम्, दैवयातवकम् ॥ ६६ ॥

वसातेर्वा । ६ । २ । ६७ ।

अस्माद् राष्ट्रेऽकञ् वा स्यात्। वासातकम्, वासातं राष्ट्रम् ॥ ६७ ॥

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विध-भक्तम् । ६ । २ । ६८ ।

भौरिक्यादे राष्ट्रे विधः, एषुकार्यादेश्च भक्तः स्यात्। भौरिकिविधम्, भौलिकिविधम्। ऐषुकारिभक्तम्, सारस्यायनभक्तम् ॥ ६८ ॥

निवासाऽदूरभवे इति देशे नाम्नि । ६ । २ । ६९ ।

षष्ठ्यन्तात् निवासाऽदूरभवयोर्यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, तदन्तं चेद् रूढम्। देशनाम शैवम्, वैदिशं पुरम् ॥ ६९ ॥

तदत्राऽस्ति । ६ । २ । ७० ।

तदिति प्रथमान्ताद्, अत्रेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, प्रथमान्तं चेदस्तीति प्रत्ययान्तं चेद् देशनाम। औदुम्बरं पुरम् ॥ ७० ॥

तेन निर्वृत्ते च । ६ । २ । ७१ ।

तेनेति तृतीयान्तात् निर्वृत्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, देशनाम्नि कौशाम्बी ॥ ७१ ॥

नद्यां मतुः । ६ । २ । ७२ ।

निवासाद्यर्थचतुष्के[1] यथायोगं मतुः स्यात्, नद्यां देशनाम्नि । उदुम्बरावती ॥ ७२ ॥

मध्वादेः । ६ । २ । ७३ ।

एभ्यश्चातुर्थिको देशनाम्नि मतुः स्यात् । मधुमान्, विसवान् ॥ ७३ ॥

नड-कुमुद-वेतस-महिषात् डित् । ६ । २ । ७४ ।

एभ्यो डित् मतुश्चातुरर्थिको देशनाम्नि स्यात् । नड्वान्, कुमुद्वान्, वेतस्वान्, महिष्मान् ॥ ७४ ॥

नड-शादाद् वलः । ६ । २ । ७५ ।

आभ्यां चातुरर्थिको डिद् वलो देशनाम्नि स्यात् । नड्वलम्, शाड्वलम् ॥ ७५ ॥

शिखायाः । ६ । २ । ७६ ।

अस्मात् चातुरर्थिको देशनाम्नि वलः स्यात् । शिखावलं पुरम् ॥ ७६ ॥

शिरीषादिक-कणौ । ६ । २ । ७७ ।

अस्माद् देशनाम्नि चातुरर्थिकाविककणौ स्याताम् । शिरीषिकः, शैरीषकः ॥ ७७ ॥

शर्करायां इकण्-ईयाऽण् च । ६ । २ । ७८ ।

अस्माच्चातुरर्थिका देशनाम्नि इकणीयाण्, चकरात् इक-कण् इत्येते स्युः । शार्करिकः, शर्करीयः, शार्करः, शर्करिकः, शार्करकः ॥ ७८ ॥

१ निवासाऽदूरभवयो तदत्रास्ति-तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थचतुष्टये ।

रोऽश्माऽऽदेः । ६ । २ । ७९ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि रः स्यात्। अश्मरः, यूषरः ॥ ७९ ॥

प्रेक्षाऽऽदेरिन् । ६ । २ । ८० ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि इन् स्यात्। प्रेक्षी फलकी ॥८०॥

तृणाऽऽदेः सल् । ६ । २ । ८१ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि सल् स्यात्। तृणसा, नदसा ॥ ८१ ॥

काशाऽऽदेरिलः । ६ । २ । ८२ ।

अस्मात् चातुरर्थिको देशनाम्नि इलः स्यात्। काशिलम्, वाशिलम् ॥ ८२ ॥

अरीहणाऽऽदेरकण् । ६ । २ । ८३ ।

चातुरर्थिको देशनाम्न्यकण् स्यात्। आरीहणकम्, खाण्डवकम् ॥ ८३ ॥

सुपन्थ्यादेर्ञ्यः । ६ । २ । ८४ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि ञ्यः स्यात्। सौपन्थ्यम्, सौवन्थ्यम् ॥ ८४ ॥

सुतङ्गमाऽऽदेरिञ् । ६ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि इञ् स्यात् । सौतङ्गमिः, मौनिचित्तिः ॥ ८५ ॥

बलाऽऽदेर्यः । ६ । २ । ८६ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि यः स्यात्। बल्यम्, चुल्यम् ॥

अहरादिभ्योऽञ् । ६ । २ । ८७ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि अञ् स्यात् । आह्नम्, लौमम् ॥

सख्यादेरेयण् । ६ । २ । ८८ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि एयण् स्यात् । साखेयः, साखिदत्तेयः ॥ ८८ ॥

पन्थ्यादेरायनण् । ६ । २ । ८९ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि आयनण् स्यात् । पान्थायनः, पाक्षायणः ॥ ८९ ॥

कर्णाऽऽदेरायनिञ् । ६ । २ । ९० ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि आयनिञ् स्यात् । कार्णायनिः, वासिष्ठायनिः ॥ ९० ॥

उत्कराऽऽदेरीयः । ६ । २ । ९१ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि ईयः स्यात् । उत्करीयः, सङ्करीयः ॥ ९१ ॥

नडाऽऽदेः कीयः । ६ । २ । ९२ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि कीयः स्यात् । नडकीयः, प्लक्षकीयः ॥ ९२ ॥

कृशाश्वाऽऽदेरीयण् । ६ । २ । ९३ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि ईयण् स्यात् । कार्शाश्वीयः, आरिष्टीयः ॥ ९३ ॥

ऋश्यादेः कः । ६ । २ । ९४ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि कः स्यात् । ऋश्यकः, न्यग्रोधकः ॥ ९४ ॥

वराहाऽऽदेः कण् । ६ । २ । ९५ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि कण् स्यात्। वाराहकम्, पालाशकम् ॥ ९५ ॥

कुमुदाऽऽदेरिकः । ६ । २ । ९६ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि इकः स्यात्। कुमुदिकम्, इक्कटिकम् ॥ ९६ ॥

अश्वत्थाऽऽदेरिकण् । ६ । २ । ९७ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि इकण् स्यात्। आश्वत्थिकम्, कौमुदिकम् ॥ ९७ ॥

साऽस्य पौर्णमासी । ६ । २ । ९८ ।

सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं नाम्नि प्रत्ययः स्यात्, प्रथमान्तं चेत् पौर्णमासी। पौषो[1] मासोऽर्द्ध-मासो वा ॥ ९८ ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाद् इकण् । ६ । २ । ९९ ।

आभ्यां प्रथमान्ताभ्यां षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात्, तच्चेत् पौर्णमासी नाम्नि। आग्रहायणिको मासोऽर्द्धमासो वा, एवमाश्वत्थिकः ॥ ९९.

चैत्री-कार्त्तिकी-फाल्गुनी-श्रवणाद् वा ।६।२।१००।

एभ्यः साऽस्य पौर्णमासीतिविषये नाम्नि इकण् वा स्यात्। चैत्रिकः, चैत्रो मासोऽर्द्धमासो वा। एवं कार्त्तिकिकः, कार्त्तिकः। फाल्गुनिकः, फाल्गुनः। श्रावणिकः, श्रावणः ॥ १०० ॥

देवता[2] । ६ । २ । १०१ ।

---

१ पौषी पौर्णमासी कस्य पौषो मासः। एव माघादिष्वपि।

२ जिनो देवताऽस्य स जैन, एवमार्हतशैवबौद्धवैष्णवा नेयाऽऽदित्यादयः।

देवताऽर्थात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । जैनः, आग्नेयः, आदित्यः १०१ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्राऽऽदेरीयः । ६ । २ । १०२ ।

एभ्यः साऽस्य देवतेतिविषये ईयः स्यात् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्, तार्णविन्दवीयं हविः ॥ १०२ ॥

शुक्राद् इयः । ६ । २ । १०३ ।

शुक्रात् साऽस्य देवतेतिविषये इयः स्यात् । शुक्रियं हविः ॥ १०३ ॥

शतरुद्रात् तौ । ६ । २ । १०४ ।

अस्मात् साऽस्य देवतेतिविषये ईयः, इयश्च स्यात् । शतरुद्रीयम्, शतरुद्रियम् ॥ १०४ ॥

अपोनपात्-अपान्नपातस्तृचातः । ६ । २ । १०५ ।

आभ्यां साऽस्य देवतेतिविषये तौ स्याताम् । तद्योगे चाऽऽतस्तृच्[1] । अपोनप्त्रीयम्, अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रीयम्, अपान्नप्त्रियम् ॥ १०५ ॥

महेन्द्राद् वा । ६ । २ । १०६ ।

अस्मात् साऽस्य देवतेतिविषये तौ वा स्याताम् । महेन्द्रीयम्, महेन्द्रियम्, माहेन्द्रं वा हविः ॥ १०६ ॥

क-सोमात् ट्यण् । ६ । २ । १०७ ।

आभ्यां साऽस्य देवतेतिविषये ट्यण् स्यात् । कायम्[2], सौम्यं हविः ॥ १०७ ॥

---

१ अपोनपात्-अपान्नपात् इत्याभ्या ईय-इयौ स्याता, आत-इत्यन्तस्य च तृच् भवतीत्यर्थः ।

२ को ब्रह्मा देवताऽस्येति कायम् । टित्त्वात् स्त्रिया ङीति स्यात् । णित्त्वाद् वृद्धि ।

द्यावापृथिवी-शुनासीराऽग्नीषोम-मरुत्वत्-वास्तोष्पति-गृहमेधाद् ईय-यौ । ६ । २ । १०८ ।

एभ्यः साऽस्य देवतेतिविषये ईययौ स्याताम् । द्यावापृथिवीयम्, द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्, शुनासीर्यम् । अग्नीषोमीयम्, अग्नीषोम्यम् । मरुत्वतीयम्, मरुत्वत्यम् । वास्तोष्पतीयम्, वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम्, गृहमेध्यम् ॥ १०८ ॥

वायु-ऋतु-पितृ-उषसो यः । ६ । २ । १०९ ।

एभ्यः साऽस्य देवतेतिविषये यः स्यात् । वायव्यम्, ऋतव्यम्, पित्र्यम्, उषस्यम् ॥ १०९ ॥

महाराज-प्रोष्ठपदाद् इकण् । ६ । २ । ११० ।

आभ्यां साऽस्य देवतेतिविषये इकण् स्यात् । माहाराजिकः, प्रौष्ठपदिकः ॥ ११० ॥

कालाद् भववत् । ६ । २ । १११ ।

कालविशेषार्थेभ्यो यथा भवे प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तथा साऽस्य देवतेतिविषयेऽपि स्युः । यथा मासे भवं मासिकम्, प्रावृषि प्रावृषेण्यम्, तथा मासप्रावृड्देवताकमपि ॥

आदेः छन्दसः प्रगाथे । ६ । २ । ११२ ।

प्रथमान्तादादेः छन्दसोऽस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, प्रगाथे वाच्ये[1] । पाङ्क्तः प्रगाथः । आदेरिति किम् ? अनुष्टुब् मध्यमस्य प्रगाथस्य ॥ ११२ ॥

योद्धृ-प्रयोजनाद् युद्धे । ६ । २ । ११३ ।

---

१ यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रन्थनेन (प्रकृष्टरचनाविशेषेण) प्रकर्षगानेन वा तिस्रः क्रियन्ते स मन्त्रविशेष प्रगाथ इत्याचार्यः । पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रगाथस्य स पाङ्क्तः प्रगाथो वैदिकमन्त्रविशेष इत्यर्थः ।

प्रथमान्ताद् योद्धर्थात् प्रयोजनार्थाच्च षष्ठ्यर्थे युद्धे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। वैद्याधरं युद्धम्, सौभद्रं युद्धम् ॥ ११३ ॥

भावघञोऽस्यां णः । ६ । २ । ११४ ।

भावे घञन्तात् प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे णः स्यात्। प्रापाता तिथिः । भावेति किम्? प्राकारोऽस्याम् ॥११४॥

श्येनम्पाता-तैलम्पाता । ६ । २ । ११५ ।

श्येनतिलयोर्भावे घञन्ते पाते परे मोऽन्तः स्यात्। श्यैनम्पाता, तैलम्पाता तिथिः क्रियाभूमिः क्रीडा वा ॥

प्रहरणात् क्रीडायां णः । ६ । २ । ११६ ।

प्रहरणार्थात् प्रथमान्तादस्यामिति क्रीडायां णः स्यात्। दाण्डा क्रीडा । क्रीडायामिति किम्? खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥ ११६ ॥

तद् वेत्त्यधीते । ६ । २ । ११७ ।

तदिति द्वितीयान्ताद् वेत्ति अधीते वा इत्यर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। मौहूर्त्तः, छान्दसः ॥ ११७ ॥

[1]न्यायादेरिकण् । ६ । २ । ११८ ।

एभ्यो वेत्त्यधीते वेत्यर्थ इकण् स्यात्। नैयायिकः, नैयासिकः ॥ ११८ ॥

पद-कल्प-लक्षणान्त-क्रत्वाख्यानाऽऽख्यायिकात् । ६ । २ । ११९ ।

१ न्यासं वेत्ति अधीते वेति नैयासिक । छन्दोऽधीते छान्दसः । णो वृद्ध्यर्थः ।

पदकल्पलक्षणान्तेभ्यः क्रत्वादेश्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् स्यात् । पौर्वपदिकः, मातृकल्पिकः, गौलक्षणिकः, आग्निष्टोमिकः, यावक्रीतिकः, वासवदत्तिकः ॥११९॥

अकल्पात् सूत्रात् । ६ । २ । १२० ।

कल्पवर्जात् परो यः सूत्रःतदन्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् स्यात् । वार्त्तिसूत्रिकः । अकल्पादिति किम् ? सौत्रः, काल्पसौत्रः ॥ १२० ॥

अधर्म-क्षत्र-त्रि-संसर्गाऽङ्गाद् विद्यायाः ।६। ।२। १२१।

धर्मादिवर्जात् परो यो विद्याशब्दःतदन्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् स्यात् । वायसविद्यिकः[1] । अधर्मादेरिति किम् ? वैद्यः, धार्म्मविद्यः, क्षात्रविद्यः, त्रैविद्यः, सांसर्गविद्यः, आङ्गविद्यः ॥ १२१ ॥

याज्ञिकौक्थिक-लौकायितिकम् । ६ । २ । १२२ ।

एते वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकणन्ता निपात्यन्ते । याज्ञिकः, औक्थिकः, लौकायितिकः ॥ १२२ ॥

अनुब्राह्मणादिन् । ६ । २ । १२३ ।

अस्माद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इन् स्यात् । अनुब्राह्मणी ॥

शत-षष्टेः पथ इकट् । ६ । २ । १२४ ।

आभ्यां परो यः पन्थास्तदन्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकट् स्यात् । शतपथिकी, षष्टिपथिकः ॥ १२४ ॥

पदोत्तरपदेभ्य इकः । ६ । २ । १२५ ।

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात् पदात्, पदोत्तरपदाच्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकः स्यात् । पूर्वपदिकः, पदिकः, पदोत्तरपदिकः ॥ १२५ ॥

---

१ वायसस्य विद्या वेत्तीति । त्र्यवयवा विद्यादमधीते इति त्रैविद्यः। आचाराङ्गाऽऽदीनि द्वादशाङ्गानि गणधरदब्धानि जैनाना मूलसूत्राणि वेत्त्यधीते वेति आङ्गविद्यादिषु इकण् न स्यात् ।

पद-क्रम-शिक्षा-मीमांसा-साम्नोऽकः ।६।२।१२६।

एभ्यो वेत्त्यधीते वेत्यर्थेऽकः स्यात् । पकदः, क्रमकः, शिक्षकः, मीमांसकः, सामकः ।। १२६ ॥

स-सर्वपूर्वात् लुप् । ६ । २ । १२७ ।

सपूर्वात् सर्वपूर्वाच्च वेत्त्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । सवार्त्तिकः, सर्ववेदः ॥ १२७ ।।

सङ्ख्याकात् सूत्रे । ६ । २ । १२८ ।

सङ्ख्यायाः परो यः कः, तदन्तात् सूत्रार्थाद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । अष्टकाः पाणिनीयाः[1] ।।

प्रोक्तात् । ६ । २ । १२९ ।

प्रोक्तार्थप्रत्ययान्ताद् वेत्त्यधीते वेत्यर्थे प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।गोतमेन प्रोक्तं गौतमम्, तद्वेत्त्यधीते वा गौतमः ॥

वेदेन्ब्राह्मणमत्रैव । ६ । २ । १३० ।

प्रोक्तप्रत्ययान्तं वेदवाचि, इन्नन्तं ब्राह्मणवाचि चाऽत्रैव वेत्त्यधीते वेति विषये एव प्रयुज्यते । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः, ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा ताण्डिनः ।। १३० ।।

तेन च्छन्ने रथे । ६ । २ । १३१ ।

तेनेति तृतीयान्तात् छन्नेऽर्थे यथाविहित प्रत्ययः स्यात् । वास्त्रो रथः ॥ १३१ ।।

पाण्डुकम्बलाद् इन् । ६ । २ । १३२ ।

---

१ अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं सूत्रम्, तद् विदन्त्यधीयते वेति अष्टका पाणिनीयाः, एव दशाध्यायमुमास्वातिदृब्ध तत्त्वार्थसूत्रं विदन्तीति दशका उमास्वातीया ।

अस्मात् टान्तात् छन्ने रथे इन् स्यात् । पाण्डुकम्बली रथः ॥ १३२ ॥

दृष्टे साम्नि नाम्नि । ६ । २ । १३३ ।

तेनेति टान्तात्, दृष्टं सामेत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, संज्ञायाम् । [1]क्रौञ्चं साम, कालेयम् ॥ १३३ ॥

गोत्राद् अङ्कवत् । ६ । २ । १३४ ।

गोत्रवाचिनः टान्ताद् दृष्टं सामेत्यर्थेऽङ्क इव प्रत्ययः स्यात् । औपगवकं साम ॥ १३४ ॥

वामदेवाद् यः । ६ । २ । १३५ ।

अस्मात् टान्ताद् दृष्टे साम्नि यः स्यात् । वामदेव्यं साम ॥ १३५ ॥

डिद् वाऽण् । ६ । २ । १३६ ।

दृष्टं सामेत्यर्थेऽण् डिद् वा स्यात् । औशनम्, औशनसम् ॥ १३६ ॥

वा जाते द्विः । ६ । २ । १३७ ।

जातेऽर्थे योऽण् द्विर्विहितः स डिद्वा स्यात् । शातभिषः, शातभिषजः । द्विरिति किम्? हैमवतः ॥१३७॥

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः । ६ । २ । १३८ ।

तत्रेति सप्तम्यन्तात् पात्रार्थाद् उद्धृतेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । शाराव ओदनः ॥ १३८ ॥

स्थण्डिलात् शेते व्रती । ६ । २ । १३९ ।

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्तात् शेते व्रतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥ १३९ ॥

---

१ क्रुञ्चेन दृष्टं साम क्रौञ्चम्, सामविशेषनामेदम् । एवं कालेयम् ।

संस्कृते भक्ष्ये । ६ । २ । १४० ।

सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । भ्राष्ट्रा अपूपाः ।। १४० ।।

शूलोखाद् यः । ६ । २ । १४१ ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां संस्कृते भक्ष्ये यः स्यात् । शूल्यम्, उख्यं मांसम् ।। १४१ ।।

क्षीरादेयण् । ६ । २ । १४२ ।

क्षीरात् सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये एयण् स्यात् । क्षैरेयी यवागूः ।। १४२ ।।

दध्न इकण् । ६ । २ । १४३ ।

दध्नः सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये इकण् स्यात् । दाधिकम् ।। १४३ ।।

वोदश्वितः । ६ । २ । १४४ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्येऽर्थे इकण् वा स्यात् । औदश्वित्कम्, औदश्वितम् ।।। १४४ ।।

क्वचित् । ६ । २ । १४५ ।

अपत्यादिभ्योऽन्यत्रार्थे[1] क्वचिद् यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । चाक्षुषं रूपम्, आश्वो रथः ।। १४५ ।।

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।। ६ । २ ।।

१ अन्यत्राऽप्यर्थे । यथा चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्, श्रावणः शब्दः, रासनो रस, स्पार्शनः स्पर्श, अश्वैरुह्यते आश्व । एव दृषदि पिष्टा दार्षदा, उदूखले क्षुण्ण औदूखलः, चतुर्भिरुह्यते चातुरम्, सम्प्रति युज्यते साम्प्रतमित्याद्यपि वेद्यम् ।

॥ तृतीयः पादः ॥

[1]शेषे । ६ । ३ । १ ।

अपत्यादिभ्योऽन्यस्मिन् प्राग्जितीयेऽर्थे इतोऽनुक्रम्यमाणं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

नद्यादेरेयण् । ६ । ३ । २ ।

एभ्यः प्राग्जितीये शेषेऽर्थे एयण् स्यात् । नादेयः, वानेयः । शेष इत्येव ? समूहे नादिकम् ॥ २ ॥

राष्ट्राद् इयः । ६ । ३ । ३ ।

राष्ट्रशब्दात् शेषप्राग्जितीयेऽर्थे इयः स्यात् । राष्ट्रियः ॥ ३ ॥

दूराद् एत्यः । ६ । ३ । ४ ।

दूरात् शेषेऽर्थे एत्यः स्यात् । दूरेत्यः ॥ ४ ॥

उत्तराद् आहञ् । ६ । ३ । ५ ।

उत्तरशब्दात् शेषेऽर्थे आहञ् स्यात् । औत्तराहः ॥

पारावाराद् ईनः । ६ । ३ । ६ ।

पारावारशब्दात् शेषेऽर्थे ईनः स्यात् । पारावारीणः॥

व्यस्त-व्यत्यस्तात् । ६ । ३ । ७ ।

पारावारात् शेषे ईनः स्यात् । पारीणः, अवारीणः, अवारपारीणः ॥ ७ ॥

द्यु-प्राग्-अपाग् उदक्-प्रतीचो यः । ६ । ३ । ८ ।

---

१ उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्य संस्कृतभक्ष्यान्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेष उच्यते ।

दिव्शब्दात् प्राच् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यश्चा-व्ययानव्ययेभ्यः शेषेऽर्थे यः स्यात्। दिव्यम्, प्राच्यम्, अपाच्यम्, उदीच्यम्, प्रतीच्यम् ॥ ८॥

ग्रामाद् ईनञ् च । ६ । ३ । ९ ।

ग्रामात् शेषेऽर्थे ईनञ् यश्च स्यात्। ग्रामीणः, ग्राम्यः ॥

कत्र्यादेश्चैयकञ् । ६ । ३ । १० ।

कत्र्यादिभ्यो ग्रामाच्च शेषे एयकञ् स्यात्। कात्रेयकः, पौष्करेयकः, ग्रामेयकः ॥ १० ॥

कुण्ड्यादिभ्यो यलुक् च । ६ । ३ । ११ ।

कुण्ड्यादिभ्यः शेषेऽर्थे एयकञ् स्यात्, तद्योगे च यो लुक्। कौण्डेयकः, कौणेयकः ॥ ११ ॥

कुल-कुक्षि-ग्रीवात् श्वाऽस्यलङ्कारे ।६।३।१२।

एभ्यः शेषेऽर्थे यथासङ्ख्यमेयकञ् स्यात्। कौलेयकः श्वा, कौक्षेयकोऽसिः, ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

दक्षिणा-पश्चात्-पुरसस्त्यण् । ६ । ३ । १३ ।

एभ्यः शेषेऽर्थे त्यण् स्यात्। दाक्षिणात्यः, पाश्चात्यः, पौरस्त्यः ॥ १३ ॥

वह्नि-उर्दि-पर्दि-कापिश्याः ष्टायनण् ।६।३।१४।

एभ्यः शेषेऽर्थे ष्टायनण् स्यात्। वाह्लायनः, और्दायन, पार्दायनः, कापिशायनी द्राक्षा ॥ १४ ॥

रङ्कोः प्राणिनि वा । ६ । ३ । १५ ।

रङ्कुशब्दात् प्राणिनि विशिष्टे शेषेऽर्थे ष्टायनण् वा स्यात्। राङ्कवायणः, राङ्कवो गौः । कम्बलस्तु राङ्कवः ॥१५॥

क्वेहाऽमा-त्र-तसः त्यच् । ६ । ३ १६ ।

क्व-इह-अमा-इत्येतेभ्यः त्रतसूप्रत्ययान्तेभ्यश्च शेषेऽर्थे त्यच् स्यात् । क्वत्यः, इहत्यः, अमात्यः, तत्रत्यः, कुतस्त्यः ॥ १६ ॥

नेर्ध्रुवे । ६ । ३ । १७ ।

निशब्दाद् ध्रुवेऽर्थे त्यच् स्यात् । नित्यं ध्रुवम् ॥१७॥

निसो गते । ६ । ३ । १८ ।

निस्शब्दाद् गतेऽर्थे त्यच् स्यात् । निष्ट्यश्चण्डालः ॥

ऐषमस्-ह्यस्-श्वसो वा । ६ । ३ । १९ ।

एभ्यः शेषेऽर्थे त्यच् वा स्यात् । ऐषमस्त्यम्, ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्, ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् ॥ १९ ॥

कन्थाया इकण् । ६ । ३ । २० ।

कन्था ग्रामविशेषः । कन्थाशब्दात् शेषेऽथ इकण् स्यात् । कान्थिकः ॥ २० ॥

वर्णाविकञ् । ६ । ३ । २१ ।

वर्णुदेशे या कन्था ततः शेषेऽर्थेऽकञ् स्यात्। कान्थकः ॥

रूप्योत्तरपदाऽरण्यात् णः । ६ । ३ । २२ ।

रूप्योत्तरपदाद् अरण्याच्च शेषेऽर्थे णः स्यात् । वार्करूप्यः, आरण्याः सुमनसः ॥ २२ ॥

दिक्पूर्वाद् अनाम्नः । ६ । ३ । २३ ।

दिक्पूर्वपदादनाम्नोऽसंज्ञाविषयात् शेषेऽर्थे णः स्यात्। पौर्वशालः । अनाम्न इति किम् ? पूर्वकार्णमृत्तिका ॥२३॥

मद्रादञ् । ६ । ३ । २४ ।

मद्रान्ताद् दिक्पूर्वपदात् शेषेऽर्थेऽञ् स्यात्। पौर्वमद्री॥

उदग्ग्रामाद् यकृल्लोम्नः। ६। ३। २५।

उदग्ग्रामवाचिनो यकृल्लोमन्शब्दाच्छेषेऽर्थेऽञ् स्यात्। याकृल्लोमः। उदग्ग्रामादिति किम्? अन्यस्मादण्, याकृल्लोमनः॥ २५॥

गोष्ठी-तैकी-नैकेती-गोमती-शूरसेन-वाहीक-रोमक-पटच्चरात्। ६। ३। २६।

एभ्यः शेषेऽर्थेऽञ् स्यात्। गौष्ठः, तैकः, नैकेतः, गौमतः, शौरसेनः, वाहीकः, रौमकः, पाटच्चरः॥२६॥

शकलादेर्यञः। ६। ३। २७

अस्माद् यञन्तात् शेषेऽर्थेऽञ् स्यात्। शाकलाः, काण्वाः॥ २७॥

वृद्धेञः। ६। ३। २८।

वृद्धेञन्तात् शेषेऽर्थेऽञ् स्यात्। दाक्षाः। वृद्धेति किम्? सौतङ्गमीयः॥ २८॥

न द्विस्वरात् प्राग्-भरतात्। ६। ३। २९।

प्राग्गोत्रार्थाद् भरतगोत्रार्थाच्च द्विस्वराद् वृद्धेञन्तादञ् न स्यात्। चैकीयाः, काशीयाः। द्विस्वरादिति किम्? पान्नागाराः॥ २९॥

भवतोरिकणीयसौ। ६। ३। ३०।

भवच्छब्दात् शेषेऽर्थे इकण्-ईयसौ स्याताम्। भावत्कम्, भवदीयम्॥ ३०॥

१ वृद्धे इञ्प्रत्ययान्तात् अञ स्यात्।

२ भवतुशब्दात्। उकाराऽनुबन्धः। भवत इदं भावत्कं, भवदीयम्। एव पर-जनराज तदादिभ्योऽपि अकीयादय इदमाद्यर्थेषु यथाप्राप्त प्रत्यया स्यु।

परजन-राज्ञोऽकीयः । ६ । ३ । ३१ ।

एभ्यः शेषेऽर्थेऽकीयः स्यात् । परकीयः, जनकीयः, राजकीयः ॥ ३१

दोरीयः । ६ । ३ । ३२ ।

दुसंज्ञकात् शेषेऽर्थे ईयः स्यात् । देवदत्तीयः, तदीयः॥

उष्णाऽऽदिभ्यः कालात् । ६ । ३ । ३३ ।

उष्णादिपूर्वपदात् कालान्ताच्छेषेऽर्थे ईयः स्यात् । उष्णकालीयम् ॥ ३३ ॥

व्यादिभ्यो णिकेकणौ । ६ । ३ । ३४ ।

एभ्यो यः कालस्तदन्ताच्छेषेऽर्थे णिक इकण् च स्यात् । वैकालिका, वैकालिकी, आनुकालिका, आनुकालिकी ॥ ३४ ॥

काश्यादेः । ६ । ३ । ३५ ।

एभ्यो दुभ्यः शेषेऽर्थे णिक-इकणौ स्याताम् । काशिका, काशिकी, वैदिका, वैदिकी ॥ ३५ ॥

वाहीकेषु ग्रामात् । ६ । ३ । ३६ ।

एषु ग्रामाद् दोः शेषेऽर्थे णिकेकणौ स्याताम् । कारन्तपिका, कारन्तपिकी ॥ ३६ ॥

वोशीनरेषु । ६ । ३ । ३७ ।

एषु ग्रामार्थाद् दोः शेषेऽर्थे णिकेकणौ वा स्याताम् । आह्वजालिका, आह्वजालिकी, आह्वजालीयः ॥ ३७ ॥

वृजि-मद्राद् देशात् कः । ६ । ३ । ३८ ।

वृजिमद्रशब्दाभ्यां देशवाचिभ्यां शेषेऽर्थे कः स्यात् । वृजिकः, मद्रकः ॥ ३८ ॥

उवर्णाद् इकण् । ६ । ३ । ३९ ।

उवर्णान्ताद् देशार्थाच्छेषेऽर्थे इकण स्यात् । शाबर-जम्बुकः ॥ ३९ ।'

दोरेव प्राचः । ६ । ३ । ४० ।

प्राग्देशार्थादुवर्णान्ताद् दोरेवेकण् स्यात् । आषाढ-जम्बुकः ॥ ४० ॥

ईतोऽकञ् । ६ । ३ । ४१ ।

ईदन्तात् प्राग्देशार्थाद् दोः शेषेऽकञ् स्यात् । काकन्द-कः ॥ ४१ ॥

रोपान्त्यात् । ६ । ३ । ४२ ।

रोपान्त्यात् प्राचो दोः शेषेऽकञ् स्यात् । पाटलि-पुत्रकः ॥ ४२ ॥

प्रस्थ-पुर-वहान्त-योपान्त्य-धन्वार्थात् ।६।३।४३।

प्रस्थपुरवहान्तेभ्यः योपान्त्याद् धन्वार्थाच्च देशवृत्तेर्दोः शेषेऽकञ् स्यात् । मालाप्रस्थकः, नान्दीपुरकः, पैलुवहकः, साङ्काश्यकः, पारेधन्वकः ॥ ४३ ॥

राष्ट्रेभ्यः । ६ । ३ । ४४ ।

राष्ट्राऽर्थेभ्यो दुभ्यः शेषेऽकञ् स्यात् । आभिसारकः ॥

बहुविषयेभ्यः । ६ । ३ । ४५ ।

राष्ट्रेभ्यो बहुविषयेभ्यः शेषेऽकञ् स्यात् । आङ्गकः ॥

धुमाऽऽदेः । ६ । ३ । ४६ ।

अस्माद् देशवृत्तेः शेषेऽकञ् स्यात् । धौमकः, षाण्ड-ण्डकः ॥ ४६ ॥

सौवीरेषु कूलात् । ६ । ३ । ४७ ।

सौवीरदेशार्थात् कूलात् शेषेऽकञ् स्यात् । कौलकः ॥

समुद्रात् नृ-नावोः । ६ । ३ । ४८ ।

समुद्राद् देशार्थाच्छेषेऽकञ् स्यात्, नरि नावि चार्थे। सामुद्रको ना, सामुद्रिका नौः । सामुद्रमन्यत् ॥ ४८ ॥

नगरात् कुत्सा-दाक्ष्ये । ६ । ३ । ४९ ।

नगराद् देशार्थाच्छेषेऽकञ् स्यात्, कुत्सायां दाक्ष्ये च गम्ये । चौरा हि नागरकाः, दक्षा हि नागरकाः ॥ ४९ ॥

कच्छाऽग्नि-वक्त्र-वर्तोत्तरपदात् । ६ । ३ । ५० ।

कच्छाद्युत्तरपदाद् देशार्थाच्छेषेऽकञ् स्यात् । भारुकच्छकः, काण्डाग्नकः, ऐन्दुवक्त्रकः, बाहुवर्त्तकः ॥५०॥

अरण्यात् पथि-न्यायाऽध्यायेभ-नर-विहारे । ६ । ३ । ५१ ।

अरण्याद् देशार्थात् पथ्यादौ शेषेऽकञ् स्यात् । आरण्यकः पन्था न्यायोऽध्याय इभो नरो विहारो वा ॥

गोमये वा । ६ । ३ । ५२ ।

अरण्याद् देशाच्छेषे गोमयेऽर्थेऽकञ् वा स्यात् । आरण्यका गोमयाः, आरण्या वा ॥ ५२ ॥

कुरु-युगन्धराद् वा । ६ । ३ । ५३ ।

आभ्यां देशार्थाभ्यां शेषेऽकञ् वा स्यात् । कौरवकः, कौरवः । यौगन्धरकः, यौगन्धरः ॥ ५३ ॥

साल्वाद् गो-यवाग्वपत्तौ । ६ । ३ । ५४ ।

सात्वाद् देशार्थाद् गवि, यवाग्वां पत्तिवर्जे च मनुष्ये शेषेऽर्थेऽकञ् स्यात्। साल्वको गौः, साल्विका यवागूः, साल्वको ना ॥ ५४ ॥

कच्छाऽऽदेर्नृ-नृस्थे । ६ । ३ । ५५ ।

देशार्थात् नरि नृस्थे च शेषेऽर्थेऽकञ् स्यात्। काच्छको ना, काच्छकमस्य स्मितम् ॥ ५५ ॥

कोपान्त्यात् चाऽण् । ६ । ३ । ५६ ।

कोपान्त्यात् कच्छादेश्च देशार्थाच्छेषेऽण् स्यात् । आर्षिकः[1], काच्छ, सैन्धवः ॥ ५६ ॥

गर्त्तोत्तरपदाद् ईयः । ६ । ३ । ५७ ।

अस्माद् देशार्थाच्छेषे ईयः स्यात्। श्वाविद्गर्त्तीयः॥

कटपूर्वात् प्राचः । ६ । ३ । ५८ ।

कटपूर्वपदात् प्राग्देशार्थाच्छेषे ईयः स्यात्। कटप्रामीयः ॥ ५८ ॥

क-खोपान्त्य-कन्था-पलद-नगर-ग्राम-ह्रदोत्तर-पदाद् दोः । ६ । ३ । ५९ ।

कुपान्त्यात्, खुपान्त्यात् कन्थाद्युत्तरपदाच्च देशार्थाद् दोः शेषेऽर्थे ईयः स्यात्। आरीहणकीयः, कौटशिखीयः, दाक्षिकन्थीयः, दाक्षिपलदीय, दाक्षिनगरीयः, माहकिग्रामीयः, दाक्षिह्रदीयः ॥ ५९ ॥

पर्वतात् । ६ । ३ । ६० ।

अस्माद् देशार्थाच्छेषे ईयः स्यात्। पर्वतीयो राजा ॥

अनरे वा । ६ । ३ । ६१ ।

1 ऋषिकाऽऽख्यो देशस्तेषु जात आर्षिक इति कोपान्त्योदाहरणम्।

पर्वताद् देशार्थात् नृवर्जे ईयो वा स्यात् । पर्वतीयानि, पार्वतानि फलानि ॥ ६१ ॥

पर्ण-कृकणाद् भारद्वाजात् । ६ । ३ । ६२ ।

आभ्यां भारद्वाजदेशार्थाभ्यां शेषे ईयः स्यात् । पर्णीयः, कृकणीयः ॥ ६२ ॥

गहाऽऽदिभ्यः । ६ । ३ । ६३ ।

एभ्यो यथासम्भवं देशार्थेभ्यः शेषे ईयः स्यात् । गहीयः, अन्तस्थीयः ॥ ६३ ॥

पृथिवीमध्यात् मध्यमश्चास्य[1] । ६ । ३ । ६४ ।

अस्मात् देशार्थाच्छेषे ईयः स्यात्, प्रकृतेश्च मध्यमादेशः । मध्यमीयः ॥ ६४ ॥

निवासात् चरणेऽण् । ६ । ३ । ६५ ।

पृथिवीमध्यात् निवासदेशार्थात् चरणे निवस्तरि शेषेऽर्थेऽण् स्यात्, मध्यमश्चास्य । माध्यमाश्चरणाः ॥६५॥

वेणुकाऽऽदिभ्य ईयण । ६ । ३ । ६६ ।

एभ्यो यथायोगं देशार्थेभ्यः शेषेऽर्थे ईयण् स्यात् । वैणुकीयः, वत्रकीयः ॥ ६६ ॥

वा युष्मदस्मदोऽञ्-ईनञौ युष्माकाऽस्माकं चास्य, एकत्वे तु तवक-ममकम् । ६ । ३ । ६७ ।

आभ्यां शेषेऽर्थेऽञ्-ईनञौ वा स्याताम्, तद्योगे च यथासङ्ख्यं युष्माकास्माकौ, एकार्थयोस्तु तवकममकौ । यौष्माकी, यौष्माकीणः, आस्माकी, आस्माकीनः । युष्मदीयः, अस्मदीयः । तावकः, तावकीनः, मामकः, मामकीनः । त्वदीयः, मदीयः ॥ ६७ ॥

---

१ पृथिवीमध्यशब्दस्य मध्यम इत्यादेशः, ईयश्चानेन विधीयेते ।

द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः । ६ । ३ । ६८ ।

समुद्रसमीपे यो द्वीपः तदर्थात् शेषेऽर्थे ण्यः स्यात् । द्वैप्यो ना तत्रासो वा ॥ ६८ ॥

अर्द्धाद् यः । ६ । ३ । ६९ ।

अर्द्धशब्दाच्छेषे यः स्यात् । अर्द्ध्यम् ॥ ६९ ॥

सपूर्वाद् इकण् । ६ । ३ । ७० ।

सपूर्वपदाद् अर्द्धाच्छेषेऽथ इकण् स्यात् । पौष्करार्द्धिकः ॥

दिक्पूर्वात् तौ । ६ । ३ । ७१ ।

दिक्पूर्वपदादर्द्धात् शेषेऽर्थे य-इकणौ स्याताम् । पूर्वार्ध्यम्, पौर्वार्द्धिकम् ॥ ७१ ॥

ग्राम-राष्ट्रांऽशाद् अण्-इकणौ । ६ । ३ । ७२ ।

ग्रामराष्ट्रयोर्भागार्थादर्द्धाद् दिक्पूर्वाच्छेषेऽणिकणौ स्याताम् । ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा पौर्वार्द्धः, पौर्वार्द्धिकः ॥७२॥

पराऽवराऽधमोत्तमादेर्यः । ६ । ३ । ७३ ।

परादिपूर्वादर्द्धात् शेषेऽर्थे यः स्यात् । परार्ध्यम्, अवरार्ध्यम्, अधमार्ध्यम् उत्तमार्ध्यम् ॥ ७३ ॥

अमोऽन्ताऽवोऽधसः[1] । ६ । ३ । ७४ ।

अन्तादेः शेषेऽर्थेऽमः स्यात् । अन्तमः, अवमः, अधमः ॥

पश्चादाद्यन्ताग्राद् इमः । ६ । ३ । ७५ ।

एभ्य शेषेऽर्थे इमः स्यात् । पश्चिमः, आदिमः, अन्तिमः, अग्रिम ॥ ७५ ॥

मध्यात् मः । ६ । ३ । ७६ ।

१ अन्त—अवस्—अधस् इति शब्देभ्यः, अन्तस्य तु भवाद्यन्यत्रार्थेऽम स्यात् ।

मध्यशब्दाच्छेषेऽर्थे मः स्यात् । मध्ये जातो मध्यमः ॥

मध्ये उत्कर्षाऽपकर्षयोरः । ६ । ३ । ७७ ।

अनयोर्मध्यार्थयोर्मध्यात् शेषेऽर्थे अः स्यात् । नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टो मध्यपरिमाणो मध्यो विद्वान् ॥ ७७ ॥

अध्यात्माऽऽदिभ्य इकण् । ६ । ३ । ७८ ।

एभ्यः शेषेऽर्थे इकण् स्यात् । आध्यात्मिकम्, आधिदैविकम् ॥ ७८ ॥

समानपूर्व-लोकोत्तरपदात् । ६ । ३ । ७९ ।

समानशब्दपूर्वपदेभ्यो लोकशब्दोत्तरपदेभ्यश्च शेषेऽर्थे इकण् स्यात् । सामानग्रामिकः, ऐहलौकिकः । ७९ ॥

वर्षा-कालेभ्यः । ६ । ३ । ८० ।

वर्षायाः कालविशेषार्थाच्च शेषेऽर्थे इकण् स्यात् । वार्षिकः, मासिकः ॥ ८० ॥

शरदः श्राद्धे कर्म्मणि । ६ । ३ । ८१ ।

अस्मात् पितृकार्ये शेषेऽर्थे इकण् स्यात् । शारदिकं श्राद्धम् ॥ ८१ ॥

नवा रोगाऽऽतपे । ६ । ३ । ८२ ।

शरदो रोगे आतपे च शेषेऽर्थे इकण् वा स्यात् । शारदिकः, शारदो रोग आतपो वा ॥ ८२ ॥

निशा-प्रदोषात् । ६ । ३ । ८३ ।

आभ्यां शेषेऽर्थे इकण् वा स्यात् । नैशिकः, नैशः । प्रादोषिकः, प्रादोषः ॥ ८३ ॥

श्वसस्ताऽऽदिः । ६ । ३ । ८४ ।

श्वसः कालार्थात् शेषेऽर्थे तादिरिकण् वा स्यात्। शौवस्तिकः, श्वस्त्यः ॥ ८४ ॥

चिर-परुत्-परारेः त्नः । ६ । ३ । ८५ ।

एभ्यः शेषेऽर्थे त्नो वा स्यात्। चिरत्नम्, परुत्नम्, परारित्नम्। चिरंतनम्, परुत्तनम्, परारितनम् ॥ ८५ ॥

पुरो नः । ६ । ३ । ८६ ।

पुराशब्दात् कालार्थाच्छेषेऽर्थे नो वा स्यात्। पुराणम्, पुरातनम् ॥ ८६ ॥

पूर्वाह्णाऽपराह्णात् तनट् । ६ । ३ । ८७ ।

आभ्यां शेषेऽर्थे तनट् वा स्यात्। पूर्वाह्णेतनः, अपराह्णेतनः। पौर्वाह्णिकः, आपराह्णिकः ॥ ८७ ॥

सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगेऽव्ययात् । ६ । ३ । ८८ ।

एभ्योऽव्ययाच्च कालार्थात् शेषेऽर्थे तनट् नित्यं स्यात्। सायंतनम्, चिरन्तनम्, प्राह्णेतनम्, प्रगेतनम्, दिवातनम् ॥ ८८ ॥

भ-ऋतु-सन्ध्याऽऽदेरण् । ६ । ३ । ८९ ।

भं नक्षत्रम्। तदर्थाद्, ऋत्वर्थात् सन्ध्याऽऽदेश्च कालार्थाच्छेषेऽर्थेऽण् स्यात्। पौषः, ग्रैष्मः सान्ध्यः, आमावास्यः ॥ ८९ ॥

संवत्सरात् फल-पर्वणोः । ६ । ३ । ९० ।

अस्मात् फले पर्वणि च शेषेऽर्थेऽण् स्यात्। सांवत्सरं फलं पर्व वा ॥ ९० ॥

हेमन्ताद् वा, तलुक् च । ६ । ३ । ९१ ।

अस्माच्छेषेऽर्थेऽण् वा स्यात्, तद्योगे च तो वा लुक्। हैमनम्, हैमन्तम्, हैमन्तिकम् ॥ ९१ ॥

प्रावृष एण्यः । ६ । ३ । ९२ ।

अस्मात् शेषेऽर्थे एण्यः स्यात् । प्रावृषेण्यः ॥ ९२ ॥

स्थामाऽजिनान्तात् लुप् । ६ । ३ । ९३ ।

स्थामान्तादजिनान्ताच्च परस्य शैषिकस्य लुप् स्यात्। अश्वत्थामा[1], सिंहाऽजिनः ॥ ९३ ॥

तत्र कृत-लब्ध-क्रीत-सम्भूते । ६ । ३ । ९४ ।

तत्रेति सप्तम्यान्तादेष्वर्थेषु यथायोगमणादय एयणादयश्च स्युः। स्रौघ्नः, औत्सः, बाह्यः, नादेयः, राष्ट्रियः ॥

कुशले । ६ । ३ । ९५ ।

सप्तम्यन्तात् कुशलेऽर्थे यथाविहितमण्-एयणादयः स्युः। माथुरः, नादेयः ॥ ९५ ॥

पथोऽकः । ६ । ३ । ९६ ।

सप्तम्यन्तात् पथः कुशलेऽकः स्यात्। पथकः ॥ ९६ ॥

कोऽश्मादेः । ६ । ३ । ९७ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात् कुशले कः स्यात्। अश्मकः, अशनिकः ॥ ९७ ॥

जाते । ६ । ३ । ९८ ।

सप्तम्यन्तात् जातेऽर्थे यथविहितमणेयणादयः स्युः। माथुरः, औत्स, बाह्यः, नादेयः, राष्ट्रियः ॥ ९८ ॥

प्रावृष इकः । ६ । ३ । ९९ ॥

---

१ "अ स्थाम्नः" (६-१-२२) इति प्राग्जितीयेऽर्थे कृतस्य अस्य लुप् जात।

अस्मात् सप्तम्यन्तात् जाते इकः स्यात् । प्रावृषिकः ॥

नाम्नि शरदोऽकञ् । ६ । ३ । १०० ।

शरदः सप्तम्यन्तात् जातेऽकञ् स्यात्, नाम्नि । शारदका दर्भाः । नाम्नीति किम् ? शारदं सस्यम् ॥१००॥

सिन्ध्वपकरात् काऽणौ । ६ । ३ । १०१ ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां जाते कोऽण् च स्यात्, नाम्नि । सिन्धुकः, सैन्धवः, अपकरकः, आपकरः ॥ १०१ ॥

पूर्वाह्णाऽपराह्णाऽऽर्द्रा-मूल-प्रदोषाऽवस्करादकः । ६ । ३ । १०२ ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो जातेऽको नाम्नि स्यात् । पूर्वाह्णकः, अपराह्णकः, आर्द्रकः, मूलकः, प्रदोषकः, अवस्करकः ॥

पथः पन्थ च । ६ । ३ । १०३ ।

पथः सप्तम्यन्तात् जातेऽको नाम्नि स्यात्, तद्योगे पन्थः । पन्थकः ॥ १०३ ॥

अश्च वाऽमावास्यायाः । ६ । ३ । १०४ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात् जाते अः, अकश्च नाम्नि वा स्यात् । अमावास्यः, अमावास्यकः, आमावास्यः ॥१०४

श्रविष्ठाऽषाढाद् ईयण् च । ६ । ३ । १०५ ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां जाते ईयण् अश्च नाम्नि स्यात् । श्राविष्ठीयः, श्रविष्ठः, आषाढीयः, अषाढः ॥

फल्गुन्याष्टः । ६ । ३ । १०६ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात् जाते टो नाम्नि स्यात् । फल्गुनः ॥ १०६ ॥

---

१ सन्ध्यादित्वात् पक्षे "भ-ऋतु-सन्ध्यादेरण्" (६-३-८९) सूत्रादण ।

बहुलाऽनुराधा-पुष्यार्थ-पुनर्वसु-हस्त-विशाखा-स्वातेर्लुप् । ६ । ३ । १०७ ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः परस्य भाऽणो जातेऽर्थे लुप् स्यात्, नाम्नि । बहुलः[1], अनुराधः, पुष्यः, पुनर्वसुः, हस्तः, विशाखः, स्वातिः शिशुः ॥ १०७ ॥

चित्रा-रेवती-रोहिण्याः स्त्रियाम् । ६ । ३ । १०८ ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भाऽणो जाते स्त्रियां नाम्नि लुप् स्यात् । चित्रा स्त्री, रेवती, रोहिणी ॥ १०८ ॥

बहुलमन्येभ्यः । ६ । ३ । १०९ ।

श्रविष्ठादिभ्योऽन्येभ्यो भाऽर्थेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भाऽणो जातेऽर्थे लुब् बहुलं नाम्नि स्यात् । अभिजित्, आभिजितः, अश्वयुक्, आश्वयुजः । क्वचिन्नित्यम्, अश्विनः । क्वचिन्न स्यात्, माघः ॥ १०९ ॥

स्थानान्त-गोशाल-खरशालात् । ६ । ३ । ११० ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः परस्य जाते प्रत्ययस्य नाम्नि लुप् स्यात् । गोस्थानः, गोशालः, खरशालः शिशुः ॥ ११० ॥

वत्सशालाद्वा । ६ । ३ । १११ ।

अस्मात् सप्तम्यन्ताज्जाते प्रत्ययस्य नाम्नि लुब् वा स्यात् । वत्सशालः, वात्सशालः ॥ १११ ॥

सोदर्य-समानोदर्यौ । ६ । ३ । ११२ ।

एतौ जातेऽथ यान्तौ निपात्येते । सोदर्यः, समानोदर्यो भ्राता ॥ ११२ ॥

---

१ बहुलासु कृत्तिकासु जातो बहुल । अत्राणो लुपि 'ङ्याऽऽगौणस्या' "(२-४-९५) सूत्रेणाऽऽपोऽपि लुप ।

कालाद् देये ऋणे । ६ । ३ । ११३ ।

सप्तम्यन्तात् कालार्थाद् देये ऋणेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । मासिकमृणम् ॥ ११३ ॥

कलाप्यश्वत्थ-यवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः । ६ । ३ । ११४ ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देये ऋणेऽकः स्यात् । कलापकम्, अश्वत्थकम्, यवबुसकम्, उमाव्यासकम् ऐषमकमृणम् ॥

ग्रीष्माऽवरसमादकञ् । ६ । ३ । ११५ ।

आभ्यां कालार्थाभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देये ऋणेऽकञ् स्यात् । ग्रैष्मकम्, आवरसमकमृणम् ॥ ११५ ॥

संवत्सराऽऽग्रहायण्या इकण् च । ६ । ३ । ११६ ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां देये ऋणे इकण्, अकञ् च स्यात् । सांवत्सरिकम्, सांवत्सरकं फलं पर्व वा, आग्रहायणिकम्, आग्रहायणकम् ॥ ११६ ॥

साधु-पुष्यत्-पच्यमाने । ६ । ३ । ११७ ।

सप्तम्यन्तात् कालविशेषार्थाद् एषु यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । हैमनं, हैमन्तमनुलेपनम्, वासन्त्यः कुन्दलता, शारदाः शालयः ॥ ११७ ॥

उप्ते । ६ । ३ । ११८ ।

सप्तम्यन्तात् कालार्थादुप्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । शारदा यवाः, हैमनाः ॥ ११८ ॥

आश्वयुज्या अकञ् । ६ । ३ । ११९ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तादुप्तेऽर्थेऽकञ् स्यात् । आश्वयुजका माषाः ॥ ११९ ॥

१ साधौ पुष्यति पच्यमाने चार्थे हैमन्तादीनि क्रमशः त्रीण्युदाहरणानि सन्ति ।

ग्रीष्म-वसन्ताद् वा । ६ । ३ । १२० ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामुप्तेऽर्थेऽकञ् वा स्यात् ग्रैष्मकम्, ग्रैष्मं सस्यम् । वासन्तकम्, वासन्तम् ॥ १२० ॥

व्याहरति मृगे । ६ । ३ । १२१ ।

सप्तम्यन्तात् कालार्थाद् व्याहरति मृगेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । नैशिको नैशो वा शृगालः, प्रादोषिकः, प्रादोषो वा । मृग इति किम्? वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥ १२१ ॥

जयिनि च । ६ । ३ । १२२ ।

सप्तम्यन्तात् कालार्थात् जयिन्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । निशाभवमध्ययनं निशा, तत्र जयी नैशिकः नैशः, प्रादोषिकः, प्रादोषः, वार्षिकः ॥ १२२ ॥

भवे । ६ । ३ । १२३ ।

सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे यथाविहितमणेयणादयः स्युः । स्रौघ्नः, औत्सः, नादेयः, ग्राम्यः ॥ १२३ ॥

दिगादिदेहांशाद् यः । ६ । ३ । १२४ ।

दिगादेर्देहावयवार्थाच्च सप्तम्यन्ताद् भवे यः स्यात् । दिश्यः, अप्सव्यः, मूर्द्धन्यः ॥ १२४ ॥

नाम्न्युदकात् । ६ । ३ । १२५

उदकात् सप्तम्यन्ताद् भवेऽर्थे यो नाम्नि स्यात् । उदक्या रजस्वला ॥ १२५ ॥

मध्याद् दिनण्-ण-ईया मोऽन्तश्च ।६।३।१२६।

मध्यात् सप्तम्यन्तात् भवे एते स्युः, तद्योगे च मोऽन्तः । माध्यन्दिनाः, माध्यमः, मध्यमीयः ॥ १२६ ॥

जिह्वामूलाऽङ्गुलेश्चेयः । ६ । ३ । १२७ ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां मध्याच्च भवे ईयः स्यात् । जिह्वामूलीयः, अङ्गुलीयः, मध्यीयः ॥ १२७ ॥

वर्गान्तात् । ६ । ३ । १२८ ।

अस्मात् सप्तम्यन्ताद् भवे ईयः स्यात् । कवर्गीयो वर्णः ॥ १२८ ॥

ईन-यौ चाऽशब्दे । ६ । ३ । १२९ ।

वर्गान्तात् सप्तम्यन्ताद् भवे एतावीयश्च स्युः, न तु शब्दे । भरतवर्गीण, भरतवर्ग्यः । शब्दे तु कवर्गीयः ॥

दृति-कुक्षि-कलशि-वस्त्यहेरेयण् । ६ । ३ । १३० ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भवे एयण् स्यात् । दार्तेयं जलम्, कौक्षेयो व्याधिः, कालशेयं तक्रम्, वास्तेयं पुरीषम्, आहेयं विषम् ॥ १३०

आस्तेयम् । ६ । ३ । १३१ ।

अस्तेर्धन-विद्यमानार्थात् तत्र भवे एयण् स्यात्, अव्ययसंज्ञो वा अस्त्यादेशश्च । आस्तेयम् ॥ १३१ ॥

ग्रीवातोऽण् च । ६ । ३ । १३२ ।

अतो भवेऽण्-एयणौ स्याताम् । ग्रैवम्, ग्रैवेयम् ॥१३२॥

चतुर्मासात् नाम्नि । ६ । ३ । १३३ ।

अस्मात् तत्र भवेऽण् स्यात्, नाम्नि । चातुर्मासी

१ कलशिर्मन्थनी, तत्र भवं तक्रं कालशेयम् । वस्तिर्मूत्राशयः । वसत्यस्यां मूत्रं वस्तिः "वस्त्र्याः " (उणादि ६४६) सूत्रेण तिप्रत्ययः । तत्र भवं वास्तेयम् । वृहदन्त्रमसौ वस्तिः पुरीषनिर्गमरन्ध्रार्थकोऽस्ति । अहिः सर्पः तत्र भवमाहेयम् ।

आषाढ्यादिपौर्णमासी ॥ १३३ ॥

यज्ञे ञ्यः । ६ । ३ । १३४ ।

चतुर्मासात् तत्र भवे यज्ञे ञ्यः स्यात् । चातुर्मास्या यज्ञाः॥ १३४ ॥

गम्भीर-पञ्चजन-बहिष्-देवात् । ६ । ३ । १३५ ।

एभ्यस्तत्र भवे ञ्यः स्यात्। गाम्भीर्यः, पाञ्चजन्यः, बाह्यः, दैव्यः ॥ १३५ ॥

परिमुखाऽऽदेरव्ययीभावात् । ६ । ३ । १३६ ।

अस्मात् तत्र भवे ञ्यः स्यात् । पारिमुख्यः, पारिहनव्यः॥

अन्तःपूर्वाद् इकण् । ६ । ३ । १३७ ।

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावात् तत्र भवे इकण् स्यात् । आन्तरगारिकः ॥ १३७ ॥

पर्यनोर्ग्रामात् । ६ । ३ । १३८ ।

आभ्यां परो यो ग्रामः, तदन्तादव्ययीभावात् भवे इकण् स्यात् । पारिग्रामिकः, आनुग्रामिकः ॥ १३८॥

उपात् जानु-नीवि-कर्णात् प्रायेण । ६ । ३ । १३९ ।

उपाद् ये जान्वादयः तदन्तादव्ययीभावादिकण् स्यात्, प्रायेण तत्र भवे। औपजानुकः सेवकः, औपनीविकं ग्रीवा-दाम, औपकर्णिकः सूचकः ॥ १३९ ॥

रूढावन्तःपुराद् इकः । ६ । ३ । १४० ।

---

१ आषाढी कार्त्तिकी फाल्गुनी च पौर्णमासी चातुर्मासीपौर्णमासी नाम्ना भण्यते, धर्मपर्वतया च मन्यते स्म जैनशास्त्रेषु । साम्प्रतं च चतुर्दशीदिनं तादृग् पर्व मन्यते तत्र जैनैर्विशेषतया पौषधादिधर्मकृत्यं विधीयते । अत्र "द्विगोरनपत्ये, (पृ० ४०३) इति लुप् न भवति, विधानबलात् ।

२ अगारस्यान्तर्मध्यं अन्तरगारं तत्र भवं आन्तरगारिकं, णित्त्वाद् वृद्धिः । एवमुत्तरसूत्रे ग्रामात् परि, तत्र भवं पारिग्रामिकं । ग्रामस्य समीपमनुग्रामं तत्र भवं आनुग्रामिकं इत्यादि बोध्यम् ।

अस्मात् तत्रभवे इकः स्यात्, रूढौ गम्यायाम् । अन्तःपुरिका । रूढाविति किम् ? आन्तःपुरः ॥ १४० ॥

कर्ण-ललाटात् कल् । ६ । ३ । १४१ ।

आभ्यां तत्रभवे कल् स्यात्, तदन्तस्य रूढौ । कर्णिका कर्णाऽऽभरणम्, ललाटिका ललाटमण्डनम् ॥ १४१ ॥

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् । ६ । ३ । १४२ ।

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् व्याख्यानेऽर्थे, सप्तम्यन्ताच्च भवे ग्रन्थार्थाद् यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । कार्त्तम्, प्रातिपदिकीयं व्याख्यानं, भवं वा ॥ १४२ ॥

प्रायो बहुस्वराद् इकण् । ६ । ३ । १४३ ।

बहुस्वराद् ग्रन्थार्थात् तस्य व्याख्याने, तत्र भवे च प्राय इकण् स्यात् । षात्वणत्विकम् । प्रायोग्रहणात् सांहितम् ॥ १४३ ॥

ऋच्-ऋद्-द्विस्वर-यागेभ्यः । ६ । ३ । १४४ ।

ऋचन्ताद्, ऋदन्ताद्, द्विस्वराद् यागार्थेभ्यश्च ग्रन्थवृत्तिभ्यस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चेकण् स्यात् । आर्चिकम्, चातुर्होतृकम्, आङ्गिकम्, राजसूयिकम् ॥ १४४ ॥

ऋषेरध्याये । ६ । ३ । १४५ ।

ऋष्यर्थाद् ग्रन्थवृत्तेस्तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाऽध्याये इकण् स्यात् । वाशिष्ठिकोऽध्यायः । अध्याय इति किम् ? वाशिष्ठी ऋक् ॥ १४५ ॥

---

१ ग्रन्थः शब्दसन्दर्भः । स व्याख्यायते येन तद् व्याख्यानम् । चकारेण तत्र भव इत्यनुवृत्तिः, वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोतीतिवचनात् । कृता व्याख्यानं, कृत्सु भवं वा कार्त्तम् ।

पुरोडाश-पौरोडाशाद् इकेकटौ । ६ । ३ । १४६ ।

आभ्यां ग्रन्थार्थाभ्यां तस्य व्याख्याने तत्र भवे इक् इकट् च स्यात् । पुरोडाशिका, पुरोडाशिकी, पौरोडाशिका, पौरोडाशिकी ॥ १४६ ॥

छन्दसो यः । ६ । ३ । १४७ ।

अस्माद् ग्रन्थार्थात् तस्य व्याख्याने तत्र भवे च यः स्यात् । छन्दस्यः ॥ १४७ ॥

शिक्षाऽऽदेश्चाण् । ६ । ३ । १४८ ।

एभ्यो ग्रन्थार्थेभ्यः छन्दसश्च तस्य व्याख्याने तत्र भवे चाऽण् स्यात् । शैक्षः, आर्गयनः, छान्दसः ॥१४८॥

तत आगते । ६ । ३ । १४९ ।

तत इति पञ्चम्यन्ताद् आगतेऽर्थे यथाविहितमण्एयणाद्यः स्युः । स्रौघ्नः, गव्यः, नादेयः, ग्राम्यः ॥ १४९ ॥

विद्या-योनिसम्बन्धादकञ् । ६ । ३ । १५० ।

विद्यायोनिकृतश्च सम्बन्धो येषां तदर्थात् पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थेऽकञ् स्यात् । आचार्यकम्, पैतामहकम् ॥१५०॥

पितुर्यो वा । ६ । ३ । १५१ ।

पितुर्योनिसम्बन्धाऽर्थात पञ्चम्यन्तादागते यो वा स्यात् । पित्र्यम्, पैतृकम् ॥ १५१ ॥

ऋत इकण् । ६ । ३ । १५२ ।

ऋदन्ताद् विद्यायोनिसम्बन्धार्थात् तत आगते इकण् स्यात् । हौतकम्, मातृकम् ॥ १५२ ॥

आयस्थानात् । ६ । ३ । १५३ ।

स्वामिग्राह्यो भागो यत्रोत्पद्यते तदर्थात् तत आगते इकण् स्यात् । आतरिकम् ॥ १५३ ॥

शुण्डिकाऽऽदेरण् । ६ । ३ । १५४ ।

एभ्यस्तत आगतेऽण् स्यात् । शौण्डिकम्, औदपानम् ॥ १५४ ॥

गोत्रादङ्कवत् । ६ । ३ । १५५ ।

गोत्रार्थात् तत आगतेऽङ्के इव प्रत्ययः स्यात् । बैदम्, औपगवकम् ॥ १५५ ॥

नृ-हेतुभ्यो रूप्य-मयटौ वा । ६ । ३ । १५६ ।

पुमर्थाद् हेत्वर्थाच्च तत आगते एतौ वा स्याताम् । चैत्ररूप्यम्, चैत्रमयम्, चैत्रीयम्। समरूप्यम्, सममयम्, समीयम् ॥ १५६ ॥

प्रभवति । ६ । ३ । १५७ ।

पञ्चम्यन्तात् प्रागुपलभ्ये यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । हैमवती गङ्गा ॥ १५७ ॥

[2]वैडूर्यः । ६ । ३ । १५८ ।

विडूरात् ततः प्रभवति ञ्यः स्यात् । वैडूर्यो मणिः ॥

त्यदादेर्मयट् । ६ । ३ । १५९ ।

१ स्वामिग्राह्यो भाग आयः, तस्य स्थानात् । एत्य तरन्त्यस्मिन्निति आतरः, नदीतीर्थमित्यर्थः, तत आगतम् आतरिकम । अणोऽपवाद ।

२ विडुराख्य पर्वत, तस्मात् प्रभवति वैडुर्य रत्नविशेष । अथवा विडुरग्रामे हि संस्कृत सत् मणितया तत प्रथम प्रभवति इति। वैदूर्यशब्दोऽपि दृश्यते पाणिनीये । एतेन नवमेवशब्दात् विदूरपर्वतभूमे प्रभवतीति केपाञ्चित् मतम ।

एभ्यस्ततः प्रभवति मयट् स्यात् । तन्मयम्, भवन्मयी ॥ १५९ ॥

तस्येदम् । ६ । ३ । १६० ।

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् इदमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । माथुरम्, दैत्यम्, कालेयम्, नादेयम्, पारीणः, भानवीयः ॥ १६० ॥

हल-सीराद् इकण् । ६ । ३ । १६१ ।

आभ्यां तस्येदमर्थे इकण् स्यात् । हालिकम्, सैरिकम् ॥ १६१ ॥

समिध आधाने टेन्यण् । ६ । ३ । १६२ ।

समिधस्तस्येदमाधानमित्यर्थे टेन्यण् स्यात् । सामिधेन्यो मन्त्रः ॥ १६२ ॥

विवाहे द्वन्द्वाद् अकल् । ६ । ३ । १६३ ।

द्वन्द्वात् तस्येदमर्थे विवाहेऽकल् स्यात् । अत्रिभरद्वाजिका ॥ १६३ ॥

अदेवासुराऽऽदिभ्यो वैरे । ६ । ३ । १६४ ।

देवासुरादिवर्जाद् द्वन्द्वात् तस्येदमर्थे वैरे अकल् स्यात् । बाभ्रवशालङ्कायनिका । अदेवादीति किम्? दैवाऽसुरम्, राक्षोऽसुरम् ॥ १६४ ॥

नटात् नृत्ते ञ्यः । ६ । ३ । १६५ ।

नटात् तस्येदमर्थे नृत्ते ञ्यः स्यात् । नाट्यम् ॥ १६५ ॥

छन्दोगौक्थिक-याज्ञिक-बह्वृचाच्च धर्माऽऽम्नाय-संघे । ६ । ३ । १६६ ।

एभ्यो नटाच्च तस्येदमर्थे धर्माऽऽदौ ञ्यः स्यात्। छान्दोग्यं धर्मादि, औक्थिक्यम्, याज्ञिक्यम्, बाह्वृच्यम्, नाट्यम् ॥ १६६ ॥

आथर्वणिकादण्, इकलुक् च ।६।३।१६७।

अस्मात् तस्येदमर्थे धर्मादौ अण् स्यात्, इकलुक् च। आथर्वणः ॥ १६७ ॥

चरणादकञ् । ६ । ३ । १६८ ।

चरणः कठादिः। तदर्थात् तस्येदमर्थे धर्मादावकञ् स्यात्। काठको धर्मादिः, चारकः ॥ १६८ ॥

गोत्राद् अदण्डमाणव-शिष्ये । ६ । ३ । १६९ ।

गोत्रार्थात् तस्येदमर्थे दण्डमाणवशिष्यवर्जेऽकञ् स्यात्। औपगवकम्। अदण्डेत्यादीति किम्? काण्वा दण्डमाणवाः शिष्या वा ॥ १६९ ॥

रैवतिकाऽऽदेरीयः । ६ । ३ । १७० ।

एभ्यो गोत्रार्थेभ्यस्तस्येदमर्थे ईयः स्यात्। रैवतिकीयाः शिष्याः, गौरग्रीवीयं शकटम् ॥ १७० ॥

कौपिञ्जल-हास्तिपदादण् । ६ । ३ । १७१ ।

आभ्यां गोत्रार्थाभ्यां तस्येदमित्यर्थेऽण् स्यात्। कौपिञ्जलाः शिष्याः, हास्तिपदाः ॥ १७१ ॥

सङ्घ-घोषाऽङ्क-लक्षणेऽञ्-यञ्-इञः ।६। ३ ।१७२।

एतदन्ताद् गोत्रार्थात् तस्येदमर्थे सङ्घादावण् स्यात्। बैदः सङ्घादिः, बैदं लक्षणम्, एवं गार्गः, गार्गम्, दाक्षः, दाक्षम् ॥ १७२ ॥

शाकलादकञ् च । ६ । ३ । १७३ ।

अस्मात् तस्येदमर्थे सङ्घादावकञ् अण् च स्यात् । शाकलकः, शाकलः सङ्घादिः, शाकलकम्, शाकल लक्षणम् ॥ १७३ ॥

गृहेऽग्नीधो रण्, धश्च । ६ । ३ । १७४ ।

अग्नीधस्तस्येदमर्थे गृहे रण् स्यात्, धश्च । आग्नीध्रम् ॥ १७४ ॥

[२]रथात् साऽऽदेश्च वोढ्रङ्गे । ६ । ३ । १७५ ।

रथात् केवलात् सपूर्वाच्च तस्येदमर्थे रथस्य वोढरि अङ्गे एव च प्रत्ययः स्यात् । रथ्योऽश्वः, रथ्यं चक्रम्, द्विरथोऽश्वः, आश्वरथं चक्रम् ॥ १७५ ॥

यः । ६ । ३ । १७६ ।

रथात् केवलात् साऽऽदेश्च तस्येदमर्थे यः स्यात् । रथ्यः, द्विरथ्यः ॥ १७६ ॥

पत्रपूर्वादञ् । ६ । ३ । १७७ ।

वाहनपूर्वाद् रथात् तस्येदमर्थेऽञ् स्यात् । आश्वरथं चक्रम् ॥ १७७ ॥

वाहनात् । ६ । ३ । १७८ ।

वाहनार्थात् तस्येदमर्थेऽञ् स्यात् । औष्ट्रो रथः, हास्तः ॥ १७८ ॥

वाह्य-पथ्युपकरणे । ६ । ३ । १७९ ।

वाहनादुक्तः प्रत्ययो वाह्यादावेव स्यात् । आश्वो रथः पन्था वा, आश्वं पल्ययनम्, आश्वी कशा । अन्यत्र तु वाक्यमेव, अश्वानां घासः ॥ १७९ ॥

---

१ अग्निमिन्धे अग्नीध् ऋत्विग्विशेष, तस्येदमाग्नीध्रम् । धादेशबलान्न दकार. ।

२ केवलाद् रथात् रथान्तात् च शब्दाद् वहनकर्तरि, अङ्गे च, यप्रत्यय स्यात् । ऋतो र ।

वहेः तुरिश्चाऽऽदिः । ६ । ३ । १८० ।

वहेर्यस्तृशब्दः तदन्तात् तस्येदमर्थेऽञ् स्यात्, तुरादिरिश्च । सांवहित्रम् ।। १८० ।।

तेन प्रोक्ते । ६ । ३ । १८१ ।

तेनेति टान्तात् प्रोक्ते यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । भाद्रबाहव शास्त्रम्, पाणिनीयम्, बार्हस्पत्यम् ।।१८१।।

मौदाऽऽदिभ्यः । ६ । ३ । १८२ ।

एभ्यस्तेन प्रोक्ते यथाविहितमण् स्यात् । मौदेन प्रोक्तं वेद विदन्त्यधीयते वा मौदाः, पैप्पलादाः ॥

कठाऽऽदिभ्यो वेदे लुप् । ६ । ३ । १८३ ।

एभ्यः प्रोक्ते वेदे प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । कठाः, चरकाः ।। १८३ ।।

तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिकोखाद् ईयण् ।६।३। १८४।

एभ्यस्तेन प्रोक्ते वेदे ईयण् स्यात् । तैत्तिरीयाः, वारतन्तवीयाः, खाण्डिकीयाः, औखीयाः ॥ १८४ ।।

छगलिनो णेयिन् । ६ । ३ । १८५ ।

तेन प्रोक्ते वेदे णेयिन् स्यात् । छागलेयिनः ।।१८५।।

शौनकाऽऽदिभ्यो णिन् । ६ । ३ । १८६ ।

तेन प्रोक्ते वेदे णिन् स्यात् । शौनकिनः, शार्ङ्गरविणः ।। १८६ ॥

पुराणे कल्पे । ६ । ३ । १८७ ।

टान्तात् प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन् स्यात् । पैङ्गी कल्पः ।।

१ तृच तृनो वा तृशब्दान्तात् तस्येदमर्थेऽञ्, तृशब्दात् पूर्वं इकारश्च स्यादिति भाव ।

काश्यप-कौशिकाद् वेदवच्च । ६ । ३ । १८८ ।

आभ्यां तेन प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन् स्यात्, वेदवच्च कार्यमस्मिन् । काश्यपिनः, कौशिकिनः, काश्यपको धर्मः ॥ १८८ ॥

शिलालि-पाराशर्यात् नट-भिक्षुसूत्रे ।६।३।१८९।

आभ्यां तेन प्रोक्ते यथासङ्ख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे च णिन् स्यात्, वेदवच्च कार्यमस्मिन् । शैलालिनो नटाः, पाराशरिणो भिक्षवः ॥ १८९ ॥

कृशाश्व-कर्मन्दाद् इन् । ६ । ३ । १९० ।

आभ्या तेन प्रोक्ते यथासङ्ख्यं नटसूत्रे भिक्षुसूत्रे चेन् स्यात्, वेदवच्च कार्यमस्मिन् । कृशाश्विनो नटाः, कर्मन्दिनो भिक्षवः ॥ १९० ॥

उपज्ञाते । ६ । ३ । १९१ ।

प्रागुपदेशाद् विना ज्ञाते टान्ताद् यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । पाणिनीयं शास्त्रम् ॥ १९१ ॥

कृते । ६ । ३ । १९२ ।

टान्तात् कृतेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः । शैवो ग्रन्थः, सिद्धसेनीयः स्तवः ॥ १९२ ॥

नाम्नि मक्षिकाऽऽदिभ्यः । ६ । ३ । १९३ ।

एभ्यष्टान्तेभ्यो यथाविहितं कृते प्रत्ययः स्यात् । माक्षिकं मधु, सारघम् ॥ १९३ ॥

कुलालाऽऽदेरकञ् । ६ । ३ । १९४ ।

---

१ पाणिनेन पाणिनिना वा प्रथमतो ज्ञातं पाणिनीयं शास्त्रं व्याकरणम् । एवं प्रोक्ते कृतेऽपि चार्थे वेदितव्यम् । पाणिनिना प्रोक्तं कृतं वा शास्त्रं पाणिनीयमित्युच्यते

एभ्यस्तेन कृतेऽकञ् स्यात्, नाम्नि। कौलालकं घटादिभाण्डम्, वारुटकं शूर्पपिटकादि ॥ १९४ ॥

सर्वचर्मण ईन-ईनञौ। ६। ३। १९५।

तेन कृते नाम्नि स्याताम्। सर्वचर्मीणः, सार्वचर्मीणः ॥ १९५ ॥

उरसो याऽणौ। ६। ३। १९६।

तेन कृते स्याताम्, नाम्नि। उरस्यः, औरसः ॥

छन्दस्यः। ६। ३। १९७।

छन्दसस्तेन कृते यो नाम्नि निपात्य ॥ १९७ ॥

अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे। ६। ३। १९८।

द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्। भाद्रः ॥ १९८ ॥

[1]ज्योतिषम्। ६। ३। १९९।

ज्योतिषोऽमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽण्, वृद्ध्यभावश्च निपात्यः ॥ १९९ ॥

शिशुक्रन्दाऽऽदिभ्य ईयः। ६। ३। २००।

एभ्योऽमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे ईयः स्यात्। शिशुक्रन्दीयः, यमसभीयो ग्रन्थः ॥ २०० ॥

द्वन्द्वात् प्रायः। ६। ३। २०१।

द्वन्द्वादमोऽधिकृत्य कृते ग्रन्थे प्राय ईयः स्यात्। वाक्यपदीयम्। प्राय इति किम्? दैवासुरम् ॥ २०१ ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारे। ६। ३। २०२।

अमन्ताद् द्वारे निर्गच्छत्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्। माथुरम्, नादेयम्, राष्ट्रियं द्वारम् ॥ २०२ ॥

१ ज्योतींष्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषमित्युच्यते। सूत्रमेवोदाहरणम्।

गच्छति पथि दूते । ६ । ३ । २०३ ।

अमन्तात् पथि दूते च गच्छत्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । स्रौघ्नः पन्था दूतो वा, ग्राम्यः ।। २०३ ॥

भजति । ६ । ३ । २०४ ।

अमो भजत्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । स्रौघ्नः, राष्ट्रियः ।। २०४ ॥

महाराजाद् इकण् । ६ । ३ । २०५ ।

अतोऽमो भजतीकण् स्यात् । माहाराजिकः ॥२०५॥

अचित्ताद् अदेशकालात् । ६ । ३ । २०६ ।

देशकालवर्जं यदचेतनं तदर्थादमो भजतीकण् स्यात् । आपूपिकः । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशेत्यादि किम् ? स्रौघ्नः , हैमनः ॥ २०६ ॥

वासुदेवाऽर्जुनाद् अकः । ६ । ३ । २०७ ।

आभ्याममन्ताभ्यां भजत्यर्थेऽकः स्यात् । वासुदेवकः, अर्जुनकः ॥ २०७ ॥

गोत्र-क्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः । ६ । ३ । २०८ ।

गोत्रार्थात् क्षत्रियार्थाच्चाऽमन्ताद् भजत्यकञ् प्रायः स्यात् । औपगवकः, नाकुलकः । प्रायः किम् ? पाणिनीयः॥

सरूपाद् द्रेः सर्वं राष्ट्रवत् । ६ । ३ । २०९ ।

राष्ट्रक्षत्रियार्थात् सरूपाद् यो द्रिरुक्तः तदन्तस्याऽमो भजत्यर्थे सर्वं प्रकृतिः प्रत्ययश्च राष्ट्रस्येव स्यात् । वार्ज्यं, माद्रं, पाण्ड्यं वा भजति वृजिकः, मद्रकः, पाण्डवकः । सरूपादिति किम् ? पौरवीयम् ।। २०९ ॥

टस्तुल्यदिशि । ६ । ३ । २१० ।

ट इति तृतीयान्तात् तुल्यदिश्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । सौदामनी विद्युत् ॥ २१० ॥

तसिः । ६ । ३ । २११ ।

टाऽन्तात् तुल्यदिक्के तसिः स्यात् । [1]सुदामतो विद्युत् ॥ २११ ॥

यश्चोरसः । ६ । ३ । २१२ ।

अतः टाऽन्तात् तुल्यदिक्के य-तसी स्याताम् । उरस्यः, उरस्तः ॥ २१२ ॥

सेर्निवासादस्य । ६ । ३ । २१३ ।

सेरिति प्रथमान्तान्निवासार्थाद्, अस्येति षष्ठ्यर्थे यथोक्त प्रत्ययः स्यात् । [2]स्रौघ्नः, नादेयः ॥ २१३ ॥

आभिजनात् । ६ । ३ । २१४ ।

अभिजनाः पूर्वबान्धवाः । तन्निवासार्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । स्रौघ्नः, राष्ट्रियः ॥२१४॥

शण्डिकाऽऽदेर्ण्यः । ६ । ३ । २१५ ।

अस्मात् स्यन्तादाभिजननिवासार्थाद् अस्येत्यर्थे ण्यः स्यात् । शाण्डिक्यः, कौचवार्यः ॥ २१५ ॥

सिन्ध्वादेरञ् । ६ । ३ । २१६ ।

अस्मात् स्यन्तादाभिजननिवासार्थात् षष्ठ्यर्थेऽञ् स्यात् । सैन्धवः, वार्णवः ॥ २१६ ॥

---

१ सुदाम्ना पर्वतेनैकदिग् विद्युत्, एव तसि परेऽपि । उरसा एकदिग् इत्यादि ।

२ स्रुघ्न आभिजनो निवासोऽस्य स्रौघ्न । एव शाण्डिक्य-सैन्धवमालातुरीया दिषु । सालैस्तत सालतत तच्च तत् पुर च सालततपुरम, पृषोदरादित्वात् सालातुर, "सालातुराद् ईयण्" सूत्रेणेयणि प्रत्यय परे सालातुरीय मिध्यति ।

सलातुराद् ईयण् । ६ । ३ । २१७ ।

अस्मात् स्यन्तादाभिजननिवासार्थात् षष्ठ्यर्थे ईयण् स्यात् । सालातुरीयः पाणिनिः ॥ २१७ ॥

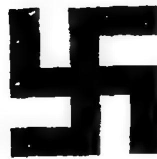
तूदी-वर्मत्या एयण् । ६ । ३ । २१८ ।

आभ्यां स्यन्ताभ्यामाभिजननिवासार्थाभ्यां षष्ठ्यर्थे एयण् स्यात् । तौदेयः, वार्मतेयः ॥ २१८ ॥

गिरेरीयोऽस्त्राऽऽजीवे । ६ । ३ । २१९ ।

गिरिर्य आभिजनो निवासः, तदर्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थेऽस्त्राऽऽजीवे ईयः स्यात् । हृद्गोलीयः ॥ २१९ ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ६ । ३ ॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

इकण् । ६ । ४ । १ ।

आ पादान्ताद् यदनुक्तं स्यात् तत्रायमधिकृतो ज्ञेय ॥

तेन जित-जयद्-दीव्य-खनत्सु । ६ । ४ । २ ।

तेनेति टाऽन्तादेष्वर्थेष्विकण् स्यात्। आक्षिकम्, आक्षिकः, आभ्रिकः ॥ २ ॥

संस्कृते । ६ । ४ । ३ ।

टाऽन्तात् संस्कृते इकण् स्यात्। दाक्षिकम्, वैभ्रिकम् ॥ ३ ॥

कुलत्थ-कोपान्त्यादण् । ६ । ४ । ४ ।

कुलत्थात् कोपान्त्याच्च तेन संस्कृतेऽण् स्यात्। कौलत्थम्, तैन्तिडीकम्॥ ४ ॥

संसृष्टे । ६ । ४ । ५ ।

टाऽन्तात् संसृष्टेऽर्थे इकण् स्यात्। दाधिकम् ॥ ५ ।

लवणादः । ६ । ४ । ६ ।

अस्मात् तेन संसृष्टेऽर्थे अः स्यात्। लवणः सूपः ॥६ ।

चूर्ण-मुद्गाभ्यामिनणौ । ६ । ४ । ७ ।

आभ्यां तेन संसृष्टे यथासङ्ख्यमिन्-अणौ स्याताम्। चूर्णिनोऽपूपाः, मौद्गी यवागूः ॥ ७ ॥

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते । ६ । ४ । ८ ।

---

१ अस्य चतुर्थपादस्य पूर्ति यावद्, अपवाद परित्यज्यायमिकण् प्रत्यय स्यात।

२ अक्षैर्जितमाक्षिकम्। अक्षै र्यति दीव्यति वा आक्षिक। अभ्रया याष्टमभ्या खनति आभ्रिक।

व्यञ्जनं सूपादि . तदर्थात् टान्तादुपसिक्ते इकण् स्यात् । तैलिकं शाकम् ॥ ८ ॥

तरति । ६ । ४ । ९ ।

टान्तात् तरत्यर्थे इकण् स्यात् । औडुपिकः ॥ ९ ॥

नौ-द्विस्वराद् इकः । ४ । ६ । १० ।

नावो द्विस्वराच्च टान्तात् तरत्यर्थे इकः स्यात् । नाविका, बाहुका ॥ १० ॥

चरति । ६ । ४ । ११ ।

टान्तात् चरतीकण् स्यात् । हास्तिकः, दाधिकः ॥११॥

पर्पाऽऽदेरिकट् । ६ । ४ । १२ ।

अस्मात् टान्तात् चरतीकट् स्यात् । पर्पिको, अश्विकी ॥

पदिकः । ६ । ४ । १३ ।

पादात् चरतीकट् स्यात् , पच्चाऽस्य । पदिकः ॥१३॥

श्वगणाद् वा । ६ । ४ । १४ ।

अस्मात् चरतीकट् वा स्यात् । श्वगणिकी, श्वागणिकः ॥ १४ ॥

वेतनाऽऽदेर्जीवति । ६ । ४ । १५ ।

अस्मात् टान्तज्जीवतीकण् स्यात् । वैतनिकः, वाहिकः ॥ १५ ॥

व्यस्ताच्च क्रय-विक्रयाद् इकः । ६ । ४ । १६ ।

अस्मात् समस्ताद् व्यस्ताच्च तेन जीवतीकः स्यात् । क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥ १६ ॥

वस्नात् । ६ । ४ । १७ ।

---

१ श्वगणेन चरति श्वगणिकी, टित्त्वात् स्त्रिया ङी । पुंसि श्वगणिक । पक्षे इकणि परे शुवागणिक , णित्त्वेऽपि "श्वादेरिति" इतिसूत्रेण वकारात् प्राग् औन जात ।

वस्नात् तेन जीवतीकः स्यात्। वस्निकः ॥ १७ ॥

आयुधात् ईयश्च । ६ । ४ । १८ ।

अस्मात् तेन जीवति ईय इकश्च स्यात्। आयुधीयः, आयुधिकः ॥ १८ ॥

व्रातादृ ईनञ् । ६ । ४ । १९ ।

व्रातात् तेन जीवति ईनञ् स्यात्। व्रातीनाभार्यः ॥

निर्वृत्तेऽक्ष-द्यूताऽऽदेः । ६ । ४ । २० ।

अस्मात् टान्तात् निर्वृत्ते इकण् स्यात्। आक्षद्यूतिकम्, जाङ्घाप्रहृतिकं वैरम् ॥ २० ॥

भावादृ इमः । ६ । ४ । २१ ।

भावार्थात् तेन निर्वृत्ते इमः स्यात्। पाकिमम् ॥२१॥

याचिताऽपमित्यात् कण् । ६ । ४ । २२ ।

आभ्यां तेन निर्वृत्ते कण् स्यात्। याचितकम्, आपमित्यकम् ॥ २२ ॥

हरत्युत्सङ्गाऽऽदेः । ६ । ४ । २३ ।

अस्मात् टान्तात् हरति इकण् स्यात्। औत्सङ्गिकः, औत्तुपिकः ॥ २३ ॥

भस्त्राऽऽदेरिकट् । ६ । ४ । २४ ।

अस्मात् टान्तादृ हरति इकट् स्यात। भस्त्रिकी, भरटिकी ॥ २४ ॥

विवध-वीवधादृ वा । ६ । ४ । २५ ।

आभ्या तेन हरतीकट्‌ वा स्यात्। विवधिकी, वीवधिकी, वैवधिकः ॥ २५ ।

कुटिलिकाया अण् । ६ । ४ । २६ ।

अस्मात् टान्ताद् हरति अण् स्यात् । कौटिलिकः कर्मारादिः ॥ २६ ॥

ओजस्-सहोऽम्भसो वर्त्तते । ६ । ४ । २७ ।

एभ्यः टान्तेभ्यो वर्त्तते इत्यर्थे इकण् स्यात् । औजसिकः, साहसिकः, आम्भसिकः ॥ २७ ॥

तं प्रत्यनोर्लोमेप-कूलात् । ६ । ४ । २८ ।

तमिति द्वितीयान्तात् प्रति-अनुपूर्वलोमन्–ईपकूलान्ताद् वर्त्तते इत्यर्थे इकण् स्यात् । प्रातिलोमिकः, आनुलोमिकः, प्रातीपिकः, आन्वीपिकः, प्रातिकूलिकः, आनुकूलिकः ॥

परेर्मुख-पार्श्वात् । ६ । ४ । २९ ।

परिपूर्वमुखपार्श्वान्ताद् द्वितीयान्ताद् वर्त्तते इत्यर्थे इकण् स्यात् । पारिमुखिकः, पारिपार्श्विकः ॥ २९ ॥

रक्षदुञ्छतोः । ६ । ४ । ३० ।

द्वितीयान्तादनयोरिकण् स्यात् । नागरिकः, बादरिकः ॥ ३० ॥

पक्षि-मत्स्य-मृगार्थाद् घ्नति । ६ । ४ । ३१ ।

पक्ष्याद्यर्थात् द्वितीयान्ताद् घ्नत्यर्थे इकण् स्यात् । पाक्षिकः, मात्स्यिकः, मार्गिकः ॥ ३१ ॥

परिपन्थात् तिष्ठति च । ६ । ४ । ३२ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् तिष्ठति घ्नति, चेकण् स्यात् । पारिपन्थिकश्चौरः ॥ ३२ ॥

---

१ ओजस् सहस् अम्भस् इति त्रिभ्य । ओजसा सहसाऽम्भसा वर्त्तते इतिविग्रह ।

२ रक्षति उञ्छति चार्थे । नगरं रक्षतीति नागरिक । बदराण्युञ्छतीति बादरिक ।

परिपथात् । ६ । ४ । ३३ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् तिष्ठत्यर्थ इकण् स्यात् । पारिपथिकः ॥ ३३ ॥

अवृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये । ६ । ३ । ३४ ।

द्वितीयान्ताद् वृद्धिवर्जात् निन्द्ये गृह्णति इकण् स्यात् । द्वगुणिकः ॥ ३४ ॥

कुसीदाद् इकट् । ६ । ३ । ३५ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् निन्द्ये गृह्णति इकट् स्यात् । कुसीदिकी ॥ ३५ ॥

दशैकादशाद् इकश्च । ६ । ४ । ३६ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् निन्द्ये गृह्णति इक इकट् च स्यात् । दशैकादशिका दशैकादशिकी ॥ ३६ ॥

अर्थ-पद-पदोत्तर-ललाम-प्रतिकण्ठात् ।६।४।३७।

अर्थात्, पदात्, पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्, ललामप्रतिकण्ठाभ्यां च द्वितीयान्ताभ्यां गृह्णति इकण् स्यात् । आर्थिकः, पादिकः, पौर्वपदिकः, लालामिकः, प्रातिकण्ठिकः ॥ ३७ ॥

परदाराऽऽदिभ्यो गच्छति । ६ । ४ । ३८ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गच्छत्यर्थ इकण् स्यात् । पारिदारिकः, गौरुदारिकः ॥ ३८ ॥

प्रतिपथाद् इकश्च । ६ । ४ । ३९ ।

अस्माद् द्वितीयान्ताद् गच्छतीक इकण् च स्यात् । प्रतिपथिकः, प्रातिपथिकः ॥ ३९ ॥

माथोत्तरपद-पद-व्याक्रन्दाद् धावति ।६।४।४०।

माथ[1] उत्तरपदं यस्य तस्मात्, पदव्याक्रन्दाभ्यां च द्वितीयान्ताभ्यां च धावत्यर्थे इकण् स्यात्। दाण्डमाथिकः, पादविकः, आक्रन्दिकः ॥ ४० ॥

पश्चात्यनुपदात् । ६ । ४ । ४१ ।

पश्चादर्थाद् अनुपदाद् द्वितीयान्तात् धावति इकण् स्यात्। आनुपदिकः ॥ ४१ ॥

सुस्नाताऽऽदिभ्यः पृच्छति । ६ । ४ । ४२ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छत्यर्थे इकण् स्यात्। सौस्नातिकः, सौखरात्रिकः ॥ ४२ ॥

प्रभूताऽऽदिभ्यो ब्रुवति । ६ । ४ । ४३ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो ब्रुवत्यर्थे इकण् स्यात्। प्राभूतिकः, पार्यासिकः ॥ ४३ ॥

माशब्द इत्यादिभ्यः[2] । ६ । ४ । ४४ ।

एभ्यो ब्रुवति इकण् स्यात्। माशब्दिकः, कार्यशब्दिकः ॥ ४४ ॥

शाब्दिक-दार्दरिक-लालाटिक-कौक्कुटिकम् । ६ । ४ । ४५ ।

१ माथशब्दो मार्गार्थकः। दण्ड इव सरलो माथो मार्गः, तं धावतीति दाण्डमाथिकः।

२ अत्र इतिशब्दः वाक्याकारपरिदर्शनार्थः। माशब्द इति, कार्यशब्द इति ब्रूते इति माशब्दिकः, कार्यशब्दिकः। माशब्दं कार्यशब्दं वा करोतु इति वाचकः इत्यर्थः।

एते इकणन्ता निपात्यन्ते। शाब्दिको वैयाकरण, दार्दरिको वादित्रकृत्, लालाटिकः प्रमत्तः सेवाकृत्, कौक्कुटिको भिक्षुः ॥ ४५ ॥

समूहार्थात् समवेते । ६ । ४ । ४६ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेतेऽर्थे इकण् स्यात् । सामूहिकः, सामाजिकः ॥ ४६ ॥

पर्षदो ण्यः । ६ । ४ । ४७ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यः स्यात् । पार्षद्यः ॥

सेनाया वा । ६ । ४ । ४८ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् समवेते ण्यो वा स्यात् । सैन्यः, सैनिकः ॥ ४८ ॥

धर्माऽधर्मात् चरति । ६ । ४ । ४९ ।

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरत्यर्थे इकण् स्यात् । धार्मिकः, आधर्मिकः ॥ ४९ ॥

षष्ठ्या धर्म्ये । ६ । ४ । ५० ।

षष्ठ्यन्ताद धर्मादनपेते इकण् स्यात् । शौल्कशालिकम् ॥ ५० ॥

ऋत्-नराऽऽदेरण् । ६ । ४ । ५१ ।

ऋदन्ताद् नराऽऽदेश्च षष्ठ्यन्ताद् धर्म्येऽण् स्यात् । नारं, नरस्य धर्म्यम् नारं, माहिषम् ॥ ५१ ॥

---

१ प्रथम नारमिति ऋदन्तस्योदाहरणम् । नुर्धर्म्यमिति विग्रह । एवं पितुर्धर्म्यं पैत्रम्, शास्तु शास्त्रमित्यादि । ऋतो १–२–२१ सूत्रेण र । णित्वादादे वृद्धि । स्त्रियामुभयत्रापि नारीति । इकण्बाधनार्थं नरशब्दस्य पृथग ग्रहणं कृतम् । नारं माहिषमिति नरादेरुदाहरणे स्त ।

[1]विभाजयितृ-विशसितुर्णि-इड्लुक् च । ६ । ४ । ५२ ।

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां धर्म्येऽण् स्यात्, तद्योगे विभाजयितुर्णिल्लुक्, विशसितुश्चेड्लुक् च । वैभाजित्रम्, वैशस्त्रम् ॥ ५२ ॥

अवक्रये । ६ । ४ । ५३ ।

षष्ठ्यन्तादवक्रये भाटकेऽर्थे इकण् स्यात् । आपणिकः ॥ ५३ ॥

तदस्य पण्यम् । ६ । ४ । ५४ ।

तदिति प्रथमान्ताद् विक्रेयार्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात्, तत्प्रथमान्तं पण्यं चेत् । आपूपिकः ॥ ५४ ॥

किशराऽऽदेरिकट् । ६ । ४ । ५५ ।

एभ्यस्तदस्य पण्यमिति विषये इकट् स्यात् । किशरिकी, तगरिकः ॥ ५५ ॥

शलालुनो वा । ६ । ४ । ५६ ।

अस्मात् तदस्य पण्यमितिविषये इकट् वा स्यात् । शलालुकी, शालालुकी ॥ ५६ ॥

शिल्पम् । ६ । ४ । ५७ ।

प्रथमान्तादस्येत्यर्थे इकण् स्यात्, तच्छिल्पं चेत् । नार्त्तिकः ॥ ५७ ॥

मड्डुक-झर्झराद् वाऽण् । ६ । ४ । ५८ ।

आभ्यां तदस्य शिल्पमितिविषयेऽण् वा स्यात् । माड्डुकः, माड्डुकिकः । झार्झरः, झार्झरिकः ॥ ५८ ॥

१ विपूर्वभजधातोर्णिच्, तस्य णिचो लुक् । विशसितरि चेटो लुक् ।

शीलम् । ६ । ४ । ५९ ।

प्रथमान्तात् शीलार्थात् षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात् । आपूपिकः ॥ ५९ ॥

अङ्स्थाच्छत्राऽऽदेरञ् । ६ । ४ । ६० ।

अङन्तात् स्थः, छत्रादेश्च तदस्य शीलमितिविषयेऽञ् स्यात् । ओस्थः, छात्रः, तापसः ॥ ६० ॥[1]

तूष्णीकः । ६ । ४ । ६१ ।

तूष्णीमः तदस्य शीलमितिविषये कः, मूलुक् च स्यात् । तूष्णीकः ॥ ६१ ॥

प्रहरणम् । ६ । ४ । ६२ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात्, तत् प्रहरणं चेत् । आसिक[2] ॥ ६२ ॥

परश्वधाद् वाऽण् । ६ । ४ । ६३ ।

अस्मात् तदस्य प्रहरणमितिविषयेऽण् वा स्यात् । पारश्वधः, पारश्वधिकः ॥ ६३ ॥

शक्ति-यष्टेः टीकण् । ६ । ४ । ६४ ।

आभ्यां तदस्य प्रहरणमितिविषये टीकण् स्यात् । शाक्तीकी, याष्टीकी ॥ ६४ ॥

वेष्ट्यादिभ्यः । ६ । ४ । ६५ ।

एभ्यस्तदस्य प्रहरणमित्यर्थे टीकण् वा स्यात् । ऐष्टीकी, ऐष्टिकी । ऐषीकः, ऐपिकः ॥ ६५ ॥

---

१ आस्था शीलमस्य आस्थः । "उपसर्गादातः" (५-३-११०) इत्यङ् प्रत्ययः ।

२ असि प्रहरणमस्य आसिक । अनया रीत्या पारश्वधशाक्तिकयैष्टिक्यादीना विग्रह ।

[1]नास्तिकाऽऽस्तिक-दैष्टिकम् । ६ । ४ । ६६ ।

एते तदस्येत्यर्थे इकणन्ता निपात्यन्ते । नास्तिकः, आस्तिकः, दैष्टिकः ॥ ६६ ॥

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे । ६ । ४ । ६७ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात्, तच्चेदनुयोगविषये वृत्तोऽपपाठः । ऐकान्यिकः ॥ ६७ ॥

बहुस्वरपूर्वाद् इकः । ६ । ४ । ६८ ।

बहुस्वर पूर्वपदं यस्य तस्मात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे इकः स्यात्, तच्चेत् परीक्षायां, वृत्तोऽपपाठः । एकादशान्यिक. ॥ ६८ ॥

भक्ष्यं हितमस्मै । ६ । ४ । ६९ ।

प्रथमान्ताद् अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे इकण् स्यात्, तच्चेत् भक्ष्यं हितम् । आपूपिकः ॥ ६९ ॥

नियुक्तं दीयते । ६ । ४ । ७० ।

प्रथमान्तात् चतुर्थ्यर्थे इकण् स्यात्, तच्चेत् नियुक्तमव्यभिचारेण नित्यं वा दीयते । आग्रभोजनिकः ॥७०॥

श्राणा-मांसौदनाद् इको वा । ६ । ४ । ७१ ।

आभ्यां तदस्मै नियुक्तं दीयते इतिविषये इकः प्रत्ययो वा स्यात् । श्राणिका, श्राणिकी । मांसौदनिका, मांसौदनिकी ॥ ७१ ॥

---

[1] नास्ति परलोक पुण्यपापमोक्षादिर्वेति मतिरस्यासौ नास्तिक । नास्तिको वेदनिन्दक इत्यादिवाक्यानि तु प्रमाणयुक्तिशून्यानि । नास्तिको जैननिन्दक, नास्तिक कुराननिन्दक, नास्तिको बौद्धशास्त्रादिनिन्दक इत्यपि कश्चिद् वदेत्, तथा च समग्र जगत् नास्तिक स्यात्, एव च मोक्षाभाव. प्रभूतकलहं चोत्पद्येत । अस्तिनास्ती अव्यये स्तः । दिष्टं भाग्यम् ।

भक्तौदनाद्वाऽणिकट् । ६ । ४ । ७२ ।

आभ्यां यथासङ्ख्यमण्-इकटौ वा स्याताम्, तदस्मै नियुक्तं दीयते इतिविषये । भाक्तः, औदनिकी । भाक्तिकः, औदनिकः ॥ ७२ ॥

नवयज्ञाऽऽदयोऽस्मिन् वर्त्तन्ते । ६ । ४ । ७३ ।

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यो वर्त्तन्ते इत्युपाधिभ्योऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे इकण् स्यात् । नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ॥७३ ।

तत्र नियुक्ते । ६ । ४ । ७४ ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद् नियुक्तेऽर्थे इकण् स्यात् । शौल्कशालिकः ॥ ७४ ॥

अगारान्ताद् इकः । ६ । ४ । ७५ ।

अस्मात् तत्र नियुक्ते इकः स्यात् । देवागारिकः ॥

अदेश-कालादध्यायिनि । ६ । ४ । ७६ ।

अध्ययनस्य यौ प्रतिषिद्धौ देशकालौ, तदर्थात् सप्तम्यन्ताद् अध्यायिन्यर्थे इकण् स्यात् । आशुचिकः, सान्ध्यिकः ॥

निकटाऽऽदिषु वसति । ६ । ४ । ७७ ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो वसत्यर्थे इकण् स्यात् । नैकटिक, आरण्यिको भिक्षुः, वार्क्षमूलिकः ॥ ७७ ॥

सतीर्थ्यः । ६ । ४ । ७८ ।

समानतीर्थात् तत्र वसत्यर्थे यो निपात्यते, समानस्य च सभावः । सतीर्थ्यः ॥ ७८ ॥

प्रस्तार-संस्थान-तदन्त-कठिनान्तेभ्यो व्यवहरति । ६ । ४ । ७९ ।

१ वृक्षमूले वसतीति वार्क्षमूलिक । समानतीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्य ।

प्रस्तारसंस्थानाभ्यां तदन्तेभ्यः, कठिनान्ताच्च व्यवहरत्यर्थे इकण् स्यात् । प्रास्तारिकः, सांस्थानिकः, कांस्यप्रस्तारिकः, गौसंस्थानिकः, वांशकठिनिकः ॥ ७९ ॥

सङ्ख्याऽऽदेश्चाऽर्हदलुचः । ६ । ४ । ८० ।

अर्हदर्थमभिव्याप्य या प्रकृतिर्वक्ष्यते तस्याः केवलायाः सङ्ख्यापूर्वायाश्च वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यादिति ज्ञेयम्, न चेत् सा लुगन्ता । चान्द्रायणिकः, द्वैचन्द्रायणिकः । अलुच इति किम् ? द्विशूर्पेण क्रीतेन क्रीतं द्विशौर्पिकम् ॥

गोदानाऽऽदीनां ब्रह्मचर्ये । ६ । ४ । ८१ ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो ब्रह्मचर्येऽर्थे इकण् स्यात् । गौदानिकम्, आदित्यव्रतिकम् ॥ ८१ ॥

चन्द्रायणं च चरति । ६ । ४ । ८२ ।

अस्माद् द्वितीयान्ताद् गोदानाऽऽदेश्च चरत्यर्थे इकण् स्यात् । चान्द्रायणिकः, गौदानिकः ॥ ८२ ॥

देवव्रताऽऽदीन् डिन् । ६ । ४ । ८३ ।

एभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्यश्चरत्यर्थे डिन् स्यात् । देवव्रती, महाव्रती ॥ ८३ ॥

डकश्चाऽष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम् । ६ ।४। ८४ ।

वर्षाणामष्टाचत्वारिंशतो द्वितीयान्तात् चरत्यर्थे डको डिन् च स्यात् । अष्टाचत्वारिंशकः, अष्टाचत्वारिंशी ॥ ८४ ॥

चातुर्मास्यन्तौ यलुक् च । ६ । ४ । ८५ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् चरत्यर्थे डक-डिनौ स्याताम्, यलुक् च । चातुर्मासकः, चातुर्मासी ॥ ८५ ॥

क्रोश-योजनपूर्वात् शताद् योजनाच्चाऽभिगमार्हे । ६ । ४ । ८६ ।

क्रोशपूर्वाद् योजनपूर्वाच्च शताद् योजनाच्च पञ्च्यन्तादभिगमार्हेऽर्थे इकण् स्यात् । क्रौशशतिको मुनिः, यौजनशतिकः, यौजनिकः ॥ ८६ ॥

तद् यात्येभ्यः । ६ । ४ । ८७ ।

तदिति द्वितीयान्तेभ्य एभ्यः क्रोशशत–योजनशत-योजनेभ्यः, याति गच्छत्यर्थे इकण् स्यात् । क्रौशशतिकः, यौजनशतिकः, यौजनिको दूतः ॥ ८७ ॥

पथ इकट् । ६ । ४ । ८८ ।

पथो[1] द्वितीयान्ताद् यात्यर्थे इकट् स्यात् । पथिको ॥८८॥

नित्यं णः पन्थश्च । ६ । ४ । ८९ ।

पथो द्वितीयान्ताद् नित्यं यात्यर्थे णः स्यात्, पन्थश्चास्य । पान्थः ॥ ८९ ॥

शङ्कूत्तर-कान्ताराऽज-वारि-स्थल-जङ्गलाऽऽदेस्तेनाऽऽहृते च । ६ । ४ । ९० ।

शङ्क्वादिपूर्वपदात् पथिनन्तात्, तेनेति तृतीयान्तादाहृते याति चार्थे इकण् स्यात् । शाङ्कुपथिकः, औत्तरपथिकः, कान्तारपथिकः, आजपथिकः, वारिपथिकः, स्थालपथिकः, जाङ्गलपथिकः ॥ ९०

स्थलाऽऽदेर्मधुक-मरिचेऽण् । ६ । ४ । ९१ ।

१ पथिन्शब्दात् । पन्थान याति पथिक, स्त्रिया तु टित्वात् पथिकी । पन्थानं नित्य याति पान्थ । स्त्री पान्था ।

स्थलपूर्वपदात् पथिनन्तादाहृते मधुके मरिचे चाथऽण् स्यात्। स्थालपथं मधुकम्, मरिचं वा ॥ ९१ ॥

तुरायण-पारायणं यजमानाऽधो-
याने। ६। ४। ९२।

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां यथासङ्ख्यं यजमानाधीयानयोरिकण् स्यात्। तौरायणिकः, पारायणिकः ॥ ९२ ॥

संशयं प्राप्ते ज्ञेये। ६। ४। ९३।

संशयमिति द्वितीयान्तात् प्राप्ते ज्ञेयेऽर्थे इकण् स्यात्। सांशयिकोऽर्थः ॥ ९३ ॥

तस्मै योगाऽऽदेः शक्ते। ६। ४। ९४।

एभ्यस्तस्मै इति चतुर्थ्यन्तेभ्यः शक्तेऽर्थे इकण् स्यात्। यौगिकः, सान्तापिकः ॥ ९४ ॥

योग-कर्मभ्यां योकञौ। ६। ४। ९५।

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां शक्तेऽर्थे यथासङ्ख्यं य-उकञौ स्याताम्। योग्यः, कार्मुकम् ॥ ९५ ॥

यज्ञानां दक्षिणायाम्। ६। ४। ९६।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो दक्षिणायामर्थे इकण् स्यात्। आग्निष्टोमिकी ॥ ९६ ॥

तेषु देये। ६। ४। ९७।

यज्ञार्थेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देयेऽर्थे इकण् स्यात्। वाजपेयिकं भक्तम् ॥ ९७ ॥

काले कार्ये च भववत्। ६। ४। ९८।

कालार्थात् ससम्यन्ताद् देये कार्ये चार्थे भवे इव प्रत्ययाः स्युः। यथा वर्षासु भवं वार्षिकम्, तथा कार्यं देयं च ॥ ९८ ॥

व्युष्टाऽऽदिष्वण् । ६ । ४ । ९९ ।

एभ्यः ससम्यन्तेभ्यो देये कार्ये चाण् स्यात् । वैयुष्टम्, नैत्यम ॥ ९९ ॥

[1]यथाकथाचाद् णः । ६ । ४ । १०० ।

अस्माद् देये कार्ये चार्थे णः स्यात् । याथाकथाचम् ॥

तेन हस्ताद् यः । ६ । १०१ ।

तेनेति तृतीयान्ताद् हस्ताद् देये कार्ये च यः स्यात् । हस्त्यम् ॥ १०१ ॥

शोभमाने । ६ । ४ । १०२ ।

टान्तात् शोभमाने इकण् स्यात् । [2]कार्णवेष्टकिकं मुखम् ॥ १०२ ॥

कर्म-वेषाद् यः । ६ । ४ । १०३ ।

आभ्यां टान्ताभ्यां शोभमानेऽर्थे यः स्यात् । कर्मण्यं शौर्यम्, वेष्यो नटः ॥ १०३ ॥

कालात् परिजय्य-लभ्य-कार्य-सुकरे । ६ । ४ । १०४ ।

कालविशेषार्थात् टान्तात् परिजय्याऽऽदावर्थे इकण् स्यात् । मासिको व्याधिः, पटः, चान्द्रायणं, प्रासादो वा ॥ १०४ ॥

निर्वृत्ते । ६ । ४ । १०५ ।

---

१ अनादरेणेत्यर्थे यथाकथाच इत्यव्ययोऽस्ति । यथाकथाच दीयते इति विग्रहः ।

२ कर्णवेष्टकाभ्यां कुण्डलाभ्यां शोभते इति । एवं कर्मण्यवेष्यावपि ।

कालार्थात् टान्तात् निर्वृत्तेऽर्थे इकण् स्यात् । आह्निकम् ॥ १०५ ॥

तं भावि-भूते । ६ । ४ । १०६ ।

तमिति द्वितीयान्तात् कालार्थाद् भाविनि भूते चार्थे इकण् स्यात् । मासिक उत्सवः ॥ १०६ ॥

तस्मै भृताऽधीष्टे च । ६ । ४ । १०७ ।

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् कालार्थाद् भृतेऽधीष्टे चार्थे इकण् स्यात् । मासिकः कर्मकरः, उपाध्यायो वा ॥

षण्मासादवयसि ण्येकौ । ६ । ४ । १०८ ।

अस्मात् कालार्थात् तेन निर्वृत्ते, तं भाविनि भूते, तस्मै भृताऽधीष्टे चेतिविषये ण्य इकश्च स्यात्, अवयसि गम्यमाने । षाण्मास्यः, षण्मासिकः ॥ १०८ ॥

समाया ईनः । ६ । ४ । १०९ ।

अस्मात् तेन निर्वृत्ते इत्यादिपञ्चकविषये ईनः स्यात् । समीनः ॥ १०९ ॥

रात्र्यहः-संवत्सराच्च द्विगोर्वा । ६ । ४ । ११० ।

रात्र्याद्यन्तात् समान्ताच्च द्विगोस्तेन निर्वृत्त इत्यादिपञ्चकविषये ईनो वा स्यात् । द्विरात्रीणः, द्वैरात्रिकः द्व्यहीनः, द्व्यह्निकः । द्विसंवत्सरीणः, द्विसांवत्सरिकः । द्विसमीनः, द्वैसमिकः ॥ ११० ॥

वर्षादश्च वा । ६ । ४ । १११ ।

---

१ अत्र तेन, कालादित्यनयोरनुवृत्ति । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्, एव मासिकादि ।

२ निर्वृत्त भावि-भूत भृत-अधीष्टेतिपञ्चविषयेषु । समया निर्वृत्त, समा भूतो भावी वा, समायै भृतोऽधीष्टो वा समीन । एव द्विरात्रीण–द्विसंवत्सरीण द्वैसमिकादिष्वपि ।

कालवाचिवर्षान्ताद् द्विगोस्तेन निर्वृत्ते इत्यादिपञ्चकविषये ईनोऽश्च वा स्यात् । द्विवर्षः, द्विवर्षीणः, द्विवार्षिकः ॥ १११ ॥

प्राणिनि भूते । ६ । ४ । ११२ ।

कालार्थवर्षान्ताद् द्विगोर्भूते प्राणिन्यर्थे अः स्यात् । द्विवर्षो वत्सः । प्राणिनीति किम् ? द्विवर्षः, द्विवर्षीणः, द्विवार्षिकः सरकः ॥ ११२ ॥

मासाद् वयसि यः । ६ । ४ । ११३ ।

मासान्ताद् द्विगोर्भूतेऽर्थे यः स्यात्, वयसि गम्ये । द्विमास्यः शिशुः । वयसीति किम् ? द्वैमासिको व्याधिः ॥ ११३ ॥

ईनञ् च । ६ । ४ । ११४ ।

मासाद् भूतेऽर्थे इनञ् यश्च स्यात्, वयसि गम्ये । मासीनः, मास्यः शिशुः ॥ ११४ ॥

षण्मासाद् य-यण्-इकण् । ६ । ४ । ११५ ।

अस्मात् कालार्थाद् भूतेऽर्थे एते स्युः, वयसि गम्ये । षण्मास्यः, षाण्मास्य, षाण्मासिकः शिशुः ॥ ११५ ॥

सोऽस्य ब्रह्मचर्य-तद्वतोः । ६ । ४ । ११६ ।

स इति प्रथमान्तात् कालार्थादस्येति षष्ठ्यर्थे, ब्रह्मचर्ये, ब्रह्मचारिणि चेकण् स्यात् । मासिकं ब्रह्मचर्यम्, मासिकस्तद्वान् ॥ ११६ ॥

प्रयोजनम् । ६ । ३ । ११७ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात्, प्रथमान्तं चेत् प्रयोजनम्। जैनमहिकं देवागमनम् ॥ ११७ ॥

एकागारात् चौरे । ६ । ४ । ११८ ।

अस्मात् तदस्य प्रयोजनमितिविषये चौरेऽर्थे इकण् स्यात्। ऐकागारिकः ॥ ११८ ॥

चूडाऽऽदिभ्योऽण् । ६ । ४ । ११९ ।

एभ्यस्तदस्य प्रयोजनमितिविषयेऽण् स्यात्। चौड श्राद्धम् ॥ ११९ ॥

विशाखाऽऽषाढात् मन्थ-दण्डे । ६ । ४ । १२० ।

आभ्यां तदस्य प्रयोजनमितिविषये यथासङ्ख्यं मन्थे दण्डे चाऽर्थेऽण् स्यात्। वैशाखो मन्थः, आषाढो दण्डः॥

उत्थापनाऽऽदेरीयः । ६ । ४ । १२१ ।

एभ्यस्तदस्य प्रयोजनमितिविषये ईयः स्यात्। उत्थापनीयः, उपस्थापनीयः ॥ १२१ ॥

विशि-रुहि-पदि-पूरि-समापेरनात् सपूर्व-पदात् । ६ । ४ । १२२ ।

एभ्योऽनान्तेभ्यः सपूर्वपदेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ईयः स्यात्। गृहप्रवेशनीयम्, आरोहणीयम्, गोप्रपदनीयम्, प्रपापूरणीयम्, अङ्गसमापनीयम् ॥ १२२ ॥

स्वर्ग-स्वस्तिवाचनाऽऽदिभ्यो य-लुपौ ।६।४।१२३।

स्वर्गादेः स्वस्तिवाचनादेश्च तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यथासंख्यं यो लुप् च स्यात्। स्वर्ग्यम्, आयुष्यम्, स्वस्तिवाचनम्, शान्तिवाचनम् ॥ १२३ ॥

---

१ जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनमहिकम्। जिनजन्मादिषु देवा आगच्छन्तीत्याचारः।

समयात् प्राप्तः । ६ । ४ । १२४ ।

समयात् प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात्, चेत् समयः प्राप्तः । सामयिकं कार्यम् ॥ १२४ ॥

ऋत्वादिभ्योऽण् । ६ । ४ । १२५ ।

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थेऽण् स्यात् । आर्त्तवं फलम्, औपवस्त्रम् ॥ १२५ ॥

कालाद् यः । ६ । ४ । १२६ ।

कालात् सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे यः स्यात् । काल्या मेघाः ॥ १२६ ॥

दीर्घः । ६ । ४ । १२७ ।

कालात् प्रथमान्तादस्येत्यर्थे इकण् स्यात्, प्रथमान्तश्चेद् दीर्घः । कालिकमृणम् ॥ १२७ ॥

आकालिकमिकश्चाऽऽद्यन्ते । ६ । ४ । १२८ ।

आकालिकाद् इक इकण् च भवत्यर्थे स्यात्, आदिरेव यदि अन्तः[1] । आकालिकोऽनध्यायः, पूर्वेद्युर्यस्मिन् काले प्रवृत्तोऽपरेद्युरपि आ तस्मात् कालाद् भवतीत्यर्थः । आकालिकी, आकालिका वा विद्युत्, आजन्मकालमेव स्यात्, जन्मानन्तरनाशिनीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

त्रिंशत्-विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामाऽर्हदर्थे । ६ । ४ । १२९ ।

---

१ आदिरेव यदि अन्ततया बोध्यते, यथा यस्मिन् क्षणे विद्युदुत्पन्ना तस्मिन्नेव क्षणे विनष्टा, विद्युतो जन्मलक्षणादिकालो विनाशलक्षणान्तकालादभिन्न इति भाव । आकालिकोऽनध्याय इत्यत्र यद्यपि गत कालोऽपरेद्युर्न प्रत्यावर्त्तते, तथापि सामान्येन घटिकायामादिवेलाऽपेक्षया तुल्य उच्यते ।

आभ्यामा अर्हदर्थाद् योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन् डकः स्यात्, असंज्ञाविषये। त्रिंशकम्, विंशकम्, त्रिंशकः, विंशकः। असंज्ञायामिति किम्? त्रिंशत्कम्, विंशतिकम् ॥ १२९ ॥

सङ्ख्या-डतेश्चाऽशत्-ति-ष्टेः कः। ६। ४। १३०।

शदन्त-त्यन्त-ष्ट्यन्तवर्जसङ्ख्याया डत्यन्तात् त्रिंशद्विंशतिभ्यां चाऽऽर्हदर्थे कः स्यात्। द्विकम्, कतिकम्, त्रिंशत्कम्, विंशतिकम्। अशत्तिष्टेरिति किम्? चात्वारिंशत्कम्, सासतिकम्, षाष्टिकम् ॥ १३० ॥

शतात् केवलादतस्मिन् येकौ। ६। ४। १३१।

शतात् केवलादाऽर्हदर्थे य-इकौ स्याताम्, स चेदर्थः प्रकृत्यर्थात् नाऽभिन्नः। शत्यम्, शतिकम्। केवलादिति किम्? द्विशतकम्। अतस्मिन्निति किम्? शतकं स्तोत्रम् ॥ १३१ ॥

वाऽतोरिकः। ६। ४। १३२।

अत्वन्तसङ्ख्याया आर्हदर्थे इको वा स्यात्। यावतिकम्, यावत्कम् ॥ १३२ ॥

कार्षापणाद् इकट् प्रतिश्चास्य वा। ६। ४। १३३।

अस्मादार्हदर्थे इकट् स्यात्, अस्य च प्रतिर्वा। कार्षापणिकी, प्रतिकी ॥ १३३ ॥

अर्द्धात् पल-कंस-कर्षात्। ६। ४। १३४।

अर्द्धपूर्वात् पलाद्यन्तादार्हदर्थे इकट् स्यात्। अर्द्धपलिकम्, अर्द्धकंसिकम्, अर्द्धकर्षिकी ॥ १३४ ॥

---

१ कार्षापणशब्दस्य प्रति इत्यादेशो वा स्यात्। कार्षापणेन क्रीत कार्षापणिक, पक्षे, प्रतिक, टित्त्वाद स्त्रिया ङी। एवमुपरि अधश्च बोध्यमा अर्हदर्थाद्। आङ् अभिविधावस्ति।

कंसाऽर्द्धात् । ६ । ४ । १३५ ।

आभ्यामाऽर्हदर्थे इकट् स्यात् । कंसिकी, अर्द्धिकी ॥

सहस्र-शतमानादण् । ६ । ४ । १३६ ।

आभ्यामाऽर्हदर्थेऽण् स्यात् । साहस्रः, शातमानः ॥

शूर्पाद् वाऽञ् । ६ । ४ । १३७ ।

आऽर्हदर्थे वाऽञ् स्यात् । शौर्पम्, शौर्पिकम् ॥१३७॥

वसनात् । ६ । ४ । १३८ ।

आऽर्हदर्थेऽञ् स्यात् । वासनम् ॥ १३८ ॥

विंशतिकात् । ६ । ४ । १३९ ।

आऽर्हदर्थेऽञ् स्यात् । वैंशतिकम् ॥ १३९ ॥

द्विगोरीनः । ६ । ४ । १४० ।

विंशतिकान्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे ईनः स्यात् । द्विविंशतिकीनम् ॥ १४० ॥

अनाम्न्यद्विः [1]प्लुप् । ६ । ४ । १४१ ।

द्विगोराऽर्हदर्थे जातस्य प्रत्ययस्य पित् लुप् स्यात्, न तु द्विः, अनाम्नि । द्विकंसम् । अनाम्नीति किम् ? पाञ्चलोहितिकम् । अद्विरिति किम् ? द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् ॥ १४१ ॥

नवाऽणः । ६ । ४ । १४२ ।

द्विगोः परस्याऽऽर्हदर्थेऽणः पित् लुप् वा स्यात्, न तु द्विः । द्विसहस्रम्, द्विसाहस्रम् ॥ १४२

१ लुप पित्करणात् "क्यङ्-मानि-पित्तद्धिते" इति सूत्रेण पञ्चगर्गी इत्यादिषु पुंवद्भाव ।

[1]सुवर्ण-कार्षापणात् । ६ । ४ । १४३ ।

एतदन्ताद् द्विगोः परस्याऽऽर्हदर्थे प्रत्ययस्य लुब्वा स्यात्, न तु द्विः । द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम् । द्विकार्षापणम्, द्विकार्षापणिकम् ॥ १४३ ॥

द्वि-त्रि-बहोर्निष्क-विस्तात् । ६ । ४ । १४४ ।

एभ्यः परौ यौ निष्कविस्तौ तदन्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे प्रत्ययस्य लुब् वा स्यात्, अद्विः । द्विनिष्कम्, द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्, त्रिनैष्किकम् । बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम् । द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम्, त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥ १४४ ॥

शतात् यः । ६ । ४ । १४५ ।

शतान्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे यो वा स्यात् । द्विशत्यम्, द्विशतिकम् ॥ १४५

शाणात् ६ । ४ । १४६ ।

शाणान्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे यो वा स्यात् । पञ्चशाण्यम्, पञ्चशाणम् ॥ १४६ ॥

द्वि-त्र्यादेर्याऽण् वा । ६ । ४ । १४७ ।

द्वित्रिपूर्वो यः शाणः तदन्ताद् द्विगोराऽर्हदर्थे याऽणौ वा स्याताम् । द्विशाण्यम्, द्वैशाणम् । द्विशाणम्, त्रिशाण्यम् । त्रैशाणम्, त्रिशाणम् १४७ ॥

---

१ तुल्या यवाभ्या कथिताऽत्र गुञ्जा, वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ । गद्याणकस्तद् द्वयमिन्द्रतुल्यैर्वल्लैस्तथैको धटकः प्रदिष्ट ॥ २ दशार्धगुञ्ज प्रवदन्ति माषं, माषाऽऽह्वयै षोडशभिश्च कर्षम् कर्षैश्चतुर्भिश्च पल तुलाज्ञा कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम् ३ ॥ इति श्रीभास्कराचार्यो लीलवतीनाम्नि गणितग्रन्थे प्राह, एव निष्कविस्तकार्षापणादीना लक्षणानि लीलावतीमहावीरगणितादिषु द्रष्टव्यानि ।

पण-पाद-माषाद् यः । ६ । ४ । १४८ ।

पणाऽऽद्यन्ताद् द्विगोरार्हदर्थे यः स्यात् । द्विपण्यम्, द्विपाद्यम्, अध्यर्द्धमाष्यम् ॥ १४८ ॥

खारी-काकणीभ्यः कच् । ६ । ४ । १४९ ।

एतदन्ताद् द्विगोराभ्यां चाऽऽर्हदर्थे कच् स्यात् । द्विखारीकम्, द्विकाकणीकम्, खारीकम्, काकणीकम् ॥

मूल्यैः क्रीते । ६ । ४ । १५० ।

मूल्यार्थात् टान्तात् क्रीतेऽर्थे यथोक्तं प्रत्ययाः स्युः । प्रास्थिकम्, त्रिंशकम् ॥ १५० ॥

तस्य वापे । ६ । ४ । १५१ ।

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् वापेऽर्थे यथोक्तं प्रत्ययाः स्युः । प्रास्थिकम्, खारीकम् ॥ १५१ ॥

वात-पित्त-श्लेष्म-सन्निपातात् शमन-कोपने । ६ । ४ । १५२ ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः शमने कोपने चार्थे यथोक्तमिकण् स्यात् । वातिकम्, पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम्, सान्निपातिकम् ॥ १५२ ॥

हेतौ संयोगोत्पाते । ६ । ४ । १५३ ।

षष्ठ्यन्ताद् हेतावर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्, चेद् हेतुः संयोग उत्पातो वा । शत्यः, शतिको दातृसंयोगः, सोमग्रहणिको भूमिकम्पः ॥ १५३ ॥

पुत्राद् येयौ । ६ । ४ । १५४ ।

पुत्रात् षष्ठ्यन्ताद् हेतावर्थे य-ईयौ स्याताम्, चेद्धेतुः संयोग उत्पातो वा । पुत्र्य, पुत्रीयः ॥ १५४ ॥

द्विस्वर-ब्रह्मवर्चसाद् योऽसङ्ख्या-परिमाणा-श्वाऽऽदेः । ६ । ४ । १५५

सङ्ख्यापरिमाणाऽश्वादिवर्जात् द्विस्वराद् ब्रह्मवर्चसाच्चषष्ठ्यन्ताद् हेतौ संयोगे उत्पाते वा यः स्यात् । धन्यः[1], ब्रह्मवर्चस्यः । सङ्ख्यादिवर्जनं किम् ? पञ्चकः, प्रास्थिकः, आश्विकः ॥ १५५ ॥

[2]पृथिवी-सर्वभूमेरीश-ज्ञातयोश्चाञ् । ६ । ४ । १५६ ।

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यामीशज्ञातयोस्तस्य हेतुः संयोग उत्पात इति विषये चाऽञ् स्यात् । पार्थिवः, सार्वभौम ईशो ज्ञातः संयोगोत्पातरूपो हेतुर्वा ॥ १५६ ॥

लोक-सर्वलोकाद् ज्ञाते । ६ । ४ । १५७ ।

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां ज्ञातेऽर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । लौकिकः, सार्वलौकिकः ॥ १५७ ॥

तदत्राऽस्मै वा वृद्ध्याय-लाभोपदा-शुल्कं देयम् । ६ । ४ । १५८ ।

तदिति प्रथमान्ताद् अत्रेति सप्तम्यर्थेऽस्मै इति चतुर्थ्यर्थे वा यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्, तच्चेत् प्रथमान्तं वृद्ध्यादि देयं च स्यात् । वृद्धिः, पञ्चकं शतम् । आयः, पञ्चको ग्रामः । लाभः पञ्चकः पटः । उपदा लञ्चा । पञ्चको व्यवहारः । शुल्कं,पञ्चकं शतम्, एवं शत्यं, शतिकम् ॥ १५८ ॥

पूरणाऽर्द्धाद् इकः । ६ । ४ । १५९ ।

---

१ धनस्य हेतु संयोग उत्पातो वा धन्य । गव्यस्तु "गो स्वरे य" (पृ० ४०४)सूत्रात् स्यात् ।

२ पृथिव्या ईश, ज्ञात, हेतु सयोग उत्पातो वा पार्थिव । एव सार्वभौम ।

पूरणप्रत्ययान्तादर्द्धाच्च प्रथमान्ताद् अस्मिन् अस्मै वा दीयते इत्यर्थयोरिकः स्यात्, प्रथमान्तं चेद् वृद्ध्यादि । द्वितीयिकः, अर्द्धिकः ॥ १५९ ॥

भागाद् येकौ । ६ । ४ । १६० ।

भागात् तदस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्याद्यन्यतमं देयमिति-विषये य–इकौ स्याताम् । भाग्यः, भागिकः ॥ १६० ॥

तं पचति द्रोणाद् वाऽञ् । ६ । ४ । १६१ ।

तमिति द्वितीयान्ताद् द्रोणात् पचत्यर्थे वाऽञ् स्यात् । द्रौणी, द्रौणिकी स्थाली ॥ १६१ ॥

सम्भवदवहरतोश्च । ६ । ४ । १६२ ।

द्वितीयान्तात् पचत्–सम्भवद्–अवहरत्सु यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । आधेयस्य प्रमाणानतिरेकेण धारणं सम्भवः । अतिरेकेणावहारः । प्रास्थिकी स्थाली ॥ १६२ ॥

पात्राऽऽचिताऽऽढकाद् ईनो वा । ६ । ४ ।१६३ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पचदाद्यर्थे ईनो वा स्यात् । पात्रीणा, पात्रिकी, आचितीना, आचितिकी । आढकीना, आढकिकी ॥ १६३ ॥

द्विगोरीनेकटौ वा । ६ । ४ । १६४ ।

पात्राऽऽचिताऽऽढकान्ताद् द्विगोर्द्वितीयान्तात् पचदाद्यर्थे ईन-इकटौ वा स्याताम्, पक्षे इकण्, तस्य चानाम्नी-त्यादिना[1] लुप्. नानयोर्विधानबलात् । द्विपात्रीणा, द्विपात्रिकी, द्विपात्री । द्व्याचितीना, द्व्याचितिकी, द्व्याचिता । द्व्याढकीना, द्व्याढकिकी, द्व्याढकी ॥ १६४ ॥

१ "अनाम्न्यद्विः प्लुप्" (६–४–१४१) इत्यनेन । द्वे पात्रे पचति संभवत्यवहरति वा स्त्री द्विपात्रीणा । आचितशब्दान्तात् स्त्रिया ङीर्न भवति लुकि निषेधात् ।

कुलिजाद् वा लुप् च । ६ । ४ । १६५ ।

कुलिजान्ताद् द्विगोर्द्वितीयान्तात् पचदाद्यर्थे ईनेकटौ वा स्याताम्, पक्षे इकण्, तस्य च वा लुप्। द्विकुलिजीना, द्विकुलिजिकी, द्विकुलिजी, द्वैकुलिजिकी ॥ १६५ ॥

वंशोऽऽदेर्भाराद् हरद्-वहदावहत्सु । ६ । ४ । १६६ ।

एभ्यः परो यो भारस्तदन्ताद् द्वितीयान्तात् एष्वर्थेषु यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । वांशभारिकः, कौटभारिकः ॥

द्रव्य-वस्नात् केकम् । ६ । ४ । १६७ ।

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां हरदाद्यर्थे यथासङ्ख्यं क इकश्च स्यात् । द्रव्यकः, वस्निकः ॥ १६७ ॥

सोऽस्य [1]भृति-वस्नांशम् । ६ । ४ । १६८ ।

स इति प्रथमान्ताद् भृत्याद्यर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । पञ्चकः कर्मकृत् पटो ग्रामो वा, साहस्रः ॥ १६८ ॥

मानम् । ६ । ४ । १६९ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्, स्यन्तं चेद् मानम् । द्रौणिकः, खारीको राशिः ॥ १६९ ॥

जीवितस्य सन् । ६ । ४ । १७० ।

जीवितमानार्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्, तस्य च [2]न लुप् । द्विषाष्टिको ना ॥ १७० ॥

सङ्ख्यायाः संघ-सूत्र-पाठे । ६ । ४ । १७१ ।

---

१ भृतिर्वेतनम् । वस्नो नियतकालक्रयमूल्यम् । पञ्चास्य भृतिर्वस्नं वा पञ्चक ।

२ "अनाम्न्यद्वि " इति लुप् न स्यात् । द्वे षष्टी जीवितमानमस्य द्विषाष्टिक ।

अस्मात् स्यन्ताद् अस्य मानमित्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्, षष्ठ्यर्थश्चेत् सङ्घः, सूत्रं, पाठो वा। पञ्चकः सङ्घः, अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम्, अष्टकः पाठः ॥ १७१ ॥

नाम्नि । ६ । ४ । १७२ ।

सङ्ख्यार्थात् तदस्य मानमित्यर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्, नाम्नि । पञ्चकाः शकुनयः ॥ १७२ ॥

विंशत्यादयः । ६ । ४ । १७३ ।

एते तदस्य मानमित्यर्थे साधवः स्युः, नाम्नि । द्वौ दशतौ मानमेषां विंशतिः, त्रिंशत् ॥ १७३ ॥

त्रैंश-चात्वारिंशम् । ६ । ४ । १७४ ।

त्रिंशत्चत्वारिंशद्भ्यां तदस्य मानमित्यर्थे डण् स्यात्, नाम्नि । त्रैंशानि, चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि ॥

पञ्चद्-दशद् वर्गे वा । ६ । ४ । १७५ ।

एतौ तदस्य मानमितिविषये वर्गेऽर्थेऽदन्तौ वा निपात्यौ । पञ्चत, दशत्, पञ्चकः, दशको वर्गः ॥ १७५ ॥

स्तोमे डट् । ६ । ४ । १७६ ।

सङ्ख्यार्थात् तदस्य मानमितिविषये स्तोमेऽर्थे डट् स्यात् । विंशः स्तोमः ॥ १७६ ॥

तमर्हति । ६ । ४ । १७७ ।

तमिति द्वितीयान्तादर्हदर्थे यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । वैषिकः, साहस्रः ॥ १७७ ।

दण्डाऽऽदेर्यः । ६ । ४ । १७८ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हदर्थे यः स्यात् । दण्ड्यः, अर्घ्यः ॥

यज्ञाद् इयः । ६ । ४ । १७९ ।

द्वितीयान्ताद् यज्ञादर्हति इयः स्यात् । यज्ञियो देशः ॥

पात्रात् तौ । ६ । ४ । १८० ।

द्वितीयान्तात् पात्राद् अर्हति य-इयौ स्यातास् । पात्र्यः, पात्रियः ॥ १८० ॥

दक्षिणा-कडङ्गर-स्थालीबिलाद् ईय-यौ ।६।४।१८१।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हत्यर्थे ईययौ स्याताम् । दक्षिणीयो, दक्षिण्यो गुरुः, कडङ्गरीयः, कडङ्गर्यो गौः, स्थालीबिलीयाः, स्थालीबिल्यास्तण्डुलाः ॥ १८१ ॥

छेदाऽऽदेर्नित्यम् । ६ । ४ । १८२ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् नित्यमर्हति यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् । छैदिकः, भैदिकः ॥ १८२ ॥

विरागाद् विरङ्गश्च । ६ । ४ । १८३ ।

अस्माद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हति यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चास्य विरङ्गः । वैरङ्गिकः ॥ १८३ ॥

शीर्षच्छेदाद् यो वा । ६ । ४ । १८४ ।

अस्माद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हति यो वा स्यात् । शीर्षच्छेद्यः, शीर्षच्छेदिकश्चौरः ॥ १८४ ॥

शालीन-कौपीनाऽऽर्त्विजीनम् । ६ । ४ । १८५ ।

एते तमर्हतीत्यर्थे ईनञन्ता निपात्याः । शालीनोऽधृष्टः, कौपीनं पापकर्मादिः, आर्त्विजीनो यजमान ऋत्विग्वा ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ६ । ४ ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

अर्हम्

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यः । ७ । १ । १ ।

यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र ईयादर्वाग् य इत्यधिकृतं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् । ७ । १ । २ ।

तमिति वर्तते । एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात् । द्विरथ्य[1], युग्यः । प्रासङ्गो वत्सदमनस्कन्धकाष्ठम् । प्रासङ्ग्यः ॥ २ ॥

धुरो यैयण् । ७ । १ । ३ ।

धुरो द्वितीयान्ताद् वहत्यर्थे एतौ स्याताम् । धुर्य[1], धौरेयः ३ ॥

[2]वामाऽऽद्यादेरीनः । ७ । १ । ४ ।

वामादिपूर्वाद् धुरन्तादमन्ताद् वहत्यर्थे ईनः स्यात् वामधुरीणः, सर्वधुरीणः ॥ ४ ॥

अश्चैकाऽऽदेः । ७ । १ । ५ ।

एकपूर्वाद् धुरन्तादमन्ताद् वहत्यर्थे अ ईनश्च स्यात् । एकधुरः, एकधुरीणः ॥ ५ ॥

हल-सीराद् इकण् । ७ । १ । ६ ।

आभ्यां तं वहत्यर्थे इकण् स्यात् । हालिकः, सैरिकः ॥

---

१ "ईय " (७-१-२८) इति सूत्रेण ईय प्रत्यय , तस्मात् ईयात् पूर्वमपवाद परित्यज्य याधिकारो वर्तते ।

२ वामा चासौ धूश्च त समासान्तत्वादापि वामधुरा, ता वहतीति वामधुरीण , केवलादपीति कश्चित्, धुरीण । एवमेकधुर–हालिकशाकटादिष्वपि पद्धति ।

शकटादण् । ७ । १ । ७ ।

अस्मात् तं वहत्यर्थेऽण् स्यात् । शाकटो गौः ।। ७ ।।

विध्यत्यनन्येन । ७ । १ । ८ ।

द्वितीयान्ताद् विध्यत्यर्थे यः स्यात्, न चेदात्मनोऽन्येन करणेन विध्येत् । पद्याः शर्कराः । अनन्येनेति किम्? चौरं विध्यति चैत्रः ।। ८ ।।

धनगणात् लब्धरि । ७ । १ । ९ ।

आभ्याममन्ताभ्यां लब्धर्यर्थे यः स्यात् । धन्यः, गण्यः ।।

णोऽन्नात् । ७ । १ । १० ।

अन्नाद् अमन्तात् लब्धरि णः स्यात् । आन्नः ।।१०।।

हृद्य-पद्य-तुल्य-मूल्य-वश्य-पथ्य-वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्यम् । ७ । १ । ११ ।

एतेऽर्थविशेषेषु यान्ता निपात्याः । हृद्यमौषधम्, पद्यः पङ्कः, तुल्यं भाण्डं सदृक्षम्, मूल्यं धान्यं पटादि-विक्रयाल्लभ्यं च, वश्यो गौः, पथ्यमोदनादि, वयस्यः सखा, धेनुष्या पीतदुग्धा गौः, गार्हपत्यो नामाग्निः, जन्या वरवयस्याः, धर्म्यं सुखम् ।। ११ ।।

नौ-विषेण तार्य-वध्ये । ७ । १ । १२

आभ्यां निर्देशादेव तृतीयान्ताभ्यां यथासङ्ख्यं तार्ये वध्ये चार्थे यः स्यात् । नाव्या नदी, विष्यो गज ।।१२।।

---

१ पादौ विध्यन्तीति पद्या । "हिमहतिकाषिये पद्" इति पदादेश ।

२ अमन्ताद् द्वितीयाप्रत्ययान्ताद् । एव टान्तात् इति तृतीयाप्रत्ययान्तादित्यर्थ ।

३ हृदयस्य प्रिय हृद्यम् । पदमस्मिन् दृश्य पद्य पङ्क । तुलया संमित तुल्य भाण्डम्, मूलमेषामुत्पाट्य मूल्य धान्यम्, मूलेनाऽऽनम्यं मूल्यम् । वश गतो वश्यः । पथो मार्गादनपेत, पथ्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यो मित्रार्थ, अन्यत्र तु नैव स्यात् । गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्यो ।

न्यायाऽर्थादनपेते । ७ । १ । १३ ।

आभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्यामनपेतेऽर्थे यः स्यात् । न्याय्यम्, अर्थ्यम् ॥ १३ ॥

मत-मदस्य करणे । ७ । १ । १४ ।

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां करणे यः स्यात् । मत्यम्, मद्यम् ॥ १४ ॥

तत्र साधौ । ७ । १ । १५ ।

तत्रेति सप्तम्यन्तात् साधावर्थे यः स्यात् । सभ्यः ॥

पथ्यतिथि-वसति-स्वपतेरेयण् । ७ । १ । १६ ।

एभ्यस्तत्र साधावेयण् स्यात् । पाथेयम्, आतिथेयम्, वासतेयम्, स्वापतेयम् ॥ १६ ॥

भक्तात् णः । ७ । १ । १७ ।

भक्तात् तत्र साधौ णः स्यात् । भाक्तः शालिः ॥१७॥

पर्षदो ण्य-णौ । ७ । १ । १८ ।

तत्र साधौ स्याताम् । पार्षद्यः, पार्षदः ॥ १८ ॥

सर्वजनात् ण्येनञौ । ७ । १ । १९ ।

तत्र साधौ स्याताम् । सार्वजन्यः, सार्वजनीनः ॥

प्रतिजनादेरीनञ् । ७ । १ । २० ।

तत्र साधौ स्यात् । प्रातिजनीनः, आनुजनीनः ॥२०॥

कथाऽऽदेरिकण् । ७ । १ । २१ ।

तत्र साधौ स्यात् । काथिकः, वैकथिकः ॥ २१ ॥

देवतान्तात् तदर्थे । ७ । १ । २२ ।

---

१ ष्य-ईनञ् इत्येतौ स्तः । सर्वजनेषु साधुरिति विग्रहः । एवमन्यत्रापि ।

देवताऽन्तात् तदर्थे यः स्यात्। अग्निदेवत्यं हविः॥

पाद्याऽर्घ्ये । ७ । १ । २३ ।

एतौ तदर्थे यान्तौ निपात्यौ। पाद्यं जलम्, अर्घ्यं रत्नम्॥ २३॥

ण्योऽतिथेः । ७ । १ । २४ ।

तदर्थेऽर्थे स्यात्। आतिथ्यम्॥ २४॥

साऽऽदेश्चा तदः । ७ । १ । २५ ।

"तद्"[1] (७–१–५०) इति सूत्रं यावत् केवलस्य साऽऽदेश्च वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः॥ २५॥

हलस्य कर्षे । ७ । १ । २६ ।

हलात् षष्ठ्यन्तात् कर्षेऽर्थे यः स्यात्। हल्या, द्विहल्या॥

सीतया संगते । ७ । १ । २७ ।

अस्मात् टाऽन्तात् सङ्गतेऽर्थे यः स्यात्। सीत्यम्, त्रिसीत्यम्॥ २७॥

ईयः । ७ । १ । २८ ।

आ तदो वक्ष्यमाणार्थेषु ईयोऽधिकृतो ज्ञेयः॥ २८॥

हविरन्नभेदाऽपूपाऽऽदेर्यो वा । ७ । १ । २९ ।

हविर्भेदाद्, अन्नभेदाद् अपूपादेश्चाऽऽतदोऽर्थेषु वा योऽधिक्रियते। आमिक्ष्यम्, आमिक्षीयम्। ओदन्याः, ओदनीयास्तण्डुलाः। अपूप्यम्, अपूपीयम्। यवापूप्यम्, यवापूपीयम्॥ २९॥

---

१ "तद्" इति सूत्रं यावत् ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते केवलात् निर्दिष्टशब्दात् तद-न्ताच्च यथाप्रयोगं भवन्तीत्यर्थः। यथा हलस्य कर्षो हल्येति केवलात्, द्विहल्येति साऽऽदेरुदाहरणम्। अधिकारोऽयम्। एवं सीत्यत्रिसीत्यादि।

उवर्ण-युगाऽऽदेर्यः । ७ । १ । ३० ।

उवर्णान्ताद् युगाऽऽदेश्चाऽऽतदोऽर्थेषु यः स्यात् । शङ्कव्यं दारु, युग्यं, हविष्यम् ॥ ३० ॥

नाभेर्नभ् चाऽदेहांशात् । ७ । १ । ३१ ।

अदेहांशार्थात् नाभेरा तदोऽर्थेषु यः स्यात्, नभ् चाऽस्य । नभ्योऽक्षः । अदेहांशादिति किम्? नाभ्यं तैलम् ॥

न्चोधसः । ७ । १ ३२ ।

आ तदोऽर्थेषु ऊधसो यः स्यात्, न्चान्तस्य। औधन्यम् ॥

शुनो वश्चोदूत् । ७ । १ । ३३ ।

आ तदोऽर्थेषु शुनो यः स्यात्, वश्च उदूद्रूपः । शुन्यम्, शून्यम् ॥ ३३ ॥

कम्बलात् नाम्नि । ७ । १ । ३४ ।

अस्मादा तदोऽर्थेषु नाम्नि यः स्यात् । कम्बल्यम् ऊर्णापलशतम् । नाम्नीति किम्? कम्बलीया ऊर्णा॥३४॥

तस्मै हिते । ७ । १ । ३५ ।

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात् हितेऽर्थे यथाऽधिकृतं प्रत्ययः स्यात् । वत्सीयः, आमिक्ष्यः, आमिक्षीयः, युग्यः ॥

न राजाऽऽचार्य-ब्राह्मण-वृष्णः । ७ । १ । ३६ ।

एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हितेऽधिकृतः प्रत्ययो न स्यात् । राज्ञे, आचार्याय, ब्राह्मणाय, वृष्णे वा हित इति वाक्यमेव ॥ ३६ ॥

१ वत्सेभ्यो हितो वत्सीय । आमिक्षायै हित आमिक्ष्य इत्यत्र "हविरन्नभेदा." (७-१-२९) सूत्रात् य, पक्षे ईय. । एव शुने हित शुन्य शून्यमिति "शुनो वश्चोदूत्" सूत्रात् सिध्यति ।

प्राण्यङ्ग-रथ-खल-तिल-यव-वृष-ब्रह्म-माषाद् यः । ७ । १ । ३७ ।

प्राण्यङ्गार्थेभ्यो रथादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो हिते यः स्यात् । दन्त्यम्, रथ्या भूमिः, खल्यम्, तिल्यम्, यव्यम्, वृष्यं क्षीरम्, ब्रह्मण्यो देशः, माष्यः, राजमाष्यः ॥ ३७ ॥

अव्यजात् थ्यप् । ७ । १ । ३८ ।

आभ्यां तस्मै हिते थ्यप् स्यात् । अविथ्यम्, अजथ्या यूतिः ॥ ३८ ॥

चरक-माणवाद् ईनञ् । ७ । १ । ३९ ।

आभ्यां तस्मै हिते ईनञ् स्यात् । चारकीणः, माणवीनः ॥ ३९ ॥

भोगोत्तरपदाऽऽत्मभ्यामीनः । ७ । १ । ४० ।

भोग उत्तरपदं यस्य तस्माद्, आत्मनश्च तस्मै हिते ईनः स्यात् । मातृभोगीणः, आत्मनीनः ॥ ४० ॥

पञ्च-सर्व-विश्वात् जनात् कर्मधारये । ७ । १ । ४१ ।

पञ्चादेः परात् जनात् कर्मधारयवृत्तेः तस्मै हिते ईनः स्यात् । पञ्चजनीनः, सर्वजनीनः, विश्वजनीनः । कर्म्मधारय इति किम् ? पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः[1] ॥

महत्-सर्वाद् इकण् । ७ । १ । ४२ ।

आभ्यां परात् जनात् कर्मधारयवृत्तेस्तस्मै हिते इकण् स्यात् । माहाजनिकः, सार्वजनिकः ॥ ४२ ॥

सर्वात् णो वा । ७ । १ । ४३ ।

---

१ पञ्चानां जनः तस्मै जनाय हित इति वाच्यम् । अत्र कर्मधारयाऽभावान्न ईनः । पञ्चजनेभ्यो हित पञ्चजनीन इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रादीनप्रत्ययः ।

अस्मात् तस्मै हिते णो वा स्यात्। सार्वः, सर्वीयः ॥

परिणामिनि तदर्थे । ७ । १ । ४४ ।

चतुर्थ्यन्तात् चतुर्थ्यर्थे परिणामिनि हेतावर्थे यथाऽधिकृतं प्रत्ययः स्यात्। अङ्गारीयाणि काष्ठानि, शङ्कव्यं दारु । ४४ ॥

चर्मण्यञ् । ७ । १ । ४५ ।

चतुर्थ्यन्तात् तदर्थे परिणामिनि चर्मण्यर्थेऽञ् स्यात्। वार्ध्रं चर्म्म ॥ ४५ ॥

ऋषभोपानहात् ञ्यः । ७ । १ । ४६ ।

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे ञ्यः स्यात्। आर्षभ्यो वत्सः, औपानह्यो मुञ्जः ॥ ४६ ॥

छदिस्-बलेरेयण् । ७ । १ । ४७ ।

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे एयण् स्यात्। छादिषेयं तृणम्, बालेयास्तण्डुलाः ॥ ४७ ॥

परिखाऽस्य स्यात् । ७ । १ । ४८ ।

अस्मात् स्यन्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिन्येयण् स्यात्, सा चेत् स्यादितिसम्भाव्या। पारिखेय्य इष्टकाः॥

अत्र च । ७ । १ । ४९ ।

परिखायाः स्यादितिसम्भाव्याया स्यन्ताया, अत्रेति सप्तम्यर्थे एयण् स्यात्। पारिखेयी भूमिः ॥ ४९ ॥

१ परिणामि द्रव्यमुपादानकारणम्, तस्मिन्नभिधेये । अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि, अत्र काष्ठानि परिणामीनि । एवं प्राकारीया इष्टका, वार्ध्रादि।

२ प्रथमान्तात् । सा चेद् अनेनोपादानकारणेन कृतास्यादिति सभाव्यतेऽनुमीयते इत्यर्थ । यथा 'इष्टकाना परिखा स्यात्' इत्यनुमीयते इति पारिखेय्य इष्टका, णित्वाद् डीप् वृद्धिश्च ।

तद् । ७ । १ । ५० ।

तदिति स्यन्तात्, स्यादिति सम्भाव्यात्, षष्ठ्यर्थे परिणामिनि सप्तम्यर्थे च यथाऽधिकृतं प्रत्ययः स्यात् । प्राकारीया इष्टकाः, परशव्यमयः, प्रासादीयो देशः ॥ ५० ॥

तस्याऽर्हे क्रियायां वत् । ७ । १ । ५१ ।

तस्येति षष्ठ्यन्तात् क्रियारूपेऽर्हेऽर्थे वत् स्यात् । राजवद् वृत्तं राज्ञः । क्रियायामिति किम् ? राज्ञोऽर्हो मणिः ॥ ५१ ॥

[1]स्यादेरिवे । ७ । १ । ५२ ।

स्याद्यन्ताद् इवार्थे सादृश्ये क्रियाऽर्थे वत् स्यात् । अश्ववद् याति चैत्रः, देववत् पश्यन्ति मुनिम् ॥ ५२ ॥

तत्र । ७ । १ । ५३ ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद् इवार्थे वत् स्यात् । सुघ्नवत् साकेते परिखा ॥ ५३ ॥

तस्य । ७ । १ । ५४ ।

तस्येति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वत् स्यात् । चैत्रवत् मैत्रस्य भूः ॥ ५४ ॥

---

१ प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चम्याद्यन्तादित्यर्थः । बन्धुनेव बन्धुवत् स्निह्यति, राज्ञे इव राजवत् स्वराज्याय दत्तं धनम्, पर्वतादिव पर्वतवत् पतति वृक्षाद् इति शेषाः प्रयोगाः । षष्ठीसप्तम्योस्त्वक्रियायामपि स्यात्, यथोत्तरत्र सूत्रे, राजवद् वृत्तं राजार्हं वृत्तमित्यर्थः । पञ्चाशत्तमसूत्रे ईयाधिकारः समाप्तः । सादृश्यं नाम गुणक्रियादिरूपं साधर्म्यम् । उपमायामिवस्थाने वत् प्रयुज्यते । उपमायाश्च उपमानोपमेयसाधारणधर्मा उपमावाचकश्चेवादिशब्द इति चत्वारि अङ्गानि सन्ति । साधारणधर्मवत्त्वेन विख्यातं वस्तु उपमानम् । तद्धर्मवत्त्वेन कविबुद्धिगोचरं विधीयमानं वस्तु उपमेयम् । उपमानोपमेययोः साधारणतया वर्तमानो गुणक्रियादिरूपो धर्मः साधारणधर्मः । यथा चन्द्रवत् प्रकाशते मुखम् । इववद् यथावानिभतुल्यादयः शब्दा उपमावाचकाः ।

[1]भावे त्व-तल् । ७ । १ । ५५ ।

षष्ठ्यन्ताद् भावे एतौ स्याताम् । शब्दस्य प्रवृत्तिहेतु-र्गुणो भावः । गोत्वम्, गोता, शुक्लत्वम्, शुक्लता ॥

प्राक् त्वादगडुलादेः । ७ । १ । ५६ ।

"[2]ब्रह्मणस्त्वः" (७-१-७७) इत्यतोऽर्वाक् त्वतलावधिकृतौ ज्ञेयौ, न तु गडुलादेः, तत्रैवोदाहरिष्येते । गडुलादिवर्जनं किम् ? गाडुल्यम्, कामण्डलवम् ॥ ५६ ॥

नञ्तत्पुरुषादबुधाऽऽदेः । ७ । १ । ५७ ।

प्राक् त्वात् नञ्पूर्वात् तत्पुरुषाद् बुधाऽऽद्यन्तवर्जात् त्व-तलावेव स्याताम्, इत्यधिकृतं ज्ञेयम् । अशुक्लत्वम्[3], अशुक्लता, अपतित्वम्, अपतिता । अबुधादेरिति किम् ? आबुध्यम्, आचतुर्यम् ॥ ५७ ॥

पृथ्वादेरिमन् वा । ७ । १ । ५८ ।

एभ्यो भावे वा इमन् स्यात् । प्रथिमा, पृथुत्वम्, पृथुता, पार्थवम् । म्रदिमा, मृदुता, मार्दवम् ॥ ५८ ॥

वर्णदृढाऽऽदिभ्यः ट्यण् च वा । ७ । १ । ५९ ।

---

१ अत्र भावस्य जात्यार्थ्यं । जातिश्च नित्यैकानेकगता सामान्यपदाभिधेया द्रव्यगुणकर्मवृत्तिर्नैयायिकमतेन । नित्यत्वे सति अनेकव्यक्तिसमवेतत्व-जातेर्लक्षणमिति, यथा गोत्वशुक्लत्वमनुष्यत्वादि । सा च मुख्यावान्तरभेदाभ्या द्विधा ।

२ "ब्रह्मणस्त्व" इति सूत्रस्थितत्वशब्दात् पूर्वं गडुलादीन् वर्जयित्वा 'त्व-तलधिकार इत्यर्थ । केचिद् गडुलाऽऽदेरपीच्छन्ति, तन्मते गडुलत्व गडुलतेति स्त ।

३ अत्रैवकारात् "वर्णदृढादिभ्य ट्यण् च वा" इति ट्यण् बाधितो भवति न शुक्लोऽशुक्ल, तस्य भावोऽशुक्लत्वमित्यत्र ट्यण् न स्यात् । एव "पति राजान्त " (७-१-६०) इति विहितात पतिराजान्ते ट्यण् बाध्यते, तेन नञ्पूर्वतत्पुरुषे अपतित्व, अपतितेत्येव स्त ।

वर्णविशेषार्थेभ्यो दृढाऽऽदेश्च तस्य भावे ट्यण् इमन् च स्याद् वा। शौक्ल्यम्, शुक्लिमा, शुक्लत्वम्, शुक्लता, शैत्यम्, शितिमा, शितित्वम्, शितिता, शैतम्। दार्ढ्यम्, द्रढिमा, दृढत्वम्, दृढता, वैमत्यम्, विमतिमा, विमतित्वम्, विमतिता, वैमतम् ॥ ५९ ॥

पति-राजान्तगुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च । ७ । १ । ६० ।

पत्यन्तराजान्तेभ्यो गुणोऽङ्गं प्रवृत्तौ हेतुर्येषां तेभ्यो, राजादेश्च, तस्य भावे क्रियायां च ट्यण् स्यात्। आधिपत्यम्, अधिपतित्वम्, अधिपतिता, आधिराज्यम्, अधिराजत्वम्, अधिराजता, मौढ्यम्, मूढत्वम्, मूढता, राज्यम्, राजत्वम्, राजता, काव्यम् कवित्वम्, कविता ॥ ६० ॥

अर्हतस्तोन्त् च । ७ । १ । ६१ ।

अस्मात् तस्य भावे कर्म्मणि च ट्यण् स्यात्, तद्योगे च तस्य न्तादेशः। आर्हन्त्यम्, अर्हत्त्वम्, अर्हत्ता ॥६१॥

सहायाद् वा । ७ । १ । ६२ ।

अस्मात् तस्य भावे कर्म्मणि च ट्यण् स्याद् वा। साहाय्यम्, साहायकम्, सहायत्वम्, सहायता ॥६२॥

---

१ आन्तरारिहननाद् रजोहननात् रहस्याभावाच्च तीर्थंकरादिवाचकोऽर्हन् शब्द पृषोदरादे सिध्यति। तस्याऽर्हतो भाव कर्म वा आर्हन्त्यम्। व्याकरणपूर्णतत्त्वाऽवेदिन आर्हन्त्यमिति प्रयोगमशुद्ध विकल्प्य सकलार्हत्प्रतिष्ठानमितिपद्ये आर्हन्त्यमिति प्रयोग प्रामादिकं शङ्कन्ते, तत् तेषामेतत्सूत्रानवबोधात् स्खलितमेव विज्ञेयम्, व्याकरणब्रह्मणो हेमचन्द्राचार्यस्य प्रयोगे प्रमादाऽसम्भवात्। णित्त्वात् स्त्रिया ङीप्रत्यये आर्हन्ती इति स्यात्। प्रयोगद्वयेऽपि एतेन सूत्रेणाऽर्हत ट्यण् प्रत्यय न्तादेशश्च विधीयेते। पक्षे त्वादि। अणि परे आर्हतम्।

सखि-वणिग्-दूताद् यः । ७ । १ । ६३ ।

एभ्यस्तस्य भावे कर्म्मणि च यः स्यात् । सख्यम्, सखित्वम्, सखिता, वणिज्या, वणिक्त्वम्, वणिक्ता, वाणिज्यम्, दूत्यम्, दूतत्वम्, दूतता, दौत्यम् ।। ६३ ।।

स्तेनात् नलुक् च । ७ । १ । ६४ ।

स्तेनात् तस्य भावे कर्म्मणि च यः स्यात्, तद्योगे च नस्य लुक् । स्तेयम्, स्तेनत्वम्, स्तेनता, स्तैन्यम् ।।

कपि-ज्ञातेरेयण् । ७ । १ । ६५ ।

आभ्यां तस्य भावे कर्म्मणि चैयण् स्यात् । कापेयम्, कपित्वम्, कपिता, ज्ञातेयम्, ज्ञातित्वम्, ज्ञातिता ।।

प्राणिजाति-वयोऽर्थादञ् । ७ । १ । ६६ ।

प्राणिजात्यर्थात् वयोऽर्थाच्च तस्य भावे कर्मणि चाञ् स्यात् । आश्वम्, अश्वत्वम्, अश्वता, कौमारम्, कुमारत्वम्, कुमारता ।। ६६ ।।

युवादेरण् । ७ । १ । ६७ ।

एभ्यस्तस्य भावे कर्म्मणि चाण् स्यात् । यौवनम्, युवत्वम्, युवता, स्थाविरम्, स्थविरत्वम्, स्थविरता ।।

हायनान्तात् । ७ । १ । ६८ ।

अस्मात् तस्य भावे कर्म्मणि चाण् स्यात् । द्वैहायनम्, द्विहायनत्वम्, द्विहायनता ।। ३८ ।।

य्वृवर्णात् लघ्वादेः । ७ । १ । ६९ ।

लघुरादिः समीपो येषां इ-उ-ऋवर्णानां तदन्तेभ्यस्तस्य भावे कर्म्मणि चाण् स्यात् । शौचम्, शुचित्वम्, शुचिता, एवं हारीतकम्, पाटवम्, वाधवम्, पैत्रम् । लघ्वादेरिति किम्? पाण्डुत्वम् ।। ६९ ।।

पुरुष-हृदयादसमासे । ७ । १ । ७० ।

आभ्यामसमासविषयाभ्यां तस्य भावे कर्मणि चाण् स्यात् । पौरुषम्, पुरुषत्वम्, पुरुषता, एवं हार्दम् । असमास इति किम्? परमपुरुषत्वम्, परमपौरुषमिति मा भूत् ॥ ७० ॥

श्रोत्रियाद् यलुक् च । ७ । १ । ७१ ।

अस्मात् तस्य भावे कर्म्मणि चाण् स्यात्, तद्योगे च यस्य लुक् च। श्रौत्रम्, श्रोत्रियत्वम्, श्रोत्रियता, [1]श्रौत्रियकम् ॥ ७१ ॥

योपान्त्याद् [2]गुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ् । ७ । १ । ७२ ।

त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमम्, तत्समीपमुपोत्तमम्, तद् गुरुर्यस्य तस्माद् युपान्त्यात् सुप्रख्यवर्जात् तस्य भावे कर्म्मणि चाऽकञ् स्यात् । रामणीयकम्, रमणीयत्वम्, रमणीयता, एवमाचार्यकम् । गुरूपोत्तमादिति किम्? क्षत्रियत्वम्, कायत्वम् । असुप्रख्यादिति किम्? सुप्रख्यत्वम्, सौप्रख्यम् ॥ ७२ ॥

चोराऽऽदेः । ७ । १ । ७३ ।

एभ्यस्तस्य भावे कर्मणि चाकञ् स्यात् । चौरिका, चोरत्वम्, चोरता, एवं धौर्त्तिका ॥ ७३ ॥

द्वन्द्वात् लित् । ७ । १ । ७४ ।

---

१ श्रोत्रियस्य चोरादिकत्वात् "चौरादे" इतिसूत्राद् अकञ्प्रत्ययोऽपि पक्षे भवति ।

२ दीर्घो विसर्गानुस्वारसयोगान्तश्च वर्णो गुरुरुच्यते, तेनानेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि आचार्यस्य भाव आचार्यकमित्यपि स्यात् ।

द्वन्द्वात् तस्य भावे कर्मणि च लिद् अकञ् स्यात् । [1]वैन्निरका, विनृत्वम्, विनृता ॥ ७४ ॥

गोत्र-[2]चरणात् श्लाघाऽत्याकार-प्राप्त्यव-गमे । ७ । १ । ७५ ।

गोत्रार्थचरणार्थाभ्यां तस्य भावे कर्म्मणि च लिद्-कञ् स्यात्, श्लाघाऽऽदिविषये । गार्गिकया श्लाघते, अत्याकुरुते वा, गार्गिकां प्राप्तोऽवगतो वा, एवं काठि-कयेत्यादि । श्लाघाऽऽदिष्विति किम्? गार्गम्, काठम्॥

होत्राभ्य ईयः । ७ । १ । ७६ ।

होत्रा ऋत्विग्विशेषः । तदर्थात् तस्य भावे कर्म्मणि चेयः स्यात् । मैत्रावरुणीयम् । त्वतलावपि ॥ ७६ ॥

ब्रह्मणस्त्वः । ७ । १ । ७७ ।

अस्माद् ऋत्विगर्थात् तस्य भावे कर्म्मणि त्वः स्यात्। ब्रह्मत्वम् ॥ ७७ ॥

शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे । ७ । १ । ७८ ।

षष्ठ्यन्तात् क्षेत्रेऽर्थे एतौ स्याताम् । इक्षुशाकटम्, शाकशाकिनम् ॥ ७८ ॥

धान्येभ्य ईनञ् । ७ । १ । ७९ ।

धान्यार्थेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः क्षेत्रेऽर्थे ईनञ् स्यात् । मौद्गीनम्, कौद्रवीणम् ॥ ७९ ॥

---

१ विश्व ना चेति वि-नरौ तयोर्विन्नोर्भाव कर्म वा वैन्त्रिका-पक्षिपुम्पत्वमि-त्यर्थ । लित्वात् स्त्रीलिङ्गे भवति । लिदकञ परत्वात् "ऋवर्णात् " इति-सूत्रात् प्राप्तोऽण् बाध्यते । परेण पूर्वबाध इति वचनात् । त्वतलौ च भवत ।

२ चरण शाखानिमित्त कठादि । गोत्रमपत्य प्रवराध्यायपठित च । गार्ग्य-स्य भाव कर्म वा गार्गिका तथा गार्गकया ।

व्रीहि-शालेरेयण् । ७ । १ । ८० ।

आभ्यां तस्य क्षेत्रे एयण् स्यात् । व्रैहेयम्, शालेयम्॥

यव-यवक-षष्टिकाद् यः । ७ । १ । ८१ ।

एभ्यस्तस्य क्षेत्रे यः स्यात् । यव्यम्, यवक्यम्, षष्टिक्यम् ॥ ८१ ॥

वाऽणु-माषात् । ७ । १ । ८२ ।

आभ्यां तस्य क्षेत्रे यो वा स्यात् । अणव्यम्, आणवीनम् । माष्यम्, माषीणम् ॥ ८२ ॥

वोमा-भङ्गा-तिलात् । ७ । १ । ८३ ।

एभ्यस्तस्य क्षेत्रेऽर्थे यो वा स्यात् । उम्यम्, औमीनम्। भङ्ग्यम्, भाङ्गीनम्। तिल्यम्, तैलीनम्॥८३॥

अलाब्वाश्च कटो रजसि । ७ । १ । ८४ ।

अस्माद् उमाऽऽदेश्च तस्य रजस्यर्थे कटः स्यात्। अलाबूकटम्, उमाकटम्, भङ्गाकटम्, तिलकटम् ॥ ८४ ॥

अह्ना गम्येऽश्वाद् ईनञ् । ७ । १ । ८५ ।

षष्ठ्यन्तादश्वात् एकेनाह्ना गम्येऽर्थे ईनञ् स्यात् । आश्वीनोऽध्वा ॥ ८५ ॥

कुलात् जल्पे । ७ । १ । ८६ ।

षष्ठ्यन्तात् कुलात् जल्पेऽर्थे ईनञ् स्यात्। कौलीनः॥

पील्वादेः कुणः पाके । ७ । १ । ८७ ।

एभ्यस्तस्य पाके कुणः स्यात्। पीलुकुणः, शमीकुणः॥

कर्णाऽऽदेर्मूले जाहः । ७ । १ । ८८ ।

एभ्यस्तस्य मूलेऽर्थे जाहः स्यात् कर्णजाहम्, अक्षिजाहम् ॥ ८८ ॥

पक्षात् तिः । ७ । १ । ८९ ।

पक्षात् तस्य मूलेऽर्थे तिः स्यात् । पक्षतिः ॥ ८९ ॥

हिमादू एलुः सहे । ७ । १ । ९० ।

हिमात् तस्य सहमानेऽर्थे एलुः स्यात् । हिमेलुः ॥

बल-वातादूलः । ७ । १ । ९१ ।

आभ्यां तस्य सहेऽर्थे ऊलः स्यात् । बलूलः, वातूलः॥

शीतोष्ण-तृपाद् [प्राद् ?] आलुरसहे । ७ । १ । ९२ ।

एभ्यस्तस्यासहेऽर्थे आलुः स्यात् । शीतालुः, उष्णालुः, तृपालुः, [तृप्रालुः ?] ॥ ९२ ॥

यथामुख-संमुखाद् ईनः तद् दृश्यते-ऽस्मिन् । ७ । १ । ९३ ।

आभ्यां तदिति स्यन्ताभ्यां, अस्मिन्निति ङ्यर्थे ईनः स्यात्, स्यन्तं चेद् दृश्यते । यथामुख प्रतिबिम्बम्, यथामुखीन आदर्शः, एवं संमुखीनः ॥ ९३ ॥

सर्वाऽऽदेः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्र-शरावं व्याप्नोति । ७ । १ । ९४ ।

सर्वशब्दपूर्वेभ्य एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः स्यात् । सर्वपथीनो रथः, सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्मीणो ना, सर्वपत्रीणो यन्ता, सर्वपात्रीणं भक्तम्, सर्वशरावीणं ओदनम् ॥ ९४ ॥

आप्रपदम् । ७ । १ । ९५ ।

आ पदाग्राद् आप्रपदम्, अस्मादमन्ताद् व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः स्यात् । आप्रपदीनः पटः ॥ ९५ ॥

अनुपदं बद्धा । ७ । १ । ९६ ।

अस्मादमन्तात् बद्धेत्यर्थे ईनः स्यात् । अनुपदीनोपानत् ॥ ९६ ॥

अयानयं नेयः । ७ । १ । ९७ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् नेयेऽर्थ ईनः स्यात् । अयानयीनः शारः ॥ ९७ ॥

सर्वाऽन्नमत्ति । ७ । १ । ९८ ।

अस्मादन्नन्ताद् अत्त्यर्थे ईनः स्यात् । सर्वान्नीनो भिक्षुः ॥ ९८ ॥

परोवरीण-परम्परीण-पुत्रपौत्रीणम् । ७ । १ । ९९ ।

एतेऽनुभवत्यर्थे ईनान्ता निपात्याः । परोवरीणः, परम्परीणः, पुत्रपौत्रीणः ॥ ९९ ॥

यथाकामाऽनुकामाऽत्यन्तं गामिनि ।७।१।१००।

एभ्योऽमन्तेभ्यो गामिन्यर्थे इनः । स्यात् । यथाकामीनः, अनुकामीनः, अत्यन्तीनः ॥ १०० ॥

पारावारं व्यस्त-व्यत्यस्तं च । ७ । १ । १०१ ।

अस्मात् समस्ताद् व्यस्ताद् व्यत्यस्ताच्चामन्ताद् गामिनीनः स्यात् । पारावारीणः, पारीणः, अवारीणः, अवारपारीणः ॥ १०१ ॥

अनुग्वलम् । ७ । १ । १०२ ।

अस्मादमन्ताद् अलङ्गामिनि ईनः स्यात् । अनुगवीनो गोपः ॥ १०२ ॥

अध्वानं येनौ । ७ । १ । १०३ ।

अस्मादमन्ताद् अलङ्गामिनि य-ईनौ स्याताम्। अध्वन्यः, अध्वनीनः ॥ १०३ ॥

अभ्यमित्रमीयश्च । ७ । १ । १०४ ।

अस्मादमन्ताद् अलङ्गामिनि ईयो य-ईनौ च स्याताम्। अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीणः ॥ १०४ ॥

[2]समांसमीनाऽद्यश्वीनाऽद्यप्रातीनाऽऽगवीन-साप्तपदीनम् । ७ । १ । १०५ ।

एते ईनान्ता निपात्याः, साप्तपदीनस्त्वीनञन्तः। समांसमीना गौः, अद्यश्वीना गौः, अद्यप्रातीनो लाभः, आगवीनः कर्मकृत्, साप्तपदीनं सख्यम् ॥ १०५ ॥

[3]अषडक्षाऽऽशितंग्वलङ्कर्माऽलंपुरुषाद् ईनः ।७।१।१०६।

एभ्यः स्वार्थे ईनः स्यात्। अषडक्षीणो मन्त्रः, आशितंगवीनं अरण्यम्, अलङ्कर्मीणः, अलंपुरुषीणः॥१०६॥

अदिक्स्त्रियां वाऽञ्चः । ७ । १ । १०७ ।

अञ्चत्यन्तात् स्वार्थे ईनो वा स्यात्, न चेद् स दिशि स्त्रियाम्। प्राचीनम्, प्राक्। प्राचीना शाखा, प्राची। अदिक्स्त्रियामिति किम्? प्राची दिक् ॥ १०७ ॥

---

१ अभ्यमित्र अलङ्गामी अभ्यमित्रीय।

२ समा समामिति वीप्सया द्वितीयान्ताद् गर्भं धारयतीत्यर्थे निपाते समांसमीना गौ। अद्य श्वो वा विजनिष्यमाणा अद्यश्वीना गौ, प्रत्यासन्नप्रसवकालेत्यर्थः। एवमद्यश्वीनो मृत्युर्लाभो भोगो वेत्यादि। अद्य प्रातर्वा भविष्यति अद्यप्रातीनो लाभः। आगोप्रतिदानं कारी आगवीनः। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यं मैत्री मित्रं च। ञित्वाद् वृद्धिः।

३ अविद्यमानानि षड् अक्षीणि अस्मिन् स मन्त्रः रहस्यो वा। स्त्रिया अषडक्षीणा क्रीडेति, सामान्येन्द्रियार्थे वाऽक्षशब्दः। आशिता गावोऽस्मिन्निति। अलं कर्मणे पुरुषाय वाऽलमिति अलङ्कर्मीणेत्यादि, "प्रात्यव..." (पृ० १३९) इति समासः।

तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः ।७।१।१०८।

तस्येति षष्ठ्यन्तात् तुल्येऽर्थे कः स्यात्, संज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये । अश्वकः, अश्वकं रूपम् ॥ १०९ ॥

न नृ-पूजाऽर्थ-ध्वज-चित्रे । ७ । १ । १०९ ।

नरि, पूजार्थे, ध्वजे, चित्रकर्म्मणि चार्थे को न स्यात्। चञ्चा ना, अर्हन्, ध्वजे सिंहः, चित्रे भीमः ॥ १०९ ॥

[1]अपण्ये जीवने । ७ । १ । ११० ।

जीव्यते येन तस्मिन् पण्यवर्जे को न स्यात् । शिवः । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते ॥ ११० ॥

देव-पथाऽऽदिभ्यः । ७ । १ । १११ ।

एभ्यस्तुल्ये संज्ञाप्रतिकृत्योः को न स्यात् । देवपथः, हंसपथः ॥ १११ ॥

[3]बस्तेरेयञ् । ७ । १ । ११२ ।

बस्तेस्तस्य तुल्येऽर्थे एयञ् स्यात्। बास्तेयी प्रणालिका ॥ ११२ ॥

शिलाया एयच्च । ७ । १ । ११३ ।

अस्मात् तस्य तुल्येऽर्थे एयच् एयञ् च स्यात्। शिलेयम्, शैलेयं दधि ॥ ११३ ॥

शाखाऽऽदेर्यः । ७ । १ । ११४ ।

एभ्यस्तस्य तुल्ये यः स्यात् । शाख्यः, मुख्यः ॥११४॥

---

१ शिवप्रतिकृत्या देवलको जीवतीत्यर्थे । शिवस्य तुल्य शिव । पण्यं विक्रेतव्यम्, तद्भिन्ने जीवने ।

२ देवपथेन तुल्यो देवपथ इत्यादि । देवपथादिराकृतिगण ।

३ अत्र सूत्रे तस्य तुल्य इत्यनुवर्तते, न संज्ञाप्रतिकृत्योरिति । वस्तिरिति वादि ईश्यतेऽन्यत्र ।

द्रोर्भव्ये । ७ । १ । ११५ ।

द्रोस्तस्य तुल्ये भव्येऽर्थे, यः स्यात् । द्रव्यमयं ना, स्वर्णादि च ॥ ११५ ॥

कुशाग्राद् ईयः । ७ । १ । ११६ ।

अस्मात् तस्य तुल्ये ईयः स्यात् । कुशाग्रीया वुद्धिः॥

काकतालीयाऽऽदयः । ७ । १ । ११७ ।

एते तस्य तुल्ये ईयान्ताः साधवः स्युः । काकतालीयम्, खलतिबिल्वीयम् ॥ ११७ ॥

शर्कराऽऽदेरण् । ७ । १ । ११८ ।

एभ्यस्तस्य तुल्येऽण् स्यात् । शार्करं दधि, कापालिकम् ॥ ११८

अः सपत्न्याः । ७ । १ । ११९ ।

अस्मात् तस्य तुल्ये अः स्यात् । सपत्नः ॥ ११९ ॥

एकशालाया इकः । ७ । १ । १२० ।

अस्मात् तस्य तुल्ये इकः स्यात् । एकशालिकम् ॥

गोण्यादेश्चेकण् । ७ । १ । १२१ ।

एभ्य एकशालायाश्च तस्य तुल्ये इकण् स्यात् । गौणिकम्, आङ्गुलिकम् , एकशालिकम् ॥ १२१ ॥

कर्कलोहितात् टीकण् च । ७ । १ । १२२ ।

आभ्यां तस्य तुल्ये टीकण् इकण् च स्यात् । कार्कीकः, कार्किकः, लौहितीकः , लौहितिकः ॥ १२२ ॥

वेर्विस्तृते शाल-शङ्कटौ । ७ । १ । १२३ ।

वेर्विस्तृतेऽर्थे शालशङ्कटौ स्याताम्। विशालः, विशङ्कटः ॥ १

कटः । ७ । १ । १२४ ।

वेर्विस्तृतेऽर्थे कटः स्यात्। विकटः ॥ १२४ ॥

सं-प्रोत्-नेः संकीर्ण-प्रकाशाऽधिक-समीपे । ७ । १ । १२५ ।

एभ्यो यथासङ्ख्यमेष्वर्थेषु कटः स्यात्। सङ्कटः, प्रकटः, उत्कटः, निकटः ॥ १२५ ॥

अवात् कुटारश्चावनते । ७ । १ । १२६ ।

अवाद् अवनतेऽर्थे कुटारः कटश्च स्यात्। अवकुटारः, अवकटः ॥ १२६ ॥

[1]नासानति-तद्वतोः टीट-नाट-भ्रटम् ।७।१।१२७।

अवात् नासानतौ तद्वति चार्थे एते स्युः। अवटीटम्, अवनाटम्, अवभ्रटं नासानमनम्, तद्वद् वा नासादि ॥

नेरिन-पिट-काः चिक्-चि-चिकश्चाऽस्य । ७ । १ । १२८ ।

नेर्नासानतौ तद्वति चार्थे एते स्युः, तद्योगे च नेर्यथासङ्ख्यं चिक्चिचिकः। चिकिनम्, चिपिटम्, चिक्कं नासानमनं नासादि च ॥ १२८ ॥

बिड-बिरीसौ नीरन्ध्रे च । ७ । १ । १२९ ।

---

१ अवटीऽमित्यादेर्नासानमनमित्यर्थः । नासानमनवती नासिकाऽपि अवटीटा इत्युच्यते । पुरुषोऽवटीट । अप्रिय गर्ह्य वा वस्तु विलोक्य या नासिकानतिर्भवति, तत्रावटीटावनाटावभ्रटशब्दा प्रयुज्यन्ते ।

नेर्नीरन्ध्रे, नासानतितद्वतोश्च एतौ स्याताम्। निविडाः, निबिरीसाः केशाः, निविडम्, नबिरीसं नासानमनं नासादि च ॥ १२९ ॥

क्लिन्नात् लश्चक्षुषि, चिल्-पिल्-चुल
चास्य। ७ । १ । १३० ।

क्लिन्नात् चक्षुष्यर्थे लः स्यात्, तद्योगे चास्य चिल्-पिल्-चुलः। चिल्लम्, पिल्लम्, चुल्लं चक्षुः ॥ १३० ॥

उपत्यकाऽधित्यके । ७ । १ । १३१ ।

एतौ निपात्येते। उपत्यका गिर्यासन्ना भूः, अधित्यका पर्वताऽधिरूढा भूः ॥ १३१ ॥

अवेः संघात-विस्तारे कट-पटम्। ७। १।१३२।

अवेरर्थात् षष्ठयन्तात् संघाते विस्तारे चार्थे यथासङ्ख्यं कटपटौ स्याताम्। अविकटः संघातः, अविपटो विस्तारः ॥ १३२ ॥

पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः । ७ । १ । १३३ ।

पश्वर्थेभ्यः षष्ठयन्तेभ्यः स्थानेऽर्थे गोष्ठः स्यात्। गोगोष्ठम्, अश्वगोष्ठम् ॥ १३३ ॥

द्वित्वे गोयुगः । ७। १। १३४ ।

पश्वर्थेभ्यस्तस्य द्वित्वेऽर्थेऽयं स्यात्। गोगोयुगम् ॥

षट्त्वे षड्गवः । ७ । १ । १३५ ।

पश्वर्थेभ्यस्तस्य षट्त्वेऽयं स्यात्। हस्तिषड्गवम्॥१३५॥

तिलाऽऽदिभ्यः स्नेहे तैलः । ७ । १ । १३६ ।

एभ्यस्तस्य स्नेहेऽर्थे तैलः स्यात् । तिलतैलम्, सर्षपतैलम् ॥ १३६ ॥

तत्र घटते कर्म्मणष्ठः । ७ । १ । १३७ ।

तत्रेति ङ्यन्तात् कर्म्मशब्दाद् घटते इत्यर्थे ठः स्यात्। कर्म्मठः ॥ १३७

तदस्य सञ्जातं तारकाऽऽदिभ्य इतः । ७ । १ । १३८ ।

तदिति स्यन्तेभ्य एभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतः स्यात्, स्यन्तं सञ्जातं चेत् । तारकितं नभः, पुष्पितस्तरुः ॥१३८॥

गर्भादप्राणिनि । ७ । १ । १३९ ।

गर्भात् तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतः स्यात्, न तु प्राणिनि । गर्भितो व्रीहिः ॥ १३९ ॥

प्रमाणात् मात्रट् । ७ । १ । १४० ।

स्यन्तात् प्रमाणार्थात् षष्ठ्यर्थे मात्रट् स्यात्। आयामः प्रमाणम्[1] । जानुमात्रं जलम्, तन्मात्री भूः ॥ १४० ॥

हस्ति-पुरुषाद् वाऽण् । ७ । १ । १४१ ।

स्यन्ताभ्यां प्रमाणार्थाभ्यामाभ्यां षष्ठ्यर्थेऽण् वा स्यात् । हास्तिनम्, हस्तिमात्रम्, हस्तिदघ्नम्, हस्तिद्वयसं जलम्, एवं पौरुषम् ॥ १४१ ॥

---

१ प्रमाण द्विधा ऊर्ध्वतिर्यग्भेदात् । आद्यमूर्ध्वस्य, द्वितीय च तिर्यग्मानस्योदाहरणम् । जानुर्ना प्रमाणमस्य जानुमात्रम् । टित्त्वात् "अणञेये " सूत्राद् ङीप्रत्यये परे तन्मात्री । एव दघ्नटादावपि विग्रह कार्य । स्यन्तात् प्रथमान्तादित्यर्थ । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिन जलम ।

चोर्ध्वे दघ्नट्-द्वयसट् । ७ । १ । १४२ ।

ऊर्ध्वं यत् प्रमाणं तदर्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे वेतौ स्याताम्[१] । ऊरुदघ्नम्, ऊरुद्वयसम्, ऊरुमात्रं जलम् । ऊर्ध्वमिति किम् ? रज्जुमात्री भूः ॥ १४२ ॥

मानादसंशये लुप् । ७ । १ । १४३ ।

मानार्थ एव साक्षाद् यः प्रमाणशब्दो हस्तवितस्त्यादिर्न तु रज्ज्वादिः, तस्मात् प्रस्तुतस्य मात्रडादेरसंशये गम्ये लुप् स्यात् । हस्तः, वितस्तिः । मानादिति किम् ? ऊरुमात्रं जलम् । असंशय इति किम् ? शममात्रं स्यात् ॥

द्विगोः संशये च । ७ । १ । १४४ ।

मानान्तात् द्विगोः संशयेऽसंशये च प्रस्तुतमात्रडादेर्लुप् स्यात् । द्विवितस्तिः, द्विशमः स्यात् ॥ १४४ ॥

मात्रट् । ७ । १ । १४५ ।

स्यन्तात् मानार्थात् षष्ठ्यर्थे मात्रट् स्यात्, संशये । प्रस्थमात्रं स्यात् ॥ १४५ ॥

शन्-शत् विंशतेः । ७ । १ । १४६ ।

शन्नन्तात्, शदन्ताच्च, सङ्ख्याऽर्थाद् विंशतेश्च मानवृत्तेः स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे मात्रट् स्यात्, संशये । दशमात्राः स्युः, एवं त्रिंशन्मात्राः, विंशतिमात्राः ॥ १४६ ॥

डिन्[२] । ७ । १ । १४७ ।

शन्शद्विंशतिभ्यः स्यन्तेभ्यो मानार्थेभ्यः षष्ठ्यर्थे डिन् स्यात् । पञ्चदशी अर्धमासः, त्रिंशी मासः, विंशिनो भवनेन्द्राः ॥ १४७ ॥

---

१ शम चतुर्विंशतिरङ्गुलानि । शम प्रमाणमस्य स्यात् शममात्रम् ।

२ डित्वाद् "डित्यन्त्यस्वरादेः," इतिसूत्रात् स्वरादेर्लुक् । इत्थमेव रूपाणि स्युः ।

इदं-किमोऽतुः, इय-किय् चास्य । ७ । १ । १४८ ।

आभ्यां मानार्थाभ्यां षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुः स्यात्, तद्योगे चानयोर्यथासङ्ख्यमियकियौ स्याताम् । इयान्, कियान् पटः ॥ १४८ ॥

यत्-तत्-एतदो डावादिः । ७ । १ । १४९ ।

एभ्यः स्यन्तेभ्यो मानार्थेभ्यः षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुर्डावादिः स्यात् । यावान्, तावान्, एतावान् धान्यराशिः ॥१४९॥

यत्-तत्-किमः सङ्ख्याया [1]डतिर्वा ।७।१।१५०।

सङ्ख्यारूपं यत् मानं तदर्थेभ्य एभ्यः स्यन्तेभ्यः षष्ठ्यर्थे सङ्ख्येये डतिर्वा स्यात् । यति, यावन्तः । एवं तति, तावन्तः । कति, कियन्तः ॥ १५० ॥

अवयवात् तयट् । ७ । १ । १५१ ।

अवयववृत्तेः सङ्ख्यार्थात् स्यन्तात् षष्ठ्यर्थेऽवयविनि तयट् स्यात् । पञ्चतयो यमः ॥ १५१ ॥

द्वि-त्रिभ्यामयट् वा । ७ । १ । १५२ ।

आभ्यामवयवार्थाभ्यां स्यन्ताभ्यां षष्ठ्यर्थेऽयट् वा स्यात् । द्वयम्, द्वितयम् । त्रयम्, त्रितयम् ॥ १५२ ॥

द्व्यादेर्गुणात् मूल्य-क्रेये मयट् ।७।१।१५३ ।

द्व्यादेर्गुणवृत्तेः स्यन्तात् षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात्, द्व्यादिश्चेत् मूल्यार्थः क्रयार्थो वा । द्विमयमुदश्विद्यवानाम्, एवं त्रिमयं द्विमया यवा उदश्वितः, एवं त्रिमयाः । गुणादिति किम् ? द्वौ व्रीहियवौ मूल्यमस्य ॥ १५३ ॥

---

१ डतिप्रत्ययान्ताना "डतिष्ण सख्याया लुप्" (पृ० ३६) सूत्रेण जस्-शसोर्लुप् स्यात्, तेन यति, तति, इत्येतावतिष्ठते प्रथमाद्वितीयाबहुवचने । डत्यन्ता नित्य बहुवचनान्ता, त्रिषु सदृशरूपाश्च स्यु ।

अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन् शत-सहस्रे शति-शत्-दशान्ताया डः । ७ । १ । १५४ ।

स्यन्तात् शत्याद्यन्तात् सङ्ख्यार्थादस्मिन्निति ड्यर्थे, शतसहस्रे च डः स्यात्, स्यन्तं चेदधिकं शतादिमङ्ख्यं च वस्तु स्यात् । विंशं योजनशतं, योजनसहस्रं वा, एवं त्रिंशम् , एकादशम् । तत्संख्यमिति किम् ? विंशति-र्दण्डा अधिका अस्मिन् योजनशते ।। १५४ ।।

सङ्ख्यापूरणे डट् । ७ । १ । १५५ ।

सङ्ख्या पूर्यते येन तन्नार्थे सङ्ख्याया डट् स्यात् । एकादशी । सङ्ख्येति किम् ? एकादशानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट ।। १५५ ।

विंशत्यादेर्वा तमट् । ७ । १ । १५६ ।

अस्याः सङ्ख्यायाः सङ्ख्यापूरणे तमट् वा स्यात् । विंशतितमः, विंशः । त्रिंशत्तमः, त्रिंशः ।। १५६ ।।

शताऽऽदिमासाऽर्द्धमास-संवत्सरात् ।७।१।१५७।

शतादेः सङ्ख्याया मासादेश्च सङ्ख्यापूरणे तमट् स्यात् । शततमी, सहस्रतमी, मासतमः, अर्द्धमासतमः, सवत्सरतमो दिनः ।। १५७ ।।

षष्ट्यादेरसङ्ख्याऽऽदेः । ७ । १ । १५८ ।

सङ्ख्यादिरवयवो यस्य तद्वर्जात् षष्ट्यादेः सङ्ख्या-पूरणे तमट् स्यात् । षष्टितमः, सप्ततितमः । असङ्ख्याऽऽ-देरिति किम् ? एकषष्टः ।। १५८ ।।

नो मट् । ७ । १ । १५९ ।

असङ्ख्यादेर्नान्तायाः सङ्ख्यायाः सङ्ख्यापूरणे मट् स्यात् । पञ्चमी । असङ्ख्यादेरित्येव ? द्वादशः ॥१५९॥

पित् तिथट् बहु-गण-पूग-संघात् । ७ । १ । १६० ।

एभ्यः संख्यापूरणे तिथट् स्यात्, पित्[1] । बहुतिथी, गणतिथः, पूगतिथः, सङ्घतिथः ॥ १६० ॥

अतोरिथट् । ७ । १ । १६१ ।

अत्वन्तात् संख्यापूरणे इथट् स्यात्, पित् । इयतिथः, तावतिथी ॥ १६१ ॥

षट्-कति-कतिपयात् थट् । ७ । १ । १६२ ।

एभ्यः सङ्ख्यापूरणे थट् स्यात् । षष्ठी, कतिथः, कतिपयथ ॥१६२ ॥

चतुरः । ७ । १ । १६३ ।

अस्मात् संख्यापूरणे थट् स्यात् । चतुर्थी ॥ १६३ ॥

येयौ च लुक् च । ७ । १ । १६४ ।

चतुरः संख्यापूरणे एतौ स्याताम्, चस्य लुक् च । तुर्यः, तुरीयः ॥ १६४ ॥

द्वेस्तीयः । ७ । १ । १६५ ।

द्वेः संख्यापूरणे तीयः स्यात् । द्वितीयः ॥ १६५ ॥

त्रेस्तृ च । ७ । १ । १६६ ।

त्रेः संख्यापूरणे तीयः स्यात्, तद्योगे च तृ । तृतीया॥

पूर्वमनेन सादेश्चेन् । ७ । १ । १६७ ।

१ बह्वीनां पूरणी बहुतिथी । टित्त्वाद् ङी । पित्त्वात् पुंस्यपि, बहुतिथः ।

पूर्वमित्यमन्तात् केवलात् सपूर्वाच्चाऽनेनेति टाऽर्थे कर्त्तरि इन् स्यात्। कृतपूर्वी कटम्, पीतपूर्वी पयः ॥१६७॥

इष्टाऽऽदेः । ७ । १ । १६८ ।

एभ्योऽर्थात् स्यन्तेभ्यष्टाऽर्थे कर्त्तरीन् स्यात्। इष्टी यज्ञे, पूर्त्ती श्राद्धे ॥ १६८ ॥

श्राद्धमद्यभुक्तमिकेनौ । ७ । १ । १६९ ।

श्राद्धात् स्यन्तादद्यभुक्ताद्यर्थे कर्त्तर्येतौ स्याताम् । श्राद्धिकः, श्राद्धी ॥ १६९ ॥

अनुपद्यन्वेष्टा । ७ । १ । १७० ।

एष इन्नन्तो निपात्यते, अन्वेष्टा चेत्। अनुपदी गवाम् ॥ १७० ॥

दाण्डाजिनिकाऽऽयःशूलिक-पार्श्वकम् । ७ । १ । १७१ ।

एते यथायोगमिकण्-कान्ता निपात्याः, अन्वेष्टर्यर्थे। दाण्डाजिनिको दाम्भिकः, आयःशूलिकः तीक्ष्णोपायोऽर्थान्वेष्टा, पार्श्वकः अनृजूपायः स एव ॥ १७१ ॥

क्षेत्रेऽन्यस्मिन् नाश्ये इयः । ७ । १ । १७२ ।

क्षेत्रान्निर्देशात् ङ्यन्तादन्योपाधिकात् नाश्येऽर्थे इयः स्यात्। क्षेत्रियो व्याधिः, जारश्च ॥ १७२ ॥

छन्दोऽधीते, श्रोत्रश्च वा । ७ । १ । १७३ ।

अस्मादमन्तादधीतेऽर्थे इयो वा स्यात्, तद्योगे चास्य श्रोत्रः। श्रोत्रिय, छान्दसः ॥ १७३ ॥

इन्द्रियम् । ७ । १ । १७४ ।

---

१ अत्र "व्याप्ये क्तेन" (२-२-९९) सूत्रात सप्तमी । इष्टमनेन इष्टी यज्ञे इति विग्रह ।

२ क्षेत्र शरीरदाराविषक्षेत्रार्थकम् । अन्यस्मिन् क्षेत्रे नाश्य क्षेत्रिय ।

इन्द्राद् इयो निपात्यः । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ॥

तेन वित्ते चञ्चु-चणौ । ७ । १ । १७५ ।

तेनेति टान्ताद् वित्तेऽर्थे एतौ स्याताम् । विद्याचञ्चुः, केशाचणः ॥ १७५ ॥

पूरणाद् ग्रन्थस्य ग्राहके को लुक्चाऽस्य । ७ । १ । १७६ ।

पूरणप्रत्ययान्तात् टान्ताद् ग्रन्थस्य ग्राहकेऽर्थे कः स्यात्, तद्योगे च पूरणार्थस्य लुक् । द्विकः शिष्यः ॥

ग्रहणाद् वा । ७ । १ । १७७ ।

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । रूपादिग्रन्थस्य ग्रहणार्थात् पूरणप्रत्ययान्तात् कः स्वार्थे स्यात्, तद्योगे च पूरणार्थस्य लुग् वा । द्विकं, द्वितीयकं वा ग्रन्थग्रहणम् ॥ १७७ ॥

सस्याद् गुणात् परिजाते । ७ । १ । १७८ ।

सस्याद् गुणार्थात् टान्तात् परिजातेऽर्थे कः स्यात् । सस्यकः शालिर्देशो वा। गुणादिति किम्? सस्येन परिजातं क्षेत्रम् ॥ १७८ ॥

धन-हिरण्ये कामे । ७ । १ । १७९ ।

आभ्यां ङ्यन्ताभ्यां कामेऽर्थे कः स्यात् । धनकः, हिरण्यको मैत्रस्य ॥ १७९ ॥

स्वाङ्गेषु सक्ते । ७ । १ । १८० ।

स्वाङ्गार्थेभ्यो ङ्यन्तेभ्यः सक्तेऽर्थे कः स्यात् । नखकः, केशनखकः, दन्तौष्ठकः ॥ १८० ॥

उदरे त्विकण् आद्यूने । ७ । १ । १८१ ।

१ सप्तम्यन्ताभ्याम् । एवमुत्तरत्राऽपि धने कामो धनको मैत्रस्य । कामोऽभिलाप ।

अस्माद् ङयन्तात् सक्ते आद्यूनेऽर्थे इकण् स्यात्। औदरिकः, उदरकोऽन्यः॥ १८१॥

अंशं हारिणि। ७। १। १८२।

अंशादमन्तात् हारिण्यर्थे कः स्यात्। अंशको दायादः॥ १८२॥

तन्त्राद् अचिरोद्धृते। ७। १। १८३।

तन्त्रात् पञ्चम्यन्ताद् अचिरोद्धृतेऽर्थ कः स्यात्। तन्त्रकः पटः॥ १८३॥

ब्राह्मणात् नाम्नि। ७। १। १८४।

अस्मात् ङस्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे कः स्यात्, नाम्नि। ब्राह्मणको नाम देशः॥ १८४॥

उष्णात्। ७। १। १८५।

उष्णात् ङस्यन्तादचिरोद्धृतेऽर्थे कः स्यात्, नाम्नि। उष्णिका यवागूः॥ १८५॥

शीताच्च कारिणि। ७। १। १८६।

शीतोष्णाभ्यामर्थादमन्ताभ्यां कारिण्यर्थे कः स्यात्, नाम्नि। शीतकोऽलसः, उष्णको दक्षः॥ १८६॥

अधेरारूढे। ७। १। १८७।

अधेरारूढार्थात् स्वार्थे कः स्यात्। अधिको द्रोणः खार्याः, अधिका खारी द्रोणेन॥ १८७॥

अनोः कमितरि। ७। १। १८८।

अनोः कः स्यात्, तदन्तश्चेत् कमितरि। अनुकः[1]॥

१ अनुकामयतेऽनुकः। एवमुत्तरसूत्रे अभिकामयतेऽभीक इतिविग्रहः। दीर्घश्चकारश्च।

अभेरीश्च वा । ७ । १ । १८९ ।

अभेः कः स्यात्, ईश्चाऽस्य वा, तदन्तश्चेत् कमितरि। अभिकः, अभीकः ॥ १८९ ॥

सोऽस्य मुख्यः । ७ । १ । १९० ।

स इति स्यन्ताद् अस्येति षष्ठ्यर्थे कः स्यात्, स्यन्तं चेत् मुख्यार्थम् । देवदत्तकः सङ्घः ॥ १९० ॥

शृङ्खलकः करभे । ७ । १ । १९१ ।

कान्तो निपात्यः। शृङ्खलकः करभ उष्ट्रशिशुः ॥१९१॥

[1]उदुत्सोरुन्मनसि । ७ । १ । १९२ ।

आभ्यामस्येति उन्मनस्यर्थे कः स्यात्। उत्कः, उत्सुकः॥

[2]काल-हेतु-फलाद् रोगे । ७ । १ । १९३ ।

कालविशेषार्थेभ्यो, हेत्वर्थेभ्यः, फलार्थेभ्यश्च स्यन्तेभ्योऽस्येति रोगेऽर्थे कः स्यात् । द्वितीयको ज्वरः, पर्वतको रोगः, शीतको ज्वरः ॥ १९३ ॥

प्रायोऽन्नमस्मिन् नाम्नि । ७ । १ । १९४ ।

स्यन्तादस्मिन्निति ङ्यर्थे संज्ञाविषये कः स्यात्, स्यन्तं चेदन्नं प्रायेण । गुडापूपिका पौर्णमासी ॥ १९४ ॥

कुल्माषादण् । ७ । १ । १९५ ।

अस्मात् स्यन्तात् प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थेऽण् स्यात्, नाम्नि । कौल्माषी, पौर्णमासी ॥ १९५ ॥

---

१ उद्गत मनोऽस्य स उत्क । उत्सुगतं मनोऽस्य स उत्सुकउ त्कण्ठित इत्यर्थ ।

२ द्वितीयो दिवस उत्पत्तिकालोऽस्य द्वितीयको ज्वर । अरोगे तु वाक्यमेव। हेतु प्रयोजनम् । फल परिणाम ।

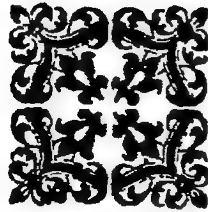
वटकादिन् । ७ । १ । १९६ ।

अस्मात् स्यन्तात् प्रायोऽन्नमस्मिन्नित्यर्थे इन् स्यात् । वटकिनी पौर्णमासी ॥ १९६ ॥

साक्षाद् द्रष्टा । ७ । १ । १९७ ।

साक्षातो द्रष्टेत्यस्मिन्नर्थे इन् नाम्नि स्यात् । साक्षी॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ७ । १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुः । ७ । २ । १ ।

तदिति स्यन्ताद्, अस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति ङ्यर्थे वा मतुः स्यात्, चेत् स्यन्तमस्तीति। गोमान्, वृक्षवान् गिरिः। अस्तीति किम्? गावोऽस्याऽऽसन्। इतः प्रायो भूमादौ मत्वादयः ॥ १ ॥[1]

आ यात् । ७ । २ । २ ।

"रूपात् प्रशस्ताऽऽहतात्" (७-२-५४) इति आ य-विधेर्वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यो मतुः स्यात्, तदस्यास्ति तदस्मिन्नस्तीतिविषये । कुमारीमान्, व्रीहिमान् ॥ २ ॥

नावादेरिकः । ७ । २ । ३ ।

एभ्यो मत्वर्थे इकः स्यात् । नाविकः, नौमान् । एवं कुमारिकः, कुमारीमान् ॥ ३ ॥

शिखाऽऽदिभ्य इन् । ७ । २ । ४ ।

एभ्यो मत्वर्थे इन् स्यात् । शिखी, शिखावान् । माली, मालावान् ॥ ४ ॥

व्रीह्यादिभ्यस्तौ । ७ । २ । ५ ।

एभ्यो मत्वर्थे इकेनौ स्याताम् । व्रीहिकः, व्रीही, व्रीहिमान्, मायिकः, मायी, मायावान् ॥ ५ ॥

---

१ अस्तिकथनादिदं वर्तमानसत्तायामेव प्रत्ययो भवति, न भूतभविष्यत्सत्तायाम् । गौर्गावो गावो वाऽस्यास्ति स्त सन्तीति वा गोमान् इति षष्ठ्यर्थस्य, वृक्षवान् गिरिरिति च अस्मिन्निति ङ्यर्थस्योदाहरणम् । भूमादिष्वर्थेषु मतु इक-इनादयस्तदस्याऽस्त्यस्मिन्नित्यर्थे स्युः । यथोक्तम्—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षाया प्रायो मत्वादयो मताः ॥

अतोऽनेकस्वरात् । ७ । २ । ६ ।

अदन्तादनेकस्वरात् मत्वर्थे इकेनौ स्याताम् । दण्डिकः, दण्डी, दण्डवान्, छत्रिकः, छत्री, छत्रवान् । अनेकस्वरादिति किम् ? स्ववान् ॥ ६ ॥

आशिरसोऽशीर्षश्च । ७ । २ । ७ ।

अस्मात् मत्वर्थे इकेनौ स्याताम्, मतुश्च, तद्योगे चास्याशीर्षः । अशीर्षिकः, अशीर्षी, अशीर्षवान् ॥ ७ ॥

अर्थाऽर्थाऽन्ताद् भावात् । ७ । २ । ८ ।

अर्थादर्थान्ताच्च भावार्थादेव मत्वर्थे इकेनावेव स्याताम् । अर्थिकः, अर्थी, प्रत्यर्थिकः, प्रत्यर्थी । मतुर्न स्यात् । भावादिति किम् ? धनार्थात् मतुरेव, अर्थवान् ॥ ८ ॥

व्रीह्यर्थ-तुन्दाऽऽदेरिलश्च । ७ । २ । ९ ।

आभ्यां मत्वर्थे इल इकेनौ च स्युः । शालिलः, शालिकः, शाली, शालिमान्, तुन्दिलः, तुन्दिकः, तुन्दी, तुन्दिवान्, उदरिलः, उदरिकः, उदरी, उदरवान् ।।९।।

स्वाङ्गाद् विवृद्धात् ते । ७ । २ । १० ।

अस्मात् मत्वर्थे इलेकेनाः स्युः । कर्णिलः, कर्णिकः, कर्णी, कर्णवान् ॥ १० ॥

वृन्दादारकः । ७ । २ । ११ ।

---

१ भावार्थप्रत्ययान्तादर्थशब्दात् तदन्ताच्च शब्दात् इक-इनौ स्त, न मतु । अर्थनमर्थ इति भावप्रत्ययान्तोऽर्थशब्द । ततोऽर्थोऽस्यास्ति सोऽर्थी उपयाचनावान् इत्यर्थं । प्रत्यर्थी इत्यर्थान्तस्योदाहरणम । धनादिवाचकाद् अर्थशब्दात् नेतौ स्त, किन्तु मतुरेव स्यात्, अर्थवान् इति । मत्वन्तात् पुनर्न मतुर्भवति । उक्तं च—

शैषिकात् शैषिको नेष्ट सरूप प्रत्यय क्वचित्,
समानवृत्तौ मत्वर्थात् मत्वर्थीयोऽपि नेष्यते ॥

२ विवृद्धात् महत । ते पूर्वोक्ता इल–इक–इन–मतव प्रत्यया ।

मत्वर्थे स्यात् । वृन्दारकः, वृन्दवान् ॥ ११ ॥

शृङ्गात् । ७ । २ । १२ ।

मत्वर्थे आरकः स्यात् । शृङ्गारकः, शृङ्गवान् ॥ १२ ॥

फल-बर्हात् चेनः । ७ । २ । १३ ।

आभ्यां शृङ्गाच्च मत्वर्थे इनः स्यात् । फलिनः[1], फलवान्, बर्हिणः, शृङ्गिणः ॥ १३ ॥

मलाद् ईमसश्च । ७ । २ । १४ ।

मलात् मत्वर्थे ईमस इनश्च स्यात्। मलीमसः, मलिनः, मलवान् ॥ १४ ॥

मरुत्-पर्वणस्तः । ७ । २ । १५ ।

आभ्यां मत्वर्थे तः स्यात् । मरुत्तः, मरुत्वान्, पर्वतः, पर्ववान् ॥ १५ ॥

वलि-वटि-तुण्डेर्भः । ७ । २ । १६ ।

एभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । वलिभः, वटिभः, तुण्डिभः, वलिवान् ॥ १६ ॥

ऊर्णा-हं-शुभमो युस् । ७ । २ । १७ ।

एभ्यो मत्वेऽर्थे युः स्यात् । ऊर्णायुः, अहंयुः, शुभंयुः ॥

कं-शंभ्यां युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम् ।७।२।१८।

आभ्यां मत्वर्थे एते स्युः । कंयुः, शंयुः, कंतिः, शंतिः, कंयः, शंयः, कंतुः, शंतुः, कंत, शंतः, कंवः, शंव, कंभः, शंभः ॥ १८ ॥

---

१ सिद्धान्तकौमुद्यां वकारस्थाने वकारो लिखित । विकल्पन परस-वर्णो भवति । तेन कंवि, कन्तिरित्यादि स्यात् । ध्वान्तस्य च क्यु, कर्युं कव, कर्वैं इत्यनुस्वारस्थाने क्रमशो ञ्णो भवत "तो मुमो " इति सूत्रात्।

बल-वात-दन्त-ललाटादूलः । ७ । २ । १९ ।

एभ्यो मत्वर्थे ऊलः स्यात् । बलूलः, वातूल, दन्तूलः, ललाटूलः, बलवान् ॥ १९ ॥

प्राण्यङ्गादातो लः । ७ । २ । २० ।

प्राण्यङ्गार्थाद् आदन्तात् मत्वर्थे लः स्यात् । चूडालः, चूडावान् । प्राण्यङ्गादिति किम् ? जङ्घावान् प्रासादः ॥ २० ॥

सिध्माऽऽदि-क्षुद्रजन्तु-रुग्भ्यः । ७ । २ । २१ ।

सिध्मादेः, क्षुद्रजन्त्वर्थाद् रुगर्थाच मत्वर्थे लः स्यात् । सिध्मलः, सिध्मवान्, वध्मलः, यूकालः, मूर्च्छालः ॥ २१ ॥

प्रज्ञा-पर्णोदक-फेनात् लेलौ । ७ । २ । २२ ।

एभ्यो मत्वर्थे लेलौ स्याताम् । प्रज्ञालः, प्रज्ञिलः, पर्णलः, पर्णिलः, उदकलः, उदकिलः, फेनलः, फेनिलः, फेनवान् ॥ २२ ॥

काला-जटा-घाटात् क्षेपे । ७ । २ । २३ ।

एभ्यो मत्वर्थे लेलौ स्याताम्, क्षेपे गम्ये । कालालः, कालिलः, जटालः, जटिलः, घाटालः, घाटिलः । क्षेपे इति किम् ? कालावान् ॥ २३ ॥

वाच आलाऽऽटौ । ७ । २ । २४ ।

मत्वर्थे स्याताम्, क्षेपे गम्ये । वाचालः, वाचाटः ॥ २४ ॥

ग्मिन् । ७ । २ । २५ ।

वाचो मत्वर्थे ग्मिन् स्यात् । वाग्मी, वाग्वान् ॥ २५ ॥

मध्वादिभ्यो रः । ७ । २ । २६ ।

---

१ कुत्सितभाषिणि एतौ स्याता, प्रशंसायां तु "ग्मिन्" सूत्राद् वाग्मी, वाग्वान् वा स्यादित्यर्थः ।

मत्वर्थे रः स्यात् । मधुरो रसः, खरो गदर्भः ॥ २६ ॥

[1]कृष्यादिभ्यो वलच । ७ । २ । २७ ।

मत्वर्थे स्यात् । कृषीवलः कुटुम्बी, आसुतीवलः कल्यपालः, आसुतिमान् ॥ २७ ॥

लोम-पिच्छाऽऽदेः शेलम् । ७ । २ २८ ।

लोमादेः पिच्छादेश्च मत्वर्थे यथासङ्ख्यं श इलश्च स्यात् । लोमशः, लोमवान् गिरिशः, पिच्छिलः, पिच्छवान , उरसिलः ॥ २८ ॥

नोऽङ्गाऽऽदेः । ७ । २ । २९ ।

एभ्यो मत्वर्थे नः स्यात् । अङ्गना चार्वङ्गी स्त्री, पामनः , पामवान् ॥ २९ ॥

शाकी-पलालीदर्द्वा ह्रस्वश्च । ७ । २ । ३० ।

एभ्यो मत्वर्थे न स्यात् तद्योगे चैषां ह्रस्वः । मह-च्छाकं पलालं च शाकी, पलाली, दर्द्रुर्व्याधिः, शाकिनः, शाकीमान् , पलालिनः, दद्रुणः ॥ ३० ॥

विष्वचो विषुश्च । ७ । २ । ३१ ।

अस्मात् मत्वर्थे नः स्यात् , विषुश्चास्य । विषुणः रविर्वायुर्वा , विष्वग्वान् ॥ ३१ ॥

लक्ष्म्या अनः । ७ । २ । ३२ ।

मत्वर्थे स्यात् । लक्ष्मणः, लक्ष्मीवान् ॥ ३२ ॥

---

१ "वलच्यपित्रादे" सूत्राद् दीर्घ स्यात् । एव दन्तावलरजस्वलादय । 'ऊर्जस्वलस्तु "ऊर्जो विनवला " (७-२-५१) सूत्राद भवति।

२ महच्छाक शाकी इत्युच्यते । महत्पलाल च पलालीति भण्यते ।

प्रज्ञा-श्रद्धाऽर्चा-वृत्तेर्णः । ७ । २ । ३३ ।

एभ्यो मत्वर्थे णः स्यात् । प्राज्ञः, प्रज्ञावान् , श्राद्धः, श्रद्धावान् , आर्चः, अर्चावान् , वार्त्तः, वृत्तिमान् ॥३३॥

ज्योत्स्नाऽऽदिभ्योऽण् । ७ । २ । ३४ ।

मत्वर्थेऽण् स्यात् । ज्योत्स्नी रात्रिः, तामिस्री ॥३४॥

सिकता-शर्करात् । ७ । २ । ३५ ।

आभ्यां मत्वर्थेऽण् स्यात् । सैकतः, सिकतावान्, शार्करः ॥ ३५ ॥

इलश्च देशे । ७ । २ । ३६ ।

सिकताशर्कराभ्यां देशे मत्वर्थे इलाणौ स्याताम् । सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् , शर्करिलः, शार्करो देशः, शर्करावान् ॥ ३६ ॥

द्यु-द्रोर्मः । ७ । २ । ३७ ।

आभ्यां मत्वर्थे मः स्यात् । द्युमः, द्रुमः ॥ ३७ ॥

काण्डाऽऽण्ड-भाण्डाद् ईरः । ७ । २ । ३८ ।

एभ्यो मत्वर्थे ईरः स्यात् । काण्डीरः, काण्डवान् , आण्डीरः, भाण्डीरः ॥ ३८ ॥

कच्छ्वा डुरः । ७ । २ । ३९ ।

मत्वर्थे स्यात् । कच्छुरः, कच्छूमान् ॥ ३९ ॥

दन्तादुन्नतात् । ७ । २ । ४० ।

उन्नत्युपाधेर्दन्तात् मत्वर्थे डुरः स्यात् । दन्तुरः । उन्नतादिति किम् ? दन्तवान् ॥ ४० ॥

मेधा-रथात् नवेरः । ७ । २ । ४१ ।

आभ्यां मत्वर्थे इरो वा स्यात् । मेधिरः, मेधावान्, मेधावी । रथिरः, रथिकः, रथी ॥ ४१ ॥

कृपा-हृदयादालुः । ७ । २ । ४२ ।

आभ्यां मत्वर्थे वाऽऽलुः स्यात् । कृपालुः, कृपावान् । हृदयालुः, हृदयी ॥ ४२ ॥

केशाद्वः । ७ । २ । ४३ ।

मत्वर्थे वो वा स्यात् । केशवः, केशवान्, केशी ॥

मण्यादिभ्यः । ७ । २ । ४४ ।

एभ्यो मत्वर्थे वः स्यात् । मणिवः, मणिमान्, हिरण्यवः, हिरण्यवान् ॥ ४४ ॥

हीनात् स्वाङ्गादः । ७ । २ । ४५ ।

हीनत्वोपाधेः स्वाङ्गार्थात् मत्वर्थे अः स्यात् । कर्णः । हीनादिति किम् ? कर्णवान् ॥ ४५ ॥

अभ्राऽऽदिभ्यः । ७ । २ । ४६ ।

एभ्यो मत्वर्थे अः स्यात् । अभ्रं नभः, अर्शसो मैत्रः॥

अस्-[1]तपस् माया-मेधा-स्रजो विन् ।७।२।४७।

असन्तात्, तपसादेश्च मत्वर्थे विन् स्यात् । यशस्वी, यशस्वान्, तपस्वी, मायावी, मायावान्, मेधावी, स्रग्वी ॥

आमयाद् दीर्घश्च ७ । २ । ४८ ।

अस्मात् मत्वर्थे विन् स्यात्, दीर्घश्चास्य । आमयावी, आमयवान् ॥ ४८ ॥

१ असन्तत्वेन विनि सिद्धेऽपि ज्योत्स्नादिभ्योऽण् प्राप्नोतु इत्यर्थं तपस पृथग्ग्रहणं कृतम्, तेनाणि परे तापस इत्यपि स्यात् ।

स्वात् मिन् ईशे । ७ । २ । ४९ ।

स्वात् मत्वर्थे ईशे मिन् स्यात्, दीर्घश्चास्य । स्वामी। स्ववान् अन्यः ॥ ४९ ॥

गोः । ७ । २ । ५० ।

गोर्मत्वर्थे मिन् स्यात् । गोमी, गोमान् ॥ ५० ॥

ऊर्जो विन्-वलावस् चान्तः । ७ । २ । ५१ ।

ऊर्जो मत्वर्थे विन्वलौ स्याताम्, तद्योगे वोर्जोऽसन्तः । ऊर्जस्वी, ऊर्जस्वलः, ऊर्ग्वान् ॥ ५१ ॥

तमिस्राऽर्णव-ज्योत्स्नाः । ७। २ । ५२ ।

एते मत्वर्थे निपात्याः । तमिस्रा रात्रिः, तमिस्राणि गुहामुखानि, तमस्वान्, अर्णवः समुद्रः, ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ॥ ५२ ॥

गुणाऽऽदिभ्यो यः । ७ । २ । ५३ ।

एभ्यो मत्वर्थे यः स्यात् । गुण्यो ना, हिम्यो गिरिः, हिमवान् ॥ ५३ ॥

रूपात् प्रशस्ताऽऽहतात् । ७ । २ । ५४ ।

प्रशस्तोपाधेराहतोपाधेश्च रूपात् मत्वर्थे यः स्यात् । रूप्यो गौः, रूप्य कार्षापणम्, रूपवान् अन्यः ॥ ५४ ॥

[२]पूर्णमासोऽण् । ७ । २ । ५५ ।

मत्यर्थे स्यात् । पौर्णमासी ॥ ५५ ॥

गोपूर्वादत इकण् । ७ । २ । ५६ ।

---

१ गुणीत्यत्र "शाखादिभ्य इन्" सूत्रेण इन् भवति । गुणादिराकृतिगण ।

२ पूर्णो मा—चन्द्रोऽस्यामिति पौर्णमासी । अणन्तत्वाद् डीर्वृद्धिश्च ।

गोपूर्वाददन्तात् मत्वर्थे इकण् स्यात् । गौशतिकः । अत इति किम् ? गोविंशतिमान् ॥ ५६ ॥

निष्काऽऽदेः शतसहस्रात् । ७ । २ । ५७ ।

निष्काद्यवयवात् परं यत् शतं सहस्रं च तदन्तात् मत्वर्थे इकण् स्यात् । नैष्कशतिकः, नैष्कसहस्रिकः । आदेरिति किम् ? स्वर्णनिष्कशतमस्यास्ति ॥ ५७ ॥

एकाऽऽदेः कर्मधारयात् । ७ । २ । ५८ ।

अस्माददन्तात् मत्वर्थे इकण् स्यात् । ऐकगविकः ॥

सर्वाऽऽदेरिन् । ७ । २ । ५९ ।

सर्वाऽऽदेरदन्तात् कर्मधारयाद् इन् स्यात् । सर्वधनी ॥ ५९ ॥

प्राणिस्थादस्वाङ्गाद् द्वन्द्व-रुग्-निन्द्यात् । ७ । २ । ६० ।

प्राणिस्थोऽस्वाङ्गार्थोऽदन्तो यो द्वन्द्वो, यश्च रुग्वाची, निन्द्यार्थश्च तस्मात् मत्वर्थे इन् स्यात् । कटकवलयिनी, कुष्ठी, ककुदावर्त्ती प्राणिस्थादिति किम् ? पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् ? स्तनकेशवती ॥६०॥

वाताऽतीसार-पिशाचात् कश्चान्तः ।७।२।६१।

एभ्यो मत्वर्थे इन् स्यात्, कश्चान्तः । वातकी, अतिसारकी, पिशाचकी ॥ ६१ ॥

पूरणाद् वयसि । ७ । २ । ६२ ।

पूरणप्रत्ययान्ताद् वयसि गम्ये मत्वर्थे इन्नेव स्यात् । पंञ्चमो बालः ॥ ६२ ॥

१ पञ्चमो मासो वर्षो वाऽस्यास्तीति पञ्चमी बाल । इन्नन्तस्य दण्डिवद्रूपाणि ज्ञेयानि ।

सुखाऽऽदेः । ७ । २ । ६३ ।

एभ्यो मत्वर्थे इन् एव स्यात् । सुखी, दुःखी ॥६३॥

मालायाः क्षेपे । ७ । २ । ६४ ।

मत्वर्थे इन्नेव स्यात् । माली । क्षेप इति किम् ? मालावान् ॥ ६४ ॥

धर्म्म-शील-वर्णान्तात् । ७ । २ । ६५ ।

धर्माद्यन्तात् मत्वर्थे इन्नेव स्यात् । मुनिधर्मी, यतिशीली, ब्राह्मणवर्णी ॥ ६५ ॥

बाहूर्वादेर्बलात् ।७ । २ । ६६ ।

बाहूरुपूर्वाद् बलात् मत्वर्थे इन्नेव स्यात् । बाहुबली, ऊरुबली ॥ ६६ ॥

मन्-माऽब्जाऽऽदेर्नाम्नि । ७ । २ । ६७ ।

मन्नन्तात् मान्तेभ्योऽब्जादेश्च मत्वर्थे इन्नेव स्यात्, नाम्नि । दामिनी, सोमिनी , अब्जिनी , कमलिनी ॥

हस्त-दन्त-करात् जातौ । ७ । २ । ६८ ।

एभ्यो मत्वर्थे इन्नेव स्यात् , एतदन्तस्य जातावर्थे । हस्ती, दन्ती, करी ॥ ६८ ॥

वर्णात् ब्रह्मचारिणि । ७ । २ । ६९ ।

वर्णात् मत्वर्थे इन्नेव स्यात्, चेद् ब्रह्मचार्यर्थः । वर्णी ब्रह्मचारीत्यर्थः । वर्णवानन्यः ॥ ६९ ॥

पुष्कराऽऽदेर्देशे । ७ । २ । ७० ।

एभ्यो मत्वर्थे इन्नेव स्यात्, देशेऽर्थे । पुष्करिणि, पद्मिनी । देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती ॥ ७० ॥

सूक्त-साम्नोरीयः । ७ । २ । ७१ ।

सूक्ते साम्नि चार्थे मत्वर्थे ईयः स्यात् । अच्छावाकीयं सूक्तम् , यज्ञायज्ञीयं साम ॥ ७१ ॥

लुप् वाऽध्यायाऽनुवाके । ७ । २ । ७२ ।

अनयोर्मत्वर्थे ईयस्य लुप् वा स्यात् , लुब्विधेरेवेयः । गर्दभाण्डः, गर्दभाण्डीयोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ ७२ ॥

विमुक्ताऽऽदेरण् । ७ । २ । ७३ ।

एभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोरण् स्यात् । वैमुक्तः, दैवासुरः अध्यायोऽनुवाको वा ॥ ७३ ॥

घोषदादेरकः । ७ । २ । ७४ ।

एभ्यो मत्वर्थेऽध्यायानुवाकेऽकः स्यात् । घोषदकः, गोषदकोऽध्यायादिः ॥ ७४ ॥

प्रकारे जातीयर् । ७ । २ । ७५ ।

स्यन्तात् षष्ठ्यर्थेऽयं स्यात् , चेत् स्यन्तं प्रकारार्थम् । सामान्यस्य विशेषोऽविशेषान्तरानुयायी प्रकारः । पटुजातीयः ॥ ७५ ॥

कोऽण्वादेः । ७ । २ । ७६ ।

एभ्यस्तदस्य प्रकार इतिविषये कः स्यात् । अणुकः, स्थूलकः पटः ॥ ७६ ॥

जीर्ण-गोमूत्राऽवदात-सुरा-यव-कृष्णात् शाल्या-च्छादन-सुराऽहि-व्रीहि-तिले ।७।२।७७॥

एभ्यो यथासङ्ख्यमेष्वर्थेषु तदस्य प्रकार इतिविषये कः स्यात् । जीर्णकः शालिः , गोमूत्रकमाच्छादनम् , अवदातिका सुरा , सुरकोऽहिः , यवको व्रीहिः , कृष्णकास्तिलाः ॥ ७७ ॥

भूतपूर्वे प्चरट् । ७ । २ । ७८ ।

पूर्वार्थात् स्वार्थे प्चरट् स्यात् । आढ्यचरी ॥७८॥

गोष्ठाद् ईनञ् । ७ । २ । ७९ ।

भूतपूर्वे स्यात् । गोष्ठीनो देशः ॥ ७९॥

षष्ठ्या रूप्य-प्चरट् । ७ । २ । ८० ।

भूतपूर्वेऽर्थे एतौ स्याताम् । मैत्ररूप्यो गौः, मैत्रचरः॥

व्याश्रये तसुः । ७ । २ । ८१ ।

षष्ठ्यन्तात् नानापक्षाश्रये गम्ये तसुः स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् , रविः कर्णतोऽभवत् ॥ ८१ ॥

रोगात् प्रतीकारे । ७ । २ । ८२ ।

षष्ठ्यन्ताद् रोगार्थादपनयने तसुः स्यात् । प्रवाहिकातः कुरु । ८२ ॥

पर्यभेः सर्वोभये । ७ । २ । ८३ ।

आभ्यां यथासङ्ख्यं सर्वोभयार्थाभ्यां तसुः स्यात् । परितः, अभितः । सर्वोभय इति किम् ? वृक्षं परि, अभि वा ॥ ८३ ॥

आद्यादिभ्यः । ७ । २ । ८४ ।

एभ्यः सम्भवत्स्याद्यन्तेभ्यस्तसुः स्यात् । आदितः, मध्यतः ॥ ८४ ॥

क्षेपाऽतिग्रहाऽव्यथेष्वकर्तुस्तृतीया-
याः । ७ । २ । ८५ ।

१ अत पर प्राय स्वार्थिका प्रत्यया सन्ति। पूर्वं भूतो भूतपूर्व । भूतपूर्वाऽऽढ्या आढ्यचरी । पकारानुबन्ध पुंल्लिङ्गार्थ , टित्वात् स्त्रिया ङी ।

टान्तादकर्त्रर्थात् क्षेपादिविषये तसुः स्यात्। वृत्ततः क्षिप्तोऽतिग्राह्यो न व्यथते वा। अकर्त्तुरिति किम्? मैत्रेण क्षिप्तः ॥ ८५ ॥

पाप-हीयमानेन । ७ । २ । ८६ ।

आभ्यां योगे टान्तादकर्त्तुस्तसुः स्यात्। वृत्ततः पापो हीयते वा ॥ ८६ ॥

प्रतिना पञ्चम्याः । ७ । २ । ८७ ।

प्रतिना योगे जातपञ्चम्यन्तात् तसुर्वा स्यात्। अभिमन्युरर्जुनाद्, अर्जुनतो वा प्रति ॥ ८७ ॥

अहीय-रुहोऽपादाने । ७ । २ । ८८ ।

अपादानपञ्चम्यन्तात् सुर्वा स्यात्, न चेत् तत् हीयरुहोः। ग्रामाद् ग्रामतो वैति। अहीयरुह इति किम्? सार्थाद् हीनो गिरेरवरोहति ॥८८॥

[1]किमद्व्यादिसर्वाद्यवपुल्यबहोः पित् तस् । ७ । २ । ८९ ।

किमोऽद्व्यादिवर्जसर्वादिभ्योऽवैपुल्यार्थबहोश्च ङस्यन्तात् तस् पित् स्यात्। कुतः, सर्वतः, यतः, बहुतः। द्व्यादिवर्जनं किम्? द्वाभ्याम्, त्वत्। अवैपुल्येति किम्? बहोः सूपात् ॥ ८९ ॥

१ द्वि–युष्मद्–भवतु–अस्मद–किम् इतिद्व्यादय। किमो द्व्यादिगत्वात् पृथग्ग्रहणं कृतम्। त्वत् इति युष्मद पञ्चमीरूपम्। एव मत्, भवत इत्यत्र तस् न स्यात्। द्वितो, युष्मत्तो मत्त इति प्रयोगास्तु 'अहीयरुहो" सूत्रात् सु। तसि "आ द्वेर" (पृ० ५२) इत्यत्त्वम। स्त्रीपुनपुंसकऽतित्रिष्वपि लिङ्गेपु तसूत्रपौ भवत

इतोऽतः कुतः । ७ । २ । ९० ।

एते तसन्ता निपात्याः ॥ ९० ॥

भवत्वायुष्मद्-दीर्घाऽऽयुष्-देवानांप्रियैका-

र्थात् । ७ । २ । ९१ ।

भवत्वाद्यैस्तुल्याधिकरणात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः सेर्वस्याद्यन्तात् पित् तस् वा स्यात् । स भवान्, ततो भवान् । ते भवन्तः, ततो भवन्तः । स आयुष्मान्, तत आयुष्मान् । स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः । तं देवानांप्रियम्, ततो देवानांप्रियम् ॥ ९१ ॥

त्रप् च । ७ । २ । ९२ ।

भवत्वाद्यैरेकार्थात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः सर्वस्याद्यन्तात् त्रप् च वा स्यात् । स भवान्, तत्र भवान्, ततो भवान् । तस्मिन् भवति, तत्र भवति, ततो भवति । आयुष्मदादिनाऽप्येवम् ॥ ९२[1] ॥

क्व-कुत्राऽत्रेह । ७ । २ । ९३ ।

एते त्रबन्ता निपात्याः ॥ ९३ ॥

सप्तम्याः । ७ । २ । ९४ ।

सप्तम्यन्तात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः त्रप् स्यात् । कुत्र, सर्वत्र, तत्र, बहुत्र ॥ ९४ ॥

किम्-यत्-तत्-सर्वैकाऽन्यात् काले दा । ७ । २ । ९५ ।

---

१ अथ तस् प्रथमाऽऽदिसप्तविभक्त्यन्तेभ्य नामभ्य स्यात् । एव त्रवपि । तेन तत्र भवता ततो भवता, तस्य भवत, तत्र भवत, ततो भवत इति सप्तस्वपि ।

एभ्यो ङ्यन्तेभ्यः कालेऽर्थे दा स्यात्। कदा, यदा, तदा, सर्वदा, एकदा, अन्यदा ॥ ९५ ॥

सदाऽधुनेदानीं-तदानीमेतर्हि । ७ । २ । ९६ ।

एते कालेऽर्थे निपात्याः ॥ ९६ ॥

सद्योऽद्य-परेद्यव्यह्नि । ७ । २ । ९७ ।

एतेऽह्नि काले निपात्याः ॥ ९७ ॥

पूर्वाऽपराऽधरोत्तराऽन्याऽन्यतरेतराद्

एद्युस् । ७ । २ । ९८ ।

एभ्यो ङ्यन्तेभ्योऽह्नि कालेऽर्थे एद्युस् स्यात्। पूर्वेद्युः, अपरेद्युः, अधरेद्युः, उत्तरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युः।

उभयाद् द्युस् च । ७ । २ । ९९ ।

अतोऽह्न्यर्थे द्युस्- एद्युसौ स्याताम्। उभयद्युः, उभयेद्युः ॥ ९९ ॥

ऐषमः-परुत्-परारि वर्षे । ७ । २ । १०० ।[1]

एते वत्सरेऽर्थे निपात्याः। ऐषमः, परुत, परारि ॥

अनद्यतने र्हिः । ७ । २ । १०१ ।

ङ्यन्तादनद्यतनकालार्थाद् यथासम्भवं किमङ्यादि-सर्वाद्यवैपुल्यबहोः र्हिः स्यात्। कर्हि, यर्हि, अमुर्हि, बहुर्हि ॥ १०१ ॥

प्रकारे था । ७ । २ । १०२ ।

---

१ सप्तम्यन्तात् इत्यनुवर्त्तते। अस्मिन् वर्षे ऐषमः। पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा वर्षे परुत्। पूर्वतरात् परारि स्यात्।

प्रकारार्थात् सम्भवत्स्याद्यन्तात् किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोर्था स्यात्। सर्वथा, अन्यथा॥ १०२॥

कथमित्थम्।७।२।१०३।

एतौ प्रकारे निपात्यौ ॥ १०३॥

सङ्ख्याया धा।७।२।१०४।

सङ्ख्याऽर्थात् प्रकारवृत्तेर्धा वा स्यात्। एकधा। कतिधा।। १०४॥

विचाले च।७।२।१०५।

एकस्याऽनेकीभावोऽनेकस्य चैकीभावो विचालः। तस्मिन् गम्ये सङ्ख्यार्थाद् धा वा स्यात्। एको राशिर्द्वौ द्विधा वा क्रियते, अनेकमेकमेकधा वा करोति ॥१०५॥

वैकाद् ध्यमञ्।७।२।१०६।

एकेतिसङ्ख्यार्थात् प्रकारवृत्तेर्विचाले च गम्ये ध्यमञ् वा स्यात्। ऐकध्यम्, एकधा भुङ्क्ते, अनेकमेकं करोति ऐकध्यं, एकधा वा करोति ॥ १०६॥

द्वि-त्रेर्धमञेधौ वा।७।२।१०७।

आभ्यां प्रकारार्थाभ्यां, विचाले च गम्ये एतौ वा स्याताम्। द्वैधम्, त्रैधम्। द्वेधा, त्रेधा। द्विधा, त्रिधा भुङ्क्ते। एकराशिं द्वौ करोति द्वैधम्, त्रैधम्। द्वेधा, त्रेधा। द्विधा, त्रिधा करोति॥ १०७॥

तद्वति धण्।७।२।१०८।

द्वित्रिभ्यां प्रकारवति विचालवति चार्थे धण् स्यात्। द्वैधानि, त्रैधानि ॥ १०८॥

---

१ धमञ्—एधाइत्यतौ प्रत्ययौ वा स्त। द्वाभ्या प्रकाराभ्यां द्वैध द्वेधा। वावचनाद धाऽपि, द्विधेत्यादि।

वारे कृत्वस् । ७ । २ । १०९ ।

वारवृत्तेः सङ्ख्यार्थाद् वारवति धात्वर्थे कृत्वस् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥ १०९ ॥

द्वि-त्रि-चतुरः सुच् । ७ । २ । ११० ।

एभ्यो वारार्थेभ्यस्तद्वति सुच् स्यात् । द्विः, त्रिः, चतुः भुङ्क्ते ॥ ११० ॥

एकात् सकृच्चास्य । ७ । २ । १११ ।

अस्माद् वाराथात् तद्वति सुच् स्यात्, सकृच्चाऽस्य । सकृद् भुङ्क्ते ॥ १११ ॥

बहोर्धाऽऽसन्ने । ७ । २ । ११२ ।

बहोः सङ्ख्यार्थाददूरवारार्थात् तद्वति धा स्यात् । बहुधा भुङ्क्ते ॥ ११२ ॥

दिक्शब्दाद् दिग्-देश-कालेषु प्रथमा-पञ्चमी-सप्तम्याः । ७ । २ ११३ ।

दिशि दृष्टाद् दिगाद्यर्थात् सि-ङसि-ङ्यन्तात् स्वार्थे धा स्यात्। प्राची दिग् रम्या प्राग्रम्यम्[1], प्राग् देशः कालो वा रम्यः प्राग्रम्यम्, प्राच्या दिशो देशकालाभ्यां वा आगतः प्रागागतः, प्राच्यां दिशि देशकालयोर्वा वासः प्राग्वासः ॥ ॥ ११३ ॥

ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ उपश्चास्य । ७ । २ । ११४ ।

ऊर्ध्वाद् दिग्देशकालार्थात् सि-ङसि-ङ्यन्तादेतौ स्याताम्, उपश्चोर्ध्वस्य । उपरि, उपरिष्टात् रम्यं आगतो वासो वा ॥

पूर्वाऽवराऽधरेभ्योऽसस्तातौ, पुर्-अव्-अध-

१ अत्र "लुबञ्चे" सूत्राद धाप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । लुपि ङीलुक् च ।

श्रैषाम् । ७ । २ । ११५ ।

एभ्यो दिग्देशकालार्थेभ्यः सिङसिङ्यन्तेभ्योऽस्,
अस्तात् च स्यात्, एषां च यथासङ्ख्यं पुर्, अव्, अध् च।
पुरः, अवः, अधः, पुरस्तात्, अवस्तात्, अधस्तात् रम्य-
मागतो वासो वा ॥ ११५ ॥

पराऽवरात् स्तात् । ७ । २ । ११६ ।

आभ्यां दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्यन्ताभ्यां स्वार्थे स्तात
स्यात्। परस्तात, अवरस्तात् रम्यमागतो वासो वा ॥ ११६॥

दक्षिणोत्तरात् चातस् । ७ । २ । ११७ ।

आभ्यां परावराभ्यां च दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्यन्ता-
भ्यां स्वार्थेऽतस् स्यात् । दक्षिणतः, उत्तरतः, परतः, अव-
रतो रम्यमागतो वासो वा ॥ ११७ ॥

अधराऽपरात् चाऽऽत् । ७ । २ । ११८ ।

आभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां च दिगाद्यर्थाभ्यां प्रथमाद्य-
न्ताभ्यामात् स्यात्। अधरात्, पश्चात्, दक्षिणात्, उत्तरात्
रम्यमागतो वासो वा ॥ ११८ ॥

वा दक्षिणात् प्रथमा-सप्तम्या आः । ७ । २ । ११९ ।

अस्माद् दिग्देशार्थात् सिङ्यन्ताद् आ वा स्यात् ।
दक्षिणा, दक्षिणतः, दक्षिणाद्रम्यं वासो वा ॥ ११९ ॥

आहो दूरे । ७ । २ । १२० ।

दूरदिग्देशार्थात् सिङ्यन्ताद् दक्षिणादा, आहिश्च
स्यात्। ग्रामाद् दक्षिणा, दक्षिणाहि रम्यं वासो वा ॥ १२० ॥

वोत्तरात् । ७ । २ । १२१ ।

दिगाद्यर्थादस्मात् सिड्यन्तादा, आहिश्च वा स्यात्। उत्तरा, उत्तराहि, उत्तरतः, उत्तराद् रम्यं वासो वा ॥१२१॥

अदूरे एनः । ७ । २ । १२२ ।

दिग्शब्दाददूरदिगाद्यर्थात् सिड्यन्तादेनः स्यात् । पूर्वेणास्य रम्यं वसति वा ॥ १२२ ॥

लुबञ्चः । ७ । २ । १२३ ।

अञ्चत्यन्ताद् दिक्शब्दाद् दिगादिवृत्तेः सिङसिड्यन्ताद् विहितो यो धा, एनो वा, तस्य लुप् स्यात् । प्राग्रम्यमागतो वासो वा ॥ १२३ ॥

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य [1]चाऽऽति । ७ । २ । १२४ ।

अपरस्य केवलस्य, दिगर्थपूर्वपदस्य चाति परे पश्चः स्यात् पश्चात, दक्षिणपश्चात् रम्यमागतो वासो ॥

वोत्तरपदेऽर्धे । ७ । २ । १२५ ।

अपरस्य केवलस्य, दिक्पूर्वस्य च अर्द्धे उत्तरपदे पश्चो वा स्यात् । पश्चार्धम् , अपरार्धम् । दक्षिणपश्चार्द्धः, दक्षिणापरार्द्धः ॥ १२५ ॥

कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यां-[2]प्रागतत्तत्त्वे च्विः । ७ । २ । १२६ ।

कर्मार्थात् कृगा योगे, कर्त्रर्थाच्च भ्वस्तियोगे प्रागभूततद्भावे गम्ये च्विः स्यात् । शुक्लीकरोति पटं, शुक्लीभवति, शुक्लीस्यात् पटः । प्रागिति किम् ? अशुक्लं शुक्लं करोत्येकदा ॥ १२६ ॥

---

१ "अधरापरात् चात्" सूत्राद् आत् तस्मिन् परे। अपरा दिक् पश्चात्, द्वितीय तु दिक्पूर्वस्योदाहरणम् ।

२ प्राक् पूर्वम्, अतत्तत्त्वे–अतस्य तत्त्वे–तद्भावे, अभूततद्भावे गम्ये इति भाव ।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक्

च्वौ । ७ । २ । १२७ ।

एषां च्वौ अन्तस्य लुक् स्यात्। अरूस्यात्, महाऽरूस्यात्, चक्षूस्यात्, चेतीस्यात्, रहीस्यात्, रजीस्यात् ॥

इसुसोर्बहुलम् । ७ । २ । १२८ ।

इस्-उसन्तस्य च्वौ बहुलं लुक् स्यात्। सर्पीकरोति नवनीतम्, धनूस्याद् वंशः । न च भवति सर्पिर्भवति, धनुर्भवति ॥ १२८ ॥

व्यञ्जनस्यान्त ईः । ७ । २ । १२९ ।

व्यञ्जनान्तस्य च्वौ बहुलमीरन्तः स्यात्। दृषदीभवति शिला । न च भवति दृषद्भवति शिला ॥ १२९ ॥

व्याप्तौ स्सात् । ७ । २ । १३० ।

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वइतिविषये सादिः सात् स्यात्, व्याप्तौ प्रागतत्तत्त्वस्य सर्वात्मना द्रव्येण सम्बन्धे गम्ये । अग्निसात् काष्ठं करोति, अग्निसाद्भवति, अग्निसात् स्यात् ॥ १३० ॥

जातेः सम्पदा च । ७ । २ । १३१ ।

कृभ्वस्तिभिः, सम्पदा च योगे कृग्कर्म्मणः, भ्वस्तिसम्पत्कर्तुश्च प्रागत्तत्त्वेन सामान्यस्य व्याप्तौ स्सात् स्यात् । अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रमग्निसात् करोति दैवम्, एवमग्निसाद् भवति, अग्निसात् स्यात्, अग्निसात् सम्पद्यते ॥ १३१ ॥

१ सर्वं काष्ठं पूर्वमनग्निमग्निं करोति अग्निसात् करोति । एवं जलादीनामपि । सर्वं लवणं प्राग् अजलं जलं करोति भवति स्याद्वेति जलसात् करोति भवति स्याद् वा । च्विरपि भवति । द्विसकारकरणं षत्वनिषेधार्थम् ।

तत्राऽधीने । ७ । २ । १३२ ।

तत्रेति ङ्यन्ताद् आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्योगे सात् स्यात्। राजसात्करोति, राजसाद्भवति, राजसात् स्यात्। राजसात् सम्पद्यते ।। १३२ ।।

देये त्रा च । ७ । २ । १३३ ।

ङ्यन्ताद् देये आयत्तेऽर्थे कृभ्वस्तिसम्पद्योगे त्रा स्यात्। देवत्रा करोति द्रव्यम्, देवत्रा भवेत् स्यात् सम्पद्यते वा। देय इति किम् ? राजसात् स्यात् राष्ट्रम् ।। १३३ ।।

सप्तमी-द्वितीयाद् देवाऽऽदिभ्यः । ७ ।२। १३४।

एभ्यो ङ्यमन्तेभ्यः स्वार्थे त्रा स्यात्। देवत्रा वसेत्, भवेत्, स्यात्, करोति वा, एवं मनुष्यत्रा ।। १३४ ।।

तीय-शम्ब-बीजात् कृगा कृषौ डाच् । ७ । २ । १३५।

तीयान्तात् शम्बबीजाभ्यां च कृग्योगे कृषि विषये डाच् स्यात्। द्वितीया करोति, शम्बा करोति, बीजा करोति क्षेत्रम्। कृषाविति किम् ? द्वितीयं पटं करोति ।।

सङ्ख्याऽऽदेर्गुणात् । ७ । २ । १३६ ।

सङ्ख्याया आद्यवयवात् परो यो गुणः तदन्तात् कृग्योगे कृषि विषये डाच् स्यात्। द्विगुणा करोति क्षेत्रम् ।। १३६ ।।

समयाद् यापनायाम् ।७ । २ । १३७ ।

अस्मात् कालक्षेपे गम्ये कृग्योगे डाच् स्यात्। समया करोति कालं क्षिपतीत्यर्थः ।। १३७ ।।

सपत्र-निष्पत्राद् अतिव्यथने ।७ । २ । १३८ ।

आभ्यां कृग्योगेऽतिपीडने गम्ये डाच् स्यात्। सपत्रा करोति मृगम्, निष्पत्रा करोति। अतिव्यथन इति किम्? सपत्रं करोति तरुं सेकः ॥ १३८ ॥

निष्कुलात् निष्कोषणे। ७। २। १३९।

अस्मात् कृग्योगे निष्कोषणेऽर्थे डाच् स्यात्। निष्कुला करोति दाडिमम्। निष्कोषण इति किम्? निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥ १३९ ॥

प्रिय-सुखादानुकूल्ये। ७। २। १४०।

आभ्यां कृग्योगे आनुकूल्ये गम्ये डाच् स्यात्। प्रिया करोति, सुखा करोति गुरुम्। आनुकूल्य इति किम्? प्रियं करोति साम, सुखं करोति पौषधव्रतम् ॥ १४० ॥

दुःखात् प्रातिकूल्ये। ७। २। १४१।

दुःखात् प्रातिकूल्ये गम्ये कृग्योगे डाच् स्यात्। दुःखा करोति शत्रुम्। प्रातिकूल्य इति किम्? दुःखं करोति रोगः ॥ १४१ ॥

शूलात् पाके। ७। २। १४२।

शूलात् पाके गम्ये कृग्योगे डाच् स्यात्। शूला करोति मांसम् ॥ १४२ ॥

सत्यादशपथे। ७। २। १४३।

अशपथार्थात् सत्यात् कृग्योगे डाच् स्यात्। सत्या करोति वणिग् भाण्डम्। अशपथ इति किम्? सत्यं करोति शपथमित्यर्थः ॥ १४३ ॥

मद्र-भद्राद् वपने। ७। २। १४४।

आभ्यां मुण्डने गम्ये कृग्योगे डाच् स्यात्। मद्रा करोति भद्रा करोति नापितः। वपन इति किम्? मद्रं करोति, भद्रं करोति साधुः॥ १४४॥

अव्यक्ताऽनुकरणाद् अनेकस्वरात् कृभ्वस्तिना अनितौ द्विश्च। ७। २। १४५।

यस्मिन् ध्वनौ वर्णा विशेषरूपेण नाऽभिव्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः। तदनुकरणार्थादनेकस्वराद् अनितिपरात् कृभ्वस्तियोगे डाच् वा स्यात्, द्विश्चास्य प्रकृतिः। पटपटा करोति भवेत् स्याद्वा। अनेकस्वरादिति किम्? खाट् करोति। अनिताविति किम्? पटिति करोति॥ १४५॥

इतावतो लुक्। ७। २। १४६।

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्य योऽदिति तस्येति शब्दे लुक् स्यात्। पटिति॥ १४६॥

न द्वित्वे। ७। २। १४७।

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्य द्वित्वे सति इतौ परेऽतो लुक् न स्यात्। पटत्पटदिति॥१४७॥

तो वा। ७। २। १४८।

द्वित्वेऽव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्यातस्तो लुग्वा स्यात्। पटत्पटेति करोति, पटत्पटदिति वा॥ १४८॥

डाच्यादौ। ७। २। १४९।

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्याच्छब्दान्तस्य द्वित्वे सति आद्यतस्तो डाचि लुक् स्यात्। पटपटा करोति। आदाविति किम्? पतपता करोति॥ १४९॥

१ "अव्यक्ताऽनु " इति द्वित्वम्। डाचो डित्वात् "डित्यन्त " इत्यन्तस्वरादेरतो लुक्।

[1]बह्वल्पार्थात् कारकादिष्टाऽनिष्टे प्शस् ।७।२।१५०।

बह्वल्पार्थाभ्यां कारकवाचिभ्यां यथासङ्ख्यमिष्टेऽनिष्टे च विषये शस् पिद्वा स्यात् । इष्ट प्राशित्रादि । अनिष्टं श्राद्धादि । ग्रामे बहवो बहुशो वा ददाति. एवं भूरिशः। अल्पमल्पशो वा धनं दत्ते श्राद्धे, एवं स्तोकशः । इष्टानिष्ट इति किम् ? बहु दत्ते श्राद्धे, अल्पं प्राशित्रे ॥ १५० ॥

संख्यैकार्थाद् वीप्सायां शस् । ७ । २ । १५१ ।

सङ्ख्यैकार्थाभ्यां कारकार्थाभ्यां वीप्सायां द्योत्यमानायां शस् वा स्यात् । [2]एकैकमेकशो वा दत्ते. माषं माषं माषशो वा देहि । संख्यैकार्थादिति किम् ? माषौ माषौ दत्ते । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ दत्ते ॥१५१ ॥

सङ्ख्याऽऽदेः पादाऽदिभ्यो दानदण्डे चाकल् लुक् च । ७ । २ । १५२ ।

१ षष्ठीवर्जं प्रथमादि सर्वविभक्तिवाचिभ्यामय प्शस् स्यात्, षष्ठ्या सम्बन्धजत्वेन कारकत्वाभावात् निषेध । प्रभूतान् स्तोकान् वा ग्रन्थान् पठतीति प्रभूतश, स्तोकशो वा ग्रन्थान् पठति । बहुभिर्दृष्ट बहुशो दृष्टम् । बहुभ्यो ददाति बहुशो ददाति । बहुभ्यो वृक्षेभ्य पतति बहुशो वृक्षेभ्य पतति । बहुषु गृहेषु वर्तते इति बहुशो गृहेषु वर्तते । षष्ठ्या निषेधाद् बहूनामल्पाना वा स्वामीति वाक्यमेव स्यात् । एव बह्वर्थेभ्योऽल्पार्थेभ्यश्च प्रभूतस्तोकादिभ्य षट्सु विभक्तिषु प्रयोगा भवन्ति । पित्वात् स्त्रीलिङ्गेभ्योऽपि ।

२ एकस्य सङ्ख्यात्वेऽपि एकत्वविशिष्टवस्तुग्रहणाय सूत्रे पृथक् पाठ । 'एकैकमेकशो वा दत्ते' इद सङ्ख्योदाहरणम्, एकत्वस्य सङ्ख्यात्वाद् 'माषशो देहि, इति तु एकत्वविशिष्टवस्तुन उदाहरणम् । एव द्विश, पञ्चश, तावच्छ, कतिश, गणश, पणश इति सङ्ख्यार्थैकार्थोदाहरणानि । शसोऽभावे "वीप्सायाम्" (७-४-८०) इति द्वित्वम् । "प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः" (७-४-८१) इत्यनेन एकस्य स्यादेः पित लुप्, स्यात् तेनैकैकमिति सिध्यति ।

सङ्ख्यार्थादवयवात् परे ये पादादयः, तदन्ताद् दाने दण्डे वीप्सायां च विषयेऽकल् स्यात्, तद्योगे च प्रकृतेरन्तस्य लुक् । द्विपदिकां दत्ते दण्डिनो भुङ्क्ते वा । एवं द्विशतिकाम् ॥ १५२ ॥

तीयात् टीकण् न विद्या चेत् । ७ । २ । १५३ ।

तीयान्तादविद्यार्थात् स्वार्थे टीकण् वा स्यात् । द्वितीयम् , द्वैतीयीकम् । विद्या तु द्वितीया ॥ १५३ ॥

निष्फले तिलात् पिञ्ज-पेजौ । ७ । २ । १५४ ।

निष्फलार्थात् तिलादेतौ स्याताम् । तिलपिञ्जः, तिलपेज ॥ १५४ ॥

प्रायोऽतोर्द्वयसट्-मात्रट् । ७ । २ । १५५ ।

अत्वन्तात् स्वार्थे एतौ स्याताम् , यथालक्ष्यम् । यावद्वयसम् , यावन्मात्रम् ॥ १५५ ॥

वर्णाऽव्ययात् स्वरूपे कारः । ७ । २ । १५६ ।

एभ्यः स्वरूपार्थेभ्य कारो वा स्यात् । अकारः, ॐकार । स्वरूप इति किम् ? अः-विष्णुः ॥ १५६ ॥

राद् एफः । ७ । २ । १५७ ।

वा स्यात् । रेफः । प्रायोऽधिकाराद् रकारः ॥१५७॥

नाम-रूप-भागाद् धेयः । ७ । २ । १५८ ।

एभ्यः स्वार्थे धेयो वा स्यात् । नामधेयम् , रूपधेयम् , भागधेयम् ॥ १५८ ॥

मर्ताऽऽदिभ्यो यः । ७ । २ । १५९ ।

एभ्यो यः स्यात् । मर्त्यः, सूर्यः ॥ १५९ ॥

नवाद् ईन-तन-त्नं च नू चास्य । ७ । २ । १६० ।

नवात् स्वार्थे एते यश्च वा स्युः, तद्योगे च नवस्य नूः । नवीनम् , नूतनम् , नूत्नम्, नव्यम् ।। १६० ।।

प्रात् पुराणे नश्च । ७ । २ । १६१ ।

पुराणार्थात् प्रात् न-ईन-तन-त्नाश्च स्युः । प्रणम् , प्रीणम् , प्रतनम् , प्रत्नं पुराणम् ।। १६१ ।।

देवात् तल् । ७ । २ । १६२ ।

स्वार्थे वा स्यात् । देवता ॥ १६२

होत्राया ईयः । ७ । २ । १६३ ।

स्वार्थे वा स्यात् । होत्रीयम् ।। १६३ ।।

भेषजादिभ्यः ट्यण् । ७ । २ । १६४ ।

स्वार्थे वा स्यात् । भैषज्यम् , आनन्त्यम् ।। १६४ ।।

प्रज्ञाऽऽदिभ्योऽण् । ७ । २ । १६५ ।

स्वार्थेऽण् वा स्यात् । प्राज्ञः, वाणिजः ।। १६५ ।।

श्रोत्रौषधि-कृष्णात् शरीर-भेषज-मृगे । ७ । २ । १६६ ।

एभ्यो यथासङ्ख्यं शरीराद्यर्थेभ्यः स्वार्थेऽण् वा स्यात् । श्रौत्रं वपुः , औषधं भैषजम् , कार्ष्णो मृगः ।।

कर्म्मणः सन्दिष्टे । ७ । २ । १६७ ।

सन्दिष्टार्थात् कर्म्मणः स्वार्थेऽण् वा स्यात् । अन्येनान्योऽन्यस्मै यदाह त्वयेदं कार्यमिति तत्सन्दिष्टम् । कार्मणम् ।। १६७ ।।

वाच इकण् । ७ । २ । १६८ ।

सन्दिष्टार्थात् स्यात् । वाचिकं वक्ति ॥ १६८ ॥

विनयाऽऽदिभ्यः । ७ । २ । १६९ ।

स्वार्थे इकण् वा स्यात् । वैनयिकम् , सामयिकम् ॥

उपायाद् ह्रस्वश्च । ७ । २ । १७० ।

स्वार्थे इकण् वा स्यात्-, तद्योगे च ह्रस्वः । औपयिकम् ॥ १७० ॥

मृदस्तिकः । ७ । २ । १७१ ।

स्वार्थे वा स्यात् । मृत्तिका, मृत् ॥ १७१ ॥

स-स्नौ प्रशस्ते । ७ । २ । १७२ ।

प्रशस्तार्थात् मृदः सस्नौ वा स्याताम् । मृत्सा, मृत्स्ना ॥ १७२ ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान-स्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ७ । २ ॥

॥ तृतीयः पादः ॥

प्रकृते मयट् । ७ । ३ । १ ।

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं प्रकृतम् । तदर्थात् स्वार्थे मयट् स्यात् । अन्नमयम् , पूजामयम् ॥ १ ॥

अस्मिन् । ७ । ३ । २ ।

प्रकृतार्थादस्मिन्निति विषये मयट् स्यात् । अपूपमयं पर्व ॥ २ ॥

तयोः समूहवच्च बहुषु । ७ । ३ । ३ ।

प्रकृतेऽस्मिन्निति च विषययोर्बह्वर्थात् समूह इव प्रत्ययः स्यात् , मयट् च । आपूपिकम् , अपूपमयम् । अपूपास्तत्पर्व वा ॥ ३ ॥

निन्द्ये पाशप् । ७ । ३ । ४ ।

निन्द्यार्थात् स्वार्थे पाशप् स्यात् । छान्दसपाशः ॥४॥

प्रकृष्टे तमप् । ७ । ३ । ५ ।

प्रकृष्टार्थात् तमप् स्यात् । शुक्लतमः, कारकतमः ॥५॥

द्वयोर्विभज्ये च तरप् । ७ । ३ । ६ ।

द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये च वर्त्तमानात् तरप् स्यात्। पटुतरा स्त्री, साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः ॥

क्वचित् स्वार्थे । ७ । ३ । ७ ।

यथालक्ष्यं स्वार्थे तरप् स्यात् । अभिन्नतरकम् , उच्चैस्तराम् ॥ ७ ॥

किम्-त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम् । ७ । ३ । ८ ।

किमस्त्याद्यन्ताद् एकारान्तादव्ययाच्च परयोस्तमप्-तरपोरन्तस्याम् स्यात्, न चेत् तौ सत्त्वे द्रव्ये वर्त्तेते । किन्तराम्, किन्तमाम्, पचतितराम्, पचतितमाम्, पूर्वाह्णेतराम्, पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते, अतितराम्, अतितमाम्, असत्त्व इति किम् ? किन्तरं दारु ॥ ८ ॥

गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू । ७ । ३ । ९ ।

गुणप्रवृत्तिहेतुकात् तमप्तरपोर्विषये यथासङ्ख्यमेतौ वा स्याताम् । पटिष्ठः, पटुतमः । गरीयान्, गुरुतरः ॥९॥

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप्[2] । ७ । ३ । १० ।

त्याद्यन्तात् नाम्नश्च प्रशस्तार्थाद् रूपप् स्यात् । पचतिरूपम्, दस्युरूपम् ॥ १० ॥

अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप्-देश्यप्-देशीयर् । ७ । ३ । ११ ।

---

१ तिवाद्याख्यातप्रत्ययान्तेभ्य द्व्यधिकविभज्ये प्रकृष्टे तमप्, द्वयोर्मध्ये विभज्ये प्रकृष्टेऽर्थे तु तरप् स्यात् । पित्त्वात् स्त्रियामपि । इदमनयोरतिशयेन किं पचति किंतरा पचति । इदमेषामतिशयेन किं पचति किन्तमा पचति । एव पचतितरा, पचतितमाम् । तयो तरप्-तमपोरित्यर्थ ।

२ तिवाद्यन्तेभ्यो रूपप्कल्पप्देश्यप्देशीयर्प्रत्ययेषु नपुसकलिङ्गमेकवचन च भवत, तिवाद्यन्ताना क्रियाप्रधानत्वात् तस्याश्च साध्यत्वेन लिङ्गसख्याऽसभवात् यथा प्रशस्त पचति पचतिरूपम्, द्वित्वे पचतोरूपम्, बहुत्वे पचन्तिरूपम् । बभूवरूपम् ईषदसमाप्त गच्छन्ति इति गच्छन्तिकल्पम् । एव देश्यादिष्वपि । नाम्नस्तु प्रकृतिलिङ्ग द्विबहुवचनेऽपि च भवत, यथा पटुदेशीय पुरुष, पटुदेशीया स्त्री च । एव पटुदेशीयौ पुरुषावित्यादि ।

किञ्चिदसमाप्तार्थात् त्याद्यन्तात् तमवाद्यन्तवर्जादेते स्युः। पचतिकल्पम्, पचतिदेश्यम्, पचतिदेशीयम्, पटुकल्पा, पटुदेश्या, पटुदेशीया ॥ ११ ॥

नाम्नः प्राग् बहुर्वा । ७ । ३ । १२ ।

ईषदपरिसमाप्तार्थात् नाम्नः प्राग् बहुर्वा स्यात्। बहुपटुः, पटुकल्पः ॥ १२ ॥

न तमवादिः कपोऽच्छिन्नाऽऽदिभ्यः । ७ । ३ । १३ ।

छिन्नादिवर्जाद् यः कप्, तदन्तात् तमवादिर्न स्यात्। अयमेषामनयोर्वा प्रकृष्टः पटुकः । अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ? छिन्नकतमः ॥ १३ ॥

अनत्यन्ते । ७ । ३ । १४ ।

अनत्यन्तार्थात् कबन्तात् तमवादिर्न स्यात् । इदमेषामनयोर्वा प्रकृष्टं छिन्नकम्, भिन्नकम् ॥ १४ ॥

यावाऽऽदिभ्यः कः । ७ । ३ । १५ ।

स्वार्थे कः स्यात् । यावकः, मणिकः ॥ १५ ॥

कुमारीक्रीडनेयसोः । ७ । ३ । १६ ।

कुमारीणां यत् क्रीडनं तदर्थाद्, ईयस्वन्ताच्च स्वार्थे कः स्यात् । कन्दुकः, श्रेयस्कः ॥ १६ ॥

लोहितात् मणौ । ७ । ३ । १७ ।

अस्मात् मण्यर्थात् स्वार्थे को वा स्यात् । लोहितको मणिः, लोहितो मणिः ॥ १७ ॥

रक्ताऽनित्यवर्णयोः । ७ । ३ । १८ ।

लाक्षादिरक्तार्थाद्, अनित्यवर्णार्थाच्च लोहितात् को वा स्यात् । लोहितकः पटः, लोहितकमक्षि कोपेन ॥१८॥

कालात् । ७ । ३ । १९ ।

कज्जलादिरक्तेऽनित्यवर्णे च वर्त्तमानात् कालात् को वा स्यात् । काल एव कालकः पटः, कालकं मुखं शोकेन ॥ १९ ॥

शीतोष्णाद् ऋतौ । ७ । ३ । २० ।

आभ्यामृत्वर्थाभ्यां को वा स्यात् । शीतकः, उष्णक ऋतुः ॥ २० ॥

लून-वियातात् पशौ । ७ । ३ । २१ ।

आभ्यां पश्वर्थाभ्यां को वा स्यात् । लूनकः, वियातकः पशुः ॥ २१ ॥

स्नाताद् वेदसमाप्तौ । ७ । ३ । २२ ।

अस्यां गम्यायां स्नातात् कः स्यात् । वेदं समाप्य स्नातः स्नातकः ॥ २२ ॥

तनु-पुत्राऽणु-बृहती-शून्यात् सूत्र-कृत्रिम-निपुणा-ऽऽच्छादन-रिक्ते । ७ । ३ । २३ ।

तन्वादिभ्यो यथासंख्यं सूत्राद्यर्थेभ्यः कः स्यात् । तनुकं सूत्रम् , पुत्रकः कृत्रिमः, अणुको निपुणः, बृहतिका आच्छादनम् , शून्यको रिक्तः ॥ २३ ॥

भागेऽष्टमात् ञः । ७ । ३ । २४ ।

भागार्थादस्मात् ञो वा स्यात् । आष्टमो भागः ॥२४॥

षष्ठात् । ७ । ३ । २५ ।

अस्माद् भागार्थात् ञो वा स्यात् । षाष्ठो भागः ॥

माने कश्च । ७ । ३ । २६ ।

मीयते येन तद्रूपभागार्थात् षष्ठात् को ञश्च वा स्यात् । षष्ठकः, षाष्ठः भागो मानं चेत् । २६ ॥

एकादाकिन् चाऽसहाये । ७ । ३ । २७ ।

असहायार्थादेकाद् आकिन् कश्च स्यात् । एकाकी, एककः ॥ २७ ॥

प्राक् नित्यात् कप् । ७ । ३ । २८ ।

नित्यसङ्कीर्त्तनात् प्राग येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु कप् अधिकृतो ज्ञेयः । कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाऽश्वः–अश्वकः ॥ २८ ॥

त्यादि-सर्वाऽऽदेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वो-ऽक् । ७ । ३ । २९ ।

त्याद्यन्तस्य, सर्वादेश्च स्वराणां मध्ये योऽन्त्यस्वरः तस्मात् पूर्वोऽक् स्यात् , प्राग् नित्यात् । कुत्सितमल्पमज्ञातं वा पचति पचतकि, सर्वके, विश्वके ॥ २९ ॥

[1]युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः । ७ । ३ । ३० ।

अनयोः स-ओ-भादिवर्जस्याद्यन्तयोः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् स्यात् । त्वयका, मयका । असोभादिस्यादेरिति किम् ? युष्मकासु, युवकयोः, युवकाभ्याम् ॥ ३० ॥

अव्ययस्य को द् च । ७ । ३ । ३१ ।

---

१ युष्मकासु इति सादे, द्वितीयमोकारादे, अन्त्य तु भादे प्रत्युदाहरण ज्ञेयम् । एतेषु प्रत्युदाहरणेषु युष्मदस्मदोरन्त्यस्वरात् पूर्वोऽक् पूर्वसूत्राजात नानेनेति।

प्राक् नित्याद्योऽर्थास्तेषु द्योत्येष्वव्ययस्य स्वरात् पूर्वोऽक् स्यात्, तद्योगे, चाऽस्य को द्[1]। कुत्सिताद्युच्चैः उच्चकैः, एवं धिक्, धकिद् ॥ ३१ ॥

तूष्णीकाम् । ७ । ३ । ३२ ।

तूष्णीमो मः प्राक् का इत्यन्तो निपात्यः, प्राक् नित्यात्। कुत्सितादि तूष्णीं तूष्णीकामास्ते ॥ ३२ ॥

कुत्सिताऽल्पाऽज्ञाते । ७ । ३ । ३३ ।

कुत्सिताद्यपाधिकार्थात् यथायोगं कबादयः स्युः। अश्वकः, पचतकि, उच्चकैः ॥ ३३ ॥

अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः । ७ । ३ । ३४ ।

अनुकम्पायां तद्युक्तायां च नीतौ गम्यायां यथायोगं कबादयः स्युः। पुत्रकः, स्वपिषकि, पुत्रकः, एहकि, उत्सङ्गके उपविश, कर्दमकेनाऽसि दिग्धकः ॥ ३४ ॥

अजातेर्नृनाम्नो बहुस्वरात् इयेकेलं वा । ७ । ३ । ३५ ।

मनुष्यनाम्नो बहुस्वरादनुकम्पायां एते वा स्यु, न चेत् नृनामजात्यर्थम्। देवियः[2], देविकः, देविलः, देवदत्तकः। अजातेरिति किम्? महिषकः ॥ ३५ ॥

वोपादेरडाऽकौ च । ७ । ३ । ३६ ।

---

१ ककारान्तस्याव्ययस्य दकारान्तादेशो भवतीत्यर्थः। यथा धिक्-इत्यस्य अकि दकारे च जाते धकिद्, पृथक्हिरुक्इत्यनयो पृथकद् हिरकुदिति स्यात्। कपोऽपवाद। कुत्सितमल्पम ज्ञातमुच्चैरित्यर्थ कुत्सिताद्युच्चैरित्युक्तम्।

२ अनुकम्पितो देवदत्तो देविय इत्यादि। "द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम्" (७-३-४१) इत्यकारलुक। एवं इक-इल अड-अकादिष्वपि।

उपपूर्वादजात्यर्थाद् बहुस्वरात् नृनाम्नोऽनुकम्पाया-मडाकौ, इय-इक-इलाश्च वा स्युः। उपडः, उपकः, उपियः, उपिकः, उपिलः, उपेन्द्रदत्तकः ॥ ३६ ॥

ऋवर्णोवर्णात् स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या च । ७ । ३ । ३७ ।

ऋवर्णान्तोवर्णान्ताभ्यां परस्यानुकम्पोत्पन्नस्य स्वरादेः प्रत्ययस्याऽऽदेर्लुक् स्यात्, लुकि तु सति प्रकृतेः प्रकृतिः। मातृयः, मातृकः, मातृलः, वायुयः, वायुकः, वायुलः। स्वरादेरिति किम्? मद्रबाहुकः ॥ ३७ ॥

लुक्युत्तरपदस्य [1]कपन् । ७ । ३ । ३८ ।

नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य, "ते लुग्" (पृ० १८२)वा इति लुकि सति ततः कपन् स्यात्, अनुकम्पायां गम्यायाम्। देवदत्ता। लुकि, देवी। अनुकम्पिताऽसौ देवका। उत्तर-पदस्येति किम्? दत्तिका ॥ ३८ ॥

लुक् चाऽजिनान्तात् । ७ । ३ । ३९ ।

अजिनान्तात् नृनाम्नोऽनुकम्पायां कपन् स्यात्, तद्योगे च लुगुत्तरपदस्य। व्याघ्रकः ॥ ३९ ॥

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे । ७ । ३ । ४० ।

षड्वर्जमेकस्वरं पूर्वपदं यस्य, तस्योत्तरपदस्यानुक-म्पाऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये लुक् स्यात्। अनुकम्पितो वागाशी वाचियः। षड्वर्जेत्यादीति किम्? उपेन्द्रेण दत्तः उपेन्द्र-दत्तः, सोऽनुकम्पित उपडः, षडङ्गुलिस्तु षडियः। स्वर इति किम्? वागाशीर्दत्तकः ॥ ४० ॥

१ कपन् इति प्रत्यये पकारानुबन्ध पुंवद्भावार्थं। नकार "इच्वा" (२-४-१०७) इत्यत्र पर्युदासार्थं।

द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् । ७ । ३ । ४१ ।

अनुकम्पाऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये प्रकृतेर्द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वं लुक् स्यात् । देविय: ॥ ४१ ॥

सन्ध्यक्षरात् तेन । ७ । ३ । ४२ ।

अनुकम्पाऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये प्रकृतेर्द्वितीयात् सन्ध्यक्षरस्वरादूर्ध्वं तेन सन्ध्यक्षरेण सह लुक् स्यात् । कुयियः, कुहिकः ॥ ४२ ॥

शेवलाद्यादेस्तृतीयात्[1] । ७ । ३ । ४३ ।

शेवलादिपूर्वपदस्य नृनाम्नोऽनुकम्पाऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये तृतीयात् स्वरादूर्ध्वं लुक् स्यात् । शेवलिय, सुपरियः ॥ ४३ ॥

क्वचित् तुर्यात् । ७ । ३ । ४४ ।

अनुकम्पोत्पन्ने स्वरादौ प्रत्यये यथालक्ष्यं चतुर्थात् स्वरादूर्ध्वं लुक् स्यात् । बृहस्पतियः । क्वचिदिति किम् ? उपडः ॥ ४४ ॥

पूर्वपदस्य वा । ७ । ३ । ४५ ।

अनुकम्पाऽर्थे स्वरादौ प्रत्यये पूर्वपदस्य लुग् वा स्यात् । दत्तियः, देवियः ॥ ४५ ।

ह्रस्वे । ७ । ३ । ४६ ।

१ आदितो गणनया यस्तृतीय स्वरस्तत परे एकोऽनेके वा वर्णास्तेषा लुक् स्यात् । अनुकम्पित शेवलदत्त इति शेवलिय इत्यत्र इये प्रत्यये परे तृतीयात् स्वरादूर्ध्वस्थस्य दत्तइत्यस्य लुग्जात ।

ह्रस्वार्थात् यथायोगं कबादिः स्यात्। पटकः, पचतकि ॥ ४६ ॥

कुटी-शुण्डाद् रः। ७। ३। ४७।

आभ्यां ह्रस्वार्थाभ्यां रः स्यात्। कुटीरः, शुण्डारः ॥

शम्या रु-रौ। ७। ३। ४८।

अस्माद् ह्रस्वार्थादेतौ स्याताम्। शमीरुः, शमीरः ॥

कुत्वा डुपः। ७। ३। ४९।

अस्मात् ह्रस्वार्थात् डुपः स्यात्। कुतुपः ॥४९॥

कासू-गोणीभ्यां तरट्। ७। ३। ५०।

आभ्यां ह्रस्वार्थाभ्यां तरट् स्यात्। कासूतरी, गोणीतरी ॥ ५० ॥

वत्सोक्षाऽश्वर्षभाद् ह्रासे पित्। ७। ३। ५१।

एभ्यः स्वप्रवृत्तिहेतोर्ह्रासे गम्ये तरट् पित् स्यात्। वत्सतरः, उक्षतरः, अश्वतरः, ऋषभतरः । ५१ ॥

वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः। ७। ३। ५२।

एकाद् द्वयोरेकस्मिन् निर्धार्येऽर्थे डतरो वा स्यात्। एकतरः, एकको वा भवतोः कठः पटुर्गन्ता चैत्रो दण्डी वा ॥ ५२ ॥

यत्-तत्-किमन्यात्। ७। ३। ५३।

एभ्यो द्वयोरेकस्मिन्निर्धार्येऽर्थे वर्तमानेभ्यो डतरः स्यात्। यतरो भवतोः कठादिस्ततर आगच्छेत्, एवं कतरः, अन्यतरः ॥ ५३ ॥

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा। ७। ३। ५४।

यदादिभ्यो बहूना मध्ये निर्द्धार्यार्थेभ्यः प्रश्ने डतमो डतरश्च वा स्यात् । यतमो यतरो वा भवतां कठस्ततर-स्ततमो वा यातु । एवं कतमः, कतरः । अन्यतमः, अन्यतरः । पक्षे, यको यो वा । सकः, स वा भवतां कठ इत्यादि ॥ ५४ ॥

वैकात् । ७ । ३ । ५५ ।

एकाद् बहूनां मध्ये निर्द्धार्यार्थात् डतमो वा स्यात् । एकतमः, एककः, एको वा भवतां कठः ॥ ५५ ॥

क्तात् तमबादेश्चानत्यन्ते । ७ । ३ । ५६ ।

क्तान्तात् केवलात् तमबाद्यन्ताच्चानत्यन्तार्थात् कप् स्यात् । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् , भिन्नतमकम् , भिन्नतरकम् ॥ ५६ ॥

न सामिवचने । ७ । ३ । ५७ ।

अर्द्धवचने उपपदे अनत्यन्तार्थात् क्तान्तात् केवलात् तमबाद्यन्ताच्च कप् न स्यात् । सामि अनत्यन्तं भिन्नम्, अर्द्धमनत्यन्तं भिन्नम् ॥ ५७ ॥

नित्यं ञ-ञिनोऽण् । ७ । ३ । ५८ ।

ञ-ञिनन्तात् स्वार्थे नित्यमण् स्यात् । व्यावक्रोशी, साङ्कोटिनम् ॥ ५८ ॥

विसारिणो मत्स्ये । ७ । ३ । ५९ ।

---

१ सामि अर्धपर्यायम् । वचनपाठात् पर्यायशब्दानामपि नेमार्धादीना ग्रहण स्यात् । अर्धमनन्त्यन्त भिन्नतमं भिन्नतरम् । अन्ये तु समास एव मन्यन्ते सामिक्तमित्यादि ।

अस्मात् मत्स्यार्थात् स्वार्थेऽण् स्यात्। वैसारिणो मत्स्यः। ५९॥

पूगादमुख्यकात् ञ्यो द्रिः। ७। ३। ६०।

नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः। तदर्थात् स्वार्थे ञ्यो द्रिः स्यात्, न चेत् पूगार्थं मुख्यार्थकान्तम्। लौहध्वज्यः, लोहध्वजाः। अमुख्यकादिति किम्? देवदत्तकः पूगः॥ ६०॥

व्रातादस्त्रियाम्। ७। ३। ६१।

नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरायासजीविनः सङ्घा व्राताः। तदर्थादस्त्रियां स्वार्थे ञ्यो द्रिः स्यात्। कापोतपाक्यः, स्त्री तु कपोतपाका॥ ६१॥

शस्त्रजीविसङ्घात् ञ्यड् वा। ७। ३। ६२।

एतदर्थात् स्वार्थे द्रिर्ञ्यड् वा स्यात्। शाबर्यः। शबराः, पुलिन्दाः॥ पक्षे, शबरः। सङ्घादिति किम्? वागुरः॥ ६२॥

वाहीकेष्वब्राह्मण-राजन्येभ्यः। ७। ३। ६३।

एषु यः शस्त्रजीविसङ्घो ब्राह्मणराजन्यवर्जः तदर्थात् स्वार्थे द्रिर्ञ्यट् स्यात्। कौण्डीविश्यः, कुण्डीविशाः। अब्राह्मणेत्यादीति किम्? गौपालिः, राजन्यः॥ ६३॥

वृकात् टेण्यण्। ७। ३। ६४।

वृकात् शस्त्रजीविसङ्घार्थात् स्वार्थे टेण्यण् द्रिः स्यात्। वार्केण्यः॥ ६४॥

१ द्रिकरणात् बहुत्वेऽस्त्रिया प्रत्ययलुप् स्यात्। यथा लोहध्वजा इति।

यौधेयाऽऽदेरञ् । ७ । ३ । ६५ ।

एभ्यः शस्त्रजीविसंघार्थेभ्योऽञ् द्रिः स्यात् । यौधेयः, घार्तेयः ॥ ६५ ॥

पर्श्वादेरण् । ७ । ३ । ६६ ।

एभ्यः शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यः स्वार्थेऽण् द्रिः स्यात् । पार्शवः, राक्षसः ॥ ६६ ॥

दामन्यादेरीयः । ७ । ३ । ६७ ।

एभ्यः शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यः स्वार्थे ईयो द्रिः स्यात् । दामनीयः, औलपीयः ॥ ६७ ॥

श्रुमत्-शमीवत्-शिखावत्-शालावदूर्णावत्-विद-भृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् । ७ । ३ । ६८ ।

एभ्यो गोत्राऽणन्तेभ्य स्वार्थे यञ् द्रिः स्यात् । श्रौमत्यः, शामीवत्यः, शैखावत्यः, शालावत्यः, और्णावत्यः, वैदभृत्यः, आभिजित्यः ॥ ६८ ॥

समासान्तः[1] । ७ । ३ । ६९ ।

अतः परं विधास्यमानं समासस्यावयवः स्यात्, ततस्तस्य तत्तत्समाससंज्ञा। सुजम्भे, सुजम्भानौ स्त्रियौ, उपधुरम्, द्विधुरी, स्रक्त्वचिनी ॥६९॥

न किमः क्षेपे । ७ । ३ । ७० ।

१ इदमधिकारसूत्रम् । पादपरिसमाप्ति यावदस्यानुवृत्ति । अत पर ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते समासस्यान्ता अवयवा भवन्ति तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रयोजन चास्य बहुव्रीहि–अव्ययीभाव–द्विगु–द्वन्द्व- कर्मधारयादिसमाससंज्ञा ।

निन्दार्थात् किमः परं यद् ऋगादिस्तदन्तात् समासात् समासान्तो न स्यात्। किंधूः, किसखा। क्षेप इति किम्? केषां राजा किंराजः ॥ ७० ॥

नञ्तत्पुरुषात् । ७ । ३ । ७१ ।

अस्मात् समासान्तो न स्यात्। अनृक्, अराजा। तत्पुरुषादिति किम्? न विद्यते धूः अस्याधुरं शकटम् ॥

पूजा-स्वतेः प्राक् टात् । ७ । ३ । ७२ ।

पूजार्थस्वतिभ्यां परं यदृगादि तदन्तात् टात् प्राग् यः समासान्तः, स न स्यात्। सुधूः, अतिधूरियम्। पूजेति किम्? अतिराजोऽरिः। प्राग् टादिति किम्? स्वङ्गुलं काष्ठम् ॥ ७२ ॥

बहोर्डः । ७ । ३ । ७३ ।

डस्य प्राप्तिर्यतस्ततः समासान्तो डः कच्च न स्यात्। उपबहवो घटाः। ड इति किम्? प्रियबहुकः ॥७३॥

इच् युद्धे । ७ । ३ । ७४ ।

युद्धे यः समास उक्तस्तस्मादिच् समासान्तः स्यात्। केशाकेशि ॥ ७४ ॥

द्विदण्ड्यादिः । ७ । ३ । ७५ ।

एते इजन्ताः साधवः स्युः। द्विदण्डि हन्ति, उभादन्ति ॥ ७५ ॥

ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत् । ७ । ३ । ७६ ।

---

१ कुत्सितोऽर्थोऽत्र किंशब्द कुत्सित सखा किंसखा, एवं किंराजेत्यादिषु क्षेपार्थत्वात् समासान्तत्व न किं तु "किं क्षेपे" (पृ० १५१) सूत्रेण तत्पुरुष कर्मधारय समास। त्वं समासान्तत्वे तु कस्य केषा वा राजा किंराज इत्यत्र "राजन् सखे (७-३-१०६) सूत्रादट स्यात्।

ऋगाद्यन्तात् समासादत् समासान्तः स्यात् । अर्द्धर्चः, त्रिपुरम्, जलपथः, द्वीपम् ।। ७६ ।।

धुरोऽनक्षस्य । ७ । ३ । ७७ ।

धुरन्तात् समासादत् समासान्तः स्यात्, चेद् धूर्नाक्षस्य । राजधुरा । अनक्षस्येति किम् ? अक्षधूः ।। ७७ ।।

सङ्ख्या-पाण्डूदक्-कृष्णाद् भूमेः । ७ । ३ । ७८ ।

सङ्ख्याऽर्थात् पाण्ड्वादेश्च परो यो भूमिस्तदन्तादत् समासान्तः स्यात् । द्विभूमम् , पाण्डुभूमम् , उदग्भूमम्, कृष्णभूमम् ।। ७८ ।।

उपसर्गादध्वनः । ७ । ३ । ७९ ।

उपसर्गाद् धातुयोग्यात् प्रादेः परादध्वनो अः समासान्तः स्यात् । प्राध्वो रथः ।। ७९ ।।

समवाऽन्धात् तमसः । ७ । ३ । ८० ।

एभ्यः परो यस्तमस् तदन्तादत् समासान्तः स्यात् । सन्तमसम्, अवतमसं, अन्धतमसम् ।। ८० ।।

तप्तान्ववाद् रहसः । ७ । ३ । ८१ ।

तप्तादिपूर्वो यो रहस् तदन्तादः समासान्तः स्यात् । तप्तरहसम्, अनुरहसम्, अवरहसम् ।। ८१ ।।

प्रत्यन्ववात् साम-लोम्नः । ७ । ३ । ८२ ।

एभ्यः परौ यौ सामलोमानौ, तदन्तादः समासान्तः स्यात् । प्रतिसामम्, अनुसामम्, अवसामम् , प्रतिलोमः, अनुलोमः, अवलोमः ।। ८२ ।।

ब्रह्म-हस्ति-राजपल्याद् वर्चसः । ७ । ३ । ३८ ।

ब्रह्मादिपूर्वाद् वर्चसन्तादत् समासान्तः स्यात्। ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्चसम्, राजवर्चसम्, पल्यवर्चसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तम्याः । ७ । ३ । ८४ ।

प्रतिपूर्वात् सप्तम्यन्तोरसन्तादद्न्तः स्यात्। प्रत्युरसम्। सप्तम्या इति किम् ? पत्युरः ॥ ८४ ॥

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे । ७ । ३ । ८५ ।

अप्राण्यङ्गार्थादक्ष्यन्तादद्न्त स्यात् । लवणाक्षम् । अप्राण्यङ्ग इति किम् ? अजाक्षि ॥ ८५ ॥

सम्कटाभ्याम् । ७ । ३ । ८६ ।

आभ्यां परादक्ष्यन्तादद्न्तः स्यात् । समक्षम् , कटाक्षः ॥ ८६ ॥

प्रति-परोऽनोरव्ययीभावात् । ७ । ३ । ८७ ।

प्रत्यादिपूर्वादक्ष्यन्तादव्ययीभावादत् स्यात्। प्रत्यक्षम् , परोक्षम् , अन्वक्षम् ॥ ८७ ॥

अनः । ७ । ३ । ८८ ।

अन्नन्तादव्ययीभावादः स्यात् । उपतक्षम् ॥ ८८ ॥

नपुंसकाद्वा । ७ । ३ । ८९ ।

अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावादद् वा स्यात्। उपचर्म्मम्, उपचर्म्म ॥ ८९ ॥

गिरि-नदी-पौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चम-
वर्ग्याद्वा । ७ । ३ । ९० ।

एतदन्तात् पञ्चमवर्गवर्जवर्गान्ताच्चाव्ययीभावादद् वा स्यात्। अन्तर्गिरम्, अन्तर्गिरि । उपनदम्, उपनदि ।

उपपौर्णमासम्, उपपौर्णमासि। उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि। उपस्रुचम्, उपस्रुक्॥ ९०॥

संख्याया नदी-गोदावरीभ्याम्। ७। ३। ९१।

सङ्ख्यार्थात् परौ यावेतौ तदन्तादव्ययीभावादः स्यात्। पञ्चनदम्, द्विगोदावरम्॥ ९१॥

शरदादेः। ७। ३। ९२।

शरदाद्यन्तादव्ययीभावादत् स्यात्। उपशरदम्, प्रतित्यदम्॥ ९२॥

जराया जरस् च। ७। ३। ९३।

जरान्तादव्ययीभावादत् स्यात्, तद्योगे च जराया जरस्। उपजरसम्॥ ९३॥

सरजसोपशुनाऽनुगवम्। ७। ३। ९४।

एतेऽव्ययीभावा अदन्ता निपात्याः। सरजसं भुङ्क्ते, उपशुनमास्ते, अनुगवमनः[1]॥ ९४॥

जात-महद्-वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात्। ७। ३। ९५।

एभ्यः परो य उक्षा, तदन्तात् कर्मधारयादत् स्यात्। जातोक्षः, महोक्षः, वृद्धोक्षः। कर्मधारयादिति किम्? जातस्योक्षा जातोक्षा॥ ९५॥

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च। ७। ३। ९६।

स्त्रियाः परो यः पुमान्, तदन्तात् द्वन्द्वात् कर्मधारयाच्चाऽत् स्यात्। स्त्रीपुंसौ, स्त्रीपुंसः शिखण्डी॥ ९६॥

---

१ गामन्वायतमनुगवम्। "दैर्घ्येऽनु" (पृ० १३६) सूत्रात् समासः। अनः शकटमित्यर्थः।

ऋक्साम-ऋग्यजुष-धेन्वनडुह-वाङ्मनसाऽ-
होरात्र-रात्रिंदिव-नक्तंदिवाऽहर्दि-
वोर्वष्ठीव-पदष्ठीवाऽक्षिभ्रुव-दारग-
वम् । ७ । ३ । ९७ ।

एते द्वन्द्वा अदन्ता निपात्याः । ऋक्सामे, ऋग्यजुषम्, धेन्वनडुहौ, वाङ्मनसे, अहोरात्रः, रात्रिंदिवम्, नक्तंदिवम्, अहर्दिवम्, ऊर्वष्ठीवम्, पदष्ठीवम्, अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् ॥ ९७ ॥

चवर्ग-द-ष-हः समाहारे । ७ । ३ । ९८ ।

एतदन्ताद् द्वन्द्वात् समाहारार्थादत् स्यात् । वाक्त्वचम्, संपद्विपदम्, वाक्त्विषम्, छत्रोपानहम् । समाहार इति किम्? प्रावृट्शरद्भ्याम् ॥ ९८ ॥

द्विगोरन्नह्नोऽट् । ७ । ३ । ९९ ।

अन्नन्तादहन्नन्ताच्च समाहारार्थाद् द्विगोरट् स्यात् । पञ्चनक्षी, पञ्चतक्षम्, द्व्यहः । द्विगोरिति किम्? समह्नः ॥

द्वि-त्रेरायुषः । ७ । ३ । १०० ।

आभ्यां परो य आयुष्, तदन्तात् समाहारार्थाद् द्विगोरट् स्यात् । द्व्यायुषम्, त्र्यायुषम् ॥ १०० ॥

वाऽञ्जलेरलुकः । ७ । ३ । १०१ ।

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिः, तदन्ताद् द्विगोरट् वा स्यात्, न चेद् द्विगुस्तद्धितलुगन्तः । द्व्यञ्जलम्, द्व्यञ्जलि; त्र्यञ्जलमयम्, त्र्यञ्जलिमयम् । अलुक इति किम्? द्व्यञ्जलिर्घटः ॥ १०१ ॥

खार्या वा । ७ । ३ । १०२ ।

खार्यन्ताद् द्विगोरलुकोऽट् वा स्यात् । द्विखारम्, द्विखारि । पञ्चखारधनः, पञ्चखारीधनः ॥ १०२ ॥

वाऽर्द्धाच्च । ७ । ३ । १०३ ।

अर्द्धात् परा या खारी, तदन्तात् समासादलुकोऽट् वा स्यात् । अर्द्धखारम्, अर्द्धखारी ॥ १०३ ॥

नावः । ७ । ३ । १०४ ।

अर्धात् परो यो नौः, तदन्तात् समासाद् द्विगोश्चाऽलुकोऽट् स्यात् । अर्द्धनावम्, अर्द्धनावी, पञ्चनावम् । अलुक इत्येव ? द्विनौः ॥ १०४ ॥

गोस्तत्पुरुषात् । ७ । ३ । १०५ ।

गवन्तात् तत्पुरुषादलुकोऽट् स्यात् । राजगवी । तत्पुरुषादिति किम् ? चित्रगुः । अलुक इत्येव ? पञ्चगुः पटः ॥ १०५ ॥

राजन्-सखेः । ७ । ३ । १०६ ।

एतदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात् । पञ्चराजी, राजसखः॥

राष्ट्राऽऽख्याद् ब्रह्मणः । ७ । ३ । १०७ ।

राष्ट्रार्थात् परो यो ब्रह्मा, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्। सुराष्ट्रब्रह्मः । राष्ट्राऽऽख्यादिति किम्? देवब्रह्मा नारदः॥

कु-महद्भ्यां वा । ७ । ३ । १०८ ।

आभ्यां परो यो ब्रह्मा, तदन्तात् तत्पुरुषादट् वा स्यात्। कुब्रह्मः, कुब्रह्मा । महाब्रह्मः, महाब्रह्मा ॥ १०८ ॥

ग्राम-कौटात् तक्ष्णः । ७ । ३ । १०९ ।

आभ्यां परो यस्तक्षा, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्। ग्रामतक्षः, कौटतक्षः ॥ १०९ ॥

गोष्ठाऽतेः शुनः । ७ । ३ । ११० ।

आभ्यां परो यः श्वा, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्। गोष्ठश्वः, अतिश्वो वराहः ॥ ११० ॥

प्राणिन उपमानात् । ७ । ३ । १११ ।

प्राण्यर्थादुपमानात् परो यः श्वा, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्। व्याघ्रश्वः। प्राणिन इति किम्? फलकश्वा ॥१११॥

अप्राणिनि । ७ । ३ । ११२ ।

अप्राण्यर्थ उपमानवाची यः श्वा, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्। आकर्षश्वः। अप्राणिनीति किम्? वानरश्वा ॥

पूर्वोत्तर-मृगाच्च सक्थ्नः । ७ । ३ । ११३ ।

एभ्य उपमानार्थाच्च परो यः सक्थिः, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्। पूर्वसक्थम्, उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, फलकसक्थम् ॥ ११३ ॥

उरसोऽग्रे । ७ । ३ । ११४ ।

अग्रं मुखं प्रधानं वा। तदर्थो य उरस्, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्। अश्वोरसं सेनायाः, अश्वोरसं कविकम् ॥ ११४ ॥

सरोऽनोऽश्माऽयसो जाति-नाम्नोः ।७।३।११५।

एतदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्, यथासम्भवं जातावर्थे संज्ञाविषये च। जालसरसम्, उपानसम्, स्थूलाश्मः, कालायसम्। जातिनाम्नोरिति किम्? परमसरः ॥११५॥

अह्नः । ७ । ३ । ११६ ।

अहन्नन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात् । परमाहः ॥ ११६ ॥

सङ्ख्यातादह्नश्च वा । ७ । ३ । ११७ ।

सङ्ख्यातात् परो योऽहन्, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्, अह्नश्च वाऽह्नः । सङ्ख्याताह्नः, सङ्ख्याताहः ॥ ११७ ॥

सर्वांश-सङ्ख्याऽव्ययात् । ७ । ३ । ११८ ।

सर्वादंशार्थात् संख्यार्थादव्ययाच्च परो योऽहन्, तदन्तात् तत्पुरुषादट् स्यात्, अह्नश्चाह्नः । सर्वाह्णः, पूर्वाह्णः, द्व्यह्नः पटः, अत्यह्नी कथा ॥ ११८ ॥

सङ्ख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घाच्च रात्रे-रत् । ७ । ३ । ११९ ।

एभ्यः, सर्वांशादेश्च परो यो रात्रिः, तदन्तात् तत्पुरुषादत् स्यात् । सङ्ख्यातरात्रः, एकरात्रः, पुण्यरात्रः, वर्षारात्रः, दीर्घरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः, द्विरात्रः, त्रिरात्रः, अतिरात्रः ॥ ११९ ॥

पुरुषायुष-द्विस्तावत्रिस्तावम् । ७ । ३ । १२० ।

एते तत्पुरुषा अदन्ता निपात्याः । पुरुषायुषम्, द्विस्तावा, त्रिस्तावा वेदिः ॥ १२० ॥

श्वसो वसीयसः । ७ । ३ । १२१ ।

श्वसः परो यो वसीयान्, तदन्तात् तत्पुरुषादत् स्यात् । श्वोवसीयसम् ॥ १२१

निसश्च श्रेयसः । ७ । ३ । १२२ ।

निसः, श्वसश्च परो यः श्रेयान्, तदन्तात् तत्पुरुषादत् स्यात् । निःश्रेयसम्, श्वःश्रेयसम् ॥ १२२ ॥

नञव्ययात् सङ्ख्याया डः । ७ । ३ । १२३ ।

आभ्यां परो यः सङ्ख्यार्थः, तदन्तात् तत्पुरुषात् डः स्यात् । अदशाः, निस्त्रिंशः खड्गः ॥१२३॥

सङ्ख्याऽव्ययादङ्गुलेः । ७ । ३ । १२४ ।

आभ्यां परो योऽङ्गुलिः, तदन्तात तत्पुरुषात् डः स्यात्। द्व्यङ्गुलम् , निरङ्गुलम् ॥ १२४ ॥

बहुव्रीहेः काष्ठे टः । ७ । ३ । १२५ ।

काष्ठार्थादङ्गुल्यन्ताद बहुव्रीहेः टः स्यात् । द्व्यङ्गुलं काष्ठम् । काष्ठ इति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥ १२५ ॥

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे । ७ । ३ । १२६ ।

स्वाङ्गार्थौ यौ सक्थ्यक्षी, तदन्ताद् बहुव्रीहेः टः स्यात् । दीर्घसक्थी, स्वक्षी । स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्थि अनः ॥ १२६ ॥

द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा । ७ । ३ । १२७ ।

आभ्यां परो यो मूर्धा, तदन्ताद् बहुव्रीहेः टो वा स्यात् । द्विमूर्द्धः, द्विमूर्द्धा । त्रिमूर्द्धः, त्रिमूर्द्धा ॥ १२७ ॥

प्रमाणी-सङ्ख्यात् डः । ७ । ३ । १२८ ।

प्रमाण्यन्तात्, सङ्ख्याऽर्थाच्च बहुव्रीहेर्डः स्यात् । स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः, द्वित्राः १२८ ॥

सुप्रात-सुश्व-सुदिव-शारिकुक्ष-चतुरस्रैणीप-दाऽजपद-प्रोष्ठपद-भद्रपदम् ।७।३।१२९।

एते बहुव्रीहयो डान्ता निपात्याः । सुप्रातो ना , सुश्वः, सुदिवः, शारिकुक्षः, चतुरस्रः एणीपदः, अजपदः, प्रोष्ठपदः, भद्रपदः ॥ १२९ ॥

पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् । ७ । ३ । १३० ।

पूरणप्रत्ययान्ता या स्त्री, तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यात्, पूरण्याः प्राधान्ये समासार्थत्वे सति । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । तत्प्राधान्य इति किम् ? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥ १३० ॥

नञ्-सु-व्युप-त्रेश्चतुरः । ७ । ३ । १३१ ।

एभ्यो यश्चत्वाः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यात् । अचतुरः, सुचतुरः, विचतुरः, उपचतुराः, त्रिचतुराः ॥१३१॥

अन्तर्-बहिर्भ्यां लोम्नः । ७ । ३ । १३२ ।

आभ्यां परो यो लोमा, तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यात् । अन्तर्लोमः, बहिर्लोमः प्रावारः ॥ १३२ ॥

भात् नेतुः । ७ । ३ । १३३ ।

नक्षत्रार्थात् परो यो नेता, तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यात् । मृगनेत्रा निशा ॥ १३३ ॥

नाभेर्नाम्नि । ७ । ३ । १३४ ।

नाभ्यन्ताद् बहुव्रीहेर्नाम्न्यप् स्यात् । पद्मनाभ । नाम्नीति किम् ? विकसितवारिजनाभिः ॥ १३४ ।

नञ्-बहोर्ऋचो माणव-चरणे ।७।३।१३५।

आभ्यां परो य ऋक्, तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् स्यात् । यथासङ्ख्यं माणवे चरणे चार्थे । अनृचो माणवः, बह्वृचश्चरणः । माणवचरण इति किम् ? अनृकं साम, बह्वृकं सूक्तम् ॥ १३५ ॥

नञ्-सु-दुर्भ्यः सक्थि-सक्थि-हलेर्वा ।७।३।१३६।

नञादेः परो यः सक्थ्यादिः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् (वा ?) स्यात् । असक्तः, असक्तिः । सुसक्तः, सुसक्तिः । दुःसक्तः, दुःसक्तिः । एवमसक्थः, असक्थिः । अहलः, अहलिः ॥ १३६ ॥

प्रजाया अस् । ७ । ३ । १३७ ।

नञादिपूर्वपदात् प्रजान्ताद् बहुव्रीहेरस् स्यात् । अप्रजाः, सुप्रजाः, दुःप्रजाः ॥ १३७ ॥

मन्दाऽल्पाच्च मेधायाः । ७ । ३ । १३८ ।

आभ्यां नञादिभ्यश्च परो यो मेधाशब्दः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरस स्यात् । मन्दमेधाः, अल्पमेधाः, अमेधाः, सुमेधाः, दुर्मेधा ना ॥ १३८ ॥

जातेरीयः सामान्यवति । ७ । ३ । १३९ ।

जात्यन्ताद् बहुव्रीहेरीयः स्यात्, सामान्याश्रयेऽन्यपदार्थे । ब्राह्मणजातीयः। सामान्यवतीति किम् ? बहुजातिर्ग्रामः ॥ ३९ ॥

भृतिप्रत्ययात् मासाद् इकः । ७ । ३ । १४० ।

भृत्यर्थाद् यः प्रत्ययस्तदन्तात् परो यो मासः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरिकः स्यात् । पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिक । मासादिति किम् ? पञ्चकदिवसक ॥ १४० ॥

द्विपदाद् धर्मादन् । ७ । ३ । १४१ ।

धर्मान्ताद् द्विपदाद् बहुव्रीहेरन् स्यात् । साधुधर्मा । द्विपदादिति किम् ? परमस्वधर्मः ॥ १४१ ॥

सु-हरित-तृण-सोमात् जम्भात् ।७।३।१४२।

एभ्यः परो यो जम्भस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरन् स्यात्। सुजम्भा, हरितजम्भा, तृणजम्भा, सोमजम्भा ना॥

दक्षिणेर्मा व्याधयोगे ।७।३।१४३।

अयं बहुव्रीहिरन्नन्तो निपात्यः, व्याधेन योगे सति। ईर्मं बहु व्रणं वा। दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधयोग इति किम्? दक्षिणेर्मं पशुः॥ १४३॥

सु-पूत्युत्-सुरभेर्गन्धाद् इद् गुणे ।७।३।१४४।

एभ्यः परो गुणार्थो यो गन्धः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरित् स्यात्। सुगन्धि, पूतिगन्धि उद्गन्धि, सुरभिगन्धि द्रव्यम्। गुण इति किम्? द्रव्ये, सुगन्ध आपणिकः॥

वाऽऽगन्तौ। ७। ३। १४५।

स्वादिभ्यः पर आहार्यगुणार्थो यो गन्धः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरिद् वा स्यात्। सुगन्धिः, सुगन्धो वा कायः। एवं पूतिगन्धिः, पूतिगन्धः। उद्गन्धिः, उद्गन्धः। सुरभिगन्धिः, सुरभिगन्धः॥ १४५॥

वाऽल्पे। ७। ३। १४६।

अल्पार्थो यो गन्धः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरिद् वा स्यात्। सूपगन्धि, सूपगन्धं भोजनम्॥ १४६॥

वोपमानात्। ७। ३। १४७।

उपमानात् परो यो गन्धः, तदन्ताद् बहुव्रीहेरिद् वा स्यात्। उत्पलगन्धि, उत्पलगन्धं मुखम्॥ १४७॥

पात् पादस्याऽहस्त्यादेः। ७। ३। १४८।

हस्त्यादिवर्जादुपमानात् परस्य बहुव्रीहौ पादस्य पाद् स्यात्। व्याघ्रपात्। अहस्त्यादेरिति किम्? हस्तिपादः, अश्वपादः ॥ १४८ ॥

कुम्भपद्यादिः । ७ । ३ । १४९ ।

एते कृतपदन्ता ङयन्ता एव बहुव्रीहयो निपात्याः । कुम्भपदी, जालपदी ॥ १४९ ॥

सु-सङ्ख्यात् । ७ । ३ । १५० ।

सोः सङ्ख्यायाश्च परस्य पादस्य बहुव्रीहौ पात् स्यात्। सुपाद्, द्विपात् ॥ १५० ॥

वयसि दन्तस्य दतृः । ७ । ३ । १५१ ।

सुपूर्वस्य सङ्ख्यापूर्वस्य च दन्तस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्ये दतृः स्यात्। सुदन् कुमारः, द्विदन् बालः । वयसीति किम्? सुदन्तः ॥ १५१ ॥

स्त्रियां नाम्नि । ७ । ३ । १५२ ।

बहुव्रीहौ स्त्रियां नाम्नि दन्तस्य दतृः स्यात्। अयोदती । स्त्रियामिति किम्? वज्रदन्तः ॥ १५२ ॥

श्यावाऽरोकाद्वा । ७ । ३ । १५३ ।

आभ्यां परस्य दन्तस्य बहुव्रीहौ दतृर्वा स्यात्, नाम्नि। श्यावदन्, श्यावदन्तः । अरोकदन्, अरोकदन्तः ॥१५३॥

वाऽग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-वृष-वराहाऽहि-मूषिक-शिखरात् । ७ । ३ । १५४ ।

अग्रान्तात्, शुद्धादिभ्यश्च परस्य दन्तस्य बहुव्रीहौ दतृर्वा स्यात्। कुड्मलाग्रदन्, कुड्मलाग्रदन्तः। शुद्धदन्,

शुद्धदन्तः। शुभ्रदन्, शुभ्रदन्तः। वृषदन्, वृषदन्तः। वराहदन्, वराहदन्तः। अहिदन्, अहिदन्तः। मूषिकदन्, मूषिकदन्तः। शिखरदन्, शिखरदन्तः ॥१५४॥

सं-प्रात् जानोर्ज्ञु-ज्ञौ । ७ । ३ । १५५ ।

आभ्यां परस्य जानोर्बहुव्रीहौ ज्ञुज्ञौ स्याताम्। संज्ञुः, संज्ञः। प्रज्ञुः, प्रज्ञः ॥ १५५ ॥

वोर्ध्वात् । ७ । ३ । १५६ ।

ऊर्ध्वात् परस्य जानोर्बहुव्रीहौ ज्ञुज्ञौ वा स्याताम्। ऊर्ध्वज्ञुः, ऊर्ध्वज्ञः, ऊर्ध्वजानुः ॥ १५६ ॥

सुहृद्-दुर्हृद् मित्राऽमित्रे । ७ । ३ । १५७ ।

सुदुर्भ्यां परस्य हृदयस्य बहुव्रीहौ यथासंख्यं मित्रेऽमित्रे चार्थे हृद् निपात्यः। सुहृन् मित्रम्। दुर्हृद् अमित्रः। मित्रामित्र इति किम्? सुहृदयो मुनिः, दुर्हृदयो व्याधः॥

धनुषो धन्वन् । ७ । ३ । १५८ ।

बहुव्रीहौ स्यात्। शार्ङ्गधन्वा ॥ १५८ ॥

वा नाम्नि । ७ । ३ । १५९ ।

धनुषो बहुव्रीहौ धन्वन् वा स्यात्, नाम्नि। पुष्पधन्वा, पुष्पधनुः ॥ १५९ ॥

खर-खुरात् नासिकाया नस् । ७ । ३ । १६० ।

आभ्यां परस्या नासिकाया बहुव्रीहौ नस् स्यात्, नाम्नि। खरणाः, खुरणाः ॥ १६० ॥

अस्थूलाच्च नसः । ७ । ३ । १६१ ।

स्थूलवर्जात् खरखुराभ्यां च परस्या नासिकाया बहु-व्रीहौ नसः स्यात्, नाम्नि। द्रुणसः, खरणसः, खुरणसः। अस्थूलादिति किम्? स्थूलनासिकः ॥ १६१ ॥

उपसर्गात् । ७ । ३ । १६२ ।

अस्मात् परस्या नासिकाया बहुव्रीहौ नसः स्यात्। प्रणसं मुखम् ॥ १६२ ॥

वेः खु-ख्र-ग्रम् । ७ । ३ । १६३ ।

वेरुपसर्गात् परस्या नासिकाया बहुव्रीहावेते स्युः। विखुः, विख्रः, विग्रः ॥ १६३ ॥

जायाया जानिः । ७ । ३ । १६४ ।

जायाशब्दस्य जानिर्बहुव्रीहौ स्यात्। युवजानिः॥

व्युदः काकुदस्य लुक् । ७ । ३ । १६५ ।

आभ्यां परस्यास्य बहुव्रीहौ लुक् स्यात्। विकाकुत्, उत्काकुत् ॥ १६५ ॥

पूर्णाद् वा । ७ । ३ । १६६ ।

पूर्णात् परस्य काकुदस्य बहुव्रीहौ लुग् वा स्यात्। पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः ॥ १६६ ॥

ककुदस्याऽवस्थायाम् । ७ । ३ । १६७ ।

अस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्ये लुक् स्यात्। पूर्णककुद् युवा, अककुद् बालः ॥ १६७ ॥

[1]त्रिककुद् गिरौ । ७ । ३ । १६८ ।

---

१ त्रीणि ककुदाकाराणि शिखराण्यस्य त्रिककुद्, पर्वतविशेष यो दक्षिणदेशेऽस्ति, उत्तररामचरित्रेऽपि वर्णितः ।

गिरावर्थे त्रेः परस्य ककुदस्य बहुव्रीहौ ककुन्निपात्यः। त्रिककुद् गिरिः ॥ १६८ ॥

स्त्रियामूधसो न् । ७ । ३ । १६९ ।

स्त्र्यर्थस्योधसो बहुव्रीहौ न् स्यात् । कुण्डोध्नी गौः॥

इनः कच् । ७ । ३ । १७० ।

इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्र्यर्थात् कच् स्यात् । बहुदण्डिका सेना ॥ १७० ॥

ऋत्-नित्यदितः । ७ । ३ । १७१ ।

ऋदन्तात्, नित्यं दिदादेशो यस्मात्, तदन्ताच्च बहुव्रीहेः कच् स्यात् । बहुकर्तृकः । बहुनदीको देशः । नित्येति किम् ? पृथुश्रीः ॥ १७१ ॥

दध्युरस्-सर्पिष्-मधूपानत्-शालेः ।७।३।१७२।

एतदन्ताद् बहुव्रीहेः कच् स्यात् । प्रियदधिकः, प्रियोरस्कः, बहुसर्पिष्कः, अमधुकः, बहूपानत्कः, अशालिकः॥

पुमनडुत्-नौ-पयो-लक्ष्म्या एकत्वे ।७।३।१७३।

एकार्था येऽमी, तदन्ताद् बहुव्रीहेः कच् स्यात् । अपुंस्कः, प्रियानडुत्कः, अनौकः, अपयस्कः, सुलक्ष्मीकः । एकत्व इति किम् ? द्विपुमान् । १७३ ॥

नञोऽर्थात् । ७ । ३ । १७४ ।

नञः परो योऽर्थः तदन्ताद् बहुव्रीहेः कच् स्यात् । अनर्थकं वचः ॥ १७४ ॥

शेषाद्वा । ७ । ३ । १७५ ।

उपर्युक्तातिरिक्ताद् बहुव्रीहेः कच् वा स्यात् । बहुखट्वकः, बहुखट्वः । शेषादिति किम् ? प्रियपथः ॥१७५॥

न नाम्नि । ७ । ३ । १७६ ।

नाम्नि विषये कच् न स्यात् । बहुदेवदत्तो नाम ग्रामः ॥ १७६ ॥

ईयसोः । ७ । ३ । १७७ ।

ईयस्वन्तात् समासात् कच् न स्यात् । बहुश्रेयसी सेना ॥ १७७ ॥

सहात् तुल्ययोगे । ७ । ३ । १७८ ।

तुल्ययोगार्थात् सहाद् बहुव्रीहेः कच् न स्यात् । सपुत्रो याति । तुल्ययोग इति किम् ? सकर्मकः ॥१७८॥

भ्रातुः स्तुतौ । ७ । ३ । १७९ ।

भ्रात्रन्तात् समासात् कच् न स्यात्, स्तुतौ गम्यायाम् । सुभ्राता ॥ १७९ ॥

नाडी-तन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे । ७ । ३ । १८० ।

स्वाङ्गार्थात् नाडीतन्त्र्यन्तात् समासात् कच् न स्यात् । बहुनाडिः कायः, बहुतन्त्री ग्रीवा । स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्बः ॥ १८० ॥

निष्प्रवाणिः । ७ । ३ । १८१ ।

अस्मिन् कजभावो निपात्यः । निष्प्रवाणिः पटः ।

सुभ्र्वादिभ्यः । ७ । ३ । १८२ ।

एभ्यः कच् न स्यात् । सुभ्रूः, वरोरूः ॥ १८२

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥७।३॥

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ।७।४।१।

ञिति णिति च तद्धिते परे प्रकृतेः स्वराणां मध्ये आद्यस्वरस्य वृद्धिः स्यात्। दाक्षिः, भार्गवः। तद्धित इति किम्? चिकीर्षकः ॥ १ ॥

केकय-मित्रयु-प्रलयस्य यादेरिय् च ।७।४।२।

एषां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः, यादेश्चांशस्येय् स्यात्। कैकेयः, मैत्रेयिकया श्लाघते, प्रालेयं हिमम् ॥ २ ॥

देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसस्तत्-प्राप्तावाः । ७ । ४ । ३ ।

एषां स्वरेष्वादेः स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिप्राप्तावाः स्यात्। दाविकं जलम्, शांशपः स्तम्भः, दार्घसत्रम्, श्रायसं द्वादशाङ्गम्। तत्प्राप्ताविति किम्? सौदेविकः ॥

[1]वहीनरस्यैत् । ७ । ४ । ४ ।

अस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्यैः स्यात्। वैहीनरिः ॥ ४ ॥

य्वः पदान्तात् प्रागैदौत् । ७ । ४ । ५ ।

ञ्णिति तद्धिते इवर्णोवर्णयोर्वृद्धिप्राप्तौ तयोरेव स्थाने यौ य्वौ पदान्तौ, ताभ्यां प्राक् यथासङ्ख्यमैदौतौ

---

१ "वृद्धि स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते" इति साधारणसूत्रविहिता प्रादिस्वरस्य वृद्धिं बाधित्वाऽत्र ऐर्विहित । अपत्यार्थे इञ् प्रत्यय ।

स्यातास् , नैयायिकः, सौवश्वः । पदान्तादिति किम् ? यत इमे याताः ॥ ५ ॥

द्वारादेः । ७ । ४ । ६ ।

एषां यौ य्वौ तयोः समीपस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिप्रासौ ताभ्यामेव प्रागैदौतौ स्यातां, ञ्णिति तद्धिते । दौवारिकः, सौवरो ग्रन्थः ॥ ६ ॥

न्यग्रोधस्य केवलस्य । ७ । ४ । ७ ।

अस्य केवलस्य यो यः, तत्सम्बन्धिनः स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिप्रासौ तस्मादेव यः प्रागैत् स्यात् , ञ्णिति तद्धिते । नैयग्रोधो दण्डः । केवलस्येति किम् । न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥ ७ ॥

न्यङ्कोर्वा । ७ । ४ । ८ ।

न्यङ्कोस्तद्धिते ञ्णिति यः प्रागैद्वा स्यात् । नैयङ्कवम् , न्याङ्कवम् ॥ ८ ॥

न ञ-स्वाङ्गाऽऽदेः । ७ । ४ । ९ ।

ञान्तस्य स्वाङ्गादेश्च ञ्णिति तद्धिते य्वः प्रागैदौतौ न स्याताम् । व्यावक्रोशी, स्वाङ्गिः, व्याङ्गिः ॥ ९ ॥

श्वादेरिति । ७ । ४ । १० ।

श्वादिरवयवो यस्य, तस्येदादौ ञ्णिति तद्धिते वः प्रागौर्न स्यात् । श्वाभस्त्रिः । इतीति किम् ? शौवहानम् ॥

इञः । ७ । ४ । ११ ।

इञन्तस्य श्वादेर्ञ्णिति तद्धिते वः प्रागौर्न स्यात् । श्वाभस्त्रम् ॥ ११ ॥

पदस्यानिति वा । ७ । ४ । १२ ।

पदशब्दान्तस्य श्वादेरिदादिवर्जे ञ्णिति तद्धिते वः प्रागौद् वा स्यात् । श्वापदम् , शौवापदम् । अनितीति किम् ? श्वापदिकः ॥ १२ ॥

प्रोष्ठ-भद्राज्जाते । ७ । ४ । १३ ।

आभ्यां परस्य पदस्योत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य जातेऽर्थे ञ्णिति तद्धिते वृद्धिः स्यात् । प्रोष्ठपादः, भद्रपादो वटुः ॥ १३ ॥

अंशाद् ऋतोः । ७ । ४ । १४ ।

अंशार्थात् परस्य ऋत्वर्थस्योत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिः स्यात् । पूर्ववार्षिकः । अंशादिति किम् ? सौवर्षिकः ॥ १४ ॥

सु-सर्वाऽर्द्धाद् राष्ट्रस्य । ७ । ४ । १५ ।

एभ्यः परस्य राष्ट्रार्थोत्तरपदस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । सुपाञ्चालकः, सर्वपाञ्चालकः, अर्धपाञ्चालकः ॥ १५ ॥

अमद्रस्य दिशः । ७ । ४ । १६ ।

दिगर्थात् परस्य मद्रवर्जराष्ट्रार्थस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वपाञ्चालिकः । अमद्रस्येति किम् ? पौर्वमद्रः ॥ १६ ॥

प्राग्ग्रामाणाम् । ७ । ४ । १७ ।

प्राग्देशे ग्रामार्थानां यः अंशो दिगर्थस्ततः परस्यांशस्य, दिशः परेषां च प्राग्ग्रामार्थानां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वकाणमृतकः । पूर्वकान्यकुब्जः॥

सङ्ख्याऽधिकाभ्यां वर्षस्याऽभा-
विनि । ७ । ४ । १८ ।

सङ्ख्याऽर्थाद् अधिकाच्च परस्य वर्षस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात्, न चेत् तद्धितो भाविन्यर्थे। द्विवार्षिकः । अधिकवार्षिकः । अभाविनीति किम्? द्वैवर्षिकं धान्यम् ॥ १८ ॥

मान-संवत्सरस्याऽशाण-कुलिजस्याऽ-
नाम्नि । ७ । ४ । १९ ।

सङ्ख्याऽर्थाधिकाभ्यां परस्य शाणकुलिजवर्जस्य मानार्थस्य संवत्सरस्य च ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात, अनाम्नि । द्विकौडविकः, अधिककौडविकः, द्विसांवत्सरिकः । अशाणकुलिजस्येति किम्? द्वशाणम्, द्वैकुलिजिकः । अनाम्नीति किम्? पाञ्चलोहितिकम् ॥ १९ ॥

अर्द्धात् परिमाणस्याऽनतो वा [1]त्वादेः । ७ । ४ । २० ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणार्थस्य स्वरेष्वादेरद्धर्जस्वरस्य ञ्णिति तद्धिते वृद्धिः स्यात्, वा त्वर्द्धस्य । अर्द्धकौडविकम्, आर्द्धकौडविकम् । अनत इति किम्? अर्द्धप्रस्थिकम्, आर्द्धप्रस्थिकम् ॥ २० ॥

प्राद् वाहणस्यैये । ७ । ४ । २१ ।

प्रात् परस्य वाहणस्य एये ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेर्वृद्धिः स्यात, प्रस्य तु वा । प्रवाहणेयः, प्रावाहणेयः ॥ २१ ॥

१ परिमाणवाचिशब्दात् पूर्वस्थस्यार्धशब्दस्य तु विकल्पतो वृद्धिरित्यर्थः ।

एयस्य । ७ । ४ । २२ ।

एयान्तांशात् प्रात् परस्य वाहणस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेर्वृद्धिः स्यात्, प्रस्य तु वा । प्रवाहणेयिः, प्रावाहणेयिः ॥ २२ ॥

नञः क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण-शुचेः । ७ । ४ । २३ ।

नञः परेषां एषां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेर्वृद्धिः स्यात्, नञस्तु वा । अक्षैत्रज्ञम्, आक्षैत्रज्ञम् । अनैश्वरम्, आनैश्वरम् । अकौशलम्, आकौशलम् । अचापलम्, आचापलम् । अनैपुणम्, आनैपुणम् । अशौचम्, आशौचम् ॥ २३ ॥

जङ्गल-धेनु-वलजस्योत्तरपदस्य तु वा । ७ । ४ । २४ ।

एतदुत्तरपदानामादेः पूर्वपदस्य स्वरेष्वादेर्नित्यं वृद्धिः स्यात्, वा तूत्तरपदस्य ञ्णिति तद्धिते । कौरुजङ्गलः, कौरुजाङ्गलः । वैश्वधेनवः, वैश्वधैनवः । सौवर्णवलजः, सौवर्णवालजः ॥ २४ ॥

हृद्-भग-सिन्धोः । ७ । ४ । २५ ।

हृदाद्यन्तानां पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च स्वरेष्वादेर्वृद्धिः स्यात्, ञ्णिति तद्धिते । सौहार्दम्, सौभाग्यम्, साक्तुसैन्धवः ॥ २५ ॥

प्राचां नगरस्य । ७ । ४ । २६ ।

प्राग्देशार्थस्य नगरान्तस्य ञ्णिति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादेर्वृद्धिः स्यात् । सौह्मनागरः । प्राचामिति

किम् ? माडनगरः ॥ २६ ॥

अनुशतिकाऽऽदीनाम् । ७ । ४ । २७ ।

एषां ञ्णिति तद्धिते पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादेर्वृद्धिः स्यात् । आनुशातिकम्, आनुहौडिकम् ॥ २७ ॥

देवतानामात्वाऽऽदौ । ७ । ४ । २८ ।

आत्वविषये देवताऽर्थानां पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वादेर्वृद्धिः स्यात्, ञ्णिति तद्धिते । आग्नावैष्णवं सूक्तम् । आत्वादाविति किम् ? ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥ २ ।

आतो नेन्द्र-वरुणस्य । ७ । ४ । २९ ।

आदन्तात् पूर्वपदात् परस्येन्द्रस्य वरुणस्य चोत्तरपदस्य स्वरेष्वादेर्वृद्धिर्न स्यात् । आग्नेन्द्रं सूक्तम्, ऐन्द्रावरुणम् । आत इति किम् ? आग्निवारुणम् ॥ २९ ॥

सारवैक्ष्वाक-मैत्रेय-भ्रौणहत्य-धैवत्य-हि-- रण्मयम् । ७ । ४ । ३० ।

एतेऽणाद्यन्ता अयूलोपादौ निपात्याः । सारवं जलम्, ऐक्ष्वाकः, मैत्रेयः, भ्रौणहत्यम्, धैवत्यम्, हिरण्मयम् ॥ ३० ॥

[1]वाऽन्तमाऽन्तितमाऽन्तितस्--अन्तियाऽन्ति-- षत् । ७ । ४ । ३१ ।

एते तमबाद्यन्ताः कृततिकादिलुको वा निपात्याः । अन्तमः, अन्तिकतमः । अन्तितमः, अन्तिकतमः । अन्तितः, अन्तिकतः । अन्तियः, अन्तिक्यः । अन्तिषद्, अन्तिकसद् ॥ ३१ ॥

---

[1] एते सर्वेऽन्तिकशब्दस्यैव रूपाणि पृथक्पृथगर्थप्रत्ययेषु भवन्ति ।

[1]विन्-मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् । ७ । ४ । ३२ ।

विन्मत्वोरेषु लुप् स्यात् । स्रजयति, स्रजिष्ठः, स्रजीयान्, त्वचयति, त्वचिष्ठः, त्वचीयान् ॥ ३२ ॥

अल्प-यूनोः कन् वा । ७ । ४ । ३३ ।

अनयोर्णीष्ठेयसुषु कन् वा स्यात् । कनयति, कनिष्ठः, कनीयान् । अल्पयति, अल्पिष्ठः, अल्पीयान् । यवयति, यविष्ठः, यवीयान् ॥ ३३ ॥

प्रशस्यस्य श्रः । ७ । ४ । ३४ ।

अस्य ण्यादौ श्रः स्यात् । श्रयति, श्रेष्ठः, श्रेयान् ॥३४॥

वृद्धस्य च ज्यः । ७ । ४ । ३५ ।

अस्य प्रशस्यस्य च ण्यादौ ज्यः स्यात् । ज्ययति, ज्येष्ठः ॥ ३५ ॥

ज्यायान् । ७ । ४ । ३६ ।

ज्यादेशात् परस्येयसोरीत आ निपात्यः । ज्यायान ॥ ३६ ॥

बाढाऽन्तिकयोः साध-नेदौ । ७ । ४ । ३७ ।

अनयोर्ण्यादौ यथासङ्ख्यमेतौ स्याताम् । साधयति, साधिष्ठः, साधीयान् । नेदयति, नेदिष्ठः, नेदीयान् ॥३७॥

प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दा-रकस्येमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् । ७ । ४ । ३८ ।

---

१ " अस् तपस्-माया-मेधा-स्रजो विन् " (७-२-४७) सूत्राद विन्, मतुश्चास्त्यर्थे भवति । तयो, णि-इष्ठ-ईयसुप्रत्ययेषु परेषु लुप् स्यात् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति, अत्र णौ परे विनो लुप् । स्रजिष्ठ, स्रजीयान् इत्यत्र क्रमश इष्ठे ईयसौ च परे विनो लुप् जात । त्वचयतीत्यादिषु च मतोर्लुप् सम्पन्न ।

प्रियादीनां यथासंभवमिमनि ण्यादौ च यथासङ्ख्य-मेते स्युः। प्रेमा, प्रापयति, प्रेष्ठः, प्रेयान्, स्थेमा, स्थापयति, स्थेष्ठः, स्थेयान्, स्फापयति, वरिमा, गरिमा, वंहिमा, त्रपिमा, द्राघिमा, वर्षिमा, वृन्दिमा ॥ ३८ ॥

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ।७।४।३९।

एषामृत इम्नि ण्यादौ च रः स्यात्। प्रथिमा, प्रथयति, प्रथिष्ठः, प्रथीयान्। एवं म्रदिमा, भ्रशिमा, क्रशिमा, द्रढिमा, परिव्रढिमा ॥ ३९ ॥

बहोर्णीष्ठे भूय् ।७।४।४०।

भूययति, भूयिष्ठः ॥ ४० ॥

भूर्लुक्चेवर्णस्य ।७।४।४१।

बहोरीयसाविम्नि च भूः स्यात्, लुक् चाऽनयोरिवर्णस्य। भूयान्, भूमा ॥ ४१ ॥

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्यान्तस्थाऽऽदेर्गुणश्च नामिनः ।७।४।४२।

एषामिम्नि ण्यादौ चान्तस्थादेरंशस्य लुक् स्यात्, नामिनश्च गुणः। स्थवयति, स्थविष्ठः, स्थवीयान्। एवं दवयति, यवयति, यविष्ठः, ह्रसिमा, क्षेपिमा, क्षोदिमा ॥ ४२ ॥

त्र्यन्त्य-स्वराऽऽदेः ।७।४।४३।

त्रुरन्त्यस्वरादेश्चांशस्येम्नि ण्यादौ च लुक् स्यात्। करयति[1], करिष्ठः, करीयान्, पटिमा, पटयति, पटिष्ठः,

[1] कर्तृमन्तमाचष्टे इति णौ परे करयति, 'तृ' इत्यस्य लुक्।

पटीयान् ॥ ४३ ॥

नैकस्वरस्य । ७ । ४ । ४४ ।

एकस्वरस्य योऽन्त्यस्वरादिरंशः तस्येष्ठिन ण्यादौ च लुक् न स्यात् । स्रजयति, स्रजिष्ठः, स्रजीयान् ॥४४॥

दण्डि-हस्तिनोरायने । ७ । ४ । ४५ ।

अनयोरायनप्रत्ययेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । दाण्डिनायनः, हास्तिनायनः ॥ ४५ ॥

वाशिन आयनौ । ७ । ४ । ४६ ।

अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । वाशिनायनिः ॥४६॥

एये जिह्माशिनः । ७ । ४ । ४७ ।

अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । जैह्माशिनेयः ॥ ४७ ॥

ईनेऽध्वाऽऽत्मनोः । ७ । ४ । ४८ ।

अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । अध्वनीनः, आत्मनीनः ॥ ४८ ॥

इकण्यथर्वणः । ७ । ४ । ४९ ।

अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । आथर्वणिकः ॥ ४९ ॥

यूनोऽके । ७ । ४ । ५० ।

अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । यौवनिका ॥ ५० ॥

अनोऽट्ये ये । ७ । ४ । ५१ ।

अन्नन्तस्य ट्यवर्जे यादावन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । सामन्यः, वैमन्यः, मूर्द्धन्यः । अट्य इति किम् ? राज्यम् ॥ ५१ ॥

अणि । ७ । ४ । ५२ ।

अन्नन्तस्याऽणि अन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । सात्वनः ।५२।

संयोगाद् इनः । ७ । ४ । ५३ ।

संयोगात् परो य इन् , तदन्तस्याऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । शाङ्खिनः ॥ ५३ ॥

गाथि-विदथि-केशि-पणि-गणिनः । ७ । ४ । ५४ ।

एषामण्यन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । गाथिनः, वैदथिनः, कैशिनः, पाणिनः, गाणिनः पुत्रः ॥ ५४ ॥

अनपत्ये । ७ । ४ । ५५ ।

इन्नन्तस्याऽनपत्यार्थेऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । सांराविणम् ॥ ५५ ॥

उक्ष्णो लुक् । ७ । ४ । ५६ ।

उक्ष्णोऽनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् । औक्षं पदम् । अनपत्य इत्येव ? औक्ष्णः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मणः । ७ । ४ । ५७ ।

अस्याऽनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् । ब्राह्ममस्त्रम् ॥ ५७ ॥

जातौ । ७ । ४ । ५८ ।

ब्रह्मणो जातावर्थेऽनपत्येऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् । ब्राह्मी औषधिः । अपत्ये तु ब्राह्मणः । जाताविति किम् ? ब्राह्मो नारदः ॥ ५८ ॥

अचर्मणो मनोऽपत्ये । ७ । ४ । ५९ ।

चर्मन्वर्जमन्नन्तस्याऽपत्यार्थेऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् । सौषामः । अचर्मण इति किम् ? चाक्रवर्मणः ॥ ५९ ॥

हितनाम्नो वा । ७ । ४ । ६० ।

अस्याऽपत्यार्थेऽण्यन्त्यस्वरादेर्लुग् वा स्यात् । हैतना-

मः, हंतनामन्नः ॥ ६० ॥

नोऽपदस्य तद्धिते । ७ । ४ । ६१ ।

नन्तस्याऽपदस्य तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् । मैधावः । अपदस्येति किम् ? मेधाविरूप्यम् ॥ ६१ ॥

कलापि-कुथुमि-तैतलि-जाजलि-लाङ्गलि-शिखण्डि-शिलालि-सब्रह्मचारि-पीठसर्प्पि-सूकरसद्म-सुपर्वणः । ७ । ४ । ६२ ।

एषामपदानां तद्धितेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् । कालापाः, कौथुमाः, तैतलाः, जाजलाः, लाङ्गलाः, शैखण्डाः, शैलालाः । साब्रह्मचाराः, पैठसर्प्पाः, सौकरसद्माः, सौपर्वाः ॥ ६२ ॥

वाऽश्मनो विकारे । ७ । ४ । ६३ ।

अस्यापदस्य विकारार्थे तद्धितेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् वा । आश्मः, आश्मनः ॥ ६३ ॥

चर्म-शुनः कोश-सङ्कोचे । ७ । ४ । ६४ ।

अनयोरपदयोर्यथासङ्ख्यं कोशे सङ्कोचे चार्थे तद्धितेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् । चार्म्मः कोशः, शौवः सङ्कोचः ॥ ६४ ॥

प्रायोऽव्ययस्य । ७ । ४ । ६५ ।

अपदस्यास्य तद्धितेऽन्त्यस्वरादेः प्रायो लुक् स्यात् । सौवः । प्रायः किम् ? आरातीयः ॥ ६५ ॥

अनीनाऽदव्यह्नोऽतः । ७ । ४ । ६७ ।

ईन--अत्--अह्वर्जे तद्धितेऽपदस्याऽह्नोऽतो लुक्

ग्यात्। आहम्। अनीनादृटीति किम्? द्यहीनः, प्रत्यहम्, द्व्यहः ॥ ६६ ॥

विंशतेस्तेर्डिति । ७ । ४ । ६७ ।

अस्यापदस्य तेर्डिति तद्धिते लुक् स्यात्। विंशकः पटः ॥ ६७ ॥

अवर्णेवर्णस्य । ७ । ४ । ६८ ।

एतदन्तस्यापदस्य तद्धिते लुक् स्यात्। दाक्षि[1], चौडिः, नाभेयः, दौलेयः। अपदस्येति किम्? ऊर्णायुः ॥ ॥ ६८ ॥

अकद्रू-पाण्ड्वोरुवर्णस्येये । ७ । ४ । ६९ ।

एतद्वर्जोवर्णान्तस्य एये तद्धिते लुक् स्यात्। जाम्बेयः। कद्र्वादिवर्जनं किम्? काद्रवेयः, पाण्डवेयः ॥६९॥

अस्वयम्भुवोऽव् । ७ । ४ । ७० ।

स्वयंभूवर्जोवर्णान्तस्यापदस्य तद्धितेऽव् स्यात्। औपगवः। अस्वयम्भुव इति किम्? स्वायम्भुवः ॥७०॥

ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुस्-[2]अशश्वदकस्मात्त इक-स्येतो लुक् । ७ । ४ । ७१ ।

---

१ दाक्षि चौडिरित्यत्राऽवर्णस्य, नाभेय इत्यत्र पूर्वेकारस्य लुग् जात। एवमुत्तरसूत्रे औपगवादिपूवर्णादीनामपि यथाप्राप्त वेद्यम्।

२ शश्वदकस्मातौ तकारान्तौ स्त, तौ मुक्त्वा तकारान्तात् ऋवर्णादिभ्यश्च परस्य तद्धितस्य इकप्रत्ययस्य लुक् स्यादित्यर्थ। मातुरागतं मातृकमित्यत्र "ऋत इकण्" (६-३-१५२) सूत्रादिकण इलोप। निपादकर्त्रा भवो नैपादकर्तुक। दोर्भ्यां तरति दौष्क। मातृकमिति ऋवर्णान्तस्य, द्वितीयमुवर्णान्तस्य, तृतीयं दोस, तुर्यं इसन्तस्य, धानुष्क इति उसन्तस्य, औदश्वित्क इति च तान्तस्योदाहरणानि क्रमश सन्ति। इकणो णित्वादादिस्वरस्य वृद्धि।

ऋवर्णोवर्णान्ताभ्यां दोसइस-उसन्ताभ्यां शश्वदकस्मा द्वर्जतान्ताच्च परस्येकस्थस्येतो लुक् स्यात्। मातृकम्, नैषादकर्षुकः, दौष्कः, सार्प्पिष्कः, धानुष्कः, औदश्वित्कः॥ शश्वदकस्माद्वर्जनं किम्? शाश्वतिकम्, आकस्मिकम्॥

असकृत् संभ्रमे । ७ । ४ । ७२ ।

भयादिभिः प्रयोक्तुस्त्वरणे द्योत्ये पदं वाक्यं वाऽसकृत् प्रयोज्यम्। अहिरहिरहिः, हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति, लघु पलायध्वं लघु पलायध्वम्॥ ७२॥

भृशाऽऽभीक्ष्ण्याऽविच्छेदे द्विः प्राक् तमबादेः । ७ । ४ । ७३ ।

क्रियाया अवयवक्रियाणां कात्स्न्यँ भृशार्थः। पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम्। क्रियान्तराव्यवधानमविच्छेदः। एषु द्योत्येषु पदं वाक्यं वा तमबादेः प्राग् द्विः स्यात्। लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाति, भोजं भोजं याति, प्रपचति प्रपचति॥ ७३॥

नानाऽवधारणे । ७ । ४ । ७४ ।

नानाभूतानामियत्तापरिच्छेदे गम्ये शब्दो द्विः स्यात्। अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहि॥७४॥

आधिक्याऽऽनुपूर्व्ये । ७ । ४ । ७५ ।

एतद्वृत्ति द्विः स्यात्। नमो नमः, मूले मूले स्थूलाः॥

डतर-डतमौ समानां स्त्रीभावप्रश्ने । ७ । ४ । ७६ ।

केनचिद् गुणेन तुल्यानां स्त्रीलिङ्गभावस्य प्रश्ने वर्त्तमानो डतरडतमान्तो द्विः स्यात्। उभाविमावाढ्यौ कतरा कतरा अनयोराढ्यता?, कतमा कतमा एषामा-

ढ्यता ? । भावेति किम् ? उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ कनरानयोर्लक्ष्मीः ? ॥ ७६ ॥

पूर्व-प्रथमावन्यतोऽतिशये । ७ । ४ । ७७ ।

एतौ स्वार्थस्यान्यतः प्रकर्षे द्योत्ये द्विः स्याताम् । पूर्वं पूर्वं पुष्पन्ति , प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥ ७७ ॥

प्रोपोत्-सम् पादपूरणे । ७ । ४ । ७८ ।

एते द्विः स्युश्चेत् पादः पूर्यः ।

प्रप्रशान्तकषायाग्नेरुपोपप्लववर्जितम् ।
उदुज्ज्वलं तपो यस्य संसंश्रयत तं जिनम् ॥७८॥

सामीप्येऽधोऽध्युपरि । ७ । ४ । ७९ ।

एते सामीप्येऽर्थे द्विः स्यात् । अधोऽधः, अध्यधि, उपर्युपरि ग्रामम् ॥ ७९ ॥

वीप्सायाम् । ७ । ४ । ८० ।

अस्यां वर्त्तमानं द्विः स्यात् । वृक्षं वृक्षं सिञ्चति, ग्रामो ग्रामो रम्यः ॥ ८० ॥

प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः । ७ । ४ । ८१ ।

एकस्य वीप्सायां द्वयुक्तस्याऽऽद्यस्य स्यादेः पित् लुप् स्यात् । एकैकस्याः ॥ ८१ ॥

---

१ एकशब्दस्य वीप्साया द्विर्भूतस्य पूर्वपामेकशब्दस्याना स्यादीनां प्रत्ययाना पित्लुप् स्यात् । यथा–एकैक , एकैकम् , एकैकाम् , एकैकस्य, एकैकस्या इति सर्वविभक्तिषु लुप् वा स्यात् । पित्वात् , पुंस्यपि स्यात् । विरामश्चेद् विवक्षित पूर्वस्य पुंवद्भावे स्वरसंधिकार्यं न, यथा–एकएका, एकएकस्या , अग्रे अग्रे सूक्ष्मा ।

द्वन्द्वं वा । ७ । ४ । ८२ ।

वीप्सायां द्व्युक्तस्य [1]द्वेरादेः स्यादेः पिल्लुप् स्यात्, एश्चाम् , उत्तरत्रेतोऽत्वं स्यादेश्चाऽम् वा निपात्यः । द्वन्द्वं, द्वौ द्वौ वा तिष्ठतः ॥ ८२ ॥

रहस्य-मर्यादोक्ति-व्युत्क्रान्ति-यज्ञपात्र-

प्रयोगे । ७ । ४ । ८३ ।

एषु गम्येषु द्वेर्द्विर्वचनं शेषं च पूर्ववन्निपात्यम् । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते, पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः, द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ ८३ ॥

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये । ७ । ४ । ८४ ।

अत्र द्योत्ये द्वेः पूर्ववत् द्वन्द्वमिति निपात्यम्, द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ ॥ ८४ ॥

आबाधे । ७ । ४ । ८५ ।

मनःपीडाविषये शब्दो द्विः स्यात्, आदौ स्यादेश्च पित् लुप् । रुक् रुक् ॥ ८५ ॥

नवा गुणः सदृशे रित् । ७ । ४ । ८६ ।

गुणशब्दो मुख्यसदृशो गुणे गुणिनि वा वर्त्तमानो द्विर्वा स्यात्, आदौ स्यादेः पित् लुप् च, सा च रित् । शुक्लशुक्लं रूपम्, कालककालिका । पक्षे शुक्लजातीयः ॥

प्रियसुखं चाकृच्छ्रे । ७ । ४ । ८७ ।

[1] पूर्वस्य द्विशब्दस्य स्यादिप्रत्ययाना प्लुप् स्यात् । पूर्वद्वेरिकारस्य च अम् । उत्तरद्वेरिकारस्य अकार, स्यादिप्रत्ययाना च अम् इति निपात्यते अतो द्वौ द्वौ इत्यादिसप्तविभक्तिप्रयोगाना द्वन्द्वमिति सिध्यति । सप्तविभक्तिषु लिङ्गत्रये चैव वा विज्ञेय, पक्षे द्वौ द्वौ, द्वाभ्या द्वाभ्यामित्यादि स्यात् । एवमुत्तरसूत्रेषु द्वन्द्वमनेनैव सूत्रेण साध्यम् ।

एतावक्लेशार्थौ वा द्विः स्यातां, आदौ स्यादेः पिल्लुप् च। प्रियप्रियेण, प्रियेण वा दत्ते। सुखसुखेन, सुखेन वाऽधीते ॥ ८७ ॥

वाक्यस्य परिवर्जने । ७ । ४ । ८८ ।

वर्जनार्थो वाक्यांशः परिर्वा द्विः स्यात् । परि परि परि वा त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो मेघः । वाक्यस्येति किम् ? परि त्रिगर्त्तं वृष्टो मेघः ।। ८८ ॥

सम्मत्यसूया-कोप-कुत्सनेष्वाद्यामन्त्र्यमादौ स्वरेष्वन्त्यश्च प्लुतः । ७ । ४ । ८९ ।

एतद्वृत्तेर्वाक्यस्याऽऽदिभूतमामन्त्र्यार्थं पदं द्विः स्यात्, द्वित्वे चाऽऽदौ स्वराणां मध्येऽन्त्यस्वरः प्लुतो वा स्यात् । माणवक ३ माणवक !, माणवक माणवक ! आर्यः खल्वसि ।[1] रिक्तं ते आभिरूप्यम्, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म!, रिक्ता ते शक्तिरिति वा । आदीति किम् ? भव्यः खल्वसि माणवक ! ॥ ८९ ।

भर्त्सने पर्यायेण । ७ । ४ । ९० ।

कोपेन दण्डाऽऽविष्क्रिया भर्त्सनम् । तद्वृत्तेर्वाक्यस्य यदामन्त्र्यं पदं तद् द्विः स्यात्, द्वित्वे च क्रमेण पूर्वोत्तरपदयोः स्वरेष्वन्त्यः प्लुतो वा स्यात् । चौर ३[2] चौर !, चौर चौर ३ !, चौर चौर ! घातयिष्यामि त्वाम् ॥ ९० ॥

त्यादेः साऽऽकाङ्क्षस्याङ्गेन । ७ । ४ । ९१ ।

१ अत्रासूयार्थ । माणवक ३ इत्यादीह योज्य पूर्ववत् । इदानीमित्यत्र कोपार्थ. । रिक्ता इत्यत्र कुत्सनार्थ । एषु सर्वेषु पूर्ववत् माणवक ३ माणवक इत्यादि वा पुनर्वाच्यम् । त्रिमात्र प्लुत । सविरोधाद्यर्थं प्लुतकरणम् । २ इदं त्रिमात्रचिह्नम् ।

भर्त्सनाऽर्थस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः, त्याद्यन्तस्य पदस्य वाक्यान्तराऽऽकाङ्क्षस्य अङ्गेन युक्तस्यांशः प्लुतो वा स्यात् । अङ्ग ! कूज ३, अङ्ग ! कूज, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म !। साऽऽकाङ्क्षस्येति किम् ? अङ्ग ! पच ॥९१॥

क्षियाऽऽशीः-प्रैषे । ७ । ४ । ९२ ।

क्षिया आचारभ्रेषः । [आशीः प्रार्थनाविशेषः । प्रैषोऽसत्कारपूर्विका व्यापारणा[१]] एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः, त्याद्यन्तस्य वाक्यान्तराऽऽकाङ्क्षस्यांशः प्लुतो वा स्यात् । स्वयं ह रथेन याति ३, याति वा, उपाध्यायं पदातिं गमयति । सिद्धान्तमध्येषीष्ठाः ३, अध्येषीष्ठा वा, तर्कं च तात !, कटं च कुरु ३, कुरु वा, ग्रामं च गच्छ ॥ ९२ ॥

चितीवार्थे । ७ । ४ । ९३ ।

साद्दश्यार्थे चिति प्रयुक्ते वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । अग्निश्चिद्भायो३त्, भायाद् वा । इवार्थे इति किम् ? कर्णवेष्टकांश्चित्कारय ॥ ९३ ॥

प्रतिश्रवण-निगृह्यानुयोगे । ७ । ४ । ९४ ।

एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । गां मे देहि भोः ! हन्त ते ददामि ३, ददामि वा । अद्य श्राद्धमित्यात्थ ३, आत्थ वा ॥ ९४ ॥

विचारे पूर्वस्य । ७ । ४ । ९५ ।

विचारः संशयः । तद्विषये संशय्यमानस्य यत्पूर्वं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । अहिर्नु ३ अहिर्नु वा रज्जुर्नु ॥ ९५ ॥

१ अत्राऽऽकारस्यान्त्यस्वरत्वादस्यैव प्लुतत्वम्, स्वरस्यैव प्लुतभेदत्वात् ।

ओमः प्रारम्भे । ७ । ४ । ९६ ।

ओमः प्रणामाद्यभ्यादानार्थस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । ओ३म्, ओम् वा, ऋषभमृषभगामिनं प्रणमत ॥ ९६ ॥

हेः प्रश्नाऽऽख्याने । ७ । ४ । ९७ ।

पृष्टप्रतिवचनार्थं वाक्यस्य हेः स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । अकार्षीः कटं मैत्र ? अकार्षं हि ३, [अकार्षं] हि वा ॥ ९७ ॥

प्रश्ने च प्रतिपदम् । ७ । ४ । ९८ ।

प्रश्नार्थस्य प्रश्नाऽऽख्यानार्थस्य च वाक्यस्य यत् पदं तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः प्लुतो वा स्यात् । अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्र३ ?, अगमः पूर्वान् ग्रामान् मैत्र ? । अगम३म् पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्र ३ !, अगम पूर्वान् ग्रामान् मैत्र ! ॥ ९८ ॥

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत् । ७ । ४ । ९९ ।

वाक्यस्य यः स्वरेष्वन्त्यस्वरो दूरादामन्त्र्यार्थपदस्थो गुरुर्वाऽनन्त्योऽपि ऋद्वर्जस्वरऌकारश्चैकोऽसौ प्लुतो वा स्यात् । आगच्छ भो देवदत्त३ !, देवदत्त ! वा । सक्तून् पिब दे३वदत्त !, देवद३त्त, देवदत्त वा । आगच्छ भोः क्लृ३प्तशिख, क्लृप्तशिख वा । अनृदिति किम् ? कृष्णमि३त्र !, कृष्णमित्र ! [३] ॥ ९९ ॥

हे-हैष्वेषामेव । ७ । ४ । १०० ।

दूरादामन्त्र्यस्य यौ हेहैशब्दौ तयोः प्रयुक्तयोरेव वाक्ये यत्र तत्रस्थयोरन्त्यस्वरः प्लुतो वा स्यात्। हे३मैत्र! आगच्छ, आगच्छ हे३मैत्र!, आगच्छ मैत्र हे ३!। है३मैत्राऽऽगच्छ, आगच्छ है३मैत्र!, आगच्छ मैत्र है ३!॥

अस्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे [1]भो-गोत्र-नाम्नो वा। ७। ४। १०१।

यदभिवादितो गुरुः कुशलानुयोगादिमद्वाक्यं प्रयुङ्क्ते, तत्राऽस्त्रीशूद्रविषये वर्त्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यस्वरो भोसो गोत्रस्य नाम्नो वाऽऽमन्त्र्यस्यांशः प्लुतो वा स्यात्। अभिवादये मैत्रोऽहं भो. ३!, [आभिवादये मैत्रोऽहं भोः!,] आयुष्मानेधि भोः ३! [आयुष्मान् एधि] भो! वा। अभिवादये गार्ग्योऽहं भोः!, कुशल्यसि गार्ग्य ३!, गार्ग्य वा। अभिवादये मैत्रोऽहं भोः, आयुष्मन्नेधि मैत्र ३!, मैत्र वा। स्त्रीशूद्रवर्जनं किम्? अभिवादये गार्ग्यहं भोः! आयुष्मनो त्वं भव गार्गि!, अभिवादये तुषजकोऽहं भोः!, कुशल्यसि तुषजक!॥१०१॥

प्रश्नाऽर्चा-विचारे च सन्धेयसन्ध्यक्षरस्याऽऽदिदुत्परः। ७। ४। १०२।

---

१ भोस् इतिशब्दस्य कश्यपगर्गादिगोत्रस्य सञ्ज्ञायाश्च सम्बोधनांशो वा प्लुतो भवति। प्रथमे भोस् इत्यस्य, द्वितीये गोत्रस्य गार्ग्य इत्यस्य, तृतीये मैत्र इति नाम्नो वा प्लुतविधान जातम्। एधि-भवेत्यर्थे, अस्तेर्हिप्रत्यये "शास् अस्हन शाधि-एधि-जहि" (४-२-८४) इति एधि आदेश। कुशल्यसि गार्ग्य! इत्यादि विकल्पवचन पूर्ववदावर्त्तनीय गौरवभयान्नात्र लिख्यते। प्लुतविषये सोदाहरण स्फुटत्वं सिद्धहेमबृहद्वृत्तितो वेद्यम्।

एषु प्रत्यभिवादे च वर्त्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्व-न्त्यः स्वरः सन्धियोग्यसन्ध्यक्षरान्तस्य प्लुतो भवन् इदु-त्पर आत् स्यात्। अगमः ३ पूर्वा३न् ग्रामा३न्, अग्निभू-ता३इ, पटा३उ। अर्चा, शोभनः खल्वसि अग्निभू-ता३ इ, पटा३ उ। विचारे, वक्तव्यं किं निर्ग्रन्थस्य सा-गारिका३ इ, उतानागारिके। प्रत्यभिवादे, आयुष्मानेधि अग्निभूता ३ इ। सन्धेयेति किम्? कच्चि३त् कुशल३म् भवत्योः ३ कन्ये३?॥ १०२॥

तयोर्य्वौ स्वरे संहितायाम्। ७। ४। १०३।

तयोः प्लुताऽऽकारात् परयोरिदुतोः स्वरे परे संहिता-विषये यथासङ्ख्यं य्वौ स्यातास्। अगमः ३ अग्निभू-ता ३ यत्रागच्छ, अगमः ३ पटा ३ वत्रागच्छ। संहि-तायामिति किम्? अग्ना ३ इ इन्द्रम्। पटा ३ उ उद-कम्॥ १०३॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य। ७। ४। १०४।

पञ्चम्या निर्दिष्टे यत् कार्यमुक्तं तत् परस्याऽव्यवधेः स्यात्। अतः, "भिस् ऐस्" [१-४-२] वृक्षैः। इह मा भूत्, मालाभिरत्र दृषद्भिः॥ १०४॥

[३]सप्तम्या पूर्वस्य। ७। ४। १०५।

---

१ अत्र इत्पर आत् सजात। 'पटा ३ उ' इतीह उत्पर आत्।

२ अत्रेकारस्य यकारो भूत। उत्तरोदाहरणे च उकारस्य वकारो जात।

३ यथा "इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम्" (पृ०१२) इतिसूत्रे स्वरे इत्यत्र सप्-मीत्वात् पूर्वाव्यवहितस्यानामेवेवर्णादीना यवरला स्यु। अस्योदाहरणानि यथा—दध्यत्र, मध्विह, पित्रर्थ, लित् इति। 'समिदत्र' इत्यत्र धकारस्य व्यवधानादिकारस्य न यकार। एव "स्वरे वा" इत्यादिसूत्राणि अस्य लक्ष्याणि सन्ति।

सप्तम्या निर्दिष्टं यत् कार्यमुक्तं तत् पूर्वस्याऽव्यवधेः स्यात् । दध्यत्र । इह मा भूत्, समिदत्र ॥ १०५ ॥

षष्ठ्याऽन्त्यस्य । ७ । ४ । १०६ ।

षष्ठ्या निर्दिष्टं यदुक्तं तत् षष्ठ्युक्तस्य योऽन्त्यस्तस्य स्यात् । अष्टाभिः ॥ १०६ ॥

अनेकवर्णः सर्वस्य । ७ । ४ । १०७ ।

अयं विधिः षष्ठ्योक्तस्य सर्वस्यैव स्यात् । तिसृभिः ॥ १०७ ॥

प्रत्ययस्य । ७ । ४ । १०८ ।

प्रत्ययस्थानिनो विधिः सर्वस्य स्यात् । सर्वे ॥१०८॥

स्थानीवाऽवर्णविधौ । ७ । ४ । १०९ ।

आदेश आदेशीव स्यात्, न चेत् स्थानिवर्णाऽऽश्रयं कार्यम् । भव्यम्, कस्मै, राजा, प्रकृत्य, प्रस्तुत्य, धर्मो वो रक्षतु । अवर्णविधाविति किम्? द्यौः, क इष्टः, प्रदीव्य ॥ १०९ ॥

स्वरस्य परे प्राग्विधौ । ७ । ४ । ११० ।

स्वरस्यादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ विधेये स्थानीव स्यात् । कथयति, पादिकः, संस्यते । पर इति किम्? द्विपदिकां दत्ते । प्राग्विधाविति किम्? नैधेयः ॥११०॥

१ अष्टासु इत्यत्र "वाऽष्टन आ स्यादौ" सूत्रेणान्त्यस्यैवाऽऽकार सम्पद्यते।

२ तिसृभिरित्यत्र "त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ" (२-१-१) इत्यत्र समस्तस्य त्रे स्यात् । एवं 'भिस ऐस्' (१-४-२) इत्यत्रापि सर्वस्यैव भिस स्थाने आदेश स्यात्, अनेकवर्णादेशत्वात् ।

न सन्धि-ङी-य-क्वि-द्वि-दीर्घाऽसद्विधावस्क्लुकि ।७।४।१११।

सन्धिविधौ ङीविधौ यविधौ क्विविधौ द्वित्वविधौ दीर्घविधौ "संयोगस्याऽऽदौ स्कोर्लुक्" (२-१-८८) इति स्क्लुग्वर्जे चाऽसद्विधौ स्वरस्याऽऽदेशः स्थानीव न स्यात्। सन्धिः, वियन्ति। ङी, बिम्बम्। यः, कण्डूतिः। क्वि., दयूः। द्विः, दध्यत्र। दीर्घः, शामंशामम्। असद्विधिः, यायष्टिः। अस्क्लुकीति किम्? सूक्तः, काष्ठतक्॥ १११॥

लुप्यय्वृल्लेनत् ।७।४।११२।

प्रत्ययस्य लुपि सत्यां लुब्भूतपरनिमित्तकं पूर्वं कार्यं न स्यात्, य्वृत् लं एनत्च मुक्त्वा। तद्, गर्गाः। लुपीत्युक्ते लुकि स्यादेव, गोमान्। अय्वृल्लेनदिति किम्? जरीगृहीति, निजागलीति, एनत् पश्य॥ ११२॥

विशेषणमन्तः ।७।४।११३।

अभेदेनोक्तोऽवयवो विशेषणं विशेषस्य समुदायस्यान्तः स्यात्। "अतः स्यमोऽम्" (१-४-५७ पृ० ३७) कुण्डम्। इह न स्यात्, तद्॥ ११३॥

सप्तम्या आदिः ।७।४।११४।

सप्तम्यन्तस्य विशेष्यस्य यद् विशेषणं तत् तस्याऽऽदिः स्यात्। "इन् ङीस्वरे लुक्"। (१-४-७९ पृ० ४०) पथः। इह मा भूत्, पथिषु॥ ११४॥

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः । ७ । ४ । ११५ ।

यस्माद् यः प्रत्ययो विधीयते सा तस्य प्रकृतिः। प्रत्ययः प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं स्यात्, नोनाधिकस्य[1]। मातृभोगीणः ॥ ११५ ॥

गौणो ङ्यादिः । ७ । ४ । ११६ ।

ङीमारभ्य ष्यं यावत् ङ्यादिः प्रत्ययः। स गौणः सन् प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं स्यात्। अतिकारीषगन्ध्यबन्धुः। गौण इति किम्? मुख्योऽधिकस्यापि विशेषणं स्यात्, परमकारीषगन्धीबन्धुः ॥ ११६ ॥

कृत्सगतिकारकस्यापि । ७ । ४ । ११७ ।

कृत्प्रत्ययः प्रकृत्यादेः समुदायस्य गतिकारकपूर्वस्य, केवलस्य च विशेषणं स्यात्। यथेह समासो भस्मनिहुतं[2], तथा उदकेविशीर्णम्, अवतसेनकुलस्थितम् ॥ ११७ ॥

परः । ७ । ४ । ११८ ।

प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव स्यात्। अजा, वृक्षः, जुगुप्सते ॥

स्पर्द्धे । ७ । ४ । ११९ ।

द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्राऽनेकत्र चोपनिपातः स्पर्द्धः। तत्र यः सूत्रपाठे परः स विधिः स्यात्। वनानि, अत्र "शसोऽता सश्च नः पुंसि" [१-४-४९] इत्यतो नपुंसकस्य शिरित्येव स्यात् ॥ ११९ ॥

आसन्नः । ७ । ४ । १२० ।

यथास्वं स्थानार्थप्रमाणादिभिरासन्न एव विधिः स्यात्। दण्डाग्रम् अत्र कण्ठ्ययोरतोः कण्ठ्य एव आ दीर्घः ।

---

१ न न्यूनस्य नाधिकस्य चेत्यर्थः ।

२ एषु "क्तेन" (पृ० १४७) सूत्रेण ससम्यन्त तत्पुरुषसमास स्यात् ।

वातण्ड्ययुवतिः। वतण्डयाः, पुंवद्भावाभावार्थत आसन्नः, वातण्डथः, अमुष्मै। "मादुवर्णोऽनु" (२-१-४७, पृ० ५३) इति मात्रिकस्य मात्रिकः॥ १२०॥

सम्बन्धिनां सम्बन्धे। ७। ४। १२१।

सम्बन्धिशब्दानां यत् कार्यमुक्तं तत् सम्बन्ध एव सति स्यात्। श्वशुर्यः। संज्ञायास्तु इत्येव, श्वाशुरिः॥ ॥ १२१॥

[1]समर्थः पदविधिः। ७। ४। १२२।

समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः, पदसम्बन्धी विधिः पद-विधिः, सर्वपदविधिः समर्थो ज्ञेयः। सामर्थ्यं च व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च। पदविधिस्तु समास-नामधातु-कृत्-तद्धितोपपदविभक्ति-युष्मदस्मदादेश-प्लुतरूपः। धर्मश्रितः, पुत्रीयति, कुम्भकारः, औपगवः, नमो देवेभ्यः, धर्मस्ते स्वम्, धर्मो मे स्वम्, अङ्ग! कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म॥ समर्थ इति किम्? पश्य धर्मं श्रितो मैत्रो गुरुकुलम्, पश्य-ति पुत्रमिच्छति सुखम्, पश्य कुम्भं करोति कटम्, गृहमुपगोरपत्यं तव, इदं नमो देवाः। शृणुत, ओदनं पच तव मम वा भविष्यति। अङ्ग! कूजत्ययमिदानीं ज्ञास्यति जाल्मः। पदोक्तवर्णविधिरसामर्थ्येऽपि स्यात्। तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन। एवं समासनामधातुकृत्तद्धितेषु

[1] पदविषयको विधि पदविधि। पदात् पदे पदयो, पदाना वा विधि स सर्व-पदविधिरेवोच्यते। तादृशः पदविधिः समर्थो भवतीत्यर्थं। समर्थत्व नाम परस-

राकाङ्क्षास्वरूपत्वमेकार्थीभावरूपत्वं वा । आद्य वाक्ये भवति । एकार्थीभावस्तु समासे स्यात् । धर्म श्रितो धर्मश्रित इत्यत्र "श्रितादिभि" (पृ० १४२) सूत्रेण तत्पुरुषसमासस्य, पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीति नामधातो, कुम्भकार इति कृत', औपगव इत्यत्र "अस्वयम्भुवोऽव्" (७-४-७०) सूत्रेणऽणि परेऽव् इति तद्धितस्य, नमो देवेभ्य इत्युपपदविभक्ते, धर्मस्ते स्वम्, धर्मो मे स्वमिति युष्मदस्मदादेशयो, अङ्ग! कूज ३ इति च प्लुतस्य क्रमश उदाहरणानि सन्ति ।

पश्य धर्म श्रितो मैत्रो गुरुकुलमित्यादीनि समासादीना प्रत्युदाहरणानि सन्ति । राज्ञ पुरुषमानयेत्यत्र वाक्ये योऽर्थो भवति, राजपुरुषमानयेत्यनेनाऽपि समासे स एवार्थ आविर्भवति, तत् क खलु व्यपेक्षैकार्थीभावयो प्रतिविशेष इत्यारेकामाचार्य (हेमचन्द्राचार्यः) एव स्वोपज्ञवृहद्वृत्तौ (यद्यपि महदर्थको वृहत्शब्दो बृह वृद्धौ धातोर्बकरादिरेव ८८४ उणादिसूत्रतो निष्पद्यते- तथाऽपि यवयोरैक्यात् शतशोऽस्माभिरन्यैश्च वकारादिर्वृहत् इति लिख्यते । कोशकाव्यादिष्वपि प्रायो वकारादिरेव दृश्यतेऽतो वृहद्वृत्तौ इति वकारादिलेखनेऽपि न कश्चिद् दोपो भाव्यो दोषज्ञै ।) निराचकार, अतो जिज्ञासुभिस्तत एव ज्ञातव्य, गौरवभिया नात्र लिख्यतेऽस्माभिः ।

"समर्थ पदविधि" सूत्र समासे मुख्यतयोपयुज्यतेऽतो निपुण ज्ञातव्यं छात्रै । मूलरूपेण सप्तपञ्चाशत् न्याया (परिभाषा) इदशब्दानुशासनकर्त्राऽऽचार्येण **बृहद्वृत्तौ** प्रतिपादिता । शास्त्रे सूचिता लोकसिद्धाश्च तद्भिन्ना ये व्याकरणोपयुक्ता न्याया. सन्ति तान्, बृहद्वृत्तिसूचितांश्च सर्वान् १४० संख्यकान् न्यायान् सगृह्य महावैयाकरणेन **हेमहंसगणिना** स्वोपज्ञवृत्तिन्यासममलङ्कृते **न्यायसंग्रहे** ग्रन्थे स्फुटतया विवृता सन्ति ।

अत्र सप्तमाध्याये सस्कृतभाषाया व्याकरण पूर्ण भवति । अतः पर समग्रेऽष्टमाध्याये प्राकृत-शौरसेनी-मागधी--पैशाची--चुलिकापैशाची-अपभ्रंशइतिभाषाषट्कस्य १११९ संस्कृतसूत्रै सरलमनोहारिण्या पद्धत्या सोदाहरणमनुशासन (व्याकरणम्) विरचितमार्यधुर्येण श्रीहेमचन्द्राचार्येणेति विदाङ्कुर्वन्तु कोविदवृन्दानि ।

वाक्ये व्यपेक्षावृत्तावेकार्थीभावः । शेषेषु पुनर्व्यपेक्षैव सामर्थ्यम् ॥ १२२ ॥

इत्याचार्यहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधा-
नस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ सप्तमस्याध्या-
यस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ सम्पूर्णा चासौ लघुवृत्तिः ॥

(सम्पूर्णमेतत् लघुवृत्तिभूषितं
संस्कृतहैमव्याकरणम् ।)

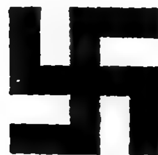
श्रीहेमचन्द्र प्रभुमानमाम्यह वृत्तिं तदीयां महतीं च लक्षणे ।
तत्सन्निधेरेव मयाऽल्पमेधसा बाल्योचित चेष्टितमेतदल्पकम् ॥१॥

सीम्नि स्थितोऽहं खलु मन्दमेधसां, सूरिः स धुर्यस्तु सुमेधसां स्मृतः।
तथाऽपि मोहाद् विषम प्रचेष्टितं तत् क्षाम्यत क्षाम्यत साधवो बुधाः॥२॥

यथाऽऽयासं हि सङ्कुच्य मया सारांशतो लघु ।
इत्थं छात्रोपकाराय क्वचित् श्रीबालटिप्पणम् ॥ ३ ॥

पूज्यविद्याविजेतॄणां प्रसत्तेस्तत्पुरे स्थितः ।
खनिध्यङ्कहिमाख्यब्दे हिमांशुः टिप्पणं व्यधात् ॥ ४ ॥

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रनाम्नि व्याकरणे टिप्पणं पूर्णम् ।

शुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठपङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
११-१९	०वौदादौ ।	०वोदादौ ।
११-२०	स्यान् ।	स्यात् ।
१२-११	नदी ।	नदि ।
१२ २२	उपोयेते ।	उपोयते ।
१४-६	इदूदेदिति ।	ईदूदेदिति ।
१५-३	असत्वात् ।	असत्त्वात् ।
१७-२	पदान्तरस्यस्य ।	पदान्तस्थस्य।
१८-४	नृ' पाहि ।	०
२०-२३	२, ।	असावि'न्दु.।
,, -,,	२ ।	तस्मायि'दम्।
२१-५	०दूडणनो ।	इ ०द् ड्णनो ।
२१-२२	अकः ।	अर्के. ।
२२-१३	०द्व ।	०द्वे ।
२२-२१	०न् पु० ।	०न्-पु० ।
२४-१	पदार्था ।	पादार्था ।
२४-२३	अयोपे ।	अघोषे ।
२५-९	इत्त ।	ईत्तं ।
२७-६	भवाल्लूनाति ।	भवॉल्लुनाति
३०-१२	पुवादिभ्यो ।	पूर्वादिभ्यो।
३३-६	भ्रवाम् ।	भ्रुवाम् ।
३८-१६	गोमन्ति ।	[1]गोमन्ति ।
५६-११	गो. ।	गौ., ।
५६-२३	सस- ।	कंस्- ।
५८-७	अभुद्धम् ।	अभुद्ध्वम् ।
५८-१४	०पंर्ज्ञा० ।	०वर्ज्ञा० ।
६२-१८	प्राग दोर्घश्च ।	प्राग्दीर्घश्च ।
६२-२१	भूत् ।	भूत् ।
६३-५	०घुट्- ।	०घुट्- ।
६४-२०	घूभवति ।	घुभवति ।
६६-७	मत्रेण ।	मैत्रेण।
७२-२	स्वीकार्कोऽशो।	स्वीकार्यांऽशो।
७२-१५	संगृहीतारः ।	सद्ग्रहीतार ।
७३-१८	वाह्मणो ।	ब्राह्मणो ।
७५-२	०ऽधर्म्य ।	०ऽघर्म्यं ।
,, -,,	०र्नृतीया ।	०चृतीया ।
७५-३	पत्न्यै ।	पत्न्यै ।
७५-१९	आख्यान० ।	आख्यात० ।
७७-१७	०नाऽशिपि ।	०नाऽऽशिपि ।
७९-१५	आषत् ।	आरात् ।
८०-१	०मभ्यासं ।	०मभ्याशं ।
८१-१४	द्ववयोः ।	द्वयोः ।
८२-११	परिषहान् ।	परीषहान् ।
८४-११	वा ।	वा ।
८५-१३	प्रतितौ ।	प्रतीतौ ।
८५-२२	पष्ठो ।	पष्ठी ।
८७-२१	०भ्यासेने० ।	०भ्याशेने० ।
८८-७	न चेत्, ।	न चेत् ।
८९-१५	०शिरः पदम् ।	०शिरःपदम् ।
८९-२३	यस्य ।	तस्य ।
९२-१	चिसम् ।	विसम् ।

पृष्ठपङ्क्ती।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
९२-१५	मातुः स्वसा०	मातु स्वसा ।
	पितु॰ ष्वसा,	पितुःष्वसा,
	पितु॰ स्वसा ।	पितुःस्वसा।
९२-२१	०स्न॰ पेयः।	०स्नः य. ।
९३-९	–निःष्ठानः ।	–निष्ठानः ।
९३-११	०निःष्ठानो ।	०निष्ठानो ।
९४-५	क्वह्—गु–।	क्वह्गु-।
९५-१	नासेवायाम् ।	०ऽनासेवायाम्।
९८-७	०षीवत् ।	०षिवत् ।
९९ ७	परयो. ।	परस्य।
१०३-२१	प्रनिह्वष्टि।	प्रनिह्वेष्टि।
१०४-१९	०दुतरस्य।	०तुत्तरस्य।
१०५-८	०देरेति ।	०ऽऽदेरिति।
१०७-१५	स्वात्।	स्यात ।
१०८-५	परावत,।	पारावतः,।
१०९-७	पचन्तौ ।	पचन्ती ।
११२-१०	रुढेः ।	रूढेः ।
११३-२	रोहिणो	रोहिणी ।
११३-१८	अर्थेषु ।	अर्थेषु ।
११८-२४	०दित्पेव ।	०दित्येव ।
१२०-१	आचार्यानी।	[१]आचार्यानी ।
१२१-१	०सुरै. ।	०सुरेः।
१२१-१३	ब्रह्मयबन्धः।	ब्रह्मबन्धूः।
१२२-१५	०विशेपण।	०विशेषणं।
१२३-२३	ज्यां ।	ज्यां ।
१२४ ७	०रये ।	०रीये ।
१२४-८	सूरो ।	सूरी ।
१२५-२	राजन्य ॥	राजन्य- ।
१२६-२३	मतो।	मितो।
१२८-१६	०देवत्ये ।	०दैवत्ये ।

पृष्ठपङ्क्ती।	अशुद्धम्।	शुद्धम्
१२९-६	व्यवहितः।	न व्यवहित. ।
१२९-७	०र्थेवधि०।	०र्थावधि०।
१२९-२१	०सञ्ज्ञा०।	०संज्ञा०।
१३२-११	सुज्ऽवार्थे।	सुज्वाऽर्थे ।
१३५-१०	अन्तर्गिरि।	अन्तर्गिरि ।
१३७-२०	स्त्रियामधि।	आधारार्थकस्सम्यन्तेनाधिशब्देन समासः स्यात् । 'स्त्रियाम्' इत्यर्थे
१३७-२२	०मित्नुरूपम्।	मित्यनुरूपम्।
१४०-१५	भिन्नेन।	अभिन्नेन् ।
१४१-११	सामीकृतम्।	सामिकृतम् ।
१४१-२५	राज्याऽऽरूढाः।	राज्यारूढाः।
१४२-२३	प्राप्त ।	प्राप्ता ।
१४४-१६	सू० २ २-८।	सू० २ २-८१ ।
१४४-१७	०कार्थ्य ।	०कार्थ्ये ।
१४४-१८	इत्यादिर्य०।	इत्यादेर्य०
१४६-५	पय पायिका।	पयःपायिका
१४८-१०	एकार्थ्य०	एकार्थ०।
१४८-१३	कर्मधा यश्च।	कर्मधारयश्च।
१४९-९	०रूटः।	०रूढ. (?) ।
१५०-९	उकक्रुना ।	ऊकक्रुता. ।
१५०-२३	च्वीप्रत्यया०।	च्विप्रत्यया० ।
१५२-१९	अश्रोत०।	अश्रीत० ।
१५५-६	सह्ये।	सह्ये ।
१६०-१५	असपाणि।	असिपाणि ।
१६६-२५	युधिष्ठिर ।	युधिष्ठिर ।
१६८ १२	षष्ठ्याः।	षष्ठ्याः ।
१६८-२५	च वः।	च अव्।

पृष्ठपङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१७४-२	(द्वितीयपङ्क्तिः प्रथमपङ्क्तिस्थाने, प्रथमा च द्वितीयपङ्क्तिस्थाने परिवर्त्त्य पठनीया)	
१७४-५	ऋदुदीत्० ।	ऋदुदित्० ।
१७५-१२	श्रिवा ।	श्रिगुवा ।
१७८-१०	कौ ।	क्वौ ।
१७९-२३	पोडन्०पचन्० ।	पोडत्०पचद् ।
१८२-२२	०विषयक० प्र० ।	०विषयकप्र० ।
१८३-८	मोऽन्ता ।	मोऽन्तो ।
१८३-१४	०नभ्यास० ।	०नभ्याश० ।
१८३-१६	अनभ्यास० ।	अनभ्याश० ।
१८८-२	बहुव्रीहौ ।	बहुव्रीहो ।
१८८-५	,,	,,
१९१-१	इदांग, ।	इदांग्, ।
१९१-४	तिव्- ।	—१तिव्- ।
१९२-१७	४ ।	१ ।
१९२-२३	१ ।	२ ।
१९५-२४	धातौ ,धातौ० ।	धातो , धातो० ।
१९८-१	आशिषि ।	१आशिषि ।
१९८-६	औष्ठौ ।	ओष्ठौ ।
१९८-१६	सप्पिषो ।	सर्प्पिषो ।
१९९-८	शीयते ।	१शीयते ।
१९९-२२	विभक्त ।	विभक्तय ।
२००-११	स्फातता ।	स्फीतता ।
२०४-६	आशुश्रषति ।	आशुश्रूषति ।
२०६-१६	कत्मने० ।	कर्त्तर्यात्मने० ।
२१२-७	णिगन्तान् ।	णिगन्तात्
२१२-११	व्रीहीन् ।	व्रीहीन्
२१२-१२	दु-सु- ।	द्रु-स्रु- ।
२१२-१४	०हाराथम्य ।	०हारार्थम्य ।
२१३-१३	१गर्हा- ।	गर्हा- ।
२१५-२०	मुमोव्यं० ।	मुमो व्य० ।
२१६-१७	(पृ० २२१) ।	(पृ० २११) ।
२१७-१९	०कर्मकत्वम् , ।	०कर्मकत्वम् ,
२१७-२४	स्पादित्यर्थ ।	स्यादित्यर्थः ।
२२२-१०	०वभुव ।	०वभूव ।
२२३-१४	वभयामास ।	विभयामास ।
२२४-१६	०न्त्यादद्भ० ।	०न्त्याद् अद० ।
२२५-५	-स्र- ।	स्रु- ।
२२६-८	-ग्लुच- ।	-ग्लुञ्च- ।
२२७-८	त्रिटवा	त्रिट् वा ।
२२७-१५	वधिषीष्ट ।	वधिषीष्ट ।
२३८-६	स्वरस्यैर्न ।	स्वरस्यैर्न ।
२३९-१५	द्यतेरिः ।	द्युतेरि ।
२४०-३	मूत् ।	भुत् ।
२४०-२२	-१५। १४।	-१६।...१३
२४१-७	-पश ।	-१पश ।
२४१-२४	मेनिरे ।	मेनिरे ।
२४३-१७	-हू- ।	१-हू- ।
२४८-१२	शीद्रव० ।	शीर्द्रव० ।
२४९-१०	इ-उ-ऋत् ।	य्वत् ।
२५०-१६	जू० ।	जूः ।
२५१-२४	गच्छतीति ।	गच्छन्तीति ।
२५४-१९	चस्फुरोणौ ।	चिस्फुरोणौ ।
२५५-२	तरम् ।	तरुम् ।
२५६-६	स्फाव ।	स्फाव् ।
२६४-१६	क्त्यो० ।	कयो० ।
२६५-१४	सिता ।	सितो ।
२६५-२३	(४२-९८)	(४-२-९८)

पृष्ठपङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६७-५	[१]प्रतीतः, ।	प्रतीतः ॥
२६८-४	परस्योता।	परस्योतो ।
२७३-१	०स्तातङ्क ।	०स्तातङ्ग [१] ।
२७७-२५	लघोरूपान्तस्य।	लघोरुपान्त्यस्य ।
२८२-१७	ए: ।	ऐः ।
२८७-१७	इत्यदिष्यति ।	इत्यदिष्यते ।
२९२-१५	स्सोऽन्तः।	स्सोऽन्त ।
२९४-१	भज्ञो ।	भृज्जो ।
२९४-८	निदतम् ।	निदत्तम् ।
३००-२१	स्वहन०घुटि।	स्वरहनू०घुटि।
३०२-४	प्रकमितुम् ।	प्रक्रमितुम् ।
३१०-१८	जम्भः ।	जम्भ ।
३१०-२४	पृ थगेव।	पते पृथगेव ।
३१२-२३	०समस्तयो०।	०समस्तस्यो०।
३१५-६	घनथात्यः ।	घनघात्यः ।
३१७-१६	कारु ।	कारु. ।
३१९-३	हवि-प-।	हविष्-।
३२०-९	गह्नथ-।	गहर्थ- ।
३२०-१९	नादे ।	वदेः ।
३२२-२	०मुञ्च० ।	०मुञ्ज० ।
३२३-९	भृगाऽ० ।	भृगोऽ०।
३२४-१०	०स्त्रार्णः ।	०स्रोर्णः ।
,, -१६	सस्रोः।	संस्रो. ।
,, -१७	सपूर्वाच्च।	संपूर्वाच्च।
३२५-९	हायना ।	हायनो ।
३२६-१९	स्त्रयाख्यः ।	स्त्र्याख्यः ।
३३०-१	०चत्र-कतृ ।	चित्रकर्तृ-।
३३१-१८	०तौ ।,	भृतौ ।

पृष्ठपङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३३१-२४	०नैनेव ।,	०नैनैव ।,
३३४-१४	आढ्यो ।	आढ्यौ०।
३३६-४	अग्रतः सरः।	अग्रतःसर ।
३३६-२१	दुहे ढुंघ ।	दुहेर्डुघः [१] ।
३३८-५	आजात्यर्थाद्।	अजात्यर्थात् ।
३४०-१३	वनिप् ।	ड्वनिप् ।
३५३-२३	यायावारः	यायावर. ।
३५४-१५	पवित्रो० ।	[१] पवित्रो०।
३५४-२४	आदिदिक. ।	आद्यादिक ।
३५६-९	वत्स्यैति ।	वत्स्र्यैति ।
३५८-१०	घञ ।	घञ् ।
३५९-१६	भावकर्त्रो०।	भावाऽकर्त्रो०।
३५९-२३	इत्यस्य ऽभावः।	इत्यस्याऽभाव.।
३६०-६	०र्भावाकर्त्रो०।	०र्भावाकर्त्रो०।
३६०-१३	भावकर्त्रो०।	भावाकर्त्रो०।
३६१-१९	घनूघणा०।	घन-घणा०।
३६०-१५	आङ ।	आङ्-।
३६५-२३	ऽयाः।	ऽस्याः ।
३६८-२४	द्रुभ्राजिभ्रद्रुस्जौत्।	द्रुभ्राज, द्रुमस्जौत्।
३७०-१५	क्षांसिः ।	क्षांसिः ।
३७३-११	पयघेर्वा ।	पर्यघेर्वा ।
३७३-१६	परादि० ।	पदादि० ।
३७३-१७	कु ।	कृत , ।
३७४-५	भावकर्त्रो०।	भावाकर्त्रो०,
३७६-२	भोजनम् ।	[१]भोजनम।
३७६-१४	वाहुलकात् ।	वाहुलकात्
३७६-१९	तृ-स्तृभ्याम् ।	तृ-स्तृभ्याम
३७८-१५	दुर्घषणः ।	दुर्धर्षणः ।
३७८-२१	०राचितायां।	०रचितायां

पृष्ठपङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३७९-१	चेतुथः ।	चतुर्थः ।
३७९-१३	०गोष्महे, ।	०गीष्महि, ।
३८०-६	धार्त्वर्थस्य ।	धात्वर्थस्य ।
३८३-१०	किंकिले०।	किंकिले० ।
३८३-२०	तत्र भवा० ।	तत्रभवा०।
३८४-१६	शक्तश्चत्रो ।	शक्तश्चैत्रो ।
३८५-१२	०चार॰ स्तदा०।	०चारस्तदा०।
३८५-१३	रूढ्या ।	तु योगरूढित.।
३८५-५	०विशेष्य०।	०विशेष्य० ।
३८९-१०	०मधीष्व ।	०मधीष्व ।
३९०-१०	अन्यथैवं-।	[१]अन्यथैव-।
३९१-६	कृगो ?।	कृगो ।
३९१-७	त्व ।	त्वं ।
३९१-२१	०कतृके।	०कर्तृके ।
३९२-६	०कतृकार्थात् ।	०कर्तृकार्थात्।
३९२-१८	०ल्यतृंकार्थात्।	०ल्यकर्तृकार्थात्।
३९३-६	०स्तस्यैव ।	०स्तस्यैव ।
३९४-३	कौञ्च०।	क्रोञ्च०।
३९४-९	जावनाश ।	जीवनाशं ।
३९४-२३	सुवण०	सुवर्ण० ।
३९५-१४	उपराध ।	उपरोध ।
३९६-१९	०भाक्ष्ण्ये[१] ।	०भीक्ष्ण्ये[१]।
३९७-२५	क तर्हि ।	किं तर्हि ।
३९८-५	च्व्यर्थ-नाना-।	च्व्यर्थनाना ।
३९८-९	मूखतो० ।	मुखतो० ।
३९८-२३	०मूत्वे० ।	०भूत्वे० ।
३९९-६	शक्या०।	[१]शक्या०।
४०१-७	असौ ।	[१] असौ ।
४०२-१६	जितायें० ।	जितीये० ।
४०६-१२	वैदः, ।	वैद॰,।

पृष्ठपङ्क्ती ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४०६-१७	ऽप्रत्ये।	ऽपत्ये ।
४०८-१६	वात्स्य ।	वात्स्य॰ ।
४०८-२२	द्रौणि ।	द्रौणिः ॥५९॥
४०९-१९	द्वमातुरः, ।	द्वमातुर , ।
४१०-८	ऽप्रत्ये ।	ऽपत्ये ।
४११-२२	गोधाया० ।	[१]गोधाया०।
४१६-१३	०कार्यणिः,।	०कायणि॰, ।
४१८-१	कोशलाऽऽजा०।	कोशलाऽजा०।
४१८-२४	ईदन्तस्य ।	इदन्तस्य ।
४१९-११	विदा॰ ।	विदाः ।
४२०-१९	ययापूर्वम् ।	यथापूर्वम् ।
४२१-३	विद०। वैद०।	विद०वैद०।
४२३-१६	उदिता ।	उदितो ।
४२३-१९	कालेऽथ ।	कालेऽर्थे ।
४२६-८	त्रल्-।	[१]त्रल्-।
४२६-१४	ऽञ	ऽञ् ।
४२६-१६	०दिभ्या ।	०दिभ्यो ।
४२६-२१	चेयञ ।	चेयञ् ।
४२७-८	०विहित ।	०विहितं ।
४२९-२५	०सिद्धत्वाच्च ।	सिद्धत्वाच्च ।
४३३-६	विसवान् ।	विसवान् ।
४३३-१९	इकण-	इकण्-।
४३७-१२	०तृचात ।	०तृचात॰ [१]।
४३७-२०	कौयम् , ।	[२]कायम् ।
४३९-१६	मोहूर्त्तः, ।	मौहूर्त्त , ।
४३९-१८	वेत्यथ ।	वेत्यर्थे ।
४४०-२५	विद्यादमधीते ।	विद्या त्रिविद्या, तां वेत्त्यधीते वा ।
४४३-९	क्षरेयी।	क्षैरेयी ।
४४६-१३	शेपेऽथ।	शेपेऽर्थे ।

पृष्ठपङ्क्ती।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
४४७ २५	प्रत्यया स्यु।	प्रत्ययाः स्युः।
४४८-१५	वैदि० वैदि०	चैदि०। चैदि०।
४५२-१७	वत्रकीय.।	वैत्रकीयः।
४५३-७	ऽथ।	ऽर्थे।
४५७-१७	आमावास्यः।	आमावास्य [1]।
४५८-४	वहुलः।	[1]वहुलः।
४५८-२०	सोदय-।	सोदर्य-।
४५८-२१	ऽथ	ऽर्थे।
४५८-२४	लुप।	लुप्।
४६१-१०	रेयण्।	[1]रेयण्।
४६३-६	ग्रन्थात	[1]ग्रन्थात्।
४६४-९	ग्रन्थार्थेभ्येः।	ग्रन्थार्थेभ्य.।
४६४- ३	ष्यणाय।	ष्यणादयः।
४६४-२२	हौतकम्।	हौतृकम्।
४६५-१	आय०।	१आय.०।
४६५-८	वेदम ,।	वैदम्।
४६५-२२	विदुराख्यः। वैडुर्य।	विडूराख्यः। वैडूर्य
४७०-२४	प्राक्ते।	प्रोक्ते।
४७५ १७	चूण-।	चूर्ण-।
४७८-५	इत्यथे।	इत्यर्थे।
४७८-९	,,	,,
४७८-२३	विग्रह।	विग्रहः।
४७९-२	तिष्ठत्यथ।	तिष्ठत्यर्थे
४७९-६	द्वगुणिकः।	द्वैगुणिक।
४८२-७	पष्ठयान्ता०।	षष्ठयन्ता०।
४८४-३	दैष्ठिक.।	दैष्टिकः।
४८४-५	०पिये।	०विपये।
४८४-८	०पूवाद्।	०पूर्वाद्।
४८६-४	०श्चाऽर्हद०।	०श्चार्हद०।
४८६-१६	निदशा०।	निर्देशा०।
४८६-२१	०त्वारिंशा।	०त्वारिंशी।
४८६-२२	०र्मास्यन्तौ।	०र्मास्यं तौ।
४८८-१	चाथऽण्	चार्थेऽण्।
४९५-१९	कर्पा०।	कार्पा०।
५००-५	वशोऽऽ०।	वंशाऽऽ०।
५०३-२३	धृश्चत	धृश्चेति।
५०४-११	हृद्य-।	३हृद्य-।
५०४-२०	गज।	गजः।
५०९-३	हेतावर्थ।	हेतावर्थे।
५१०-२४	तद्धर्म०।	तद्धर्म०।
५१०-२६	०तुत्यादय.।	०तुल्यादयः।
५११-२४	विहितात् पति-राजान्ते।	पतिराजान्ता-दिभ्यो विहितः।
५१४-४	परम०।	परम०।
५१५-१०	ऋत्वि०।	ऋत्वि०।
५१५-१३	,	,,
५१८-५	नेयेऽथ।	नेयेऽर्थे।
५१८-१४	इन.।	ईनः।
५१८-२३	अध्वानं।	अध्वानं।
५१९-८	ऐते।	एते।
५१९-११	०शतं०।	०शितं०।
५२०-१४	वात्तेयी।	वास्तेयी
५२०-२१	०तीत्यर्थे।	०तीत्यर्थे।
५२२-२१	अवटीऽमि०।	अवटीटमि०।
५२२ २२	नासिकन०।	नासिकाऽऽन०
५२३-२	नविरीसं।	निविरीसं।
५२३-४	चुल।	चुल्।
५२८-११	०पयथ।	०पयथी ॥
५३१-७	ऽथ	ऽर्थे।

पृष्ठपङ्क्ती।	अशुद्धम्।	शुद्धम्
५३६-१६	ऊर्णा-हं-।	ऊर्णाऽहं-।
५३८-८	उरांसल· ।	उरसिल।
५३८-१२	दर्द्र्घा ।	दर्द्र्घा ।
५३८-१३	न स्यात्।	न स्यात् ,।
५३८-१५	दद्रण ।	दर्द्रुण ।
५४४-१०	पभ्यों ।	पभ्यो ।
५४५-४	गोप्ठीनो ।	गौप्ठीनो ।
५४६-१५	वपुल्य०।	वैपुल्य० ।
५४८-१३	उमयेय.।	उभयेषु. ।
५४८-१६	हि ।	हिं. ।
५४९-२५	वावचयनाद् ।	वावचनाद् ।
५५०-८	वाराथात्।	वारार्थात्।
५५१-३	पु ,।	पुर्. ।
५५२-१२	वासो ।	वासो वा।
५५६-२२	पटपटा।	१पटपटा ।
५५७-१२	पादाऽदिभ्यो।	पादाऽऽदिभ्यो
५५७-१४	प्रथमादि सर्व०।	वह्वल्पार्थाभ्या ०प्रथमाऽऽदिसर्व०
५५९-३	नूत्नम् ,नूत्नम् ।	नूतन,नूत्नम्,।
५५९-१२	स्वाथ ।	स्वार्थे ।
५६५-२७	एतेषु प्रत्युदाहरणेषु ० युष्मदस्मदोरन्त्यस्य·	
	रान् पूर्वोऽक्त पूर्वसूत्राज्ञात नानेनेति।	
५६६-८	०ग्रपाधि०।	०घुपाधि०।
५६६-२४	०लुक।	०लुक् ।
५६७-११	'ते लुग्" (पृ० १८२)वा।	"ते लुगत्रा" (पृ० १८२)।
५६७-२०	वागाशी।	वागाशी ।
५६९-१	हर्स्वार्थात्।	ह्रस्वार्थात्।
, -८	"	"
५७०-१	वहूना ।	वहूनां ।
५७३-२३	०सान्तात्वं न।	०सान्तत्वं न ,।
५८०-८	अह्न श्वाह्न ।	अह्नश्वाह्न ।
५८१-८	०ल्यन्ताद।	०ल्यन्ताद्।
५८२-२१	वह्ववृफ्क ।	वह्ववृक्क।
५८४-९	पूतिगन्धि।	पूतिगन्धि,।
५८९-२२	सप्तमस्य।	सप्तमस्या-।
५९२-१२	सौवर्षिक.।	सौवर्षिकः।
५९३-१३	द्वशाणम् ।	द्वैशाणम् ।
५९४-१८	-भृग-।	-भग -।
५९५-१६	हिरण्यम् ।	हिरण्मयम्।
५९६-२३	तयो,।	तयो ,।
६०४-८	द्वन्द्व। द्वन्द्व।	द्वन्द्वं। द्वन्द्वं।

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तौ

शुद्धिपत्रकं पूर्त्तिं प्राप्तम्।

स

मा

प्तोऽ

यं

स

म

ग्रो

ग्र

न्थः